

---

*Történelem
és nemzet*

PRITZ PÁL

Budapest, 2023

---

*Történelem
és nemzet*

PRITZ PÁL

A BTK Történettudományi Intézete,
a Magyar Történelmi Társulat
és a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság

A kötet kiadását az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága és a szerző támogatása tette lehetővé.

A név- és tárgymutatót összeállította: Eóry Áron

Tördelés: Szegő Anna

Képbeszerezés: Török Ágnes

Borító: Szegő Anna

A borítón lévő felvételt a szerző készítette.

ISBN 978-615-5309-14-4

© Pritz Pál, 2023

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023

© Magyar Történelmi Társulat, 2023

© Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2023

Nyomta és kötötte: Prime Rate Kft. Budapest

ÖTÖDIK KÖNYV: Itt jártak – elmentek	281
Babics András	282
Gergely Jenő	284
Vida István	288
Papp Gábor	292
HATODIK KÖNYV: Frontok – lövészárkok nélkül	295
Az Új Szellemi Front és Ignóus Pál	297
Új Szellemi Frontok történelmünkben	303
HETEDIK KÖNYV: Történet-, de nem emlékezetpolitika	317
Nem a házat, a hazát kell építeni	319
A 2011-ben elfogadott Alaptörvény a történész szemével	327
EPILÓGUS	332
A FEJEZETEK KORÁBBI KÖZLÉSI HELYE	333
RÖVIDÍTÉSEK	335
BETŰRENDES NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	341
KÉPEK JEGYZÉKE	351

BEVEZETÉS

1. Németh László:

„a magyarságnak vagy európai problémák megoldását kell magára vennie – vagy a maga problémáiban is alulmarad”

2. Esterházy Péter:

„nálunk a nincsenek állnak össze valamiké, a volnákat pedig a sírdogáló emlékezet vanná kovácsolja”

A történész hozzáfűzi: sokszor, de szerencsére nem mindig van így.

Szűcs Jenő 1973-ban (1974-ben, majd 1983-ban ismét kiadott) gyűjteményes kötetének *Nemzet és történelem* címet adta.¹ Mert a Molnár Erik által 1959-ben elindított, 1963 körül kicsúcsosodott, idővel a nevére keresztelt polémia problémává tette a nemzet kérdéskörét. Azt a kérdéskört, melynek súlyát – Szűcs Jenő fogalmazásában – „még a korábbi marxista történetírás sem érzékelte”. A nagy historikus iránti minden tiszteletünk mellett is már jó ideje nem nehéz ennél sokkal élesebben fogalmazni. Szóval *a hazai* – szocialistának mondott – berendezkedés nem tudott mit kezdeni azzal az irgalmatlanul nagy problémával, hogy (adottságaiból adódóan) még annyira sem volt képes védeni Trianon árváit, mint ahogyan azt a két háború közötti haza megtette. A szomszédok számára ellenben *a nemzeti* éppen nem volt kerülendő, hiszen az hatékony eszköze volt a volt magyar birodalomból – igen: birodalomból – hozzájuk került területek integrálásának. A tisztánlátás végett már itt le kell szegeznünk, hogy a nemzetit és a nacionalistát – a szélteben-hosszában elterjedt felfogással szemben – szinonimaként használjuk, lévén, hogy a kettő azonos. Ha keserves is sokaknak megérteni, más sokaknak ellenben minden bizonnyal felszabadítóan hat: amikor a nacionalistát pejoratív értelemben használják, akkor valójában sovénról, sovínisztáról beszélnek.

Míg a létező szocializmus – a nyers erőszakról, egyéb eresztékeiről, ideológiai kötőanyagáról most nem beszélve – a magántulajdon felszámolásán, s az egyházak kemény korlátozásán nyugodott, addig éppen e kettő lett a szórványba szorultak menedéke. A magántulajdon szentségére támaszkodva, s az egyházak erejébe kapaszkodva hatékony segítséget leltek az állami főhatalom elnemzetietlenítő törekvéseivel szemben. És ha az nem ment, legalább bátorítást nyertek a kisebbségbe szorultak. A kádári Magyarországon ellenben még magának a szónak a kiejtése is – Trianon – tilos volt. Amikor 1983-ban az állampárt kiadója – a *Kossuth*, ahogy mondtuk – megjelentette Ormos Mária *Padovától Trianonig* című monográfiáját, akkor az irányított sajtónak parancsba ment: egy vak hangot sem szólhat a könyvről. Miért? Mert a döntően francia levéltári anyag alapján született munkával a szerző cáfolhatatlanul bebizonyította: ha derék szomszédjainkon múlik, még a trianoninál is cefetebb a sorsunk. Versailles-ban a kis nemzeti nacionalizmusok falánkságának bizony a – manapság is egyes égtájakon agyongyalázott – nagyok, tehát a britek és a franciák szabtak gátat. A történész kollegina munkáját képtelenség lett volna a *Trianon* szó leírása nélkül méltatni, mondanivalójának súlyát bemutatni. Hiszen az a – formailag már régen kimúlt, legfőbb értelmében, vagyis magyarellenességében virtuálisan továbbra is létező – kisan-tant fővárosaiban gyutacsként robbant, robbantott.

A múlt hiteles felidézése mélyen sértette a szomszédos országok rokon berendezkedésű – a frázisok világában egymással testvéri közösségben élő – rezsimeit. Szóval a testvérinek mondot-takat. Melyekben a kisebbségek, jelesül a magyarság a szocialista internacionalizmus jegyében – úgymond – szabadon gyakorolhatta nemzetiségi jogait. Miközben ezek a rezsimek a nemes eszme malaclopó köntösében durván asszimiláltak. Mert oly' hatalmas volt az 1920-ban jogilag is megkapott zsákmány – román barátaink többet kaptak, mint ami nekünk megmaradt –,

1 A kötet legnagyobb visszhangot keltett írása azon korabeli fősodró felfogással perlekedett, amely Közép-Európát a keleti régióba sorolta, vagyis Köztes-Európa tényét – kimondatlanul – nem létezőnek tartotta. Egy ízben Szűcs Jenő arról panaszkodott Kosáry Domokosnak, hogy félreértik az ő három régióját: „nem azt akarta mondani, mintha Európának csak három régiója volna, ahogyan sokan félreértik, főleg az angolra, franciára fordított cím alapján, hanem csak azt, hogy ő hármat kívánt tárgyalni az európai régiók közül.” KOSÁRY 2001, 10–11.

hogyan annak megemésztése terén nem csupán a szocialista korszakra, hanem annak leáldoztával is hatalmas teendőik maradtak. Ráadásul az emésztési kényszeres kedvnek az 1938–1941 között végbement, Magyarország javára kedvező területi változások 1945 után további lendületet adtak. A győztes hatalmak – alapvetően Moszkva akaratát respektálva – 1947-ben a trianoni határok visszaállítása mellett döntöttek. Ráadásul a pozsonyi hídfő Csehszlovákiának juttatása azzal a három faluval és hatalmas külterületével tovább csonkított bennünket. A történelem kerekét akkor Párizsban vissza lehetett tekerni, ám a múlt emlékezetének kitörléséről nem lehetett szó. Arról a kurta időszakról van szó, amikor alapvetően Berlin akaratára oly mértékben írta felül a trianoni rendezést, hogy csupán a megszokás miatt maradt sokak száján és írsaiban e duplájára gyarapodott országokra vonatkoztatva is a trianoni jelző.

A história telides-tele van paradoxonokkal. A kortársak egyfelől – minden bizonnyal annak okán, hogy mindent vissza akartak kapni – továbbra is trianoni országról beszéltek, mégis a nagyon is könnyen ölükbe hullott ajándékot természetes jóvátételnek véve – à la Bourbonok – nemhogy ott folytatták, ahol 1918-ban abbahagyták. Időnként és helyenként kedvesen viszonzták is, amit a kisebbségbe szorult magyarságnak tőlük kellett addig elviselnie. Innen is belátható: felesleges értetlenkedni azon, hogy napjainkban sem hamvad a Horthy-korszak körüli viták tüze. Hiszen mit okvetetlenkednek azok a történészek? Napnál világosabb minden. Az éltes kora ellenére is daliás kormányzó nyeregbe pattant, s deresen délcegen vonult be Komáromba, Kassára, nem egészen két esztendő múltán Kolozsvárra. Ráadásul a dicső fejedelem hamvait őrző városban anyanyelvükön üdvözölte a lelkes szlovákokat. Hol itt a probléma?

Nos, mindent egy marokba fogva. Szűcs Jenő munkásságának tengelyébe a nemzeti kérdés körüli összevisszaságok terén való rendteremtésre törekvés került. Hatalmas erudícióval, számtalan éles elméjű forráselemzéssel világosak lettek a történelmi előzmények. Ő és sok más társa nagyot alkotott, az elért szaktudományos eredményeik ma és a jövőben is használhatóak. Ám az alapvető változást, hogy a magyar állam a szocialista korszak államnemzet-konceptiójáról a kultúrnemzet koncepcióra váltott, vagyis deklarálta felelősségét a szórványmagyarság sorsa iránt, azt az 1989–1990-es korszakváltás, rendszerváltás hozta meg. (Félreértések elkerülése végett mondjuk: az államnemzet koncepciót azt kell érteni, hogy a nemzet tagjai egy államon belül élnek. A kultúrnemzet ellenben választás kérdése: magába foglalja a határon/határokon túl élőket, a határon/határokon túlra szakadtakat.) És mindennek nyomában a nemzeti dolgában sok minden, ami az azt megelőző évtizedekben elképzelhetetlen volt, azóta megtehető. A határok – ha a vírus engedi – szabadon átjárhatóak, az átkelőhelyek száma megsokszorozódott, a pénz és a tőke szabadon áramlik, a szólásszabadság jegyében olyan tanokat lehet hirdetni, melyekért korábban simán ütlegetés és börtön járt. Az anyaország pénzén kultúránk számos külföldi emlékhelye megszépült és megszépül, a magyar nyelven való nevelésnek és oktatásnak az őrhelyei az óvodától a felsőfokú intézményekig megújulnak, vagy akár mostanság születnek meg.

Eközben ma sem könnyű a historikus dolga, ha arról gyözködi olvasóit, hallgatóit, hogy *a nemzet* bizony mégsem örök valami, hanem „csak” *történelmi képződmény*. Tehát az ember már régen emberként tette a dolgát, amikor a nemzet mint olyan még nem is létezett. Amikor már használták e szót, akkor sem fedte le az etnikum egészét, hanem csak az odafenn létezők világára illett. A modern nemzet a polgári világ, a kapitalizmus, vagyis a tőkés rendszerek kerete. Abban az értelemben fedt le az etnikumot, vagyis az egy nyelvet beszélők közösségét, hogy jelentős mértékben csupán *elképzelt közösség*. Bármennyire szokásos dolog a népet és a nemzetet egy fogalom alá gyömöszölni, valójában a nép bizony alatta van a nemzetnek. A mi sok szempontból nagyszerű Illyés Gyulánk is szeretett *népben és nemzetben gondolkodni*, ám ezzel a valóság talajáról ugyancsak az egek felé rugaszkodott. A modern nemzet bizony a fennlévők világa. Természetesen a nép leányainak és fiainak nem tilos arról *képelegniük*, hogy a nemzet tagjai. Hiszen a kapitalizmus a szabadság, egyenlőség és testvériség hármasszava alatt született meg. Így kellett ennek lennie, hiszen másként aligha rázhatták le magukról a feudalizmus világát, ahol aki beleszületett, az (tapintatosan fogalmazva) szerény képességüként is maradhatott, létezhetett fenn. A szabadversenyes kapitalizmus kíméletlen világában a gyenge, az ügyefogyott, a rosszul

teljesítő könnyen a padlón találhatta, találhatja, találja magát. Ha elveszti vagyonát, javait. (Sokszor az állásvesztésnek is lehetnek pusztító következményei.) Ha mégsem, akkor bizonyosan fenn maradhat. Hiszen e „rend” a törvényesített lopás rendje. A kizsákmányolás rendje. Hiszen a munkabér az a legtöbb esetben kevesebb, jóval kevesebb a munkaerő áránál. Ebben a világban a nép leánya és fia addig lehet a nemzet tagja, amíg azokat a szólamokat ismételteti, amelyet az uralkodó nemzet magáról hirdet. Ha nem ezt teszi, kipottyán onnan. Megnézheti magát, megnézhetik magukat. Könnyen megkapják a nemzetellenes, a hazafiatlan, a nemzetáruló, az idegenlelkű minősítést. Mert a *létező nemzet* velejét mindig a fennlévők mondják meg, és amikor mások lépnek a helyükre, akkor új nóta jön. A szocializmusban is létezett nemzet. A szocialista nemzet. Amely természetesen szintén jelentős mértékben kitaláció volt. Amely addig létezett, létezhetett, amíg hatalom volt mögötte. Ezt Kádár János így fogalmazta meg: az a jó magyar hazafi, aki szovjetbarát. Aki ellenben kételkedik a magyar és a szovjet nép eltéphetetlen barátságában, az kizárt, hogy jó magyar hazafi lenne. Miközben maga Kádár János is mélyen tisztában volt azzal, hogy amit mond, annak – a propagandagépezet pillanatnyilag jelentős, aztán majd köddé foszló hatását nem tekintve – „csak” egyetlen alapja van. Az az erőfölény, amelyet Moszkva birtokolt Budapesttel szemben. Amire ha korábban nem, 1956 októberének utolsó óráiban a Kremlben bizonyosan megtanították. Ezért vállalta el a muszkavezető-szerepet. Nem magáért, népéért. Így lett idővel államférfi. Nemzetközileg elismert államférfi.

Egyszóval a sokat emlegetett ezer esztendőös magyar nemzet (is) merő kitaláció. Mert – sulykoljuk – a náció (vagyis latinul: a nemzet) egyébként is jelentős mértékben nem valóságos, „csak” elképzelt közösség. Természetesen magyar etnikum *is* létezett, ám a nemzetvé válást, mint mindenütt másutt tájainkon is a polgári fejlődés, a kapitalizmus kora hozta meg. A nemzet – sulykoljuk – bizony nem azonos a néppel, hanem felette regnál. A náció mindenütt – térségünkben pedig kiváltképpen – erősen megosztott. Annak egyik osztaga – honunkban – inkább kuruc, a másik pedig inkább labanc. Hagyjuk abba – természetesen jól tudjuk, hogy sokak (főleg a zsoldosok) számára reménytelenül szajkózzuk – a hazaárulózás ócska szólamait, mert nem attól lesz valaki jó hazafi, hogy labanc vagy kuruc. Hanem mindig minden azon múltott, múlik, hogy – akár a kuruc, akár a labanc – mit tesz, mit tud tenni honáért, nemzetéért.

Mégis ebben az 1989–1990 utáni új világban a historikusnak már nem a *nemzetire*, hanem sokkal inkább a *történetire* kell összpontosítania. Mert megint tarajos hullámokat vet az *antikorszakos gondolkodás*. E gondolkodáson – más-más összefüggésben még többször mondogatjuk majd – a megelőző rendszer/korszak valóságának a befeketítése, leminősítése értendő. Nem mai és messze nem csupán hazai találmány. Ezért a historikusnak manapság alapvetően magát az egész múltat kell megvédenie. A ferdítésekől, a már régen rögzült eredmények homályba úzésétől. Azoktól, akik visszavinnék történetpolitikai gondolkodásunkat a romantikus nacionalizmus világába. Ők az emlékezetpolitika bajnokai. Futóbolondok jutnak stallumhoz, bőséges anyagi javakhoz, érdemtelenül magas állami kitüntetést kapnak. Nem működik a szakma immunrendszere. (Természetesen nem manapság romlott meg. Igazából soha nem volt makkegészséges. De voltak – és bizonyosan lesznek – jobb korszakai.) Komoly történészek sétálnak be a politika csapdjába. Ha megteszik, balga módon teszik. Balga módon az emlékezetpolitika koordinátái között vélik a szakma becsületének megvédését. Nem látják meg, hogy nekünk a történetpolitika a világunk. Mert az emlékezetpolitika bizony nem más, mint a politika és a szakma násza. Clio ellenben a görénnyel szemben csak alulmaradhat.

Ezért van az, hogy munkánknak – hagyományos kifejezéssel: gyűjteményes kötetünknek – *Történelem és nemzet* lett a címe. Nincs az a nagy ember, aki megválaszthatná korát. Valami nagy rejtélyesség okán hol ebben, hol abban a korban látjuk meg e földi világot. És akkor az élő – ha nem akarja holdkórosként végigbolyongani arasznyi földi létét – igazodik. Ám igazodni sokféleképpen lehet. Lehet úgy is, hogy miközben az ember mindenben igazodik, a lényeg dolgában mégsem enged. Éppen azért igazodik mindenben, hogy a lényegben intakt maradjon. Posztmodern világban élünk, vagyis sallangjaiban legyünk akár posztmodernnek. A posztmodern azért aratja sikereit, mert sok szálon kötődik e mai világhoz. Jelen munkánk monográfia a szó azon

értelmében, hogy minden porcikájában választott témájáról szól. Folyton a nemzetről beszélünk. A fentebb részletezett értelmében. És folyton a történelemről beszélünk. Abban az értelemben, hogy az a lehető legjobban fedje a múlt valóságát. Ezért teszünk meg minden tőlünk telhetőt, hogy a nemzet a maga történelmi mivoltában jelenjen meg. Ebből következően pedig a hangsúly nem a nemzetire, hanem a történelmire kerül.

Mert mióta ember él a Földön, a jelen mindig a múltba süllyed. Másként fogalmazva történelemmé válik. Arról, annak eseményeiről, belső összefüggéseiről, esetenként mélyebb értelméről a legszakavatottabban a történész dolga, hogy olvasóját minél hívebben tájékoztassa. Való igaz, hogy az ő elbeszélése sem maga a történelem, hanem csak az egyik történet róla. Ám, ha jól teszi a dolgát, a lehető legnagyobb tudással, a lehető legtöbb tárgyilagossággal, a pártpolitikai elfogultságoktól kellő távolságot tartva alkot, akkor az ő elbeszélése idézi, idézheti meg leghívebben a múltat. Tehát a történelmet. Kötetünkben a szaktudományos, a szükséges mértékben jegyzetapparátussal aládúcolt tanulmányok vannak többségben, s azok közé vegyülnek az alig vagy egyáltalán nem jegyzetelt esszék. Mert az a vágyunk, hogy a nem történész-képzettségűek, -végzettségűek köréből is mennél többen elolvassák, megszíveleljék a kötetben írottakat. Az esszé műfaját említve makacsul élő téveszmét kell eloszlatnunk. Amelynek rabjai kínai falat vélnek látni szaktudományos dolgozat, s a tudományosan megalapozott esszé között. Holott az esszének legalább két fajtája, s számos variációja van. Az egyik valóban a sziporkázóan szellemes, lebilincselően megírt, ám tudományosan még alá nem támasztott ötletek, elképzelések világa. A másik ellenben a tudomány világából való. Az esszé műfajának közismerten Thomas Babington Macaulay (1800–1859) a klasszikusa. Közben a 19. század hatalmas hatású brit történésze, politikai gondolkodója volt. Főműve, az Anglia történetét 1688 és 1702 között tárgyaló munka a liberális (whig) történetírás remeke, a fénykorát élő Brit Birodalom és az alkotmányos brit monarchia alapműve. A közgondolkodás ellenben – más szavakkal ismételjük – az irodalmi igényességgel megírt, sziporkázó, ám nem bizonyított állításokat tartalmazó, többnyire rövidebb terjedelmű írásokra érti az esszé műfaját. Az valóban lehet ilyen is, ám – mint Macaulay távolra fénylő példája is mutatja – messze nem mindig ilyen: lehet kimondottan tudományos mű is. Olyan alkotás, amelyet szerzője lebilincselően jó stílusban, jegyzeteket ugyancsak visszafogottan használva, azokat csak a legszükségesebb helyekre szorítkozva ír meg. Az esszé fogalma tehát ugyancsak illik az ilyen tudományos művekre is. Erejük titka jelentős mértékben nyelvezetükben rejlik: tiszta, erőteljes stílussal, a szöveg logikus felépítésével, lényegre törő, összegző jellegű fogalmazással kell az olvasóval társalkodni. Ha sikerül: el is bővölni.²

*

Munkánkban a harang azokért szól, akik nem azt akarják olvasni, ami a zsigeri meggyőződésük szerint való. Sőt az a legnagyobb szerűbb, ha volt is ilyen korszakuk, már régen maguk mögött hagyták. Akik alázattal olvasnak. Azért, hogy többet és jobbat tudjanak. Akik nem riadnak meg attól, hogy belássák: eddig nem jól tudták. Akik tisztában vannak azzal, hogy azért élünk egyvégtében Alice Csodaországában, vagyis azért nem jutunk soha ötről a hatra, mert legnagyobb deficitünk a humántőke szakadatlan pazarlása. Amibe vastagon beletartozik, hogy e nemzet sok tagja képtelen reálistan a tükörbe nézni. Itt most felesleges a két osztatról beszélni. Nemritkán mindkettő gyermeke a maga világlátása szerint hamisítja meg a múltat. Az egyik mindenben a nemzetit keresi, s nem látja, nem kellően látja a nagyvilág bennünket (is) befolyásoló hatását. Neki mindenre Trianon ad magyarázatot. A másik ellenben már e szótól is ideges lesz, feszeng. Úgy figyel a nagyvilágra, hogy közben nem mérlegeli a nemzeti komponens hatalmas súlyát. Amely bizony adott esetben az objektíve mérhetőnél is sokkal nagyobb lehet. Mert a nemzetiben óriási jelentősége van az érzelemnek. Amelynek jegyében híve nem mérlegel, nem lát se istent, se embert. Teszi, amit szíve, lelke parancsol. Egy ízben – beszélnek –, a második világháború poklá-

---

2 E gondolatmenetet – más összefüggésben – a 154. oldalon megismételjük.

ban, annak is a munkaszolgálatos alrészlegében valami okból a felügyelő tiszt tizedelést rendelt el. Jóságos volt, s minden halálba menőnek meghallgatta utolsó kívánságát. Akiről most szólunk, azt kérte, hogy elénekelhesse: *Darumadár fenn az égen...* Énekelt és a dráma hatása alatt a tiszt elengedte vele szemben a szörnyű büntetést. Ám a rendet meg kellett tartani. Az utána következőt küldte halálba. Aki különben életben maradt volna.

*

Azoknak szól e könyv, akik ha nem is tudják, ám legalább érzik, hogy e nemzetnek a múltjáról alkotott képe sokszor hol töredezett, hol kiegészítésre szorul, hol egyszerűen hamis. Hamis? Bizony, hamis. Nem szükséges mélységesen elkeseredni. Messze nem hazai sajátosságról van szó. Nem csupán e honban, az egész térségében hamis a kép. (Természetesen a világ boldogabb szegletei sem az ész paradicsomai. Hiszen a történelmet általában sokkal inkább az érdekek üzte indulatok, vágyak, ésszerűtlenségek, gyűlölködések, mint a tiszta ész vezérli.) Egyszerűen a politika túlhangsúlyos volta okán. A politika túlhangsúlyos volta a társadalom minden szegmensére kártékony hatású. Ám mi maradunk csak a kaptafánk nál. Vagyis beszéljünk „csak” arról, hogy a politika bőrükbe nem férő ágenseinek – legyenek bár kormányon vagy ellenzékben: valójában egykutya – nem jó a közérzetük, ha a történész helyett nem ők magyarázhatják el a nemzetnek s a népnek, hogy mi is volt a múltja. Ha mást gondol róla, akkor rosszul gondolja. Ha mást érez róla, akkor menjen orvoshoz.

Mivel demokráciában élünk, ezért természetesen nem tesznek a történész számára szájkosarat. Mondja a szerencsétlen, amit akar. Mondja, mondja. Ám hányan hallják meg azt, amit elmond a szerencsétlen a maga nyavalyás odújában? Tehát egyetemi, kutatóhelyi, közgyűjteményi környezetében. Egyetemi környezetében maréknyi hallgatójának beszél. Jó esetben értelmes, csillogó szemű ifúnak. Ám lehet a hallgató csillagszemű, ha mellette ülő társa funkcionális analfabéta vagy egyszerűen diszlexiás, akkor hová zuhan az óra színvonala? Nyilván a béka alfele alá. Az analfabétát és a diszlexiást pedig oda kell engedni. Hiszen tömegtársadalom gyermeke. Ahol nem csupán a múlt messze nyúló árnyai óvnak az újabb szakadékoktól. A múlt sok megszenvedett keserve, no meg a tudomány is a politika intézőinek a fejébe verte: az a legnagyobb veszély, a társadalom számára az a legnagyobb átok, ha az állampolgárnak nincs állása.

E sorok írója a politikatörténet modern szemléletű művelője, vagyis mindenre igyekszik ügyelni, ami a politikumot befolyásolja. A személyiséggel két okból is kiemelten foglalkozik. Főleg azért, hogy szerepe se nagyobb, se kisebb ne legyen a ténylegesnél. Bár Thuküdidész már időszámításunk előtt közel félezer esztendővel, a peloponnészoszi háborúról írva, észrevette az intézmények és a nagy formátumú személyek történelemformáló szerepét, sokszor még napjainkban is ott tartunk, hogy az egyik szerző az intézmények, a másik pedig a személyiség jelentőségét becsüli túl. Holott e kettő között dialektikus viszony létezik, s a történészeknek „csupán” az lenne a dolguk, hogy a konkrét helyzet konkrét elemzésével feltárják egymáshoz való arányukat a maguk pontosságában. A személyiség szerepével máskülönben is sokat kell foglalkozni. Mert e sártekén a történelmet igenis törvények regulálják. Nem természeti törvények, hanem társadalmi törvények. Roppant „egyszerű” az egész. Ahogyan ne akarjuk a természet világát társadalmi törvényekkel leírni, hasonlóképpen ne kérjük számon a társadalmon a természetre jellemző törvényeket. Vannak ugyan azonos vonásaik. Ezért törvények. Ám míg a természet törvényei az ott zajló folyamatok szerint működnek, a társadalmi törvények élő, szenvedő, szerető, gyűlölő, kicsi és még kisebb – mert arasznyi létbe zárt – emberek cselekedetein keresztül valósulnak meg. Mivel az egész kötetet egybecsiszoltuk, ezért a kötet végén található, az egyes fejezetek eredeti megjelenési helyét közlő összeállítás csak tájékoztató jellegű.

Köszönettel tartozom Eöry Áronnak, aki az érdem a kötet figyelmes elolvasásáért, a név- és tárgymutató pontosságáért, a képek összegyűjtésében való közreműködéséért, s nem utolsósorban azért, hogy fiatalos leleményességgel most is sokat segített munkám digitálisan elérhető, terjedelmes forrásbázisa gazdagításáért.

Et nunc venio ad fortissimum. Vagyis: vágjunk a dolgok közepébe!

ELSŐ KÖNYV:

A belépesi pont

Honnan nézzük?

Már bő két évtizede van mögöttünk az előző, oly sokak szemében messze nem alaptalanul átkosnak mondott 20. század. A 21.-től szintén sokan – ugyancsak túlértékelve évek, évtizedek, évszázadok ember alkotta számmisztikájának jelentőségét – az előzőnél valami minőségileg messze jobbat reméltek az emberiségnek. Az előzőhöz mérve a világ mára természetesen nagyon sokat változott, de a minőségi ugrás elmaradt. „Csupán” kishazánk históriáját, történetírásának alakulását nézve igen örvendetes a gondolat- és publikálási szabadság³ megvalósulása. Ám a múlt hiteles megismerése elé mégis a politika – másként, más módszerekkel, szintén legitimációs okokból – ma is súlyos (bár a rendszer jellegéből következően nem annyira kemény) akadályokat gördít. 1956 októberében az elemi erejű népfelkelés, majd szabadságharc legfőbb mozgatója a magyarság nemzeti érzületében történt megalázottsága volt. Ezért a szovjet szuronyok hegyén berendezkedő, Kádár János neve fémjelezte rendszernek a fizikai megtorlásokon túl szellemi hegemóniát is kellett teremtenie. Közben – még akkor is, ha a rendszer sztálinista szerkezetéhez nem akart, nem tudott nyúlani – a néppel történő kiegyezést élénken ambicionálta. Mert tudta, hogy tartósan nem jó a szuronyok hegyén országolni. Szóval megbékélést akart a néppel, s azt idővel el is érte. Már a Nagy Imre-per előkészületeivel párhuzamosan megkezdődtek a munkálatok a népi írókkal szembeni hatalmi álláspont megfogalmazására. Az ő jelentős súlyukat az adta, hogy elvitathatatlan kapitalizmuskritikájukat erős és ugyancsak elvitathatatlan nemzeti érzülettel ötvözték.

A kurzusos hangokkal szemben rögvést szegezünk le: természetesen a Kádár Jánosról elnevezett rendszer is nemzeti, igaz: államnemzeti alapon állt. (Vagyis a határon kívül rekedteket az ottani államnemzetekre hagyta.) Mert a nemzet – súlykoljuk – történeti képződmény, jelentős mértékben elképzelt közösség, mindig jelentősen strukturált, s a regnáló hatalom természetesen a nemzeti vonatkozásában is mindig él az erejével.⁴ Megmondja, hogy a nemzetbe kik tartoznak bele, milyen áron tartozhatnak bele, és kik nem. (Az államnemzet az asszimiláció árán fogadja be a más ajkúakat.) És így van ez a legutóbbi évtizedekben is, amikor meg-megakadt – természetesen minden bizonnyal csak átmenetileg – a szupranacionális fejlődés szekere. Mert kiderült, hogy a szép és sok szempontból nagyon is indokolt eszmék mögött a nemzeti érdekérvényesítés semmit sem veszített az erejéből.

Szóval már a „muszkavezető” szerep elvállalása is természetesen magában hordozta a nemzeti komponensét. Moszkvának természetesen nem Nagy Imre személyével, hanem gyengeségével volt baja. A beavatkozás azért volt elkerülhetetlen, mert az első ember nem tudta megvédeni a rendszert. Kellott volna, de nem volt erős kommunistapárt. Kellott volna, de nem volt a rendszert hatékonyan védő hadsereg. Kellott volna hatékonyan működő titkosrendőrség, ám az valójában romokban hevert. Tagjai élete nemegyszer pusztán az uniformistól való megszabaduláson múlt. És kellett volna jól kézben tartott sajtó. Hiszen a létező mindent, amit tudott, megírt. Ha Kádár János nem vállalja a rá osztott szerepet, bizonyosan lett volna arra más. Olyan, aki nálánál sokkal

3 A kutatás szabadságát már 1969-ben Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei című dokumentum deklarálta. A „közlés felelőssége”-formulával állított tilalomfát a rendszer számára elviselhetetlen nézetek terjesztése elé.

4 Így volt ez a nemzeti előtti időszakban is. Akkor az etnikai volt a formáló, be- vagy be nem fogadó tényező. A témához ld. még Szűcs Jenő névjegy-/kérdőív-hasonlatát.

rosszabb lett volna. Ezt az igazságot a historikus az ő történelmi teljesítménye tükrében állítja szilárdan. Ám Kádárnak és az ő rendszerének azzal a nemzeti hangulattal, azzal a jelszóval szemben kellett a kormányrúdhhoz állnia, amely az október 23-i tömegtüntetést áthatotta: *Aki magyar, velünk tart.* A népi írók nemzetfelfogása teljes mértékben azonos volt ezzel a hangulattal, ezzel a jelszóval.

Mivel a történetírás bármennyire is igyekszik a múltat hitelesen ábrázolni, ám olvasója a jelen körülményei között olvas, ezért e sorok írójának a mai Magyarországon el kell mondania, hogy 1956-nak mindeközben a fő törekvése egy emberarcú szocializmus megteremtése volt. Tehát messze nem a polgári viszonyok restaurálása. Ezért van az, hogy a mai hatalom a lényegét tekintve nem tud mit kezdeni vele. Mint ahogy – mondjuk – az egykori, 1923-ban Petőfivel. Felvethető lehetne, de komolyan mégsem vethető fel, hogy a népi írókat miért nem érte börtön, halált oszto megtorlás. Például Déry Tibor rács mögé került, míg – ugyancsak például – Illyés Gyula nem. Németh László már 1957. március 15-én Kossuth-díjban részesült, s ő azt, bár nem vette át, elfogadta. A díjjal járó pénz pedig teljes egészében közcélra fordította.

Az MSZMP KB Kulturális Elméleti Munkaközössége 1958 júniusában foglalt állás a „népi” írókról,⁵ s 1962 novemberében publikálta Molnár Erik az *Új Írás* című, széles körben olvasott irodalmi folyóiratban a *Történelemszemléletünk nacionalista maradványairól* értekező dolgozatát. Már Molnár Erik idézett írása első bekezdése alapján világos e két hely közötti eltérhetetlen összefüggés. „Tizennégy éve annak, hogy a magyar történetírásban uralkodóvá vált a marxizmus irányzata. De annak ellenére, hogy a marxizmus egészben áthatotta történelemszemléletünket, s annak ellenére, hogy 1956-ban a burzsoá nacionalizmus veszélyessége teljes nagyságában feltárult előttünk, még ma sem mondhatjuk el, hogy a nacionalizmust sikerült történelemszemléletünkben maradék nélkül kiküszöbölni. A nacionalizmus maradványai, fel nem ismert, nemegyszer azok fejében is tovább élnek, akik meg vannak győződve arról, hogy történelemszemléletük a marxizmus alapján nyugszik.”⁶ Molnár Erik szerint tehát 1956-ban az „ellenforradalomra” azért került sor, mert nem sikerült a magyar társadalomból a burzsoá nacionalizmust kiirtani. Következőleg újabb „ellenforradalmi” kísérletet csak akkor, és csakis akkor nem lesz e honban, ha sikerül a magyar népből a nemzeti érzületnek mindenféle variánsát kiirtani, ami nem szocialista. A veszély Molnár szerint továbbra is fenyegetett. Mert bizony ez a burzsoá nacionalizmus olyan fránya, hogy maradványai még azok fejében is megvannak, „*akik meg vannak győződve arról, hogy történelemszemléletük a marxizmus alapján nyugszik.*” Közben Molnár Erik a szülőföld, sőt a haza szeretetét kimondottan kívánatosnak tartotta. Mert a szocializmus sikeréhez a szocialista hazafiságot – ismételjük – ő is elengedhetetlennek tartotta.

*

Molnár Erik válogatott tanulmányait volt intézményi otthona, az MTA Történettudományi Intézete az Akadémiai Kiadónál 1969-ben jelentette meg. A kötet élére az igazgatóhelyettes Ránki György írt bevezető tanulmányt, s abban „megvédte” a szerzőt a „kozmpolitizmus” és a „nemzeti nihilizmus” vádjával szemben. „Molnár – olvassuk – tisztában volt azzal, hogy milyen sok érzékenységet érintő, kényes problémát vet fel, amikor a nemzeti kérdéstről s a nacionalizmusról ír. Vállalta ezt, mert úgy vélte, népünk mindennapi gondolkodásának egyik legfontosabb komponenséről van szó. *A történelem valódi menetét kívánta feltárni, s az igazság érdekében kimondta azt is, amit olykor mások nem mertek vagy nem tudtak. Sohasem a népszerűséget, mindig az igazságot kereste.* Sokszor vádolták nemzeti hagyományaink alábecsülésével, pedig rendkívül közel állt hozzá minden, amit jó értelemben magyarnak tartott, legyen az Ady költészete, a magyar zene, hazánk egy-egy szép tája vagy egy-egy jellegzetesen magyar embertípus.

5 A dokumentum elfogadásának napját nem közölték. Vélhetőleg azért, hogy ne lehessen viszonyítani Nagy Imre és társai 16-i kivégzéséhez. Vass 1979, 238–268.

6 PACH 1965, 76. – Kiemelések: P.P.

Ugyanakkor, mint minden frázis, a nemzeti frázis s a hazafias szólamok is idegenek voltak tőle. Szilárdan hitte, hogy magyarsága csak a meggyőződéses internacionalizmusban teljesebben ki, mint ahogy a nemzet felemelkedését is e két fogalom találkozásától várta.”⁷ Ezzel az érveléssel Molnár Erik igazából aligha volt megvédhető. 1969-ben még túl közel volt 1956 valósága ahhoz, hogy a kortárs elhiggye: 1956-ban nem a vérig sértett nemzeti érzület, hanem a *burzsoá nacionalizmus maradványai* vitték elemi erővel a tömegeket az utcára. Az a Molnár Erik, aki „mindig az igazságot kereste”, valójában minden nem-szocialista nemzetitől hideglelést kapott. Ettől még szerethette Ady költészetét, a magyar zenét, a jellegzetesen magyar embertípusokat, hazánk szép tájait. Egy-egy tájnak (ha nem kimondottan az épített környezetről beszélünk) valamely nemzet-hez kötése különben messze nem nemzetspecifikus, hiszen azokon az idők során merőben eltérő etnikumok fordulnak meg. A nemzetihez való túl szoros kötődéstől való idegenkedése egyébként már akkor megmutatkozott, amikor nem tudott mit kezdeni a kommunisták világpártja, a Komintern 1935-ös stratégiai jelentőségű irányváltásával, abban Révai József ahhoz igazodó, vagyis új szemléletű népfrontos dolgozataival.

*

Nem az a döntő kérdés, hogy a szocialista hazafiság eszméjével mennyire sikerült a rendszer évtizedei alatt a társadalmat átíratni. Erre a fogas kérdésre meggyőző kutatások híján ma még nem lehet hitelesen válaszolni. És természetesen az sem áll, hogy a rendszer bukásával a szocialista hazafiság elillant a társadalomból. Döntő súlya annak van, hogy 1956-ban az elemi erejű felkelésre azért került sor, mert a népet a Rákosi Mátyás nevével fémjelzett, terrorba süllyedt sztálinista rendszer, amely egyébként a nemzeti sallangok kelléktárával bőven élt,⁸ nemzeti érzületében csapta arcul. Döntő súlyt említünk, tehát természetesen más okokat is említünk. Az országosan mintegy milliós tömeget mozgó eseményeket az is magyarázza, hogy a hazugságokba ütközött csalódottak kiáltottak igazságért, közülük kerültek ki a helyi események vezetői. Beválatlanok maradtak a jelentős vagyoni, jövedelmi és presztízsemelkedésre tett ígérek. Hiszen nem csupán az újjáépítés terheit viselte az ország, hanem a harmadik világháborúra készülődés generálta erőltetett fegyverkezés súlyát is valamiből fizetni kellett. Joggal kérdezi, mondja Németh László: „Kik voltak az ellenálló nép keményebb magvai? Épp a kommunisták. Ők szervezték meg a kalandra éhes ipari tanulókat, s a kíváncsi, becsábuló járókelőket.” Amit az Illyés Gyulának tulajdonítható felhívásszöveg szerint „munkás és paraszt származású diákok kezdtek, paraszt származású katonák döntöttek el és ipari munkások biztosítottak”, azt a megsértett nemzeti érzés dacreakcióján túl az említettek is rugóztatták.⁹ A volt uralkodó osztályok maradványait a nemzeti arcul csapás politikai rutinjuk miatt nem vitte az utcára. Tisztában voltak a felkelés kilátástalanságával: tudták, nem bibliai időket élünk, Dávid nem győzheti le Góliátot. Rengeteg elszenvedett vegzátúrájuk, nélkülözéseik után eszük ágában nem volt magukat újabb veszélyeknek kitenni. Majd a megnyílt határokon át egy részük elment az országból. Nagyobbik hányaduk itthon maradt, és 1962-1963-tól, ilyen-olyan mértékben beépült a rendszerbe. Sőt, amíg kifizetődött, jelentős arányban¹⁰ szintén támasza, működtetője volt a rendszernek. Molnár Erik annyiban képviselt nemzeti nihilizmust, amennyiben a szocialista hazafiság inkább volt ideológiai követelmény, mint létező valóság. És miért lenne csodálkozni való azon, hogy történelmi mércén mérve oly csekély idő múltával a szocialista építés oly rögzös útján nem sok valósult meg ebből a szép eszméből. Szóval Molnárt erősen áthatotta e nihilizmus. Miközben kevésbé azokat – mondjuk –, akik

7 MOLNÁR 1969, 36. – Kiemelés: P.P.

8 Ld. erre részletesebben a következő fejezetben írottakat a 28-29. lapon.

9 NÉMETH 2011, 97., ILLYÉS 1991

10 Idővel az MSZMP-nek 800 ezer tagja lett. És állandó volt a panaszkodás, hogy közöttük egyre kevesebb a munkás és a paraszt. Még azzal együtt is, hogy munkásnak, parasztnak számították azt is, akinek „csak” az eredeti foglalkozása volt az, de az aktuális már oly messze volt attól, mint annak idején a Makó nevű vitéz Jeruzsálemről.

a népi írókkal foglalkozó pártállásfoglalást megfogalmazták. A párthatározat lényege: a népi írók alkossanak, munkájukhoz kedvező feltételeket teremtenek, ám eszük ágába se jusson a mozgalmat újjászervezni. A Horthy-korszak éppen ellenkezőleg cselekedett: mozgalmukat eltúrte, a művek szerzőit ellenben több ízben bírósági perekkel sújtotta.

Molnár Erik nem megélhetési kommunista volt. Fiatal korában akkor lett e szép, de erősen utópisztikusnak bizonyult eszme elkötelezettje, amikor a mozgalom tagjai számára a nemzeti keretek se nem osztottak, se nem szoroztak. Majd a „nemzetközi fasizmus” elleni küzdelem a nemzeti komponens elismerésére ösztönözte őket. Később, amikor a Szovjetunió révén az ország élére kerültek (mármint azok, akik túlélték a tisztogatásokat, melyeknek Molnár Erik René testvére is áldozatul esett), még inkább megkerülhetetlenné vált, hogy megjeljen a nemzetben való gondolkodás mikéntjét. Ismerték ugyan, hogyne ismerték volna, bibliaként ismerték az 1848-ból való *Kommunista Kiáltványt*. Természetesen megakadt a szemük annak nevezetes passzusán, mely szerint a hazátlan munkásoknak a hatalom birtokában magukat majd nemzetté kell szervezniük. De a Moszkvától való durva függés közepette csak egyet tehettek: a már régen talonba tett népfrentpolitika¹¹ szavakban még létező foszlányai kelléktárában szemelgetve átstilizálták a történelmet: előállították – többek között – a hazaáruló úr és a honvédő paraszt legendáját. Molnár Erik az ilyen és hasonló valótlanságokat joggal tette szóvá. „Csak” közben – ahogy a nép mondja – a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiöntötte. A bírált tételek valóban átlengték a történeti munkákat, átírták az egyetemi tankönyvet is. A vegyes vágottban furcsa keveredések voltak. Például Elekes Lajos (1965-től, illetve 1973-tól az MTA levelező, majd rendes tagja) Hunyadi Jánosról szóló, 1952-ben publikált monográfiájának élére az örökbecsű Farkas Mihály honvédelmi miniszter egyik adekvát mondatát illesztette.¹² Az ideológiai-politikai elvárásra megszületett, majd széltében-hosszában szajkózott tételek – mint lenni szokott – mit sem fékeztek az október 23-án hömpölygő tömegeket abban, hogy a pillanat mámorától megittasodva tagjai skandalizálják: *Ruszkik haza. Aki magyar, velünk tart.*

A kommunisták vak fegyelemmel, ám messze nem minden lépésükben vak engedelmességgel, hanem számos esetben maguktól cselekedtek. Mert beléjük kódolódott a helyzet parancsa. És attól indítatva, *saját belső meggyőződésük szerint* tették a dolgukat. Molnár Eriknek sem mondta senki, hogy miként segítse pártját 1956 – szemében – rémálma megismétlődésének elkerülésére. Molnár Erikkel és a hozzá hasonlóan gondolkodó kommunistákkal szemben többen voltak azok a kommunisták, akik a nemzeti kérdésben éppen ellenkezőleg gondolkodtak. Leginkább a kedvesen „kriptokommunistának” nevezettek. Mondjuk egy Erdei Ferenc vagy Ortutay Gyula. Hiszen ők kimondottan a nemzeti világból érkeztek meg a kommunista eszme elfogadásáig. (Nem beszélve a társadalom szélesebb köreinek nemzeti elkötelezettjeiről, akik – ha műveltségük lehetővé tette a történészszakma belső vitájának nyomon követését – fejcsoválva figyelték a Molnár-jelenséget.) Keresték, kutatták az eszme nemzeti komponens révén is meggyökerezethetőségének útjait, módjait. A polémia anyagából már 1965-re testes kötetet tett közzé a Kossuth Kiadó.¹³ A következő esztendőben a vitát kezdeményező elhunyt, majd 1973-ra a kormányzó állampárt illetékes KB-titkára Molnár Erik nézeteit messzehangzó fórumon tartotta szükségesnek megbíráltatni. Az MTA éves közgyűlése ünnepi előadásában a neves irodalomtörténész, Király István részletes és mély alaposággal helytelenítette az ő – úgymond – nemzeti érzéketlenségét. Vagyis nihilizmusát, amit tapintatból, taktikai megfontolások okán nem mondott ki.¹⁴ A Molnár-vita torzóban maradt, a kezdeményezőre a szakmán túli körökben is a nemzeti nihilizmus bélyege rögzült. Ám e szélesebb világban nem Molnár Eriknek, hanem a publicista Faragó Vilmosnak jutott a kétes babér. Ő volt az, aki az *Élet és Irodalom* című hetilap 1967. január 7-i számában

11 A berendezkedő rendszerek népfrentpolitikája sápatag másodpéldánya sem a harmincas évek európai gyakorlatának.

12 Elekes Lajos pályafutására, szakmai fordulataira ld. legutóbb: MISKOLCZY 2021

13 PACH 1965

14 Ld. erre még a 114-115. lapokon írottakat.

a szinte azonnal hírhedtté vált *Kicsi ország* című írását közzétette.¹⁵ Faragó egyik tantétele szerint a nemzeti büszkeség azért eleve veszedelmes, mert „magában hordozza az elkülönülés, a »magyar specifikumok« abszolutizálása, s más nemzetek iránti ellenszenv veszélyét.”¹⁶ Másik tétele szerint „magyarnak lenni önmagában nem program, csak életkeret”.¹⁷ A nemzeti nihilizmus-megjelölés azért illik maradéktalanul a szerzőre, mert fel sem merült benne annak mérlegelése, hogy a nemzetek korában ez más nemzeteknél is így van. Következőleg nem a nemzeti specifikumok, illetve a program, hanem éppen annak hiánya okozza a veszedelmet. Faragó Vilmos a szocialista rendszernek nem megalkuvó, helyezkedő híve, hanem olyan meggyőződéses katonája volt, aki a nemzetiben vélte a rendszerre nézve az egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb veszedelmet. Írásai elmeélről, szellemességről tanúskodnak. Ám akkor – kérdezhető joggal – mivel magyarázható elképesztő életidegensége, aminek jegyében szinte semmi történelmi előzmény után egész írása arra a lamentációra épül, hogy „sohasem volt erősségünk a dialektika”. De – kérdezzük vissza – miért is lenne néhány esztendő, tehát történelmi mércével mérve majdsemmi idő után másképp? Micsoda voluntarizmus szinte semmi idő elteltével elvárni hazafiság és nemzetköziség „egymást-feltételezésének” elfogadását, amikor e két eszme valójában egyáltalán nem feltételezte egymást. Miközben a nemzetköziség valóban szép eszméje mögött szovjet vonatkozásban döntően a nagyhatalmi gőg,¹⁸ a szomszédok relációjában pedig a hatalmas trianoni zsákmány megemésztetlenségének minden következménye húzódott meg.

Élete végéig Faragó Vilmos nem csupán az elbukott szocialista rendszer, hanem a nemzeti nihilizmus mellett is kitartott. 2000-ben kiadott sajátos emlékiratából világos képet nyerünk nihilizmusa való életből – tehát messze nem könyvekből, dogmákból – táplálkozó természetéről. Már az első, *Randevú* címet viselő – ugyancsak *valós* rokonairól *kitalált* elbeszélést alkotó – fejezetből minden világossá válik. Megtudjuk, hogy míg az egyik rokona, Josef Engelhardt SS-tizedesként vitézkedett a második – az emberiségre őskatasztrófát hozó elsőnél öt-hatszor annyi, számokban kifejezve mintegy 55 millió áldozatot követelő – nagy háborúban, addig másik rokona, a kereskedősegéd Tigai József akkortájt munkaszolgálatosként szenvedett, majd aknától pusztult el. A Hack József névre keresztelt harmadik rokona ugyan csak napszámosságig vitte a polgári életben, ám a háborúban felvirradt a napja. Keretlegénnyé avanszált. Nem nehéz kitalálnunk, hogy hol. Egy munkaszolgálatos század örvezetőjeként. Az olvasó már ettől is joggal fogja a fejét. De még inkább ezt teszi, ha megtudja, hogy a negyedik derék rokont Dora Avramovának hívták. Természetesen nem a délceg Horthy Miklós ekkortájt majd’ duplájára növekedett országában élt, hanem az azóta köddé foszlott Szovjetunióban. Ő ugyanis – olvassuk – „a belorussziai Polockból Gorkijba (Nyizsnyij Novgorodba) evakuált családjával, onnan jelentkezett frontszolgálatra”. A 3. Ukrán Front híradós őrmestereként találkozott fiktív rokonával, Hack Józseffel. Neki, a felkapaszkodni akarónak akkor már véresre taposták a kezét teherautón menekülő társai. Az eléje került Dorát nem a rokonság, hanem adott helyzete tette jóságossá. Nem lőtte le Hackot, hanem csak annyit mondott: „Menj haza, ahonnan jöttél, te rusnya magyar”.¹⁹

Nem az a lényeg, hogy a konkrét elbeszélés nem történt meg. A lényeg az, hogy az efféle történelmi végtelenül sokszor megtörténtek. A nemzeti paradigma világában. Böven volt tehát oka Faragó Vilmosnak, hogy ne csupán megírja elhíresült publicisztikáját. Erkölcsi tartaléka is volt

15 Az 1957 tavaszán indult irodalmi és közéleti hetilapot a közszáj akkor és ma is „ÉS”-nek mondja. Az elnevezés Németh Lászlótól való, aki azt állította, hogy e lap sem nem élet, se nem irodalom, legfeljebb „és”. Faragó cikkének súlyát nem csupán a tartalma adta, hanem az a tény is, hogy 1967-re a lap már messze több volt közszájon forgó nevével.

16 *Élet és Irodalom* 1967. január 7. 12. (Többek között idézi: ROMSICS 2010, 514., valamint legújabban FÖLDES 2020, 29.) Földes György egyébként terjedelmes, továbbgondolásra ösztönző monográfiákban tárgyalja a szocialista és a nemzeti közötti viszonyt.

17 Már az első hasábján megírja, majd a másodikban megismétli ezen kijelentését – az összesen öthasábjos cikkben.

18 Már Vlagyimir Iljics figyelmeztette elvtársait a nagyorosz nemzeti büszkeségnek a szocialista építést rongáló veszedelmére.

19 FARAGÓ 2000, 9–10.

ahhoz, hogy amikor – akár az ELTE BTK Ménesi úti kollégiumában, és sok más helyen – a felháborodottak indulatos szavai záporoztak rá, akkor azzal a (fényképei tanúsítják:) hetyke tekintettel nézett vissza rájuk, amelyet meggyőződés éltet.

Az elmondottak vélhetőleg kellően megmagyarázzák a fejezet címét. Ám, ha mégis lennének értetlenkedő olvasók, akkor a kedvükért elmondjuk: a rezignált történész már jó ideje tudja, hogy felesleges erőfeszítés lenne mindenkire fordulnia. Régóta tudja, hogy a többség leginkább nem új tudásra, hanem begyökeresedett nézetei igazolására vágyik. Ha annak megfelelőt olvas, akkor kiváló historikus munkájára lelt, ha nem, akkor megint csak egy kutyaütő írása bosszantotta. Ha a történész az ő kedvenc nézőpontjából nézi a múltat, akkor minden nagyszerű. Ha más nézőpontot választ, akkor fanyalog, szeme összeszűkül. Jelen sorok szerzője ezért „csupán” azoknak ír, akik tisztában vannak azzal, hogy – mondjuk – a Gellért-hegy akkor is az a domb, ami a Sas-hegy lankáiról szintén egy másik dombnak látszik, míg a Duna egykedvű hullámai mellől feltekintve zordon hegyet idéz. Vannak, hogyne lennének, akiket a merőben más nézőpontok sugallta merőben eltérő képek relativizmusra, a múlt megismerhetetlenségét hirdető nézetek elfogadására sarkallnak. Holott „csak” ismerni kell korunkat, s annak nézőpontját nem szabad korábbi korokra rávetíteni. Az ismeretelméleti elbizakodottság legalább annyira félrevezető, mint az ismeretelméleti szkepszis. Kellő tudással, kellő elméleti vértettséggel, a saját témának a szélesebb összefüggésekbe történő beágyazásával, kellő távolságtartással, az eltérő nézőpontok tárgyilagos ütköztetésével fő vonásaiban a múlt bizonyosan megismerhető. Ehhez a nemzeti paradigmán túl kell látnunk, miközben annak világából – a korszerűség követelményét nem csorbítva – szemernyit sem tagadunk meg.

A Kazinczy–Berzeviczy-vita – a nemzetközpontú gondolkodás egyik láttelepe

A rendi/feudális nacionalizmus témája, azon kérdések, amelyek kapcsán anno Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc egymásnak feszült²⁰, ma is mélyen megosztják a társadalmat. Akkor a Habsburg Birodalomhoz való viszony, ma az Európai Unióhoz való hozzáállásunk előnye/hátránya váltott/vált ki heves vitákat. Ma a tét az akkorinál is nagyobb. A történész a lezárt korok kutatásának mestere. Ezért a régi témát „csupán” *Farkas Mihály rézágyújáig* haladva hozom ez alkalommal terítékre. Felejthetetlen tanárunk, H. Balázs Éva 1966-ban kandidátusi értekezésének *Téziseiben* írja: „Célunk korrigálni a »nemzetietlen nemzetgazda« képét. [...] Berzeviczy Gergely életrajzírójának kötelessége lesz egy további kötetben feleleveníteni a Berzeviczy és Kazinczy között folyt vitát is.” Bár fontos tanulmány igen, de a további kötet nem született meg. A hőse életét 1795-ig tárgyaló monográfia ellenben az egész nézőpontjából íródott. Világosan látszik belőle, Berzeviczy azért kereste a nagyobbak, a nemzetek fölöttiek támogatását, hogy ekként legyen jobb jövője nemzetének, hazájának. Messzebbre pillantva, 1809 áprilisában látjuk őt, amint a Habsburgok birodalmának szívében, Bécsben, majd az ahhoz közeli Győrben tartózkodó Bonaparte Napóleonnak fogalmaz emlékiratot.²¹ Tette, mert akkor sem a Habsburgok érdekét, hanem hazája jövőjét kereste. Memorandumával antifeudális reformprogramot alkot, annak reményében, hogy a várt francia győzelem nyomán a francia császár azt magáévá teszi, s ezzel nemzete számára politikai lehetőségek adódnak. Ám a francia győzelem elmaradt, memorandumja hosszú-hosszú időre íróasztala fiókjába süllyedt. Vitapartnere, Kazinczy Ferenc – akivel kemény levélváltásuk 1809–1810-ben zajlott – a jakobinus per elítélteként 2387 napot töltött a „kalitkában”. Vagyis Kufstein és Spielberg sivár várbörtönében. 2387 napot, s ami még kegyetlenebb: annál csak eggyel kevesebb magányos éjszakát. Az dobja rá az első követ, aki ennyi szenvedés után nem a Habsburgok nyűgétől szabad magyar jövőn ábrándozott volna. Ő pedig nem csupán ábrándozott.

20 Posztdoktori műhelyünkben 2015 februárjában foglalkoztunk vele. Ld. erre Hegedüs Gyula szakavatott beszámolóját: <http://moma.elte.hu/teadelutanok-a-doktori-programunkban-xiv/>

21 Franciául először és kivonatolva Marczali Henrik közölte. MARCZALI 1907. Magyar fordításban 1933-ban *Berzeviczy Gergely magyar alkotmánytervezete Napóleonnak ajánlva* címmel – ugyancsak a *Budapesti Szemlében* – ugyanő tette közzé. H. Balázs Éva a *Nouvelles Études Hongroises* című sorozat 1969–1970-ben megjelent 4-5. kötetében írt róla tanulmányt. Ez után úgy jelent meg Kosáry Domokosnak a *Századok* 1971. évi évfolyamában, természetesen a Berzeviczy-dokumentummal is foglalkozó *Napoleon és Magyarország* című tanulmánya, hogy – amint azt írásában jelzi – a kézírata időközben már lezárult, így Balázs Éva dolgozatára nem tudott építeni. A Magvető Kiadó *Gyorsuló idő* című sorozatában 1977-ben jelent meg ismét Kosáry *Századok*-tanulmánya. (KOSÁRY 1977 – Az alkotmánytervezet általa adott elemzése a 70–78. oldalon található.) Azzal az igen lényeges kiegészítéssel, hogy igen udvariasan, de keményen reagált Tarnai Andornak az *Irodalomtörténet* című folyóirat 1972. évfolyamában publikált azon írására, amelyben a tudós irodalomtörténész azt állította, hogy Révai József „időtállóbban fogalmazott, mikor a polgárosodással és nem a nacionalizmussal hozta kapcsolatba a nyelvújítást.” (TARNAI 1972, 392.) Ha áttekintésünket azzal zárjuk, hogy az Akadémiai Kiadónál az *Akadémiai Kézikönyvek* című sorozatban 2007-ben megjelent *Magyarország története* című nagyszerű összefoglalásban azt olvassuk, Berzeviczy Gergely a polgári átalakulásról, az állami önállóság érdekében ábrándozó „gondolatait csak magának írta le” (ROMSICS 2007, 589.), az lényegében helyes, ám azok a fentiekből következően idővel mégis részei lett az eszmetörténetnek.

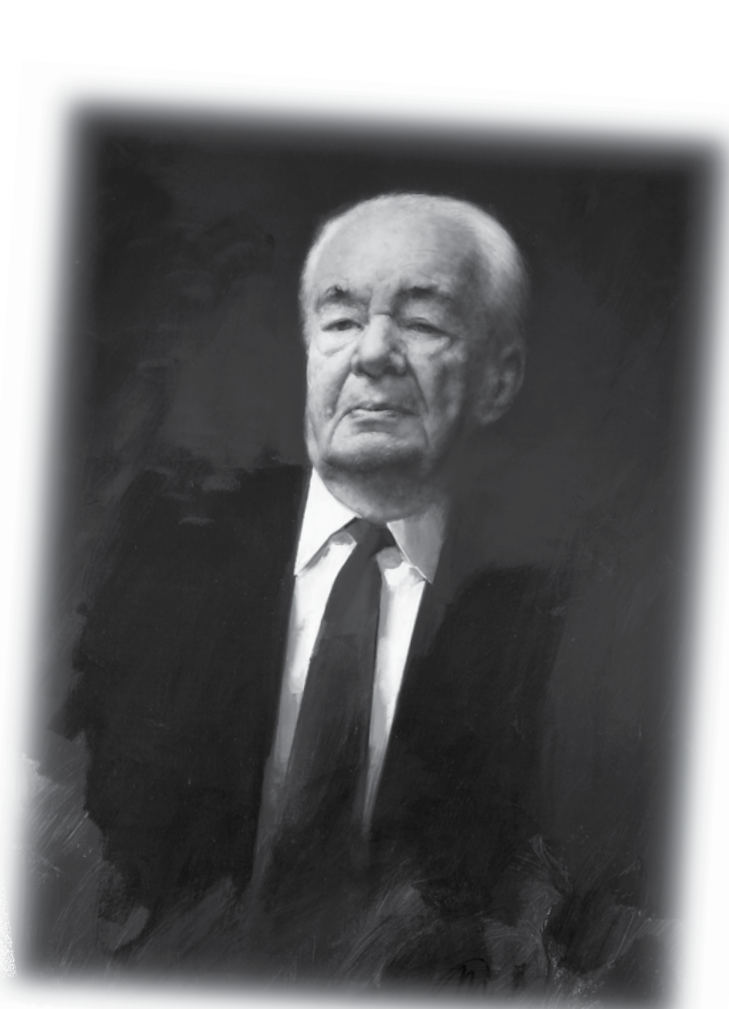
3. Azért kereste a nagyobbak, a nemzetek feletti támogatását, hogy ekként legyen jobb jövője nemzetének, hazájának.

4. A jakobinus per egyik elítéltjeként 2387 napot töltött a „kalitkában”.

Nyelvújítási mozgalmával a legtöbbet tette azért, hogy nemzete korszerűvé kovácsolt nyelvi vértete érdemben segítse a modern idők követelményei közepette megvívandó harcok sikerességét. Természetesen Berzeviczy Gergelynek sem volt – bár egyetlen napot sem töltött várbörtönökben – könnyű az élete. Kakaslovnicon kastélya magányában sem volt magányos. Tudta, hogy nem csupán a tátrai hegyek, a titkosrendőrség is figyeli őt. Még harmadik személy előtt is csak a – fia születéséhez vezető – tátrai kiránduláson megejtett házastársi hőstettéről számolt be. Mert – mint Miskolczi Ambrus tudós kollégánk bölcsen feljegyezte – a bizalmatlanság légkörében férfiak között legkevésbé a nő a rázós téma.

Magányosak voltak. Egyedül mégsem voltak, mai utódaik sincsenek egyedül. Erős táboraik vannak. Ki így, ki úgy képzelel el a napfényes magyar jövőt. „Csak” azt nem mérlegelik, amire Bethlen Gábris versus Pázmány Péter, Károlyi Sándor versus Pálffy János anno képes volt. Akik még felmérték ésszel, hogy maroknyi mi magyarok – anno etnikum, idővel nemzet –, megmaradásunk a kemény külső nyomások közepette a másik fél igazsága elismerése nélkül nem megy. Dőre dolog lenne azt képzelni, hogy megszabadultunk a herderi jóslat rémálmától. Szóval Berzeviczy Gergely sem volt egyedül, de nagyon kevesen voltak. Köztük ott volt a jakobinus perben korábban elítélt Batsányi János is. Őt már Napóleon emberei keresik meg, hogy magyarra fordítsa uruknak hozzánk intézendő kiáltványát. Kosáry Domokos érdeme, hogy az először a *Századokban* publikált tanulmányában, majd bővített formában önálló kötetben közzé tett *Napóleon és Magyarország* című kismonográfiájában tisztázta a költő szerepét a napóleoni kiáltvány magyarra fordítása körüli, az addig megoldhatatlan problémát: utalt az alkotmány esetleges módosítására és új bekezdést toldott hozzá, amely a Rákos mezején tartandó országgyűlésre hívott fel. A magyar nemesség széles körei azonban mit sem rezdültek a kiáltványra. Mert eszük

5. Kommunista oldalon hiába volt a legfőbb ész, a történelem idővel ledarálta. 1956 paradigmaváltó jelentőségét már nem tudta akceptálni. Mégis szellemi örökségének súlyát – a rendszer jellegéből következően – a börtönt megjárt Kosáry Domokosnak is viselnie kellett.

6. Szánalmas, de mégsem veszélytelen hadjáratot vittek a „sztálinista MTA” ellen ordibálók. Büszke arcéle mutatja: nem csupán elégtételt kapott, azt is tudta, hogy sokat tett az intézmény új keretek közé illesztése érdekében.

ágában sem volt megszabadulni Ausztriától. Kosáry klasszikus szavaival: a „hídra [...] nem azért nem lépett, mert gyengének tartotta, hanem mert nem akart a túlsó partra jutni.”²² Bizony, a kínálkozó hidat osztálykorlátai miatt nem akarta kipróbálni. Ezt a magatartást Szekfű Gyula „rendi”, Kosáry Domokos pedig „feudális” nacionalizmusnak nevezte.²³ Olyan nacionalizmus ez, „amely még nem lépte túl a feudalizmus körét, még nem kapcsolódott a kiváltságok ellen irányuló törekvésekkel, sőt ellenkezőleg: inkább a kiváltságok védelmében volt mozgósítható”.²⁴

Száznál is több esztendő kell ugrnunk. Adolf Hitler már Németország kancellárja. A kommunisták a halálos veszedelem szorításában tudomásul veszik a *nemzeti* még mindig történelmet formáló jelentőségét. Nálunk Révai József a legfőbb ész, aki ebben a szellemben írja kényszerű emigrációjában, Moszkvában, Prágában Kölcsey- s egyéb történetpolitikai tanulmányait. Mert tudta, hogy egyszer majd odújába űzik a hitlerájt, s akkor bizony Magyarországon ismét a kommunisták kezébe kerül a hatalom. Ám annak érdekében, hogy ne kényelmetlen és veszedelmes helyen, vagyis szovjet szuronyok hegyén üljenek, hanem mennél szélesebb társadalmi összefogásra is támaszkodhassanak, a leendő rendszer ideológiai épületébe illesztendő a magyar múltból azt

22 KOSÁRY 1977, 123.

23 KOSÁRY magyarázata: a rendi tulajdonképpen feudálist jelent. Uo. 79.

24 Uo. 78.

emelte ki, ami abba a kommunisták szűk világán túl mennél többek számára elfogadhatónak volt vélhető. 1956 paradigmaváltó jelentőségét már nem tudta akceptálni. Ellenzékbe szorult az első ember pozíciójába emelt Kádár Jánossal szemben. Lelki öröklődései is okozta rákos betegsége idő előtt sírba viszi, de szellemi örökségét a rendszer jellegéből következően a börtönt megjárt Kosáry Domokosnak is viselnie kellett.²⁵

1945 korszakváltó jelentősége nem takarhatja el, hogy Moszkva megszállt országgént tekintett az általa a németektől és az ország addigi uraitól megszabadított hazára. Ez Rákosi Mátyás országglását a birodalomtól való durva függésbe helyezte. Következőleg a Révai József és elvbarátai által stratégiai célként megfogalmazott népfrentpolitikából tettekben semmi, szavakban pedig csak sallangok, szófoszlányok maradtak. A kelléktárban szemelgetve átstilizálták a történelmet: előállították – többek között – a hazaáruló úr és a honvédó paraszt legendáját. 1959-től Molnár Erik az ezen és hasonló valótlanosságokat joggal tette szóvá. „Csak” közben – ismételjük – a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiöntötte. Túlzásai vitát dagasztottak. 1966-ban elhunyt, a következő esztendőben pedig a publicista Faragó Vilmos publikálta az előző fejezetben ismertetett *Kicsi ország* című írását. Faragó Vilmos logikus elme volt. Az előző fejezetben taglalt, 2000-ben publikált sajátos emlékirata előtt nyolc esztendővel korábban, 1992-ben, a *Farkas Mihály rézágyúja* című „vázlat”-ában azt „bizonyította be”, hogy a Rákosi névvel fémjelzett rendszer messze nem volt annyira nemzetietlen, mint ahogy azt a közgondolkodás tartja. Az általa felhozottak azonban természetesen semmi perdöntővel nem szolgálnak. Gondos anyaggyűjtéssel azt illusztrálja jól, hogy Rákosi Mátyás diktatúrából nem sokkal később terrorba fulladt országglása nem csupán a nemzeti üres, üressé tett sallangjaival élt bőséggel, hanem azzal – amennyiben az nemhogy nem veszélyeztette, hanem kimondottan szolgálta érdekeit – bőséggel élt.

Közben saját magának is vannak módszertani töprengései: mit tegyen a feltárt anyaggal? „Mondjam ki tehát én is – főként, ha újabb dokumentációt sorakoztatok még –, hogy a magyarországi ötvenes évek csak bizonyos vonatkozásokban tekinthetők a nemzetietlenség éveinek, bizonyos más vonatkozásokban a nemzetiesség, a nemzetieskedés, sőt a nacionalizmus évei voltak? Nem mondom. Nincs kedvem a tárgyalt időszak megszépítőjének (vagy befeketítőjének) látszatába keveredni. Arra sem teszek kísérletet, hogy nemzetit és torzult nemzetit, hazafiast és nacionalistát aggályosan meg-megkülönböztessenek. Idézeteket sorolok most már, okos embereket, butákat, rossz embereket, jókét; és tényeket sorolok: figyelemre méltókat és mulatságosakat. Olyanokat is, mint amilyen a népdalok aktuálpolitikai felhasználása volt például: Gábor Áron rézágyújának kölcsönvétele Farkas Mihály elfogadtatása kedvéért.”

Valójában azonban a kis könyv alcímében Faragó Vilmos letette az obulust: *Magyar nemzeti önszemlélet, 1948–1956*. De nem az, jó esetben csak adalékok hozzá – azzal a céllal, hogy megcáfolja a rendszer nemzetietlenségéről szóló általános véleményt. Néhány példa felemlítésén túl nincs itt hely arra, hogy a kelléktáron végigmenjünk. Összegzően azt mondjuk, hogy hiábavalóak a szerző látszólag pártatlan töprengései. Az alapvonulat itt is a történelem nemzeti komponensével szembeni elemi ellenszenv. Amely megakadályozza őt abban, hogy belássa: anno elhibázta a *Kicsi ország* című cikkét is. Kezdjük Illyés Gyula *Fáklyaláng* című darabjával. A sodró erejű színmű szélsőségesen történetietlenül ábrázolja a szabadságharc utolsó óráit. Kossuth Lajos és Görgei Artúr kiemelkedő történelmi személyiségek voltak, ám amit a nézők láthattak, hallhattak, az minden történelmi realitással szembe ment. A katona természetesen helyesen cselekedett, amikor Világosnál a további értelmetlen vérontást elkerülendő letette a fegyvert. Nagy László szépséges *Tavaszi dala* természetesen ma is magával ragadó, ám bizonyosan nem annyira, hogy ne lássuk meg azt az ordító különbséget, amely a korabeli dermesztő valóság és a fiatal költő vaksága között feszült. *Pártom, te kardos/ angyalom,/ Őledben én sem/ alhatom,/ tüzes csikódat/ ellopom,/ kényesek kertjét/ tipratom* – olvassuk ma is megigézve, s egyben azon keseregve, hogy az elmúlt évtizedek históriája sem mond mást: legyen bár jóval szelídebb a hatalom, mint amit

---

25 Ld. a 21. sz. jegyzetet.

Rákosi pajtás és gépezete, melyben mindenki szem volt a láncban, produkált – ma és a távoli jövőben is tömegeket vakít, vakítani fog.

Való igaz, hogy a szovjet típusúvá átformált, vagyis intézethálózattal is gazdagított Magyar Tudományos Akadémián belül az elsők között alakult meg a Népzene kutató Csoport, s már 1951-ben megindult a *Magyar Népzene Tára* című maradandó sorozat. 1950-ben pedig Kodály Zoltán megkomponálta a *Kállai kettőst*. Egyik sem sallang, mindegyik fontos, a terrorrendszert messze túlélő eleme a nemzet épületének. Ám ettől a rendszer még szemernyit sem lett nemzeti. Természetesen Rákosi Mátyásnak és „rendszeré” működtetői közül többeknek volt annyi jóéssze, hogy tudja/tudják: a nemzeti sokkal korábban már megvolt, s bizonyosan akkor is meglesz, amikor ők már sehol sem lesznek. Következésképp nemhogy nem kell, hanem nem is szabad ezt az élő organizmust bántani. Amennyiben nemhogy nem árt a rendszernek, hanem azt inkább erősíti. Ám ettől – nem vitatva, hogy ezekben a súlyos esztendőkből is akadtak elvéve a nemzeti érdekére tett lépések – még nem lett a rendszere nemzetivé. Mert többet vétett ellene, mint amit a Moszkvától való függősége követelt meg. Mert a terror révén olyan spirálba kormányozta bele magát, amelyet a történelem kegyetlen természete sem követelt meg. És mindezzel csonkította nemzetét. Vagyis alapvetően nemzetellenes volt.

II. Rákóczi Ferenc, Szekfű Gyula és dr. Veesenmayer Ödön igazságai

A 18. század elején modern magyar nemzet még nem létezett. A *nemzeti* versus *szupranacionális* akkor is lényeges osztóvonal volt. A későbbi századokban is az maradt. Napjainkban sincs másként. Következésképpen – szerencsésebb nemzetektől kedvezőtlenül különbözően – a nemzeti sors alakítóinak küzdelmei nálunk (is) jelentősrészt belső csatározásokra pazarlódtak, pazarlódnak... Az 1711. április 29-én Szatmárban aláírt *békességgel*²⁶ is így vagyunk. Nagyon jó, kedvező csillagállás alatti megállapodás született. Kimondottan kompromisszumos jelleget mutat. Görgei Artúr mit meg nem tett volna, ha neki is hasonló adatik meg Világosnál. Mert a *pacificatio* aláírása másnapján a nagymajtényi síkra vezényelt kuruc hadak katonái véráztatta zászlóiktól megválva, kézi fegyvereiket – ha nem is példátlanul – megtartva vonulhattak el. Különben még legalább kétszer annyi kuruc volt fegyverben. Részben várakban, valamint szerte az országban bolyongva. Néhány hónap múltán ők is otthonaikba tértek. És visszatért a zöme azoknak is, akik a fejedelem környezetében voltak „Lengyelben”. Ám annyian – erőben, felszereltségben, jó hátországgal – bizonyosan nem voltak, hogy a hadiszerencsét megfordíthatták volna.

Hiába volt jó e lezárás. A kuruc gondolkodás vezérelte honi többség számtalanszor elátkozta a kezet, amely aláírta. Számtalanszor mondták árulónak a kezet mozgató fejet. A nótát – még aláírása előtt tíz nappal, az ún. kukizóvi kiáltványában, április 18-án – maga a vezérlő fejedelem kezdte,²⁷ magas rangú hívei fújták tovább. A távolban. Rákóczi Ferenc két hónappal előtte, február 21-én hagyta el a hont. Lengyelországból ostromolta a lehetetlent. Mert lehetetlenség volt abban bizakodni, hogy a cár atyuska katonai erejével, valamint a spanyol örökösödési háborút *majdan* lezáró nemzetközi szerződés hatalmai révén Bécset a szatmárinál is jobb, az erdélyi fejedelemséget elismerő *pacificatio*-ra lehet szorítani. Éppen a parafálás előtti napon adódott Rákóczi számára lehetőség, hogy találkozzék I. Péter cárral, aki világosan az „Ausztriai Házzal” való megegyezést ajánlotta.²⁸ Az orosz támogatásba vetett remény tehát szertefoszlott. A stigmát Károlyi Sándorról mégsem vette le. Az európai békétlenkedésnek – több szerződéssel – csak 1713-1714-ben lett vége. Mázsányi súlyuk ismeretében teljesen értelmetlen további kutatásoktól érdemlegesen újat remélni. Bár a Habsburg-dinasztiának le kellett mondania Spanyolországról, de cserében Belgiummal és Itáliában hatalmas területekkel kompenzálták, így a birodalom súlypontja Keletre tolódott. E tények óriási súlya teljesen kizárja, hogy új tények és összefüggések majdan megkérdőjelezzék mai ismereteinket. Már az is eredmény volt, hogy a fejedelem személyi biztonságát orosz fegyveres

26 Míg az aktusra – nem kimondottan helyesen – a *béke* szó rögzült tudatunkban, a latin nyelvű szövegben nem a *pax*, hanem a *pacificatio* terminus olvasható. A higgadt mérlegeléshez egyfelől tudni kell, hogy alapos filológiai kutatások tanúsága szerint azokban az időkben e két szónak szinonim értelmet tulajdonítottak. Ld. erre KÁRMÁN 2016. Másfelől roppant lényeges, hogy *tartós* békét csakis nemzetközi megállapodás alapján lehetett teremteni. A Szatmár megyei Nagykárolyban akkor két magyar generális írt alá egyezséget: a Habsburg-uralkodó nevében Pálffy János, a kurucok nevében Károlyi Sándor. És míg az 1538-as váradi egyezséget Madridban V. Károly hagyta jóvá kézjeggyével, addig a szatmári alkut az időközben elhalt I. József császár és király helyére lépő, de az adott pillanatban Barcelonában tartózkodó – magyarként III. – Károly király hitelesítette, utólag. Nem volt tovább.

27 KÖPECZI 1991, 58.

28 GEBEI 2017, 138.

erők vigyázták. Mert a másik oldal – jól ismerve Rákóczi erős elszántságát – többször kísérelte meg elrablását, elpusztítását.

Károlyi Sándor mégis „áruló” lett, pedig nem volt az. De hatáskörét (tudniillik azt, amire a fejedelem felhatalmazta) valóban túllépte. Mert a történelem kegyetlen természete legtöbbször csak a kisebbik rossz választására kínál utat. Viszonzásul grófi rangot, tetemes birtokot kapott. De sokkal fontosabb, hogy pálfordulásával – amely mögött egyébként ott volt az itthon maradt szenátorok igenje – nyolc esztendeje húzódó, egyre kilátástalanabb háborúnak lett vége. Hiszen a döntő jelentőségű, 1708-ban Trencsén mellett elvesztett csata óta folyton tovább rosszabbodott a helyzet. Elveszett a Dunántúl, az Alföld nagyobbik része. Már Erdélyben is a király emberei rendelkeztek. Amikor Pálffy János feladata végrehajtásába fogott, a kuruc állam területe a kezdeti időket idézte. A bajokat súlyosan tetézte, hogy 1709-ben pestis tizedelte az egyébként is gyér lakosságot. A megegyezés révén ellenben végre hozzá lehetett fogni az újjáépítő alkotómunkához.²⁹

Szatmár óta súlyos évszázadok tűntek tova. A kedélyek természetesen nyugodtabbak lettek. Míg a „nemzeti”-ben a vezérlő fejedelem törvényes megítélése alapvetően megfordult, a népi emlékezet kedvező volt és az is maradt. Hiszen „lent” számos gesztusból és intézkedésből mindig tudták, Rákóczi olyan országot akart, amelyben ők is könnyebben, jobban, emberségesebben érezhetik majd magukat. Nép és nemzet eltéréseit e különбözés is jól mutatja. A nemzet 1715-ben törvényben bélyegezte árulónak fegyvert ragadott/felkelt nemzettársainak választott fejedelmét, majd 1906-ban másik törvényben ellenkezőre váltott. Rodostóból az időközben elporladt földi maradványokat vasúton a Keleti pályaudvarra szállították, onnan illő pompával a Kerepesinek nevezett, azóta Rákóczi-nak mondott úton az alig néhány esztendeje elkészült, a brit világbirodalom hasonló épületénél illő szerénységgel 16 centiméterrel kisebbre szabott Parlamentbe vitették. Végso nyughelyül Kassa, az ottani szépséges neogótikus dóm jelöltetett ki. Ám alig bő évtizeddel később a várost és széles vidékét a csehszlováknak mondott nemzet erői vehették birtokba. A nagy csonkítást kimondó békeszerződést a nemzet akkori urai 1920 derekán írták alá, majd törvénybe foglalták. 1993-ra ugyan végleg bebizonyosodott, hogy Csehszlovákia történelmi mércén mérve fikció, a szlovák nemzet ellenben a csehekkel állja a versenyt. Egyáltalán nincsenek elragadtatva, hogy második legnagyobb városuk a magyar függetlenségi gondolat porló csontokban megtestesült valóságának színhelye. Bár születtek szlovák gesztusok, vélhetően nem akadékoskodnának a hamvak hazahozása körül.

Mivel bennünket már annyiszor kényszerítettek Trianon végleges voltának elismerésére, ezért ilyen lépésre aligha kerül sor. A probléma betokosodott. Közben sokat javított helyzetünkön a különben sok bajjal megvert Európai Unió. 2004-ben elnyert tagságunkból számos előnyünk keletkezett. Amiben sokfajta, az Uniónak is előnyös kapcsolódás mind erősebb szövedéke is benne van. Mint ahogy az ország biztonságát garantáló NATO-tagság is jelentős érték. Közben a lehetséges mértékig csorbítatlan nemzeti függetlenségünk. Teljes függetlenség csak a mesékben és a politikusok ünnepi beszédeiben létezik. A fejlődés olyan hatalmas motorjai, mint a szabad tőke- és árumozgás, a kulturális és szellemi élet mind-mind a nemzeti keretek felett élnek elevenen. A társadalomban a függetlenségi gondolat sajátos történelmi rekvizitumként létezik. Míg az ország mintegy 3200 településén a megérkező vándor szinte bizonyosan mindenütt sétálhat II. Rákóczi Ferencről és Kossuth Lajosról elnevezett utcában vagy téren, helyenként mindkettőben, addig az „áruló” Károlyi Sándor *arányos* megbecsüléséről ma sincs szó. Egyik, szintén Sándor keresztnevű kései leszármazottja emlékének indokolt ápolása nem vezethet félre. Ő a hazai szövetkezeti gondolat és mozgalom szárba szökkenője.

*

A kurucok ellen küzdő császári és királyi hadseregben már hosszabb ideje szolgáló Pálffy János horvát bán 1710. november elején azzal a megbízással vette át a főparancsnokságot, hogy

29 Kalmár János nagyszerűen, biztos szakirodalmi erudíció birtokában részletezi a témát. KALMÁR 2012

7. A nemzet 1715-ben törvényben bélyegezte árulónak fegyvert ragadott/felkelt nemzettársainak választott fejedelmét, majd 1906-ban másik törvényben ellenkezőre váltott. A szuverén ellenben úgy tartotta, hogy csak az Úrnak tartozik elszámolási kötelességgel.

8. A már a pusztulás kapujában lévő nemzetiszocialista birodalom elszánt híveként azért dolgozott, hogy a bukást a magyar tartalékok maximális kiaknázásával (is) elodázzák. Munkája hatékonyságát nem a Sztójay-adminisztráció, sokkal inkább az ellene (is) intrikáló német sorstársai gyengítették hatékonyan.

9. Neki harmincesztendősen, 1913-ban sikerült az, amire történészek hada egész életútja során sem képes. A száműzött Rákóczi című munkájával országos, igaz: botrányok dagasztotta hírre tett szert. Ám három évtizeddel később elment volna e honból. 1946 januárjában – mert hazáját szolgálta – operaházi beszédjében Lenin dicsőségét zengte. Beleroppant.

mielőbb eredményre jusson. Nemzetközi háttére volt az erős bécsi intenciónak. Az angolok azt sürgették, hogy Bécs nagyobb erőket küldjön a XIV. Lajos elleni háborúba. E küzdelem 1701 óta a spanyol trón betöltése körül dúlt. Az ambiciózus új főparancsnok már november 14-én Károlyi Sándorhoz fordult. Mert a kuruc vezérkarban leginkább őt tartotta – helyesen – megegyezésre hajlónak. A fejedelem felhatalmazza Károlyit a tárgyalásra. Iránytűként az *Egy igaz magyarnak hazája dolgai felől való elmélkedése* címet viselő dokumentumában fogalmazta meg generálisa számára a gondolatait. Isteni gondviselést látott abban, hogy az udvar Pálffy személyében magyar emberre bízta a tárgyalásokat. A felkelés jogosságát hangsúlyozta, továbbra is ragaszkodott Erdély különállásához, külső hatalmak kezességéhez. Az írást megismerő, a bécsi koordinátát tudó Pálffy erősen idegenkedett. A megegyezést kegyelem alapján, Erdély és a külső hatalmak kikapcsolásával tartotta elérhetőnek.

Károlyi lényegében Pálffy álláspontjára helyezkedett. Ismerve urának mély vallásosságát nem habozott nyíltan leírni, hogy „alázta meg” magát. És azután ismét az alázat szükségességét hangsúlyozza. „Ha követhető, kövessük, ha nem, mutassuk meg, hogy nemcsak pompához tudtunk, hanem az alázatosságot is megismertük és végbevittük. Ha most nem boldogulunk is, *per humilitatem sub onere crescit palma* [szabad fordításban: a csekély eredménnyel beérve – P.P.] jó végét várhatjuk.” A *pompa* szó itt a méltóság megőrzésének igényét jelenti, vagyis e szó hangsúlyozásával is az alázat követelményét sulykolja.³⁰ Ám ahogy a *pompa* szónak más és más értelme volt, az alázat és a vallásosság összekapcsolása sem merült ki a meghajlás követelményében. Az alázat adott esetben éppen nem meghajlást, hanem konok állhatatosságot is sugallhatott. Ha azt az Úr akarta. Károlyi egyfelől jól kombinált, amikor – ismételjük – ura mély vallásosságára apellált. Annak *Vallomásai* tanúsítják, hogy mily’ természetes volt számára a megalázkodás. Amikor – például – véget vet annak a szerelmi viszonyának, amely őt, a házas, de asszonyától kényszerűen különélésre szorított férfit a palatinához, Elzbieta Sieniawskához hosszú esztendőkön át fűzte, így ír: „Ennek az útnak az első haszna az volt számomra, hogy teljesen véget vetettem annak a megrögzött szerelmi viszonynak, amelyben oly sok éven át fetrengtem, mint a szennyben.”³¹

Szóval a megalázkodás ment volna, de az Úr akaratával a küldetéstudattal felruházott nem fordulhatott szembe. Arra nem volt szabad akarata. A Habsburgokhoz és más dinasztiákhoz önmagát hasonlónak, másként szólva velük egyenrangúnak tartotta. Ismerte Bécs hozzánk való viszonyát, azt az akaratot, amely az örökös tartományok, a *Landok* közé akarta illeszteni *Hungáriát*. Erre figyelmeztethette a szatmári megállapodás *jellege* is. Mert az bizony nem nemzetközileg elismert béke, hanem csak a rebellió felett nagyvonalúan túllépő megbékélés volt. Történetpolitikai gondolkodásunk szomorú látetele, hogy e különbség nemhogy a szélesebb közgondolkodásban nem vert gyökeret, még a szakirodalomban is keservesen rögzül. A fejedelem aligha feledhette a bécsújhelyi várbörtönben, a halál árnyékában eltöltött hónapjait. Celláját, amelyből 1671. április 30-án nagyapját, Zrínyi Pétert vezették a hóhér pallosa alá. És transzcendens gondolataiból aligha fakult ki jezsuita gyóntatójának az emléke, tanító szavai. Aki feleségével és a várbörtön porosz származású parancsnokával szövetkezve az egyetlen biztonságos helyre menekítette. „Lengyelbe”.

Szóval elméjében történelmi ismeretei személyes emlékeivel ötvöződtek. Tudván tudta, hogy közel kétszáz éven keresztül Erdély a töröknek adózva is bástyája volt a magyar függetlenségi gondolatnak. Nem egészen 18 esztendősen, 1694. június 3-án az alábbi szavakat hallhatta Sáros vármegye főispáni tisztségébe történő beiktatása során Usz Gábor megyei főjegyző szájából: „Elhisszük, méltóságos fejedelem, hogy nagyságod, mint oly méltóságos személy, az kiben az fejedelmi vér és méltóság nem ma vett eredetet, hanem tartományokat igazgató dicsőséges praedecessoraitól [elődeitől] – kik is az Sacri Romani Imperii Principatust még ennek előtt in Anno 1645. az felséges ausztriai háznak kegyelmes collatiójából [adományából] dicsőségesen obtineálták [megnyerték]

30 KÖPECZI 1991, 49–50. (Az idézetet Márki Sándor átírásában közöljük, mert annak helyességét Bánkúti Imre 1996-ban megerősítette.)

31 Uo. 147.

– származik le és vele született.”³² Rákóczi címei tarka, a korszak kutatóinak is nem kis fejtörés okozó világából itt csupán az erdélyi fejedelemség hovatarozására kell figyelniük. Mert az volt a lényeg, abban volt az áthidalhatatlan ellentét. Mert Erdély archimédeszi pont volt. Bécs soha nem tudhatta, mikor indul megint háború ellene, ha Erdélyt nem birtokolja. Rákóczi elődeinek az Ausztriai Ház ismerte el e méltóságát, ám abban a küldetéses ember az Úr akaratának megtestesülését látta. A főjegyző nem beszélhetett másként, ám amit ő az Ausztriai Ház kegyelmes adományának mondja, azt a történelem másként szabta ki. Rákóczi dédapja, I. Rákóczi György 1630-ban lett Erdély választott fejedelme. Az említett esztendőben, 1645-ben Rimaszombatban szerződés kötött, melynek értelmében a fejedelem az életére szólóan szokásosan átadott hét vármegye közül Szabolcsot és Szatmárt fiaira is átörökíthetően kapta meg. Az evilági és az Istentől eredő elképzelt együttesét az 1707. szeptember 3-i erdélyi *Edictum* és *Regulamentum* is pontosan megfogalmazza: „Mi Második Rákóczi Ferencz Isten kegyelméből a Római Szentséges Birodalomnak, és Erdély Országának Fejedelme Magyar Ország részének Ura Székelyek Fő Ispánnya a Szabadságért öszve szövetkezett Magyar Orzágnak vezérlő Fejedelme, Munkácsi és Makoviczai Herczeg, Sáros vármegye Örökös Fő Ispánnya és Sárospataknak, Tokajnak, Regécznek, Ecsednek, Somlyónak, Ledniczének, Szerencsnek, Ónodnak Örökös Ura.”³³

*

Szekfű Gyulának harmincesztendősen, 1913-ban sikerült az, amire történészek hada egész életútja során sem képes. *A száműzött Rákóczi* című munkájával országos hírré tett szert. A sikernek fontos összetevője volt a fiatal historikus utánozhatatlan tehetsége, szépírói vénája, ám súlyosabban nyomott a latban az, hogy igen jó időpontban tette közzé könyvét a hazai romantikus történelemszemlélet egyik legérzékenyebb témájában, ezen érzékenységet erősen megsértve. Jó volt az időpont, hiszen egészen frissek voltak a Kerepesi úti vonulásnak, a parlamenti ünnepségnek, a kassai dómban való újratemetésnek az emlékképei. Szóval leginkább azért csattant nagyot Szekfű mondanivalója, mert a romantikus történelemszemléletet nem sokkal az után támadta meg, hogy az állami politika azt törvénnyel, hatalmi súlyával támasztotta alá. Ilyesmire kell az országos hírnévhez és nem a minden szempontból pedáns történetírói teljesítmény. A száműzött élete részletes feltárása terén 1913 előtt jóval születtek már Szalay László, Márki Sándor tollán nagyobb szakmai súlyú teljesítmények. Megsüvegeltettek, ám szélesebb visszhangjuk nem keletkezett. Szekfű Gyula könyvével érdemben segítette a hiteles történetírást, amennyiben a Rákóczi-képről romantikus túlzásokat hántott le. Főleg Thaly Kálmán, de a nála körültekintőbb Márki Sándor munkáján is akadt e téren mit javítani.

A szekfűi életmű egésze – azon belül az 1913-ban megjelent *A száműzött Rákóczi* című könyv – bizonyítja, hogy a történészek azon kis táborához tartozott, tartozik ő, annak talán a leghatékonyabb hazai művelője, akik úgy törekedtek, törekszenek a szakmai hitelességre, hogy közben a múltak és a jövőnek akarnak messzehangzóan szólni. Bár az 1920-ban megjelent *Három nemzedék* című munkájával még nagyobb hatást ért el – 1943-ban már a hetedik(!) kiadása került az olvasó kezébe –, ám az nem szaktudományos munka, hanem olyan esszé, amely számos, a romantikus nemzetszemléletet romboló megállapítása mellett számos tudományosan igazolhatatlan nézetet is megfogalmaz. Liberalizmusellenes, konzervatív történészként fokozott averzióval figyelte a Duna-parti gótikus palotában zajló, dualizmuskori végeláthatatlan, meddő szócséplést, az obstrukciót. Ennek a valóban kártékony vitának a tüzeit a függetlenségi párti ellenzék szította. Ők voltak a hajdani kurucok mentalitásának folytatói. Mint ahogy az sem véletlen, hogy a Rákóczi-hagyomány ápolásának első számú képviselője, Thaly Kálmán hosszú éveken át függetlenségi párti honatya is volt egyben. *A száműzött Rákóczi* olvasói jó nyomon jártak,

32 Idézi: GEBEI 2007, 88.

33 Idézi: GEBEI 2007, 94.

ha a fejedelem politikájának bírálata közben az motoszkált a fejükben, a kritika éle itt Kossuth Lajost, az ő politikáját is éri. Az pedig a Rákóczi-kultusz bolygatásánál is érzékenyebb terület volt.

A fiatal történész nem számított arra, hogy ily' fulmináns indulatokat korbácsol fel. Vagyis országos ismertségéért olyan hatalmas árat fizetett, amit – reakciói alapján mondhatjuk – esze ágában sem volt megfizetni. *Mit vétettem én?* – kérdi a támadásokra írt válaszainak egyikében. Álnaivnak tűnik. Hiszen az indulatokat nem csupán állításai súlyának, hanem iróniájának, szuggesztív erejű képeinek is köszönhette. Nem a sokat felhánytorgatott játékbárlang históriát hozzuk fel példának. Hanem a szintén ismert lengyelországi csilingelő szánkázást. „Mikor a felkelés ügye végét járta, szétszórt kurucoknak nem volt hol fejüket lehajtaniok, a parasztságot kuruc és császári sereg egyaránt kiélte, Rákócziék és Bercsényiék víg szánkócsilingeléssel sikamlottak a lengyel határ haván, szép lengyel asszonyok társaságában.”³⁴ Amint cseppben meg lehet a tengert mutatni, hasonlóan – könnyen belátható – e néhány sorban nem csupán Szekfűnek a magyar függetlenségi hagyományhoz való viszonyát, hanem abból következően a szakszerűség rovására tett engedményeit is megragadhatjuk. A *felkelés* szóval kezdjük. 1703-ban Rákóczi valóban egy népi, kisnemesi indulat kiobbantotta felkelés élére állt. Ám mikor az ügy a *végét járta*, akkor a naptár már közel nyolc esztendővel későbbi időpontot jelzett. Közben az ország nemességének, felső köreinek jelentős része is hozzá csatlakozott. Erdély fejedelmévé választották, államot épített ki, volt, amikor a hadainak száma – ha nem is a Thaly állította nyolcvan, de – hetven ezer körül mozgott. Állama szegényes volt, diplomatáinak létszáma és nemritkán képzettsége elmaradt más, sokkal gazdagabb, komoly múltú udvarok adottságaihoz képest – mégis, amit tett, azzal az európai politika színpadának komoly szereplője lett.

A dolgoknak színük mellett visszája is van. A szatmári megbékélés mind a mai napig nem került a hazai történetpolitikai gondolkodásban a helyére. Ám e tény nem takarhatja el szemünk elől a másikat. Nevezetesen az Ausztriai Házat nem a Szentlélek szállta meg, amikor a megegyezést nem csupán az aláírás előtt elszólított I. József, hanem utóda, III. Károly is elfogadta. Szóval nem egy személy téves döntéséről, hanem a *Ház* jól felfogott helyes akaratáról, a szabadságharc teljesítményének saját érdekek diktálta akceptálásáról volt szó. Olyan engedményeket tartalmazott, amelyek láttán – mint a mondás tartja – I. Lipót foroghatott a sírjában. Tehát a felkelés *szabadságharccá* nemesedett. Históriainkban a műfaj leghosszabbjává. Kossuth Lajos és nemzete ereje 1848–49-ben hónapok alatt összeomlott az akkor a magyar ügygel szemben sokkal előnytelenebb európai konstellációban, 1956-ban pedig kéthetes tündöklés után szakadt ránk a végzet. Rákóczi Ferenc szabadságharcát a sokkal kedvezőbb, de a győzelemhez kedvezőtlen európai helyzet, s egyben a *hungarus*-nemzet teljesítménye tette lehetővé. És, hogy így legyen, abban Rákóczi Ferenc államférfiúi nagyságának a szerepe tárgyilagosan vitathatatlan. Azért lett államférfiú, mert (hasztalan sugallja a nemzete jó sorsát birodalmi beilleszkedéstől váró historikus) nemhogy elidegenedett volna népétől és nemzetétől, hanem azzal – a lehetséges mértékig – eggyé vált. Szekfű Gyulánál jóval kisebb történészek számára sem kétséges a háborúk természete. Természetesen neki is megvolt ehhez minden tudása. „Csupán” ezen összefüggésben a tényeket történetietlenül csoportosította. Annak érdekében, hogy *történeti*, tehát nem *történelmi* érvekkel küzdjön egy vélt jobb jövőért. Tehát itt „csupán” azt a történelmi tényt kendőzte el történelmietlenül, amit magától értetődően egyébként oly jól ismert. Nevezetesen azt, hogy a háborúk terhei leginkább a népet sújtották, sújtják. Konkrétan, itt a jobbágyparasztságot sújtották.

Szekfű briliáns stílusban ír, tehát csak a *szétszórt* kurucok fedélnélküliségével szegezi szembe a két vezér csilingelő szánkázását. Ám mégis azt a benyomást kelti, hogy a sugallt (a *kiélte* és a *sikamlottak* kifejezésekkel is nyomatékosított) örömködéshöz képest megengedhetetlenül sokan voltak a fedélnélküliek. Mintha azok akkortájt lettek volna azzá. Mintha erdei menedékük korábban fedelet is jelentett volna. A várakat védő kuruc estelente most is fedél alatt hajthatta álmra a fejét. A jaroslawi (magyarul jaroslói) birtokon élő három-négy ezer, ha szűkösen is,

de szintén bizonyosan nem fedél nélkül remélte a reménytelent. Szekfűnek azt is tudnia kellett, hogy Rákóczi és Bercsényi Miklós viszonya messze nem volt az ábrázoltnak megfelelően oly végtelenül derűs. A fejedelem tájékozott volt a körülötte lévők vitáiról, emlékiratából is tudhatta a historikus, hogy Bercsényi képességeitől Rákóczi egyáltalán nem volt elragadtatva. Bercsényi volt az, aki az orosz variánsnak a valónál sokkal nagyobb esélyt adott és sugallt. Ismét utalunk a Nagy Péterrel történt április 28-i találkozóra, amely szertefoszlatta a generális sulykolta jövőképet. Ha Bercsényin múltott volna, akkor a fejedelem Károlyi Sándort letartóztatja. Akárcsak másnak, neki sem adott a kérdésben igazat. A hallatlan munkabírású jeles történész figyelmét aligha kerülte el a fejedelem és a palatina közötti nyolc esztendő viszony összetettsége. Tudhatta, hogy az messze nem támasztotta alá a csilingelő szánkózás felhőtlen derűjét. A szövegeket röntgenszem-élességgel olvasó historikus aligha értetlenkedett a *Vallomások* következő passzusán: „[1711-ben] a nyilvános botrány elől ugyan elrejtve, de folytattam a házasságtörést, és evilági szerelmemet, nem annyira a gyarlóságtól vagy a természetes hajlamtól vezetve, mint inkább abból a *rangom szabta szükség*ből és meggondolásból, mely sem a köz-, sem a magánügyek tekintetében nem tanácsolta, vagy inkább nem engedte meg, hogy megszakítsak egy olyan kapcsolatot, amelyet már nyolc éve folytattam.”³⁵

Szóval míg gyarlóságának megvallása csupán annak beismerése, hogy a feleségétől többnyire kényszerűen elszakított, élete virágjában lévő férfiú, ha tehette – és miért ne tehette volna – természetes hajlamai szerint élt, addig az általunk kiemelt *rangom szabta szükség* szövegrész arra a korban elterjedt, a fejedelem életét is erősen befolyásoló helyzetre utal, melyben a szerelem nem maradhatott magánügy.³⁶ Annak számos szálon erős kapcsolódása volt a politikához, közélethez. Ez történt a jaroslói uradalom körül is. Az akkori magyar–lengyel határhoz közeli uradalom a Napkirály, XIV. Lajos akarata nyomán került Rákóczihoz, és lett a kurucok fontos bázisa. Az uralkodó 1705-ben jutott arra az elhatározásra, hogy szükség esetén Rákóczinak biztos menedéke legyen Lengyelországban. Így történt, hogy 1707 márciusában francia pénzből megvették a jaroslói uradalmat. Mivel a fejedelem indigenátusa, vagyis lengyel honossági joga nem ismeretett el, jóllehet ősei már annak birtokában voltak, ezért keresni kellett a formai tulajdonosságra egy megbízható személyt. Így került az uradalom *névleg* a palatina tulajdonába. Szekfű Gyulának az emigrációk meddőségéről szóló állítását koncepciója éltette. Azt a szakmai kritika számos ízben tűzte tollhegyre. Itt még két – szintén erős – képénél időzünk el a lehetséges mértékig. Az egyik ismét Rákóczinak az erdélyi fejedelemségbe való reménytelen kapaszkodását érinti, a másik pedig a könyv befejező mondata. Amikor azt írja, hogy Rákóczinak „mennie kellett arrafelé, hol erdélyi fejedelemségének bármi kis reménye tűnt fel a láthatáron, s ez most török háborún, tatár hordák pusztításán át, felégetett magyar falvak füstjéből látszott feléje integetni”³⁷, akkor sem a vallásos érzület szolidaritásának hullámhosszán, hanem a rögeszméjébe kapaszkodó, a valósággal mindenféle kapcsolatot elvesztett ember képét felidézve, s persze az olvasó érzékenyítésének ismert eszközével operálva idézi fel a reálpolitikától valóban távol eső történetet. Magunk ellenben ezt a történetet is abba a képletbe helyezve tartjuk hitelesen történetinek, ahogy most ismét a dolgok visszaját megmutatva Szekfű igazságának valóságára és egyben annak korlátaira figyelmeztetünk. Nevezetesen arról beszélünk, hogy minden igazságnak a történelemben a történeti ad értelmet, illetve jelzi annak a túlfeszítettségét, vagyis történetietlenségét. A teóriák világában ugyan el lehet révedezni azon, hogy jobban járt volna a magyar nemzet, ha a csehek példáját követve már a 17. század elején felhagy a Habsburg-ellenes függetlenségi harcaival, s *Landként* betagozódik a birodalomba. A lipóti abszolutizmus, benne akár a II. Rákóczi Ferenc elleni felségsértési per históriája ugyanúgy, mint ahogy a Martinovics Ignác vezette mozgalom szó szerint is megtörtént lefejezése, majd I. Ferenc országlásának históriája azt mutatja, hogy a nemzeti függetlenségi nekifeszülésekre szükség volt. Nélkülük a magyarság mint olyan megcsonkul. A tatár hordák

35 KÖPECZI 1991, 139., GEBEI 2017, 141. – Kiemelés: P.P.

36 Ld. részletesebben: GEBEI 2017, 141. 10. lj.

37 SZEKFŰ 1993, 68.

pusztításaival magyar ember természetesen nem azonosulhat. Ám az attól való elhatárolódás sem vezethet oda, hogy bűvkörébe kerüljünk a Szekfű-féle érzékenyítésnek. Itt megint nem tehet mást a történész, mint a história kegyetlen természetére, illetve konkrét szerencsétlenségünkre utal. Hiszen valóban szerencsétlenség volt, hogy Rákóczi e kérdésben az ismert módon járt el. Ám a historikus – véljük – mégsem helyesen cselekszik, ha Rákóczi szerencsétlen politikájában az érzékenyítés eszközához nyúl, ahelyett, hogy Istenbe vetett mély hite konzekvenciáját látná.

Szekfű Gyulának és más „labancok”-nak természetesen igazuk volt abban, amikor a szócséplő függetlenségi retorikával szemben védték a dualista berendezkedést. Ám e berendezkedést sem a császári kegynek, hanem az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukásában is megmutatkozott erejének, valamint oldalunkról Deák Ferenc és társai bölcsességének köszönhette a nemzet. Mindebből következően Szekfű Gyula 1913-as könyve utolsó mondata – „*pályafutása a hullámé, mely kicsapván, tétlen tespedéssel feneklik meg a parton, míg társai elemi közönnyel sietnek tovább dolgukra a soha ki nem apadó, örök mederben*” – mélyen történetietlen. Rákóczi államférfiúi teljesítménye nélkül Károlyi Sándor minden hajlékonysága fabatkát sem ért volna, emigrációja pedig az adott korlátokon belül értéke a magyar függetlenségi gondolatnak.

*

Erőltetettnek tűnhet, ám bizonyosan a helyén van jelen fejezetünk végén a rossz emlékű Edmund Veesenmayer 1943. decemberi jelentése. Hiszen bármit is mondott a fejedelemről Szekfű Gyula, az a történet a történelmi Magyarország históriája. A vízválasztó jelentőségű 1945 grandiózusan zár le egyetemes dimenzióban egy ezeresztendő korszakot – itthon tudatilag is a zöm számára világossá teszi: a Szent István-i Magyarország már csupán a múltba hullott emlék. Veesenmayer jelentése ezen a mezsgyén vált jelentőségteljessé. Komoly szerepe volt a megszállás német oldalról legelőnyösebb variánsa megtalálásában. (Vagyis ez lett az ő döntő – ellenünk diadalmaskodó – igazsága.) Közben előadásában, érvelésében a derék férfiú szinte az egész magyar históriát latra vetette. Keresztnevét a címben magyarítva írtuk, hogy zömmel elfeledett, ám fontos dologra utaljunk. Magyarországon (is) a nemzeti ébredés korában természetesen űzött gyakorlattá vált a külföld nagyságai keresztnevének magyarítása. William Shakespeare-ből Shakespeare Vilmos, Johann Sebastian Bach-ból Patak János Sebestyén, Jules Verne-ből Verne Gyula. Az ártatlannak tűnő gyakorlat szerves része volt annak a deformált világlátásnak, amely az Osztrák–Magyar Monarchia kettős szerkezetét aközben tartotta felszámolandónak, hogy közben az ország birodalmi méretét és helyét megváltoztathatatlan állandóságnak hitte. A zöm az összeomlás valós okairól ma sem akar tudomást venni. Képtelen tudomásul venni, hogy a háborút a Tisza István-i Magyarország vesztette el, az ódiomot ma is a rá következő forradalmak nyakába varrja. Következésképp, ha könyv kerül – mint ahogy 2018 őszén került – a boltokba, akkor annak minőségétől függetlenül a siker biztos záloga a cím: *elátkozott* köztársaság.

Veesenmayer jelentése harci eszköznek készült. A már a pusztulás kapujában lévő birodalom elszánt híve azért dolgozott, hogy a bukást a magyar tartalékok maximális kiaknázásával (is) elodázzák. Az általa rajzolt magyarsággép torz, de vannak reális, valamint valamelyest igaz vonásai. Ezekkel szembe kell/kellene néznünk. Megszívlelve Esterházy Péter bírálatát – mely szerint hazánkban a „nincsenek állnak össze valamikké, a volnákat pedig a sírdogáló emlékezet vanná kovácsolja.”³⁸ Veesenmayer a maga pökhendi stílusában valótlannul állítja, hogy az ország 20 éven keresztül „alázatosan várta területének megnövekedését”. Differenciálatlanul ír arról, hogy amikor „eljött az alkalom [...] több mint enyhe nyomásra volt szükség, hogy Magyarországot szerencséjéhez” segítsék.”³⁹ Ilyen alkalom – fájdalom – soha nem érkezett el. *Alkalmon* Veesenmayer a hitleri Németország Magyarországot jelentős területi gyarapodáshoz segítő

38 ESTERHÁZY 2013, 241. – Súlyja okán a történész természetesen itt is hozzáteszi, hogy ez bár gyakorta, de messze nem mindig van így.

39 WILHELMSTRASSE 1968, 743.

akarata érti. Ebbe az „alkalom”-ba az ország 1945-re sokkal inkább belerokkant, mint ahogy a Szent István-i Magyarország pusztulását meghozó 1918 őszi összeomláskor volt. E szomorú tényen mit sem változtat, hogy a magyar közvélemény túlnyomó hányada a mai napig nem látja az 1938–1941 közötti, nagyon is csak átmenetileg előnyös területi változások és az 1945-ös szörnyű vég közötti eltéphetetlen kapcsolatot. A Horthy-korszak rendszerének jellege, a kormányzó megítélése, a magyarországi zsidóság pusztulásában vitt szerep mérlegelése körüli végeláthatatlan vita meddő. Mert a süketek párbeszéde. Súlyra okán ismételjük: e változások döntő mértékben minden esetben Németország akarata, akkori ereje révén következtek be. És ebből következőn a magyar sors a birodalmi német sorshoz varratott eltéphetetlenül. A Kállay-kormány ezért volt végig kilátástalan helyzetben. Hiszen míg 1918-ban „csupán” a történelmi Magyarország végleges pusztulásával kellett (volna) szembenézni, addig a második világháború erősen ideológiai jellege, valamint a szövetséges hatalmak közötti erőviszonyok okán – vagyis, hogy a térséget a Szovjetunió fogja a hitleri birodalom igája alól felszabadítani, s azzal együtt megszállni – számolni kellett (volna) azzal a ténnyel is, hogy a Szovjetunió a maga társadalmi rendjét is (előbb-utóbb) ezekre az országokra kényszeríti. Arról, hogy mi is a történelmi helye és súlya az 1944/1945 utáni közel félszáz esztendőnek, szintén a süketek párbeszéde zajlik. Itt tartunk.

Erőszak és szocializmus

E témában nagyon távoli a jól megválasztott belépési pont. Hiszen az erőszak a történelemmel egyidős. Az állam létrejöttével pedig intézményesült. Végeláthatatlanul sok arca van. Messze nem mindegy, hogy a közjót szolgálja – mint történt például az ókorban az öntözéses gazdálkodás csatornarendszerének működtetése terén –, vagy egy társadalmi réteg, netán egy túltengő akarnok akaratát testesíti meg. A hogyan is roppant lényeges. Legkellemesebb a demokrácia, s legkellemetlenebb a terrorrendszer. A szocialistának mondott, valójában „csupán” szocializmus-igényű rendszerek eleve diktatúrák voltak. Részben a legyőzöttek féken tartására szerveződtek azzá. Ám azért is, mert a munkásosztály uralma sem valósulhatott meg sehol. Az osztályától, osztályaitól elidegenedett, elbürokratizálódott elit (=kommunistának nevezett pártok) történelmileg erősen befolyásolt körülmények között valósította meg. Ráadásul a világháborúban győztes Szovjetunió hegemoniája alatt. Újabb csavar a présben. Az 1945 utáni magyar helyzet kulcsát a fentiekén túl az 1945. évi gyökeres fordulattal hatalommá lett Veres Péter a *vogelfrei*-hasonlaltal világította meg. Annak kapcsán beszélt erről, hogy sokan, frissen megszorultak kérték akkor a segítségét. Értette és érezte a sorsukat, hiszen saját bőrén tapasztalta korábbi életében a csendőrök simogatását, a sírást és a fogaknak a csikorgatását. Ezért – mondta – „segíteni nemigen tudok. Ez a történelem. Egyetlen megoldás: a szenvedni tudás. A bűnösök és ártatlanok mindig együtt szenvednek: a mi korunk és a mi nemzetünk se kivétel. Gyenge vigasz a szenvedőknek. Igen: de én nem is vigasznak szántam, csak azért, hogy megmondjam: a keserű ég alatt viseld ember a sorsodat.”⁴⁰

A hatalomért vívott harc, nemkülönben annak megtartása, főleg ha már túlélte magát, és birtokló mégszem akarnak, miért is akarnának elmenni a Hádész birodalmába, soha nem a leányszobák világa. Az új Magyarország első politikai foglya a *kommunista* Demény Pál lett, akit a *kommunista* Péter Gábor 1945. február 13-án tartóztatott le a *kommunista* Rákosi Mátyás utasítására. A párt főtitkára széles társadalmi bázist akart. Még a látszatát is kerülte annak, hogy második magyarországi tanácsköztársaságra törnek. Különben is magyarországi helyett már magyarnak mondták magukat. És jelentősrészt azok is voltak. Aktivistáik háborús károkat elszenvedett templomokat hoztak rendbe, szentképeket adományoztak. A szeptemberi választások mégsem hozták meg a várt eredményt. A nemzetközi helyzet is újabb konfrontációt értelt. Jött a Baloldali Blokk – ki a nép ellenségeivel a koalícióból!; 1947 őszén már az első koncepció perrel rémítik ellenfeleiket, október 23-án a derék Donáth Györgyöt felakasztják. 1948 áprilisában a száznál több munkást foglalkoztató üzemeket államosítják, júniusra Rákosi pártjába darálja a szociáldemokrata pártot. Fügefalevélként a névből kiejtik a kommunista jelzót. A Magyar Dolgozók Pártja hamarosan milliós tömegpárt. Ereje a szűk vezérkarral, az annak eszközeként működő Államvédelmi Hatósággal szemben nulla, a társadalom megfélemlítésében, az egyéni parasztságnak a termelőszövetkezetekbe pofozásában hatalmas. Rákosi Sztálintól retteg, az ország a diktátortól. Rettegő embertől rettegni már kész paranoia. Az 1948 karácsonya előtti napon lefogott esztergomi érsek 1949. február 8-án már életfogytiglani börtönt kap. A nem sokkal korábban még a kommunisták körében ugyancsak népszerű, a nem kommunistáktól utálva rettegett Rajk László június 16-tól már a pártból kitaszított imperialista kém, szeptember 24-én a bitón lóg.

40 VERES 1946, 177.

10. A volt bányaparancsnok Veszelit alakító Tomanek Nándor panasza: – Már elfelejtik, kellett ez a kő az ország újjáépítéséhez. A volt bebörtönzött kommunista Szabót alakító Mensáros László pedig helyeselve/replikázva füzi hozzá: – Ráadásul igen olcsón megkapták.

Ennyi is elég annak érzékeltetésére, hogy a diktatúra terrorrendszerré fajult. Annak tartóságától ellenben a társadalom Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála révén viszonylag hamar megszabadult. Három hónappal később a diktátort már úgy rendelik ki Moszkvába, hogy még küldöttségének összetételébe sincs beleszólása. Ott vérig alázzák, a zsidótudattal nem rendelkezőt lezsidozzák, s parancsba kapja, hogy adja át helyét az általa lealázott Nagy Imrének.⁴¹ Ami azután itt az 1956. október 23-án kirobbant elemi erejű felkelésig, majd szabadságharcig történt, az a magyar–szovjet háló ismerete nélkül megismerhetetlen. Hatalmi harc volt a javából, miközben az erőszakszervezet a társadalmat persze továbbra is kézben tartotta. Amikor Kádár János elvállalja – ha nemet mond, könnyen bitóra kerülhetett volna – a muszkavezető szerepét, már megcsömörlött ember. Ám abból éppen nem a folytatás, hanem a változtatás igénye született meg benne. Természetesen közben erős szálak mentén folytatódik is a sztálinista rendszer hazánkban. És eltart egészen az 1989–1990-es rendszerváltásig. Sőt vannak napjainkon is túlvezető fonalak. Az ügynökkérdésre utalunk. Sapiienti sat. A konszolidáció az 1963-as amnesztiával zárul le. Sőt az antikorszakos paradigmában szorgoskodó kollégáink kifogyhatatlanul tárják

41 Ld. erre részletesebben a 206. oldalon írottakat.

elénk azokat a papírokat, amelyek az sugallják, a megtorlás soha le nem zárult le. Való igaz, hogy amikor a Vatikánban a *Szentatyától* magánkihallgatáson fogadott főtitkár tévesen állítja, nincs már bebörtönzött pap az országban, akkor hazatérve munkatársait megszegyenültségéért a sárga földig lehordta. De Rómában alapjában igazat mondott. Egyetlen pap raboskodott. És mindehhez tegyük hozzá azt is, hogy VI. Pál elsiklott azon tény felett, hogy elődje 1949-ben Kádár Jánost is kiátkozta a Mindszenty-ügy miatt. Helyesen borított fátylat a múltra. Hiszen míg akkortájt Kádár János így beszélt: *mi a klerikalizmus ellen tűzzel-vassal, golyószóróval és börtönnel harcolunk*, 1961-ben már képes Rákosi – nem maga-kitalálta, az osztályharc brutális viszonyai között már bőven előtte mások által is hangoztatott – alapelvét az ellenkezőjére fordítani. A terrorrendszerben ugyanis mindenki ellenünk volt, aki nem volt velünk. Kádár János ellenben bibliai nyomon haladva meghirdeti azt a nemes elvet, hogy *aki nincs ellenünk, az velünk van*. Súlya okán mondjuk el betű szerint: *Igenis úgy vesszük: aki nincs a Magyar Népköztársaság ellen, az vele van; aki nincs az MSZMP ellen, az vele van; és aki nincs a népfront ellen, az vele van*. Ugye boldogok lennénk, ha a – például – a 2022-es országgyűlési választási küzdelem ebben a szellemben zajlott volna le...

Szóval a forrásokot a maguk helyén, súlyuk alapján kezelő, széles nemzetközi összefüggésekben látó szakemberek tudják, hogy a Kádár János nevével fémjelzett szovjet típusú rendszer legitimmé vált legitimmé vált. Megtörtént a társadalom és a hatalom közötti kiegyezés. Való igaz, hogy *megvásárolt legitimitás* volt. Kezdődött már az 1957-es számottevő, semmiféle plusz termelékenységgel nem ellentételezett béremeléssel. Folyatódott az árak – közgazdaságilag irracionális – stabilitásával. Az évtizedekig 3 forintos, 3 forint 60 filléres kenyérrel és így tovább. A munkásnak létbiztonságot adott a teljes foglalkoztatottság, ám az ország gazdasági mechanizmusa hiába vált 1968-tól valamelyest nyitottá a piaci szabályok befogadására, egészében nem lett képes a nyugati világgal való sikeres versenyre. Hiszen bőven létezett a kapuin belüli munkanélküliség ésszerűtlensége is. Kádár János ismerte a nevével összekötött szovjet típusú rendszer ingatagságát. Ezért nem engedte haza 1957-ben a szovjet csapatokat. Azok szerződésben szabályozott módon tartózkodtak hazánkban egészen 1991-ben történt eltávozásukig. Ám ebben a biztonságban az első ember – nem kevés elvtársa ellenkezését legyűrve – 1962-ben keresztülviszi a származási kategorizálás eltörlését. Nyomában megindul az osztályidegenek beáramlása az MSZMP-be. Hiszen az Apostoli Szentszékkal 1964-ben kötött megállapodás, azután az 1975-ben a bipoláris világrendet Helsinkiben tovább stabilizáló papíros azt üzenté a földi halandónak, hogy erre a világra hosszan érdemes berendezkedni. Ezért az álkommunisták egész hada működtette a rendszert sokáig. Meddig? Amíg megérte. Amikor már nem, akkor a májusi pártértekezleten, 1988-ban az elmagányosodott, a formálódó új világot uralni már képtelen Kádár Jánosnak obsitot adnak. Bukásával rendszerének is vége lett. Kezdetét vehette a kialakult forradalomnak nevezett rendszerváltás.

11. Mari/Gyöngyössy Katalin kérdésére – vajon akart-e megszökni a táborból – Szabó/Mensáros igenlően felel, ám hozzáfűzi: – De hová? – kommunista embernek a kommunisták börtönéből a kommunisták országába?

Trianon – a közel messziről

A történész számára – ha az a vágya, hogy hitelesen szóljon – minden témája olyan időtávba kerül, amit annak összefüggésrendszere követel meg. Tehát Trianon kapcsán Muhi és Mohács is látókörbe kell hogy kerüljön. És ha ezt megtesszük, akkor világossá válik: tévednek azok, akik egyforma sorstragédiákról beszélnek. Muhi szörnyű csapás volt, ám a tatárok eltakarodtak, a viszszejött király kiépítette a kővárak rendszerét. A család ugyan 1301-ben kihalt, de az Anjouk alatt az ország még jelentősebb regionális hatalom lett. Aztán Mátyás alatt nyögte bús hadát Bécsnek büszke vára. Mohács nagy, de nem akkora csapás lett, mint amit a romantikus történetírás anno tanított róla. 1526 után ugyan valóban három részre szakadt az ország, de (fordítsunk a szokásos sirámon) két állam megmaradt. Amikor volt itt egy Pázmány Péter, s volt ott egy Bethlen Gábor, akkor közöttük megvolt a lehetséges mértékig való együttműködés. Aztán 1710–1711-ben volt ott egy Pálffy János és volt itt egy Károlyi Sándor. Kihozták a helyzetből a maximumot. Rákóczinak négy esztendeje volt, hogy hazajöjjön, s ne dagassza nagyra a kuruc panaszokat. De azt tette.

Sors bona, nihil aliud – kell most ellenkező értelemben mondanunk. Hiszen a szuverén nem jöhetett haza. Mert ugyanúgy fentről kapta a hatalmat, mint az a Habsburg. Nem alázkodhatott meg. Bele kellett kapaszkodnia az erdélyi fejedelmi méltósága mítoszába. Megtette. És annak jegyében „mennie kellett arrafelé, hol erdélyi fejedelemségének bármi kis reménye tűnt fel a látáhatáron, s ez most török háborún, tatár hordák pusztításán át, felégetett magyar falvak füstjéből látszott feléje integetni.”⁴² Még sincs igaza Szekfű Gyulának, amikor azt állítja, hogy Rákóczi „pályafutása a hullámé, mely kicsapván, tétlen tespedéssel feneklik meg a parton, míg társai elemi közönnyel sietnek tovább dolgukra a soha ki nem apadó, örök mederben.”⁴³ Valójában élete népünk történetjének nagy-nagy értéke. Bár száz esztendő rendszerváltásai neveket emeltek s küldtek a süllyesztőbe, nemigen akad települése e honnak, ahol utca, tér, emléktábla vagy valamiféle emlékmű ne szólna nagyságáról. De egy nemzetnek sem tesz jót, ha ciklusokként merőben más értelmű törvényeket alkot. Törvényt arról, hogy a vezérlő fejedelem hazaáruló, aztán másik törvényt arról, hogy fénylő csillagunk. Rádásul, akik csillagot mázoltak az égre, nem voltak fénylően okos hazafiak. Szólamaik üresen puffognak. Burgzsandárrá teszik azt, aki fajáért jajongó zseni, s mikor már végképp nincs körülötte levegő, elmenekül az ő Bakonyába. Párizsba. És ott is megvolt Léda teste, lelke, hatalmas combjai.

Közben már készül a végzet. Már régen – ugye tudod, tisztelt Olvasóm – Trianonról beszélek. Persze nem abban az értelmetlenül búsongó értelemben, ahogyan ma sem kevesen még mindig a diktátumról zokognak. (Míg másoknak már e szótól is rossz lesz a hangulatuk.) Hanem abban az értelemben, hogy ha a széthullást nem is lehetett megakadályozni, de a kárt lehetett volna csökkenteni. Mondjuk azzal, hogy akkori nagyságunk – mert valóban nagyság volt – nem feledi a diplomácia ősi bölcsességét. Tartsunk két vasat a tűzben. Jó, a németek olyan brutálisan nagygyá váltak, hogy helyes volt az első kártyát rájuk tenni. Bécsben is így tettek. Igaz, ott már formálódott egy műhely, Ferenc Ferdinánd volt a főnök, amelyet csak bőszen negligálni szintén nem volt kimondottan bölcs dolog. De miért nem lett második kártyánk? Az antant berkeiben.

42 Ld. a 37. jegyzetet.

43 SZEKFŰ 1913, 293. – A másfajta kontextusra ld. a 37. lapon írottakat.

Milyen hadállásai voltak a Tisza István-i politikának Párizsban? Semmilyenek. Pedig lehettek volna. Majoros István kollégánk kutatásaiból tudjuk, a századelőn a franciák mérlegelték annak lehetőségét, hogy esetleg hazánkat magukhoz kötik, oldják annak német világát. A nagyszerű Ritoók Emma írja, hogy akkortájt – francia és német felsőoktatási intézmények világát megismerve – azt javasolta itthon az illetékeseknek: építsenek ki hadállást Párizsban. Süket fülekre talált. Később gróf Károlyi Mihály szorgalmazott kapcsolatot az antanttal, amiért kedvesen megkapta a hazaáruló jelzöt. Most ne bíbelődjünk ezzel a szokásos szörnyűséggel.⁴⁴ Elégedjünk meg azzal: ha Tisza Istvánnak nem kellett e grófi társ, akkor se feledjük, véssük be elménkbe keményen: azokban az első világháború előtti időkben a nagy utódnak, a későbbi István Gazdának, tehát Bethlen Istvánnak bizony még teljesen jó partner volt az a Mihály. És maga az arisztokrata nyáj se volt oly' szegényes, hogy ne akadt volna belőle egy értelmes csapatra való.

Igaz, ifjabb Andrássy Gyula politikai leleménye alaposan elmaradt államférfiú apja kvalitásától, de azzal az Eduárddal, vagyis a számunkra – számos ellenünk irányuló akkori és még inkább a két háború közötti furfangja, nemtelen húzása miatt – oly kevésbé rokonszenves Edvard Beneš-sel csak felvehette volna versenyt. És Tó mával, vagyis a valóban említett társánál lényegesen emelkedett szellemiségű későbbi csehszlovák államfővel, Masarykkal is megmérkőzhetett volna az Operaházunk majdani intendánsa, gróf Bánffy Miklóst említjük, aki úgy rendezte meg a Mátyás-templomban IV. Károly koronázását, hogy a padlatot sok mankós, féllábú vitézzel kopogtatta. Lehettek ők ott bár sokan, szemernyien voltak a hasonló sorsra jutott társaik táborából. Bánffy Miklósnak nem derogált, hogy a miniszterelnöki székre emelkedett Károlyi Mihály delegáltjaként a forradalmas Magyarországot szolgálja. Majd – mivel rendszerek jönnek és mennek, a haza ellenben volt van és lesz – az ellenforradalmi kurzus elején rövid időre külügyminiszterünk, utána pedig (Bethlen Istvánnal bizonyosan megbeszélve) Románia javára optált, Erdélybe költözött, hogy ilyen adottságokkal szolgálja a kisebbségi helyzetbe szorult magyarság ügyét. Szóval mindent egybefogva: természetesen lehetett volna – mondjuk a csehek példáját követve – lényegesen jobban ügyelni a társadalmi fejlődés követelményére, s távolabb tartani magunkat a függetlenség káprázatától. 1848/49 szabadságharcos forradalma bukott voltában is jó alapot adott az 1867-es kiegyezésre. Ekkor pedig „a magyar politikai vezető rétegek [...] a nemzeti önállóságnak jóval nagyobb mértékét, az ország hiánytalanabb egészségét és a gazdasági felzárkózásnak több lehetőségét kapták kezükbe, mint amilyennel Magyarország Mohács óta bármikor rendelkezett.”⁴⁵

1920 után valóban csak egy csonk maradt meg. Ám két bukott forradalom után is volt itt annyi életerő, hogy már 1924-re működő állam teremtdjék a romokon. Ehhez Bethlen István személyében meglelt a szükséges nagy vezető. És számára partner lett a társadalom jelentős része. (Másik része – nálunk ez így járja – cefetül utálta, bukását kívánta.) Következőleg már 1924-re sok mutató szerint kihevertük a világháború pusztításait. Mivel tájainkon is „folyton a nincsenek állnak össze valamikké, a volnákat pedig a sírdogáló emlékezet vanná kovácsolja”,⁴⁶ ezért szegez-zük le: a felsoroltak ellenére is igaz, hogy döntően nem bűneink miatt szakadt ránk Trianon. Még a háború elvesztésének tényéből sem következett az. *Versailles-ban a hatalmi egyensúly logikájából döntöttek a győztesek a történelmi Magyarország felszámolása mellett.* És akkor egy lélegzettel tegyük hozzá, hogy a második világháború után pedig a helyzetben lévő, s határain biztonságot akaró Moszkva akarata eredményezte az 1937. december 31. előtti határok visszaállítását. (Sőt Pozsony/Bratislava alatt jó nagy külső területtel hozzácsapták azt a három szép falut.) Mert, ha a térségben megfelelő mértékű a marakodási potenciál, akkor számukra a biztonság esélye megnyugtató. Szóval a lényeg a németkérdés volt. Németország legyőzött állapotában is potenciális nagyhatalom maradt. A dualista Monarchia már elvesztette kiegyensúlyozó képességét. Helyette gondolták ki a kisantantot. Tévedtek. Nem csupán nekünk, az egész térségnek sokba került. Nem

44 Részletesebben ld. 13. oldalon írottakat.

45 KOSÁRY 1985, 47.

46 Ld. a 38. jegyzetet.

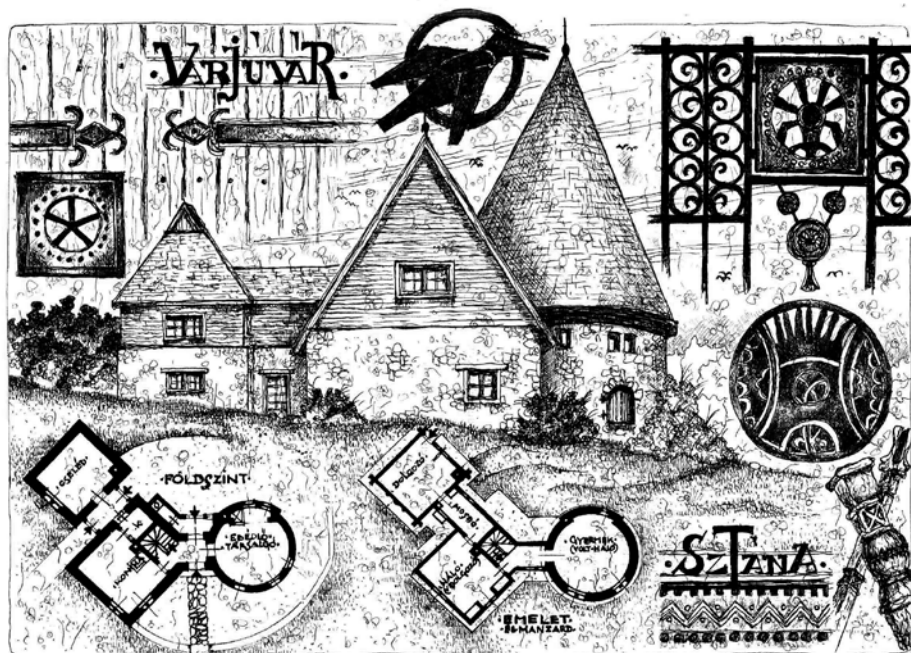
csupán a diktatúrák szekercéje csattog. A demokráciák balfogásai is eredményeznek nemritkán hatalmas forgácsokat.

*

Trianon fájdalma ép érzékű magyar ember számára főleg azért sajog, mert a szomszédok máig nem adnak nekünk társnemzeti pozíciót. Félnék. Ezért bölcs lenne feladnunk a területi autonómia követelését. (A réalpolitika követelménye is ezt diktálná. A sok gonddal megvert Brüsszelnek sem kedve, sem ereje a románokat és szlovákokat a sarokba szorítani.) Lássunk tisztán: számos példa jelzi, hogy az ugyancsak forgandó történelemben egészen lehetetlenül kis területeken is területi autonómiából állami függetlenség született. Közben az EU által messzemenően támogatott regionalizmus révén bőven megnyernék a réven azt, amit elvesztünk a vámon. Aki fájdalma közben is tud gondolkodni, az az óriási kedvező változásokat is látja. 1. Megtanultuk, hogy más erejéből ne akarjunk a trianoni ketrecből – saját erőből nem megy – kimászni. Ehhez el kellett veszteni 900 százezer emberünket, és semmivé vált a nemzeti vagyon 40 %-a. A zsidókérdés kelevényéből tisztességes ember nem csinál üzletet. Az ilyen-olyan előjelű tisztességtelenek pedig odújukba valók. 2. Összeomlott a szovjet birodalom, s vele együtt múlttá vált az a világ, melyben a szocialista internacionalizmus magasztos eszméjének malaclópó köntösében hatékonyan hadakoztak ellenünk a szomszédállami nacionalizmusok, az államnemzet-koncepcióban működő Magyarország pedig semmi érdemi védelmet nem nyújtott a diaszpórában élő magyarság számára. 3. A folyton bővülő Európai Unió belül 2004-től Magyarország határai jelentős mértékben légiessé váltak.

Mindebből következőleg 1. A magyar nemzetképció immáron bő három évtizede kulturális. Következőleg a magyar állam jelentős anyagi eszközökkel erősíti (a kedvező nemzetközi adottságok révén erősítheti) a diaszpórában élő magyarságot. 2. A tőke szabadon mozog, következőleg adott a lehetőség arra, hogy a diaszpórikus magyar társadalmak ne legyenek csonkák, legalábbis ne legyenek annyira csonkák. (Csonkaságon itt az értelmiségi réteg hiánya értendő.) Mindeközben tény, hogy az elmúlt bő harminc év világpolitikai, s EU-n belüli történései ismét virulenssé tették a nemzeti komponenst, következőleg beláthatatlan időbe tolódott annak a realitása, hogy a szomszédos országok államnemzetei (nem kevés leegyszerűsítéssel, de a lényegét vélhetőleg nem csorbítva mondjuk) társnemzeti pozícióba helyezték a magyar kisebbséget. (Ezt az időt ugyanakkor a területi autonómia-követelés feladásával, s bölcs szomszédságpolitikával – folytatjuk a fentebb megkezdett gondolatot – csökkenteni lehet/lehetne.) Közben pedig az ipari és városi fejlődés malmai mind kisebbé őrlik a magyar nemzetiséget. A fájdalmat az értelem kontrollja alatt is lehet mérsékelni. Például belátható: Trianon tényleges súlya csupán részben mérhető, sok tekintetben ponderálhatatlan. Pontos számokban mérhető – mondjuk –, hogy a Magyar Királyság hány négyzetkilométer volt 1920. június 4-e előtt és mennyi utána. Statisztikák pontosan megadják a magyar állam lakóinak számát előtte és utána. Tudjuk, hogy mennyi erdőnk volt előtte, és mily kevés maradt utána. Az efféle adatsorok még szinte végtelenségig folytathatóak lennének. Leginkább a demográfiai adatsorokat kellene erősen szemügyre venni.

Trianon súlya itt Muhinál és Mohácsnál is sokkal nagyobb. Történelmi mércével a herderi jóslat (=idővel, sok más Kárpát-medencei etnikum sorsára jutva, kipusztul a magyarság) még ma is ott függ a fejünk felett. A mai kormányzat is, az előző rendszer is nekiveselkedett a kérdés megoldásának. Akkor is születtek eredmények, végül ellenben maradt a tendencia. A mérés–nem mérés kérdésre visszatérve: sok területen nem tudunk mérni. Legjobb esetben hozzávetőleg becsülni tudunk. Már ha az oly végtelenül fontos azonosságtudat területére lépünk, rögvést érezzük, hogy ingoványra kerültünk. Pedig itt még mindig sok-sok bizonyosság van. Ám azt is látjuk, hogy azok folyton egymást gyengítik. Vegyük például azt a képzeletbeli román fiatalembert, aki Kolozsvárott élt – mondjuk – 1909-ben. Erősen udvarolt egy szemrevaló magyar teremtnak. Messze nem csupán a románc sikeréért forgatta egyre jobban és lelkesebben a magyar szavakat. A városi állomásfőnökségen felcsillant állást is megcélozta. A következő esztendőben a népszámlálóbiztos előtt szint kellett vallania. És miért is habozott volna? A napfényes jövő ígésében

a magyarsághoz tartozónak vallotta magát. Frigyüket házassággal pecsételték meg, s abból két nagyszerű gyermek kezdett cseperedni. Amikor ellenben 1920-ban ismét jött a kérdezőbiztos, idősödő barátunk már jó ideje világosan tudta: állását vesztí, ha nem igazodik az impériumváltáshoz. Asszonya elpityeredett, ő pedig igazodott. Állása megmaradt. Árként az immáron román kérdezőbiztosnak érces hangon helyesen, Trianon árvái számára ellenben lankasztóan válaszolt.

Számokba lehet foglalni az optálók nagyságrendjét is, ám az azonosságtudatok vizsgálata szintén összetettebb. Kós Károly bizonyára azért tette le voksát a román állampolgárság mellett, mert úgy tartotta hatékonynak az erdélyi magyarság szolgálatát, ha a Kolozsvárhoz közeli

12a. (balra fent), 12b. (jobbra fent), 12c.

Sztánán már Trianon előtt felhúzott mesevárában rendezkedik be a mindennapos életre. Pedig megtehetette volna, hogy a csonka hazából tegye ugyanezt. Némi empátiával is érezhető, hogy az ugyanaz sem ugyanaz. Mást jelentett Trianon a csúcspdipomata Hory Andrásnak, a főnöke által kökény szemű magyar legénynek csúfoltnak, és mást a kicsúfolónak, Kánya Kálmánnak, az 1933 és 1938 közötti külügyminiszternek. Kánya tehát évekig főnöke volt Horynak. Évekig tartó civakodásuk alapján a körül forgott, miként lehetne a trianoni ketrecből kiszabadulni. Ám még ha nem is civakodtak volna, mentalitásuk merőben eltérő voltán semmi sem segíthetett. Hory szemei minden esztendő nyarán elpárosodtak a meghatottságtól, amikor éves szabadságát a Hargita zúgó fenyvesei alatt tölthette, pej csikóit ott lovagoltathatta. Ő szervezte meg a bukaresti magyar követséget. Román partnerei piszkatúrái közben gyógyír volt lelkének, amikor egyikük köntörfalazás nélkül megmondta: nem hagyják megvalósulni a magyar–román perszónálunió sokat rágott tervét. Mert a kulturális lejtő felénk dől. Nem azért nyerték meg a háborút, hogy a dinasztia és vele minden fontos intézmény Budapesten rendezkedjék be.

Kánya Kálmán az efféle tervekkel nem töltötte idejét. A bécsi Ballhausplatzon birodalmi tudatot szívott magába; soproni születése, olasz gyökerei egyébként is távol tartották minden kuruckodástól. Esze ágában nem volt a szomszédokkal való együttműködésen törni a fejét, mert jól tudta, hogy annak teljes behódolás lenne az ára. A korabeli magyar külpolitikának különben is a fő vonala a beilleszkedés és a kiváráás volt. Kivárni a *status quo* majdani német–olasz együttműködés révén egyszer bekövetkező megroggyanását. A ketrec annyira nehezen elviselhető volt, hogy még az államférfiúi vonásokkal rendelkező István Gazda is hajlamos volt a kívánsággondolkodásra. Már 1928-ban a trianoni farsang tréfáját emlegette. Aztán 1931 nyarán, amikor a gazdasági válság hullámai a térséget kezdték csapkodni, belátta: lemondásával tudja csak elérni, hogy rendszere megmaradjon. Hagyjuk a nagypolitikát. Unos-untig ismerjük már...

*

Mit érez mindennek nyomán e sorok írója? Az a történész, aki bő félszáz esztendeje búvárolja a trianoni magyar sorsot? Messze nem mindig ugyanazt. Ha nekikeseredik, akkor az azért van, mert még mindig messze több e téma kapcsán is – nem csupán a talpasok, hanem gyakorta a döntéshozók fejében is – az értelmetlenül búsongó érzelem, mint az értelem. Ilyenkor a pohár tartalma vigasztalja. Csak órákra megoldás, ezért másnap reggel már csákányát, baltáját fogja kézbe, s teszi azt, amit plebejus ősei tettek évszázadokon át. Következőleg csinosabb lesz közvetlen környezete. És mivel jó sorsa úgy hozta, hogy minifundiuma a Bakony oldalában Tihany félszigetére nyújt rálátást, bőven van ideje közben gyönyörködni a *Pelso*-ban, s örülni annak, hogy ez legalább megmaradt. És mivel a két háború közötti eleink azért is ültették azt a sok fenyőt e tájra, hogy valamit a Tündéerkert meséjéből ide varázsoljanak. S ehhez még itt van az apátság két tornya, s az épület mélyén az altemplom, melyben a kijevi száműzetésből a trónra visszaérkezett András alussa örök álmát. Nos, minden nyavalyánkkal együtt is jó dolog gondolkodni e súlyos századokon. Hiszen bölcs fejjel belátható, hogy lehetett volna nem csupán jobb, hanem rosszabb, lehetne ma is sokkal rosszabb. Minek keseregünk azon, hogy Hunniában élünk, amikor itt évszázadokon Pannónia is volt? Sok helyen megvannak ennek az időnek a nyomai. Mondjuk a közeli Nemesvámos határában található Balácapusztán. Miért ne lehetne ismét Pannóniában élnünk? Ma is lehet – mondjuk – sokhelyütt a római úton közlekedni. Magam kitartó ellenfele vagyok a tények elmaszatolásának, a relativizálást elfogadhatatlannak tartom. De nem relativizálás, ha ugyanazt fonákja után a színéről is szemügyre vesszük.

Jászi Oszkár Szabó Ervin sírjánál túlzott optimizmussal szólt arról, hogy ez az ország kegyetlen pénzváltók országa nem marad.⁴⁷ Tudjuk, a lehetetlent kell megcéloznunk, hogy a leghetéseget elérjük. És a felesleges búslakodás ellen ugyanazt megnézzük a közelebbi és távolabbi szomszédságban

47 Ld. részletesebben a 147. oldalon írottakat.

is. Messze nem csupán nálunk grasszálnak lézengő ritterek, nemcsak nálunk ténykednek busás haszonnal, pártállásra tekintet nélkül a kegyetlen pénzváltók. De itt legalább nem gyilkolnak. Kellemetlen nézni ezt a sok ateista papot, de az Úr másutt sem azért adott nekik stallumot, hogy dúskáljanak. Hanem azért, hogy híveiket arra a mérhetetlen szenvedésözönre tegyék érzékeny-nyé, amelyet a világkapitalizmus uralma garantál a tehetőseknek. Tegyük a dolgunkat. Tesszük.

MÁSODIK KÖNYV:
Történetpolitikai írások

Magyarságkép európai tükörben

Tatabányai székhellyel 1988-tól 2012-ig volt egy negyedévente megjelenő nagyszerű társadalomtudományi folyóiratunk, a *Limes*. Jó hír, hogy a számok ingyenesen letölthetők a <https://www.artlimes.hu/limes/index> honlapról. A lap 2008-ban duplaszámot szentelt a külvilágban rólunk élő – mindig időszerű – képeknek. E sorok írójára bízta a vendégszerkesztést, amelybe természetesen beletartozott az összeállított anyag élére egy áttekintő bevezető is. Nem csupán az abban foglaltak tartalma, hanem az orgánium iránti figyelemfelhívás is indokolja, hogy az itt is olvasható legyen.

gróf Apponyi Sándor (1844–1927) munkása, *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok* című munkája 1900–1902-ben, illetve 1925–1927-ben megjelent kötetei vélhetőleg nagyban erősítették a magyar közgondolkodás (kicsiny, de) java részében a felismerést, hogy sorsunk alakulása szempontjából a nagyvilágban rólunk élő képek igen nagy jelentősége van. A téma szinte határtalan, ám fontos állomásai jól kivethetőek. Összegző jelentősége volt Eckhardt Sándor 1939-es, *A magyarság külföldi arcképe* című tanulmányának, amely a Szekfű Gyula szerkesztette, nevezetes *Mi a magyar?* című kötetben látott napvilágot. Aztán nem sokkal később tisztázó szerep jutott annak a vitának, amelyet 1943-ban Balogh József indított el a *Magyar Csillagban*, és amelyben még Illyés Gyula, Keresztury Dezső magvas tanulmányai voltak a legkiemelkedőbbek. Annak ellenére is így lehet ez, hogy Illyés Gyula rezignált megjegyzése szerint „a vita nagy általánosságban ahelyett, hogy önismeretre sarkallt volna, szenvedélyeket keltett”. Az ellentmondás úgy oldható fel, hogy mi közgondolkodásunk kicsiny, de java részét tartjuk szem előtt, míg Illyés Gyulára ömlött a szélesebb kör indulata, akiket mélyen sértett a költő meglátása, mely szerint „a vendég és szabadságszerető, a lovagias és deli helyett Nyugaton a magyar név korcs, sunyi, hazug, gyáva és hatalmaskodó, kérkedő és műveletlen népegyveleget idéz. Magunk előtt nincs mit körülményeskednünk. Nyugat nem egy népének tudatában mintha a román lényegesen műveltebb és rokonszenvesebb, a szerb vitézebb és költőibb, a cseh szívósabb és megbízhatóbb volna nálunk.”

A múlt század hetvenes éveitől a lélektan ismét elfoglalta méltó helyét a tudományok hazai rendszerében, s ezzel párhuzamosan számos sztereotípiá- és attitűd-vizsgálatot végeztek, s azok keretében természetesen a nemzeti komponensre is méltó figyelem összpontosult. Jelen vállalkozásunkhoz időben közeli az a *Magyarságkép és történeti változásai* című karcsú kötet, amely a Magyar Tudományos Akadémián folyó stratégiai kutatások eredményeit közlő sorozat részeként 1999-ben látott napvilágot. Ha azt nézzük, hogy Párizsban az 1891-ben megjelent *A mai Magyarország* című kötet szerzője (feltehetőleg nem tévesen) arról ír, „Franciaországban kezdik komolyan venni a külföldi országok megismerését”, tehát szélesebb körök korábban nem fordítottak túlságosan nagy figyelmet a külföld megismerésére, akkor az Apponyival kezdődő módszeres hazai tájékozódás egyáltalán nem tekinthető megkésettnek.

1. Célunk

Vállalkozásunkkal „csupán” azt szeretnénk elérni, hogy a kötet írásai egyrészt segítsék a honi külpolitikai gondolkodás színvonalának emelését, azt, hogy a külpolitikával foglalkozók, hazánk nemzetközi kapcsolatainak intézői ne csupán szűkebb szakterületüknek legyenek hozzáértői, de a szélesebb összefüggések világában is otthonosabban, megalapozottan magabiztosan mozogjanak, másrészt, hogy a megszólaltatott szakemberek kutatási eredmé-

13. Magyarrá vált család nagy műveltségű klasszika-filológus tagjaként sokat tett a magyarság külföldi hírének jobbításáért, illetve a hazai önismeret realisabbra formálásáért.

„Magunk előtt
nincs mit körül-
ményeskedniünk.
Nyugatot nem egy
népének tudatában
mintha a román lényegesen
műveltebb és rokonszenvesebb,
a szerb vitézebb és költőibb,
a cseh szívósabb és megbízhatóbb volna
nálunk.”

14a. Korszakokat átívelő pályájának 1945 előtti szakasza is jelentős.

nyei kötetbe foglalása révén az értelmiség szélesebb körei is letisztult, helyesen tájékoztató részösszefoglalásokhoz jussanak. A kötet anyaga is arra figyelmeztet, azt dokumentálja gazdagon, hogy a nagyvilág magyarságképe legalább annyira összetett, ellentmondásos, mint maga a nagyvilág. Hiszen minden korra igaz, hogy egy adott pillanatban minden nép más-más életkorú emberekből áll, s az egymás vállán álló korosztályok más-más ismeretek-értesültségek alapján vélekednek a világról s benne rólunk – ha egyáltalán tudnak rólunk. A tudás-nem-tudás kérdése pedig az egyes emberek iskolázottságára, foglalkozására irányítja a figyelmet. A mi önképünk (is – hiszen más népeknél sincs ez többnyire másként) jelentős mértékben a „dicső múlt” emlékeiből építkezik, s ezzel szemben nem csupán Illyés Gyula figyelmeztetését kell tudomásul vennünk, ám azt is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia bukásával, s vele együtt a Szent István-i Magyarország szétesésével, a merőben megváltozott körülményekből adódóan alaposan leértékelődünk. Önképünket nagyon hajlamosak vagyunk rávetíteni a külvilág magyarságképre, s ezért kell újból és újból hangsúlyoznunk, hogy a külföld magyarságképe messze nem egy darabból faragtatott valami, s főleg (a legfinomabban fogalmazva) nem sok köze van a mi önképünkhöz. Annak idején Batsányi János arra buzdította a haladás gondolatára fogékony (nem túl nagyszámú) kortársait, hogy vigyázó

szemüket Párizsra vessék, s jeles gondolkodóink valóban e szerint cselekedtek. Eközben a francia elit (leszámítva a külpolitika intézőit) nemigen volt kíváncsi arra, hogy mi van a világ e térfelén, s ha valamit mégis gondoltak-beszéltek, akkor annak közepében leginkább a borzongató betyár, Sobri Jóska volt.

Láthatjuk a magyarságkép koronkénti módosulásának elemeit, de még inkább azt, hogy az ország-/nemzetkép fő vonásaiban bizony általában egyáltalán nem gyorsan változik. Amikor egy népről/nemzetről beszélnek, s markáns dolgokat állítanak, akkor legtöbbször valószínűleg az adott ország/nemzet elitje, annak viselt dolgai alapján formálnak képet, s ez a jövő-menő elitek kiemelkedő szerepére, s egyben felelősségére figyelmeztet. *Elitek jönnek és mennek, de a népre-nemzetre vetített kép nemigen, jó esetben is csak lassan változik.* Eckhardt Sándor azt írja említett 1939-es tanulmányában, hogy „A magyarság rossz hírnevét a honfoglalás utáni hadjáratok alapozták meg.” Azóta ezer esztendőnél is több idő iramlott tova, s a kép természetesen a legtöbb esetben jóval összetettebb lett, ám e vonás sok mai leírásban is fel-feltűnik. Míg másfelől a hazai köztudat többször még mindig kedélyes derűvel, büszkeséggel azt tartja számon, amit a *kalandozás* szavunk hangulata oly pontosan tükröz. S mivel később történetünk során sokszor érez(het)tük a Nyugat által „önző”, „indokolatlan” módon magunkra hagyatva, s mivel nem gépek, hanem érző emberi lények vagyunk, ezért a bizonyosfajta „elégtétel” okán ebből valami vélhetőleg még beláthatatlan ideig megőrződik.

A kötet anyaga is arra bizonyít, hogy a külvilág ügyeiben való hiteles tájékozódás révén a hibák elkerülésének nagyobb a lehetősége. Csupán egyetlen példát említve: vajon a múlt század hatvanas éveiben az illetékesek – ha valamelyest is belegondolnak abba a ténybe, hogy az akkori magyar–olasz külkereskedelmi forgalom volumene az egész olasz forgalomban a száználmasan csekély fél százalék körül mozgott – adtak volna-e kinevezésekor a római nagykövetnek olyan gazdasági és kulturális akciókra utasítást, amelyek (igencsak megalapozatlan vélelmük szerint) „lazíthatják Olaszország kapcsolatait szövetségeseivel és szélesítik a kapcsolatainkat vele”?

2. Az 1956-os elemi erejű népfelkelés és szabadságharc egyedülálló jelentősége

A 2008-as duplaszám is kiemeli azt a – szaktudományos berkekben régóta evidens, ám a közgondolkodásunk által még kellően messze nem rögzített – tény, hogy a külföld egyértelműen messze nem kedvező magyarságképében (az 1989/1990. évi rendszerváltást nem tekintve) lényegében az 1956-os szabadságharcba torkolló népfelkelés az egyetlen, amelynek megítélése egyértelműen kedvező, s amelynek jelentőségét is (szerencsére/sajnálatosan) jobban látja a külföld, mint sokan kis hazánkban. Az 1956-os „Év embere” az igencsak számon tartott *Time*-magazinban „a magyar szabadságharcos” lett. Világért sem dehonesztáló céllal tesszük hozzá: a magazin 1939 elején Adolf Hitlernek adta az 1938-as „Év embere” címet. Mert minden bizonnyal helyesen látták, hogy 1938-ban Adolf Hitler, és az ő Németországának teljesítménye volt a legnagyobb.⁴⁸ Az előjelek természetesen merőben mások, ám a teljesítmény nagysága a mértékadó. S valóban, 1957 elején a lap megfogalmazza az alapigazságot: Magyarországon a kommunizmus gyógyíthatatlan sebet kapott. (A történész természetesen hozzáfűzi: a sztálini kommunizmusról van szó.) S bár a nagypolitika realitásai miatt az USA nem tett (az atomarzenális bipoláris világrend adottságaiból adódóan nem tehetett) semmi érdemi lépést a november 4-i szovjet invázió ellen, ám jelentős anyagiakkal támogatta a menekülthullám terhet vállaló országokat (köztük is a legtöbbet vállaló Ausztriát), majd fennálló rendelkezéseit figyelmen kívül hagyva tömegesen fogadta be, kedvezményezte a magyar menekülteket. S ami a témánk szempontjából leginkább lényeges: az amerikai köztudat *döntő* mértékben 1956 okán tartja számon a magyarságot.

48 Ld. erre még az A BARBAROSSA TERV – A MÁBÓL című fejezetet.

3. Közbülsően: Kossuthtól a második világháborúig

A történelem szélesebb időtávját idézve természetesen azt sem feledhetjük, hogy a 19. században, amikor az USA területében még kisebb, Magyarország pedig a trianoninál lényegesen nagyobb volt, és a nemzetközi politikában az előbbinek a mainál összehasonlíthatatlanul kisebb, az utóbbinak a mainál összehasonlíthatatlanul nagyobb volt a súlya, akkor az amerikai közvéleménynek érdemleges ismeretei voltak 1848/49 forradalmáról és szabadságharcáról, s bizony az is nagyon fontos, hogy az emigráns Kossuth Lajos amerikai útját nem csupán rokonszenv, ám igen nagy figyelem is övezte. Kossuth Lajos pedig nem csupán az Amerikai Egyesült Államok közvéleménye előtt volt ismert és megbecsült, a száműzött politikusnak Angliában is igen nagy volt a nimbusza. Ez a kép a liberális Angliában egészen a 20. század elejéig nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a szigetországban kedvező legyen hazánk megítélése. Aztán két férfiúnak, R. W. Seton-Watsonnak és Henry Wickham Steednek döntő szerepe lesz abban, hogy e sokáig élvezett presztízs a századelőn elenyészik. Ők teszik a legtöbbet (minden kezdeti magyarbarát érzelmeik ellentétébe csapva át) azért, hogy az angol külpolitikában olyannyira centrális jelentőségű *balance of power*-elv jegyében a brit kormány 1918 nyarára elkötelezze magát az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztása, s benne a Szent István-i Magyarország szétdarabolása mellett. Óh, a két derék publicista nem ezt a pőre beszédet használja, ők a „feudális” Magyarországot ostorozzák, a magyar kormányok nemzetiségi politikáját állítják pellengérré, ám mindebből következő javaslatuk – Közép-Európát a nemzetiségi elv alapján kell újjászervezni – mégis ezt az eredményt segíti megszületni. Bármennyire is nagy volt e két úriember szerepe, természetesen alapvetően ők is eszközei voltak a sokkal nagyobb történelmi folyamatnak. A megerősödő Németországról van szó, amellyel szemben Londonban egyre inkább úgy vélik, a Monarchia már nem, messze nem tudja a kiegyensúlyozó szerepet betölteni. Németország 1918 őszére elveszti a Nagy Háborút, a Versailles-ban reája kényszerített béke ugyan megalázó, ám Berlin mégis egy potenciális nagyhatalom fővárosa marad. Ezzel szemben Ausztria a térség leggyengébb országa lesz, a Habsburg-ház trónfosztásával minden korábbi birodalmi szerepétől búcsút mond, s életképtelensége okán a húszas években maga a baloldal hirdeti a Németországgal történő egyesülés (Anschluss) szükségességét. Annak érdekében, hogy erre ne kerülhessen sor, a békeszerződésben Ausztriának vállalnia kell: nem mond le függetlenségéről.

3.1. Belépünk a kisantantba?

A trianoni Magyarország sok szempontból szintén életképtelen alakzat, s ezért a békeszerződésben szintén aláírja, hogy megőrzi függetlenségét. Ám míg az akkoron még saját nemzeti öntudattal nem rendelkező osztrákoknak elvileg volt hová csatlakozniuk, hova csatlakozhatott volna Magyarország? (Egy alkalommal Olaszországból hazatérőben, a hosszú vonatúton Gömbös Gyula – akiről sokféleképpen lehet vélekedni, ám az aligha vitatható, hogy a magyar függetlenség káprázatában élt – azon merengett el: ha nekünk lenne akkora szerencsénk, mint az osztrákoknak, akiknek határain túl ott van a hatalmas német testvér, bizonyára nem haboznánk az egyesüléssel.) Nekünk gyakorlatilag semmi, elvileg egy lehetőségünk volt: a kisantantba történő belépés. Ne gondoljuk azt, hogy a történész utólagos okoskodásáról van szó. báró Apor Gábor, a két háború közötti magyar külügyi szolgálat egyik kitűnőse 1933 nyarán – a magyar külpolitika egyik nehéz pillanatában – a politikai osztály vezetőjeként, tehát gyakorlatilag a testület harmadik embereként azt írta egyik belső feljegyzésében, hogy amennyiben Budapest nem kap Rómától és Párizstól megfelelő segítséget, akkor „jobb, ha Magyarország behódol [a] kisantantnak és politikailag nem önállóan, de nyugodtan, gazdaságilag pedig pihenten – nem kell hadseregére áldozni – él, ahogy élni tud, és belsőleg koncentrálna és készen várja azt

az időt, amíg a jelen konstelláció változik és politikailag jobb auspiciumokkal felveheti újra [a] küzdelmet.⁴⁹

Tehát, ha a történelmi mérlegelésnél jóval többről is van szó, ám a nemzet függetlenségi hagyományából következően ez teljes képtelenség volt. S azért is képtelenség volt, mert nem csupán uralkodóelitje, de közvéleményének széles körei is magukban hordták azt az (egyébként objektíve teljesen anakronisztikus) birodalmi tudatot, amelynek fogságában nem tudnak szabadulni az integrális területi revízió programjától. A történész nincs oly kitűnő helyzetben, mint az élet-tudományok vagy a természettudományok és más hasonló szakmák művelője, akinek munkáját hatalmas laboratóriumi háttér, hallatlanul fejlett műszerpark segíti. Ám a történészszakmának is számos eszköze van arra, hogy tudomány lehessen, s közöttük az egyik legfontosabb az összehasonlítás. A magyarság függetlenségi harcok sorával küzdött a Habsburgok ellen. S azok eredményeként elkerülte, hogy státusza a birodalom egyik tartománya legyen, nagyfokú önállóságot birtokolt a Habsburg Birodalmon belül, az 1867. évi kiegyezéssel pedig az 1918-as összeomlásig társnemzeti rangra emelkedett. Eközben Csehország háromszáz évre, Lengyelország másfél évszázadra elvesztette állami önállóságát. A függetlenség káprázatában a magyar társadalom a modernizáció területén fizetett nagy árat a Szent István-i Magyarország eszméjéhez történő ragaszkodásáért. 1918 után a csehek és a lengyelek is visszanyerik állami önállóságukat, s (főleg az előbbieket) jól kamatoztatják szelárnyékosabb történelmük előnyeit. Mi tehát 1918 után (sok szempontból nagyon is érhetően) nem tudunk szabadulni a területi revízió programjától. Közben Anglia 1919–1920-ban részt vesz az európai térkép oly módon történő átszabásában, hogy az új hatalmi egyensúlyt (vagyis Németország fékmentességét) a nemzetiségi elv szem előtt tartásával teremti meg. A fennkölt elv csak szavakban létezett, ám amit Párizsban, tettek az merőben új Európát eredményezett. A következmények felettébb ismertek.

3.2. Az angol megértés lehetetlensége

Az ellenben honi külpolitikai gondolkodásunkban már sokkal kevésbé ismeretes, hogy bármennyire is kedvezőbb ítéletű – ha úgy tetszik: megértőbb – volt London a csonka ország helyzete, törekvései iránt, roppant félrevezető ennek a politikának a számbavételével oldalakat megtölteni, ha nem tesszük félreérthetetlenül, nagyon határozottan mellé: azzal, hogy Magyarország területi revíziós igényei következtében elkerülhetetlenül az ismét hatalmassá vált Németország szövetsége/csatlósa lett, képtelenség volt elvárni bármiféle érdemi angol megértést. 1938 márciusában Hitler bekebelezi birodalmába Ausztriát, s ennek nyomán Anglia szinte azonnal leírja Magyarországot. Vezető diplomatái (egymás között) pórén kimondják: „Magyarország elveszett számunkra”. A lényeg egy másik megfogalmazásban, s némileg részletesebben: „minden múltbeli tapasztalatunk és jelenlegi összes bizonyítékaink azt mutatják, hogy Magyarország nem tud Németországtól függetlenné válni egy olyan gazdasági akció révén, amelyet mi nyújthatunk. Még ha fel is tudnánk vásárolni Magyarország egész búzatermését, nem garantálhatnánk, hogy a német politikai nyomás és hatalmi vonzás nem folytatódna ugyanúgy, mint azelőtt. Vannak más országok, ahol a brit érdekek feltétlenül sokkal fontosabbak, s azzá válnak még inkább pozícióik megerősítése révén, ilyen elsősorban Görögország s talán Románia is. Éppen ezért nem szabad hagynunk magunkat rábeszélni, hogy pazaroljuk energiánkat és pénzünket, megpróbálva megmenteni olyan országokat, mint Magyarország, ahol a játszma már eldőlt.” Aztán Teleki Pál halála után lényegében ugyanezt a londoni magyar követnek is megmondják: „Mondja meg otthon [...], Teleki volt az utolsó, akiben még bízunk, azokkal, akik ma hatalmon vannak, nem fogunk soha többé szóba állni.”⁵⁰ (Nem érdemes erre szélesen azt mondanunk, hogy a politikában nincsen sem végleges „igen”, sem végleges „nem”, s a legkevésbé sincs „soha többé”. Valóban: az igenből

49 PRITZ 1982, 130.

50 JUHÁSZ 1978, 20., 25.

könnyen lesz nem, a nemből igen, s a „soha többé” fogadkozására gyakran hull a felejtés fátyla. De mikor? *Ha* megváltozik a helyzet, megváltozik az érdek.

Hazánk számára azonban semmi nem változott meg kedvezően. Mivel – a területi revízió áráként – a magyar sajka hozzáláncolódtott a pusztulásba tartó német gályához, a mi sorsunk csak egy lehetett: sodródunk a tragédiába. (Manapság ismét vannak olyan vélekedések, hogy a hitleri Németország pusztulása nem volt elkerülhetetlen, ám az efféle nézetek forrásvidéke nem annyira a második világháború valósága, mint a Szovjetunió 1991-es felbomlása.) Mindezzel szemben a magyar külpolitika/külpolitikai gondolkodás a „kívánsággondolkodás”-nak volt a rabja, amikor Anglia megértésében reménykedett. Ennek az igénynek a képtelenségét többen máig nem dolgozták fel, s mind a mai napig tapasztalhatóak-hallhatóak azok az irreális eszmefuttatások, amelyek London velünk és helyzetünkkel szembeni „önzóságára”, „érzéketlenségére” kérdeznak rá/panaszkoznak.

3.3. A világpolitikai szereptől búcsúzó Anglia

Az elmondottakhoz még az is szorososan hozzátartozik, hogy a második világháborúban Angliának végérvényesen el kell búcsúznia addigi világpolitikai szerepétől. Mert abban a gigászi küzdelemben, Hitler elpusztításában a fő szerep már nem Londoné, hanem Moszkváé és Washingtoné. (Ideológiai-politikai alapállás kérdése, hogy így mondjuk, vagy Washingtont helyezzük az első helyre. Hiába telt el a háború befejezésétől immáron több mint 77 esztendő, az objektív válaszra ez ügyben a történetírás *még* nem képes. Majd.)

A magyar politikai elit (Horthy Miklós, Imrédy Béla, Bárdossy László, Kállay Miklós stb.) ezt nem értette meg. Aki megértette – Teleki Pál –, az „csak” arra volt képes, hogy pisztolylövéssel vessen véget életének, s ekképpen figyelmeztessen a várható csődre.

3.4. „Még nagyon sokat kell tanulnia”

Teleki halála után mintegy két esztendővel készíti el, és a miniszterelnökkel egyezteteti Szegegy-Maszák Aladár – igen kitűnően képzett, széles látókörű férfiú, nem sokkal később a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője – azt a memorandumot, amelynek az volt a célja, hogy a semleges országokban állomásozó magyar követeket tájékoztassa. A dokumentum – amely indiszkréciónak okán a Foreign Office-ba is eljutott – hüen tükrözi a korabeli hivatalos Magyarország magáról, nemzetközi meghatározottságairól alkotott felfogását, vágyott jövőképét. A szerző ugyan feladja az integrális revízió álláspontját, ám a London helyeslésével előző évben született cseh-szlovák–lengyel, valamint görög–jugoszláv föderációs megállapodással szemben olyan Kárpát-medencei Commonwealth tervét veti fel, amely kimondatlanul is magyar súlypontot vizionált. E kognitív disszonanciára nagyon nyers volt a londoni reflexió: „Ha a magyar kormány azt reméli – jegyezte fel W. D. Allen, a Foreign Office illetékese –, hogy ezek a gondolatok alapul szolgálhatnak a velünk folytatandó tárgyalásokhoz, akkor még nagyon sokat kell tanulnia.”⁵¹ S ha ez nem lenne elegendő, akkor mondjuk el még a következőket.

3.5. Nem csak a magyar kormányoknak...

A Magyarország iránti rokonszenvvel aligha vádolható Sir Anthony Eden külügyminiszter 1943. március derekára valóban méltányolja a kilátástalan helyzetben lévő Kállay-kormány erőfeszítéseit és elismeri: „Magyarországnak minden délkelet-európai csatlósnál nagyobb mértékben sikerült függetlenségét megőriznie.” Ennek alapján kész oldani az addigi merev álláspontot, amelyet számtalan alkalommal így formuláltak: „amíg Magyarország folytatja harcát szövetségeseink ellen és a tengelyt támogatja, nem számíthat sem rokonszenvre, sem kíméletre.” Most ellenben

---

51 Uo. 217.

az angol külpolitika irányítója így fogalmaz: bár a rezsimmel „amely a tengellyel lépett szövetségre, és kihívás nélkül megtámadta Nagy-Britannia csehszlovák, jugoszláv és szovjet szövetségeseit” ugyan nem alkuszunk, de – és ez igen nagy horderejű változás irányába történő elmozdulás – „Magyarországot [...] nem szándékozunk megcsonkítani, és nem akarjuk kormánya ostobaságaiért az egész magyar népet büntetni.” Ez alkalommal ne foglalkozzunk azzal, hogy az új álláspont súlyosan ellentmondásos, hiszen az említett „ostobaságoknak” jelentős szerepük volt azokban a területi változásokban, amelyek elfogadását az új álláspont magában foglalta. Elégedjünk meg annak rögzítésével, hogy Washington ambivalensen, a magyar támadás következményeit viselő Szovjetunió pedig kimondottan elutasítóan reagál. 1940-ben Moszkva még kész volt Budapesttel együttműködni Románia ellen, az 1941-es német támadás utáni napokban – a remélt magyar semlegességért cserében – késznek mutatkozott Erdély kérdésében a magyar álláspont elfogadására. 1943. június elején ellenben Vjacseszlav Mihajlovics Molotov így fogalmaz: „A szovjet kormány úgy véli, azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyaláztatásokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”⁵²

4. Ismét 1956

Ezen hosszúra nyúlt, ám vélhetőleg nagyon is szükséges kitérő után folyassuk ott, ahol fejtegetésünket abbahagytuk. Tehát az 1956-os elemi erejű népfelkelés és szabadságharc kincsével, külföldi magyarságképünk (a rendszerváltást nem tekintve) példátlan jelentőségének további idézésével. Az egyébként felettébb szigorú Indro Montanelli, a *Corriere della Sera* – tehát a legnagyobb olasz polgári napilap – vezető újságírója hőskölteménynek látja, amit népünk tett, az ugyancsak olasz, de szocialista Claudio Martelli Nagy Imrét az „emberarcú szocializmus”-gondolatkör nagy előfutárának látja, s közben az „egyszerű” emberek is szavaznak: mintegy háromszázezer olasz kommunista a következő esztendőre nem újította meg a párttagságát. S jöllehet abban a kiélezett helyzetben az Olasz Kommunista Párt helyeselte a november 4-i intervenciót, a párt nyolcvanas években bekövetkezett ideológiai fordulatának (újabb mázsás súlyú tény) a magyar forradalom a forrásvidéke.

5. A tankönyvek magyarságképe

A *Limes* 2008. évi duplaszámának vélhetőleg egyik erőssége, hogy (természetesen messze nem mindegyik, de legalább a sorsunk alakulása szempontjából számos esetben oly lényeges német, s az ilyen nézőpontból természetesen inkább marginális, ám az összkép szempontjából mégis felettébb tanulságos spanyol vonatkozásban) módszeres tájékoztatást nyújt a *tankönyvekben tükröződő magyarságképről*. Az iskolai tankönyvek áttekintése azért roppant fontos, hiszen a felnövekvő új nemzedékek számára (a családi elbeszélések s esetleges első olvasmányélmények mellett) első helyen a tankönyvek, ezek között is kiemelt helyen a történelem és földrajz tárgyát bemutatók a meghatározó fontosságúak. Érdemes rögzítenünk, hogy a németországi Braunschweigben 1951 óta a világon egyedülállóan kimondottan erre a témakörre szakosodott intézet működik, a Georg-Eckert-Institut – Leibniz-Institut für internationale Schulbuchforschung. Ugyanakkor a spanyol terület áttekintése kötetünkben még ennél is fundáltabb, mert tájékozódásába a szerző madridi könyvtárakat, antikváriumokat is bevont. A téma fontossága alapján az olasz aspektust bemutató írás is vet egy röpke pillantást az ottani tankönyvekre. E szerint hazánk olasz földön többnyire legfeljebb egy-egy mondatot kap, ám szerencsénkre az ekképpen rögzülő sztereotípiák legalább kedvezőek

52 Uo. 158–159. Ld. minderre még a ZSIDÓPOLITIKA A KÁLLAY-KORMÁNY IDEJÉN című fejezetben a 107. oldalon írottakat.

– az érdekek okán, ti. hogy nem kerültünk velük oly’ összeütközésbe, mint szomszédjainkkal. (Az érdekek jelentőségéről később természetesen részletesebben szólnunk.)

6. Máshol is van hol fenn, hol lenn-hangulat

A szomszédainkkal nem ritka viszálykodást csak a hungarocentrikus gondolkodás állíthatja be magyar sajátosságnak, ha úgy tetszik a „magyar balsors” következményének. A történelemben se vége, se hossza az effajta perlekedéseknek – bár a história arra is figyelmeztet, hogy kellő szerencse, bölcsesség (és jó adag vérfolyam után) igenis van esély az efféle dolgok meghaladására. Mindenesetre tény, hogy általában legtöbbit a szomszédok tud(*hat*)ják egymásról, s az is tény, hogy (bizonyos értelemben paradox módon) nemritkán éppen ezek az ismeretek hozzák a legtorzabb eredményeket. Hiszen bármily kemény szavakkal is emlékeztek meg – például – a nyugati krónikák kedves kalandozásainkról (tehát eufemizmus nélkül szólva: a szállásterületünktől távoli vidékek végigrablásáról⁵³), azért odáig csak az akkor még északon „szomszédos” František Palacký vagy a délen „szomszédos” Lazar Stipić, majd az 1938 márciusi Anschlußtól a második világháború végéig szintén „szomszédos” Edmund Veesenmayer jutott, hogy azt állítsa: a magyar (mint olyan, illetve mint kultúra) nem, vagy alig létezik. S mindeközben – miközben e végletes vélemények fogalmazódtak – számos esetben ott munkált a kisebbségi érzés, hogy a magyarok nem tekintik őket (szlovákokat, románokat, szerbeket) magukkal egyenlőnek, kiváltképpen kulturális téren – amint ez, például kötetünkben a budapesti jugoszláv követ, Jovan Dučić 1932 nyarán készített összefoglaló jelentésében nyer megfogalmazást. Érdeemes megfigyelnünk ezt az ellentmondást (is), mert világosan jelzi, hogy messze nem csupán magyar sajátosság a *fenn és lenn*: a határtalan önbizalom, a birodalmi tudat és a teljes pesszimizmus, az *egyedül vagyunk, sorsunk a pusztulás* együttes megléte. S azt is hozzátehetjük, hogy ez oly nagy népeknél is feltalálható, mint a német. Még a német Veesenmayer is – minden különbségével együtt – rokon eset. Ugyanis hiába szólt le bennünket oly keményen – a hazánk megszállására készülő gazdáinak mégis nagy körültekintést tanácsolt. Az ország megszállásának előkészítése közben roppant mód tartott – sajnos megalapozatlanul – a magyarság passzív ellenállásának kibontakozásától, s ezért igen nagy súlyt helyezett Horthy Miklós kormányzó semlegesítésére.⁵⁴

7. A különbségtétel és a történetiség fontossága

Nem csupán arra kell mindig ügyelnünk, hogy különbséget tegyünk a szélesebb közvélemény magyarságképe, magyarságismerete (illetve nem-ismerete) és az elit, nemegyszer csupán a politikai elit magyarságképe között, ám arra is figyelniünk kell, hogy az elit általános képétől elkülönítsük a kapcsolatokkal hivatásból foglalkozók egészen szűk körét, s mindig mindent a maga történeti meghatározottságában, alakulásában kell vizsgálnunk. A kapcsolatokkal hivatásból foglalkozók a többiekhez képest ugyan igen fundált társaságot alkotnak, ám véleményalkotásukkal szemben sem árt az óvatosság. Egy részük ugyanis függelmi viszonyban lévő állami alkalmazott, akik nemritkán bizony szigorú hierarchiában foglalnak el ilyen-olyan helyet, s ebből következőleg jelentéseikben gyakran nem azt, illetve nem úgy írják le, ahogy a valóság hiteles visszaadása megkívánná. Sokkal inkább felettesi olvasóik ízlése, elvárásai figyelembe vételével fogalmaznak – amint azt például kötetünkben a budapesti francia diplomaták Budapestről a húszas években

53 Az elemző kutatások ugyan felhívták a figyelmet arra, hogy a kép összetettebb, de nem annyira, hogy a végigrablások tényével ne nézzünk szembe. Közben voltak szép számmal olyan esetek is, amikor térségi/szomszédos fejedelmek, uralkodók fegyvertársként hívták be a magyar harcosokat külső adóik behajtására, de akár határvillongások rövidre zárásaként, a másik felet megleckéztetendő jó pénzért „szerződtették” hadainkat, emellett a magyar fejedelemség általi kifejezett büntetőexpedíciók is megestek, legfeljebb mellékhathatásként sarcolásokkal, tervezetlen zabráásokkal.

54 Ld. erre részletesebben a Harmadik könyvön belül a VALÓBAN HELYTARTÓ VOLT-E 1944-BEN DR. VEESENMAYER ÖDÖN? című fejezetet.

küldött jelentéseiről olvashatjuk. Tehát – gondolatmenetünk fő vonalához visszakanyarodva – sokáig nem csupán a francia közvélemény szélesebb körei nem tudnak rólunk semmit, ám az elit ismeretei is felettebb hézagosa, torzsa (Sobri Jóska), ám az 1867. évi kiegyezéssel a Monarchián belül társnemzeti pozíciót elfoglaló magyarság Párizs számára fontossá válik, 1868-tól konzulátus működik a magyar fővárosban, s ebből következőleg rendszerese áramlanak az információk Párizsba, azok pedig lassan elszivárognak, ha nem is messzire, de mindenképpen fontos(abb) emberekhez, helyekhez.

8. Érdekek, ideológiai előfeltevések

Mindezen túl (illetve bizonyos szempontból mindezt megelőzően) egyértelműen ki lehet, ki kell mondani, hogy az ország-/nemzetképek, s így a magyarságkép alakulását is igen jelentős mértékben érdekek, ideológiai előfeltevések mozgatják, illetve hívják elő egyáltalán. Miért is tudnának különösebbet rólunk a hatalmas orosz birodalomban, és miért is törődnének különösebben velünk a távoli Spanyolországban? Ám mily érdekes megfigyelni: a hetvenes-nyolcvanas években hazánk a Szovjetunió állampolgárainak vágyott utazási célpontjává vált. Azon „egyszerű” oknál fogva, hogy itt az otthoninál nagyobb volt az egyén szabadsága, és jóval bőségebb az elérhető áruválaszték. S mindebből következően sok szovjet/orosz ember akkortájt olyan érdemleges ismereteket gyűjt tudatában, amelyek kedvező képet rajzolnak rólunk. Megint más égtájról véve érdekes példát: amikor Francisco Franco halála után Spanyolország elkezd demokratizálódni, akkor hirtelen érdemi információk jelennek meg az ottani történelemkönyvekben. 1981-ben olyan tankönyvet publikálnak, amely 20 sort szentel az 1956-os magyar „forradalomnak”. Ez nem csupán azért jelentős, mert a tankönyvek világában 20 sor komoly terjedelmű, hanem azért is, mert ismét láthatjuk 1956 külföldi megjelenésünk szempontjából elfoglalt kiemelkedő jelentőségét. A versailles-i Európában Franciaországnak és Nagy-Britanniának alapvetően azonos volt az érdeke, mert a békemű fennmaradását akarták. Ám számos – s egyáltalán nem mellékes jelentőségű – rész kérdésben érdekeik már korántsem estek egybe. Ennek alapján érthetjük meg például, hogy míg az angoloknál (láthattuk) Teleki Pál végig nagy becsben tartott személyiség, addig a franciák nagyon sokáig nem bocsátják meg érintettségét a frankhamisításban, s még számos esztendőn keresztül akkor is gyanakvással figyelik szavait és lépéseit, amikor politikája nem sértette a francia érdekeket. S persze jó szem előtt tartanunk azt a régi igazságot is, hogy a vélekedések számtalanszor a vélekedőre is éles fényt vetnek. Amikor azt lehet olvasni az egyik spanyol tankönyvben, hogy az 1956-os magyar „forradalom” igazi okait még szinte reménytelen meglátni, de a szerző azt mégis határozottan megállapítja, hogy „a nemzeti aspirációk, az alacsony életszínvonal, a liberalizálási törekvések és az egyház elleni üldözések azok a motívumok, amelyek kitapinthatóak a kelet-európai országok emancipációs mozgalmában”, akkor – ugye – napnál világosabban látszik, hogy olyan országban fogalmazták e sorokat, ahol az egyháznak történelmileg igen nagy a szerepe, hiszen a tárgyilagos szemlélő aligha állíthatja, hogy az egyház elleni üldözéseknek ily kiemelkedően fontos szerepük volt a forradalom kirobbanásában.

9. A szélesebb összefüggések ismerete

Ha hiteles képet akarunk birtokolni arról, hogy milyennek lát(ott) bennünket a világ, akkor e tekintetben is roppant fontos a szélesebb összefüggések ismerete. Nem lehet úgy vizsgálni egy másik ország rólunk alkotott képét, hogy közben nem vagyunk tisztában annak helyzetével, mozgatóival. Például azért jelenik meg rólunk Párizsban 1891-ben az előljáróban említett áttekintés, mert a franciák tudomásul veszik a németekkel vívott küzdelmük következményeit, ti. azt, hogy leértékelődtek, de ezt nem beletörődően nyugtázzák, hanem éppen arra inspirálja őket, hogy változtassanak. Változtatni kell, ehhez meg kell ismerni a világnak ezt a közép-kelet-európai szegletét is. És itt, e példa kapcsán arra is felfigyelhetünk, hogy a külföldön élő ország-/nemzetképnek mily nagy lehet a politikai szerepe. Azért is kell ezt nagy nyomatékkal hangsúlyoznunk,

mert a magyar külpolitika intézői (nem a szavakról, hanem a tettekről van szó) helyenként mind a mai napig nem fordítanak kellő figyelmet a külvilágban való megjelenítésünkre, a külvilágban otthonosabb mozgásunk előmozdítására.

Minden porcikánkkal tiltakozni kell a sémák ellen, amelyekre – újfent nem egyedülállóan, nem lényünkéből adódóan, s egyébként érthető okokból – oly annyira hajlamosak vagyunk. A szélsőségekben való gondolkodás helyett mindig higgadtságra, nyugalomra, megfelelő elemzőkészségre van szükség. Nyugodtan hárítsuk el tehát mind a pozitív, mind a negatív sémákat. Inkább azt érdemes iránymutatásul rögzítenünk, hogy a magyarságképet is mindenkor érdekek motiválják. Miért írja le – például – az immár kétszer idézett 1891-es párizsi munka a magyarságot bátornak és robusztusnak, amelyik kemény a fáradsággal és a hideggel szemben? Az erkölcs területén miért az őszinteséget és a becsületet emeli ki, valamint a magyarok patriotizmusát és vendégszeretetét? Miért mondja, hogy a magyarnak a nemzetisége az élete, s nem hagyja, hogy ezt bárki is feloldja – összességében miért sugall egyértelműen pozitív képet rólunk? Mert egy olyan Magyarországgal számol, amely – társnemzeti pozíciójából adódóan – *akkortájt* gyors iramú fejlődéséből következően tényező Európában, s ráadásul olyan tényező, amelyet (gondolták) jó lenne lehetőség szerint a németekről leválasztani, a franciák ügyének megnyerni. Megint a konkrét tényanyag fontosságára, a sémák veszélyének elkerülésére kell figyelniük. Könnyű lenne azt mondani, hogy 1891-ben már több mint évtizednyi ideje szövetségi viszonyban vagyunk Németországgal. A franciák bizony visszaemlékeztek arra, hogy a francia–német háború idején a magyar közvélemény inkább a franciák mellett állt, s még 1912-ben is jelent meg munka Franciaországban, amely a magyarokat szenvedélyességük, ékesszólásuk alapján a dél-franciákkal rokonítja, mások Közép-Európa franciáit látják a magyarokban. S ha elő is tűnik az ázsiai jelző, azt mégis egybekapcsolják vélt fél-francia-ságunkkal. S az érdekmotivációt újfent megmutatja az az 1913-ban megjelent munka, amelynek szerzője esztendővel a Nagy Háború kitörése előtt még mindig abban reménykedik, hogy Ausztria – Magyarország segítségével – elszakítható Németországtól.

10. Szakmai vértettséggel

Tehát csak akkor láthatunk tisztán, ha minden lényeges tényt számba veszünk, s kényesen ügyelünk a forráskritika szabályaira. Például 1919 nyarán a szegedi (polgári) ellenkormány külügyminisztereként Belgrádban tárgyaló Teleki Pál – amikor a belgrádi francia követ szemére vetette Tisza háborús politikáját – ugyan „örült”-nek mondhatta Tisza István volt miniszterelnököt, ám abból hiba lenne bármiféle messzemenőbb következtetést levonni. Mondhatta ezt valóban Teleki, mert abban az érdemleges hatalom nélküli helyzetében ezt diktálta a politikai célszerűség. A Tiszától ily keményen elhatárolódó Teleki Pál nem a hatalom új urainak egyike, hanem egy olyan kormány külügyminisztere, amelynek akkor lesz hatalma, ha azt a franciák nem akadályozzák meg. A megszilárduló ellenforradalmi rendszer azonban (annak ellenére, hogy jellege, társadalmi bázisa nem csekély mértékben különbözött Tisza István Magyarországtól) majd igencsak kultuszt épít a meggyilkolt miniszterelnök személye köré, mert abból komoly ideológiai-politikai tőkét kovácsolhatott.

11. Ha vannak értékeink...

Összegzően azt mondhatjuk: akkor pozitív a kép rólunk, ha vannak olyan értékeink, amelyek a másik számára fontosak és vonzóak, ha tudunk valami olyasmit nyújtani, ami az illető ország, nemzet érdekeivel egybevág, amiből profitálhatnak. Amikor – például – az előző század elején a franciák számára az egyik legfontosabb kérdés az európai egyensúly megtartása volt, s úgy tartották, hogy abban döntő jelentősége van a Monarchiának, akkor a tekintélyes *Questions Diplomatiques Et Coloniales* elismerően ír rólunk, kimondottan birodalmi nemzetnek mondja a magyart, s most egy árva hang sincs „ázsiai barbárságunkról”, amelyről egyébként egyes francia lapok még 1849-ben is szívesen cikkeztek. Vagy egy jóval későbbi korszakból, más égtájról véve a már más vonatkozásban említett példát: a hetvenes-nyolcvanas években hazánk a Szovjetunió

állampolgárainak azért lett vágyott utazási célpontja, mert itt az otthoninál nagyobb volt a szabadsága, és jóval bőségesebb az ellátás.

12. Tudományos vizsgálódást!

A tudományos vizsgálódás, a tájékozódás tudományos jellege sokat segíthet a tisztánlátás elérésében. Csupán egyetlen példát említve: 1849 és 1956 traumatikus eseményei alapján ki ne adna hitelt annak a toposznak, hogy a magyar lakosság erősen oroszellenes? Mégis, a szociálpszichológusok által az 1970-es évektől kezdődően elvégzett számos sztereotípiá- és attitűdvizsgálat bizony nem támasztja alá a megkérdézett magyarok szovjet- vagy oroszofóbiájával kapcsolatos közkeletű vélekedéseket. Az iskolások körében a nyolcvanas évek elején végzett felmérések nem mutattak az oroszokról kedvezőtlen képet. S bár a rendszerváltás nyomán a változás e téren is alapos, de egészében ekkor sem fest róluk az ifjúság ellenségképet. A 2008-as duplaszám *témája tipikusan olyan, amely interdiszciplináris megközelítést igényel. Mégis, a szerzők egytől-egyig történészek. Mert a vendégszerkesztő úgy vélte, hogy a kimeríthetetlenül széles tematika mennél több részének bemutatása hozhatja a legtöbb eredményt. Emellett arra is gondolt, attól, hogy más szakmák képviselőit is megszólaltatja, nem lesz a prezentáció interdiszciplináris. Meglehet, hogy tévedett. Az interdiszciplináris nézőpontot megfogalmazó tudománypolitikai elvárások számos esetben inkább pusztába kiáltott szónak bizonyultak-bizonyulnak. Az lenne a kívánatos, ha egyes szakmák művelői munkáik megalkotása során támaszkodnának jobban a rokonszakmák eredményeire. A történész sokat tanulhat a más társadalomtudományok ismereteiből, azok számára pedig sokat jelenthet a történeti nézőpont valóban adekvát alkalmazása.*

14b. Aczél Györggyel vívott küzdelme még hozzáértő feldolgozásra vár.

Mohácstól Ószödig

Akár Istenkísértésnek is mondható íves terjedelemben félezer esztendő politikatörténete – természetesen komplexen felfogott – lényegét megírni. A tudás és a tudatlanság jó ötvözeete segíthet a sikerhez. A számtalan részkérdés nem ismerete tisztán tarthatja az elmét a nemzedékek sora feltárta tudás lényegének hasznosításában.⁵⁵ A nézőpont szilárdsága is elengedhetetlenül fontos. E szilárdság természetesen mindenfajta csökönységétől való távolságtartásból is táplálkozik. Csak azoknak beszélünk, akiknek demokratikus értéktételezés a nézőpontjuk. Amelyet nem az intézményes demokrácia könnyen kikezdhető eresztékeihez való ragaszkodás, sokkal inkább a sokszor kilátástalanul reménytelen helyzetben lévők (függetlenül attól, hogy mely nemzeti, avagy pre-, netán poszt-nemzeti akolban pergetik napjaikat) sorsának az átérzése éltet. Szilárdan ragaszkodunk a történelem horizontális és vertikális ellentétek szabdalta voltának régóta tudott igazságához. Szilárdan ragaszkodunk a zsidó-keresztény kultúrkör érlelte igazságához. Vagyis ahhoz, hogy a történelem mozgásának igenis van – az iszonyú visszaesések közepette is – létünk nemesedését szolgáló iránya. A honi és honon túli (korábban is megvolt, „csupán” merőben más irányultságú) *emlékezetpolitikák* szűnni nem akaró szellemi tatárdúlásai még erősebbé teszik alapállásunkat, mely szerint a nemzet jelentős mértékben „csupán” elképzelt közösség. Ami pedig benne valóban létező, az történetileg alakult ki, s a beláthatatlanul távoli jövőben egyszer majd megszűnik. Megszerzett tudásával természetesen a történész is politizál. Hiszen hatni akar. Ezt nevezik *történetpolitikai gondolkodásnak*. Szintén nem a bölcsek köve. Ám az emlékezetpolitikától szakadéknyi távolság választja el. Azt az aktuálpolitika, az *antikorszakos gondolkodás*, vagyis korábbi időszakok teljesítményének leminősítése, erős ideológiai, vagyis hamis tudati töltet élteti. Emez, vagyis a történetpolitika művelője a *közjó* érdekében ír. Mércéje a szakmai követelményeknek való szigorú megfelelés, és a kategorikus imperatívusz követelménye.

Miért Mohács, miért Ószöd?

A kezdet és a vég megítélése merőben más lábakon áll. Közel félezer esztendő sokat csendesített az érzelmeken. Moháccsal valóban lezárult a középkori magyar birodalom története, de *nemzeti létünk nagy temetője* bizonyosan nem volt. A három részre szakadt ország ténye kikezdhetetlen valóság, ám generációk szorgos kutatásai a magyarság életképességének, szívósságának, alkalmazkodóképességének megannyi bizonyítékával árnyalják az alapképletet. Ószöd körül sístereg a lég. A történész „csak” a lezárt korszakok kutatásának mestere, itt pedig a lényeg dolgában még semmi nem zárult le. Ezért a lehető legszűkszavúbban fogalmazunk. A szélsőségesen ellentétes nézetek képviselői is egyetértének a beszéd mérföldkő voltában. Hiszen az elmondó a politikában megszokott csúsztatások, manipulálások helyett őszintén beismerte: félrevezették az országot, semmit sem tettek annak érdekében, hogy felszámolják a halmozódó csődöt. Az, hogy mégis miként képes a bő évtizede kormányzó másik erő mindenfajta gépezete egy orbitális hazugságbeszéd hagymázát sulykolni, „csupán” ismét azt bizonyítja, hogy a hatalom birtokában

55 Köszönettel tartozom Gebei Sándornak, Geccényi Lajosnak, Kalmár Jánosnak és Eöry Áronnak, akik e fejezetet elolvasták, több ponton érdemben segítettek abban, hogy az abban foglaltak megfeleljenek a szaktudományosság követelményének.

átmenetileg az elképzelhetetlent is meg lehet tenni. Őszöd akaratlanul kimondott mélyebb értelme: históriánkban megint évtizedek siklottak félre. És ebben mindkét oldal sáros. A mértékről még nincs, nem lehet tiszta kép. Azért vagyunk és maradtunk *kompország*, mert kudarcaink folyton visszalöknek a magyarság zömének nagy célja, a boldog *Okcidentshez* való felzárkózás elérésében.

Nincs örök nemzet

Hiszen a történelemben semmi sem örök. Közben magától értetődően a *nemzeti* mély történeti gyökérezetére is kell ügyelni. Amely a másfajták oly sok erőt adó lenézéséből, tehát, ha úgy tetszik, jó adag korlátoltságból is táplálkozik. A *nyemec*, tehát néma eredetű német szavunk is tanúsítja. Ha a német olyasmit beszél, amit nem értünk, bizonyosan nem bennünk, hanem abban a másikban van a hiba. Aki ismeri a *Vértes* hegység nevének eredetét, az a betolakodókat kitessekelők öntudatának továbbgyarapodását is látja. Mohács nemzedéke – a korábbiak gondolkodását, beszédét folytatva – ugyan gyakorta szomorkodott *nemzetünk* szomorú állapotán. Gyakran már nem is latinul, hanem a kor kezdetleges magyar nyelven. E szomorkodásban ott van már a *reformáció* korának számos következménye is. Amely a *nemzetit* közelebb rúgattja a majd csak az 1867. évi kiegyezés bázisán megszülető modern nemzethez. Ám amikor ezt teszik, a nemzetből a *nemteleneket* még ugyancsak gondosan kirekesztik. (A kuruc énekek szerint a lent lévők ezt nem fogadták el. Mert oly jó volt ahhoz az *elképzelt* közösséghez tartozni. Ennyi.) A tehetős nemesek nemhogy kirekesztik őket, még kemény kobakjukba is verik: eszükbe se jusson már e Földön jobbra áhítozni. (A 19. századra a nemesség zöme annyira elszegényedik, hogy armálisán kívül szinte semmije nincs; nem ritka eset, hogy egyesek közülük egésztelkes jobbágyoknak dolgoznak bérért.) A katolicizmus rovására izmosodó ágostaiak, *kálvinisták*, a zömmel Erdély földjén gyökeret verő *unitáriusok* és sok kis egyház hívei egyként ezt teszik. Szószékről, a *Vizsolyban* magyar nyelven kinyomtatottban is egyaránt a földi lét tőzsomszédságában vélt boldogságos túlvilágon van a hangsúly. Sok nyomasztó volt a vizsgált századok arasznói életeiben. Létünk ma is lankasztóan rövid. Ám duplája, közel háromszorosa a korábbi évszázadokban általában csak mintegy három évtizednyit engedélyező életnek. A statisztikai átlag mögé néző történész ennek kapcsán a hatalmas arányú gyermekhalandóságra, a mainál sokkal kiterjedtebb éhínségekre, valamint a hajdanában gyógyíthatatlan betegségekre is emlékeztet. A hamar halandót a *gyehenna* kiváltképpen nyomasztotta. Csak az üdvözülhet – mennydörögte a szószék –, aki Istenfélő. Aki Istennek tetszően urát is tisztelő életet élt. Elcsellengők természetesen akkor is akadtak. Őket 1848-ig az úriszék ösztökélte keményen a helyes útra vissza. Ha a *nemes* atyafi a könyvek világából a Biblián túl valamiről hallott, az bizonyosan Werbőczy István műve, az ő *Tripartituma* volt. A nemtelenek ebben is alulmaradtak, ám zsigereikben hordozták a jogtudóst műve megalkotására sarkalló eseményt, az 1514. évi pórlázadást. Leginkább annak végkimenetelét. A nemesek pedig a „sátáni” tetteket, köztük is Csáky püspök karóba húzását őrizték elméjükben.

A hajdan pogány fejekbe vert hit nagyszerű *kötőanyag*nak is bizonyult. A templomok áhítatos csendje, ahol alkalmasint a *nemes* férfiú családja népével lehajtott fejjel borult térdre, az *egyenlőség* érzetét erősítette. Még cammogó évszázadok választanak el Kossuth Lajos és elvbarátai gondolkodásától. Akik, ha nem is negyedszázadon át, mint a reformkort a Vörösmarty Mihály eposzától, a *Zalán futása*-tól eredeztető *romantikus történelemszemlélet* láttatta, de azért másfél évtizeden át keményen küzdöttek azért, hogy a jobbágynépet a nemzet sáncain *innen* emeljék. Az 1848. évi áprilisi törvényekkel alapjában ez megtörténik, de a paraszt *büdössége* ezután is még bő száz esztendeig csavarta a fennlévők orrát. Büdös volt, mert ruháját alig váltotta, keveset mosakodott, a fedél alatt sem a lég tisztasága, hanem a didergéstől menekülés kényszere éltette. És amit evett, ivott az is facsarta a *nemes* orrát. Nem az övét, mert a saját bűzét hamar észre sem veszi az ember. A jobbágy is – a gyakori járványoktól megmenekülendő – víz helyett bort hörpölt. Ám annak ritkán volt zamata. Többnyire inkább *lőre* volt. Napszálltával a jobbágy élete sötét is volt. Az 1777-ben Mária Terézia által bevezetett *Ratio Educationis*ig a jobbágy írni, olvasni nem tudott. Utána se nagyon. Eötvös József 1868-ban megalkotott népiskolai törvénye annyi tudásra sarkallta-segítette a nép gyermekét, amennyit az erősödő gazdaság megkövetelt. Ennek jegyében

modernizált később a ma kissé túlértékelt Klebelsberg Kuno is. Polgári iskolája zsákutcás korszerűsödést engedélyez, egyetemre onnan a plebejus gyermeke nem léphetett. Az új reálgimnázium ellenben a műszaki fejlődéssel harmonizált. A tudásra vágyók sokáig, főleg vidéken mécsesnél, időnek múltával *petrólnál*, szemük világát rontva okosodtak. A magyar vidéket – a két háború alatti előzmények, még inkább az 1956 előtti nehéz években történt lendületes folytatás után – a Kádár-korszak villamosítási programja hozza meg oda, ahol a fennlévők, illetve a városban lakó alantások is már hosszú ideje csak a gázlángot, majd a villanyt oltották le nyugovóra térve.

Természetesen a fennlévőknek sem volt mindig/minden nagyszerű

A lennlévőkkel szembeni alapellentétben túl kisebb, de messze nem leheletnyi ellentétek szabdalják életüket. A *tekintetes* úrnak a *nagyságos* úr és asszony portáján nem sok becsülete volt. A *méltóságosak* gyakran érezhető enyhe mosolya a „nagyságosak” önérzetét horzsolta. Ha pedig valakinek sikerült a *kegyelmesek* szűk világába kapaszkodnia, többnyire ugyancsak elvárta, hogy megszólításban is megkapja azt, ami járt neki. A figyelmetlen könnyen dölyfös, felháborodott szavakat kaphatott. – Jó, hogy nem Jencinek szólítottál – s nyomában nyakig veresedhetett az, aki a nemrég „csak” méltóságos Jenőt, tévedésből, „leméltóságosozta”. Éppen 75 esztendeje – tehát a nulladik év, vagyis a vízvásztó, mert ezer esztendő históriáját lezáró 1945. nyomán – került törvénybe ezeknek az óságoknak az eltörlése. A nagy társadalmi szerkezetek azonban még akár a vízvásztó jelentőségű fordulatok után is képesek kellemetlen meglepetéseket okozni. Az 1989–1990-es rendszerváltás korszakot záró, újat nyitó jelentősége tárgyilagos szem előtt vitathatatlan. Ám a törvénybe foglalt tények zugaiból a gyomnövények erejével lépten-nyomon arisztokrata bálók sarjadtak újra, napjaink közbeszédében nem kevesen érezhető élvezettel teszik ismerősük neve mellé azok már régen tilos bárói, grófi és egyéb címét. A harmincas évek kultikussá vált *Hyppolit*, a *lakájának* repríze – bár az előd szintjét bőven alulmúlva – teljesen indokoltan tart görbe tükröt a mai nézők elé. Érdemtelenül magasra mászott döntéshozók juttatnak külügyi szolgálatunk leginkább irigyelt külföldi posztjaira olyan kékvérűeket, akiknek ténykedése aztán a fogadó főváros illetékes köreiben inkább fakaszt mosolyt, mint hoz számunkra oly szükséges elismerést.

Kurucok és labancok

A *kuruc* jelző eredeti jelentése hamar merőben más értelmet nyert. A *labanccal* ellentétben a kuruc a függetlenség káprázatában él, gyakran vérzik. A labanc, a józan realista azt tartotta, tartja, hogy a nagyobb birodalmi keret ad biztonságot viszonylagos önállóságunk megtartásához. Most ne bajlódjunk azzal, hogy a világot a kölcsönös függőségek halmaza rakja egybe. Attól még a *viszonylagos* függetlenségért, a túlzott függőségektől való szabadulásért való harcnak bőven lehetett, volt, *ma is van* elismerést érdemlő értelme. (Természetesen nem jár menlevél a csak szólamokban kuruckodónak.) A Habsburgok népes dinasztiája a 16. században már egész Európát befolyásoló tényező. V. Károly előbb spanyol, 1519-től német földön is uralkodó. Mivel a spanyolok már Dél-Amerikában is urak, ezért ugyancsak heterogén birodalmában valóban *soha nem szállt le a Nap*. Közben irgalmatlanul nagy teher volt ezen ellentétek szabdalta hatalmas birodalmat kormányozni. Ügyelni arra is, hogy az osztrák főherceg, a szerényebb tehetségű Ferdinánd testvér érvényt szerezzen I. János királlyal szemben az 1515. évi házassági szerződésnek. Hiszen e dinasztia házasodásaival közmondásosan több sikert ért el, mint maga és mások a harctéren.

Ferenc anyukája

A franciák királya, a Valois-k dinasztiájában kilencedikként uralkodó I. Ferenc nem csupán a németekkel való évszázados küzdelmek átkát örökölte meg. Idővel harapófogóba szorultságával is meg kellett küzdenie. Hiszen V. Károly spanyol földről ármánykodott ellene. Sőt 1525-ben az itá-

15. V. Károly

A Habsburgok egén ő volt a csúcspont. Azzal, hogy kézjegyével látta el az 1538-ban Váradon megkötött békét, jelentősen hozzájárult a magyarság helyzetének időszakos stabilizálódásához.

Természetesen a fényes orcájú nem e kérésre, hanem birodalma hódító természete mentén vonult a mohácsi csataterre. De a történelem szövetébe ez is beletartozik. Mint ahogy az alábbi épületes történet is. 1686-ban a magyarságot az egyesült keresztény Európa ereje segítette Buda visszavívásában. És ott szemüket dörzsölték az ostromlók, köztük gyér eleink, amikor a vár egyik, sikerrel berobbantott bástyája résein befelé igyekezvén nem csupán törökkel, hanem az őket segítő francia katonákkal is méregetniük kellett egymást.

Természetesen nem árulunk egy gyékényen azon atyafiainkkal, akik végeláthatatlanul valószínűleg franciaellenes mesékkel takarják el Trianon valós okait. Inkább Batsányi Jánost idézzük: *Vigyázó szemetek Párizsra vessétek.* És Ady Endre élete azon epizódját is felvillantjuk, amikor a kuruckodó, az általános választójog ügyét elrekesztő nemzeti koalíció elől az ő Bakonyába, Párizsba menekült. Ahol Szent Mihály útján *a nesztelenül beszökő ősszel* találkozott. Évszázadot ugorva idézzük meg azt a *Musée d'Orsay*-ban 2012-ben megrendezett nagyszerű kiállításunkat, amely az ámuló – sajnos, nem nagyszámú – francia közönséget az övékével azonos színvonalú *Nyolcak* festményeivel kápráztatta, s közben Bartók Béla Balázs Béla szövegkönyvére komponált *Kékszakállújának* jelenetei is láthatóak, semmit sem fakuló zenéje szintén hallható volt. Deák Ferenc, a szép akasztott férfiú, gróf Andrassy Gyula államférfíui kalibere, s mögöttük persze egy bölcsen politizáló elit akarata, no meg *Solferinón* és *Königgrätzen* túl Otto von Bismarck tanácsának Ferenc József és mögötte az osztrák nagyburzsoázia általi belátása kellett 1867-ben a kiegyezéshez, a kétközpontú birodalom megteremtéséhez. Amely révén – amint azt Kosáry Domokos szavakba öntötte – „a magyar politikai vezető rétegek [...] a nemzeti önállóságnak jóval nagyobb mértékét, az ország hiánytalanabb egészségét és a gazdasági felzárkózásnak több lehetőségét kapták kezükbe, mint amilyennel Magyarország Mohács óta bármikor rendelkezett.” Akkor

liai Pavia mellett seregét úgy elverte, hogy ő maga a császár fogságába került. Szabadulásért a következő esztendőben, Madridban kényszerült előnytelen békére. Amit – amint tehetett – természetesen azonnal felmondott. Az ember fia úgy van összerakva, hogy szeret meghatódni. Főleg, ha valami szépet, nemeset hallhat előljáróitól. Azok pedig, ha fenn akarnak maradni, persze hogy sáfárkodnak ezzel az adottsággal. Így találták ki francia földön azt is, hogy uruk a *legkeresztényibb* király. Tényleg megható. De annyira semmiképpen sem, hogy ha a hatalmas török szultán révén dobott a Sors – igazán nagy illetlenség lenne ebbe az épületes történetbe az *Urat* belekeverni – mentőkötelet harapófogós helyzetéből valamit megkönnyebbedni, akkor természetesen I. Ferenc e szerint cselekedett. Ez 1535-ben történt. Évtizedes előzmény után. Ugyanis amíg Ferenc itáliai fogságában búsakodott, keménykötésű, helyette kormányzó édes jó anyukája (Mohács miatt a magyarnak megengedett e fordulat) a szultánt kérlelte: vonuljon rögvest Magyarország ellen. Nehogy érvénybe lépjen az Ulászlóval kötött házassági szerződés. Ott lógott a fejük felett a vész: Ferdinánd osztrák főherceg fejére kerül Szent István koronája. Következőleg a Habsburgok velük szembeni fölénye még fullasztóbb lesz.

sikerült legyőzni a buta sirámokat, ám azok fél évszázadon át majd tovább zengtek. Alaposan korlátozva az államférfiú gróf Tisza István és társai cselekvési szabadságát. Kasszandra-levelével Kossuth Lajosnak nem volt igaza. Ám volt e levélnek olyan igazsága, amelyet majd a nyakunkba kapott Trianon hitelesített. Természetesen nem az, hogy a kiegyezők *hullához* kötötték a nemzetet. Ám az igen, hogy a Szent István-i birodalom annak a kétközpontú államnak lett a része, amely a német birodalomhoz láncolódott. És amelyet a győzteseknek azért kellett összetörniük, mert – joggal – tartottak a potenciálisan nagyhatalom maradó német állam majdani visszavágásától. Aminek sikerét a Monarchia elpusztításával, helyére a kisantant életre keltésével vélték megelőzhetőnek. Tehát: önmagában a világháború elvesztése, s azzal együtt nemzetiségeink mind erősebb lázadozása sem volt önmagában halálos.

A társadalom kettős, hármas szerkezete

Nagy-nagy nyomorúsága históriáinknak, hogy a lerázhatatlan kuruc–labanc ellentétet a polgárosodás világában még megtette a *társadalom kettős*, igazából hármas *szerkezete* okozta antinómia. A történelmi keresztény középosztály és a korszerűsödés motorját jelentő, nem-magyar gyökérzetűek (örmények, görögök, németek, zsidók) együttese teszi ki a kettős szerkezetet, amely alatt ott volt a nép. A *kendek* világa. Akiknek egy ponton túl édes mindegy, hogy kiknek a kizsákmányoltjai. Erről beszélt Erdei Ferenc 1943-ban a nevezetes szárszói konferencián. Másként fogalmazva a modernitást meghozó kapitalizmusnak döntően a máshonnan származók voltak a motorjai. Pedig lehettek volna a „hazaiak” is. Ha Kazinczynak, a jakobinus per egyik vádlottjának, a „kalitkában” eltöltött 2387 nap, s ugyanannyi – bizonyára sokszor még szörnyűbb – magányos éjszaka után, tehát a senyvesztő várfogság után is maradt ereje *nyelvünket megújítani*, akkor vajon a magát oly büszkén a nemzettel azonosító nemesség miért volt süket az új világ követelményét kongató óra meghallására? Pedig akadt jó irányba mutató előzmény. Az itthoni dús legelőkön vágásra érett marhák csordáit nemes urak mellett tehetős parasztok hajtották a refeudalizáció világában osztrák és német földre eladásra. Mégis a dualizmus polgárosodást terebélyesítő félszáz esztendejében a keresztény középosztály köreiből sikk volt a bankvilág dolgairól mit sem tudni, miközben a *fenn az ernyő, nincsen kas*-mentalitás költségeire az ugyancsak gyors ütemben terebélyesedő államigazgatás teremtette állások – kétkeziék számára mesésen magas – jövedelme számos ízben messze nem volt elegendő. A birtok – annak minden következményével – bérlők kezébe került.

A kontrafaktuális történetírás haszna

Egy pontig a kontrafaktuális történetírás világába tartozik annak megválaszolása, hogy azt a sok-sok rendszerváltást, amely rendre megrázkódtatta a magyar társadalmat, roncsolta tagjainak idegzetét, miért nem belső erők vezényelték le, miért sorra külső erők hozták ránk? Például indokoltan lett frusztrált az a középiskolai tanár, aki növendékeit az Oltáriszentség imádatára nevelte, 1938-ban a kongresszus rendezvényeire vezényelte, majd tucatnyi évvel később ugyanő Rákosi Mátyás szónoklatait vastapsoltatta. Szóval az alapkérdés igazából csak *egy pontig* kontrafaktuális. Hiszen kristálytisztán bizonyos: ha szerencsésebben alakulnak dolgaink, akkor az etnicitás tekintetében sincs kivetnivaló abban, hogy kik lesznek a modernizáció motorjának megtervezői, beindítói, működtetői. Arra is van tények garmadájával aládúcolható felelet, hogy miért az etnikailag mások, innen nézve azután oly könnyedén *idegennek* bélyegzettek vitték tovább a fejlődés szekerét? Akik ugyancsak nem akartak idegennek maradni. *Széchenyi István* nagyot cselekedett a Magyar Tudományos Akadémia létrehozása körül. Ám hol tanítják azt, hogy Sina Simon, a görög, nálánál nagyobb összeget tett az asztalra ugyanezen célra? Kultúránk ékessége Liszt Ferenc zenéje, *Faust-szimfóniája, transzcendentális etűdjei*. Lelkünknek oly kedvesek magyarságáról szóló vallomásai. Ám szavait a *Franz Liszt*-nek született férfiú németül, ha más nyelven, akkor franciául, nem nyelvtörő nyelvünkön mondta. Azzal élete végéig hadilábon maradt.

Botorság lenne megkérdőjelezni

Mi pedig a nemzetközi adottságokkal álltunk számos ízben hadilábon. A *Sors bona, nihil aliud* igazságát botorság lenne megkérdőjelezni. 1848/1849 forradalmának és szabadságharcának kudarcát külső erők – a Brit Birodalom és a cárizmus Habsburgokat túléltető érdekei – írták meg. Az első világháború elvesztését, nemzetiségeink háborgását is – súlya okán ismételjük – a történelmi kereteinkben túlélhettük volna, ha nem ragadunk oda a németek gigantikus birodalmához. Közvéleményünk számára ma is hétpecsétetes titok, hogy a győztesek azért vágták nyakunkba az átkos Trianont, mert ahhoz a német birodalomhoz láncolódtunk, amely békéjében megalázottan is potenciális nagyhatalom maradt. A kisantantot – ismételjük most ebben az összefüggésben – a kétközpontú birodalom pótlására agyalták ki. Csak a lelki szegényeknek boldogság, hogy nagyot tévedtek. Következőleg nincs mit vitatkozni azon, hogy a világsi fegyverletétel előtt az aradi vár kazamatájában Kossuth Lajos és Görgei Artúr között lezajlott szópárbaj zömmel „csak” Illyés Gyula fejében játszódott le. A vitának ugyan voltak reális elemei, ám a csatát egymással több ízben már korábban megvívták. Mindig azzal a végkimenetellel, hogy egyedül nem megy. Egymás nélkül nem mennek semmire. A *csak* szócskát a bő száz esztendővel későbbi magyar valóság téteti idézőjelbe. Mert Rákosi Mátyás sem azért jött haza – hazajött, mondjuk nyomatékkal –, hogy majd idegen szuronyok hegyén országoljon. De – még ha lehettek is elkerülhető históriák – azt kellett tennie. Az adott helyzet okán, melyben még a Generalisszimusz sem volt főszereplő. Hiszen a hidegháborút – elemi érdeke által vezérelten nem Moszkva, hanem – Washington robbantotta ki. És a múlt okán, amikor a legjobb tanítvány a kínzásoktól megrémülve a Komintern sok titkát a politikai rendőrségnek adta át. Következőleg így vált méltatlanná és egyben alkalmassá posztjára. (15 esztendő raboskodása, annak nagy nemzetközi visszhangja is mellette szólt.) Következőleg míg népe őt és fogdmegjeit rettegte, ő maga Moszkvától rettegett.

Véletlenül születtek annak

Szóval Rákosi nemzeti szocializmust – természetesen nem nemzetiszocializmust – akart, s helyette oly mértékben igazodott a moszkvai akarathoz, hogy annak meztelen tényét a nemzeti sallangok bőséges tárával volt célszerű, persze zömmel sikertelenül takargatni. (Kun Béla és elvtársai büszkén mondták, hogy ők nem magyarok, nem zsidók, nem zsidó magyarok. Véletlenül születtek valamelyiknek. Ők a kommunisták nagy családjának gyermekei, akik győzelemre viszik a világforradalom ügyét. Az 1919-es tavaszi hadjárat sikereit kivívó Vörös Hadsereg vezető posztjain ott vannak Horthy Miklós későbbi főtitisztei is. Ők azzal a lelkes tudattal küzdöttek a betolakodottakkal, hogy a történelmi hazát vívják vissza. Azután majd a nemzetközi fasizmus, benne döntően a német nemzetiszocializmus legyőzésének követelménye hozza meg a fordulatot: a kommunistának is nemzetinek kell lennie.) A költő – térjünk vissza Kossuthoz és Görgeihez – részben azért írta meg a *Fáklyalángot*, mert tudván tudta, hogy maga is *szem a láncban*. És azt is tudta, amit még ma sem akarnak, nem tudnak sokan meglátni: a terrorrendszerre fajult diktatúra közben a társadalom kasztos-rendies szerkezetét is összetörte. Lehetett volna emberségesebben? Bizonyosan. De a sok ocsmányság közepette helyesen tette, hogy a falu életét kihúzta a sárból és a városias mérce felé terelte, a nőket abba az irányba vitte, hogy a családon belüli alárendelt helyükről egyszer majd egyenrangú társak legyenek.

Azon sincs mit vitatkozni – persze, hogy lehet és kell is *szociálpszichológiai okokból* vitatkozni, hiszen ki kell beszélni a múltat, amelyről évtizedekig nem lehetett valósat mondani, s amit mondani kellett, az számos elemében lelket mérgező volt –, hogy lehetett bár az *etika síkján* Nagy Imrének igaza, s ezt az igazságát tonnákhoz mérhető súlyúvá emelte választott halálával, a realitások világában Kádár János cselekedett helyesen. Nincs terünk ennek részletezésére. Ennél is fontosabb elmondanunk, hogy a mai sok kibeszélést nem

csupán a mostani, a nemzet *tényleges* felemelésében bizonyosan kudarcos (hiszen a nemzet másik felét semmibe vevő) politika önös érdeke hajtja. Arra vetünk egy fénykévét, hogy 1945 után rengeteg mély fájdalomról *nem lehetett beszélni*. Következésképp a társadalom *zöme* nem könnyebben lehetett meg.

Senki se sziszegjen

Időrend mentén haladunk, tehát senki ne sziszegjen, ne értetlenkedjen. Először Trianon szakadt a nyakunkba. Amit kétszer vertek ránk. Először 1920-ban, azután majd 1947-ben. 1920 után a fájdalom sokszor bömbölő honfibúvá torzult. De legalább a többség mondhatta a magáét. 1945 után nem csupán a kommunisták, nem is csupán a szociáldemokraták, s nem is csupán a kiegyenesedett parasztok akartak új Magyarországot. Új Magyarországot akart Antall József édesapja, újat akart Sulyok Dezső. Bibó István. Barankovics István akarata oly nagy volt, hogy az 1947-es választásokon a polgárok az ő pártját tették a legnagyobbá. Közhelyes igazság, hogy Rákosi miként szalámizta le őt is. Arról jószerevével alig hallunk, hogy miként gáncsoskodott vele szemben az, akinek kultuszát manapság sokan olyanok is az értelmetlenségig fokozzák, akik buzgólkodása más paradigmában éppen ellenkező irányba mutatott. Ha Barankovics pártja gyökeret verhetett volna, akkor az 1989-90-es rendszerváltás után hiteles, s az ország sorsába érdemben beleszólni képes pártja van a hazai keresztényeknek.⁵⁶ Már nem sokkal 1945 után sem lehetett kibeszélni a második világháborús szörnyűségeket. A hazai zsidóság pusztulása körüli hallgatás is *ebbe* illeszkedik. Azt a valóságban soha nem létezett szocializmus évtizedeiben azzal a voluntarizmussal nyomták a tudat alá, amely voluntarizmussal a *vas és acél országát* építettük. (Jelentős mértékben megvolt az igény arra, hogy szocializmus legyen. És volt természetesen sok tisztességes kommunista is. De – így szólt a tanítás – szocializmus az, ahol mindenki munkája szerint részesedik a megtermelt javakból. Ezt, sajnos, nem sikerült megvalósítani. Amivel messze nem állítjuk, hogy ne lett volna különbség sok vonatkozásban, mint amit az elmúlt harminc évben láttunk, megéltünk, megélünk.) Voluntarizmus volt azt hinni, hogy a zsidóságunkkal szemben elkövetett gyalázat egyszer s mindenkorra a néma múltban maradhat. Az 1989-1990-es rendszerváltás ellenben nem csupán a hazai zsidóság tudatának reneszánszát, hanem a szocialistának mondott évtizedekben elkövetett túlkapások kibeszélhetőségét is meghozta. Ahol már nem a rendszer kommunista áldozatainak tragédiája lett a téma. Hiszen még a felakasztott belügyminiszter fia sem apját siratta. Inkább őt megtagadva egy szabaddemokrata jövőtől várta a földi paradicsom eljövételét. A volt tulajdonosok széles tábora kezdte kibeszélni saját vagy szülei meghurcolását. Természetesen messze nem azzal a tárgyilagossággal, ahogyan azt a *Hús óra* vagy a *Tízezer nap* című filmek elbeszélik.

Magyarország és Izrael

Döntően a kettős társadalmi szerkezet okán oly zűrzavaros a mai történelmi közbeszéd. A rendies mentalitás „csak” az emberek fejében él. Bármennyit horpasztgatták a demokrácia intézményi kereteit, a karakteres, józan gondolkodásnak ma is hangot lehet adni. Messze nem tilos a dolgok együttes láttatása, a történetileg pontos beszédmód. Kitaposott úton haladhat – például – az, aki szintén azt mondja, hogy az önálló Izraelt objektíve Adolf Hitler birodalma szörnyű 12 esztendeje szülte. Aki nem kerget – mintegy 10 % kerget – délibábot, az tudja, hogy

56 Széplelkek anno ábrándozhattak arról, böcsületes utódaik ma is elmerenghetnek arról, hogy a lelki keresztények számára a politikai színtér közömbös terület lett volna. El lehetett és ma sem tilos ábrándozni azon, hogy e lelki keresztények szívük állapota nem függött össze pártválasztásukkal. Bizony mondom nekik: a történelem kegyetlen természetéből adódóan nem volt lehetőségük arra, hogy a legteljesebb autonómia szerint járjanak el, mert Istenük öröme nem bizony semmilyen kapcsolódó megkötést nem tartalmaz. Jó szívvel ajánlom nekik tüzetes tanulmányozásra – például – Ritoók Emma 2022-ben végre megjelent, s az OSZK MEK-ben ingyen elolvasható, letölthető memoárját.

a Szent István-i birodalom örökre eltűnt a történelem süllyesztőjében. Aki lát, az tudja, hogy míg érdekeit (amely egyik terjedelmes magja univerzális létérdek, vagyis *fizikai önvédelem*) Izrael már jó ideje gazdaságilag, politikailag, katonailag félelmetes erővel képviseli, addig a megmaradt csonka honunknak arra sem volt és mai, összehasonlíthatatlanul jobb helyzetében sincs ereje, hogy az utódállamokat rászorítsa demokratikus alapkötelezettségükre: hogy társnemzetnek vegyék a náluk lakó kisebbsége(ke)t. Így a magyarságot is. Az 1989/90-es nagy fordulat sokat könnyített a diaszpórák sorsán, az anyaországok sokat lendíthetnek sorsukon. Ám a lényegben nincs változás, Brüsszelnek pedig sem kedve, sem ereje nincs arra, hogy e régió tájain is az európai normák érvényesüljenek.

A mai Izrael és a mai Magyarország közötti kontrasztot *a múlt maitól merőben eltérő valósága* is vastagítja. Volt egyszer egy oly' erős Habsburg Birodalom (1867-től Osztrák–Magyar Monarchia), benne magyar állam és társadalom, amely bizony társnemzeti pozíciót élvezett. Akik itt, sőt már a reformkorban hazára letek, randa pogromok elől e területekre menekültek, a honfitársainkká vált zsidókról beszélünk, azok számos vonatkozásban adták jelét új hazájuk iránti hálájuknak. A szakmabéliek tudják, szélesebb körökben azonban rendre meglepetést kelt annak a ténynek a felemlítése, hogy az 1848/49-es szabadságharc honvédjei között a hazai zsidóság fiai számarányukhoz képest túlréprezentáltak voltak. Ha nem is voltak túlréprezentáltak a Nagy Háború harcmezein, sokszor inkább „csak” a lövészárkokban, bizonyosan sokkal többen harcoltak, véreztek zsidó származásúak, mint ahogy azt a közvélemény zöme gondolja. Mert őket az az antiszemita közbeszéd tartja fogságában, amely kizárólag a kapcsolati tőkéjüket kamatoztató frontlógókat, nyereszkezőket, az orfeumokban, színvonalas bordélyokban féktelenül dorbézolókat számszerű kisebbségét emlegeti.

Jászi Oszkár helye

Az új hazára letek nem csupán hálásaknak, hanem túl gyakran az avított viszonyokhoz hozzáidomulónak, azt kiszolgálónak bizonyultak. Nincs ebben semmi rendkívüli. Sőt. A történelemben ez szokott a legkifizetődőbb útnak bizonyulni. Miközben már a 19. század végétől nem stabilizálni, hanem változtatni, korszerűsíteni kellett volna. Valóban sokat tettek ezért a bankéletben, az iparban, a kibérelt földbirtokokon, kicsin, közepesen vagy akár egészen nagyon is. Közben volt egy, az összlakossághoz, azon belül a saját számarányukhoz mérten törpe kisebbség, amely ellenben a társadalom szerkezetét, politikai viszonyait, mentalitását akarta nemhogy radikálisan, hanem kimondottan voluntarista módon megváltoztatni. Ez a kisebbség sorsosainál gyakorta sokszor nagyobb ellenállásba ütközött, mint amit a fennlévő keresztényeknél tapasztaltak. Vázsonyi Vilmos és Jászi Oszkár egymás iránti mély utálkozása az egyik leglátványosabb, s persze legkártevőbb példa. A régen lezárt történet a tudat világában ma is erősen roncsol. Faggassuk meg tájékozott magyar zsidó barátainkat Jászi Oszkárnak a kizsákmányoló, vagy csupán a kizsákmányolókhöz tapadt zsidóságról írásba tett nézeteiről. Nem leszünk tőle boldogabbak. Miközben, ha felmerül a kérdés, miért nincs Jászi Oszkár a magyar panteonban, akkor szemrebbenés nélkül a sarat oda dobják, ahol az nekik nemhogy nem fáj, hanem kellemes örömet okoz.

Ritoók Emma szokatlan gondolatai és a Hofburg merényletei

Nem nehéz választ adni arra a kérdésre, mi lesz a Mohács utáni magyarság sorsa, ha az a Hofburgon múlt volna. Tehát nem csupán a dinasztiairól, hanem a Lajtán túli befolyással bírókról is beszélünk. Biztosan a birodalom egyik *Land*-ja leszünk. (A cseh párhuzam azért nem elerőtlenítő, mert egyrészt ők jóval kisebb súlyt képviseltek, másrészt 1620 után megbékéltek sorsukkal.) És mivel nem a polgári jogegyenlőség világában vagyunk, ebből a variánsból következően nyelvünket, kultúránkat is elveszítjük. Biztosan veszteség lett volna? A húszas évek első felében még a kifogástalanul erős magyar nemzeti érzületű Ritoók Emma fejében is ott kavargtak ezek a gondolatok: „Vajon – kérde magától – nem hiba-e az emberiséggel szemben, hogy mi annyira

ragaszkodunk a külön magyar kultúránkhoz? A nyelvünk teljesen elzár Európától és a nyelvvel együtt a speciális magyar gondolkodásunk. Hiszen a legkisebb német városban több a szellemi érdeklődés, mint a mi vidéki városainkban, és egy nagy nemzet kultúrtradíciójában felnőni kis gyermekkortól kezdve milyen könnyebbség a további fejlődésre! Vajon nem azért van, hogy egyetlen tehetségünk sem fejlődik teljessé? És hogy annyi töredék van műveikben? Ha Arany Weimarban él és Goethe Nagyszalontán, Ady Párizsban, Madách Münchenben... Ha II. József németesítési tervei sikerülnek, akkor, mikor még nálunk aludt a nemzeti kultúra, és most például egy nyolcvanmilliós nemzet nyelvén mondhatnánk el sokkal teljesebbre érve, ami mondanivalónk van nekünk, magyaroknak az emberiség keretén belül. Vagy a nyelv olyan életerő, hogy csak ezen az úton juthat kifejezésre egy faj élete? Szörnyen összeütközik ez a gondolat magyar érzéssel. Ha annak idején éltem volna, bizonyosan a leghevesebb ellenzéke lettem volna II. Józsefnek. Úgyhogy mikor egyszer Szabó Lőrinc némileg hasonló gondolatot kezdett előttem fejtegetni, nem mertem letorkolni. Csak arra hivatkoztam, hiába, ez ellen a nemzeti érzés ellen nem lehet küzdeni, mi magunk is ennek vagyunk a képviselői, és ez a gondolat, mely ellene szól, csak kiagyalt teória, melyet nem lehet megvalósítani.”

Az író végül tehát nemmel felel. A történész pedig felsorolja a Hofburg magyarságunk elleni merényleteit, s azzal zárja, hogy megérte a véráldozat. Kezdjük a Wesselényi-féle összeesküvés véres megtorlásával, említsük meg teljes higgadtsággal, tehát a kurucos egyoldalúságot mellőzve Kollonich Lipót későbbi esztergomi érsek berendezkedési tervét. (A derék férfiú – velencei és németalföldi mintára – korszerű manufaktúrák és kereskedőházak alapításán túl két új egyetem létesítésével valóban korszerűsített volna. Ám a hangsúly nem itt volt. A nemesség adómentességének megszüntetési terve mögött még az ártatlan is láthatta a germanizációs lólábat. A magyarságtudatot egyértelműen erősítő kálvinizmus rovására történő erőszakos rekatolizációnál sem lehetett kétséges a németesítési szándék. Az alapgondolat pedig nyíltan leíratott: „a királyság vagy annak nagy része lassanként germanizáltassék és a forradalmakra és nyugtalanságra hajló magyar vér a némettel szelidíttessék természetes ura és örökös királya hűségére és szeretetére.”) II. Rákóczi Ferencre minden törvényességet mellőző halálos ítélettel, a Martinovics-féle összeesküvés elrettentő erejű megtorlásával, Kossuth Lajos és a reformkori ifjak bebörtönzésével, az olmützi oktrojált alkotmánnyal, az uralkodó által szentesített áprilisi törvények hatályosságáért küzdő szabadságharc véres megtorlásával, Batthyány Lajos miniszterelnök kivégzésével, az aradi vértanúkkal, az abszolutizmus alatti megtorlásokkal mindig ugyanaz volt az alapmotívum: természetes ura és örökös királya hűségére és szeretetére kell alakítani ezt a forradalmakra és nyugtalanságra hajló magyar vért.

Az író pессzimizmusával szemben büszke higgadtsággal azt mondhatjuk, hogy jelen fejezetünk teljes terjedelménél is több lenne a magyar kultúra azon eredményeinek a számbavétele, amelyek az európai mezőnyben is megállják a helyüket. És természetesen azt a közhely igazságot is fel kell elevenítenünk, mely szerint e kultúra eredményei a gazdasági talapzatnál nagyobbak. Az adott terjedelmen belül a számok világából csupán azt említhetjük fel, hogy minden idők egészében *1938-ban* jutottunk legközelebb a számunkra reális etalont jelentő Ausztriához. Az egy főre jutó bruttó hazai termék ekkor érte el az osztrák hasonló érték 74,6 %-át. E szám 1890-ben 60,3 %. A századvég válsága hatására 1900-ra 58,4 %-ra esett vissza. 1950-ben 66,9 % a mutató. A szocialista korszak 1989-ben 42,2 %-on búcsúzik. A rendszerváltással elkerülhetetlen szerkezetváltásnak 1990-re 38,2 %-ra, 2000-re még alacsonyabb értékre, 34,6 % -ra való visszaesés az ára. 2005-ben, Őszöd előestéjén a mutató 40,1 %.

Társnemzeti pozíció

A népes Habsburg-család köztudottan napjainkban is létezik, ám a dinasztia bő évszázada kipusztult. A magyarság minden csonkulása közepette nemhogy jelen van az európai népek családjában, hanem az 1989-1990-es nagy európai átrendeződés keretében a Kárpát-medencei geopolitikai pozíciója Csehszlovákia kettéválása, Jugoszlávia szétesése következtében kedvezőbb lett. Bár a szlovákok és románok egyként félnek magyar kisebbségüknek társnemzeti pozíciót

adni, egészében a magyar diaszpóra jobb helyzete, a szabad áru- és tőke mozgás tovább javította az anyaország – ismerjük a kifejezés körüli vitát – alkupozícióját. A 2004 óta meglévő uniós tagságunk természetesen újabb nyereség. Kuruckodó hajlamunk alaposan megszélidült. Minden mértékadó felmérés szerint önvészélyes manőverbe fogna az, aki megpróbálna kivezetni bennünket az Unióból. Még a közös valuta elfogadása dolgában sem olyan egyértelmű a honi berzenkedés. A Habsburgok egén V. Károly volt a csúcspont. Mohács ebben a világban ütött be, és mégis utána éppen tucatnyi esztendővel a váradi béke 1538-ban stabilizációt hozott a magyarságnak. Balgaság középpontba állítani a megállapodásnak a János király elhalálása utánra elfogadott pontjait. Egyrészt már az 1515-ös házassági szerződés is tartalmazott ilyesmit. Másrészt abban a korszakban, amikor a katolikus egyház a reformációt kiváltó mély erkölcsi válságát élte, szinte sikk volt a szerződésesség. Aki tudta, megtette. Buda 1541-ben történt elfoglalása természetesen nagy csapás. Ám – valljuk be – Mohács óta benne volt a levegőben. A békét köztudottan titokban tartották, s amikor kitudódott, akkor Szulejmán előtt még világosabb lett a magyarság megmaradt – úgy is mondhatnánk: potenciális – nagysága, amely a nagyhatalmak egymással való viaskodása révén időnként és helyenként felértékelődött. És ezzel I. János, a körülötte lévő hatalmi centrum, benne a nagy tehetségű *Fráter Georgius* ügyesen élt. Budát ezért kellett elfoglalni. A magyar erő abban is megmutatkozott, hogy a váradi béke ratifikálása – I. János követelésének engedve – V. Károly aláírásával vált ténnyé. A megállapodás tehát a szó nemzetközi jogi értelmében is *pax* volt. Az 1711-ben Szatmárban aláírt megállapodásról ez egyáltalán nem mondható el.

16. Vajon mit nem adott volna 1849-ben Görgei Artúr azért, ha honvédjei Világosnál – a véráztatta lobogók földre helyezése nyomán – kézfegyvereikkel szabadon távozhattak volna? Az évszázadokig hazáárulózott Károlyi Sándornak nagy szerepe volt az ilyesmit megengedő szatmári meg-békélés tető alá hozásában.

17. Ahogy a történész hiteles munkájának roppant fontos feltétele a helyes „belépési pont” meghatározása, a történelmet formáló személyiség eredményességének egyik fontos feltétele, hogy jó szemmel válassza ki az ellentábor vezetői közül azt, akivel gyümölcsöző megállapodásra juthat. Pálffy így cselekedett, amikor a kuruc generálist levélben felkereste...

Soha nem volt szatmári béke

És ezzel történetpolitikai gondolkodásunk újabb gyenge pontjához érkeztünk el. Amelynek jegyében még viszonylag komolyabban vehető elmék is úgy beszélnek a váradi, majd szatmári békéről, mintha az – bocsánat az erős kifejezésért, de talán rögzül – két alma vagy krumpli lenne. Kezdjük először a jóval. gróf Pálffy János és Károlyi Sándor e megállapodással a magyarság javára a maximumot érte el. Nem példátlan, de azért jeles eredmény volt, hogy a nagymajtényi síkon a kurucok kézfegyvereikkel – bár a véráztatta lobogókat a földre helyezték – szabadon távozhattak el. Mit nem adott volna ezért a világsíkon majd a hadvezérként Károlyinál sokkal nagyobb Görgei Artúr! A megtérők megtarthatták birtokaikat, s ez a lehetőség a vezérlő fejedelem előtt is nyitva állott. Az már magyar sors, hogy Rákóczi előtt az ajtó csak látszólag volt nyitva. Hiszen hatalmát – mély hite szerint – az Úrtól kapta. Magát ezért éppen olyan *szuverénnek* tartotta, annak kellett tartania, mint az az I. József, ott a Burgban (aki egyébként alig néhány napja az Égbe szólított). Fizikai, lelki képtelenség volt ezért a Habsburg kegyelmét elfogadnia. Ezért kellett – és nem személyes mániából, mint nem is kutyautó történészek mondják – a választott erdélyi fejedelmi méltóságához ragaszkodnia. E méltóság garancia volt, hogy Bécs újabb újabb jogot csorbítani akaró törekvése ne árthasson végzetesen a magyarságnak. Rákóczi Ferenc főleg két okból árulózta le Károlyi Sándort. Az évszázadokig zengő nótát ő kezdte el: Károlyi feladta az önálló Erdély eszméjét, s feladta azt a követelményt, hogy a megállapodást külhatalmak garantálják.

Károlyi Sándornak azonban engednie kellett. Másként a Burgban messze nem betonbiztos Pálffy nem állapodhatott meg vele. Önmagában nagy eredmény volt leghosszabb szabadságharcunk nyolc esztendeje. A szatmári megbékélésnél többre nem futotta. Másfél évszázad sok véres küzdelme, számos részeredménye ellenére a nemzetközileg értékelt *pax*, és a „csak” belpolitikailag értékes *pacificatio* közötti különbség jelöli ki pontosan visszaszorulásunk tényét.⁵⁷ Ahonnan ellenben a megbékélés bázisán megindulhatott a munkás gyarapodás korszaka, hogy azután a francia forradalom ösztönözte Martinovics-mozgalom szó szerinti lefejezése ismét felszínre hozza a nagy dilemmát. Amely akkor a rendi vagy másként feudálisnak mondott nacionalizmus körül kavargott. Amelynek arcot egyfelől a már említett Kazinczy Ferenc, másfelől a nemzetgazda Berzeviczy Gergely adott.

Hol tartunk?

Őszöd óta természetesen rengeteg dolog változott. Döntően aligha jó irányban. Múltunk sok alapvető dolgában éppen azért aligha vagyunk előbbre. A visszahúzó tényezők egyik igen fontos eleme, hogy az 1918-as polgári demokratikus forradalom 1990 után sem került a helyére. Nemhogy nem foglalta el méltó helyét, hanem sorra felelevenedtek azok a rágalmak, melyeket az ellenforradalmi korszakban terjesztettek róla. Jó nagy adag felelősség terheli ezért azokat is, akik 1994 és 1998, majd 2002 és 2010 között kormányoztak. Történelmi mércén mérve sokszor inkább csak szánalmasan sodródtak. Soha nem leszünk emelkedő nemzet, amíg ezt a pozitív örökségünket nem becsüljük meg. Vissza kell hozni méltó helyére Károlyi Mihály szobrát. Álljon szembe Tisza Istvánéval, mint ahogy a valóságban is volt. A tucatnyi esztendeje regnáló hatalom ezt nem akarja, akik pedig akarják, azok rezignáltan hallgatnak. Szolganépek lettünk volna, mint sok más nép? Még kimondani is szörnyű. De akkor mivel magyarazzuk? Közvéleményünk túlnyomó hányada ma sem látja az 1938–1941 közötti, nagyon is csak átmenetileg előnyös területi változások és az 1945-ös vég közötti eltéphetetlen kapcsolatot. A Horthy Miklós kormányzósága alatt, Bethlen István kiépítette rendszer⁵⁸ jellege, a kormányzó megítélése,

57 Ld. még a 22. jegyzetet.

58 Önkritikusan említem, hogy korábban magam is számos alkalommal írtam és beszéltem Horthy-rendszeréről, de az valójában ugyanúgy nem létezett, mint ahogy Kádár-rendszer sem volt. A fenti fogalmazás a pontos. A Kádár Jánosról elnevezett rendszer pedig a sztálinizmus magyarországi válfaja.

a magyarországi zsidóság pusztulásában vitt szerep mérlegelése körüli végeláthatatlan vita azért meddő, mert az a süketek párbeszéde. Az 1938–1941 közötti, egészében a trianoni méretet közel megduplázó változások döntő mértékben minden esetben Németország akarata, akkori ereje révén következtek be. És ebből következően a magyar sors ismét a birodalmi német sorshoz varratott eltéphetetlenül. A Kállay-kormány ezért volt végig kilátástalan helyzetben. 1918-ban „csupán” a történelmi Magyarország végleges pusztulásával kellett (volna) szembenézni. A második világháború erősen ideológiai jellege, valamint a szövetséges hatalmak közötti erőviszonyok okán – vagyis, hogy a térséget a Szovjetunió fogja a hitleri birodalom igája alól felszabadítani, s azzal együtt megszállni – számolni kellett (volna) azzal a ténnyel is, hogy a Szovjetunió a maga társadalmi rendjét is (előbb-utóbb) ezekre az országokra kényszeríti.

Arról, hogy mi is a történelmi helye és súlya az 1944/1945 utáni közel félszáz esztendőnek, szintén rögeszmezsere zajlik. Ám nem tehetünk pontot írásunk végére anélkül, hogy Mohács és Ószöd közötti döntő különbségre ne utaljunk. Az pedig az, hogy bármennyi ténybelien pontos dolgot elmondtak már a főemberek Mohács utáni viselt dolgairól, azt vastagon alá kell húzni, hogy jelentős mértékben az ország nemzetközi helyzete rángatta őket. Arra az anomáliára ellenben, hogy miként lehet a fél országot kábítani egy megrendítően őszinte beszéd befeketítésével, arra nemzetközi adottságaink semmiféle magyarázatot nem adnak. Itt tartunk.

Az sok szempontból rokona az 1947–1949-től kiépülő, 1956 előtt létezett rendszernek, de attól mégis sokban különbözött. Hiszen nemhogy soha nem fajult terrorrá, hanem megtorló véres diktatúrából szelídült széles tömegek számára elfogadott, kimondottan élhető világgá. De sztálinista jellegét mindvégig megtartotta.

Száznál több esztendeje elhervadt őszi rózsák

1918 őszén a veszített Nagy Háború megpecsételte a Szent István-i birodalom sorsát. És azzal a történelem elfújta a fedelet a felerészben nem-magyarajkúak, másik felében minden magyarajkú feje felől. Ennyi idő sem hozta meg azt a kegyelmi állapotot, amelyben *elegendő harc, hogy a múltat be kell vallani*. A múlt ilyen-olyan fokú kisajátítására itthon és a Kárpát-medence más országaiban – tán a boldog Ausztriát kivéve – ma is szüksége van a hatalomnak. Természetesen

18. A nemzeti együttműködés rendszerének kifundálói saját érdekeik szerint is bölcsebben cselekedhettek volna, ha úgy hozzák vissza a térre – egyébként indokoltan – Tisza István szobrát, hogy nem vitetik el méltó helyéről a nemes ellenfele emléke előtt tisztelgő – egyébként is megrendítően szép – alkotást.

19. A kifundálóknak nem sok fogalmuk lehetett arról (annál rosszabb, ha némelyiküknek mégis volt), hogy Zala György műve mily távol esik a múlt valóságától. Az államférfiú Tisza akarata robusztusságát egy nem létezett grandiózus fizikum mímélése nem adja vissza. Országvezetői teljesítményét pedig bizonyosan lerontotta, hogy semmit sem akart tudni a két vasat a tűzben tartani ősi bölcsességéről. Trianon előestéjén szedett faként árválkodtunk...

mindenkinek főleg a saját baja fáj. Fáj, hogy köztársaságunk is – a két háború között dívott téveszmék táplálásával – az őszirózsásokat teszi a nagy haza elpusztulása bűnbakjának. Természetesen nem azokról van szó, akik értékrendjében első helyen az emberi, demokratikus, liberális értékek állnak. Ám amikor kormányzati pozícióban voltak, nemhogy nem törődtek a múlt megvédésével, hanem úgy vélték, hogy politikai hasznot húzhatnak az ideológiai szilárdság hiányából. Az eredmény a Kossuth tér régi-új arculatán is látszik. Természetesen öröm forrása, hogy a tér szinte sugározza a dualizmus kori Magyarország erejét. Ám fájdalmas, hogy az elfecsérelt évek miatt nem maradt erő kompromisszum kicsikarására. Úgy kellett volna Tisza István szobrát visszatenni a térre, hogy méregethesse utódját, Károlyi Mihályt. Egyszer majd megteheti. Hiszen Mihály gróf figyelmeztette: menjen, menjen el a Végzet elől. A kálvini Istenben hívő államférfi (ilyent a magyar föld a 20. században összesen négyet teremt – rajta kívül gróf Bethlen Istvánt, gróf Teleki Pált, no meg Kádár Jánost) azonban tudta, utolsó szavaival hörögte: *ennek így kellett történnie*. Szóval ekként a szobor Tisza saját politikájának, s persze a magyar Sorsnak, a világháborúba sodródásnak, a háború elvesztésének a következményét is szemlélhetné.

A háborút bizonyosan Tisza István Magyarországa veszítette el, s a forradalmak korába ezért lépett, léphetett az ország. Abba kellett lépnie. Ám minő forradalom volt az, melyet nem a kötéltől rettegő vezetői, hanem az utca népe vitt október 31. hajnalára győzelemre? Minő forradalom volt az, amelynek vezetői esküjüket a királyra teszik le, hogy azután már másnap az alól azért kérjenek-kapjanak feloldozást, hogy ekképpen a „rend” megőrizhető legyen? És valóban. A rendet vérrel-vassal, akasztásokkal, géppuskázással megőrzik. Azután november 16-án kikiáltják a köztársaságot. A népköztársaságot. Nagy távlatokból nézve (aki akarja, annak az eliramlott bő száz esztendő erre bőven elegendő) nem az a lényeg, hogy akkoron mekkora tömegek voltak a forradalom vezetői mögött. Nem az a lényeg, hogy mondjuk az a Babits Mihály, akiről a harmincas években a baloldalon csak fitymálva és becsmérően illett beszélni, az a költő 1918 nyarán Szabó Ervinnel és Jászi Oszkárral karöltve egy majdani, háborút kiküszöbölő társadalomért küzd. Ez a Babits egyben a köztársaság kikiáltásának is egyik élharcosa. Ki hinné ma, hogy október 30-án Petőfi Sándor szerepében cselekszik. A tömeg őt akarja hallani, s ő összetolt asztalokon állva lelkesen szavalja, hogy *Akasszátok föl a királyokat*. Nem az a lényeg, hogy vastag könyvet tölthetünk meg a volt uralkodó osztály tagjainak a forradalom mellett voksoló szavaival. Élükön Habsburg József főherceggel, aki szíve „egész melegével” üdvözölte Károlyi Mihály kormányát, mely „hivatva van” boldogabb jövőbe vezetni „évszázadokon át sokat szenvedett népünket”.

A lényeg az, hogy e forradalom, s e rendszer nyitott (volna) utat abba az irányban, hogy a szó társadalmi értelmében modern ország legyünk. Abban az értelemben, ahogy azt Ady Endre megfogalmazta. *Minden ember: fenség*. A ma már csupán igen kevesek előtt ismert, s még kevesebbek által olvasott Kaffka Margit írja október 12-én 12 esztendősi fiacskájának: „A béke csakugyan közel van; elég szomorú béke. A háborút elvesztettük [...]. Magyarország nem maradhat a régi épségében, de ezen már késő sopánkodni, inkább azon legyünk, hogy a megmaradt kis magyar szigeten igazi rend, becsületes munka, népuralom (demokrácia) legyen és helyes, igazságos törvények megakadályozzák, hogy megint azok legyenek uralmon, kiknek műve ez a pocsék 5 év volt, s akik készek volnának 20 év múlva »bosszú« címén vagy más címen megismételteni a szegény emberiséggel.” Tudjuk, megismételtek. Az első világháború is szörnyű volt, ám legalább nem volt ideológiai háború. Az bizony a korabeli polgári világrend csődjeként szakadt az emberiségre, zömmel Európára. E csőd magával rántotta a liberalizmust is. Történelmet formáló erőként a múlt század hetvenes éveiben születik újjá, s egyben a régi szabadelvűségtől különbözővé. Hiszen az a nacionalizmusnak volt az édestestvére. A polgári világrend csődje meghozza a szélsőségek korát, s abban bizony sokkal cefetebbül ismételtetett meg a Nagy Háború. A magyar Sors ebben torkoll még mélyebb tragédiába, hogy azután megint meginduljon valami jobb jövőt ígérő felé.

Trianonért nem, ám annak mértékéért a polgári demokratikus forradalom vezetői is felelősek. Közben tudnunk kell, hogy míg az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bukásában is azért lehetett sikeres, mert hosszú-hosszú időszak formálta meg szereplőit, addig az őszirózsás forradalom szereplőinek nem adatott meg sem előtte, sem közben annyi idő, hogy feladatukhoz

fel nőjenek. Jászi Oszkár – akinek a magyar Pantheonban való elhelyezésért a balliberálisnak mondott erők semmi érdemit nem tettek a rendszerváltás után – megalapozatlan magabiztossággal ígérte: „Ez az ország tovább ragadozó ritterek országa nem marad. Ez az ország tovább kegyetlen pénzváltók országa nem marad. Ez az ország tovább ateista papok országa nem marad.” Ám, ha az Olvasó honunkban ma is sok ragadozó rittert, kegyetlen pénzváltót, ateista papot lát, akkor azért se magát, se Jászi Oszkárt ne okolja. A számtalan ok egyikét bizonyosan megtalálja Jászi, s általában a korán elhervadt rózsájú forradalom meghamisításában.

A Horthy-korszak vitatott kérdései

Nagyszerű lenne – mondtam *A Horthy-korszak vitatott kérdései* címmel a Magyar Tudományos Akadémia Dísztermében 2020. szeptember 14–15-én rendezett konferencián, annak érdekében, hogy Gyáni Gábor szavai messzire hangozzanak –, ha néhány dologban úgy mennénk el erről az egyébként nagyszerű konferenciáról, hogy következetesen együttes álláspontot képviselünk. Kezdjük magával a fogalomhasználattal. Minden tudománynak a fogalmak tiszta, egyértelmű használata az alapja. A konferencia címe egyértelműen fogalmaz: a *Horthy-korszak vitatott kérdései*. Tehát korszak és nem kor. A kor nagyobb időszakot jelöl. Itt negyedszázadról van szó. Súlyos idők voltak, megítélése körül gyakorta csapnak össze az indulatok, de nem kor, csupán korszak.

És nem keverhetjük – ismételjük⁵⁹ – a korszakot és a rendszert. *Nem született Horthy-rendszer*. Rendszer kifformálására a kormánynak sem kedve, sem képessége nem volt. Azt Bethlen István alkotta meg. Az pedig – kisebb-nagyobb deformálásokkal – egészen az ország 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállásáig megmaradt. A kormányfő 1931-ben is rendszere megőrzése érdekében mondott le. Nagyszerű, ha az újabb és újabb generációk továbbviszik, s annak jegyében fejlesztik, módosítják elődeik eredményeit. Ám első kötelesség, hogy a *valós értékek* ne felejtődjenek el. A mindenáron, magyarán megalapozatlanul tett, tetszetősnek tűnő, ám igazából *kártékony „helyesbítések”* kerülendők. A két nap során a korszak számos fontos aspektusa, de nem mindegyike került napirendre. Magam is aláhúzom a sajnálatosan nem taglalt eszmetörténet fontosságát. Ám hozzáteszem, a mentalitástörténet is megérdemelt volna egy misét. E nélkül modern politikátörténet elképzelhetetlen. A fő cél természetesen ma is ez. Hiszen a többi ágazat – relatíve önálló voltukat természetesen tiszteletben tartva – sem lehet más, mint e diszciplína része. Főleg politikatúlsúlyos térségünkben.

Ebből a szempontból is szóvá tettem, hogy nagyon kevés szó esett az első világháborúnak a korszakra kisugárzó hatásáról. Ez a hatás pedig hihetetlenül rongáló volt. Nem véletlenül beszélünk sokan arról, hogy az első nagy háború az emberiség öktasztrófája volt. Olyan nemes értékrendeket pusztított el, melyek a 19. század sok szempontból nagyszerű polgárosodási áramában széles körök kötelező normájává váltak. A háború azt is jelentette, hogy öt év teljes évjárata esett ki az iskola padsoraiból. Ami jót ott tagjai megtudhattak volna, azt nem tudták meg. Mit tanultak meg helyette? Az ölés tudományát. Megtanulták és azután úgy is éltek. Megtanulták, hogy felesleges a konfliktusok feloldására a megbékélés útjait, sokszor valóban rögös ösvényeit keresniük. Egyszerűbb és nagyszerűbb, ha inkább odacsapnak. A fegyver erejével szereznek érvényt akaratuknak. Ez még a győztesek társadalmában is gyakorta szokássá vált. Következőleg hihetetlen meggyengült a közösségek összetartó ereje. Béke született, ám sokan mégis úgy érezték: nincs itt béke, inkább csak fegyverszünet kötöttet. A jog betűje szerint béke honolt. Közben az országok-nemzetek közötti ellentétek a korábbinál is szakadékosabb lettek. Megágyaztak a második világháborúnak. Az elbeszélte történések során több ízben megfigyelhető volt a személyiség szerepének a túlértékelése. Természetesen lehet és kell is beszélünk – például – a kormányzó és az ő miniszterelnöke, Horthy Miklós és Bárdossy László Szovjetunió elleni hadba lépésben viselt

59 Ld. az előző jegyzetet.

20. Bethlen István erős emberei, Wekerle Sándor pénzügyminiszter és Vass József népjóléti miniszter társaságában.

Ritoók Emma Évek és emberek című, 2022-ben megjelent, korfestő memoárjának Bethlen-ábrázolása így válik teljessé.

az ingyenebédként visszkapott területekre visszamentek, hogyan viselkedtek? Sokszor oly pökhendien, hogy sokak szája széléről elszállt az öröm, lelkükbe keserűség, a jövőtől való félelem költözött. Nem beszélve a más ajkúakról, akik eleve nem repesnek az impériumváltástól.) Szóval az lett volna a bölcs és jövőt ígérő, ha a kisebbségbe szorult magyarságnak megmarad az értelmisége. Mert így lett volna elérhető, hogy lehetőség szerint mennél kevésbé csonkuljon meg az a társadalom. Az idejöttek egyébként mindig győztesként akartak egyszer majd visszamenni. (Aki kételkedik ebben, az tanulmányozza – például – Teleki Pál gróf didergő magányosságát.) Ezzel pedig bizony szűkítették annak a magyar külpolitikának a mozgásszabadságát, amely egyébként sem volt jó helyzetben. A hivatásos diplomatáink számos alkalommal panaszkodnak majd arra a tényre, hogy nem tudnak a helyzetdiktálta visszafogottsággal politizálni, mert indulatsarkallta széles tömegek a mielőbbi revízió követelésére akarják őket szorítani.

Nagyon kevés szó hangzott el 1918/1919 forradalmainak a hatásáról. Márpedig ez a hatás itt volt. Amikor – például – arról beszélünk, hogy Teleki Pál, Kállay Miklós milyen végtelenül kilátástalan helyzetben igyekezett ennek az országnak az ügyét szolgálni, akkor kevés a máskülönben ugyancsak lényeges, Lajos Iván által írt füzetecske – *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében* – felemlítése. Nem feledhetjük Teleki Pál nevezetes búcsúlevelét. Nem csupán azért, mert egyes körök nagyon szeretik e levél hitelességét szóhasználatának okán – *hullarablók lettünk, a legpocsékabb nemzet* – megalapozatlanul kétségbe vonni. Hanem főleg annak okán,

felelősségéről. Az imént a mentalitástörténet fontosságát hangsúlyoztuk. Íme, egy példa. A kormányzó 1868-ban, a premier 1890-ben született. Közel generációnyi idő választotta őket el. A kormányzó elvonta a miniszterelnök törvény adta jogát. És mit tett a hozzá képest gyermek-felnőtt? Megvonta vállát. Felelős magyar miniszterelnök volt, és mivel nem élt törvény adta jogával, ezért valójában felelőtlenül cselekedett. Amiért azután életével fizetett. Tehát lássunk világosan: a hadba lépés igazából a korabeli *hivatalos* Magyarország döntése és felelőssége volt. Megmutatkozott ez később abban a tényben is, hogy amikor majd a Képviselőház *október 23-án* megadta a törvényben előírt utólagos hozzájárulását e döntéshez, akkor árva hang és vita nélkül, a leglaposabb kérdéseknél szokásos súlytalansággal tette azt meg.

Joggal esett sok szó arról, hogy a családtagokkal együtt közel 450 ezer ember menekült a csonka országba. De nem húztuk alá annak a ténynek a rongáló hatását, hogy a menekülésben benne volt sok itthoni turbulensnek a biztató szava is. (A kutatás – tudjuk – rámutatott, hogy a kormányzat józan erői, Bethlen István, Teleki Pál és mások az otthonmaradásért küzdöttek.) Mert nem mérték fel, hogy nincs és nem is lesz saját erő a roppant súlyos területi döntések korrigálására. Miközben az összmagyarságban való – szajkózásig sokat emlegetett – gondolkodás a helyben maradásra történő ösztönzést követelte volna meg. (És amikor

hogy e levél bizonyosság. Bizonyosság arra, hogy ez az államférfi (igen: államférfi) meglátta, a háború utáni új világnak térségünkben a Szovjetunió lesz az ura. Amely hatalom nem csupán hegemon helyzetbe jut. Annak birtokában felszámolja majd a polgári rendet. (E fogalomzással természetesen a historikus nem szeretné a hazai polgárosulás gyatraságait elleplezni, hiszen a társadalomkutatók eredményei itt is tekintetbe veendőek.) Az a politikus jött ezzel tisztába, s írta meg azt a kormányzónak, aki a Franciaország felett aratott fergeteges német győzelem hatására átmenetileg maga is elbizonytalanodott Hitler legyőzhetőségéről.

Bőven esett szó, és mégsem elegendő a külvilágról. Azért *is* kevés, mert folyton javítandó, tágítandó közvéleményünk gyakorta ijesztően szűk látótere. Ezért horizontról kimondottan eufemizmus lenne beszélnünk. Megengedhetetlenül kevés hangzott el Németországról, keveset és nem kellő mélységben beszéltünk Olaszországról. Meg kell haladnunk a szokásos bilaterális nézőpontot, túl kell lépnünk a korabeli, propaganda-gyártotta, a tömegek delejezését, félrevezetését szolgáló szóhasználatokon. Ha magyar–olasz kapcsolatokról beszélünk, akkor azt annak az ismeretében tegyük, hogy Rómának (is) természetesen *térségpolitikája* volt. Tehát a magyar fülnek oly kedves, hangzatos szólamok mögött mindig ott volt a cél: ebben a térségben az adottnál erősebb legyen az olasz befolyás, jelenlét. Tehát a magyar érdekeket csak addig a pontig lehetett támogatni, amíg az nem sértette a kisantantországokban meglévő, vagy adott esetben inkább csak vágyott pozíciókat. A német–olasz tengely pedig a valóságban soha nem létezett. Mussolini 1936 őszétől úgy állt át Hitler oldalára, hogy a Nemzetek Szövetségében a brit javaslattal szemben kapott támogatásért cserében levette kezét az önálló Ausztriáról. A Róma–Varsó–Budapest összefogását célzó, sokat melengetett ún. horizontális tengely valójában délibáb volt Berlin robusztus erejéhez képest. Ez a robusztus erő számtalan tényezőből táplálkozott. Nagyszerű dolog, hogy már régen megszabadultunk a sematikus fasizmusfelfogástól. Ám a másik végletbe se essünk! A német nemzetiszocializmus roppant dinamizmusa nélkül megérthetetlen, hogy ez a rendszer, s élén a fizikailag már régen teljesen összeroncsolódott, ajzószerekkel éltetett Führer miért tud az utolsó pillanatokig oly hatékonyan védekező, hátországtámogatta hadsereget működtetni.

A magyar–német kapcsolatok sem láthatóak reálisan, ha még mindig a Ciano által lejegyzett, szellemesnek tűnő, de valójában teljesen félrevezető anekdotát ismételtetjük. Több helyen olvasható már ennek a kritikája. És jó tudni, hogy vándortörténetről van szó. A Harmadik Birodalomban suttagó viccként terjesztették. Azzal az átigazítással és céllal, hogy a nácik által megálmodott Új Európa képtelenségén derüljenek. Ez az Új Európa szerencsére azért sem valósulhatott meg, mert a hitleri szövetségi rendszer tagjai nemhogy nem voltak szövetségesek, sokkal inkább

21. A kormányzó vitézt avat 1930-ban.
A rendszert bizonyosan erősítette, a társadalom előremenetelét aligha.

egymásra acsarkodtak. A nemzeti történetírásokban a hangsúlyt Berlinnek ezen ellentétekből hasznosító cselekedeteire teszik. Valójában Berlinnek nem keveset kellett egyensúlyoznia, ha azt akarta, hogy szövetségesei kellőképpen teljesítsék iránta való szövetségi kötelezettségeiket. A kétnapos tanácskozás reményt nyújt arra, hogy a szakma offenzívába kezd azokkal az elmúlt időszakban felerősödött emlékezetpolitikai szörnyűségekkel szemben, amelyek valójában egy távlatokban gondolkodni képes politikának is ártanak. A Horthy-korszak azért is torkollott totális csődbe, mert a múlt és az akkori jelen számbavétele helyett teret engedett a bömbölő honfibúnak. A történész tudja, hogy mily csekély az ereje a politika eszközeihez képest. Ám szempontunkból – ősi tanítás szerint – az a lényeg, hogy tegyük a dolgunkat. Tesszük.

Az önálló magyar külügyi szolgálat megteremtése

Az őszi forradalom az önálló magyar külügyi szolgálat megteremtése terén is irgalmatlanul nehéz helyzetben találta magát. Döntő a külpolitikai elszigeteltség volt, ám a belpolitikai koloncok is hamar mázsássá nehezedtek. A tisztánlátást máig nehezíti, hogy e forradalomnak semelyik utána következő rezsimmel nem volt szerencséje. A közvélemény széles köreiből Trianonért ma is itthon a forradalmakat, a külföldi/külső tényezők közül pedig főleg a franciákat okolják. Holott a teljes horizont megmutatja, megmutatná, hogy a győztesek a németektől való félelem miatt engedtek az utódállamok féktelen nacionalizmusának. Mert csalfa hitükben a győztesek azt remélték, hogy Németországot így tartósan féken tarthatják. A szocialista korszaknak pedig főleg a proletárhatalomról szőtt kánonja tette lehetetlenné, hogy a magántulajdon szentségét vérrel-vassal védő őszi forradalmat valós helyére állítsa.

1918-ban Párizsban nem voltak hajlandók nemzetközi szinten tudomásul venni a Belgrádban Franchet d'Espèrey által aláírt katonai konvenciót. A belgrádi megállapodással Károlyi Mihály nem csupán nemzeti érdeket védett. Azt pillanatnyi sikerrel tette meg. Hiszen a november 13-i megállapodás a magyar fél számára tovább romló helyzetben a Páduában november 3-án aláírt általános fegyverszüneti megállapodásnak a katonai *konzekvenciáit* vonta le a magyar földre vonatkozóan. Az október végén, november elején hazaözönlő több százezer magyar honos, messze nem mindig magyarajkú katona leszerelése a Károlyi-adminisztráció magántulajdon védő erejét mutatja. A katonák honvédelem helyett sérelmeiket akarták megtorolni. Ugyanakkor való igaz – 1920-ban memoárjában Jászi Oszkár is elismeri –, hogy kellő judíciummal, földosztás ígéretével lehetett volna zsoldos hadsereget szervezni. És az még kis létszámmal is védhette volna az önkényes területfoglalásokkal szemben az országot. Arra azonban nincs hiteles felelet, hogy a békekonferencia ebből majd 1920-ban mit akceptál. August von Mackensen főtisztviselői kastélyba történt internálása „csupán” a kormány szerencsétlen helyzetét mutatja. Diplomáciai balfogást legjobb esetben tudatlanságból lehet emlegetni. A forradalom sorsát megpecsételő – február 26-án megfogalmazott, az alezredes által március 20-án kézbesített, jegyzéknek mondott – *diktátum* kiagyalóit minősíti. Természetesen súlyos politikai hiba volt, hogy Károlyi nem látta: szociáldemokraták helyett kommunisták előtt nyitja fel a sorompót. Ám a helyzetet Párizsban hozták létre, abból Budapesten jól nem lehetett kijönni.

*

A forradalom bukásának egyik fontos belpolitikai összetevőjét jelentette, hogy akik *addig* vezették, igazgatták az országot, azok túlnyomó hányada nem akart, főleg forradalmi úton nem akart polgári demokráciát. A forradalom szolgálatát egzisztenciális okokból vállalták.⁶⁰ Az új miniszterek többsége is forradalom nélkül akart gyökeres változást. Ilyen volt a mögöttük álló új államtitkári gárda zöme is. A minisztereknek a politikai hatalmat kellett volna a hamar lábra kelő bal- és jobboldali szélsőségekkel szemben védeni. Helyette az igazgatásba igyekeztek beletanulni. Az államtitkári karnak igazgatnia kellett, a szükséges szakértelem gyakran itt is hiányzott. Mivel

60 A kereskedelemügyi tárcát akkoron birtokló Garami Ernő visszaemlékezései is életes példakkal illusztrálják ezt a helyzetet.

22. A ballhausplatzi szellemiségnek nevet adó palota Bécsben, a Ballhausplatzon

a tisztviselők jelentős része megélhetése miatt maradt a helyén, ezért az államtitkári posztok elosztásánál a politikai megbízhatóság, s nem a hozzáértés volt a döntő. A külügyek terén még ilyen folytonosság sem létezett, hiszen annak még apparátusa sem volt. A miniszterelnök gróf Károlyi Mihály 1919. január 11-ig a külügyeket is irányítja. Nem volt szerencsés a tárca megteremtését Diner-Dénes József államtitkárra bízni. Művelt férfiú volt, filozófus, újságíró, ám az igazgatáshoz nem értett. Hasonlóan rossz választás volt az olyannyira fontos külföldi propaganda irányítására Biró Lajos államtitkár. Elegendő lett volna – államtitkárrá történt kinevezése helyett – okos politikai elemzéseit tanulmányozni. Mert ő a nemzetközi mozgásokat – tévedésével együtt is – sok korabeli okosnál mélyebben látta. Néhány hetes külügyi államtitkár korában jóslta: „Ha egykori ellenségeink táborában nem a Wilson szelleme győz, ha nem lesz népszövetség, demokrácia, pacifizmus, akkor sem Foch lesz a diadalmas. Akkor Lenin fog győzni.” Majd a gyászos Vix-jegyzék átnyújtása előtt azt jövendölte, hogy a „párizsi vakok és ostobák Oroszországnak és Németországnak a szövetségét készítik elő. Ez más szóval: vörös Kelet-Európát jelent. Ennek a vörös Kelet-Európának Nyugat-Európa nem tud majd sokáig ellenállni: és ez a mai nemzedék, így, bizony, meg fogja érni az Európai Egyesült Államok megalakulását. De ez az új Egyesült Államok a proletariátus alkotása lesz, és tábornokait és imperialista politikusait régen elkergette a pokolba.”⁶¹ Száz év történései tükrében különösebb ész nélkül tudható, hogy soha nem lesz már proletár európai egyesült államok. Ám magának az Európai Egyesült Államoknak az eszméje körül – tudjuk – ma is nemes küzdelem zajlik. Könnyen meglehet, e vita még tartani fog, amikor a népvándorlás újabb hullámai majd maguk alá temetik e jobb sorsra érdemes kontinenst.

Különben amikor november elején a falu szegényei lángba borították a vidéket, Biró is megszaltatta a meghirdetett statáriumot. Felszólította Linder Béla hadügyminisztert, hogy „legyen most bátor és erős – és következetes, és kíméletlen is, ha kell.” Persze jó, ha tudjuk, hogy az MSZDP

61 HAJDU 1968, 185–186.

szócsöve, a *Népszava* „megvadult emberállatoknak” nevezte a felkelt parasztokat.⁶² A forradalom vezetői rosszul cselekedtek, amikor Svájcba a hazai feminizmus élharcosát, Bédy-Schwimmer Rózst küldték követnek. Polgárpukkasztásai is közrejátszottak abban, hogy nem akkreditálták. Csak a januárban hivatalba lépő Berinkey-kormány korrigált, visszahívta. Helyére jó döntéssel a karrierdiplomata báró Szilassy Gyula került, ő részeredményekre jutott. A békekötésig az ország egyébként csak Ausztriában és a semleges országokban létesíthetett diplomáciai képviselőket. Bécs volt a lényegesebb, s oda Harrer Ferenc – addig a főváros alpolgármestere – személyében rátermett embert küldtek. A követ kiválasztásánál nem csupán a megfelelő nyelvtudásra, hanem arra is ügyeltek, hogy az illető keresztény és magasabb közéleti állású legyen.⁶³ E mozzanat is jelzi, hogy az antiszemitizmust a Magyarországi Tanácsköztársaság inkább csak tovább hevítette. Annak friss gyökérzete a háború korábbi éveinél mélyebbre, 1906-ba nyúlt. Akkor történt meg az, hogy az addig bizony széles bázisú Társadalomtudományi Társaságból kiváltak a mérsékelt modernizáció hívei, s ezzel együtt a *Huszedik Század* című folyóiratnál is (amelyet a közgondolkodás szintén tévesen tud a Társaság hivatalos lapjának) csak a radikálisok maradtak. Ők pedig szinte kizárólag zsidó származásúak.

Harrer Bécsben azért lehetett eredményes, mert tudta, hogy a közös szolgálatban bevált emberekre kell építenie. Munkatársai közül Masirevich Szilárd és Wettstein János a két világháború közötti korszak követi rangban szolgáló személyei lesznek. Bár bőven indokolt lett volna, hogy tovább maradjon a posztján, ellenben már három hét után Harrert haza kellett hívni. Azért, hogy végre elkezdődjék magának a Külügyminisztériumnak a felépítése. Ő december 3-án lépett be az akkor a Várban elhelyezett Külügyminisztériumba, s napok alatt világossá vált, hogy nem tud kijönni a politikailag erős Diner-Dénessel. Mindketten német származásúak, ám míg Harrer kifogástalanul tudott magyarul, főnöke rossz magyarságával igyekezett az ügyeket magánál tartani. *Oz rám tartozik* – mondogatta a fontos ügyek kapcsán, s hamar ráragadt az *Ozrá*m-gúnynev. Károlyi december 8-án helyesen rendelkezett, amennyiben Diner-Dénest a békeelőkészítés fontos munkálataira irányította. Ám Harrert Diner-Dénes politikai felügyelete alatt hagyta. Így a hatáskörök rendezetlenek maradtak. Amit a papír nem tesz rendbe, azt az élet tisztázza. Diner-Dénes ellehetetlenült, s december végén lemondott. A kölcsönt ellenben hamar visszafizette. A győztes Kun Béla majd az ő társaságában vonul be a Külügyminisztérium épületébe.⁶⁴ Bár aligha kétséges, hogy Harrer is készséggel szolgálta volna a proletárállamot, volt főnökének édes volt a bosszú, s erre nem került sor.

*

23. *Kelhetett – írja az őt (sem) szívelő Ritoók Emma – bár későn, bizonyosan messze jobban szolgálta hazája érdekeit, mint azok, akik képtelenek voltak megérteni: a nemzet érdeke a győztesek Európájába való beilleszkedést követelte.*

62 Uo. 95.

63 HARRER 1968, 357–358.

64 És amint 1918 novemberében Harrert Diner-Dénes vitte Bécsbe követként bemutatni, most Kun Béla követeit, Bolgár Eleket és Fenyő Andort kísérte a császárvárosba. HARRER 1968, 382.

A felemás december 8-i rendelet után öt nappal, nyilván Harrer keze nyomán már – illetve a dolgok késedelmes intézése okán: végre – 13-án megszületett az önálló magyar külügyi szolgálat megteremtéséről szóló V. néptörvény. Ez az addigi nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a létrejövő szolgálatot külügyminisztériumra, diplomáciai képviselőkre és konzuli hivatalokra osztotta. A néptörvényben is helyet kapott a forradalom vezetőinek több ízben és többhelyütt megfogalmazott álláspontja, mely szerint a közös minisztériumok és egyéb intézmények magyar állampolgárságú alkalmazottait addigi besorolásuknak és illetményüknek megfelelő állásba átveszik, ha ezt óhajtják és a népköztársaságra a hűségesküt leteszik. E teljesen helyes rendelkezést a társadalom kurucos ellenállása övezte. Sikert ugyan nem arattak, de az – úgymond – schwarzgelb jellege miatt utálat lengte körül a kiépülő külügyi szolgálatot. Ha még ma is gyakorta azt látjuk, hogy a külpolitika vitelét érő bírálatok alól kilóg a pártpolitikai lóláb, akkor ezen sok ok táplálta lehetetlenség egyik oka itt található meg. Azt, hogy az 1867-től létezett kétközpontú nagyhatalom tagállamainak nem volt önálló diplomáciai képviselőjük, az osztrák fél a magyarnál értelemszerűen sokkal könnyebben viselte. Hiszen a közös szolgálat bécsi központtal és német nyelven működött. A történelemben a rációt számtalanszor írta, írja felül az érzelem. A dualizmus egyik rákfenéjévé vált, hogy a magyar ellenzéki pártok állandóan a közjogi kérdéseket feszegették. Önálló magyar külképviseleteket követeltek, s a magyart is a közös diplomáciai szolgálat hivatalos nyelvén akarták tenni. Közben ügyet sem vetettek arra, hogy a Monarchia külpolitikájára a magyar fél nacionalizmusa, nagybirtokosi ereje okán jelentős befolyást gyakorolt.

A koalíciós kormányzás idején kompromisszumként egyes diplomáciai képviselőken földművelésügyi-, illetve kereskedelemügyi *szaktudósítók* jelentek meg. Ők a magyar tárcákat képviselték. Egyikük, Hory András maga ismerte el, hogy szerepük az ötödik keréké volt. Tekintélyre nem jutottak, *trágyadiplomátáknak* csúfolták őket. Maroknyian voltak. Közülük később Hory András vitte a legtöbbre. Fontos megbízatásai lettek, ám a *ballplatziakkal* szembeni különbség akkor sem szűnt meg. Kánya Kálmán egyszerűen csak *kökényszemű* magyar legénynek csúfolta. És amikor az Gömbös Gyula miniszterelnök segítségével győzelmét remélte, hamar Varsóban találta magát. Ami a magyar külpolitika szempontjából halott poszt volt, ahol – Kánya csípős szavai szerint – külpolitikai elméleteit próbálgathatta. Körüllenghette ugyan ellenszenv, mégis az önálló magyar külügyi szolgálat úgy jött létre, hogy azt nem az úgymond „magyarabbak”, hanem a közös szolgálatból átvettek majorizálták. 1919 februárjában a kinevezett tisztviselők 44 %-át adták. Súlyuk ennél is jelentősebb volt. Mert nagy volt a szakértelmük, magas volt a nyelvi felkészültségük, és főleg befolyásos pozíciókat birtokoltak. A proletárdiktatúra alatt ugyan e jelentőségüket nem tudták érvényesíteni, ám az állásukat, egzisztenciájukat akkor is megőrizték. A proletárdiktatúra július elejére kialakuló egyre nehezebb bel- és külpolitikai helyzete nem maradhatott hatás nélkül azokra a tisztviselőkre, akik messze nem meggyőződésből, hanem megélhetési okokból vállalták a szolgálatot. Ebből következőleg a válságosra forduló helyzetben egyre kevésbé voltak megbízhatóak. Ezzel függhet össze, hogy július 2-án Kun Béla nyershangú, rövid rendeletben 94 személyt bocsátott el, július 8-án pedig még 48 főnek mondott búcsút. Ezen – együttesen 142 fős – listának az áttekintése nem is abból a szempontból lényeges, hogy ekkor szinte minden olyan személytől megválnak, akik a polgári demokratikus forradalmat megelőzően az államigazgatás különböző posztjait töltötték be. A lényeg az, hogy a lista széles sávú folytonosságot mutat. 46 volt közös külügyi szolgálati múlttal rendelkező személyt bocsátanak el. Ez azt jelenti, hogy a februárban alkalmazott 61 közös külügyi szolgálati múlttal rendelkező főnek háromnegyed része majdnem végig a proletárállam szolgálatában állt.

Az augusztus elsejei rendszerváltás nyomán a júliusban elbocsátott tisztviselők szinte egy csapásra visszafoglalják íróasztalaikat. Az adminisztratív irányítás most valóban Drasche-Lázár Alfréd kezébe kerül, aki egyébként július 2-ig szintén Kun Béla szárnyai alatt tevékenykedett. A néhány hete elbocsátottak gyors hivatalfoglalása nyomán kemény küzdelem bontakozott ki. Az egyik térfele a forradalmak szolgálatában „kompromittálódottak”, a másikon pedig a Buda-

pestre csak most megérkezettek voltak. Ez utóbbiak felháborodásába elkeseredés vegyült. Azt tapasztalták ugyanis, hogy kérkedhettek ők ugyan a makulátlanságukkal, ám jobb helyzetben a kompromittálódottak voltak. Hiszen azok közben a hivatali ranglétrán előbbre – gyakran messze előbbre – jutottak. Ráadásul ez az aránytalanság rögzült. Mert a proletárállam szolgálatába szegődöttek felülvizsgálata úgy történt meg, hogy az azt vizsgáló bizottság elnöke, másodelnöke, tagjai mind-mind a diktatúrát szolgálta. Így indult el 1919 őszén az ellenforradalmi korszak külügyi szolgálatának a munkája. Enyhe vigasz lehetett számukra, hogy egyes elbeszélések szerint ekkor kezdődött el az önálló magyar külügyi szolgálat megszervezése.⁶⁵ A papír sok mindent elbír.

---

65 A témára, illetve szélesebb összefüggéseire ld. PRITZ 1983 és PRITZ 1995, 9–103.

A Barbarossa-terv – a mából

24a., 24b. Günter Grass mozgalmas magánélete egyik következménye az volt, hogy egyik fia – az író váratlanul és megrendülten értesült róla – a neonácik közé keveredett. Megrendültségének következménye lett a *Krebsgang* c. munkája, amely magyarul Ráklépésben címmel látott napvilágot, s amely máig a világ legnagyobb – a Titanic végzeténél is sokkal nagyobb – hajókatasztrófiájának állít fiktív elemektől sem mentes emléket. A hajót Gustloffnak nevezték. Wilhelm Gustloff anno Svájcban toborzott híveket Hitler pártjának. Az ezen felháborodott David Frankfurter ezért őt Davosban 1936-ban pisztolylövéssel megölte. A náci propaganda mártírt faragott belőle. Emléke hatékony ápolására a munkásüdültetés szolgálatába állított hatalmas hajót – jóllehet eredetileg Adolf Hitler lett volna a névadó – róla nevezték el. 1945 elejére a vakoknak természetesen nem, de a többieknek kétségtelen lett a háború kimenetele, benne a Kelet-Poroszországban élők komor jövője. Tömeges menekülési hullám indult. Január 30-án egy szovjet torpedó a hajót – közel tízezer utassal a fedélzetén – elsüllyesztette. Szörnyű vég, a történet pedig akkor teljes, ha erőteljesen kiegészítjük: mintegy két és félmillió német megmenekült a – messze nem alaptalan, de az egyéni sorsok nézőpontjából bizonyosan számtalanszor igazságtalan – bosszú elől.

A história bizonyosan a felejtés története is. Vajon ki emlékszik mostanság már a *nyolc és fél* évtizede megtörténtre? (Persze nem Frederico a mostani téma.) Amikor az erősen véleményformáló *Times* magazin 1938-ban Adolf Hitlert választotta az év emberének. Ami – ne köntörfalaz-

zunk – pontosan tükrözötte káprázatos sikereit. Miközben természetesen semmit sem tükrözhetett az 1945-ben majd bekövetkezőből. Amikor – történelmi mértékkel mérve csupán porszemnyivel odébb – a nemrégén még az év embere olyannyira a mélybe hullott, hogy gondos kezek elégetett földi maradványait is feltalálhatatlan helyre lapátolták. (Nehogy egyszer zarándokhellyé váljon. Sejtettek valamit, ami most itt kísért kertünk alatt.) Hiszen a második világháború mintegy 55 millió fő pusztulásának nem csekély mértékben ő, az ő rendszere, az ő birodalma volt az okozója. E meredélyek között járva is óvjuk meg magunkat – és a tisztelt Olvasót – a szokványos hibáktól. Tehát se a személyiség szerepét nem növeljük valótlanná – közben jól tudom, feleslegesen papolok –, és öklünket se rázzuk arra a rendszerre, amelynek a Führer (az egyik) formálója és egyben első helyre verkedett reprezentánsa volt. Ha jót akarunk, akkor mindezt a maga történelmi gyökérzetével egybefogva adjuk elő. Azt tesszük.

Emlékezzünk

Amikor most fejet hajtunk azok emléke előtt, akik nyolc évtizede embertelen körülmények között a Don-kanyarban küzdöttek, fagyoskodtak, megnyomorodtak, sokszor már ott a sírba szálltak, *nem hadász-vadász módra* mondjuk fel a leckét a Führer által 1940. december 18-án aláírt Fall Barbarossáról, vagyis a Szovjetunió megtámadását elrendelő dokumentumról. Az internet korában élünk. Amely áldást és átkot hozott ránk. Következőleg ne terheljük e jeles orgánum, a *Korunk* ugyancsak véges terjedelmét olyasmiknek az elmondásával, amit ma már akár egy ügyesebb, értelmesebb középiskolás diák is könnyedén fellel, elolvashat a világhálón. Beszéljünk inkább a nagyon is ide tartozó, és mégis az időben nagyon messzire nyúló előzményekről. És írjunk annak okáról is, vajon Hitler miért merevedett Budapesttel szemben szfinxszerű rejtélyességbe éppen akkor, amikor – minden elvakultsága mellett is bizonyosan ott volt a zsigereiben – a Szovjetunió reménytelen legyőzésére készült? Az az Adolf Hitler lett e téren tétlen, aki 1938-ban Csehszlovákia szétverésében kifejezetten kitüntetett (no, meg maradék állami létünket könnyedén a bőrünkre kockáztató) szerepet szánt Horthy Miklós Magyarországnak. És hasonló forgatókönyv szerint járt el 1941 tavaszán a királyi Jugoszlávia felszámolásában is. Felelünk arra is: ha így viselkedett 1941 júniusában, akkor fél esztendővel később miért lesz majd merőben más? Hiszen ekkor ismét ugyancsak cselekvővé válik Magyarországgal szemben. Nem nyugodott meg amíg emberei (Joachim von Ribbentropot, majd Wilhelm Keitel küldte a nyakunkra) révén el nem érte, hogy megállapodás szülessen a magyar 2. hadsereg, vagyis a Honvédség javának keleti frontra küldéséről.

A gyökerek

Az európai népek összefogásának, közös államszervezetbe integrálásának gondolata a 14–15. században sarjadt ki, a 17. században pedig már megfogalmazódnak olyan elképzelések, amelyek ezt az integrációt – a német etnikum kiváló tulajdonságai okán – német vezető szereppel kötötték egybe. Az igényelt szerep sokáig kizárólag „csak” Közép-Európára, illetve később is elsősorban erre a térségre vonatkozott. E térségnek a különböző al régióiban már a 11. századtól német telepések jelentek meg, akik új hazájukban általában a termelési kultúra fejlesztésének, a civilizációs áldások terjesztésének voltak az úttörői. Gottfried Wilhelm von Leibniz, Immanuel Kant, Gottfried von Herder, Gottlieb Fichte írásaiban már megfogalmazódnak ezek a gondolatok. A Berlint Bagdadon át a Perzsa-öböllel összekötő – sok évtizedes munka nyomán 1940-re elkészült – vasútvonallal a német imperializmus a délkeleti térségek felé nyújtja ki a csápjait. Azon nemzetiszocialista elgondolások, hogy Európa Németországgal azonos, szintén eszmetörténeti gyökérzetűek: a német etnikum joga és kötelessége a nagy államszervezeti alakzat létrehozása.

A 19. század a liberalizmus diadalmaskodásának százada, ám a szabadság, testvériség, egyenlőség eszméjének bajnokai a népek közötti kapcsolatban korántsem voltak mindig következetesek. Például az 1848-as frankfurti nemzetgyűlés egyik képviselője a térség német megszervezését

már azzal is indokolja, hogy a Duna mentén a németektől délre lakó népeknek „sem igényük, sem hajlamuk nincs a függetlenségre”, egy másik honatya pedig azt hirdette, hogy „ezek a népek csak a német nép befolyása alatt képesek önálló nemzeti életre”. Az újkonzervativizmus megjelenésével a Mittel-Europa gondolatkör a pángermanizmusban kapott újabb lendületet. Ez még kevésbé kecsegtette jóval az itt élő népeket, és általa még közelebb kerülünk a náciizmus világához. Paul de Lagarde, a német konzervatív gondolkodás egyik reprezentatívja a nemzetiszocializmus előzményéhez legalább annyira hozzátartozik, mint a gyakran emlegetett Houston Stewart Chamberlain, a maga *A XIX. század alapjai* című, 1899-ben publikált fajelméleti munkájával. Lagarde-nak Hitlerre gyakorolt hatását, jelentőségét az is mutatja, hogy ennek könyvtárában annak fő műve, a *Német írások* két példányban is helyet kapott.

Hitler e munkából látható egyetértéssel azt a részt jelölte meg, ahol Lagarde a belső forradalom elkerülhetetlenségét sugallja, majd annak megtörténte után így profétál: „Németország összes ereje állami akciókban fog kifejezésre jutni, és az állam nem a nemzet szolgája lesz, hanem a nemzet urává és szurrogátumává válik”. Hitler és nemzetiszocialista „forradalma” valóban ezt a programot valósította meg, ennek az államnak a birtokában tudta a totális diktatúrát kiépíteni. Lagarde is a térség minden németjének egyesítését tűzte a zászlajára. Az Anschlusson túl Orosz-Lengyelország elfoglalását, egy Nagy-Németország létrejöttét szorgalmazta. A nem németajkúaknak – a megérkező és germanizáló telepésekkel szemben – szolgazerepet szánt. A zsidókat, ha nem is Madagaszkárra, de Palesztinába akarta kitelepíteni. Lagarde-tól mi, magyarok is megkapjuk a magunkét. E tehetségtelen nép – így Lagarde – a kelták példája nyomán fog a Kárpát-medencéből eltűnni. Lagarde az annak idején, majd később is számos ízben megfogalmazott tételt önti szavakba, amikor azt írja, hogy „a magyarok a szellemi élet terén sohasem alkottak semmit”. Hitler egyetértően húzta alá azt a részt is, ahol az olvasó arról tájékozódhatott, hogy „a magyarok, csehek és az Ausztria jogára alatt élő hasonló nemzetiségek terhet jelentenek a történelem számára”.

Megszületik a döntés

Hitler 1940. december derekára – a Franciaország felett 1940 júniusában aratott káprázatos siker birtokában és ugyanakkor az Anglia ellen eltervelt invázió sikere mind távolabbi időbe tolódása miatt – türelmetlenné vált. Megérlelődött benne, hogy vállalja a kétfrontos háború fantasztikus kockázatát. Vagyis leszámol a Szovjetunióval, mert ez az ország Anglia „szárazföldi kardja”. Ha kiveri London kezéből ezt a kardot, akkor már könnyebben tud majd a csodálva gyűlölt britekkel elbánni. A Szovjetunió elleni támadás tervét, a híres „Fall Barbarossát” a Führer 1940. december 18-án írta alá. Hitler természetesen jól ismerte Napóleon 1812. évi oroszországi hadjáratának mementóját, figyelmeztető üzenetét. Bizott ellenben abban, hogy az időközben bekövetkezett technikai fejlődés sikereinek birtokában az újabb kudarc elkerülhető lesz. Arra alapozott, hogy még a félelmetes orosz tél beköszönte előtt győzedelmeskedik, vagyis nem kell találkoznia „Tél tábornok” rémével. Vakhitében nem számolt „Sár tábornokkal”, azzal a körülménnyel, hogy már az őszi esőzések beköszöntével hadainak erejét az időjárás béklyózza meg. A helyes felismerés ellen hatott az is, hogy míg korábban vakmerő döntései meghozatalánál folyton a haderő irányítóinak ellenvetéseivel kellett szembesülnie, addig most már ilyen hangok egyszerűen nem hallatszottak. A korábbi ellenkezők helyére állítottak nem az erősebb vezéri bizonyító érvek, hanem gyávaságuk miatt hallgatnak. Hitler arra természetesen törekedett, hogy a kétfrontos küzdelem mennél kevésbé legyen ténylegesen kétfrontos harc. Ennek jegyében 1941. január 9-én formálisan is későbbre halasztja a szigetország ellen korábban elrendelt partraszállás újabb előkészületeit, jól bevált álságos megnyilvánulásait tovább folytatva pedig mindent megtesz a Szovjetunió elleni hadjárat előkészületeinek elleplezésére. A Machtergreifung, a nemzetiszocialista hatalomátvétel nyolcadik évfordulóján a berlini sportpalotában nagy beszédet tart, s ebben a támadás tüzét megint Angliára, arra az országra irányítja, amelynek „államművészete” – úgymond – az első világháborút eredményezte, amelynek ő mindenki másnál többször nyújtotta ki békejobbát, de,

sajnos, hiába. Pedig az angolok senkiben sem reménykedhetnek. Aki azt hiszi, hogy Angliának segíthet, annak tudnia kell: minden hajó, amely a német torpedók elé kerül, el fog pusztulni. Hitlernek annál inkább megvolt az oka, hogy indulatosan támadja Angliát, mert magát a díszes rendezvényt is azért kellett szokatlanul késői időpontban, délután fél ötkor elkezdni, mert a német fővárost angol bombatámadás fenyegette. (Természetesen ismerjük az angol és a brit szó közötti tartalmi különbséget. Azért írunk következetesen brit helyett angolt, mert Adolf Hitlernek esze ágában sem volt világhatalomra törni. Kellő szerénységgel ő beérte volna Németország európai hegemoniájával és egyben országa világhatalmi pozíciójával. Kimondottan csodálta mind az angolok, mind az Amerikai Egyesült Államok teljesítményét. Szóval neki elegendő lett volna egy kollaboráns London, egy vele egy húron pendülő Brit Nemzetközösség. Ahogyan elérte a franciák kezes együttműködését is. Óriási eredményt zsebelt be. Gondoljuk meg: a hatalmas szervezettségű és erejű vilmosi liberál-imperialista Németországnak négy esztendő alatt sem sikerült elérnie azt, amit ő 1940 májusában-júniusában megcselekedett. Párizs bevétele után a németek annyi francia parfümöt zsákmányoltak, hogy Berlin utcáin a szél – Albert Speer írja világhíres emlékirataiban – e bódító illatot szárnyaltatta.)

Tényleg nem számított Moszkvával szemben a magyar részvétel?

Nagy tévedés lenne ilyesmit állítani. Helyes válasz soha nem születik helyes kiinduló pont megválasztása nélkül. Sok bölcsessége volt Pierre Nora-nak, aki ismeretelméleti fejtegetéseiben a történeti elbeszélés elkezdésénél a *belépési pont* alapvető jelentőségét hangsúlyozza. Nos, onnan kell elindulnunk, hogy 1941 májusában, júniusában, vagyis a királyi Jugoszlávia szétverése/szétesése nyomán sok szempontból már nem indokolt trianoni országról beszélni. Hiszen milyen trianoni az, amely a valóban trianoninak majd a duplájára gyarapodott? Az 1938–1941 között bekövetkező országnyi területnövekedés révén nem csupán hatalmas magyarajkú tömegek kapták vissza a hajdani Szent István-i birodalom jelentette fedezet, hanem rengeteg idegenajkú is. (Akik ettől már többnyire messze nem voltak elragadtatva.) Az ország ismét soknemzetiségűvé vált. Úgy, hogy a velük szembeni mentalitás – hiába óvott Teleki Pál, a bölcs államférfi tőle – még annál is rosszabb lett, mint ahogyan nemzetiségeinket a dualista korszakban kezeltük. Vastag alapja volt ennek is. Hiszen az utódállamok nemzetiségi politikája – még a sok szempontból valóban polgári demokratikus Csehszlovákiában is – cefetebb volt, mint amit ők anno a magyar uralom alatt tapasztaltak.

Ezzel együtt is 1941 májusára, júniusára nem tért vissza a volt magyar birodalom valósága. Amelynek a tényét egyébként – tudjuk, aranyos – még belülről is sokan elvitatják. Való igaz, hogy az a nagyhatalom, amelynek – Hóman Bálint megfogalmazásában, s az ezt utánaverklizők dikciójában – három tenger mosta a partjait, az soha nem volt valóság. De e délibábozás a józaneszűek előtt nem takarhatja el: 1526 előtt Köztes-Európában, másként szólva Mittel-Európában, vagy Szűcs Jenő nevezetes esszéjére utalva a háromrégiós Európában⁶⁶ igenis létezett *regionális* hatalomként e közép-európai térségben magyar birodalom. Ami az 1867–1918 közötti dualista korszakban bizony feltámadt. (E tekintetben ne higgyünk az egyébként nagyszerű Németh Lászlónak, Szabó Dezsőnek, Bajcsy-Zsilinszky Endrének, Bibó Istvánnak és az útánuk verkliző nem keveseknek.) Mert az 1848-1849-es magyar forradalomnak és szabadságharcnak bukásában is volt erre kisugárzása. E kisugárzás az abszolutizmus időszakában tényező maradt. Birtokában pedig a Deák Ferenc, Eötvös József, id. Andrassy Gyula nevével fémjelzett elit államférfiúi politizálásával a bismarcki Poroszország befolyásával, s messze nem utolsósorban az akkorra már sok súlyos vereséget szenvedett Ferenc József kialakult hajlékonysága kamatoztatásával 1867-ben megszületett az a kiegyezés, amely Bécs-Budapest-központúvá formálta a Habsburgok birodalmát. Vagyis a magyarság egy korabeli európai nagyhatalomban jutott társnemzeti pozícióba.

66 Ld. erre még a kötet 1. sz. lábjegyzetét.

Nos, ezért volt az, hogy a Szovjetunió megtámadása előtti pillanat már olyan helyzetben találta Magyarországot, amely nem tette lehetővé, hogy ebből a hadjáratból kimaradjon. Hitler pedig sokkal jobb taktikus volt annál, mintsem ne látta volna tisztán ezt a helyzetet. Jól tudta: ha ismét kér, ismét adnia kell. De többet már nem akart adni. Mert azzal saját maga alatt vágja a fát. Maga rongálja meg a szlovákok, románok, horvátok vele szembeni nagy előzékenységét: ők ugyanis azonnal beléptek a Szovjetunió elleni háborúba. Természetesen annak reményében, hogy az 1938–1941 közötti, számukra oly' hátrányos döntések hamarosan orvosoltnak. Ezért tudta a Führer, hogy elég volt már az egyébként számára messze nem rokonszenves, társadalmi berendezkedésében kimondottan megvetett népséggel szembeni „jóságoskodásából”. Tudta, ez az ország kényszerpályán mozog, ami pedig az ő malmára hajtja a vizet. E helyzetnek nem csupán e kül-, de a belpolitikai tényezői is hatalmas nyomás alá helyezték – az egyébként messze nem kötélidegzetű – Bárdossy László magyar királyi miniszterelnököt. Akit döntően nem becsúvágya, hanem balsorsa emelt ebbe a székbe. Aki magas állásában sem vesztette el önismeretét. Következőleg nem képzelte magát államférfiúnak. Tudta, hogy csupán köztisztviselő. Természetesen rangot jelent köztisztviselőnek lenni. Ám a helyzet kruciális voltához kevés volt pedánsan „tisztviselni”. Ráadásul Bárdossy egynegyed esztendeje sem volt még kormányfő. A fejére majd halált hozó perében 1945-ben elképesztő őszinteséggel bevallja: egyszerűen nem volt tisztában, hogy milyen törvények hatálya alatt kellett volna cselekednie.

Azt természetesen tudta, hogy felelős magyar miniszterelnök. De a státusz és a pozíció sokszor nem esik egybe. Számára kiváltképpen nem esett egybe. Olyan rendies mentalitású országnak volt a kormányfője, ahol e rendies jelleget az azóta elmúlt – pedig mekkora vargabetűket kanyarító – évtizedek sem fakították ki. Sőt... A kormányzó 1868-ban, ő 1890-ben látta meg a napvilágot. Amikor Horthy Miklós 1920 márciusában leteszi államfői esküjét, akkor a kereken harminc esztendőes Bárdossy László csak minisztériumi segédtitkár. Amikor miniszterelnök lesz, akkor a köztük lévő lebilincselően nagy korkülönbség súlyát számára tovább növelte az a tényező, hogy az 1920-ban sokak számára még oly nehezen elviselhető államfő időközben a magyarság szimbólumává emelkedett. Ráadásul tengerészként is katonaember volt, akinek vérébe ívódott, hogy a civileknél a katonák különbek. Ezért is történhetett, hogy amikor június 26-án délben berontott hozzá Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar főnöke azzal a „biztos” hírrel, hogy Kassát nem provokált szovjet légitámadás érte, akkor csak egy dolog vezette: le kell mosni a gyalázatot.

Bárdossy László pedig nyelt egyet – és igazodott. Feledte, hogy felelős magyar miniszterelnök. Felelőtlenül viselkedett. Hiszen neki – ha valóban felelős – csak egy útja marad. Visszaadja megbízatását. Nem ezt tette, hanem összehívta kormányát. Báránynépe persze, hogy tudta a dolgát. Bárdossy László pedig másnap a Házban – felettébb foghíjas padsorok előtt – bejelentette, hogy a történetek után Magyarország hadiállapotban lévőknek tekinti magát a Szovjetunióval.

Adolf Hitler már a délibábos jövőbe néz

A német katonák még fel sem tépték a szovjet állam határsorompóit, még folytak a támadás előkészületei, amikor a Führer – egész pontosan június 11-én – már a Barbarossa-terv sikeres végrehajtása utáni időkre történő félkészülést is meghatározta. Ha van dokumentum, amelyből pontosan meg lehet határozni, hogy a magát hadvezérként is csalhatatlanul nagynak gondoló, mert még mindig győzelmes sikerek hullámán töretlenül előreszárguló Adolf Hitler miképpen is akart az idővel versenyt futva a világ mennél nagyobb részének befolyásolójává válni, akkor minden bizonnyal ez az irat az.

A szovjet-orosz haderő legyőzése nyomán – olvashatjuk – Németország és Olaszország uralja majd katonailag az európai szárazföldet. „Egyelőre” az Ibériai-félsziget nélkül – írja a dokumentum, s ezzel Hitler tulajdonképpen kendőzetlen nyíltsággal kimondja: belátható időn belül az egész kontinentális Európa urává akar válni. Hiszen a valójában csak propagandaszólamként létező Berlin–Róma tengelyen belül a németeké volt a túlsúly. A Führer minden bizonnyal azért akarta az Ibériai-félszigetet is közvetlenebb befolyása alá vonni, mert – Mussolinitől eltérően –

Franco nem volt kellőképpen kezes szövetséges. Az európai térséget ekkor már semmiféle komoly veszély nem fogja fenyegetni, biztonságának megőrzéséhez pedig kevesebb haderőre lesz szükség. E megállapításhoz hozzátartozik egy olyan félmondat is, amely „a még tekintetbe jövő támadó operációkra” utal. Ez bizonyosan az Ibériai-félsziget meghódoltatása szándékaiként értelmezendő. Hitler „belátható időn belül” Spanyolországot választás elé akarta állítani: hajlandó-e az angolok Gibraltárból történő kiűzéséhez csatlakozni, vagy sem. Mivel Madrid vonakodását Hitler nagyon is kézenfekvőnek láthatta (meglehetősen rossz emléket őrzött a Francóval 1940 októberében történt találkozásjáról), ezért készült eleve a fegyveres út igénybe vételére is.

A Vichy-Franciaországot Hitler hosszabb távon biztos és igencsak fontos feladatok ellátására kész és képes szövetségesnek gondolta. Az észak-afrikai háborút segítségével akarja megnyerni, a Földközi-tenger nyugati részén lévő brit flotta mozgásterét vele együtt akarja tovább korlátozni, sőt még Afrika északi és nyugati partjait és vele kooperálva akarja az angolok támadásától megvédeni. A Szovjetunió legyőzése révén Hitler arra is számít, hogy megnövekedett hatalma birtokában Törökországra és Irakra olyan nyomást tud gyakorolni, amely révén ezek az országok segítségére lesznek az Anglia elleni küzdelemben. A keleti villámháború biztos sikerében bízva már az esztendő késő őszen, a bekövetkező télen a Wehrmachtot az alábbi stratégiai feladatok elé állítja: a Földközi-tengeren és az Elő-Ázsiában lévő brit pozíciók ellen összpontosított támadást kell indítani. Ennek egyik elemeként a Líbiából Egyiptomon át kibontakozó német-olasz támadásnak a Szezei-csatornához kell eljutnia. Novemberre az előkészületeket be kell fejezni, és ennek keretében az Afrikában harcoló német hadtestet személyileg és anyagilag a lehető legjobb állapotba kell hozni, annak érdekében, hogy újabb nagyobb német egységeket ne kelljen Észak-Afrikába küldeni.

Számolva azzal, hogy az angolok meg fogják erősíteni Közép- és Közép-Keleten pozícióikat (és természetesen magát a Szezei-csatornát is), az említett összpontosított támadás keretében a másik német hadműveletet Bulgáriából Törökországon keresztül kell kibontakoztatni annak érdekében, hogy a Szezeiben lévő angol hadállásokat Keletről is megtámadhassák. Végül, ha a Szovjetunió összeomlása megteremti a feltételt, akkor a Kaukázuson túli területekről egy motorizált expedíciós hadtesttel – a Bulgáriából induló erőkkkel együttműködve – meg kell támadni Irakot. A Franciaország felett aratott győzelem mennél teljesebb kiaknázására, illetve Anglia pozíciójának gyengítésére Hitler 1940. november 27-én rendelte el a Gibraltár feletti ellenőrzés megszerzését célzó Felix-hadművelet előkészítését, amely azonban akkor nem járt eredménnyel. Az áthidalhatatlan nehézségek miatt az előkészületeket 1940. december 12-én leállították. Most – feltételezve a Szovjetunió gyors bukását – a keleti hadműveletekkel együtt ismét szőnyegre hozza ezt az ügyet is. A szoros feletti ellenőrzés megszerzése nyomán Spanyol-Marokkóban „csak” abban a mértékben akar szárazföldi csapatokat állomásoztatni, amennyire azt a Gibraltár feletti ellenőrzés biztosítása indokoltá teszi. Másként fogalmazva, ez természetesen a Spanyol-Marokkó feletti befolyás megszerzését is jelenti, hiszen csak annak birtokában van értelme az ottani tengely-csapatok állomásoztatása mérlegelésének. A kollaboráns Franciaországra történő támaszkodás gondolata szintén vörös fonálként húzódik végig a dokumentumon. Ez érthető is, hiszen Hitlernek minden sikere ellenére jól kellett tudnia, hogy a németek erejének is megvannak a maga vaskos korlátai. A Gibraltár elfoglalására szőtt előző évi tervek kényszerű feladásának emléke is elevenen élhetett benne. Franco langyos magatartása is felértékelte a szemében a vichy-i kormányzatot. Ezért fogalmaz úgy ebben a dokumentumban, hogy Észak- és Nyugat-Afrika partjainak védelmezésén túl nyugat-afrikai angol gyarmatok megszerzése, valamint a de Gaulle által ellenőrzött területek feletti uralom visszaszerzése Vichy feladata, és ehhez szükséges a kollaboráns Franciaországnak megerősödése.

A földközi-tengeri pozíciók elleni, három irányból összpontosított támadás mellett a keleti hadjárat befejeződése után teljes erővel ismét hozzá kell fogni a hadiflotta és a légierő együttes alkalmazásával a szigetország ostromához. A partraszállás céljára kell majd minden erőt összpontosítani, mert a sikeres invázióval Hitler kettős célt akart elérni: mind a szigetországot, mind pedig a világhatalmat összeroppantani. Arra a kérdésre, hogy mikor indul majd e gigantikus vállalkozás, a Führer végül kitérően válaszol: „még nem látható”. Vajon pillanatnyilag maga is visszarettent, vagy csupán arról van szó, hogy az egészen pontos kezdési időpontra vonatkoztatja a bizonyta-

lanságot? – Megkockáztathatónak véljük, hogy mindkét felelet helyességét mérlegelni kell. Saját magát is erősíthette akkor, amikor mindennek kapcsán azt mondja, a legnagyobb hatást akkor érnék el, ha egyszerre támadnának a Gibraltárban, Egyiptomban és Palesztinában. Ez valójában már nem is három, hanem négy irányból való támadást jelentene, hiszen a Szuezi-csatornánál lévő brit állásokat mind Egyiptom, mind Törökország irányából érte volna a csapás.

A nagyon is határozottan induló utasítás a vége táján jelentős mértékben elbizonytalanodik. Az utolsó bekezdésben Hitler arra kéri a fegyvernemek főparancsnokait, hogy ezen „előzetes szándékok” után tegyék meg „gondolati” és „szervezeti” előkészületeiket, majd azok eredményéről „kellő időben” tájékoztassák őt annak érdekében, hogy „végleges” utasításait – igaz: még a keleti hadjárat idején – kiadhassa. S végül arra is fel kell figyelniünk, hogy magát a dokumentumot nem Hitler, hanem Walter Warlimont vezérőrnagy, a haderő-főparancsnokság vezetési törzsének helyettes vezetője írta alá. Az 1939 áprilisa és 1945 áprilisa között kiadott 75 hadsereg-főparancsnoksági utasítások közül saját kezűleg Hitlert 33-at írt alá, a többit a főparancsnokság egyes vezetői látták el kézjegyükkal, írták alá.

1941. június 22-én a Szovjetunióra 153 német és 29 szövetséges hadosztály támadt. A június 11-i utasítás azzal számolt, hogy a győzelem után a megszállási feladatok ellátására elegendő lesz 60 hadosztály, sőt Hitler még ezek egy részét is elvonhatónak vélte az összpontosított támadás Kaukázuson túlról kibontakoztatandó eleméhez. A támadás előtti napon Mussolinihez intézett levelében a Führer ugyan azt írta, hogy a döntés révén lélekben felszabadult, mert a Moszkvával 1939 augusztusában kötött szövetség „igen gyakran kínos volt” számára, mert „valamilyen módon szakítást jelentett mindennel”, politikai pályafutásával, koncepciójával, korábbi kötelezettségeivel, mégis mielőtt e tehertől való megszabadulása megtörtént volna, már az ennél is nagyobb teher nyűgét vette a nyakába. Mert az állandó harc, az állandó küzdelem volt az életeleme, számára a béke tartós állapotként nem is létezett. A hadvezér Hitler még el sem kezdte azt a nagy háborút, amelybe majd – népét is szakadékba taszítva – belepusztul, s már a még nagyobb térségeket érintő háborúról vizionált. Ekképpen tehát a második világháborús német béketerveknek nincsenek szilárd körvonalaik.

A Moszkva alatti fordulat

A tervezgetéseket a valóság vastagon megmászította. Bár 1941. október 2-án a Wehrmacht Moszkva bevételeire lendült támadásba, s olyan közel kerültek a győzelemhez, hogy a fagyoskodó német tisztek távcsövein már a Kreml tornyai is láthatóvá váltak, a villámháborús stratégia a szovjet főváros előtt mégis elbukott. (Itt is érdemes egy pillanatra megállnunk. Mert majd 1945 utáni sorsunkat befolyásoló dolog történt. A majd győzedelmes szovjetvezetés olyan Európát akart, amelyben efféle csúfság többé nem történhet meg. A kelet-európai szatellit-övezet kialakításának ez volt az egyik döntő mozgóterve. Putyin 2022. február 24-i agressziójára nincsen mentség. De a magyarázatot a történelem – íme – tálcán szállítja. Csak a balgák és rövidlátók lantolnak arról, hogy nem lehet tanulni a históriából. Persze, hogy bőven akadtak, akadnak alulteljesítők. És holnap sem lesz másként.) A Vörös Hadsereg a védelemre három vonalat létesített. A még 1941. áprilisban Japánnal megszületett megnemtámadási szerződés birtokában a távol-keleti katonai körzetből pihentebb csapatokat telepíthettek át. Hatalmas kudarcuk a németeket arra kényszerítette, hogy szövetségeseiktől nagyobb áldozatvállalást követeljenek.

A villámháborús terv kudarca, Ribbentrop Budapestre érkezése

A Wehrmacht Moszkva alatti veresége, majd a Vörös Hadsereg ellentámadása Hitlert minden tartalék mozgósítására készítette. Ez húzta keresztül külügyminisztere tervét, aki magyarországi vadászatra készült. Minő fájdalom: december elején le kellett mondania a bizsergető időtöltést. 1942. január 6-ától 10-éig mégis Magyarországon tartózkodott. És annak keretében a vadászat is meglelt Mezőhegyesen. Arra pedig az államfő a meglepett Kállay Miklóst is meghívta. Mert ő akkor már kiszemelt új miniszterelnök volt. Hadd ismerje meg a német külügyminiszter leendő

partnerét. Bárdossy László menesztéséről azért döntöttek, mert kormányzása néhány hónapjának külpolitikai mérlege maga volt a katasztrófa: hadiállapot három világhatalommal. A tervről ugyan von Ribbentropnak szót sem ejtettek, de a német valamit megsejthetett. Különben miért szegezte volna ennek az egykedvű vidéki bajszos magyarnak azt a kérdést, hogy képes lenne-e hazája Romániával és Bulgáriával együtt milliós hadsereget a bolsevizmus legyőzésére mozgósítani? A váltással azonban az államfő és környezete még várt. Kállay Miklós úgyis szörnyen nehéz örökséget kap. Mielőtt elküldik az egyre inkább tehertétellé váló miniszterelnököt, teljesítsen még további két feladatot. Ribbentrop követeléseit szorítsa vissza a minimumra és szavazzassa meg a kormányzóhelyettesi poszt létesítését elrendelő törvényt.

Újév napján a Führer levelet intézett Horthy Miklóshoz, amelyben a magyar hadsereg részvételét kérte a tavasszal induló nagy hadjáratához. Ribbentrop követeléseinek célja felől tehát Budapesten semmi kétség sem lehetett. Ribbentrop egyszerre volt bombasztikus, álságos és durva. Szájából csak úgy áradtak a nagy szavak a feltétlen nagy német győzelemről, a bolsevizmus 1942-ben bekövetkező bukásáról, ám hamar rátért az egész magyar hadsereg Szovjetunióba küldését célzó követelésre. A kormányfő megrökönyödött arcát látván minden teketóriázás nélkül fenyegetőzésbe csapott át. A Führer méltányos és szenvedélyes természetét hozta szóba. Megtörténhetik – riogatta vonakodó vendéglátóját –, hogy ilyen körülmények között a nagy Vezér egyáltalán nem fog számot tartani a magyar segítségre.

– Nem hallgathatja el – folytatta –, hogy egy ilyen elhatározás nagyon rossz hatást váltana ki a német közvéleményből, a pártból és a kormányból. – Az áldozatvállalás nagysága – váltott megint hangot, látván, hogy Bárdossy a kompromisszum útját keresi, ő pedig blöffölt, amikor az egész hadsereget kérte – a magyar területi igények majdani kielégítésével lesz szoros kapcsolatban. A tárgyalások során ezek a látszólag baráti hangok voltak a legveszedelmesebbek. Hiszen az adott körülmények között, amikor a német égisz alatt informálisan lassan új kisan-tantá szerveződő szomszédok Magyarországnál lényegesen nagyobb áldozatokat hoztak a náci győzelem oltárán, akkor reálisan aligha lehetett újabb területi változtatásokra számítani. Éppen ezért jelezte december elején Bárdossy László Hans Franknak, a németek által megszállt lengyel területek főkormányzójának, hogy a galíciai határmódosítási kérelem immáron tárgytalan. Így ezek a szavak burkolt fenyegetést tartalmaztak: akkor nem változtat Berlin a korábbi területi döntéseken, ha a magyarok megfelelően teljesítenek...

És Ribbentrop nem csupán katonát kért. Ismét szóba hozta a kőolajszállításokat, mert a novemberi pótlólagos évi 40 ezer tonnás igényből Bárdossy csupán egyszeri jelleggel 6 ezer tonnát engedélyezett. Most a német követelés újabb 60-80 ezer tonnára vonatkozott. A magyarországi németek soraiból pedig 20 ezer fiatal besorozását szorgalmazza a fegyveres SS-be. A német nemzetiség jelentős részével már hosszú évek óta sok gond volt. Ezért olyan feltételekkel született meg az igenlő válasz, ami legalább nem növelte ezeket a problémákat. E szerint kizárólag népi németek sorozhatóak, tehát olyanok, akik a Volksbund tagjai. Minden esetben be kell szerezni a szülők írásos engedélyét. (Magyarországon akkoron 24 év volt a nagykorúság feltétele.) Berlinnek vállalnia kellett, hogy ezeknek a fiataloknak birodalmi állampolgárságot ad, mert azok a sorozással egyidejűleg magyar állampolgárságukat elvesztették. A leglényegesebb kérdésben azonban Bárdossy – hiába kiabált több alkalommal Ribbentrop – nem vállalta, hogy egyedül, vagy esetleg a németekkel szemben teljesen képlékeny honvédelmi miniszterrel kettesben döntsön. Hiszen a német kérés, akár részbeni teljesítése is, a miniszterelnök-külgügyminiszter minimálprogramja csődjét jelentette.

S a *Népszava* karácsonyi számának üzenete – az első komoly népfrontos összefogás a kormány politikájával szemben – számára sem volt kétséges... Többször tárgyalta a kérdést a kormánnyal, és Horthy jelenlétéhez is ragaszkodott. Ribbentrop végül magyarországi tartózkodása utolsó napján, január 10-én kapta meg – Horthy Miklós és Bárdossy László együttes tolmácsolásában – a számára nagy megkönnyebbülést hozó választ: Magyarország ugyan nem bocsáthatja rendelkezésre hadseregét száz százalékban a keleti hadjárat céljára, de hajlandó lehetőségeinek legszélső határáig elmenni, azaz a hadjáratban az eddiginél lényegesen nagyobb erővel részt

venni. Január 20-án pedig megjött Wilhelm Keitel, a Német Véderő Főparancsnokság főnöke a keretmegállapodás konkretizálására.

Befejezésképp: az Endlösung és a Führer

A Berlin melletti Wannsee nevű tónál 1942. január 20-án megtartott, Reinhard Heydrich-szervezte konferencia döntései ismertek, ellenben sok történész olyan iratot szeretett volna találni, amely perdöntő bizonyosság lenne arra, hogy az Endlösungra Hitler adta ki az utasítást. Jóllehet ilyen irat nem született, de Hitler több ízben nyíltan pusztulással fenyegette meg a zsidóságot. 1939. január 30-án a Birodalmi Gyűlés 885 képviselője előtt a Kroll-Operában tartott ülésén mondott két és fél órás beszédjében a weimari korszak, a versailles-i békerendszer szokásos ócsárlása után leszegezte: „Nem lesz addig nyugalom Európában, amíg a zsidókérdést ki nem kapcsolják.” A zsidóság vagy más népekhez hasonlóan szolid tevékenységet fog folytatni, vagy pedig előbb vagy utóbb „elképzelhetetlen mértékű válságba pusztul bele”.

„És egy dolgot szeretnék – folytatta – ezen a talán nem csupán számunkra, németek számára nevezetes napon mondani: életemben gyakran voltam próféta, és gyakran kinevettek. A hatalomért folytatott harcom idején elsősorban a zsidó nép fogadta hahotával jövődöléseimet, hogy egyszer majd Németországban az állam és a nép vezetését átveszem, és azután – sok egyéb mellett – a zsidókérdést is megoldom. Azt gondolom, hogy ez a harsogó kacaj időközben Németországban a zsidóságnak már a torkába fojtódott. Ma ismét jövődölök: ha az európai és Európán kívüli finanszsidóságnak ismét sikerülne a népeket világháborúba taszítani, akkor nem a Föld bolsevizálása, hanem az európai zsidó faj megsemmisítése lesz az eredmény.”

Éppen két, majd három esztendővel később tartott beszédeiben Hitler abban a hiszemben – és azt állítván – ismételte meg fenyegetését, hogy azt első alkalommal 1939. szeptember elsején, a világháború kirobbantásának napján tette meg. A tévedés nyilván a lélektani esettanulmányok gazdag tárházába is beleillik, mert a tények sokadszori önkényes értelmezése – ti. a „gonosz” erők vitték újból és újból őt az erőszak útjára, Lengyelország megtámadására is azért került sor, mert nem fogadták el „békefeltételeit” – előbb-utóbb az eredményezi, hogy az illető maga is elhiszi, amit másokkal akar elhitetni.

Ám nem csupán a hatalmon lévő Hitler beszélt a zsidóság tervezett elpusztításáról. Hitlernek az a Dietrich Eckart nevű, a húszas évek Németországában viszonylag neves költő és műfordító volt az igazi mestere, aki az obskúrusan antiszemita-nacionalista Thule Társaságnak volt a tagja, aki a világháború után még ide-oda bolyongó Hitlerre a társaság okkultizmusban is gyökerező eszmevilágát rásugározta. Ennek a termékeny együttlétnak lett az egyik eredménye az az 1924-ben megjelent Eckart-mű, amely valójában inkább Hitler műve. *A Bolsevizmus Mózesről Leninig. Nevelő célú beszélgetésem Adolf Hitlerrel* c. könyv olyannyira Hitler gondolatainak foglalata, hogy Miskolczi Ambrus meglehetősen meggyőzően ezt tartja a későbbi Führer első könyvének. Ebben a beszélgetésfüzérben – sok hajmeresztő kijelentés után – a zsidók iskoláinak és templomainak felégetését javasló Mester szavaira, ekképpen reagál a mesterét nyilvánvalóan meghaladó Tanítvány: „Az égetés nekünk átkozottul keveset segítene. Így van ez! Ha nem lett volna egy zsinagóga sem, egy zsidó iskola sem, ha az Ószövetség sem készült volna el, a zsidó szellem akkor is jelen lenne és hatna. Kezdetől fogva itt van, és nincs zsidó, aki ne testesítené meg.”

Ez a szellem hatotta át a nemzetiszocialista rendszert, ezért következett be a holokauszt, amely a hadvezér Hitler „békeprogramjának”, háborús célkitűzéseinek szerves része volt. A Barbarossa-terv mindennek csak egyik eleme. E terv – és vele az egész – azért nem sikerülhetett, mert az angolszász világ megértette, amit manapság sokan nem értenek: a két totális rendszer közötti különbséget.

A Szovjetunió elleni magyar hadba lépés döntési mechanizmusa

25. Végtelen bonyolultságából adódóan a történelemben minden igazságra és vélt igazságra is lehet „forrást” találni. Bárdossy László népbírószági pere valójában sokszor a szophoklészi drámák erejével izzott.

1941. június 27-én délelőtt az Országgyűlés Képviselőházában Bárdossy László miniszterelnök egészen rövid bejelentést tett. Utalt arra, hogy a Ház elnöke méltó szavakkal bélyegezte meg „a Szovjet népjogellenes és minősíthetetlen támadását”. „A magyar királyi kormány – folytatta – megállapítja, hogy a támadások következtében Magyarország és a Szovjetunió között a hadiállapot beállott.”

A 20. századi magyar történelem egyik legsúlyosabb, következményeit tekintve a legdrámaibb eseménye kezdődött meg ezzel, miközben formailag szinte nem történt semmi. A kormány nem ragaszkodott ahhoz, hogy állásfoglalása előtt az államfő kikérje a testület véleményét, a Képviselőház pedig ügyet sem vetett arra, hogy éljen a vonatkozó hatályos törvények adta jogával. Azzal a jogával, hogy a honvédség már megtörtént országhatáron túli alkalmazásához haladéktalanul megadja vagy attól azonnal megvonja a hozzájárulását. (Már ennek a napnak a hajnalán a magyar légierő szovjet városok bombázására indult, néhány órával később pedig szárazföldi egységek is

átlépték a határt.) 1945-ben a népbíróság előtt Bárdossy majd azt mondja, azért nem szavaztatta meg a képviselőket, mert egyszerűen nem tudta az ilyen esetben megteendő intézkedéseket. – Teljesen tisztában vagyok azzal – mondotta ekkor –, hogy ismernem kellett volna a törvényt. Az lebegett a szemem előtt, hogy sietni kell – mondja elképesztően póre őszinteséggel –, és ezért jelentettem be.⁶⁷

Miért kellett úgy sietni? A korabeli források gondos mérlegelése alapján határozottan állíthatjuk: semmi olyan *közvetlen* ok nem volt, ami ezt a felelőtlen sietséget indokolta volna.

Közvetett okok ellenben voltak, s azok súlya irgalmatlanul nagy volt.

1. A trianoni Magyarország 1938 és 1941 között 93 ezer km² területét több mint 170 ezer km²-re növelte. És ez messze nem saját erejéből történt. Azt lényegében teljes egészében a hitleri Németország ereje, (természetesen önös érdeke diktálta) akarata tette lehetővé.⁶⁸ Ennek nyomán Berlin közép-európai szövetségi rendszerét roppant súlyos belső ellentmondások feszítették. A máig tisztázatlan – mert szinte bizonyosan tisztázhatatlan – június 26-i kassai provokáció pillanatában már csak Magyarország nem volt hadviselő fél. Szlovákia és Románia kimondottan azt remélte háborús részvételétől, hogy Hitler javára korrigálja a korábbi területi döntéseket. Magyarországnak feszült volt a viszonya Horvátországgal, s a legyőzött Szerbiával szemben az volt az érdeke, hogy az ne nyerhesse vissza korábbi státuszát. Ebből következőleg Magyarországnak nagyon fontos érdeke volt, hogy Berlinnel jó viszonyban legyen. 1941 júniusában Németország ereje – nemzetközi megítélés szerint – olyan irgalmatlanul nagy volt, hogy a Szovjetunió legyőzését rövid hónapok kérdésének látták. Adolf Hitler 1938–1939-ben Csehszlovákia, 1941 tavaszán Jugoszlávia szétveréséhez kért – jelentős (1918 előtt a Magyar Királysághoz tartozott) területek kilátásba helyezésével – tevőleges magyar részvételt. Most ellenben nem kért semmit. Nem akart kérni, mert nem akarta újabb területekkel gyarapítani Magyarországot. Hitler ezért szfinxszerű rejtélyességbe merevült. Hiszen jól tudta, hogy a fent vázolt helyzet Magyarországot úgyszólván bele-sodorja a háborúba. Ez a számítás azért is reális volt, mert a magyar–német katonai együttműködés okán a magyar politikai vezetést a magyar katonai vezetés ilyen irányú erős nyomás alatt tartotta. Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar főnöke már május elején olyan emlékirattal bombázza a miniszterelnököt, amelynek az volt a lényege, hogy a szovjet–német háború elkerülhetetlen, s abban Finnország, Magyarország, valamint Románia részvétele is elkerülhetetlen lesz.

Bárdossy jól sejtette, hogy Werth fellépését a német vezérkartól birtokába került értesülés motiválhatta. Ismeretesen a Barbarossa-terv nem tartalmazta Magyarország felkérését a támadásban való részvételre.⁶⁹ Ez azonban – ismételjük – csupán azt jelentette, hogy a Führer már oly mértékűnek tartotta (joggal) Magyarország függőségét, hogy úgy kombinált, a magyarok anélkül sodródjanak majd a háborúba, hogy azért nekik újabb területi engedményt kellene kilátásba helyeznie. A katonák viszont tisztában voltak a háború mértéktelen kockázatával, ezért a honvédséggel való kapcsolataik elmélyítésére, arra törekedtek, hogy Werth Henrik és köre hozza mozgásba a magyar politikai vezetést. Kurt Himer tábornok, aki már a délszláv háború előkészítésében a német hadsereg-főparancsnokság magyarországi összekötője volt, s azóta sem hagyta el Magyarországot, május utolsó napjaiban már a Szovjetunió ellen készülõ német agresszióban történõ magyar közreműködés érdekében tárgyalt. Bár korrekten megmondta, hogy nincs berlini felhatalmazása, mégis a honvédség mozgósítására osztogatott tanácsokat. Ezeknek az ösztönzéseknek hatására május 31-én, majd június 14-én Werth újabb memorandumokkal gyakorolt nyomást a miniszterelnökre. A Bárdossyra nehezedõ katonai nyomást a berlini követ, Sztójay Döme diplomáciai erőszakoskodása tetézte. Május 24-én a német támadást június derekára prognosztizálta. Sztójay tudta, hogy Hitler nem fogja Magyarországot katonai részvételre felkérni, ezért újabb és újabb jelentései révén azzal tépte Bárdossy idegeit, hogy a románok szerep-

67 BÁRDOSSY 1996, 88., vö. PRITZ 2005, 281.

68 A sikerekben természetesen megvolt a korabeli magyar külpolitikának, diplomáciai gépezetnek is a szerepe, mint ahogy Olaszország is segítette a magyar törekvéseket.

69 Ld. erre részletesebben az előző fejezetet.

hez fognak jutni, részvételükért cserében vissza fogják kapni Besszarábiát, s „érdemeik” alapján a második bécsi döntés revízióját iparkodnak majd elérni. E veszedelem elhárítása érdekében szintén a Berlinnek való felajánkozást szorgalmazta.

2. Az 1919 augusztusától berendezkedő rendszert korrekten egy korlátozottan parlamentáris rendszerként jellemezhetjük. Ebből és a korabeli mentalitási viszonyokból adódóan alakult ki az előjáróban bemutatott helyzet. Az 1920. évi XVII. tc. értelmében Horthy Miklós két feltétellel vihette az országot „közvetlen fenyegető veszély esetében” háborúba. 1. Szükség volt a kormány *előzetes* pozitív állásfoglalására. 2. Szükség volt a parlament egyetértésére. Ezt elegendő volt *utólag* kikérni, ám azt „késelem nélkül” meg kellett tenni. Mindezzel szemben június 26-án dél után két óra körül (tehát Kassa bombázása után alig egy órával) Werth Henrik már az államfőnek referált a provokációról. Lépését a miniszterelnököt megkerülve tette meg. Minden vizsgálatot mellőzve azt állította, hogy szovjet támadás történt. Horthy Miklóst a bombázás mérhetetlenül felháborította, s a kormány állásfoglalásának elébe vágva a hadiállapot mellett döntött. Bárdossy László tudomásul vette a jogelvonást, kormánya pedig a kormányzói döntés szerint foglalt állást. A kormány tagjai – egy-két kivétellel – külpolitikai horizonttal nem rendelkeztek. A felelőtlenül gyors döntésben nem látták meg az országra leselkedő veszedelmeket. A Képviselőház hozzájárulását a kormányfő csak július 24-én kérte meg, s azt október 23-án kapta meg. A honatyák természetesen nem töprengtek hónapokig a helyes döntésen. E késői aktus is plasztikusan jelzi, hogy mennyire nem egy-két ember meggondolatlan hirtelen cselekedete, hanem az akkori hivatalos Magyarország egészének döntése volt a hadba lépés.

3. A külpolitikai horizont hiánya ideológiai elvakultsággal párosult. Képtelenek voltak az ideológiai szempontokat a politikai nézőponttól elkülöníteni. Az ideológiai elvakultság pedig messze nem csak a kormánynak volt a sajátja. Az nagyjában és egészében az egész rendszert jellemezte. Élén az államfővel. – Lesülne az arcomról a bőr – mondta Horthy Miklós a jogtalanul meghozott döntésének végrehajtására magához kéretett miniszterelnökének –, ha ezt az aljas támadást megtorlatlanul hagynám.⁷⁰

Bárdossynak két választása volt: vagy lemond, vagy úgy vállal a hadba lépésért felelősséget, hogy magának a döntésnek az érdemi kialakításában semmiféle szerephez nem juthatott. Az utóbbit vállalta. Nincsen arra hiteles felelet, hogy mi történik akkor, ha Bárdossy László június 26-án a kormányzói kihallgatásról nem a minisztertanács összehívására siet, hanem visszaadja megbízatását. Arra ellenben van hiteles válasz, hogy majd később, 1942 márciusában – még az 1941. júniusnál is sokkal nehezebb helyzetben – sem a németek embere lett az utód. Hiszen Kállay Miklóst maga Bárdossy László sem nevezte soha a németek emberének. Sőt éppen azért bírálta, mert németellenes politikájával – hite szerint – az ország érdekeit veszélyeztette.⁷¹ S arra is van kétségbevonhatatlan felelet, hogy milyen is lett a Bárdossy-kormány öröksége. Bárdossy László korábban Teleki Pál miniszterelnöknek volt a külügyminisztere. Bár Telekivel ellentétben ő maga nem volt államférfi, hanem csak tisztviselője hazájának,⁷² ám a körütekintés, az arra való törekvés messze jobban jellemezte, mint azt sokhelyütt szokás állítani. Például 1941 áprilisában, amikor a német csapatok a tervezettnél korábban, 6-án átlépték a német–jugoszláv, 7-én pedig a magyar–jugoszláv határt és elsöprő lendülettel kezdték meg az ország elfoglalását, akkor Bárdossy tartja magát az öngyilkos elődje által kialakított forgatókönyvhöz, tehát bevárja azt a 10-én bekövetkező pillanatot, amikor Zágrábban kikiáltják az „önálló” Horvátországot. Pedig akkor a jugoszláv légierő sorozatban provokálja a magyar hadba lépést, ám arra Jugoszlávia ellen soha nem került sor.

Ám azt is el kell mondanunk: Bárdossy ekkor is ahhoz a forgatókönyvhöz tartja magát, amelyet halálával Teleki Pál már érvénytelenített. A hivatalos Magyarország azonban erről nem vesz tudomást, az új miniszterelnök számára pedig ez a mérvadó. Bárdossy számára a Szovjetunió

70 BÁRDOSSY 1991, 145. és BÁRDOSSY 1996, 86. – Ld. még PRITZ 2005, 278–280.

71 Ld. a következő fejezetben a 102. lapon olvashatókat.

72 Népbíróvási perében maga nyilatkozott ekképpen. BÁRDOSSY 1996, 276. Ld. még PRITZ 2005, 279.

elleni hadba lépésnél is a hivatalos Magyarország akarata a mértékadó. Ezért hajol meg az államfő elsietett, alkotmányjogilag kifogásolható döntése előtt. Az ő körültekintésre való törekvése „csak” abban nyilvánul meg, hogy a magyar haderő a Szovjetunió elleni támadást mintegy 45 ezer katonával indítja meg. Ez erősen különbözött Werth Henrik és társai álláspontjától, akik a frontra vezényelték volna szinte az egész magyar honvédséget. A kiküldött erő ellenben a német támadó erő létszámának csak mintegy *másfél százalék*é. A döntés mögött a kormányfő azon elgondolása volt, hogy a minimális lépések taktikája sikert hoz: kivédi a német „atmoszférikus” nyomást,⁷³ s ugyanakkor megmarad az ország mozgási szabadsága. Az ellenben ezek után nem maradhatott meg. Bárdossy nagyot tévedett, amikor bízott a kis lépések taktikájának a sikerében. Követheték kis lépések a hadba lépést, ám maga a június 27-i bejelentése irgalmatlanul nagy döntés volt. Sokak hitével szemben nem a vak Végzet, hanem ez lökte rá az országot arra a lejtőre, amelyen már a másik két világhatalommal, tehát Nagy-Britanniával, majd az Amerikai Egyesült Államokkal bekövetkező hadiállapot akkor és úgy elkerülhetetlen volt. Ez óriási különbség a júniusi drámához képest.

Nem szeretnénk félreértetni: az adott körülmények között Magyarország nem kerülhette el a Szovjetunióval való hadiállapotot. Ám annak akkor és úgy nem kellett bekövetkeznie. Márpedig a történelemben a *mikornak* és a *hogyanak* igen nagy a jelentősége. Mindenképpen sorsformáló, helyenként sorsfordító. A Nagy-Britanniával 1941. december elején beállt hadiállapot ellenben akkor és úgy elkerülhetetlen volt. Mert Magyarország Londontól – Joszif Visszarionovics Sztálin akaratából – nem csupán ultimátumot kapott. Az ultimátum kemény, de teljesíthető követelés. Ez teljesíthetetlen volt. És egy héttel később – most Adolf Hitler akaratából – ugyancsak *elkerülhetetlen volt* az USA-val szembeni hadiállapot. Mert a Szovjetunióval háborúzó, Angliával hadiállapotban lévő, szomszédjaival egytől egyig rossz viszonyban lévő, az olasz szövetségéstől támaszt nem kapó Magyarországnak csak az igazodás maradt. Íme, egy kis nép sorsa Adolf Hitler és Joszif Visszarionovics Sztálin között. Ezt a sorsot a történelmi múlt, a geopolitikai helyzet, s nem csekély mértékben az ország akkori urainak elhibázott politikája formálta.

---

73 Perében maga Bárdossy jellemezte így a helyzetet. Ld. BÁRDOSSY 1991, 127. és BÁRDOSSY 1996, 88. – Ld. még PRITZ 2005, 281.

Zsidópolitika a Kállay-kormány idején

26. Adolf Hitler a Reichstagban 1939. január 30-án köntörfalazás nélkül kijelentette: „Ha a nemzetközi zsidó pénzembereknek még egyszer sikerül egy világháborúba belerángatni a népet, akkor ez nem a zsidók győzelmét, hanem a zsidó faj megsemmisülését fogja eredményezni Európában.” 1941 szeptemberében az NSDAP propagandaosztálya plakátot készített erről a szövegről és azt az egész Birodalomban terjesztették. Reinhard Heydrich, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője november 29-én fogott a németek uralma/hegemóniája alá hajtott európai területeken élő mintegy nyolcmillió zsidó legyilkolását kidolgozó konferencia megszervezésébe. Némi halasztás után az összejövetelre 1942. január 20-án 14 fő részvételével került sor. Magától értetődik, hogy ezt az eszelős tervet minden részleteiben ilyen rövid idő alatt – ráadásul szivarfüstben, konyakozás közben – nem lehetett kidolgozni. Ám vitathatatlan szimbolikus jelentőségén túl a konferenciának megvolt a maga konkrét súlya is. 1942 végére az SS saját kimutatásai szerint már 4 millió zsidót pusztítottak el. (KERSHAW 2004, 424.) Ebben a keretben helyezendő el a Kállay-kormány zsidópolitikája.

„Jóképű, tipikus magyar úr”⁷⁴ költözött be a miniszterelnökségnek otthont adó Sándor-palotába 1942. március 9-én. Csődgondnoknak érkezett. Elődje, Bárdossy László 11 hónapos miniszterelnöksége alatt Magyarország a Szovjetunióval, az Egyesült Királysággal, végül az Amerikai Egyesült Államokkal, tehát három világhatalommal került hadiállapotba.

Szörnyű eredmény, de nagy hiba lenne az akkori miniszterelnök felelősségét – annak rögzítése keretében – túldimenzionálni. 1946 elején történt kivégzésének indokoltsága sem vitathatatlan.

74 BRAHAM 1997, I, 225.

A Szovjetunió elleni hadba lépés *akkori* és *ahogyan* történt volna az ő személyes felelőssége, de a másik két hadba lépés már elkerülhetetlen folyomány volt. A júniusvégi rossz döntés sem kizárólag az övé. Arra a hivatalos Magyarország akaratából került sor. Azt pedig az ország történelmi útja, trianoni végzete, geopolitikai helyzete és urainak esetenként elhibázott politikája magyarázza.

Sem korával, sem az utókorral Kállay Miklósnak nem volt, nincs szerencséje. Mintegy nyolc évtizeddel ezelőtt kormányozta a lehetőséghez, személyes adottságaihoz mérve sikeresen nehéz sorsú országunkat, a német gályához kötött sajkát, de nevéhez még manapság is kipuhtíthatatlanul két – messze nem ártatlan – csacsiság tapad: 1. hogy sikeresen járta – úgymond – a *kállai kettőt*; 2. hogy azon törte folyton a fejét, hogy miképpen lehetne a háborúból *kiugranunk*.

Arról ellenben – témánk közepébe rúgtatva –, hogy a wannseei konferencia árnyékában, amikor Európa különféle szegleteiből elindulnak a halálvonatok a megsemmisítő táborokba, s közben nem csupán Magyarországon, hanem a németek megszállta Európában is zömükben a *magyar állampolgárságú zsidó születésűek* létükben a *magyar állam védte* biztonságban éltek⁷⁵ – nos, erről az ugyancsak alapvető fontosságú, nagy-nagy elismerést érdemlő tényről már alig hallható hangon szól csak az elbeszélés. A történész természetesen rögvest hozzáfűzi, hogy a túlélők mindközben számos megaláztatás közepette pergették napjaikat, ám az aránytévesztő fanyalgókat saját kis életükbe való – egyébként teljesen helyes, egészséges ösztön hajtotta – kapaszkodásukra figyelmezteti. Annak szempontjából mérlegeljenek.

A kép csak akkor teljes

A kép csak akkor teljes, ha az 1944. március 19. után dermesztő gyorsasággal megtörténtek is a latra tételnek. Az egymással feleselő összevissza beszédekkel szemben merőben más volt a múlt valósága. A harsogók az egyik oldalon szokásosan a keservet mantrázzák. Azt, hogy mi – állítólag – a Föld legszerencsétlenebb nemzete lennénk, egyedüllétünk párját rikítja, a németek mindig balsorsba löktek bennünket, a honi zsidóság pusztulását is e huncutoknak⁷⁶ köszönhetjük. A másik oldal ellenben – kimondva, kimondatlanul – a legszívesebben *fasiszta*,⁷⁷ *birka*⁷⁸ nemzetről vizionál. Elismerik ugyan, hogy Hitler nem volt jó ember, de – mondjuk – Szekfű Gyula, vagy Illyés Gyula és a hasonlók *vél*t romlottsága a Führerénél is nagyobb. A magyar holokausztért a magyarságé a fő felelősség. A honi zsidóság sorsa merő szenvedés volt, sorsukat rontották, amikor idejöttek, asszimilációjuk totális tévedés.

Ezen – más-más módon, de – egyként mételvező beszédekkel szemben patikamérleg-pon-tossággal azt kell és lehet elmondani, hogy magyarországi zsidó honfitársaink jelentős részének 1944 késő tavasza, kora nyara heteiben megtörtént elszállítása a magyar állam és a magyarországi társadalom hatékony közreműködése nélkül nem volt keresztülvihető. A maroknyi német intézkedővel való gördülékeny együttműködést jelentős mértékben az a társadalmi klíma szökkentette szárba, amelyben 1938-tól – a volt, de nem különösebben jelentős – ellenállás után rendre tető alá kerültek a zsidó származású honfitársaink létfeltételeit mindinkább megnyomorító törvények. Ha a kutató a korszak törvényeiben megtalálható zsidóellenes passzusokat keresi, akkor – a korabeli korszellemből következően – nem

75 Uo. I, 256–271.

76 A huncut még a 19. század első felében is nagyon csúnyát jelentett.

77 Aki egy népet egészében minősít, az a kollektív felelősséget is mondja. Amit – más vonatkozásban – különben mélyen elítél. A kettős mérce sokhelyütt dívott, dívik, és – minden bizonnyal – a jövőben sem lesz másként még sokáig.

78 A történelem során a fennlévők túlságosan sokat megtettek, megtesznek annak érdekében, hogy az istenadta nép valóban birka legyen. De tökéletes munkát – mindnyájunk szerencséjére – képtelenek végezni. És ha betelik a pohár, a „birka” nép sátánként cselekszik. Az 1514-es pórlázadás – gondoljunk Illyés Gyula nevezetes költeményére, amelyben a Dózsa mögött tolongó százhuszezer „sátánt” megverselte –, avagy 1918 novemberében a feldúlt kastélyok, az iszkoló, mert korábban sok disznóságot művelt jegyzők képsorai plasztikus cáfolatok.

nagy erőfeszítéssel akár 22 ilyen törvényt is listába vehet. Nyomukban pedig a végrehajtási utasítások garmadáját is sorolhatja. Ám, ha nem relativizálja el a törvény fogalmát, s bölcsen felméri a relativizálásban mint olyanban megbúvó veszedelmet, akkor távol tartja magát attól, hogy – természetesen akaratlanul – az antiszemitizmust szítsa. Mert még a szelídeket is megvadítja. A mérlegeléshez a holokausztkutatók alapművét, annak tartalomjegyzékét érdemes szemügyre venni. Randolph L. Braham magisztrális munkájának *13 oldalas tartalomjegyzékében* az látható, hogy míg a szerző az első és a második zsidótörvényt két alfejezetben, a harmadikat egy alfejezetben tárgyalja, addig már sem a negyedikről, sem az ötödikről ilyen alfejezet nem tájékoztat. Hiszen a történetírás és a történeti közgondolkodás kollektív emlékezet produktuma. A tárgyba vágó kollektív emlékezet pedig az istennek sem akar háromnál többről tudni. Tudományosan magasan pozicionáltaknál is lehet – isten bocsássa meg nekik – ilyesmit olvasni, szájukból hallani. A rögválóság ellenben az, hogy bizony éppen a Kállay-kormány nem csupán a negyedik ilyen törvényt szavaztatta meg. Hanem az ötödiket is. Mert valójában *a negyedik*ként nyögvenyelősen számon tartott törvényhely sorban már *az ötödik*. A negyedik pedig az, amit még a Bárdossy-kormány terjesztett be a Háznak, de ideje fogytán aztán már a Kállay-kormány szavaztatta meg. A negyedik tehát egy előző kormány *beterjesztette*, s az utána következő kormány *megszavaztatta* törvény volt.

Igazság és jog bizony két dolog

Történt egy ízben, hogy a haza bölcse valamely jogi eset boncolgatása közben felfelé mutatott, és azt mondta volt: az emberfia jó esetben „csak” jogot szolgáltat. Mert – és itt ujját az ég felé *emelte* – az igazság fenn van. Szóval lehetnek ugyan a jogalkotók egy-egy remekbe szabott alkotásukra nem alaptalanul büszkék, az egyszerű halandót – s azok vagyunk többségben – a jog kacifántos nyelvezete mégis sokszor inkább megzavarja, mintsem eligazítja. Alaposan ki van ez fundálva. Mert a „rend” valójában a mérhetetlenül igazságtalan körülmények között élő többség féken tartásának az (egyik) eszköze. Az eszköz hatékonyságát a paragrafusok többség számára alig érthető nyelvezete is segíti. Mindezt azért adtuk elő, hogy a zsidó vallásnak⁷⁹ a negyedik törvényben megszabott ismét hátrányos helyzete kristálytiszta legyen.

A harmadik köztudottan tilalmazta a keresztények és a zsidó felekezetűek közötti házasságot, s még a nemi kapcsolatot is fajgyalázasnak minősítette. A sarjadó vonzalmaknak, az ágaskodó vágyaknak – emberből vagyunk – mindig nehéz ellenállni. A tilalmak áthágására az emberi leleményesség mindig keresi az utakat. Ha azok nem adódnak, akkor ösvényeken törekszik célba. Esetünkben a kitérteknek a *visszatérés* volt a megoldás. Mert innen már probléma egy szál sem akadt. A korszellem cerberusai ellenben felhorgadtak a csalafintaságon. És nagyon durván visszacsaptak. Céljuk a visszatértek hatékony megbüntetése, az erre az útra ácsingózóknak pedig a durva elriasztása volt. A jogalkotóknak nem kellett mást tenniük, „csupán” lerombolniuk a 19. század végének vívmányát. Amikor 1895-ben az állam törvénybe iktatta, hogy a zsidó vallás azon túl *bevett* felekezet. Most hátraarcot vezényeltek: ekkortól a zsidó vallás ismét nem *bevett*, hanem csupán *elismert* felekezet lett. Nagyszerű distinkció. Hiszen a józanész számára, ami elismert, miért ne lett volna egyben bevett is? De nem volt az. És ismét nem lett az.

A szokásos besorolással szemben

A szokásos besorolással szemben tehát a negyedik zsidótörvény az 1942. évi VIII. törvény-cikk. Amely összesen hat paragrafusból áll. Velősen. De milyen velősen? Gonoszul velősen. Az 1. § nemes egyszerűséggel kimondja: „Az izraelita vallásról szóló 1895: XLII. törvénycikk

79 És ezzel együtt természetesen a zsidó vallásúaknak. Az egybeesés pedig e térfélen a vallás identitásképző – köztudottan – hatalmas szerepe okán (bár azt a századvégen megindult szekularizáció csökkentette) igen jelentős.

hatályát veszti.” A második sor a hatályvesztés értelmét egyetlen mondatba sűríti: „Az izraelita vallásfelekezet törvényesen elismert vallásfelekezetnek nyilvánították.” A jogi csalafintaságban járatlanok számára az egészen jól hangzó *elismert* szó valójában letaglózó értelmét, a *bevett* és az *elismert* közötti hatalmas különbséget a 2. § tette dermesztően kézzelfoghatóvá: „Az izraelita vallásfelekezetet, továbbá az izraelita vallásfelekezet, annak szerve vagy tagjai által fenntartott iskolát vagy más intézetet az állami vagy községi háztartás terhére támogatásban vagy segélyezésben részesíteni és az ilyen célra e törvény hatálybalépése előtt már előirányzott kiadásokat teljesíteni nem lehet.”

A harmadik és negyedik paragrafus a törvény végrehajtásáról, a hitközségek dolgaiba való állami beavatkozásról szól. Az 5. § arról intézkedett, hogy még írmagja se maradjon meg annak az addigi „lehetetlen” helyzetnek, amely miatt az állam e törvény meghozatalára „kényszerült”. Tehát „bevett vagy elismert vallásfelekezetből az izraelita vallásfelekezetre áttérni, úgyszintén bevett vagy elismert vallásfelekezetten kívül állónak az izraelita vallásfelekezetbe belépni ennek a törvénynek hatálybalépése után nem lehet. Az ilyen áttérés vagy belépés végett a törvény hatálybalépése előtt folyamatba tett eljárást a törvény hatálybalépése után befejezni nem lehet.”

Lehetetlen feladatot kapott

Az új miniszterelnök alapján azt a lehetetlen feladatot kapta, hogy vezesse ki az országot a háborúból. Természetesen nem tudta elérni. Ám nagy eredménye, hogy az ország nem süllyedt el még jobban a háború mocsarában. (A magyar 2. hadsereg frontra küldése ugyan az ő idejében történt, de arról a németekkel még Bárdossy Lászlónak kellett megállapodnia.)⁸⁰ A kállai kettős (kettőt jobbra, kettőt balra) ostoba legendáját szajkózók a szavakat a tettekkel keverik össze. Kállay valóban nem takarékoskodott a németbarát nagy szólamok puffogatásával. Ám azok fedezékében egyirányban törekedett cselekedni. „Ha valakit kínpadra vonnak – írja visszaemlékezéseiben –, és olykor-olykor a pribékek szája íze szerint is beszél, hogy a tortúrát elodázza, de azt sem önérdekből, hanem hogy a rábízott ügyet mentse: nyilvánvaló, hogy nem mindent úgy érez és gondol, ahogy kényszerűségből mondja; ám ha abban a helyzetben is van bátorsága ellentmondani kínzóinak, abból világosan kitűnik, hogy nagyon is komolyan gondolja, amit mond, és szeretné, ha mások is megismernék valódi érzéseit. Bizony, egyedül én mertem ezt tenni a németek karmaiban vergődő országok vezetői közül; egyedül én szálltam szembe néha a németekkel. A cseh, szlovák, horvát, román vezetőktől, a lerohant északi országok vagy éppen Vichy politikusaitól soha nem hallottam ilyen hangokat. Mennyivel könnyebb lett volna a dolgom, ha nem egyedül kell fellépnem.”⁸¹ Mivel Berlin teljesen meg volt elégedve Bárdossy László politikájával, ezért Kállay az onnan feléje áradó nagy bizalmatlanságot enyhítendő az egész korábbi kabinetet átvette. A külügyminiszteri posztot pedig elődjének ajánlotta fel, aki azt nem fogadta el. „Te katasztrófába viszed az országot. Rólad mindenki tudja, hogy németellenes vagy és angolbarát vagy és nem vagy antiszemita. Futsz majd az angolok után, de soha nem nyered meg őket, ahogy Bethlen sem tudta, sem senki más. Ők le vannak kötelezve ellenségeinknek, az oroszoknak és a kisantantnak, és soha nem fogják cserbenhagyni őket. Te viszont elveszíted a németek barátságát, és Magyarország magára marad. Azon a tényen, hogy ha a németeket megverik, minket is a vesztesek közé sorolnak, te úgysem tudsz változtatni. Ez eldőlt már az első világháborúban, és eldőlt Trianonban is.”⁸²

80 Kállay nem megélhetési politikus volt, nehezen volt rávehető, hogy a tövises feladatot elvállalja. Annyiban könnyítettek az őt az ország élére tuszkolók a dolgán, hogy a már bukásra ítélt Bárdossyra osztották a Moszkva alatt megvert, s ezért szövetségeseitől nagyobb áldozatvállalást követelő németekkel történő keserves tárgyalást.

81 KÁLLAY 1991, I, 98–99.

82 Uo. I, 52.

Menjen előbb Berlinbe

1927 óta a magyar kormányok olasz kurzust vittek, s ennek jegyében a hivatalba lépő miniszterelnökök első külföldi útja az örök városba vezetett. Így tervezte ezt a jóképű, tipikus magyar úr is. A Führer jármán járó Duce ellenben azt üzenté: szívesen látja – a Vezérnél tett vizitje után. (Valamirevaló történész innen is tudja: a Berlin–Róma tengely szólama alapjában valós tartalom nélküli propagandafrázis volt.) Az olajozottan nyélbe üttetett németországi út minden várakozást felülmúlt. Az ilyenkor szokásos monológok helyett Kállay kérdéseket kapott, azokra meggyőzően válaszolt. „A Vezér kifejtette előtte, hogy tisztában van azzal, hogy Románia, Bulgária és a volt Jugoszlávia nem konszolidált államok, mert nincs államalkotó képességgel felruházott román, bolgár és jugoszláv nép, hogy csak Magyarország konszolidált állam, mert a magyar nemzet államalkotó, és mert természetesen vezető rétege van a régi magyar nemességben.”⁸³ Sikere birtokában a tipikus magyar úr szokásos flegmája – sokszor csak tettetett flegmája – még nagyobb lett. A vonaton hazafelé a németek győzelmében rendületlenül hívó berlini követe nem tudta őt rávenni a vele való beszélgetésre. „Sztójay beszélt, beszélt. Kállay hosszú szivarját szívta, kinézett az ablakon, olykor bólintott, vagy figyelmeztette őt, hogy ez a rozs elég jó, vagy az a krumpli nagyon gazos. Bárdossy tíz perc múlva nem bírta volna tovább, és igyekezett volna Sztójajt meggyőzni arról, hogy milyen nagy számár. De abból beszélgetés lett volna, és Sztójay elérte volna azt, amit akart. Kállay nem akart politikáról beszélgetni.”⁸⁴

Itt kő kövön nem marad

Sokszor belefáradt saját németbarát szólamai ismételtetésébe, politizálása végső fokon való reménytelenségébe. Génjei – ősei sok évszázados igazgatási gyakorlata nyomán – fáradtsággal árasztották el. Nemzetfelfogása – rengeteg osztályostársával azonosan – egyszerre volt romantikus, s a nemzetet a keresztény középosztállyal azonosító. – *Hogy mersz te röhögni olyan történelmi színművön, amelyik Magyarország miniszterelnökét megríkatja?* – esett neki Örley István írónak 1944 februárjában a Nemzeti Színház folyosóján. Az összecsapásnak Herczeg Ferenc *Aranyszárnyak* című színműve volt a kiváltója. Annak kulisszahasogató frázisain a kormányfő könnyezett, az író fékezhetetlenül nevetett.⁸⁵ Korábban, néhány héttel a második világháború kirobbanása előtt egy Budapesten ülésező nemzetközi kongresszus elnökeként esti gellérthegyi sétán a hegyről kitaruló panorama, a sötétedésbe váltó pillanat ígézetében a tanácskozás résztvevői elképedésére Kállay egyszer csak ezekre a szavakra fakadt: „Jól nézzék meg e csodát, mert utoljára látják: a királyi Vár és körös-körül minden semmivé lesz, itt kő kövön nem marad.” Mert – osztályát és nemzetét szokásosan, nagyon sokakhoz hasonlóan egybemosva – attól rettegett, hogy a magyar állam kriptáján a címerpajzsot befelé kell fordítani. Szegedy-Maszák Aladár és kollégája, Bede István is úgy érzi, amikor 1943-ban átveszi a Külügyminisztériumban vezetői megbízatását: mintha szakadékba tartó kocsira ugrottak volna fel. „Állam volt ez még? – az állam szétesett, a társadalom szétrohadt. Egy hosszú történelmi vonalnak vége szakadt, dicstelenül, szégyenletesen,

83 Kállay így beszélte el ezt a látogatásra őt elkísérő munkatársainak. SZEGEDY-MASZÁK 1996, II, 83. „Látszott rajta, hogy ezt azért Hitlertől is egészen szívesen hallja.” Uo. 84. A történésznek ellenben az a benyomása, hogy ez nem teljesen lehetett így. A látogatásra elkísérőknek tartott elbeszélés a kormányfő – meglehetősen gyakori eljárás – kiszínezte. Esetünkben saját romantikus nemzetképe szerint. Memoárja – ahol erről *nem* tesz említést –, alátámasztják ezt. „A legnagyobb meglepetésemre Hitler egyetlen megjegyzés, egyetlen mozdulat nélkül, figyelmesen végighallgatott. Az arcáról sem tudtam leolvasni semmit. Halkan kezdett beszélni, de azután is, végig, halkan, társalgási tónusban nyugodtan folytatta; őszintén szólva az volt az érzésem, hogy az egész ügy nem nagyon érdekli.” KÁLLAY 1991, I, 118.

84 SZEGEDY-MASZÁK 1996, II, 84.

85 Az egész történetet Tóbiás Áron írta meg Szabó Zoltánnal Londonban történt beszélgetése alapján *Játék a történelemmel* címmel: *Magyar Nemzet* 1993. december 24. 16. Vö. Szabó Zoltán azonos című hajdani színikritikájával: *Magyar Nemzet* 1944. február 27. 9.

vagy ha jobban tetszik, groteszkül véres tragikomédiában.” – kérdezi és válaszolja meg jogos kérdését majd nevezetes munkájában 1947-ben Szekfű Gyula.

Széteső állam is tud ütni

Egy széteső állam, egy szétrohadó társadalom is tud még a gyengébben, a pillanatnyilag kiszolgáltatottakon hatalmasat ütni. Ez történik majd meg a német megszállás utáni hónapokban. És történt korábban, 1942 tavaszán, amikor az egyébként sem erős kommunista ellenállás harcosait gyűjtik be, pusztítják el így-úgy. Nehogy ám saját kormányzati garnitúrája legyen majd a háború után rezsimit váltó, szovjetizált országnak. Természetesen lett.⁸⁶ A félt és mégis elképzelhetetlen megszállás a tipikus magyar urat letaglózta. Már azt is nagyon nehezen viselte, hogy Kleßheim előtt az államfő nem fogadta el bölcs tanácsát: – Ne menjen ki az országból a Führerrel való találkozóra.⁸⁷ Amikor az összetört kormányzó vonata a magyar fővárosba begurult, tudta, hogy nincs tovább: menekülnie kell. Hónapokig a török követség védte, a nyilasok országglása idején Mauthausennek lett a lakója.⁸⁸ Személyes tragédiája sem takarhatja el, hogy a VIII. és a XV. tc. tető alá hozásával – akaratlanul – neki is megvolt a szerepe a dolgok idáig fajulásában. Különben míg *mentálisan* aligha volt ő antiszemita, romantikus történelem- és nemzetszemléletéből következően mégis ott lakozott benne az antiszemita. Sokkal nagyobb úr volt ahhoz, hogy érzületében antiszemita legyen. Hiszen alaphangon az antiszemitizmus a szegények, az elszegényedettek⁸⁹ szocializmusa. Személyes habitusát legpontosabban a valóságban meg nem történt esetet rögzítő, széltében-hosszában elterjedt anekdota fejezi ki. Mely szerint az eléje járuló zsidó hitelezőit cinizmusával nyugtatta meg: miként biztosak lehetnek abban, hogy – ígérete ellenére – tartozását soha nem egyenlíti ki, hasonlóképpen legyenek nyugodtak: antiszemita harsogásainak nem lesz életüket elpusztító következménye. Romantikus történelem- és nemzetszemléletéből következően mégis lakozott benne egy *másfajta* antiszemitizmus. Mert – osztályostársaihoz hasonlóan – a zsidóság vertikális megosztottságát messze nem látta a maga valóságosságában, a kapitalizmus természetéből következő igazságtalanságokat pedig teljesen valótlanul a zsidóságra testálta.

„Én a zsidókérdést – mondotta a MÉP pártértekezletén elmondott bemutatkozó beszédében – egyszerűen szociális, mégpedig a legvirulensebb szociális problémának tartom. Van természetesen faji vonatkozása, van gazdasági és bőségesen sok más, de [...] a zsidóság aszociális lény, úgy is, mint tömeg, úgy is, mint egyén. Ha megvonjuk bármely országban a mérleget, azt kell megállapítani, hogy a dolgok végső kifejlődésében kártékonyak voltak. Vegyük a magyarországi képet. Sokan mondják, hogy a zsidóság hasznot is hozott országunkban, ha elismerik káros voltukat is. Tény és tagadhatatlan, hogy az ipar és kereskedelem terén, ennek gyors kiépítésében jelentős részük volt. De állítom, hogy *mi nélkül is ki tudtuk volna ezt a gazdasági vonalat is építeni*. Talán nem ebben a *tempóban*, de nem is kellett volna ilyen tempóban s ilyen bőségesen az árat megfizetni. De viszont azt a *kárt*, amit más vonalon okozott, például *1918-ban*, soha vagy csak nehezen tudjuk

86 A történet természetesen szövevényes, ám a lényeg lényeg marad: brutális módszerekkel lehet érzékeny veszteségeket, deformításokat előidézni, de azért a vén vakondok csak teszi a dolgát. A szovjetizált rezsimek pedig azért lett saját garnitúrája, mert az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió megszabta bipoláris világrend tartósan ígérkezett. Rezsimeket működtetni, kiszorgálni pedig nem csupán túlélést, hanem az átlagszínvonalnál jobb (sokkal jobb) életkörülményeket garantál. Amikor pedig egy rezsimek elkezd recsegni-ropogni, akkor nem nagy dolog az átállás. A születő új világnak is szüksége van működtetőkre. Az átállók szokásos frázisa – ők valójában a bomló rezsimit inuuszakadtaig belülről aknázták alá – zene a születő hatalom fülének.

87 Horthy Miklós összes miniszterelnöke közül Kállayval értette meg leginkább magát. Ez esetben mégis inkább hiúsága győzött...

88 A nem ritka maszatolásokkal szemben: voltak megsemmisítő táborok, s voltak olyan koncentrációs táborok, ahol „csak” koncentráltan tartottak fogva tömegnyi embert. És az ott lakók sorsa között is akadhettek tetemes különbségek. Volt, akinek szervilis társa cipelte a kofferjét, míg a zömmel természetesen csak a rettegetése maradt...

89 Ezért temett annyi antiszemita az első világháború előtt még etablirozott keresztény középosztályban is.

kiheverni. Itt tehát semmi másról nincs szó, mint *helyrehozni* azt a szociális igazságtalanságot, amit a zsidóság szereplése Magyarországon mint *eltolódást* eredményezett az ország anyagi, gazdasági létének *kiegyensúlyozottságában*.⁹⁰

A hosszú, ám a dolgok súlyához mérten egyáltalán nem hosszú idézetben szinte⁹¹ minden benne van, ami Kállay felfogásában káros, visszahúzó, az ország javát szolgáló saját cselekedeteiben korlátozó volt. Romantikus történelem- és nemzetszemlélet kellett ahhoz, hogy a zsidókérdést ne a magyar fejlődés súlyos zavaraiából bontsa ki. Súlyos történelem- és nemzetszemléleti hiba volt meg nem látnia, hogy a honi polgárosodásnak a vezető osztályok hibáiból, tehetetlenségéből következően lettek idegenajkúak a hordozói. A *patópálok* hada akadályozta a fejlődést, s őket nem a betelepülő idegenek importálták. Azt állítani, hogy *mi enélkül is ki tudtuk volna ezt a gazdasági vonalat is építeni* – legfinomabban szólva is – merő önbecsapás.⁹² Az *is* szócska a romantikus nemzetszemlélete buzogtatta önelégültségre vall, amelyet az ország számos esetben ugyancsak drágán fizetett meg. Amely ellen legjobbaink is kétségbeesetten harcoltak, s amely az ő hatásfokukat alaposan lerontotta. Kállay nem (ő sem) akart semmit se tudni arról, hogy a *tempót* nem egy ország, hanem a világ, egészen pontosan annak a centruma szokta diktálni. A szokásos szépítésekkel szemben a józan szakirodalom számos ízben figyelmeztetett arra, hogy a dualizmus kori – különben valóban imponáló – kapitalista fejlődés sem volt olyan jelentős, ahogyan azt számosan beállítják. Az *eltolódás a kiegyensúlyozottságban* valóban létrejött, de annak alapvetően a kapitalizmusban volt és van a magyarázata, a zsidótörvényekre történő burkolt utalása szintén mély gyökerzetű történelemszemléleti hiba. Ő sem látja – nem kirívóan, hiszen még ma sem látják sokan –, hogy a törvények és a német megszállás utáni elszabadult pokol szervesen összefügg. 1918 felemlítése is súlyos – ma is ártó – kelevény. Mert azt – a jóképű, tipikus magyar úr totális félremagyarázásával szemben – nem a zsidóság szabadította a nyakunkba. E forradalom a századelőtől érlelődött, s a Nagy Háború elvesztése kiváltotta helyzet robbantotta be. A Jászi Oszkár és elvbarátai vezette progresszív zsidóság nem csupán a kialakult helyzet determináns volta miatt nem lehetett eredményes, hanem azért is, mert vele szemben a Vázsonyi Vilmos fémjelezte potens, mértékadó zsidó körök sem a célokat, sem a tempót nem helyeselték.

Mindent egybefogva: Kállayt nem csupán a körülményei táncoltatták zsákban. Hanem szemlélete is. Természetesen itt is méltányosak vagyunk: mázsányi súlyok mellé tesszük az ő sokkal kisebb súlyú, de szintén lefelé húzó felelősségét. Így lett az, hogy amikor azok a huncutok március 19-én az Úr 1944. esztendejében megjöttek, akkor beszakadtak a kapuk, elszabadult a pokol...

Kiugrás? Dehogy

Hogyan is volt az a *kiugrás*? Sehogy. A sztálingrádi fordulat jelentőségét – pártállástól függetlenül – sokan megértették. A hovatartozások különbsége a következtetések levonásában mutatkozott meg. A szélsőjobboldal az addiginál sokkal teljesebb háborús teherviselést akart elérni, a Kállay–Bethlen-csoport ellenben a Voronyezsben megsemmisült magyar 2. hadsereg⁹³ maradványainak hazahozását óhajtotta. A miniszterelnök fokozottabb súlyt helyezett a nyugati hatalmakkal való – korábbi hónapokra visszanyúló – kapcsolatfelvételi kísérleteire, amelyeknek az volt a céljuk, hogy tisztázzák: milyen feltételekkel válhat ki az ország a német szövetségből, ha arra a hadihelyzet lehetőséget kínál. Húzzuk alá tehát vastagon: kiugrási kísérletek helyett sikertelen kapcsolatfelvételi kísérletek voltak „csupán”. A német szövetségből egyébként lehetetlenség volt kiválni. Belpolitikai okokból azért nem, mert itthon sokkal többen voltak a német szövetség

90 KÁLLAY 1991, I, 100. – Kiemelések: P.P.

91 Szinte, mert itt nincs szó képtelen állításáról, mely szerint a zsidóság lett volna az az „át nem eresztő réteg”, amely az oka „annak, hogy a mindnyájunk által tehetségesnek, pompásnak elismert magyar parasztságból kevesen jutottak a felsőbb társadalmi rétegekbe”. Természetesen hasonló valótlanúság lenne azt állítani, hogy a *mindnyájunk* alanyhoz általában a *büdösparasztozás* illett.

92 És egyben akkori és mai híveinek a félrevezetése.

93 A magyar hadtörténelem egyik legnagyobb veresége.

mellett, mint ellene. A német szövetségnek nem a nácibarátság, hanem a szükségszerűség volt az alapja. Ha a történelmi Magyarország visszaszerzésének ábrándjából nem tudtak kigyógyulni, és annak visszaszerzéséhez semmi reális erejük nem volt, akkor nem maradt más hátra,⁹⁴ mint a németek kegyét keresni, elfogadni. Amiből következően a magyar sors a nácik sorsával elkerülhetetlenül összetapadt. A németbarátságnak egyébként mély volt a történelmi-társadalmi beágyazottsága. Ami alapvetően a német gyökereket, a német társadalmi, kulturális, gazdasági és minden egyéb kapcsolódásokat jelentette. 1848-ban a magyar fővárosban több volt a német, mint a magyar szó, a szaksajtó még a 20. század elején is döntően német. Még azoknak is, akik a Habsburgokat, s a velük összemazatolt osztrákokat utálták, bőven lehetett csillaguk a német glóbusz. A németek iránti rokonszenv sokszor teljesen független volt attól, hogy az illető rokon-avagy ellenszenvezett a nemzetiszocialista Németországgal. A létező valóság domináns eleme ellenben az lett, hogy Németország bő évtizede Adolf Hitler országa volt. A nemzetiszocializmus sokan olyanok is rokonszenveztek, akik bár magát az ideológiát elutasították, de annak külpolitikai tartalmát – vágjunk vissza a békeszerződésben elszenvedett nemzeti sérelmekért, nem hagyhatjuk, hogy a második nagy háborút is elveszítse a Nibelungok népe – teljesen elfogadták.

Magyarországon mindezt az 1938–1941 közötti időszakban visszatért, a trianoni területtől nem sokban elmaradó nagyságrendű országrészek jövőbeni sorsa tetézte. Konkrét kutatások hiányában nem lehet megmondani, hogy a politikai közvélemény mekkora részét alkották a délibábos többséggel szemben a higgadt kevesek, akik látták a háború kimenetele és a területgyarapodások közötti szoros összefüggést. De azt tudjuk, hogy még napjainkban sem kevesen vannak azok, akik szerint Kassa, Kolozsvár azért került vissza, mert Horthy apánk nekidurálta magát, s felpatant a deresére – aki mást gondol, az ócska bolsevista trükk áldozata. Ám a döntési helyzetben lévők bizonyosan látták a kapcsolatot. Ha a szélsőjobbon elhelyezkedők nem is látták mélyebben az összefüggést, de a németek mellett mind szorosabb felzárkózás, a háborús terhekből való sokkal komolyabb részesedés követelésével német hátterüket erősítették.

Arcpirító válasz

Szegedy-Maszák Aladár, a Külügyminisztérium politikai osztályának 1943 nyaratól vezetője – akkoron e poszt birtokosa a tárca harmadik legfontosabb helye – az esztendő júniusára, a semleges országokban állomásozó magyar követek tájékoztatására készítette el (ügyelve a miniszterelnökkel történő egyeztetés követelményére) azt a memorandumot, amely indiszkréción okán a Foreign Office-ba, vagyis a brit külügyminisztériumba is eljutott. A dokumentum hűen tükrözi a korabeli hivatalos Magyarország magáról, nemzetközi meghatározottságairól alkotott felfogását, vágyott jövőképét. A szerző ugyan feladja az integrális revízió álláspontját, ám a London helyeslésével előző évben született csehszlovák–lengyel, valamint görög–jugoszláv föderációs megállapodással szemben olyan kárpát-medencei Commonwealth tervét veti fel, amely kimondatlanul is magyar súlypontot sugallt. „Ez a leghitelesebb beszámoló – írja D. Allen, a brit külügyminisztérium illetékese –, amely a magyarok reményeiről és félelméről eddig birtokunkba jutott.” A brit tisztviselő ellenben ezt sem tartja meggyőzőnek. Összegzése *arcpirító* volt. A dolgok természetéből következően ezt annak idején a budapesti illetékese nem ismerhették meg, ám a levéltári zárlat alól jó ideje mentesült iratot mindenki elolvashatja: „Ha a magyar kormány azt reméli, hogy ezek a gondolatok alapul szolgálhatnak a velünk folytatandó tárgyalásokhoz, akkor még nagyon sokat kell tanulnia.”⁹⁵ Való igaz, hogy a memorandummal az angolok meggyőzése volt a cél. (Ám – elterjedt téveszme cáfolása miatt kell ismételnünk – nem úgy, hogy a brit diplomácia lett volna a címzettje. Hanem a velük kapcsolatba kerülő magyar személyek szavainak irányításán keresztül.) Szóval Budapesten kétségbeesetten tapasztalták, hogy Londonban nem akarják megérteni azt,

94 Széplelkek persze előadhatnak nagyszerű *elméleti* lehetőségeket, de a történész a reáliákról beszél.

95 JUHÁSZ 1978, 216–217.

ami számukra abszolút evidens volt. Az volt itt magától értetődő, hogy a térségben (Finnország mellett) csak Magyarország különbözik jelentős mértékben tengely-Európától, s azt Londonban méltányolni kellene. Mert természetesnek gondolták, hogy Londonban tudják, Magyarország nem velük, hanem a sztálini Szovjetunióval háborúzik. Számukra abszolút evidens volt, akkor ebben a térségben a Szovjetunió nem csupán győztesként, hanem a polgári világrend és szabadságjogok felszámolójaként is jelen lesz. És hittel hitték, hogy az nem lehet brit érdek. Ezen mély meggyőződésüktől azért sem tudtak szabadulni, mert folyton-folyvást maguk körül érezték – fentebb példákkal támasztottuk alá, most összegzően írjuk – a végzet szárnyának suhogását. Joggal érezhették. Hiszen már 1940. augusztus 30-án, a második bécsi döntés elfogadásával politikai vakságukról állítottak ki bizonyítványt. Attól a nemzetiszocialista Németországtól fogadták el ajándékként Észak-Erdélyt, amellyel a szigetország élethalálharcát vívta. Politikai vakság volt azt gondolniuk – a brit premier az Alsóházban már szeptember 5-én megmondotta volt: a döntést nem akceptálják –, hogy érveik Londonban értő fülekre találjanak.

Lisszabon, Sztambul, Stockholm és Svájc volt a sikertelen béketapogatózások színtere. Tehát a kiugrási kísérletekről mélyen beivódott képzeteknek – sulykoljuk – semmi alapjuk nem volt. Annak a katonai, katonapolitikai adottságok okán sem lehetett realitása. A magyar hadsereg a szovjet fronton volt és természetesen német szubordinációban tevékenykedett. Horthy Miklós kormányzó majd 1944. február 12-én ír levelet a Führerhez, hogy engedje haza a magyar csapatokat. A kissé naiv, mert a nagyon szorult helyzetben lévő németek érdekeivel merőben ellentétes levélre miért is kapott volna választ? Soha nem kapott. Katonai vonalon ellenben a németek nyugtázták a kérést. Csapdaállítással válaszoltak. Ajánlatuk az volt, hogy a szovjet front helyett a magyar honvédség a Balkán pacifikálásában működjön közre. Azért volt ez csapda a javából, mert a szovjet fél által követelt második front alternatívája – Normandia vagy a Balkán – akkor még nem dőlt el. Ha az utóbbi variáns valósul meg, akkor a briteknek esélyük lehetett volna a térségben való megkapaszkodásra. Normandia mellett születik majd döntés, mert a britek világpolitikai pozíciójának visszaszorításában Washington Moszkvával együttműködött. A polgári rend háború utáni bukásától féltő magyar vezetés abszolúte a balkáni partraszállásban volt érdekelt. Ha a magyar honvédség megszállóként jelenik meg a Balkánon, akkor Budapest időközben Londonban javuló presztízse nullává zsugorodik. Szombathelyi Ferenc, a Honvéd Vezérkar főnöke nem látott át a szítán, de a német cselvetés sem sikerült.

Mert a Kállay-kormány bel- és külpolitikai tevékenysége – döntően az a tény, hogy Magyarországon a wannseei konferencia árnyékában is nyolcszázéves zsidóság élt létbiztonságban – 1943. március elejére bizonyos respektust váltott ki Londonban, megértőbbek lettek irántunk. Ezt a megértőbb magatartás ellenben csak akkor ért volna aranyat, ha azzal a szövetséges fővárosok illetékesei egyetértenek. Washingtonban ambivalensen, Moszkvában merev elzárkózással válaszoltak. A moszkvai *nyet* Molotov június elején megküldött válaszában öltött testet: „azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatosságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”⁹⁶

Szívós és egyre agresszívebb német követelés

A második világháború alatt a német diplomáciának értelemszerűen jóval kevesebb dolga akadt a nemzetközi kapcsolatok szokásos ápolása terén. Helyette az európai zsidóság elleni birodalmi hadviselésben vitt fontos szerepet. Ezeket az ügyeket a minisztérium Németország-osztályának vezetője, a gátlástalan karrierista és elvakult náci Martin Luther irányította. Ő szerkesztette meg és képviselte az európai zsidókérdés végső megoldására vonatkozó külügyminisztériumi szán-

dékokat és elgondolásokat tartalmazó, a wannseei konferencián megtárgyalt anyagot. Mintegy kinyújtott keze lett Himmlernek és Heydrichnek. Hatalma elvakította. A 1943 áprilisában már Ribbentrop helyére tört. Sikertelenül. Főnöke visszavágott, s a sachsenhauseni koncentrációs táborban találta magát. A sors fintora, hogy a Vörös Hadsereg szabadította ki, nem sokkal később – lelepleződése előtt – kórházban halt meg. „A Kállay-kormány – idézzük Randolph L. Braham összegző sorait – nemcsak annak a szívós és egyre agresszívebb német követelésnek állt ellent, hogy Magyarországon léptessék életbe a »végső megoldást« elősegítő intézkedéseket, de ugyanilyen határozottsággal védelmezte a magyar állampolgárságú zsidók érdekeit is, akik náci befolyási övezetekben éltek. 1944. március 19-ig, amíg Magyarországot a németek meg nem szállták, a Harmadik Birodalomban és a németek megszállta Európa különböző részein *a magyar zsidóknak összehasonlíthatatlanul jobb volt a helyzetük, mint más nemzetiségű hitsorsosaiknak, s ezt a magyar kormány védelmének köszönhatték.*”⁹⁷

1942. október derekán a német diplomaták még mindig ott tartottak, hogy hasztalan mondtak nagyokat a magyar illetékeseknek. Luthernek 1942. október 14-én Dietrich von Jagow budapesti követhoz intézett utasításának velejét idézzük: „A zsidóságnak ez a befolyása a háború alatt gazdaságilag nyereségéhségével nehezíti meg az ellátási gazdálkodást, közhangulat szempontjából pedig a különféle módon megnyilvánuló pánikkeltő kísérleteivel válik érezhetővé és elviselhetlenné. Ezért Magyarországon a következő célokat kellene megvalósítani: 1. Haladó törvényekkel különbség nélkül minden zsidót ki kell iktatni a kulturális és gazdasági életből. 2. Valamennyi zsidó azonnali megjelölése megkönnyítené a megfelelő kormányintézkedéseket, és a népnek lehetőséget adna egyértelmű elkülönülésre. 3. Előkészítendő a zsidók kitelepítése és Keletre szállítása.”

A magyar kormány visszautasító álláspontját a berlini magyar követség a német külügyminisztériumhoz intézett december 2-án meglehetősen terjedelmes iratban és a látszólagos egyetértés szóvirágai közé csomagolva fogalmazta meg: „A magyar kormány sohasem kételkedett a zsidókérdés összeurópai jellegében, de véleménye szerint, akárcsak más általános jelentőségű egyéb kérdések esetében, a megoldás legcélszerűbb módját az egyes szuverén államoknak maguknak kell megtalálniuk.”⁹⁸

Szeptember 6-án került becikkelyezésre

A zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló törvényt 1942 júniusában tárgyalta az országgyűlés, s nyomában az az évi XV. törvényként szeptember 6-án került becikkelyezésre. Mint mindennek, e törvénynek is mélyre nyúltak a gyökerei. Kormányfőként Kállay elsőként a kormánypárt korifeusaival tanácskozott. Kertelés nélkül megmondták neki, ha nem fogadja el, amit ők akarnak, „nem fogok tudni kormányozni”. Ezért még világosabb lett előtte, hogy életveszélyes őszintén beszélnie. A belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc volt az egyetlen, akivel nyíltan válthatott szót. A zsidó birtokok kérdésével kezdtek. Minisztere „minden engedmény” megadását javasolta, hogy az ország „erkölcsi integritásának sérelme nélkül vészelve át a háborút. Csak olyat nem szabad tennem, ami jóvátehetetlen. Amit anyagilag elrendelünk, az később jóvátehető, sőt azt a magasabb rendű célt szolgálja, hogy ilyen látszólagos áldozatok árán megmentjük a magyar zsidóság tömegét. Ami pedig a földkérdést illeti, mindketten tudtuk, hogy azt a háború után amúgy is elő kell majd venni. Megjegyzendő, hogy a zsidó kézen lévő föld túlnyomó többsége nagybirtok volt, s egyetlen zsidó földbirtokos sem maga művelte a földjét. [...] Elmondhatom, hogy ezt a magyarországi zsidók megértéssel fogadták, különösen, hogy alig egy százalékukat érintette súlyosabban.”⁹⁹ Ezzel a túlságosan leegyszerűsített képpel szemben a valóság jóval összetettebb volt. Már az 1939. évi IV. tc. véget vetett a szabad ingatlanforgalomnak. Előírta, hogy zsidónak tekintett személy földtulajdont csak árverés útján, illetve annak hatályával, és hatósági engedéllyel

97 BRAHAM 1997, I, 256. – Kiemelés: P.P.

98 WILHELMSTRASSE 1968, 700.

99 KÁLLAY 1991, I, 96–97.

szerezhet. A zsidó ingatlanok eladását is engedélyhez kötötték, illetve adásvétel esetén az állam elővásárlási jogot gyakorolhatott. A megvásárolt és tulajdonba adott birtokok akkor mindössze 4500 holdat tettek ki. A korszellemre jellemző módon a törvénytervezet vitájában csupán néhány konzervatív személyiség (köztük Apponyi György) figyelmeztetett arra, hogy a polgári jogegyenlőség eszméjének feladása beláthatatlan következményekhez vezethet. Még a szociáldemokrata és kisgazda képviselők is inkább a remélt szociálpolitikai előnyöket húzták alá. Az új törvény az 1941. évi XV. tc.-ből adódóan bővítette az igénybe vehető ingatlanok körét, továbbszűkült a mentesítések lehetősége. A diszkrimináltak nem vásárolhattak mező- és erdőgazdasági ingatlant, községekben lakóingatlan sem. Jogorvoslatra az számíthatott, aki bizonyította, hogy nem esik a törvény hatálya alá, vagy megkifogásolta a térítés összegét. A kártalanítást harmincéves lejáratú, zároltan kezelt kamatozó kötvények formájában képzelték el.

A zsidók földbérletei a termelés folyamatossága érdekében megengedőbben kezeltettek, de lehetőség nyílt az ilyen haszonbérleti szerződések rendkívüli és rövid határidős felmondására. A valóságban a közép- és nagybérletek egy részén még a gettósítás megkezdésekor is, hatósági jóváhagyással vagy látszólagos „árjásítás” révén, zsidó szakemberek gazdálkodtak. A zsidó haszonbérleteket 1944 augusztusában szüntették meg, helyükre zárgondnokok kerültek. A törvények betűiből gombnyomásra ritkán lesz valóság. Kállay arról beszélt, hogy zsidó kézből egymillió hold jutott a „magyarok” kezébe. Ezzel szemben megbízható adatok szerint az emlegetett kerek szám alig több mint egyharmada került „keresztény” kézbe. A késlekedésben ott volt a Nagyatádi nevéhez kötött két évtizeddel korábbi földreform hibájának – életképtelen parcellák – elkerülésére való törekvés is. Lassította a megvalósítást a rendszer erősítésére hozott intézkedések egymást keresztező volta is. Adni akartak a vitézeknek, a hadirokkantaknak, az özvegyeknek és az árváknak, dörömböltek a rendszerhű vidéki értelmiségiek, a gazdatisztek, jegyzők, lelkészek és tanítók. Nem beszélve arról, hogy ki akarták húzni a szőnyeget a nyilasok alól, mert a szegényparasztság és agrárproletariátus földéhsége őket erősítette. Az illetékes helyekre beérkezett beadványok tömege – ez a végszónk – riasztó dokumentációja egy társadalom szétesésének.¹⁰⁰

100 A témát részletesen feldolgozó Csősz László fogalmazásában: „Az 1942-es »földreform« a modern polgári jogrend egyik alappilléreként támadta, tömegeket erősítve meg abbéli meggyőződésükben, hogy a gazdasági gyarapodáshoz a legrövidebb út zsidó polgártársaik vagyónán keresztül vezet.” Csősz 2005, 192.

Tudomány- és oktatáspolitikai a szovjet korszakban

27a., 27b. A Magyar Tudományos Akadémia közel kétszáz esztendeje – nemzetközi összehasonlításban ritka kivételként – magánereők alkotásaként jött létre. Eredeti célja nyelvünk és kultúránk ápolása – volt.

Arról, hogy mikor is kezdődött el hazánk szovjet korszaka, minden bizonnyal még jó ideig dülhatnak nem indokolatlan viták. Ám demokratikus értéktételezésű emberek között nincs polémia 1945 korszakváltó jelentőségéről. Abban az esetben pedig, ha nem vonszoljunk tovább magunkkal történetpolitikai gondolkodásunk egyik kiváltképpen terhes koloncát, mely szerint jó vagy rossz sorsunkat nem a nemzetközi erőter, hanem döntően belpolitikai erők formálták/defor-málták, akkor kristálytisztá, hogy az 1943. novemberi teheráni csúcstalálkozó határozományaiból, valamint a Hitler oldalán háborút veszített országnak a Szovjetunió által történt elfoglalásából Moszkva hegemoniája alá kerülésünk ténye következett. Így az amerikai-angol behatolásnak

nem volt esélye. Az itthoni szokásos csodavárásokból, abból, hogy sokan ismét illúziókban ringatták magukat ugyan sok ficam keletkezett, ám az alapokon mindez mit sem változtatott. Amíg Washington nem tette világossá, hogy a mérhetetlen veszteségek nyomorította Szovjetunió egy centet sem kap a hangzatosan *Európai Újjáépítési Program*nak elkeresztelt, Marshall-tervként elhíresült programjából, addig Joszif Visszarionovics kommunista diktatúra kierőszakolásával nem akarta a bajait tetézni. Megelégedett azzal, hogy a formálisan polgári demokratikus erőterben exponensei mind nagyobb hatalmi pozíciókhoz jussanak. A honi belpolitikai küzdelem pedig úgy zajlott, hogy miközben Rákosi Mátyás – a korunkban unos-untig emlegetett – taktikájával derekasan szalámizta ellenfeleit, fél szemmel, rettegve mindig a moszkvai széljárást figyelte. A magyar nép tehát úgy került néhány esztendőre egy terrorrendszer fogságába, hogy mindeközben nagy vezére bármikor lecserélhető, tehát száználmasan kiszolgáltatott figura volt a *birodalom* saktábláján.

Az ország szörnyű áron bekövetkezett, a Nyugathoz való felzárkózáshoz messze nem elegendő 1945 utáni korszerűsödésének egyik alapkövetelményét az iskolák 1948. május második felében bekövetkezett államosítása jelentette. A heves küzdelmet az állam oldaláról – természetesen messze nem egyedül – az a volt piarista diák, Ortutay Gyula irányította, aki korábban a katolicizmust jó hosszú ideig az élet legmagasabb létformájának tartotta.¹⁰¹ Az egyházat első helyen a modern kor követelményéből vajmi keveset megértő, magát az ország első zászlósurának tartó Mindszenty József képviselte. Konok ellenállását az adott helyzetben lényegében eszköztelen, hiszen itteni nunciustól megfosztott Apostoli Szentszék is rossz szemmel nézte. Tudjuk, a derék Angelo Rottát a magyar kormány, Moszkva akarata szerint, stílszerűen már 1945. április 4-én kiutasította. A hatalmas áron keresztülvitt államosítás – mutatis mutandis – azt pótolta, amit báró Eötvös József a 19. század hetvenes éveiben minden erejével sem tudott megcselekedni. Homokra épül azok hite, akik a főpap terebélyes nimbuszában, Ortutay Gyula differenciálatlan leminősítésében történelmi maradandóságot látnak.

*

A nyelvünk és kultúránk ápolására 1825-ben – nemzetközi összehasonlításban ritka kivételként – magánerők alkotta Magyar Tudományos Akadémia 1948 után alaposan átalakult. Tagságát gyökeresen megrostálták, majd intézményét – a Tudományos Tanáccsal történő rövid életű kísérletezés után – szovjet típusúvá formálták. Az új szellemi *frontok* adták az előzményt.¹⁰² Nyomatékkal írjuk a szót, mert a történeti köztudatba csak az első vésődött. Amely Gömbös Gyula nevéhez fűződik, amelyet 1935 májusában Zilahy Lajos koreografált, és nyolc népi író sározdott – mondják nem kevesen – hozzá. Lényegében már az első találkozó után szertefoszlott. Kerek évtizeddel későbbi a második, Rákosi Mátyás nevéhez kötődik, fő szervezője Révai József. A résztvevők köre ugyancsak sokszínű. A névsor a mindkettőben szerepet vállalt Illyés Gyulától Kodály Zoltánig, Szekfű Gyuláig, Kosáry Domokosig ívelt. E kezdeményezésből is a hatalom akart profitálni, a szellem emberei most is az ország előrelépését előmozdítandó hallgattak a hívó szóra. E frontot a diktatúra kiépülése emésztette el, de az együttműködés az átalakított MTA működésében tovább élt. A nagy múltú nemzeti intézményben sokáig harsogott a *gumanyizmus*,¹⁰³ ám idővel elcsendesült, az 1989-es, azóta 2010-ben megfejelt rendszerváltás előestéjére már emléke is alig maradt. Ellenben a szovjetizáltság két eleme egészen 2018-ig velünk élt, él. Ezzel azt is hangsúlyozzuk, hogy az akkor is megmaradt, amikor minden ideológiai komponense kilúgozott.¹⁰⁴

101 Ortutay Gyula személyiségére ld. a vele és naplójával foglalkozó fejezetet.

102 Ld. erre a Hatodik könyvet.

103 Vagyis hogy a szocialista humanizmus messze különb a polgárinál. Ami – finoman szólva – nem minden esetben volt igaz.

104 Mivel ezen állításom egyesekben erős meghökkenést keltett, ezért szükségesnek tartom ismét aláhúzni: a szovjet típusú rendszereknek is volt ideológiasemleges hozadéka a korszerűsítés terén. Ennyi.

Tehát a szovjetizáltság egyik eleme az volt, hogy az idők során főhivatású intézetekből és egyetemi tanszékek mellé telepített kutatócsoportok együtteséből olyan erős hálózat alakult, amely a hazai kutatói kapacitás leglényegesebb részét adta. A másik elem a kormányzat nyújtotta állami támogatás. Mivel az MTA vagyona 1945 után elenyészett, azóta az állami költségvetés köldökzsinórján él. A szocialista korszakban az állampárt célkitűzéseivel való maradéktalan azonosulás volt az ár. Az 1989 utáni többpártrendszeres új világ árként semlegességet követel(ne). A szovjet mintára átformált MTA az ország korszerűsítésének egyik leglényegesebb szellemi erejét alkotta. Gondoljunk a fővárosban működő – valójában több fizikai kutatóintézetet egybe fogó – 1950-ben létesített Központi Fizikai Kutató Intézetre, vagy az 1954-ben alapított debreceni ATOMKI-ra. Az 1973-ban létrehozott Számítástechnikai és Automatizálási Kutató Intézet döntő szerepet vitt a számítástechnikai kultúra meghonosodásában, nagy szerepet játszott a gépi fordításokban is. Az 1971-ben létrejött Szegedi Biológiai Központ nem csupán azt mutatta, hogy az MTA a természettudományokban is érti az idők szavát. Ekkorra szerte a világban a fizika zászlóshajós korszaka – hatalmas eredményei nyomán – lezárult. Szerepét az élenjáró országokban az élettudományok vették át. E hazai tudománypolitikai döntés is jelentősen oldotta szellemi életünk egyik rákfénjét, az egyébként még a messzi jövőben is vélhetőleg megmaradó, egészségtelenül erős fővárosközpontúságot. Az induláshoz visszahajolva idézzük meg a vas és acél országát. 1951-ben Veszprém úgy lett ismét egyetemi város, hogy 1949-ben törvényt hoztak a BME Nehézvegyipari Karának a városba telepítéséről. Ezzel egy szuszra az észak-magyarországi régió gyarapodott egyetemmel Miskolcon. Az itteni innovációban ott volt az 1735-ben Selmecebányán létesített bányászati-ko-hászati akadémia szelleme, de még inkább az erőltetett korszak szellem. Hiszen 1949-ben Nehézipari Műszaki Egyetem született.

1956 decemberében az MTA elnöksége határozatban állt ki az eltiport népfelkelés és szabadságharc velejének megőrzése, vagyis a kapitalista restauráció elutasítása, a szocializmus megújulása mellett. A kutatóhálózat tovább bővült és színesedett. Sok eredménye azért is válhatott marandóvá, mert kutatóinak jelentős része az euroatlanti külvilágba is mind jobban beágyazódott. Messze nem csupán a természettudományok vonatkozásában. A világra nyitottság – természetesen lényegében 1963 után – a társadalomtudományi intézeteket is mindinkább jellemezte. A marxizmus nézőpontjából következően a korabeli szemlélet a *bölcsészt is* társadalomkutatónak tartotta. E nézőpont hozott ugyan bizonyos egyoldalúságot is, de alapvetően hasznosnak bizonyult. Tudománypolitikai elvárás volt, hogy a humaniorák művelője szintén össztársadalmi nézőpontból vizsgálja tudománya tárgyát. Az inter- és multidiszciplináris nézőpont követelményét számos fórumon, publikációkban sulykolták. Kétségtelen, hogy nem mindig meggyőző sikerrel, ám e normatíva mégis járt számottevő eredményekkel. A vulgármarxizmus legvadabb éveiben, a megkövetelt igazodás jegyében a szociológia és a pszichológia burzsoá áltudománynak mondatott. Döntően azért, mert ezen szakmák művelői a priori hozták azokat az ismereteket és felismeréseket, amelyek az ideológia alkotta bálványt rombolták. Az idővel 16 intézetből álló társadalomtudományi hálózatban 1963-ban kezdte meg munkáját a Szociológiai Kutató Csoport, ami 1968-tól már -Intézet néven működött. Az 1929-től jó hazai gyökéretű gyermeklélektan nem tűnt veszedelmesnek, ilyen akadémiai kutatóhely már 1953-tól létezett. 1965-ben megszülethetett a Pszichológiai Intézet, spektrumát hamarosan a társadalomlélektan is izmosította.

Évtizednél is hosszabb előkészületek után 1968. január elsején indult hanyatott útjára az új gazdasági mechanizmus. Korszakváltást ígért a piacgazdálkodás részleges bevezetésével. Történt bár nagy vonakodással, mégis nagyon rossz ómen volt a gazdasági mechanizmus átalakulására a prágai tavasz eltiprásában való magyar részvétel. A szellemi életben ellenben 1969 nyarán komoly előrelépést hozott – kétarcúságával együtt is – *Az MSZMP Központi Bizottsága Tudománypolitikai irányelvei* elnevezésű dokumentum, s a nyomában megvalósított intézkedések sora. Komoly érték volt a kutatás szabadságának elismerése. Ám a közlés felelősségének hangsúlyozásával az addig is virulens öncenzúra mit sem csenevészsedett. Hiszen társadalmi gyökéret is kellett ahhoz, hogy amikor az ötvenes évek elején a *Magyar Értelmező Szótár* készült, akkor adódjon olyan aggodalmaskodó, aki fennakadt a *bolsevik* és *bolond* szó és származékai tőszomszédságán.

Az Akadémia berkeiben a pályázati rendszer bevezetésével az intézetigazgatói stallum bénító ereje sokat gyengült, a testületi vonaltól történt elválasztás is ebbe az irányba hatott. Megszűnt az a kimondottan feudális rendszer, amelyben egy igazgató – abban az esetben, ha egyben az illetékes tudományos osztályt is vezette – lényegében saját magának számolt be, ártatlan kritikai körítésben munkatársai és maga vállalt lapogatta. Addig szinte megkerülhetetlen hatalmat birtokoltak az MTA azon tagjai, akik egyszerre voltak intézeti igazgatók, s egyben osztályelnökök. Itt említjük meg azt a komikumot, hogy a köznyelv napjainkban is akadémikusnak, vagyis eredeti értelmében főiskolát végzett személynek mondja e magas hely levelező és rendes tagjait. A testületi és igazgatási ág elvileg teljesen egészséges szétválasztása a valóságban – ugyancsak a társadalmi gyökérzet okán – nem eredményezett elementáris fordulatot.

Mivel az MTA lendületes szovjetizálása sem hozta magával a műszaki tudományok területén számottevő kutatóhálózat kiépítését, ezért a népgazdasági jelentőségű, műszaki fejlesztési és a műszaki fejlesztéshez közvetlenül kapcsolódó kutatási kérdések összehangolására a második Kádár-kormány 1961 szeptemberében rögvest újabb országos hatáskörű tudományirányító szerv létrehozásáról döntött, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnevezéssel. Az egyes hatalmi központok közötti, mély társadalmi beágyazottságú rivalizálást az állampárti rendszer sem volt képes természetesen felszámolni. Ezért az egész korszakban rendre kudarcba fulladtak a valóban hatékony, egységes tudománypolitikai intézményrendszer, vagyis egy tudomány- és kutatópolitikai minisztérium létrehozására irányuló erőfeszítések. A tudománypolitikai irányelvek szellemében ugyan az MTA központi apparátusát 1970 tavaszától MTA Központi Hivatalává szervezték, ám ezen, évekig a főtitkár vezette apparátus – bár az idő múlásával tett némi tekintélyre szert az egyes tárcák között – még azt sem tudta megakadályozni, hogy a főtitkárral szemben visszaszorított elnök ne hozzon létre párhuzamos miniapparátust az MTA országos testületi feladatai intézésére. Az ambiciózus tervből alig lett valóság. Az egyetemeken és közgyűjteményekben folyó, helyenként inkább csak csordogáló kutatások tényleges befolyásolásának születhettek egyes eredményei, ám az egész az addigiak szerint ment tovább. Azért sem lehetett ez másként, mert az univerzitások és az MTA között – a számtalan személyi összefonódások dacára – a politika által szított, jól kihasznált, strukturálisan aláaknázott, ellenséges viszony dívott. A szocialista hatalom már létrejött pillanatában megfosztotta az egyetemeket autonómiájuktól, azok még a tudományos fokozat adományozására sem voltak jogosultak. Az 1950-ben létrehívott Tudományos Minősítő Bizottság a Minisztertanácsához tartozott. Ám azt a tényt, hogy az állampárt a minősítés feletti szakmai felügyelettel az MTA-t bízta meg, a szomszédvárként működő egyetemek különféle rendű-rangú emberei úgy csúrték-csavarták, mintha a minősítés az MTA joga lett volna. Miközben az egyes szakbizottságokban értelemszerűen az egyetemi emberek voltak számbeli túlsúlyban. A tragikomikus történeteknek se szeri, se száma. Volt olyan – nota bene rendes tagsággal rendelkező – rektor, aki elnökségi ülésen öblös hangon támadta a kutatóhálózatot, majd hazafelé menet benézett a Támogatott Kutatóhelyek irodájába, hátha sikerül az általa vezetett akadémiai kutatócsoport számára valamiféle kiegészítő támogatást még kieszközölnie.

A számtalan reform egyike az ötvenes évektől már ismét létező, tudományos súlyában ellenben szinte zéró kisdoktori helyére 1984-ben a dr. univ.-címet vezetett be. Korlátozott megfelelés teremődött a kandidátusi fokozattal. Ha a jelölt summa cum laude minősítéssel doktorált, akkor megigényelhetette a szerény havi illetménnyel honorált kandidátusi fokozatot. Ha egy akadémiai tisztviselő szorgalmazni merészelt, hogy akadémiai intézetben dolgozó tudományos munkatárs a kandidátusi fokozat előtt egyetemi doktori értekezést készítsen, akkor fejmosást kaphatott. Hiszen a szomszédvárat merészelt erősíteni. Az egyetemi és az akadémiai illetmények összehangolására csak a kilencvenes évek derekán került sor. Az összehangolatlanság ismét jó eszköz volt a politika számára, hogy a két szféra erői véletlenül se foghassanak össze ellene. Az akadémiai intézetekben az a felfogás dívott, hogy a gyengén teljesítő kutatóknak az egyetemi oktatói állásban való elhelyezkedését ajánlották, helyenként egyengették. Közben az egyetemi oktatásban gyengén teljesítőnek akadémiai intézeti munkatársi állást ajánlottak, szorgalmaztak. Hiszen – egyébként nem minden alap nélkül – míg a sokszor nem kevés terhet hordó oktatótól

a tudományos munkában megszülető eredményt is elvárták, addig – így szólt a nóta – a tudományos kutatónak aranyéret jutott. Lévé, hogy a kutatáson túl semmi dolga nem akadt. Tehát összefogás helyett a más szférákban dolgozók felszínes féligazságokat vagdaltak egymás fejéhez. Mindennek a kiváltképpen mérges gyümölcsei a kilencvenes évtized első éveiben váltak az MTA számára vészjóslóvá. Az új oktatáspolitikai visszaadta az egyetemek autonómiáját, az MTA-nak pedig a súlyos anyagi leromlás közepette 1993-ig, az új legitimitást meghozó törvény megszületésig nem csekély mértékben igaztalan vesszőfutásban volt része. Kétségtelen, hogy az 1970. évi akadémiai reform az MTA életében az addig az elnöknek alárendelt főtitkárt államtitkári besorolással, a kutatóhálózat feletti komoly jogkörrel ruházta fel. Közben az MTA elnökét, s az alája tartozó testületi szervezetet az egész hazai tudományosság gazdájává tette. Ám annak felemlgetése, hogy a főtitkár – úgymond – a párt ökleként basáskodott a hálózat felett, azért nem volt megalapozott, mert az idővel igen széles spektrumúvá vált kutatóhálózat tematikájának túlnyomó hányada sem politikailag, sem ideológiailag nem volt, nem lehetett érzékeny. Ha voltak – persze, hogy voltak – ütközések, akkor azokat nem a politika, hanem a tudományos élet belső világa generálta. Amivel nem mondjuk, hogy ne lettek volna olyan derék személyek, akik pártpolitikai súlyukat tudományos kérdések eldöntésében (is) kamatoztatták, legalábbis iparkodtak kamatoztatni.

Az MTA elnökének leginkább saját tudományos tekintélye adott súlyt. Ezért is váltott ki némi berzenkedést az 1985-ben megválasztott elnök jelölése. Az ő esetében volt leginkább érvényes az ismert latin mondás üzenete: *Roma locuta, causa finita*. E megtisztelő tisztség inkább reprezentatív, mint komoly hatalmat jelentő volta jól megmutatkozott a súlya okán többször felemlített 1969-es *Irányelvek* jegyében ugyanazon esztendőben létrehozott Tudománypolitikai Bizottság összetételében is. Mert abban az MTA főtitkárának, helyetteseinek komolyabb volt a szerepük, mint magának az MTA elnökének. Ha nem is kell készpénznek venni az ismert mondás – ha nem akarsz valamit megcsinálni, akkor hozzá létre egy bizottságot – valóság tartalmát, az aligha kétséges, hogy a TPB nem pótolhatta a tudományügyi minisztérium hiánya okozta űrt.¹⁰⁵ E grémiumnak az állampárti struktúrából következően nem lehetett nagyobb hatalma, mint az MSZMP-nek. A testületet kezdettől Aczél György elnökölte. Mivel sok szempontból Kádár János után a második ember volt, ezért KB-titkári éveiben a TPB elnöki szerepkörének igen nagy volt a súlya. Ám amikor az új gazdasági mechanizmus Moszkvában is mind nagyobb bizalmatlanságot szült, 1974 márciusában Kádár János – bizonyos értelemben kétlelkűségéből adódóan, maga által is helyeselten – múltjába hanyatlott, akkor jelentős visszarendeződés történt. Nyers Rezsőt az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének az élére menesztette. Aczél György ugyan nem bukott Nyershez hasonlóan nagyot, de komoly súlyt veszített. A teljes tudományos és kulturális szférát felügyelő KB-titkári funkcióját ekkor a súlytalanabb miniszterelnök-helyettesi szerepkörrel kellett felcserélnie.

Aczélnek a hosszú éveken át a kulturális és tudományos életben élvezett szinte teljhatalmát a rendszer válságtüneteinek az erősödése is erősen lecsökkentette. Az egyik jel az volt, hogy a volt kommunistákból elkezdett szerveződni az ún. demokratikus ellenzék. A rendszer pluralizálását követelték, súlyukat a mind több nyugati támogatás is növelte. Ezzel lényegében párhuzamosan a nemzeti kérdésben sokkal érzékenyebb népi vonal hívei pedig az állampártnak a szomszédos országokban élő magyarság mostoha sorsa iránti nagyfokú érzéketlensége miatt háborogtak. Az idők során az MTA kutatóhálózatának, a kutatásra fordított javaknak az elosztására a 4:1-es arány vált jellemzővé. Ezzel ugyan Széchenyi István eredeti intenciója jelentősen elhalványult, ám a válságtünetek kezelése a társadalomtudományok politikai súlyát az egyötödös aránynál jóval nagyobbá formálta. Amikor Molnár Erik 1959-ben megkezdte harcát történetírásunk –

105 Nem szeretnénk félreértetni. Egyáltalán nem gondoljuk, hogy egy ilyen minisztérium merőben jobb tudománypolitikát valósíthatott volna meg. „Csupán” azt mondjuk, hogy az MTA (az országos tudománypolitikában) kudarcos szerepénél lehetett volna jobb. Ám arra, hogy mennyivel: nincs, nem lehet hiteles válasz.

úgymond – nacionalista maradványai ellen, felfogása még erős párttámogatást élvezett. Ám a gyülekező viharfelhők láttán 1973-ra Aczél már azt tartotta szükségesnek, hogy az egyébként 1966-ban már elhunyt Molnár nézeti messzehangzó fórumon részesüljenek bírálatban. És bár a tudományirányításban az MTA a rá osztott országos szerepet nem is volt képes jól ellátni, az éves közgyűlései alkalmasak voltak országos figyelem felkeltésére. Az ezen esztendei ünnepi előadást a neves irodalomtörténész, Király István mondta el. Feladatát jelesen teljesítette. Részletes és mély alaposággal helytelenítette Molnár Erik – úgymond – nemzeti érzéketlenségét. Vagyis nihilizmusát – amit tapintatból, taktikai megfontolások okán nem mondott ki.¹⁰⁶ Aczél György taktikai leleményekben kifogyhatatlan politikus volt. E habitussal a problémákat sokáig el lehet odázni, ám gyógyírt ezen az úton nem lehet találni. Köpeczi Béla hűséges katonája volt Aczél Györgynek. Erdei Ferenc korai halála után 1971-től ő lett az MTA főtitkára. A KB-titkár ellenben az 1975-ös tisztújításon azt tartotta helyesnek, hogy ezentúl Köpeczi ismét helyettese legyen a főtitkárnak, s e posztot a közgyűlés a népi vonal akkor egyik erős emberére, Márta Ferencre ruházza. A megcsúfolt szűk körben embertelenséget emlegetett. Ám nem maradt el a fájdalomdíj. Nem csupán főnökévé válhatott saját főnökének – a TPB elnökhelyettesévé avansált –, hanem megkapta az akkor megalkotott Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság elnöki tisztét is. A grémiumnak az egész hazai társadalomtudományi kutatás összehangolására kapott jogköre papíron maradt.¹⁰⁷

---

106 Ld. erre részletesebben az Első könyv első két fejezetében írottakat.

107 Ld. erre részletesebben a Köpeczi Béla portréját megrajzoló fejezetet.

HARMADIK KÖNYV:

Mint vihar a levelet – Személyiség a történelemben

A palatina

28. A románcnak a Napkirály által kigondolt, Rákóczi fizikai biztonságát célzó birtokjogi háttere is volt...

„A Sieniawskiné által vásárolt Rákóczi birtok” – írja Gebei Sándor, a 16–17. századi história, azon belül is a Rákóczi-szabadságharc tudós kutatója, aki (ahogy az már elvárható) a nagy ívű összefüggéseket úgy mutatja be biztos kézzel, hogy közben a korabeli hétköznapok valóságából fontos mentalitástörténeti mozzanatokkal is megajándékozza az olvasóit. Írásaiban is szó esik arról az évtizedes szerelmi viszonyról, amely a vezérlő fejedelmet lengyel „Asszonyához”, Sieniawskinéhez, a palatinához fűzte. Azon túl, hogy a románcnak birtokjogi háttere is volt, körülötte a Napkirálynak Rákócziról való féltő gondoskodása is felfénylik. Ugyanis a francia uralkodó 1705-ben arról rendelkezett, hogy Rákóczinak szükség esetén biztos menedéke legyen. Ez az akkori magyar–lengyel határhoz közeli jaroslawi (magyarul jaroslói, hiszen Halics az Árpádok alatt magyar impérium) uradalom megvételeiben öltött testet. A Rákóczi iránt kivételesen nagy jóindulatú gondoskodásában persze a francia államérdek is benne volt. Az 1638-ban született, akkor már 67. évében járó, az oly annyira forgandó szerencséről sok évtizedes múltja során sok komoly és keserű tapasztalattal rendelkező uralkodó tisztán látta: ha Rákóczit még sokáig használni akarja/akarják, akkor a majdani jobb idők reményében óvni kell őt.¹⁰⁸

Az uradalom megvásárlására 1707 márciusában került sor. Mivel a fejedelem indigenátusa, vagyis lengyel honossági joga – jöllehet ősei már annak birtokában voltak – nem ismertetett el, ezért a birtok formailag a palatina nevére került. Rákóczi nagyságára vall, hogy sértette a királyi kegy. „Nagy örömmel fogadom a király jótéteményeit a Jarosławra vonatkozó döntésében, de szokásos őszinteségem ellen cselekednék, ha nem jegyezném meg, hogy mennyire érzékenyen érint, amikor azt hiszik, hogy többé vagy kevésbé érdekem szerint tevékenykedem, és hogy nem gondolnak arra, ha nem lenne különleges buzgalmam és odaadásom a Király és hazám iránt, a 20.000 tallér alkalmas lenne arra, hogy egész családom érdekét sértse. Csak azért tettem ezt a javaslatot, hogy még inkább tudjak cselekedni, és arra kérem, hagyjon fel annak szorgalmazásával, ha úgy véli, hogy másként foghatják fel” – írta Jean-Louis d’Usson-nak, Bonnac márkijának, ez idő tájt a svéd király melletti követnek. Azért neki, mert Lengyelországból az ő feladata volt a francia segélypénzek Rákóczihoz történő eljuttatása.¹⁰⁹

A palatinával való kapcsolatukról *Vallomásai*ban a fejedelem többször és kendőzetlenül ejt szót. Így az 1711-ben bekövetkezett szakításról is. A románc – az egész történetet ezért hozzuk szóba – bizony jóval összetettebb volt annál, mint amit arról Szekfű Gyula 1913-as könyvében a fedél nélküli kurucok kontrasztjaként a csilingelő szánkós, felhőtlen derűt sugalló részben ábrázol: „[1711-ben] a nyilvános botrány elől ugyan elrejtve, de folytattam a házasságtörést, és evilági szerelmemet, nem annyira a gyarlóságtól vagy a természetes hajlamtól vezetve, mint inkább abból a *rangom szabta szükség*ből és meggondolásból, mely sem a köz-, sem a magánügyek tekintetében nem tanácsolta, vagy inkább nem engedte meg, hogy megszakítsak egy olyan kapcsolatot, amelyet már nyolc éve folytattam.” Az általunk kiemelt *rangom szabta szükség* szavak szerelem és azt befolyásoló társadalmi viszonyok mély értelmét a nagy historikus bizonyosan megértette. Ám mivel koncepciójába nem illettek, ezért előadásából kihullatta. Az apró epizód ábrázolása olyan súlyos történeti hiba, melyet mai és holnap historikusokat óvandó tartottuk indokoltnak szóba hozni.

108 BBC *History* 2020. május

109 KÖPECZI 1991, 136.

Bajcsy-Zsilinszky Endre, Áchim András és Féja Géza

29a., 29b., 29c. Bajcsy-Zsilinszky Endre 1937-re emberileg nem alaptalanul vélhette, hogy ifjúkori vétkéért mindennapi keserves harcaival megfizetett már, törlesztett eleget. Féja Gézának vajon miért nem volt ez elég?

A Zsilinszky-fiúk szülőtisztelő, szülőszerető ifjak voltak. Családjukat, édesapjukat, édesanyjukat, két leánytestvérüket pedig olyan sérelem érte Áchim András részéről, ami vért kívánt. Konkrétan szólva a családfő korrupcióval, a hölgyek perfídiával vádoltattak. A korszak úriembereire az ilyenkor kötelező eljárást a párbajkódexek írták elő. De akkor vajon miért nem aszerint cselekedtek? Hiszen e sokat csiszolt szabályoknak fittyet hányva 1911. május 14-én, vasárnap reggel fogták magukat és... Ne is folytassuk. Hiszen ilyenkor egy úriember, még ha nem is akar a kódex szerint cselekedni, ha már vasárnapra ébredt, akkor gondosan megválasztott öltözékében a hite szerinti templomba siet, hogy a hét közben elkövetett bűneit töredelmesen megbánva az Úrral társalkodják. Ők ellenben nem az Úrral, hanem Áchim Andrással, s messze nem a finom úri modor szabályait betartva, hanem a durva erőszak nyelvén akartak beszélni. Egyszerűen berontottak úri társuk lakásába. De hogyan? Zsebükben nem csupán revolver lapult. Egyikük kutyakorbáccsal, másikuk pedig furkósbottal is felszerelkezett. Tudták, hogyne tudták volna, hogy előzetes bejelentkezés nélkül még délután sem jelenhetnének meg úri társuk előtt. Ráadásul, akivel becsületbeli elszámolnivalójuk volt, az rangban jóval felettük állt. Hiszen Áchim András akkor már a magyar országgyűlés képviselőházának harmadik ízben is megválasztott képviselője volt. Papíron nagyságos úr.

Finom körök szemében ellenben a Zsilinszky család tagjainak becsületébe gázoló senki, egy „büdös paraszt”. Több okból is. A korabeli magyar társadalom egyik rákfenéje a parasztság lenézése. Kiváltképpen sokszor azok jártak elől, akik ebből a sorsból nemrég kapaszkodtak ki. Mint maguk a Zsilinszkyek. Az ifjak nagyon iparkodtak dzsentriként viselkedni, dzsentriskedni. Mondjuk, kalap nélkül az utcára világért sem mentek volna ki.¹¹⁰ „A második elúriasodott nemzedék – mondja Féja Géza, az író – már kiolthatatlan s naiv nosztalgiákkal járta Csaba utcáit.”¹¹¹ Ha nem is akartak tudni róla, mégis tudták az ifjak, hogy – például – édesapjuk is nyáron a homokot, tavasszal és ősszel pedig a sarat mezítláb taposta. Áchimtól és családjától azért is mereven elkülönültek, mert az ellenben paraszti voltát hangoztatta büszkén. Ráadásul szegény társaival azonosult messzemenően. Ahol tehetett, sokszor vérlázító helyzetük társadalmi szinten történő jobbításáért agitált szenvedélyesen. Áchim Andrást azért is utálták, mert tudták, hogy 1905-ben éppen nagybátyjukat, az államtitkári rangra emelkedett Zsilinszky Mihályt addigi mandátumából elütve lett országgyűlési képviselő. És azt is hallhatták, hogy a Házban volt elég fanyalgás az ország első olyan képviselőjével szemben, aki paraszti voltát büszkén vállalta. A kormánypártban rá illesztett mondás – a parasztok között intelligens, ám a Házban paraszt¹¹² – is bátorítást adott sokaknak, hogy ne adják meg a homo novusnak azt, ami pedig joggal megillette.

Áchim András tehát erősen elütött az úri társadalomtól. Erős akaratán már gazdagparaszt édesapja akarata is megtört. Aki úrnak akarta nevelni. Aki azt akarta, hogy jóvágású fia – „a paraszt Apolló nevet senki sem érdemelte meg úgy, mint ő”¹¹³ – nálánál többre vigye. Házitanítót is ezért fogadott mellé. Hiába. Verésre sem akarta meglátni az igaz utat. „– Ja ne bugyen Pán, já szolják bugyen” – mondta ilyenkor apjának. Ők törökből lettek magyar kismesek, majd váltak szlovákká. Persze hogy anyanyelvükön beszéltek. Szóval hungarusok voltak, vagyis lelkükben magyarok. Tehát Andris azt felelte a jól célzott ütésekre: hiába ver apám, mégsem leszek úr.¹¹⁴

Áchimot sok mindenért gyalázták a másik oldalon, de a március 15-én, tehát a homlokára sorsrajzolta jeggyel született férfiú¹¹⁵ magyarságtudatát az Országházban is megtapsolták. Bemutatkozó beszédében 1905. május 11-én mondta: „Jómagam sem dicsekedhetem azzal, hogy magyar származású vagyok, mert amint több lap gúnyosan állítja, alföldi származású paraszt, tót gazda vagyok. Nem tagadom. Azonban, t. nemzetiségi barátaim, van nekem arra a jogra, amelyet követelnek önök és követelünk mindnyájan, egy csalhatatlan dogmám, mégpedig: az én elvem az, hogy ha én mint idegen származású ember Franciaországban laknám, igyekezném a legelső francia hazafi lenni; (*Élénk helyeslés balról és jobbról.*) ha Zsidóországban laknám, az első zsidó hazafi lennék. De mivel Magyarországon lakom, igyekszem a magyar hazafiak közt az első között lenni. (*Általános élénk helyeslés.*)”¹¹⁶ Áchim sokszor lelte örömét abban, ha úri közönségét allűrjeiben bosszanthatta. Míg a korabeli úri mentalitás nemhogy nem talált kivetnivalót a párbajozás középkorból itt maradt szokásában, addig Áchim durván megfricskázta azt. Volt, amikor párbajra hívták ki, és ő nem tért ki előle. Ám hogyan cselekedett? Párbajsegédnek két marcona béresét vette maga mellé, azok vasvillájukat a ganéból kihúzva ültek fel gazdájuk szekereére, és így vonultak végig a városon a párbaj színhelyére.¹¹⁷ Ilyen kevésbé ismert távolabbi és ismertebb közvetlen előzmények után rontottak azon a virágillatos, szép május reggelen a magukat banditamódszerekre feljogosítva érző Zsilinszky-ifjak áldozatukra.¹¹⁸ Az idősebb testvér, Endre kezdte:

110 A kalap viselése akkor társadalmi jelentéssel bírt, és a fej fedése más csoportok világához is hozzátartozott.

111 FÉJA 1937, 61–69., 61.

112 TIBORI 1958

113 FÉJA 1937, 61.

114 Áchim L. András arcképének leleplezésekor Békéscsabán 1913. április 26-án tartott ünnepi közgyűlés jegyzőkönyve. Idézi: TIBORI 1958, 11.

115 Vö. FÉJA 1937, 61.

116 *Képviselőházi Napló* 1905. I. köt. 259. Idézi: TIBORI 1958, 28.

117 SZEBERÉNYI 1937, 264–265. Idézi: BARTHA 2019, 54. 56-os j.

118 Áchim András harmonikus viszonyban élt feleségével. Okos asszonya nem csinált szokványos patáliákat, amikor nagytermészetű férje dolgairól értesült. Ellenben működött a veszélytudata, érezte,

– Most meghalsz, kutya.

Testvéröccse még durvábbat kiáltott:

– Most döglöni kell!

A drámai jelenetnek ugyan nem volt szem-, ám létezett egész közelben (nem is egy, hanem két) fültanúja. Másodperceken belül lövések dördültek. Mennyi? Három bizonyosan, de talán négy is. Sok-sok fontos részletre már akkor sem volt hiteles válasz, s még amit akkor tisztázni lehetett volna, abból is sok minden (akarva-akaratlan) homályba hullott. Ám ezeknél a nem lényegtelen kérdéseknél sokkal lényegesebbek dolgában tisztán lehet látni. Tisztán természetesen csak az lát, aki akar is így látni. Aki nem zsigeri előítéleteinek ködében él. Bizonyosan tudjuk, hogy messze nem hétköznapi dráma, a nehéz magyar sorsot tovább nyomorító tragédia történt Békéscsabán 1911. május 14–15-én. Tudjuk, hogy a bűnös fiatalember nemhogy elmenekültek volna a törvény szigora elől, inkább gyors iramban a helybéli szolgabíróhoz mentek, s tőle személyes védelmet kértek. Pedig szemernyi kétely nem lehet a tekintetben, hogy bűnösök kértek személyes védelmet abban az országban, ahol törvényes rend uralkodott. Következőleg első perctől fogva fogdában volt a helyük. Miért is adott volna nekik tehát a szolgabíró személyes védelmet? Lett volna indoka. Mert Seiler Elek főszolgabírónak szintén megvolt a maga hosszú története Áchim Andrással. Ott gáncsolta politikai törekvéseit, ahol tudta, ott tussolta el a korrupciós üzelmeket, mondjuk a városi kórházban köztudott lopásokat, betegekkel való nemtelen bánásmódot, ahol csak tehetett. Ám alapvetően mégis a rend őre volt, s a fiatalembereknek csalódniuk kellett. Letartóztatásukat ellenben nem rendelte el. Közbülső utat választott. Látható fegyverüket¹¹⁹ elvette, s felszólította őket arra, hogy rögvést a járásbírónál jelentkezzenek. Ők valóban a szomszédos Gyulára vonatoztak. Ott a bíró az ügyészhez utasította őket. Majd Békéscsabára visszavonatozva egyik távolabb lakó rokonukhoz tértek be, akinél vasárnapi asztalhoz ülhetek. Nyugodtan tehettek. Pedig gyalázatos tettük híre már villámként cikázta be a várost és környékét. A robusztus szervezetű Áchim András testében a golyókkal ide-oda járt, még az utcára is kiment. Jajveszékelt. És jajveszékelt, sírt a háza körül összeverődött, hirtelen több ezer fősre duzzadt tömeg is. A Viharsarokban vagyunk. Az elmúlt két évtizedben sok-sok jelét adta itt a nyomorgó nép lázadásának. A hatalom pedig soha nem habozott, hogy a fegyver nyelvén beszéljen vele. Szóval a szolgabíró tudta a dolgát. Telefonon rendőri, csendőri, katonai erőt mozgósított. A hangulat pattanásig feszült, de vérontásra nem került sor. A tettesek pedig – elővigyázatosságból – a helyszíntől odébb ebédeztek.

– Andris, igaz, hogy agyonlőtték? – kérdezte állítólag rémulten az egyik közvetett tanú, aki látta a golyókkal a testében magát ide-oda vonzó parasztvezért.

– Hát az igaz – válaszolta volna Áchim Féja Géza 1965-ben megjelent korfestő önéletrajzi regénye szerint.¹²⁰

A sok szempontból nagyszerű, mert kimondottan tárgyilagosságra törekvő, a személyes történetet – ahogy az már egy monográfiától elvárható – valóban széles és mélységes társadalmi tablóba illesztő, tehát a felgyűjtött hatalmas anyagot értelmesen szelektáló, ráadásul kortársként Áchimot ismerő, a későbbi Bajcsy-Zsilinszky Endrével akkortájt két alkalommal találkozott Domokos József is könyvében éppen az egyik leglényegesebb ponton alaposan elveti a sulykot. „1911. május 14-én, reggel egynegyed kilenc órakor – olvassuk – ifjabb dr. Zsilinszky Endre és Zsilinszky Gábor megölték Áchim L. Andrást.”¹²¹ Ezt írja, miközben semmit sem ködösít azon

---

látta az életüket fenyegető veszedelmeket. Ezért urát folyton arra kérte, hogy adják el mindenüket, s telepedjenek át a másféle Dunántúlra. Férje már-már hajlott a szóra, de ezt a csatát még meg akarta vívni. Az izgalmban szívbeteget szerzett, szeretett asszonyát ellenben a vész elől a fővárosba vitte. DOMOKOS 1971. 300–301., 304.; FÉJA 1937, 62. – A most következő eseményeket az előbbi Áchim-monográfia alapján foglaljuk össze: DOMOKOS 1971, 319–323. Természetesen mérlegeltük a másféle, merőben másféle előadásokat is. (Legújabbban: BARTHA 2019, 50–82.)

119 A másíknak, Endrének a fegyvere a zsebében lapult, s motozására nem került sor.

120 FÉJA 1965, 212.

121 DOMOKOS 1971, 313. A parasztpolitikus nevét váltakozva használták egykorúan és a történeti irodalomban is.

a tényen, hogy a szobában történeteknek nem volt szemtanúja. Miközben maga ír részletesen arról, hogy az „agyonlőtt” szerencsétlen férfi ezután még sokáig nem csupán házában, hanem az utcán is meg-megjelenve vonszolta magát ide-oda. Részletesen beszámol arról, hogy a több ponton súlyosan megsebesített férfiúnak módja lett volna még időben kórházba menni. Ő azonban azt hosszú órákon át megtagadta. Némi egyéni hibája eltörpült a körülállások szörnyűségein. Mert szörnyűség volt a kórház rendszeres fosztogatása, a betegeknek moslékhoz hasonló valamivel történő etetése, gyógyszer gyanánt timsós víz itatása. Mindebben az orvosok is bűnösök voltak, s Áchimnak az volt a „bűne”, hogy ő ezeket az üzemeket kitergegette.¹²²

Ezért vonakodott, hogy elvigyék a már jó ideje vasredőnyökkel felszerelt háza fedezékéből. Hiszen már régen le akartak vele számolni. Többször belóttek ablakán, volt, hogy hajszál híján ilyen golyó oltja ki gyermekük és az ő életét. Tehát neki nem az őt brutalizáló két fiatalemberrel, hanem az egész békéscsabai és környéki úri társadalommal volt hosszú évekre visszanyúló, mélyen elmérgesedett viszálya. Amely viszályban – ismételjük – nem kis helyet (szinte kivétel nélkül) az orvosok foglaltak el. Ebben a küzdelemben nemhogy az ítéletvégrehajtó fiataloknak, még édesapjuknak a szerepe sem volt központi jelentőségű. Idősebb Zsilinszky Endrének is megvolt a maga küzdelme a helyi úri társadalommal. Volt, amikor őt köpték le, őt közösítették ki. Nagyobb rutin birtokában a nagy tehetségű, ám a politikai boszorkánykonyhában még messze nem kellően járatos Áchim András észreveszi, hogy csak idővel lett helyrehozhatatlanul rossz az ő viszonya idősebb Zsilinszky Endrével.

Abban a szélsőséges szembenállásban, amely akkortájt a Viharsarok úri társadalmát a nyomorgó néptől elválasztotta, hiába volt ismert tény, hogy a Zsilinszky-fiúknak a helyszínről történt elmenekülésétől áldozatuk haláláig közel harminc óra telt el, mindenki gyilkosságról beszélt. A temetési szertartáson az elhunytat egyházi részről két pap búcsúztatta. Mindketten „magyar” papok voltak. Szeberényi Lajos Zsigmond lett volna a „tót pap”. Ám közte és Áchim között ősrégi volt a gyűlölködés. Ráadásul Szeberényinek a „magyar pappal”, Koren Pállal is ellenséges volt a kapcsolata. (Talán ez is közrejátszhatott abban, hogy vele ellenben idővel Áchim jó barátságba került.)¹²³ Így magyarul Csepregi György, szlovákul Koren Pál beszélt. Az előbbi azt mondta, hogy „a rossz lélektől sugallva, politikai heccként izgatva megölte az a két, különben tisztességes fiatalember a nép hőst: Áchim L. András. Még majdnem az ágyában feküdt, amikor megölték, és ő mégis, az orgyilkosság dacára is megbocsátott nekik”. Koren Pál¹²⁴ szlovák nyelven még keményebben szólt. „Papi kötelességem a bűnt a nevére nevezni: erőszakosan ölték meg Áchimot. [...] Megszállt a gonosz eddig egészen feddhetetlen két fiatalembert, akik vasárnap reggel [...] berontottak hozzá, rátámadtak a mi Sámsonunkra ágya mellett, a miénkre, aki nemcsak testileg, de lelkileg, szellemileg volt óriás, akit szóval és tollal nem tudtak legyőzni, átkos fegyverrel fosztottak meg a filiszteusok nemcsak szeme világától, de életétől is. [...] *Nem gondolták, hogy a halott Áchim még veszedelmesebb és ártalmasabb lehet a számukra, mint az élő. Nem emlékeztek arra, hogy a Káin-bélyeget nem lehet a homlokról és az arcról soha semmivel letörölni. Nem jutott eszükbe, hogy örökké érvényes ítélet, isteni döntés, hogy Káinnak és minden Káinnak bujdosóvá kell lennie.*” Koren Pál beszédét Áchim András pártja, a Magyarországi Parasztpárt a temetés után magas példányszámban kinyomtatva és a rokonszenvezők között osztogatta.¹²⁵

122 Uo. 62–63.

123 DOMOKOS 1971, 259., 312.

124 Változó idők, változó emberek. A békéscsabai Népegyelet működését 1903 márciusában engedélyezte a belügyminiszter. Áchimot 1904. augusztus végén választották elnökül. Előtte áprilisban a szószékről Koren Pál „férgék”-nek nevezte az egylet tagjait. Erről Áchim az egylet *Igaz Eszme* elnevezésű hetilapjában *A férgék* címmel tudósított. TIBORI 1958, 23. A „tót pap”, Szeberényi Lajos Zsigmond pedig „patkányméreg”-nek minősítette a szocialista irodalmat. Őt azután egy heves összetűzés után Áchim megverte. (Uo.) És ő nem is változott meg Áchimmal szemben. Azon a május reggelen az ablaka alatt visszatérőben lévő ifaktól megkérdezte: Sikerült, fiúk? (Fekete József volt csendőr Tibori Jánosnak 1954. február 13-án tett visszaemlékezése szerint ez a füle hallatára történt. TIBORI 1958, 77. 249-es j.)

125 DOMOKOS 1971, 144–145. – Kiemelés: P.P.

Domokos József a végzetes vasárnap előtti késő estén Tevan Andor barátjával a környéken sétálva összehálokodott a Zsilinszky-fivérekkel. Endrével köszöntötték egymást, barátja pedig megkérdezte: milyen fiú ez a Zsilinszky Endre. Domokos agyba-főbe dicsérte: „igaz, hogy erősen konzervatív gondolkodású, de nagyon jófejű, művelt becsületes ember. Igaz, hogy nem rokonszenves a dzsentriskedése, krakélerkedése, úri pózolása – de hát mindezek csak külsőségek, majd leveti őket”.¹²⁶ Első világháborús frontszolgálat, a katonaruhába bújtatott parasztlegényekről szerzett sok-sok kedvező tapasztalata, majd az ellenforradalmi Magyarországon szerzett szintén sok-sok kedvezőtlen tapasztalata foszlatta le számos ilyen kedvezőtlen vonását, s formálta meg azt a másik Zsilinszky Endrét, akit jó ideje sokan csak „Bajcsy”-ként tartanak számon, akinek szoborarca a nemzeti emlékezetben él. Az átalakulásnak a forradalmak bukása után még sokesztendő volt a folyamata. Mutatja ezt az a tény is, hogy az 1922. évi országgyűlési választásokon – a legendákkal szemben – messze nem saját erőből, hanem erős, mondjuk ki: szokásosan brutális kormányzati támogatással nyerte el a derecskei körzetben a mandátumát.¹²⁷ A hatvanas évek végén Illyés Gyula így fogalmazott: „Benne van nemzeti történelmünkben, de – mindnyájan érezzük – még nem a helyén. Így valósággal föl-alá jár benne, csoporttól csoporthoz lépdelve. A nagy politikusok közt fog megállapodni vajon, vagy a publicistáknál? Vagy azoknál, akikre egyszerűen, mint hőseire emlékezik egy nép? Történelmünkben nem ritka a halhatatlanságra rendeltéknek ez a helykeresése, talajtapogatása.”¹²⁸ Azóta az addig lefutott évtizedeknél is több iramodott tova, három évtizede nemkülönben lezárult az ország szocialista korszaka, a nemzeti panteonból rengetegen ki-, sokan mások bekerültek. Dúlt az utcanévháború, s mindeközben Bajcsy-Zsilinszky Endre rendületlenül őrzi kiemelkedően biztos helyét. Ebben választott halálának bizonyosan óriási szerepe van. Ám választott halállal halni a fehér holló emberfia sem azonnal megy. Ahhoz bizony keserves, göröngyös, hosszú úton kellett végigmenni.

„Pullóvert, kucsmát, hócipőt széttestált rabtársai közt. / Ment – arc-színe bár a falé – hólepte bitófa felé. / Szíve dacában, mint a láng egy nép dühe. Azt hagyta ránk.”¹²⁹

Élete tehát a gyalázatos egyéni bosszúállástól népe dühe lángjának lelkébe való beköltözéséig ível. Az ív – pedig hány hasonlóan ellentmondásos életutat jegyzett fel a história – még manapság is sokaknak megfeythetetlen talány. Az egymással felelő tényeket természetesen nem szabad elhallgatni, nem szabad megvolt éleket eltüntetni. Ám arra is nagy szükség van, hogy ponderáljunk. Tehát ne csupán azt nézzük, hogy mely igazság mely másik igazságra replikáz, hanem azt is, hogy az igazságoknak mi is valójában a súlyuk. Ne relativizáljuk el a súlyok közötti különbségeket. A sokszor irgalmatlanul nagy különbségeket. Életünkben nincs teljes elfogulatlanság. Ám az elfogultságokat igenis meg lehet zabolázni. Azokkal a háttérben is lehet legalább törekedni a tárgyilagosságra. És akkor esetünkben Békéscsabán is el lehetne jutni oda, hogy szobra legyen Bajcsy-Zsilinszky Endrének. Mondjuk Áchim Andrással szemben, vagy mellette. Hiszen már régen nem meresztenek egymásra farkasszemet. A mélylélektan ismerői nem állnak tehetetlenül az elfojtódás jelensége előtt. Meggyötört pácienseiket képesek eredményesen kezelni, esetenként meggyógyítani. A nemzeti önismeret traumájának feloldásához a történész tudása elég, ereje kevés. Ereje a regnáló hatalomnak van. A történelmi tudat is társadalmi képződmény, az egész társadalmat pedig döntően (sok-sok kötöttsége közepette) a politika formálja. Ezért annak intézményrendszere, egész működési mechanizmusa, mint traktor húzta eke a földeket, formálja a társadalom történelmi tudatát. A történésznek pedig jó, ha manufakturális eszközei vannak.

126 Uo. 318–319. Domokos utólag tudta meg, hogy a testvérek ekkor mentek terepszemlére Áchim András házához. Uo. 319.

127 SIPOS 2016, 117–132.

128 VIGH 1969, 258. (A gyűjteményes kötetet a Magvető Kiadó 1984-ben ismét kiadta. Ekkor a szerkesztő, Vigh Károly a bevezetőjét lényegesen kibővítette, egyes pontjain módosította, valamint a visszaemlékező kortársak körét is jelentősen bővítette.)

129 ILLYÉS 1980

Ám ahogy nyár, majd ősz s végül tél jön az új tavaszra – hatalma regnálásának megszűntével –, úgy illan el idővel a semmibe sok-sok maradandónak vélt állami beavatkozás eredménye is. És akkor kiderül, hogy a manufakturális munka eredménye túlélte az állam gyártotta szellemi monstrumokat. Igaz, gyomként sok minden ismét felütheti, felüti a fejét...

*

Életének hatalmas ívét Bajcsy-Zsilinszky Endre bejárhatta, ám az elfojtódás labirintusából nem tudott kiszabadulni. Neki-nekilódulhatott, ám éppen a hozzá közeliektől – előbb Szabó Dezsőtől, majd a még közelebbi Féja Gézától – kapott olyan sebet, hogy mégse jusson eszébe a kitárulkozás. Maradt a négy szemközti megnyilatkozás. Ám annak őszintesége beszélő viszonyban nem volt a szörnyű valósággal. Mely nem kevés álmát mérgezhette, depressziós hangulatait még sötétebbre festette. Féja Géának „egyszer” – ez a harmincas évek első felében lehetett – úgy mesélte el a tragédia lefolyását, hogy „a két golyót Gábor öccse küldte Áchim remek férfitestébe”.¹³⁰ Az első két golyót, teszi hozzá a történész. E lábakba fúródott golyókba még akkor sem kellett volna belepusztulni, ha napokig elmarad a kórházi kezelés. Endre lövése ellenben sokkal súlyosabb volt. Ha többször tüzelt (soha nem tudjuk meg), akkor még inkább. Azután Bajcsy-Zsilinszky Endre 1937. február 8-án hosszú levélben írta meg Németh Imrének, hogy hogyan zajlott le a dráma.¹³¹ Ám az sem lett gyónás...

*

Az 1900-ban Léván született, a megcsonkított országba 1920-ban áttelepült Féja Géza Bajcsy-Zsilinszky Endre 1929-ben fedezte fel, fogadta szabadcsapatába. A nagyszerű népi író élete során a parasztvezér halálát először 1937-ben – akkor két helyütt is –, majd 1965-ben,¹³² végül pedig a Bajcsy-Zsilinszky Endréről szóló terjedelmesebb dolgozatában eleveníti fel.¹³³ Az már csak halála után, 1982-ben megjelent könyvében került az olvasó elé.

Mondanivalójának *veleje* mindenütt azonos: Áchim András halálának történetét csak az ismeri meg, aki azt korának pattanásig feszülő viszonyai közé helyezi – az igazság érdekében a történet személyes síkja fölé kell emelkedni. Bár sokan Bajcsy-Zsilinszky Endrét terhelik meg a drámában a legnagyobb felelősséggel, valójában övé a legkisebb. Féja csak élete végén írja meg, hogy a későbbi nemzeti hős vele 1937-ben meghasonlott. Ő természetesen nem így ír, hanem meghasonlásuk történetéről értekezik. E fogalmazási fordulat kölcsönös felelősséget sugall, valójában az ütközésnek egyedül és kizárólag Féja volt a kiváltója. Mert az ekkor megjelenő *Viharsarok* című szociográfijával, valamint az abból – még a kötet megjelenése előtt – a *Válasz* című folyóiratban publikált fejezettel felelevenítette Áchim András halálát. Az író természetesen érezte az ellentmondást. Tehát azért, hogy a meghasonlásból meghasonlásuk legyen, vissza kellett mennie az időben. És így lőn. „Zsilinszkyhez fűződő viszonyomat sérülés még a harmincas évek legelején érte.”¹³⁴ Az egyensúly így nagyjából meglett, valójában sérüléssel tátongó sebet aligha lehet kiegyensúlyozni. Cselekedetének súlyát azzal sem lehetett érdemben enyhíteni, hogy – mint négy évtizeddel később (!) hangsúlyozza – „az affér elbeszélése közben »Zsilinszky Endrének még a nevét sem«

130 FÉJA 1965, 212. – A vérig sértődött politikus szerint – amint azt a Németh Imréhez intézett, következő lábjegyzetben dokumentált levelében állítja – számtalanszor elbeszélte.

131 A levelet, több más dokumentum társaságában, a *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről* című idézett mű közli, mindkét kiadásban. Ld. a 112. sz. jegyzetet. A levél elemzésére ld. a 131. oldalon írottakat.

132 FÉJA 1965, 208–212.

133 Míg a kötetben – amint az a munkát gondozó fiának az utószavában olvasható – olyan írások is helyet kaptak, melyek véglegesítésében halála az író megakadályozta, addig a Bajcsy-Zsilinszky-portrét véglegesnek tartotta. És abban Féja összekülönbözésüknek az ugyancsak láttató erejű *Meghasonlásunk története* címet adta. FÉJA 1982

134 Uo. 145.

említette meg.¹³⁵ Valót mondott, s mégis vihart aratott. Mert azon a tényen, hogy cselekedetével Féja beszorult Bajcsy-Zsilinszky Endre ezen ponton meglévő, mélyen fixálódott érzékenysége és a történelmi igazság kimondásának követelménye közé, semmiféle fogalmazási lelemény nem segíthetett. Hogyan is segíthetett volna? Amikor például Zsilinszky Endre 1922-ben úgy lett Derecske országgyűlési képviselője, hogy közben Áchim özvegye ellene izgatott. Féja tudni vélte, hogy az özvegy a faluban házról házra járva mindenkinek megmutatta férje véres ingét.¹³⁶ Szóval az író empátiája bizonyára leadta a vészjelzést, ám a történelmi igazságot fontosabbnak tartotta. Másként szólva azt tartotta súlyosabbnak – s döntését a történész messzemenően helyesli –, hogy jötevője „adósa volt a parasztságnak”.¹³⁷ Mert hiába volt 1937-ben más, merőben más a két háború közötti Magyarország jobbításáért küzdő, minden hivatal nélkül is egyre nagyobb súlyú politikus, mint az a messze nem csupán dzsentriskedő, hanem e világ vélt igazsága jegyében a törvénytelen megtorlás durva eszközét alkalmazó fiatalember – az is egészen bizonyos, hogy e két személy egy és ugyanazon porhüvelyben lakozott. És az is bizonyos, hogy az így megszerzett elégtétel nem csupán a sok szempontból ragyogó adottságú parasztvezért vitte a sírba, nem csupán a későbbi mártírra vetett olyan árnyat, amely alól soha nem szabadulhatott. Szoborrá nemesedett vonásain sokak szemében ma is ott az árnyék. Nem ezek miatt az érzelmi tényezők miatt, hanem azért, mert Áchim András korai halála nagyon sokat ártott annak a Magyarországnak, amely máig nem talál rá a társadalmi demokrácia széles országútjára. A parasztvezér hiányát az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom is megsínylette. Viselkedhetett bármely illemmel szemben elfogadhatatlanul – egyébként messze nem belső lényegétől sarkallva, hanem úri ellenfeleitől hajszoltan és félrevezetetten tette, főleg 1911-ben¹³⁸ – Áchim András, egészen bizonyosan olyan célokért küzdött, amelyek majd a későbbi Zsilinszkyt, immáron Bajcsy-Zsilinszky Endrét is hevítették. Nemkülönben azt a Féja Gézá is, aki nagy sebességgel az évek múltán nem csupán méltó harcostársa, hanem második embere lett annak a Bajcsy-Zsilinszky Endrének, aki még mindig adósa maradt a parasztságnak.

Bajcsy-Zsilinszky Endre 1937-re emberileg nem alaptalanul vélhette, hogy ifjúkori vétkéért mindennapi keserves harcaival megfizetett már, törlesztett eleget. Féja Gézának vajon miért nem volt ez elég? Miért írja azt 1937-hez mérve is négy évtizeddel később, hogy principálisának „el kellett volna mondania nyilvános gyónását”? Nincs ebben – kérdezzük – valami hamisság? Nincs. A kulcsot maga Féja Géza adja a kezünkbe, amikor élete vége felé bevallja, hogy Áchim alakja „menet közben” nőtt meg benne. Vagyis akkor, amikor a *Viharsarok* című könyvéhez gyűjtött anyagot. „A helyi hagyomány, az egykorú sajtó, az agrártörténeti könyvek mind s mind alakjának és szerepének rendkívüli méretéről” győzték meg.¹³⁹ És akkor kialakult benne egy küzdelem. Itt van egy rendkívüli nagy ember, akinek az életből való kitessékelésében bizony a másik nagy embernek, az ő principálisának komoly szerepe volt. Hogyan írja meg? Nem kis belső tusakodás

135 Uo. 149.

136 Uo. 82. Ezen a ponton az író legendát terjesztett. 1922 az az esztendő, amikor a Gömbös-vezette tábor még nemhogy nem ásta ki a csatabárdot Bethlen ellen, hanem kifejezetten a kormányfő hatalmát erősítette. Az országgyűlési választásokat például a maga katonás módján Gömbös vezényelte. A mandátumot Zsilinszky Endre – mások által is terjesztett valótlansággal szemben – messze nem csupán fajvédő barátai, s főleg nem egyéni ereje, hanem erős kormányzati támogatottság révén nyerte el. Érdekében a kormányzati terror oly jelentős volt, hogy a főszozolgabíró a faluba – leányuk kíséretében – megérkezett özvegyet be sem engedte. (Szóval a véres inget nem tudta házról házra vinni.) Kénytelen volt feltűzött szuronyú csendőrök kíséretében zokogva visszamenni az állomásra. Igaz, az ottani szegénység az út mentén sorfalat állt neki. Az incidens előtt már ifj. Áchim Andrásnak is el kellett hagynia a falut. Ő röplapon ismertette – Zsilinszky Endre számára előnytelenül – a múltat. Ebbe bele nem nyugodva újabb röplapot juttatott el ezután a községbe. Ebben reményét fejezte ki, hogy a derecskeiek nem fogják szavazatukat adni „atyám, a meggyilkolt parasztvezér gyilkosára”. SIPOS 2016, 130. Lásd még BARTHA 2019, 112–131.

137 FÉJA 1982, 148.

138 „Úgy érzem magam – vallotta barátta lett papjának, Koren Pálnak a végzetes vasárnap előtti késő estén –, mint egy agyonüldözött vad.” DOMOKOS 1971, 344.

139 FÉJA 1982, 149.

kellett ahhoz, hogy valóban ne írja le Bajcsy-Zsilinszky Endre nevét. Tehát megírta a történetet, de abból kihagyta Bajcsy-Zsilinszky Endrét. Vajon felszólította-e Féja Géza akkor őt a nyilvános gyónásra? Aligha. A felszólítás az utolsó könyvében íródott le. Vagyis a felszólítás nem volt felszólítás. Azt Féja az olvasó előtt prezentálja. És ezért bizony színpadiasság van ott, ahol Féja ezen nyilvános gyónás megtörténte utánra, ám négy évtizeddel később írt kéziratában helyezi kilátásba, hogy mellé áll, és harcba száll „mindenkivel, aki az Áchim-drámáért támadni merészeli”¹⁴⁰

A helyzet mindennél bonyolultabb volt. Joggal feltételezhető, hogy könyve anyaggyűjtése során Féjának kezébe került Koren Pál temetési beszéde. Könnyen meglehet, hogy kezébe adták. Amelyet olvasva rámeredt a fentebb idézett, szörnyűséges szavakra. „Nem emlékeztek [ti. Endre és Gábor – P.P.] arra, hogy a Káin-bélyeget nem lehet a homlokról és az arcról soha semmivel letörölni. Nem jutott eszükbe, hogy örökké érvényes ítélet, isteni döntés, hogy Káinnak és minden Káinnak bujdosóvá kell lennie.” Az élete végén rajzolt Bajcsy-Zsilinszky-portréban Féja Géza részletesen leírja a Zsilinszky család szétesésének drámáját is. Azt a folyamatot, amelyben a politikus családja iránti szeretete elapadt. Lelkében melegség helyére béna apátia lopódzott. Gábor öccsével oly szép volt a kapcsolata, amit „legfeljebb regényben írhatnak meg”. „Gábor a törvényszék előtt – fejtegeti Féja – Endre kezdeményező szerepét hangsúlyozta, ő volt az idősebb, hozzá igazodott, úgy beszélt, miként a bolygó a napjáról. Csakugyan másodrendű szerepet játszott, és bátyja heves követelése nélkül eszébe se jut fegyveres megtorlással élni.” Álljunk meg egy szóra. Féja a *Viharsarokban*, a *Válaszban* e tudásból mit sem említve az Áchim-dráma elbeszélése során – húzzuk alá ismét –, Endre nevét le sem írja. Menjünk tovább. Amikor Szabó Dezső – hamarosan megemlíjtük – rátámadt Bajcsy-Zsilinszky Endrére, akkor „azonnal átadta bátyjának a szükséges csillapítószert, az ezreket. Utóbb [ti. Gábor – P.P.] azonban becsületsértő megjegyzést tett Endre egy újabb kérésére, ekkor végleg megszakadt közöttük a jó testvéri viszony. Mégis a tarpai választás során¹⁴¹ telefonon közölte vélem:

- Táviratilag azonnal tízezer pengőt küldtem Endrének.
- A nyakam rá, hogy nem fogadja el.
- Mást nem tudok tenni – fejezte be szomorúan Gábor.

A pénz másnap visszaérkezett, a sürgöny szövege így hangzott: »Ha meghalok, ne gyere a koporsómhoz, mert kiugrom, és elszaladok.«¹⁴²

Ellentmondásos helyzetében Féja Géza nem írhatta meg, hogy mi volt az a becsületsértő megjegyzés. Az elmondottak alapján ellenben aligha kétséges, hogy annak a szerencsétlen napnak az emléke örölte fel egymás iránti szeretetüket. E múltnak is lehetett köze a kisebbik fiú korai halálához. Féja szavai vezetnek ide: „Gábor egész vagyont Dél-Amerikába mentette, de rövidesen meghalt, rákban.”¹⁴³ „Furcsa volt Zsilinszkynek anyjához fűződő kapcsolata is” – meséli tovább Féja a család szétesésének történetét. „Az özvegy gondok között élt, Endre nem tudta segíteni, a dúsgazdag Gábor pedig havi harminc¹⁴⁴ pengővel támogatta. Az anya mégis Gábort szerette. Endre viszolygott Békéscsabától, karácsonyonként mégis el-ellátogatott édesanyjához. Az özvegy már erősen öregedett, esténként nap mint nap fölkereste néhány barátnője, s elkártyáztak, ez volt minden öröme és szórakozása. Karácsony estére megérkezett Endre, a szokott társaság most is kártyázott. Már későre járt, Erzsike behozta a vacsorát, bátyja mellé ült, a többiek meg keverték a kártyalapokat. Endre ezen annyira megsértődött, hogy másnap reggel visszatért Pestre. Hiába várták ezután karácsonykor Békéscsabán. Ez a nagyszívű ember, ha megbántódott, félelmetesen rideg és engesztelhetetlen tudott lenni. Faluról utaztunk Pestre, két óra hosszat kellett rostokolnunk a csabai állomáson, míg a pesti gyors megérkezik. A kisvasút tíz perc alatt a város

140 Uo. 148.

141 Bajcsy-Zsilinszky 1931-ben a tarpai választókerületnek lett az országgyűlési képviselője. Itt ellenben az 1935-ös választásról van minden bizonnyal szó. Ekkor ismét ebben a kerületben indult, de a kormányzati terror elűtötte a mandátumtól. Lásd részletesebben FÉJA 1982, 112–126.

142 Uo. 126–127.

143 Uo. 129.

144 1965-ban még ötven pengőről vélt tudni. FÉJA 1965, 212.

közepébe, csaknem a Zsilinszky-ház elé vitt. Hiába unszoltam, hogy menjünk be, másfél órát tölthetett volna az édesanyjánál, előbb szigorú, majd szomorú tekintettel elutasította. Páratlanul finom érzékenységgel tette magáévá az ország, a nép, sőt minden megbántott ember sérelmét. Ugyanilyen gyengéd, reszkető, szomjas érzékenységgel óhajtotta a szeretetet, az otthon megtartó melege hiányzott s mégis semmiféle sérelmet sem bírt megbocsátani. Csak ült a restiben önmagába süppedve, szenvedve a csabai állomáson, mígnem befutott a pesti gyors. Két óra folyamán egy szót sem szólt, de éreztem, szétesett családját siratta. Magányában része volt rideg, agglegényi életformájának. Nem nősült meg, gyermeki kar sohasem ölelte át.¹⁴⁵

Mintha a 19. század vadromantikus regényeinek szerkesztési elvei szerinti elbeszélést olvasnánk. *A Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről* című, már idézett, mindkét alkalommal magas példányszámban kiadott munka gazdag képmelléklete tartalmaz egy képet, ahol Bajcsy-Zsilinszky Endre édesanyjával és egyik harcostársával, Simándy Pállal ül pálkövei házában a teraszán. Egy másik képen tizenegy fős társaság közepén hősünk áll, az előtte ülők között élettársát, későbbi feleségét, Bende Máriát látjuk. Az akkor még ugyancsak csinos Mária természetesen Bajcsy-Zsilinszky Endre előtt ül. Egy harmadik képen teljes oldal-nagyságú képen Bende Máriát látjuk. A képnek – minden bizonnyal teljesen korrekten – *A pálkövei háziasszony* az aláírása. Bende Máriát egyébként Féja Géza nemhogy alaposan ismerte, hanem sok mindent egymással szövetkezve valósítottak meg.¹⁴⁶ Az író pontosan tudta, hogy a hosszú élettársi kapcsolatból 1944 augusztusában házasság lett. Miután részletesen ír a leánytestvérek szomorú sorsáról, ismét Bajcsy-Zsilinszkyre kanyarodik vissza: „életéből nem csupán a család hiányzott, de a nő is. Hozzá illő és méltó asszonyra nem talált. Ám nem is tett ilyen irányú kísérletet. Csupán szexuális életet élt, de a szerelmet mint szenvedélyt és holtig égő tüzet, mint az élet teljességének zálogát, mint kultuszt nem ismerte.” Megint a vadromantika sémái szerint formálja a szavakat, csak most részben a pozitív tartományban. Mindezzel szemben tudott, hogy a politikus Bende Máriát ugyancsak romantikus körülmények között ismerte meg, majd hódította meg. Széchenyi Alexandra grófnő – a jelek szerint – felajánlotta neki a szerelmét, ám azt – megkockáztatjuk – a Bende Máriával való románca miatt nem fogadta el. A grófnő balatoni nyarain mégis kitartóan a közelében volt. Könnyen el nem hessenthető feltevés szerint a negyvenes években a grófnőnek gyermeke született tőle.¹⁴⁷

Féja Géza egyetlen valóban komoly kijelentése: „Endre viszolygott Békéscsabától.” Nem kell lélekbúvárnak lennünk, hogy miért. Megkockáztatjuk, nem csupán a várostól, de egyre jobban a családi otthontól, családjától is viszolygott. Mert mennél demokratikusabbá vált, annál inkább kínoztta a régi vasárnapi tettének szörnyűsége. Amikor csupán ítéletvégrehajtóként cselekedett. Messze nem arra nevelték, mégis azt tette. Családjá miatt szállt rá az átok. És mennél jobban látta, annál inkább látta: nem szabadulhat alóla. Azt dobolta a fülébe, hogy életért életet kell adnia. Talán amikor a Hitlerrel történt találkozó után Gömbös szemébe vágta, hogy szükség esetén elmegy az akasztófaig, lelkében akkor is ott kísértett Áchim András alakja. „Nagyobbik leánytestvére, a feltűnően szép Margit, Kociszky Mátyás földbirtokos felesége lett. Ettől a Kociszkytól kérte kölcsön Endre a revolvert a merénylet előestéjén a kávéházban. Ismét Endre érzékenységre vall, hogy Kociszkyt és Margitot *azóta*, ha csak lehetett, kerülte. Amennyiben mégis találkoztak, Margit hiába próbált feloldódni, Endre hideg maradt. *Kínos emléket ébresztettek fel benne*. Tanúja voltam, midőn Margit egyszer felutazott Csabáról bátyja látogatására. Nehéz volt meghatottság nélkül nézni, mennyi szeretettel, gyengédséggel közeledett Endréhez, aki *magába zárkózott, lesütötte szemét, mintha nem hallaná*. Zsilinszky nagy formátumú ember volt, irtózatosan tudott szenvedni, kínjait titkolni még inkább.”¹⁴⁸ A tények és a kiemelt részek az irtózatosan szenvedni és kínjait titkolni tudó nagy ember rajzába ágyazódnak. Féja teljesen felesleges dolgokat ecsetel.

145 FÉJA 1982, 127–128.

146 Talpassy Tibor könyvei részletezik ezeket.

147 Dobi István feltevését Ortutay Gyula 1966. március 6-án jegyezte le naplójába. Idézi: BARTHA 2019, 482. 211. jegyzet. Bartha Ákos e helyen – igaz, kétkedve – más forrásokat is említ.

148 FÉJA 1965, 128. – Kiemelések: P.P.

A kiemelt szavak köré kellett volna elbeszélését építenie. De nem tehetette. Erzsike, a legfiatalabb „Zsilinszky-sarjadék” tanítónő lett, „tulajdonképpen ő tartotta anyját”. „Váratlan segítségként” egy nálánál jóval idősebb tanító vette el, akit Bajcsy-Zsilinszky lenézett, ő ellenben „igen szerette sógorát”. Erzsike az ötvenes években öngyilkos lett. Bár arra „semmi oka sem volt”. Hogyne lett volna. Az átok árnyéka őt is betakarta. Hiszen bátyja akkor azért vetkőzött ki emberi mivoltából, hogy az ő tisztességét ért gyaláztatot lemossa. Az öngyilkosság okát Féja kendőzetlenül megírja. – „Néha hallom, hogy hív” – mondta Erzsike az írónak.¹⁴⁹ A választott halállal halt, megigazult testvére hívta. És ő meghallotta a szót...

*

Szabó Dezső említett Bajcsy-Zsilinszky elleni támadása kétfelvonásos gyomorforgató rágalma-zási hadjárat.¹⁵⁰ A veleje annyi, hogy a hétköznapok világában lényegében kibírhatatlan, összeférhetetlen író gyakorta betegesen vizionált arról, hogy meglopják. Azok, akik valójában adtak neki. Ezek közé tartozott Bajcsy-Zsilinszky Endre is. Aki részben kapcsolati hálója kamatoztatásával, részben a saját kevés pénzéből is pénzelte az író. Aki nagy buzgalommal újból és újból bizonyosságát adta, hogy minden jótett elnyeri méltó büntetését. Többször megrágalmazta a politikust. Miután az ügy már elcsitulni látszott, a nemtelen támadásokon magát túltenni nem tudó politikus – az óvások ellenére – Szabó Dezsőt szellemi Matuskakaként aposztrofálta. Erre megint kitört a vihar. Szabó Dezső a korábinál is nagyobb lángokat okádva vont kettejük között tetszetős párhuzamot: míg ő nem gyilkolt, a politikus viszont igen. A botrány ezen szakasza 1936 elején volt, vagyis Féja a maga felelősségét kisebbítve beszél „esztendők”-ről a két botrány között.¹⁵¹ Elbeszélésünk primitív torzó lenne, ha Szabó Dezső e mélyen beteges hadjáratára itt pontot tennénk. Mert ez az itt felvillant és még számtalan egyéb torz vonásával együtt is nagy író a Horthy-korszakban azt az űrt töltötte be, amely Ady Endre 1919 januárjában történt eltávozásával szakadt ránk. Mert ez a korszak sikkasztotta el 1918–1919 forradalmainak örökségét. Legnagyobb bűne, hogy – minden modernizációs lépéseivel együtt is – életben tartotta azt a nagybirtokrendszert, amely a nép hatalmas tömegeinek életét tette olyan nyomorúságossá, hogy a nagyvilág feudális rezervátumnak látta és láttatta hazánkat. Amellyel szemben a nemzetiszocialista Németország potentátjai is számos ponton nem alaptalan fölénnyel beszéltek társadalmunkról, szociális viszonyairól. Ebben az országban nagy és pozitív tett volt Szabó Dezsőtől, amikor 1938-ban a tudatosan homályba űzött Áchim Andrásról azt írta: „már testi valóságban szemtágitó jelenség volt”.¹⁵² Akit Szabó Dezső sok szempontból elődjének érezhetett. „Lírai, lüktető retorikája, gyilkos szarkazmusa, elszelídülő humora, támadó kedvének kifogyhatatlansága, káromkodó dühe és maró szellemessége: mind Szabó Dezsőt juttatják eszünkbe.” És akkor még – ugyancsak Féja nyomán – azt sem hagyhatjuk említetlenül, hogy cikkei „Ady Endre publicisztikájának rokonai”.¹⁵³

Leleki béklyói miatt Bajcsy-Zsilinszky Endre nem ébresztgethette Áchim András emlékét. De legalább tudta – és azt nagyon tudta és érezte –, mindenek ellenére nem szabad neki Szabó Dezsővel haragot tartania. A koronatanú Féja Géza írja: „Zsilinszky bévül hamar megbékélt Szabó Dezsővel, ha nem is érintkeztek többé.”¹⁵⁴

Meghasonlásuk történetét élete végén taglalva Féja így ír: „Akadt újságíró, aki a hatvanas években azt írta, hogy az 1937-ben megjelent tanulmányom rontotta meg a viszonyt Zsilinszky és a »Válasz-fiatalok« között.” A támadást azzal hárítja el, hogy sorolja: Szabó Pál akkor már 44 éves, Veres Péter 40 éves és „szociáldemokrata”, Illyés Gyula a maga akkori 36 évével már szintén

149 Uo. 129.

150 BARTHA 2017

151 FÉJA 1982, 149.

152 SZABÓ 1938, 8. Idézi: TIBORI 1958, 26.

153 FÉJA 1937, 65.

154 FÉJA 1982, 99.

nem fiatal. Erdei Ferenc ugyan csak 27 éves, „de Zsilinszkyvel az Áchim-dráma miatt tárgyalni sem volt hajlandó”, Sárközi György 38 éves „és hasonló magatartást tanúsított”.¹⁵⁵ Teljes bizonyossággal nem lehet megmondani, hogy Féja mire is utal, de kézenfekvő, hogy itt a *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről* című kötetben Németh Imre által közölt, gazdagon dokumentált visszaemlékezésről van szó. E kötet közli a politikus Németh Imréhez intézett 1937. február 8-i (előjáróban idézett) levelét. Azt a megnyilatkozást, amely gyónásnak semmiképpen sem tartható. Miközben a lehető legélesebben exponálja Féja eljárása feletti mély felháborodását. A levél indirekt módon bizonyítja, hogy nem történt tényfeltárás. Hiszen milyen szembenézés a történetekkel az, amikor Bajcsy-Zsilinszky Endre számára Féja roppant visszafogott előadása elégséges ok arra, hogy az egész *Válasz*-táborral felmondja a barátságot? Márpedig ez történt.

Névnapiján, 1934. november 30-án Tamási Áron, Zilahy Lajos, Féja Géza, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Nagy András „és még néhányan” – így írja a politikus – egy aranytollat adtak neki ajándékkul. 1935 tavaszán ellenben Gömbös őt „megállapodásuk ellenére” „idegen kommandóra” (értsd: német nyomásra) „lemészárolta”. „Rá egy héttel” pedig létrejött a találkozó Gömbös és „az írói társaság között”, úgy, hogy „egyetlen szót sem mondtak a nyilvánosság előtt »az ő esetéről«”. Azután „két keserves esztendő” folyt le fölötté, „tele lelki szenvedéssel, egy sereg újabb csalódással”, s akik neki „szimbolikus biztatásul” a töltőtollat adták, úgy kezdték őt tekinteni, „mint egy korán elfelejtett halottat, kinek még csak a temetésére sem mentek el”. És ezek után az a Féja, aki az ő „legközvetlenebb munkatársa” volt, „legközelebb állt hozzá”, akinek ő „legnehezebb éveiben” támogatója volt, az a Féja intéz „igazságtalan, tárgyilag meg nem alapozott, valósággal gyűlölködő támadásokat” ellene. Az egyik ilyen támadást a politikus Werbőczy tőle eltérő megítélésében látta. A másikat pedig a *Válasz*ban közölt Áchim-cikke jelentette. A cikket azért is mélyen fájlalta, mert az – mint „hallja” – egyik fejezete „megjelenés előtt álló könyvének”. A munka „közel jár a piszkolódáshoz, mert ha valaki, Féja tudhatja, hogyan folyt le az Áchim-ügy”. „Tőle elégszer hallotta”, hogy ő „egyenesen fájlalta”, „amiért ez a sok érdekes tehetséggel, nagy lendülettel, bátorsággal megáldott, de sok hibával is megvert, gonosz kezekben mindinkább öntudatlan eszközzé váló, szerencsétlen nagyember-torzó nem tölthette be a maga hivatását.” Elmondta neki „nemegyszer”, hogy a „köztünk és közte kirobbant ellentétben egy szemernyi politikum nem volt. [...] Féja most cikkében mégis úgy tüntet föl engem és öcsémet, mintha egy osztály részéről hozott halálos ítéletet hajtottunk volna végre, még szép, hogy nem mondja, hogy öntudatosan, parancsszónak engedve. Hát ennél valótlanabb és igazságtalanabb beállítást még legádázabb ellenségemtől sem várhatnánk.”¹⁵⁶ A levél tehát tükrözi azt a dolgotatunkban előadott tényt, hogy a két család közötti viszony valóban nem volt determinisztikusan elkerülhetetlen, ám azt is, hogy Féja – ismételjük – ha már belefogott, a lehető legnagyobb tapintattal sem írhatott úgy, hogy annak Bajcsy-Zsilinszky Endre részéről ne legyen szélsőségesen elutasító a fogadtatása. Németh Imre visszaemlékezése jól jelzi, hogy a népi írók sok erőfeszítéssel, tapintattal és türelemmel végül megbékítik a politikust, az hajlandó a tollat ismét elfogadni. A közölt többi levél pedig azt mutatja, hogy a *Válasz* nem volt hajlandó Féja írása felett vitát nyitni. Vagyis megvédte az író.

Mindent összefoglalva: Áchim András, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Féja Géza, Szabó Dezső más és más életutat bejárva, egymással is ütközve – hol csak súrlódva, hol botránnyosan összecsapva – más és más súllyal, jelentőséggel, ám annak a tábornak lettek jeles tagjai, amely az országot a demokrácia széles országújtjára törekedett vezetni. Olyan országot akartak, amelyben a lennlévők közelebb kerülnek a nemzethez, olyan társadalmat akartak, amelynek nem csupán jogi berendezkedése, hanem mentalitása is demokratikus. Egyikük sem ölt, ám Zsilinszky Endre bevérezte a kezét. Annak az embernek a korai halálának lett részese, aki – addigi életútja, politikai tehetsége, széles társadalmi bázisa révén – komoly ígérete volt az új Magyarországnak. A történetírás eddig is számontartotta azt a lelki terhet, amelyet Bajcsy-Zsilinszky Endre viselt felnőtt életében. Ám

155 Uo. 148. – Kiemelés: P. P.

156 VIGH 1969, 119–121.

azt a tényt, hogy a szlovákul beszélő magyar pap Káin bélyegét ragasztotta rá, a bélyegtől sújtott pedig meghasonlott családjával, az tönkrement az átok súlya alatt – mindezt a történetírás nem mérte fel a maga mélységében. A homályban megvan a maga szerepe Féja Géának is. Aki lehetett szintén bármennyire nemes személyiség, 1937-től beszorult a történeti hűség követelménye és Bajcsy-Zsilinszky Endréhez fűződő hűsége megőrzésének követelménye közé.¹⁵⁷ Ezen mély ellentmondás elkerülhetetlenül rányomta a bélyegét az ő írói munkássága ezen szeletére. Ezen ellentmondás felfejtése elmélyült filológiai elemzést igényel. Ezt igyekeztünk elvégezni.

---

157 Legkomolyabb feloldási kísérletét az 1922-es mandátum megszerzésének elbeszélésébe illeszti. Ekkor egyfelől valótlannal növeli nagyra Zsilinszky Endre szerepét. Mert valótlannal állítja, hogy Áchim özvegye házról házra járt volna a vértől megfeketedett inggel. És főleg valótlannal csupán Ertsey Péter választási bizottsági elnök manipulációira szűkíti le Zsilinszky kormányzati támogatottságát, holott az lényegesen szélesebb skálán mozgott. Szót sem ejt arról, hogy (Gömbös Gyulán és Nagyatádi Szabó Istvánon túl) maga a miniszterelnök is eljött, hogy Zsilinszky mellett szónokoljon. Másfelől ellenben leszögezi: „Nem tudok egyetérteni azzal, hogy vannak emberek, akiknél bár tisztátlan dologhoz ér a kezük, azért tiszták maradnak. Aki egyszer bevérezte a kezét, az bevérezte. De távolról sem teszi kisebbé Zsilinszky Endrét, hogy az Áchim-drámából jutott arra a magaslatra, ahová tényleg felért. Ez csak növeli emberi nagyságát. Ám a halottal is el kellett volna intéznie a dolgát. [...] képtelen volt erre a konfesszióra. Nem bírt úrrá lenni ezen az egy hibáján. Gyűlölte Áchimot, pedig önmagára haragudott, önmagával nem tudott megbékélni.” FÉJA 1982, 79–84. Az idézet helye: 82.

Gömbös Gyula és Benito Mussolini

30a., 30b. Szép régi zsidó szokás szerint a volt gyermek a szülei lábához temetkezik. Lásd erre például a Jászi

Oszkár sírját ábrázoló 52. sz. képet. Örök vita zajlik a gének, illetve a körülmények sorsunkat befolyásoló szerepe közötti arányról. Gömbös apja nádpálcás tanító úr volt, Benitoé ellenben nyughatatlan forradalmárként igyekezett fiára hatni.

Ebben a fejezetben a kiindulási pont a személyiség súlyát ténylegesnél nagyobbra, sokkal nagyobbra rajzoló elbeszélések téves voltára való figyelmeztetés. Hiszen még a jelentős szereplők súlya is kisebb, sokkal kisebb a társadalmi struktúrák erejéhez képest. Hőseink életének közös vonásai a szokásos elbeszéléseknél valójában jóval haloványabbak. A nagy eltérések a magyar és az olasz társadalomfejlődés különbségeiben rejlenek.

Az 1919 augusztusa utáni hónapokban Horthy Miklós – közvetlen környezete hatására, s abban Gömbös volt a legmarkánsabb – katonai diktatúra bevezetésében látta a szebb jövőt. Ezek eredőjeként nagyon sok kortárs számára meggyőzően hatott az úgymond Horthy-fasizmusról festett kép. A volt vezérkari százados valóban szinte bámulattal volt az olasz diktátor iránt. Ám a felívelő pályájú Ducének messze több bámulója, mint követője volt. Gömbös bizonyosan valami hasonlót akart, de míg a Duce 1922-ben hatalomra jutott, 1923-ra Gömbös onnan lényegében a partvonalra került. Nem sokkal azután, hogy a fajvédő politikus társaival kilépett/kiszorult a kormánypártból, a kormányzó azt üzenté neki, hogy éretlennek tartja őket. Súlyos kudarc Gömböst szerényebb célkitűzésre sarkallta. 1928-ban visszakerédkedett Bethlen István rendszerébe. 1932-ben nem csekély mértékben Bethlen akaratóból lesz miniszterelnök. Mert a *Gazda* úgy látta, hogy Gömbös ismert turbulenciájával együtt is alapvetően eszköze marad rendszerének. A sokat tanult politikus természetesen mégis messze több lett, mint eszköz. A magyar társadalmat úgy akarta korszerűsíteni, a gyűlölt nagytőkésektől és nagybirtokosoktól úgy akarta

megszabadítani, hogy a bethleni rendszer helyére lényegében egy fehér radikális berendezkedést állít. A társadalom ellenállása, s a szervezetében elhatalmasodott halálos kór okán ez nem sikerült neki. Ötvenesztendősen távozott az élők sorából.

Ha beütjük az internetes keresőbe Gömbös Gyula és Benito Mussolini nevét, áradnak a képek. Látjuk őket együtt és külön, rokon- és ellenszenvesnek, a hatalom közelében, csúcsán, s a bukás örvényében. A történeti megismerést a világháló egyszerre segíti és akadályozza. Nagy előny, hogy a korábbinál sokkal gyorsabban jutunk adatokhoz, forrásokhoz. Ugyanakkor az interneten tort ül a meg nem gondolt gondolat, a minőség hangját számos esetben a minősíthetetlen mocsok nyomja el. A személyiség valós történelmi súlya lemerése szempontjából pedig az internet kimondottan elaknásított terep. Miközben magában a szakmában is megvannak a súlyos gondjaink. Terjedelmi kötöttségeink okán csupán az Ormos Mária-jegyezte, két kiadást megélt modern Mussolini-életrajzot említjük. Már az elején mit látunk? „Mussolini nagy történelmi tévedése [...] nem egyszerűen abban állt, hogy Olaszországot belevitte a nácik oldalán a második világháborúba, hanem abban, hogy létrehozott egy diktatúrát, amelynek keretében nem volt mód rá, hogy ebben bárki megakadályozza.”¹⁵⁸ Ezzel a népmesei történettel szemben az olasz diktatúra létrejöttét az addigi olasz történelem, vastagon benne az első világháborús lankasztó tapasztalat, az olasz történelmen messze túltekintően pedig a szélsőségek korába történt megérkezés alapozta meg. Nagyon sokak műve, s benne természetesen kiemelt helyen Benito Mussolinié. Az sem kétséges, hogy a második világháborús részvételt is a diktátor szava nagyon erősen alakította, ám bizonyosan nem így. Ahhoz az etiópiai kaland kudarcán túlmenően, az olaszokkal szemben bizonyosan nem eléggé körültekintő brit politika tévedése is kellett. Vagyis az, hogy a brit gőg az olaszokat (természetesen akaratlanul) a nemzetiszocialista Németország karjaiba terelte. Utána is még sok mindent elmondhatnánk, ám már így is feltehetően elegendő, hogy lássuk: a szerző alaposan elvetette a sulykot, a személyiség szerepét történetietlenül nagyra rajzolta. Szerencsére a könyvben a személyes teljesítmény mögött ott van az összetett társadalomrajz. Tehát inkább csak kiszólásról van szó. Ám az éppen összegző helyen olvasható. S sokkal inkább azok rögzülnek, mint az elbeszélés hömpölygésében leírt mondatok.

Amikor Gyulánk 1886-ban meglátta a napvilágot, a kis Benito már háromesztendős lett. Mindketten erőszakos, verekedős ifjak voltak. Ám míg Benito édesapja kovács, addig Gyula apja tanító volt. Ráadásul Alessandro többet politizált, mint kovácsolt, vagyis éppen nem a rendet, hanem egy új világot kovácsolta. Közben Gömbös édesapja nemhogy nem érlelt társadalom-felforgató terveket, nádpálcájával is a meglévő rend tiszteletét oltotta az egytantermes iskola diákjaiba, köztük fiába. Míg az idősebb Gömbös azon törte a fejét, miként tudná vad gyermekét a rend maradéktalan tiszteletére szoktatni, addig Alessandro gyermekének három forradalmár keresztnévét is adta. Így lett ő Benito Amilcare Andrea. Nem szükséges törni a fejünket, hogy miért. A vetés beérett. A 29 éves Benito 1912 végétől az *Avanti* főszerkesztője. Gömbös Gyula százados urat 29. születésnapja a fronton találja. Nem sokkal később az oknai áttörésnél súlyosan megsebesül. Az osztrák–magyar közös hadsereg „vadmagyar” tisztje. Azonos generáció gyermekei, következőleg a Nagy Háború mindkettőjük alapélménye. Ám verekedő természetüket más-más terepen, s más-más szemlélettel próbálgathatták. Az egyenlőtlen fejlődés mind Olasz-, mind Magyarországot az átlagnál jobban sújtotta, miközben egészében Magyarország volt a fejletlenebb. Mussolini élete sokkal több fordulatban bővelkedett, mint Gömbösé.

Emil Ludwig 1932-es nevezetes interjúkötetének frappáns fordulata szerint Mussolini azt mondta volt, hogy „senkinek sem szabad a sorsot kétszer kihívnia. Egyébként mindenki olyan halált hal, amilyen jellemének megfelel.”¹⁵⁹ Mély, de unikálisnak aligha minősíthető mondás. Már a Bibliában is olvashatjuk, ráadásul tömörebben. *Aki kardot ránt, kard által vész el.* És mivel a papoknak nem csupán a túlvilágra való felkészítés, hanem az itteni világ nyugalomban tartása

158 ORMOS 2000, I, 8.

159 Uo. I, 12.

is feladatuk volt, ezért híveik tudatába alaposan bevették a mondást. Természetesen a történelmet döntően nem a szószékeken alakították. Ha betelt a pohár, akkor bizony a kaszák kiegyenesítették. Aztán a vesztőhelyre hurcolt levert lázadók némelyike bizonyára el-elmerengett, hogy talán mégis érdemesebb lett volna megvárni a túlvilági jutalmat. Mindezzel együtt is a Duce mondása olyan mély, hogy az olasz kiadás gondos szerkesztői – bizonyára megsejtve gazdájuk sorsát, s még inkább mérlegelve saját közvetlen jövőjük könnyen kedvezőtlené válását – kihúzták azt. Ezzel természetesen megint fontos adalékot nyújtottunk arra, hogy a diktátor hatalma esetenként mily jelentősen korlátozott. És példajaként annak, hogy akár egyetlen mondatból is mily lényeges következtetéseket lehet megalapozottan levonnunk – elmondjuk: messze nem a csodák csodája, hogy míg német földön e kijelentés életben maradt, addig bizony a magyar olvasóknak osztozniuk kellett olasz társaik megrövidítettségében. Mert a magyar edíció is megcsonkított. És akkor innen is láthatjuk, hogy hiába sulykolta 1945 után a hazai publicisztika, majd nyomában a magát tudománynak deklaráló történetírás, hogy Gömbös alatt a magyar külpolitika már végzetesen német orientáció alatt formálódott, az bizony megmaradt (egészen pontosan szólva a rövid életű francia kurzus után a korábbinál is erőteljesebben) olasz orientációs. Legalább két okból. Mert egyrészt tudták, hogy nem jó jövőt jósol a németeknek való alárendelődés, másrészt pedig túlzottan hálásak voltak annak az olasz politikának, amely a nagyhatalmak klubjából elsőként nyújtott látványos – bár négyzetkilométerekben mérve nulla gyarapodást hozó – segítséget a magyar területi revíziós törekvéseknek.

De vessünk egy pillantást magára a mondasra. Mussolini természetesen először a római meneteléssel hívta ki a sorsot. A diktatúra kiépítése már nemhogy veszedelmekkel fenyegette, hanem inkább nemzetközi tekintélyt hozott számára. Másodszer az immáron diktátor akkor hívta ki a sorsot, amikor kimondottan egyenlőtlen szövetséget kötött Adolf Hitler birodalmával. De ebből még nem következett a kivégzés vége. Ahol persze azért nem árt tekintetbe venni, hogy golyó általi halállal halt, s csupán a tetemét gyalázták meg. Míg – maradjunk csak a civilizációs térfelünkön – másfélszáz esztendővel korábban (tehát történelmi léptékekkel mérve semmi távolságban) a másik diktátornak, Maximilien de Robespierre-nek nem csupán a fizikai, hanem a lelki kínok miatt is messze brutálisabb lett a vége. Lévéen, hogy elpusztításában leginkább a szó szerint tegnapi közvetlen hívei jártak az élen. Mert így mentették meg az irhájukat.

*

A miniszterelnöki székbe avansált Gömbös Gyula útja 1932 novemberében alapvetően nem azért vezetett kormányfőként először Rómába, mert ő *Gömbölini*¹⁶⁰ volt. 1927-től 1942-ig magyar tradíció, hogy az új kormányfő első külföldi látogatása az örök városba irányult. Kállay Miklós is így akart cselekedni 1942-ben. Ám a Palazzo Veneziát akkor már csak egy külpolitikai roncs lakta. A roncs pedig azt üzentte vissza, akkor látja őt szívesen, ha már a Führernél tiszteletét tette.¹⁶¹

1932-ben Rómában egymással erősen rokonszenvező vezetők találkoznak. Ám a meritumot mindkét oldalról nem az egyéni érzület, sokkal inkább a személyiség akaratának beszűkítése szabta meg. Gömbös bejelentkező táviratában gyerekes öröm érződik. Íme, végre elérkezett a hatalom azon posztjára, ahonnan – reményei szerint – valóra válthatja társadalomátalakító elképzeléseit. És azt immár „egyenrangú félként” adhatja a csodált-irigyelt, rokon nézeteket képviselő Mussolini tudtára. A kormányfő november 11-12-i találkozásán a Duce azt akarta elérni, hogy – még mielőtt Hitler beül a kancellári székbe – érdemben közelebb jussanak a jó ideje különféle helyeken fontolgatott olasz–magyar–osztrák vámunióhoz. Engelbert Dollfuß osztrák kancellár – Párizsra, Londonra, de főleg Berlinre tekintettel – ez elől kitért. Ezért Gömböst a Duce előzetesen a kancellár megpuhítására kérte. Gömbösnek tetszett az elgondolás. A titokban a Bakonyba,

160 Kortársai ragasztották rá e nevet.

161 JUHÁSZ 1969, 257–258.

Királyszállásra invitált Dollfußt erről győzködte, ám látogatója neki is nemet mondott. Gömböst ennél is érzékenyebb vereség éppen a Külügyminisztériumában érte. Ott ugyanis szabályosan kioktatták. Magyarországot – Ausztriához hasonlóan – nemzetközi kötelezettség szorítja önállóságának megtartására. Kedvező változás Franciaországtól függ, az pedig Róma és Párizs közötti tárgyalás tárgya. „Ebbe mi – Bethlen gróf saját szavai szerint – nem fogunk belefolyni, sőt nem vagyunk hajlandók Párizsban szóba is hozni [...]. Mindezek dacára az olasz kormány előtt teljes odaadással fel kell karolnunk ezt az eszmét [...]. Ugyanis a mi értékünk ezen kombináció által az olaszok szemében megnövekedik, ezáltal elesik számunkra egy olasz–jugoszláv vámunió mindig fenyegető lehetősége, végül pedig módunkban van a vámuniós cél érdekében a semmeringi egyezmény fejlesztését követelni és így [az] olasz–magyar gazdasági forgalmat növelni.”

Rómában a vámuniót konzultációs politikai paktummal is meg akarták erősíteni. A Dísz téren erről már nem is értesítették Gömböst. Megkérdezése nélkül utasították Hory András magyar követet a nemleges válaszra: egy „mellékmondatban” értesse meg a Palazzo Chigiben: „bármilyen instrumentum aláírására sor nem kerülhet, mivel a miniszterelnök[nek] az[t] előzőleg a teljes szövegében jóváhagyás végett be kell kormányzó úrnak mutatnia”.¹⁶² Halkan megjegyezzük: nem kellett. Gömbös nyelt egyet, s igazodott az apparátusi intencióhoz. Rómában már maga is a dollfußi formulával érvelt. Vagyis a vámunió távolabbi cél, a kétoldalú gazdasági kapcsolatokat kell elmélyíteni. Az olasz fél anyagában szerepelt a három ország közötti politikai szerződés terve, a magyarból ellenben hiányzott. És amikor Apor Gábor – akkor a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője – a különbség okát firtatta, Gömbös kurtán csak annyit mondott: „ez helyes, ez kimaradt az ő feljegyzéséből”. Mert számára Berlin fontossága okán az olasz–magyar–osztrák politikai paktum elfogadhatatlan volt. A magyarázat roppant egyszerű. Minden Mussolini iránti csodálatával is tudta, hogy a majdani magyar területi revízió Berlin ereje és akarata nélkül elképzelhetetlen. És ez így ment tovább az elkövetkező években is. Különösen nehéz volt az 1934-es esztendő. Mussolini helyesen ismerte fel, hogy a magyarokkal és az osztrákokkal szemben engednie kell, Gömbös és Dollfuß helyesen ismerte fel, hogy a Duce engedni fog. Így jönnek létre a római jegyzőkönyvek a Róma szorgalmazta paktum helyett. Ám Mussolinit helyzetfelismerő képessége alaposan cserbenhagyta az etiópiai kaland dolgában, s ezért végzetesen nagy árat fizetett. Ráadásul az árat nem csupán Rómának, hanem Bécsnek és Budapestnek is fizetnie kellett. Az egésznek a nyertese ugyanis a nemzetiszocialista Németország lett. Az eseménysor alakulásában nem csupán a személyiség szerepét lehet nagyszerűen látni, hanem azt is, hogy a jó, illetve rossz döntések miként tágítják, illetve szűkítik a személyiségek mozgásterét. Kitapinthatóak az eltérő geopolitikai adottságok, az ütköző nemzeti-nacionalista inspirációk, s messze nem utolsósorban a fasizmus, illetve nemzetiszocializmus természetének azonossága, illetve különbözősége.

Gömbös Gyula életének fonalát a Párkák – ismétljük – már ötvenesztendős korában, 1936-ban elvágta. Mussolini kilenc esztendővel élte őt túl, dicstelen vége 1945-ben következett be. A személyiség valós történelmi szerepe megértéséhez is segíthet témánk befejező részében a Mussolini veje, a mélységesen cinikus Galeazzo Ciano feljegyezte, nagy kedvvel gyakorta idézett, mindig mosolyt fakasztó anekdotikus párbeszéd szigorú szemügyre vétele.¹⁶³ – Magyarország ugye köztársaság? – kérdi az Egyesült Államok külügyminisztériumának tisztviselője, s mielőtt tovább idézném az ismert diskurzust, rögzítsük a tény: a derék amerikai diplomata azzal az (egyébként korántsem ritka) tévedéssel indítja kérdéseit, hogy természetesnek veszi, mivel hazája köztársaság, ezért a másik ország államformájának is republikának kell lennie. – De miért?, kérdezhettük vissza, hisz’ ugyancsak közismert tény, hogy egy adott ország fejlettségének egyáltalán nem bizonyosan jellemzője a pozitív válasz. Voltak, vannak igen kellemesen élhető királyságok, s másfelől fullasztóan élhetetlen köztársaságok. – Nem, uram, királyság – szól az ismert felelet, mire a király (meg)létére irányul a következő kérdés, s mosolyt fakaszt a *tengernagyság* megvallása. – De miért?,

162 PRITZ 1982, 72–73.

163 CIANO 1999, 403. (1942. május 11-i bejegyzés)

kérdezhetjük ismételtten vissza, – mi a bökkenő abban, ha egy kormányzó *eredeti* tisztességes foglalkozása szerint tengerész, s e pályán egészen az ellentengernagyi méltóságig emelkedett? Kinek jutna – például – eszébe fennakadni, viccelődni azon a tényen, hogy az 1990 utáni magyar alkotmánybíróság élén egyik alkalommal eredeti foglalkozása szerinti kárpitosságát töltötte be az elnöki tisztséget? Hiszen a kérdések kérdése nem az, hogy kárpitozás közben ütött-e, s ha igen, akkor hányszor az ujjára, hanem sokkal inkább az: miképpen, milyen színvonalon, mely hatékonysággal viselte az alkotmányozás szövevényes kérdéseiben helyes eligazodást igénylő tisztét.

A buta párbeszéddel szemben Horthy Miklóssal nem az a baj, hogy 1920-ban kormányzóvá történt megválasztása előtt admirális volt, mert attól még jobb, súlyos esetekben sokkal jobb kormányzó is lehetett volna. Éppen annak okán, hogy Földünk igen nagy térségeit, többek között az angol világbirodalmat megismerve mérlegelhetette volna (s egy adott pontig valóban mérlegelte is) az Angliával sarkos szembeállást hozó külpolitikában megbúvó veszedelmeket. Csupán egyetlen példát említve: gondoljunk arra a pillanatra, amikor 1938 augusztusában a Grill csatahajó fedélzetén Adolf Hitlernek magyarázta a *maritim Brit Birodalom* legyőzhetetlenségét. Aztán már az *elképzelt* amerikai diplomata szellemi szintjének siralmas állapotára vall, hogy a logikus gondolkodás alapszabályainak fittyet hányva, tehát nem az államfői tisztség ténye mentén haladva, hanem az eredeti foglalkozás tényébe beleragadva érdeklődik nem-létező flottánk felől. A szomorú párbeszéd egyetlen üdítő, mert logikus darabja, amikor a magyar diplomata azzal magyarázza negatív válaszát, hogy nincs tengerünk. Az amerikai partner erre *vége* vált, s hazánk területi követelései iránt érdeklődik.

– Romániával szemben – szól az ismert válasz, mire az amerikai egyetlen értelmes kérdés-ként a hadüzenetet firtatja. A *valóságban* nem létezett magyar diplomata, aki így felelt volna, ám az *elképzelt* magyar partner válasza szerint a hadüzenetet az a tény akadályozta, hogy – úgymond – Magyarország és Románia szövetségesek lettek volna. Holott – nagyon jól tudjuk – nemhogy nem voltak szövetségesek, de (a megmaradt országnál nagyobb mértékű területi *veszteségünk*, illetve *nyereségük* okán) a szomszédok között¹⁶⁴ a legnagyobb antagonizmus választotta el e két országot. Az effajta valótlán, elképzeltetlenségű válasszal szemben egy hús-vér magyar diplomata legfeljebb arról értekezhetett, hogy hazája és Románia egyaránt a hitleri szövetségi rendszer tagja. Ebből következően *korrekt párbeszéd esetén* legfeljebb Hitler birodalmának kárán lehetett derülni, tehát hogy a Führer csupán olyan szövetségi rendszert tudott összehozni, amelyet ilyen (s tegyük hozzá: hasonló) antagonizmusok szabdalnak, alaposan hozzájárulva a nácizmus majdani bukásához.

Mondanivalónkat – véljük – alaposan alátámasztja az a tény, hogy a Ciano által elbeszélte valótlanságnak a nemzetiszocialista Németországban létezett egy olyan verziója, amely Hitler birodalmának lejárását célozta.¹⁶⁵ Ez esetben az ominózus beszélgetés Svájcban, egy ottani szállodában egy chilei és egy magyar között zajlik. Az előbbi tekintete a magyar útlevelén lévő koronás országcímerre esik, s annak láttán kérde, hogy ezek szerint Magyarország királyság? A sok valótlanság felvetése és annak korrekciója a Ciano feljegyezte anekdota menete szerint zajlik, s így bukdácsolnak el a magyar–román szövetség abszurditásáig. Ekkor a chilei feladja: ezen az összevisszaságon az ördög sem tud kiigazodni. Mire a rosszkedvű magyar azzal zárja le a beszélgetést, hogy itt semmi összevisszaságról nincs szó: ez az Új Európa rendje.¹⁶⁶ És valóban: a két történet sok valótlansága a Harmadik Birodalom történelmi mércén mért lehetetlensége tényében egybesimul. Legyen ez vigasz arra, hogy számos esetben bármily szörnyű is a történelem menete, elő-előfordul, hogy a dolgok végül elnyerik értelmüket. Ebben a keretben pedig a személyiség valós súlya is a helyére zökken.

164 Tehát Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia az egybevetés tárgya.

165 Ettől természetesen semmiféle nagy reményeket nem fűzünk elbeszélésünk sikeréhez, de talán néhány olvasónk ezután már kételkedve veszi a bevett elbeszélést, netán elbeszéléseket.

166 GAMM 1980, 125. skk. Idézi: MATIĆ 2002, 194.

Gratz Gusztáv

31. Megvan az indokoltsága annak, hogy a Budaörsön található Heimatmuseum Bleyer Jakab nevét viseli. Legalább ennyire, ha nem jobban indokolt lenne, hogy a magyar haza Gratz Gusztávnak, hűséges, kiemelkedő fiának emlékét is hasonló módon ápolja.

Tevékenységből főleg a magyarországi németiségért, a harmonikus magyar–német együttélésért tett, messze nem kellően méltányolt tevékenységére, annak súlyos meghatározottságaira kell felhívni a figyelmet. Származása ugyancsak alkalmassá tette erre a feladatra. Protestáns felmenői a 18. században a vallási türelmetlenség elől menekülve kerültek Pozsonyba/Pressburgba. A napvilágot először 1875-ben a – részben bevándorolt németek, részben helyben született szlovákok által lakott – szepességi Gölnicbányán meglátott Gratz Gusztáv nagyapja a magyar haza iránti szeretetét versekbe faragta. Természetesen németül, mert nem tudott rendesen magyarul. Még Gusztáv édesapja sem bírta tökéletesen nyelvünket. E szívfájdalmuk orvoslására a szülők generációkon át arra törekedtek, hogy ha ők nem, legalább már gyermekeik beszéljenek mind jobban magyarul. Ennek érdekében – a kor szokása szerint – utódaikat cseregyereknek adták.

Gusztáv édesapja kilencévesen esztendőre a Győr melletti Rétire, az ő Gusztávja pedig Miskolcra került, az elemi egyik osztályát is ott végezte el. Otthon ellenben továbbra is a német nyelv járta. Gratz Gusztáv a szó legjobb értelmében vett liberalizmus szellemét a szülői házban szívta magába. Evangélikus lelkész édesapja vallásos meggyőződésében nyoma sem volt a más világnézetűekkel szembeni türelmetlenségnek. Bár egyházának hű fia, ám a vallásalapító Luther Mártonnak a reformáció más irányzataival szembeni elfogultsága számára csöppet sem rokonszenves. És ugyanez a békülékenység hatotta át őt a nemzeti/nemzetiségi kérdésben is. Szintén e szabad szellem jellemzi majd Gratz Gusztáv közéleti tevékenységét is. Így lesz alapító tagja az 1900-ban alakult Társadalomtudományi Társaságnak, s szerkeszti majd a *Huszádik Századot*. Monográfiájának, Paál Vincének egyik jeles eredménye, hogy a Társaságot 1906-ban szétfeszítő ellentéteket, s benne Gratz Gusztáv szerepét kiváltképpen összetetten, higgadt körültekintéssel ábrázolja.¹⁶⁷

Az iglói evangélikus gimnáziumban Gratz Gusztáv – mivel édesapja Gölnicbánya után Kolozsvárott vállalt lelkészi állást – ugyan csak az első másfél esztendőt töltötte el, mégis ki kell emelnünk ezt a rövid időszakot. Mert bár Iglón az első két évben az oktatás nagyrészt németül folyt, az iskolát rendkívül hazafias szellem jellemezte. Ez a cipszer szellemiségből következett. Amely képes volt a német kultúra és a német nyelv szeretetét az államhű és rendkívül hazafias érzülettel harmóniában tartani. És ez jellemzi majd Gratz Gusztáv egész közéleti pályafutását is. Ezt a szellemiséget a hungarus-tudat táplálta. Ez a tudat hatotta át hosszú-hosszú évtizedeken a magyarországi németeket is. És ez a tudat válik a 20. század első felében mind anakronisztikusabbá. Azért, mert a nacionalizmus korában az egymással még szövetségesként is elkerülhetetlenül gyakran súrlódó, ütköző nemzetek világában az iglói harmónia nemzeti szinten tarthatatlan lett. Azért, mert a sokszor indokoltan, sokszor indokolatlanul türelmetlennek kikiáltott magyar nacionalizmus valójában védekező nacionalizmus volt. Mert terjeszkedés helyett „csupán” azt a Szent István-i Magyarországot védelmezte, amely bizony már 1848–1849-ben túlélte vált. A józanul mérlegelő történész tudja, tudnia kell, hogy ez a nagy állami egység 1848–1849-től valóban ilyen képződmény volt. Ám aki e honban közvetlenül a trianoni temetés után élt, az erről mit sem tudott. Annak fejében sokkal inkább gyakran az a kérdés motoszkált: miként történhetett meg mindez az ezeresztendős országgal, miként történhetett meg mindez velük, ha úgy tetszik: velünk? Hiszen egy-két esztendeje még minden egyben volt. És nem értette, miért is értette volna, hiszen urai, sőt sokszor nagyurai sem értették. Például gróf Mikes János szombathelyi püspök írja egy helyütt elképesztő külpolitikai tájékozatlanságát elárulva: „Nekem csak alapos kifogásaim vannak az egymást felváltó kormányaink nemzetiségi politikája ellen és nem óhajtom egyházi téren kormányaink külpolitikai defetizmusát meghonosítani.”¹⁶⁸ Tehát azt gondolta a püspök úr, e kormányok külpolitikáját nem az új európai rendbe az országot szolgáló beilleszkedés, hanem a defetizmus jellemezte. Azt minden különösebb képzettség nélkül is tudták a kortársak, hogy a magyar szupremácia ellen a nagy haza sok idegenajkú polgára régóta lázadt. És íme, szétesett a birodalom. És most azt tapasztalták, hogy a csonka ország kormánya az itt maradt nemzetiségeknek, gyakorlatilag a németeknek (a vélelmük szerint szükséges szigorúbb magatartás helyett) több jogot akar adni. Közben azt is látták, hogy ezeknek a németeknek bizony ugyancsak megnőtt a hangjuk. Ráadásul Németország fiataljai számos esetben csapatostul jöttek, hogy az itthoniak elégedetlenségét szítsák. Sőt, Urambocsá’ istentelenségre neveljék őket. Ebben a helyzetben vélték a közvélemény hangadói: minden jogkiterjesztés veszélyes.

Ezen ellentmondás bizony feloldhatatlan volt. Ha úgy tetszik, ördögi kör volt. Amiből nem lehetett kitörni. Sem Gratz Gusztávnak, sem Bleyer Jakabnak. Ők a magyarországi németiség vezetői a trianoni Magyarországon. Más-más karakter, más-más stratégia. Mindkettő kudarcba torkollott. Bleyer Jakab nagyon sokáig – egészen pontosan nemzetiségi miniszteri működésének kudarcáig – igazi németmagyar volt. Ám már 1917-ben sokak szemében gyanússá vált a *Buda-*

167 PAÁL 2018, 101–110.

168 Ld. részletesebben PRITZ 2016, 435–449., MARCHUT–PRITZ 2017, PRITZ 2005, 195–210.

pesti Szemlében közölt programszerű tanulmánya miatt. Mert államhűségüknek a cikkíró abban a világban szabott kemény feltételt, amelyben a dualista Monarchia mind nyilvánvalóbban függő viszonyba került a jóval erősebb Németországgal szemben. Bleyer kettős kötődésének megvalósítása egyszerre volt szép és őszinte, ám közben már bizony láthatóvá válik a később elharapódzó konfliktus csírája. „De amikor így nyíltan, amint mindig tettem, az én »sváb« *népem* mellé állok – olvashatjuk –, egyúttal főnntartás nélkül vallomást teszek az én magyar *nemzetem*ről is. Ahhoz a vér köteléke fűz, ehhez a kultúráé, melynek levegőjében élek és dolgozom.”¹⁶⁹ Mert ez a *nép* bizony nem az a nép, amelyet fel lehet, fel kell emelni a nemzetbe. Szóval a sváb nép *már benne van* a magyar nemzetben. Az államnemzetben. Ám német oldalról már jó ideje az volt az igény, hogy a birodalom határain túl élő többmillió német *tudatosan* a német kultúránemzetbe (*deutsche Kulturnation*) tartozónak érezze magát. Ezzel szemben a magyar nemzet illetékesei azt akarták, hogy a hazai németiség továbbra is a magyar államnemzetben lássa a helyét. Az előbbi igény a Völkisch-gondolathoz való igazodás igényét jelentette. És ezt az akkor még meg nem sebzett, ám már akkor is védekező magyar nemzettudat hivatott képviselői nem tudták elfogadni.

Másként szólva a németmagyar-tudat a modern nemzet világában már csak – ismételjük nyomatékkal – anakronizmus volt. Mert a deutschungar-tudat a hungarus-tudat német ága. A hungarus-tudat pedig a kapitalizmus előtti idők terméke, abban virágzott. Ennek egyik példáját láttuk az imént a magyar hazafiságot németül zengő Gratz nagypapa költészetében. Ám a későbbi modern világnak az államnemzet, az államnemzettudat a megfelelője. E felfogás szerint a Szent István-i birodalomban – nyelvétől, származásától függetlenül – mindenki a magyar nemzet tagja. Elvileg bárki megőrizhette nyelvét, népi kultúráját. Ám az elvi lehetőség gyakorlati megvalósulása elé a birodalom egységét veszélyeztető nacionalizmusok izmosodása falat épített. És ez a fal annak arányában emelkedett, ahogy a nem-magyar nacionalizmusok centrifugális ereje gyarapodott. A neves neveléstudományi szakember, Imre Sándor (messze nem melleleg 1919 nyarán, második felében a Friedrich-kormányok kultuszminisztere) 1925 januárjában a magyar nacionalizmus álláspontját szögezi le: a német öntudat ne a magyarsággal szemben és ne ellenére alakuljon, hanem „ennek az öntudatra ébredésnek következményeit okosan méltányolva, fejlődésében segítséget nyújtva arra kell törekednünk, hogy a magyar nemzet óhajtott lelki egységében a németiség a maga faji értékeivel tudatosan és szívesen vegyen részt”. Nagyon sokáig Bleyer Jakab is ezt akarta. Aztán amikor belátta, hogy homokra építkeznek, akkor azokhoz fordult a német Birodalomban, akik messze nem azért akarták élesztgetni a német faji értékeket, hogy annak révén a magyar nemzet óhajtott egységében vegyenek részt. Mindebből következően a Bleyer iránti minden rokonszenvünkhöz hozzá kell tennünk azt a felismerést, hogy az ő hungarus-tudata már 1917-es fellépése idején sem korszerű. Az ő tragédiáját csak akkor érthetjük meg igazán, ha tisztán látjuk ezt. Mert törekvése már akkor onnan kevés, innen pedig sok volt.

Ezért amikor a bukott miniszter 1923-ban hozzáfog a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete, az MNNE megszervezéséhez, akkor már rajta van a gyanú árnyéka. És ezt az árnyékot tovább vastagította Burgenlandnak, akkori kifejezéssel élve Nyugat-Magyarországnak az országtól történt elkerülése. Bleyer szervezi meg a kormányzat által is támogatott egyesületet, ám utóbbi nem engedi meg, hogy annak élére ő kerüljön. Az elnök Gratz Gusztáv lesz. Aki nemrég még legitimizmusa miatt börtönben volt. Bethlen István miniszterelnök számára Bleyernél mégis sokkal megbízhatóbb. Mert az ő – természetesen szintén anakronisztikus – deutschungar-tudata a magyar nacionalizmus számára elfogadható. A magyar kormány támogatja az MNNE megalakulását, megizmosodását, a magyar társadalom ellenben gyanúsnak tartja. E társadalom nem az MNNE-t, hanem az 1907-ben létrejött, 1916-ban már mintegy 310 ezer taggal rendelkező Katolikus Népszövetséget tudta a hazai németiség számára elfogadni. A tagságnak mintegy a egyede németajkú volt, s az egyesületen belül német szekció is működött.

---

169 MARCHUT-PRITZ 2017, 7. – Kiemelés: P.P.

Ebben a helyzetben a Katolikus Népszövetség és az MNNE szabályos párharcot vívott, amelyből egyik szervezet sem kerülhetett ki győztesen. Mert a hazai németiségnek a Katolikus Népszövetség messze kevés volt, míg a magyar társadalom mértékadó részének az MNNE volt elfogadhatatlanul sok. Jól mutatják ezt az új egyesület szervezésének szerény számai. Míg a németajkiúk száma a trianoni országban bőven félmillió felett volt, addig az MNNE még 1926-ban is alig 13 ezer fős tagsággal rendelkezett. Pedig a magyar kormány a szervezetet oly erősen támogatja, hogy az éppen 1926-ban megrendezett képviselőházi választásokon az egyesületnek mind a tíz képviselőjelöltje mandátumhoz jutott. A korabeli hazai politikai viszonyok közepette ilyen elsöprő siker – jól tudjuk – teljes kormányzati támogatás nélkül elképzelhetetlen volt. A kormánynak ellenben csupán arra volt ereje, hogy minden MNNE-jelölt mandátumhoz jusson, ám arra, hogy a társadalomnak a magyar nemzeti érdekekre igazából ártatlan MNNE-vel szembeni ellenállását megtörje, arra már nem. A trianoni országban a legtöbb hívet maga mögött tudó katolikus egyház nem engedhette meg magának, hogy ebben a küzdelemben az MNNE pártjára álljon. Több egyházmegyében a Katolikus Népszövetséget kezdték újjászervezni, s a húszas évek derekán nyíltan az MNNE lehetséges egyházi alternatívájaként emlegették. Az olasz plébános a pécsi püspöki helynöknek 1926 márciusában írt levelében a szervezkedések céljára így utalt: „kérem tisztelettel, kegyeskedjék odahatni, hogy a Katholikus Népszövetség lépjen ki a passzivitásból, [...] legyen ismét népünk iskolája és összefogó ereje, amely a katolikus öntudat mellett hazafias érzésben is megtartja híveinket [...]. Híveinkért való felszólalásom, illetőleg tiszteletteljes kérésem nem az én plébániám híveit illetőleg van csak, hanem az egész egyházmegye, különösen német, sőt sokác ajkú híveikért, kiket nekünk katholicitásukban megerősítenünk, hazaszeretettel megtartanunk kell” – mutatott rá. Hasonló sürgetések érkeztek a székesfehérvári egyházmegyéből, ahol az alsópapság arra panaszkodott, hogy az MNNE „áttérli a kath. kérdést a nemzetiségi izgatás vágányára”.¹⁷⁰ Míg a magyar középosztály a Katolikus Népszövetséggel akarta a hazai németiséget kielégíteni, addig a mind nagyobb súlyt mutató öntudatos németeknek nemhogy ez, hanem a nála jóval radikálisabb MNNE sem volt megfelelő. Tehát azok a folyamatok, amelyek már a háború előtt elindultak, majd utána ugyancsak felerősödtek, azt jelentették, hogy a németiségnek már nem volt elégséges az anyanyelven történő olvasgatás. Nekik nemzeti öntudat kellett, amit ellenben a sértett, sebzett, gyanakvó magyar nemzeti-nacionalista érzület elviselhetetlenül soknak tartott. Következőleg a mindkét irányban valójában védekező jellegű MNNE sem tudott gyökeret verni.

Komócsy István pécsi egyházmegyei tanfelügyelő 1925 kora nyarán a plébánosok részére az MNNE-vel szemben követendő magatartás érdekében kiadott, „szigorúan bizalmas” levele oda kulminált, hogy „ahol a helyi viszonyok lehetővé teszik, hogy az egyesület meg sem alakuljon, annál jobb.” Ne gondoljuk, hogy ő volt a szélsőséges. A papság nagy része nála messze keményebb magatartást tanúsított. A máriakémei esperesi kör 1925. januári nyilatkozatában például az MNNE tevékenységét „vérmérgezőnek” nevezte. Ebben az elvadult világban 1933-ban Komócsy István kimondottan az MNNE pártjára helyezkedik: „a fekedei Volksbildungsverein tagjai szintén római katolikus vallású, jó magyar polgárok, mindaddig, amíg komoly gyanúok nem merülnek fel az iránt, hogy a Volksbildungsverein akár a római katolikus világfelfogással, akár a magyar nemzeti állam eszméjével ellenkező elveket hirdet, terjeszt az általa beszerzett könyvekkel, vagy az általa rendezett előadásokon, messzemenő udvariasságot ajánlok Főtisztelendő Úrnak, mert a magyar nemzet, amint a maga kisebbségei részére a megszállt területeken megértést kíván, úgy velünk együtt érző német kisebbségünknek is szívesen megadja kulturális törekvéseikre a támogatást.” A katolikus egyház élén sem volt más a szellem. Serédi Jusztinián hercegprímás Klebelsberg Kuno kultuszminiszterhez 1930 szeptemberében írott levelében egyenesen megmondja, hogy az iskolakérdésben a kormány és

170 Ezek az idézetek Grósz András *A deutschungar Bleyer Jakob – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)* című, az ELTE BTK Doktori Iskolájában 2015-ben megvédett, azóta is kéziratban szunnyadó PhD-értekezéséről 2014 decemberében készített opponensi véleményemből, illetve természetesen magából az értekezésből valók. Bírálatom megtalálható: PRITZ 2016

az MNNE közötti vitában mindaddig nincs megoldás „míg a m. kir. kormány [...] nem teremt teljes harmóniát a saját álláspontja és Bleyerék túlzó, a bölcs tapintatot nem tekintő fellépése és az alsóbb állami fórumok eljárása között”.¹⁷¹

A helyzettel minden bizonnyal régóta mélyen tisztában lévő főpap idézett szavaival teljesen mentesíteni akarja egyházát (a közoktatásban elfoglalt kulcspozíciója miatt egyébként igencsak nagy) felelőssége alól. A korabeli katolikus egyház e téren is meglévő erős pozíciója ugyanis ismeretesen kényszerhelyzettel párosult. Hiszen Trianon árnyékában az egyházak nem csekély energiával (és az egymás közötti rivalizálás nem kimondottan jámbor cselekedeteivel) védték magukat a *hazaárulás* messze nem ártatlan bélyegétől. Márpedig a zömében katolikus hazai németiség anyanyelven történő iskolázásáért még szót emelni sem volt kockázatmentes, nem-hogy azért érdemben küzdeni. Serédi tehát politikai húzást hajt végre. Az pedig oly mértékben felbőszíti a kormányfőt, hogy azután az egyházi autonómia törvényi korlátozásának rémét hozza Esztergomra.

Bleyer Jakab és Gratz Gusztáv álláspontja közötti különbség lényegét pontosan fogalmazza meg Grósz András a fentebb jegyzetekben hivatkozott, kéziratban lévő, de nagyon könnyvbe kívánczó munkájában: „kettejük ellentéte, amely az 1920-as években folyamatosan éleződött ki, koncepcióbeli eltérést takart. Míg Bleyernél már az 1920-as évek első felétől lényegesen nagyobb szerepet kapott a népközösség (Volksgemeinschaft) elvének képviselője, amely a német néphez való tartozás tudatát emelte ki, egyenrangúnak tekintve azt az államközösséghez (Staatsgemeinschaft) való kötődéssel, addig Gratz a népközösség elvéből következő bármiféle külső beavatkozást elítélt és elsődlegesen a magyar állammal való kompromisszumokban látta a kisebbségpolitika alakításának eszközét.” Bleyer Jakab Gratz Gusztávhoz 1932 augusztusában írott levelében így fogalmazza meg felfogását: „Szerintem a magyarországi németiségnek csak két útja van: vagy aláveti magát a magyar asszimilációs törekvéseknek, vagy pedig a nagy németiséghez apellál. Hogy az utóbbi út bizonytalan és mindkét félnek kárt fog okozni, az nem kétséges. Ami engem illet, én hajlandó vagyok a jogért és igazságosságért harcolni és szenvedni. (Jog és igazságosság a magyarországi németiség oldalán van, magyar részen a hatalom és fölényes, gátlástalan taktika.) De nem tudom, bírom-e majd testileg-lelkileg ezt a harcot.” Az idézett levélrészlet pontos interpretálásához tudni kell, hogy Bleyer már a húszas évek derekától nem csupán a németországi „német népiségpolitikai”, hanem birodalmi hivatalokkal is titkos kapcsolatokat ápolt. Mindez ugyancsak súrolta a németmagyar-tudat határait. Amikor 1928. január 2-án az MNNE Gratz Gusztáv és Bleyer Jakab által együttesen aláírt, Bethlen István miniszterelnökhöz intézett, a hazai német iskolaügy stagnálását – természetesen joggal kritizáló – memorandumát még ugyanazon a napon Bleyer – németül, Gratz háta mögött – a német külügyminisztériumba eljuttatja, akkor elhagyja a németmagyar-tudat világát. Nem csupán lépésével, hanem a magyar kormányfő igaztalan megvádolásával is. Azt állította, hogy Bethlen „aktívan vesz részt a magyarországi német mozgalom felbomlásztásának meg-megújuló kísérleteiben”. Amikor Grósz András így fogalmaz: „Bleyer a Németországgal való tárgyalást látta a magyarországi németiség esélyének. Ezzel a magyar államon kívül helyezte a kisebbség megoldásának kulcsát, sőt minden eddiginél keményebben fogalmazott a magyar kisebbségpolitikával kapcsolatban” – akkor saját maga is azt mondja, hogy főhőse túllépett a németmagyar-tudat világán.

A történész nem csupán a főszereplők, hanem legalább annyira annak a rengeteg embernek a tragédiájába is belegondol, akik ezeknek a társadalmi folyamatoknak voltak hordozói és elszenvetői. Témánk keretében jelentős mértékben természetesen a hazai és a határokon túli németiségre is célok. Hiszen a második világháborúban, majd utána esetenként még inkább közismerten tömegével szenvedtek német származásúak is. Láthatjuk, hogy Bleyer teljes mértékben tisztában volt – „nem kétséges”, írja – „a nagy németiséghez” történő apellálás „mindkét félnek” kárt

---

171 Az idézetek helyére ld. az előző jegyzetet.

okozó természetével. Ám mégis ezen az úton járt. És erre az útra messze nem a harmincas évek elején lépett, hanem már a húszas évek derekán is az ahhoz vezető ösvényeket próbálgatta. Ezen a ponton kell szemünket ismét Gratz Gusztávra függesztenünk.

*

Gratz 1929 júniusában éleselméjűen reagált Bleyer Jakabnak a *Magyar Szemle* azon esztendei februári számában publikált, a magyar–német viszonyt taglaló dolgozatára. Írásában a volt nemzetiségügyi miniszter – aligha kétséges, hogy tudatosan provokatív éllel – kijelentette: a német kisebbségek ügye „az állami szuverenitás keretei fölé emeltetett”. Ebben – delejezte olvasóit – nincs veszély, hiszen Németországnak már nincsenek imperialista céljai. A német irredentától – zsongított tovább – Nyugat-Dunántúl vonatkozásában mutatkozó félelem is alaptalan. A problémát az okozza – vágta honfitársai szemébe –, hogy a magyar közvélemény megrekedt a régi asszimilációs ideológiában. Nos, Gratz Gusztáv – részben igazat adva a Bleyerre indulatosan reflektáló Bajcsy-Zsilinszky Endrének – azt írja, hogy a 70 milliós németiség minket is érintő Kelet felé gravitálása „tényleg létező valami, és a németiségnek ez a gravitációs ereje fokozódhatik, ha netán a jövőben Ausztriának Németországba való beolvasztása sikerrel járna, és Németország közvetlen szomszédunkká válnék”. Éppen ezért – tette ismét világossá, hogy e forró témában álláspontja messze nem azonos Bleyerével – nem tartaná helyesnek, „ha abban a hitben ringatnók magunkat, hogy a németiség soha, semmi körülmények között veszedelmessé nem válhatik”. A francia orientációt sürgető Bajcsy-Zsilinszkyvel szemben ellenben azt (a kisantant–francia szövetségre tekintettel) irreálisnak mondotta. A korabeli magyar közvélemény homlokterében álló Burgenland jövőjét – ugyancsak bölcsen – elméletileg az ottani lakosság kezébe adta; azt sem Magyarország, sem Németország nem írhatja felül. Mindenesetre – figyelmeztetett – az ottaniak állásfoglalását erősen befolyásolja a hazai németiség kulturális és nyelvi helyzete. A hazai németiség asszimilálása pedig nem lehet magyar érdek. Ugyan ezzel nyerhetnénk félmillió magyarosított németet, ám az elszakított területeken hárommilliónál is több magyart veszítenénk. Az asszimiláció pedig – mondotta tudományos higgadtsággal – döntően városi jelenség.

Csupán a fentiek fényében is kétségtelen, hogy Bleyerrel összevetve Gratz álláspontja az – úgymond – *mérsékeltnél* messze több. Sokkal inkább egyszerűen *mélyebb*, s kifogástalanul a deutschungar-tudaton belül maradó. Ám – mint korábban fejtegettük – ez a tudat nem lehetett reális, a rá épülő politika nem lehetett sikeres. Az egymásnak feszülő magyar és német nacionalizmus világában szükségszerűen maradt alul. A magyar nacionalizmus pedig döntően szükségszerűen rendelődik majd a német alá, hiszen az 1938–1941 közötti, Adolf Hitler Németországa erejéből megvalósuló területi változásoknak nem lehetett nem megfizetni az árát. Súlyra okán megismétlem: Gratz Gusztávot kifejezetten felszínes dolog csupán *mérsékeltebbnek* mondani. Ha az ő politikai vonala győz – nem győzhetett, elmondtuk –, akkor az magyarnak és németmagyarnak egyként a javára válhatott volna. Az, hogy nem győzhetett, nem torlaszolja el előttünk annak meglátását, hogy az ő politikája nem szította, hanem enyhítette a magyar és német nacionalizmus egymásnak feszülését. Bleyer Jakab ellenben (akarva-akaratlan) szította. És ezért bizony nagyon szakszerűtlen konokul kitartani azon nézet mellett, hogy ő élete végéig megmaradt volna deutschungar-nak. Természetesen megengedem: Bleyer Jakab élete végéig annak érezhette magát. Ám, ha oly sok naivitással volt a német birodalom gravitációs erejével szemben (s most éppen nem a náci Németországot említem), akkor egyszerűen azt kell mondanunk, hogy tompánlátó volt ezen határ átlépését illetően. Főleg ha újból és újból hangsúlyozzuk: akkoron (bármily sajnálatos) már jó ideje korszerűtlen a németmagyar-tudat, mert az egymással viaskodó nacionalizmusok nem ismertek kíméletet.

Gratz Gusztáv természetesen nemhogy nem fogadta el magyarországi németek asszimilálását, hanem annak esztelenségétől óvta a hazai nacionalistákat. Hiszen – ismételjük – egy ilyen politika itthon eredményezhet ugyan (ad absurdum) félmillió nyereséget, ám a határon túl elveszítünk hárommillió magyart. Ő egyszerűen a történelem szavával beszélt: az asszimiláció

döntően városi jelenség, a gazdasági-társadalmi adottságokból következően a dolgok természetes rendje. Ez sorvasztja – mondjuk – ma a határon túli magyarságot (is).

Politikájának kudarcába Bleyer Jakab már 1933 végén belehal. „Számára a politika nem holmi pingpongjáték volt, ahol a labda ide-oda repül, és ahol az ember nem különösebben boldog, ha nyer, és nem szenved túlzottan, ha veszít. A labda saját maga volt, őt magát érte minden ütés.” – írta róla halála után nemes gesztussal Gratz Gusztáv. A szép szavak a halál utáni megrendültséget fejezték ki, ám a történelmi mérlegelést aligha lehet e szép szavak mentén megtenni. Hiszen Bleyer nem labda, hanem a labdát kezelő játékos volt. Igaz, a labdát abban az ördögi körben kezelte, amelyből nem lehetett kitörni. Amiből ellenben messze nem következett elkerülhetetlenül, hogy idővel, s bizony már a húszas évek végén a magyar hazára árulkodva végezze munkáját. Gratz Gusztáv – amint arról monográfusa részletesen beszámol – még a Horthy-Magyarország szakadéka hullását is túléli, ám már régen bukott politikusként száll a sírba. Bár mindkettejük bukása szükségszerű, a különbségek felett a historikus nem siklik el. Következőleg míg Gratz Gusztáv örökségének ápolása mind a magyar, mind a német nemzet számára gyümölcsöző lehet, addig Bleyer Jakab örökségének kritikátlan élesztgetése könnyen a múlt valóságának elferdítéséhez vezet, a magyar nemzettudatot pedig bizonyosan károsítja.

*

Megvan az indokoltsága annak, hogy a Budaörsön található Heimatmuseum Bleyer Jakab nevét viseli. Legalább ennyire, ha nem jobban indokolt lenne, hogy a magyar haza Gratz Gusztávnak, hűséges, kiemelkedő fiának emlékét is hasonló módon ápolja. Paál Vince gazdagon dokumentált, igényesen megírt, terjedelmes könyve erre ösztönző. És tegyük hozzá: az ilyen arányosság révén az olyannyira fontos, történetileg megalapozott magyar–német kapcsolatok is tovább erősödnének.

Teleki Pál

Nézzük ismert portréját és összeszorul a szívünk. A tudós néz ránk, aki tudja, hogy hiába tud sokkal többet a magyar históriáról, s általában a történelemről, a társadalomról, az azt benépesítő emberek lelki szükségleteiről, az azokat deformáló tényezőkről – tudja, hogy nem győzhet az igazsága. Először az jut eszembe, hogy mit mondott bölcs tanárnóm, H. Balázs Éva volt diákjának, e sorok szerzőjének, amikor 1969-ben megjelent Tilkovszky Loránt népszerűsítő kis könyve Teleki Pálról. Azt mondotta volt, hogy e munka előrelépés a rá aggatott korabeli valótlanágokhoz képest, ám azt a nagyságot, amit eme államférfiú jelentett, természetesen nem mutatja meg. A 20. századi magyar história négy államférfit termelt. Tisza Istvánt, Bethlen Istvánt, Teleki Pált és Kádár Jánost. Tehát három arisztokratát és egy plebejust, akit 1945-ig a korabeli mértékadók nem is tekintettek a nemzet részének. Azután amikor ő lett a nemzet vezetője, akkor ő mondta meg, hogy ki az igazi hazafi. Az, aki szilárdan vallja, hogy a Szovjetunió iránti hűség annak a záloga. Természetesen tudta, hogy valótlanágot beszél, ám tanult a hajdani magyar–török viszonyból. Alávetettségünket e cikornyás fordulat sulykolásával is enyhítette.

A 3:1 arány megfelel annak, hogy sokáig a nemzet vezető erejét döntően az arisztokraták adták.¹⁷² A Horthy-korszakon belül már jelentősen változott a helyzet, Teleki, majd Bethlen élre kerülése messze nem volt természetes folyománya az addigi hazai históriának. A Szent István-i Magyarország sírba hullását alapvetően nem a háború elvesztése, hanem a németkérdés magyarázza. Németország ugyanis legyőzött állapotában is potenciális nagyhatalom maradt. London és Párizs számára megengedhetetlen volt, hogy ne legyen Berlint megnyugtatóan sakkban tartó erő. 1918-ra pedig az Osztrák–Magyar Monarchia végleg alárendeltté vált. Nagyot tévedtek a versailles-i békecsinálók, hogy a helyére illesztett kisantanttal feltartóztathatónak gondolták a teutonokat. Hibájuk nem égbekiáltóan lóg ki a történelmi balfogások hosszú sorából. A história aztán a kilencvenes évek első felében korrigált. A csehek megint bölcsen cselekedtek, amikor némi habozás után békeséggel elengedték szlovák testvéreiket, s lezárták a csehszlovák nemzettel való kísérletezéseik korát. A vehemens délszlávok ugyanazt többszörös háborúskodás után tudták megcselekedni. A háborús pusztítások nyomai már zömmel eltűntek, az emberéletek pusztulását sokkal nehezebb kiheverni, de az idő múlása erre is gyógyírt hoz majd. Itthon a nemzetet vezetőik túlnyomó többségének külpolitikai horizontját hosszú idők óta homály korlátozta. Magyar oldalról a Deák Ferenc és társai vezette erő 1867-ben még megteremthette a kiegyezést. 1875-ben Tisza Kálmánnak volt judíciuma arra, hogy bihari pontjait szegre akassza, ám a grófi rangra emelt fiának már mérhetetlenül sok energiájába került a dualista berendezkedést aláásni akarók meddő parlamenti obstrukciójának elerőtlenítése. Ebben bizony gróf Károlyi Mihály és az őt vállalva támogató gróf Bethlen István is beletartozott. Az összeomláskor ellenben már csak az volt a lényeg, hogy a Tiszáé a súlyos felelősség. Tekintélye annyira a mélybe hullott, hogy a nagyságához méltó temetéséről sem lehetett szó.

172 Vélhetőleg ezen arány megállapítása sem lényegtelen. Jól mutatja, hogy nincs jobb- vagy baloldali történész. Történész van, akinek természetesen szintén van világnézete, ám nem annak, hanem szaktudása alapján ír és mérlegel. Szóval a történelem nem (őt sem) a világlátása, hanem teljesítménye minősíti.

Az összeomlást a forradalmak bukása tetézte. Az ellenforradalmi újrakezdésben a keresztény középosztály vindikálta magának a vezető szerepet. A kormányzóválasztás a keresztény középosztály reprezentánsának, Horthy Miklósnak fölényes győzelmét, riválisának, az arisztokrata Apponyi Albertnek a megalázó vereségét hozta. A sikernek természetesen megvolt az ára: a kormányzói jogkör igen szűkre szabott. A „nagybányai” férfiú különben egyáltalán nem bízott a parlamentáris eszközök káoszt megfékező erejében: osztályostársai – élükön Gömbös Gyulával – sugallatára katonai diktatúrát vezetett volna be. Ám azt az antant nem engedélyezte. Ez az arisztokratáknak kedvezett, akiknek nemhogy a diktatúras törekvések, a vörösterorra többszörös visszacsapást jelentő fehérterror tobzódása is ellenszenves volt. 1919 szeptemberének első napjaiban Andrássy Gyula vezetésével csupa grófokból álló küldöttség kereste fel Siófokon a fővezért, aki nehezen tűrte leckéztetését. Amikor Bethlen István vette át a szót, kirobbant Horthyból: – Hát még Te is ellenem fordulsz?

A küldöttségben Teleki Pál nem volt jelen. A közöttük lévő sok szálon szövődött kapcsolódásoknak, a keresztény középosztály számos szereplőjével, közöttük is az elsők között Horthy Miklóssal meglévő jó viszonyának, valamint áldozatkészségének köszönhetően 1920. július derekán ő lett a miniszterelnök. Irigylésre méltónak aligha mondható helyzetét Gáspár Antal, a korszak egyik vezető karikaturistája túpontosan rajzolta le. Bethlen István az ablakból a terhek alatt görnyedező Teleki Pálon sajnálkozik. – Szegény Pali – így a rajz alatti frappáns szöveg –, ha majd ezt a sok kacatot eltakarítottad, szívesen átveszem tőled a kormányzás súlyos terheit. – A „kacatok” egyike a még akkor is tobzódó fehérterror letörése volt. A garázdák a fővárosban zömmel a Britannia – későbbi nevén Béke, manapság Radisson Blu Béke – és még másik három szállóban tanyáztak. Ott, ahol a zsidó származású, vallású magyar állampolgárok egyébként sem csekély számarányuknál jóval sűrűbben laktak, s rettegtek. A kormányfő – amint tehetette – kifüstölte őket. A kiirthatatlan tévképzettel szemben nem a forradalmak, hanem a világháború alatti nyereszkekédek hevítették az antiszemita hangulatot a forrpontra felé. Később az a tény, hogy a szűnni nem akaró nélkülözések a korábban tehetősek köreiből is mind többeket a nyomor martalékává lettek, miközben a tehetősek kihívóan habzsolták az élet örömeit, azt követelte, hogy törvénnyel kell sérteni az állampolgársági jogegyenlőséget. Így fonódott össze a numerus clausus és Teleki Pál neve. Az általa meghozott törvényt nem csekély mértékben az inspirálta, hogy kifogják a szelet Budaváry László és a hasonzorúek vitorlájából, akik radikálisan zsidóellenes törvényt akartak.

A parlamentarizmust, a liberális berendezkedést Teleki Pál túlhaladottnak tartotta, a korporációk felé tájékozódott. Bethlen István a századelőn antiliberális eszközökkel akart úrrá lenni az erdélyi románság földfoglalásán. Így gondolta meggátolni az ottani magyarság számarányának vesztes fogyatkozását. Most alig több mint száz esztendeje, 1921-ben ellenben mérsékelt liberális platformon vette át osztályostársától a kormányzás bőven megmaradt terheit. Paktumot kellett kötnie a szociáldemokráciával, engedményekkel kellett képviselőit a honatyák közé beengednie, s azzal pártjukat a rendszerbe belekompromittálni. A nagybirtokrendszert Bethlen is a nemzeti épület oszlopának tartotta. Aki földet akar tőlük – vallotta –, az olyan, mintha a nadrágjukat kérné el. A kérdéssel érdemben már nem kellett foglalkoznia, mert Teleki Pál kormánya mérsékelt reformmal elhárította a társadalmi robbanást.

Miként nézett ki Európa birtokmegoszlása a Nagyatádi Szabó nevéhez kötött, valójában a kormányzat (név szerint Rubinek Gyula) által kidolgozott „földreform” időszakában? Belgiumban az 50 hektáron felüli gazdaságok száma: 0,4 %; Bulgáriában az 500 hektáron felüli gazdaságok területe: 2,2 %; Dániában a 240 hektáron felüli gazdaságok területe: 11,8 %; Franciaországban a 300 hektáron felüli gazdaságok száma: 0,07 %; Nagy-Britanniában az 1000 hektáron felüli gazdaságok területe: 2,5 %; a Német Birodalomban az 1000 hektáron felüli gazdaságok területe: 1,06 %; Hollandiában a 100 hektáron felüli gazdaságok területe: 1,8 %; Norvégiában a 100 hektáron felüli gazdaságok területe: 0,0 %; Svájcban a 70 hektáron felüli gazdaságok területe: 3,0 %; Svédországban a 100 hektáron felüli gazdaságok területe: 0,9 %; a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban az 50–300 hektáron felüli gazdaságok területe: 0,3 %. Eközben a trianoni Magyarországon a 100 holdon felüli birtokok összterülete: 57 %. A régi

Magyarországra gondolva a húszas években Felvidéken, Erdélyben és a Délvidéken egyaránt 90-90 % a kisbirtok aránya. Ugyanekkor Burgenlandban, vagyis a régi Nyugat-Magyarországon „csak” mintegy 80 %. Módszertanilag természetesen lehet(ne) a felsorolás kapcsán kritikai megjegyzéseket tenni, ám azok súlya eltölpül a hazai szám arcpirító voltaához mérve: honunkban a nagybirtok a teljes földterület **45 %-át** tulajdonolta.¹⁷³

Teleki Pálban Bethlen Istvánnál lényegesen nagyobb szociális érzékenység lakozott, de az sem emelte túl – manapság ritkábban használt kifejezéssel élve – osztálykorlátain. Ellentmondásos életének fontos dokumentuma a Táj- és Népkutató Központ, amely 1938 októberében az ő rendeletére jött létre. A hangzatos név valójában a Pázmány Péter Tudományegyetem általa vezetett Gazdaságföldrajzi, a Györffy István-vezette Néprajzi és a Magyary Zoltán vezette Közigazgatástudományi Tanszékének együttműködését írta elő komplex kutatási céllal. Működésének 1936-ra nyúltak vissza az előzményei. A kialakítandó tiszafüredi öntözőfür, valamint a tatai járás területén végeztek gazdaságföldrajzi, néprajzi és szociográfiai kutatásokat. Az eredményeket 1938 novemberében a Károlyi-palotában rendezett kiállításon mutatták be. Nagyon is erőteljes politikai céllal. Kovács Imre visszaemlékezése szerint a kiállítás „forradalmi tett volt. Félreérthetetlenül ott volt egy egész falat betöltő részletes katonai térképen kisajátítva minden ötszáz holdon felüli birtok, be volt satírozva, alatta egy polcon az összes elkobzott könyvek. [A *Magyarország felfedezése* sorozat könyveiről van szó – P.P.] Az én könyveim is ott voltak. A nagybirtokosok jöttek, nézték, és nem akarták elhinni: hát már itt vannak a dolgok, itt? 1938-ban, hogy az én birtokom ki van sajátítva? – mert mi azon a térképen kisajátítottunk.” Teleki Pál, amikor megnézte a kiállítást, akkor – ugyancsak Kovács Imre visszaemlékezése szerint – azt mondta: „most visszamegyek az osztályomhoz, mert a madár sem piszkít bele a saját fészkébe”, a kiállítást pedig bezáratta.

32. Bethlen az ablakból sajnálkozva nézi a terhek alatt görnyedező Telekit.
— *Szegény Pali, ha majd ezt a sok kacatot eltakarítottad, szívesen átveszem tőled a kormányzás súlyos terheit*

Bethlen trójai falovat építve teremtette meg az egész korszakban legyőzhetetlennek bizonyult kormánypártot. Nagyatádi Szabó Istvánnal történt „kézfogásával” szétverte a kisgazdapártot, ezzel a parasztságot politikailag semlegesítette. Ám hogy kormánypártja az egész korszakban leválthatatlanná váljék, el kellett érnie: a „nyers” tömegek semmiképpen se uralkodhassanak.

A „nyers” tömegek rémisztő erejéről 1918. november elején mezősámsondi kastélyában életre szóló leckét kapott. Életüket mentendő családjával a közeli nádasba kellett – hangadó belső cselédei elől – menekülnie. Annak esélye, hogy a munkásosztály kerül az ország élére, a forra-

173 DÉNES 1925, 10–11. és 123. – E számok hazai viszonylatban lényegileg összhangban vannak a mai kutatási eredményekkel.

dalmak bukásával nullára zsugorodott. A történelemben ellenben nemegyszer a múlt árnyainak is van, sokszor bizony elképesztően nagy ereje. Döntően ezért – no, meg a különítményeseket is figyelmeztető – még a Teleki-kormány elfogadtatta a „rendtörvényt”. Az 1921. évi III. tc. hatálya alatt akár halállal lehetett büntetni azt, aki a tömegek uralmát akarta volna előmozdítani. Ellenben agrárdemokratikus berendezkedésre – amely Bethlen szemében a „nyers” tömegek rémét idézte – még 1922 elején is volt alkotmányos esély. Mert – nem lustaság okán, hanem az adott politikai erőviszonyok nyomása alatt – kifutva az időből nem tudták megtenni, hogy a hatályosnál szűkebb választójogi törvényt alkossanak. A rendszer alaptörvénye pedig ilyen esetre azt írta elő, hogy a felnőtt lakosság 74 %-ának jogot adó 1919. novemberi miniszterelnöki rendelet hatálya alatt kell hónapokat választatni.

Ha így cselekszenek, akkor a parlamentben továbbra is nagy tömegben maradnak a csizmás képviselők. Következőleg az ország egy radikális földreformot tető alá hozó agrárdemokrácia felé halad. Bethlen István szerint ez bizony – súlya okán ismételjük – „nyers”, tehát a „nemzetet” romba döntő demokráciával fenyegetett. A nemzetet azért tesszük idézőjelbe, mert az (mily’ fájdalom az örök nemzet ábrándjában hívőknek) jelentős mértékben elképzelt közösség. Az elképzések tarkaságában pedig természetesen mindenkor – mint láttuk Kádár János esetében is – a hatalom birtokosai nézetének van (időlegesen, hogy a mindenkori másként gondolkodóknak legalább ez az örömük megmaradjon) a legnagyobb súlya. A kormányfő jól ismerte a történelem természetének azon vonását, amely a joggal szemben a hatalmat preferálja. Ezért megcsináltatta a komédiát. A kormányzó elnökletével összehívott alkotmányügyi bizottság alkotmányosnak mondta a kormány alkotmányellenes eljárását. Mivel a miniszterelnök államférfi volt, ezért jól látta, hogy a hatalom akkor is szilárdan a kezükben marad, ha az említett 74 %-ról csupán 16-17 %-kal viszik le a választásra jogosultak körét. Tehát nem 38 %-kal, mintha a forradalmak előtt megalkotott Vázsonyi-féle törvény mintája szerint intézkedtek volna. A nyílt szavazás olyannyira bevált intézményét azonban vidéken vissza kellett hozni. Így a 245 képviselői helyből 199 sorsáról nyílt jellemességgel lehetett/kellett dönteni. Ez – mondja a higgadtan mérlegelő történész – legalább annyira, s fájdalom: rendszereket túlélően rongálta a hazai társadalom mentális állapotát, mint a zsidótörvények. Melyeket Bethlen helytelenített, Teleki pedig nem csupán helyeselt, hanem a második megalkotásában való részvételével tevőlegesen megcselekedett.

Bethlen ezen álláspontja rendszerének logikájából sarjadt. A képlet a következő volt. Az egyik oldalon – amelynek győzelméért első helyen a kormányfő küzdött – azok álltak, akik a dualista korszak hatalmi rendszerét, tehát a feudális eredetű nagybirtok és a döntően zsidó származásúak, vallásúak kezében lévő nagytőke uralmát akarták modernizált alakzatban visszaállítani. A másik oldalon azok kardoskodtak – és itt Gömbös Gyula volt a kapitány –, akiknek modernizált alakzatban sem kellett e „levitézlett” társaság. Helyettük a maguk uralmát akarták. Tehát a keresztény középosztály erősen liberalizmusellenes, s ezzel magától értetődően összetetten antiszemita átitatottságú országlását akarták. Az előbbieket győzedelmeskedtek: 1923 nyarára Bethlennek végre sikerült Gömböst kiszorítani a kormánypártból. Rendszere – erősen aláhúzzuk – a Tisza István-i Magyarországot modernizált alakzatban és még évekig tartó intézkedések sorával restaurálta. Gondoljunk a felsőház olyatén visszaállítására, mely már az arisztokrácia örökletes jogát a meritokrácia és a korporáció elemeivel kombinálja, a szociálpolitika vívmányaira, a döntően Klebelsberg neve fémjelezte oktatás- és kultúrpolitika lépéseire.

Teleki Pál a hatalom csúcsaira, a kormányzásba majd csak 1938-tól tér vissza, hogy tragikus öngyilkosságáig végig ott maradjon. A közbülső időben döntően az egyetemi és tudományos világban élt. Természetesen ezzel a munkásságával is politizált. És közben belekeveredett a frankhamisítás kalandor akciójába. A hamis bankókat gyártók technikai segítséget a Térképészeti Intézetől kaptak, ami az ő tudta nélkül nem történhetett meg. Van magyarázat a megmagyarázhatatlanra. A külpolitikai gondolkodásnak a dualista korszakban történt – egyébként terebélyes gyökéretű – említett elhomályosulása terebélyesítette tovább a társadalom csodavárását. Volt abból már korábban sem kevés. A Habsburgok előtt meg nem alázkodható vezérő fejedelmünknek az erdélyi fejedelmi süveg mítoszába kellett belekapaszkodnia. És annak jegyében „mennie

kellett arrafelé, hol erdélyi fejedelemségének bármi kis reménye tűnt fel a láthatáron, s ez most török háborún, tatár hordák pusztításán át, felégetett magyar falvak füstjéből látszott feléje integetni.¹⁷⁴ A birodalom elpusztulása tényébe az egész társadalom szinte egésze nem tudott beletörődni. Maga Teleki áll annak a mozgalomnak az élén, amely a nemzetközi közvéleményt a Trianon igazságtalanságainak beláttatására ösztönözte. Volt ebben a munkában nem kevés reális elem, ám bizonyosan a komolytalan, sőt sokszor a komikus tengett túl.

Amikor majd a harmincas évek második felében a nemzetközi helyzet alapvetően átrendeződik, a Rajna-vidék 1936 márciusában történet remilitarizálásával megszűnik Franciaország európai hegemoniája, döntően a nemzetiszocialista német birodalom – erős számítás motiválta – akaratából megindul az 1918 előtti magyar impérium alatti területek visszacsatolása, akkor Telekinek keserűen kell tapasztalnia: az ő vetésének is megvolt a szerepe abban, hogy csapdába került. Abba a csapdába, ahol a hazai társadalom lett külpolitikájának a honi gátja. Persze külföldi gát is bőven akadt. Hiszen a külpolitika alapfeladata mindenkor az ország önállóságának védelmezése. Vagyis nem a revízió körütekintés nélküli követelése. Melyből következően még a mai hazai közvélemény túlnyomó hányada sem látja, hogy a megnövekedett haza miért tapadt a bukásig Németországhoz. Vannak, akik a *fasiszta nép* hamis szlogenjét ismételtetik, mások az *egyedül vagyunk* hasonlóan hamis világa fogságában keseregnek. Van abban valami tragikomikus, hogy ezen merőben különböző égtájak egymásra vicsorgó lakói abban a hamis tudatban találkoznak, amely képtelen megérteni: a történelemben nincsen ingyenebéd. Mindenért fizetni kell. A német birodalom bukása elkerülhetetlenné tette: ismét be kellett rendezkedni az 1937. december 31. előtti ketreccben.

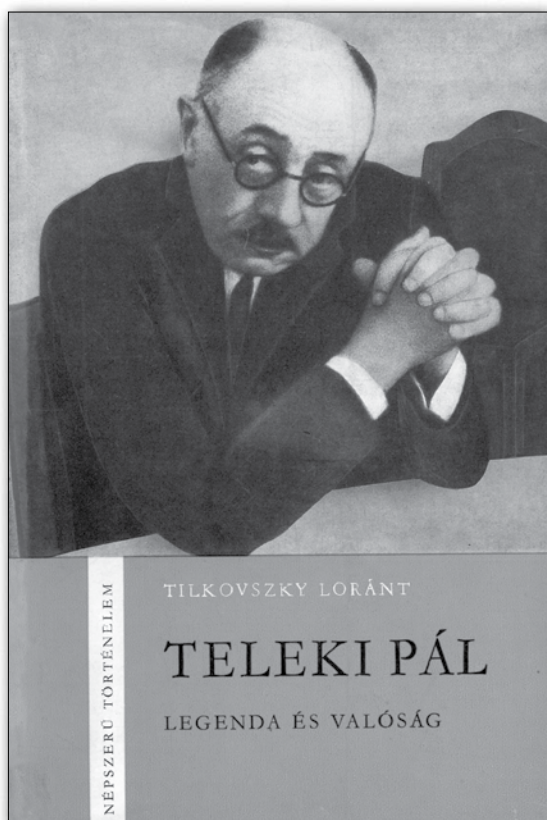
*

Fő vonalunkra visszatérve: a *nemzetnevelő* közben is működött. Ahol a példaadásnak a kimondott szavakkal azonos volt a súlya. Természetesen a főcserkészt említjük, aki éppen nem robosztus szervezettel, hanem sokkal inkább megmaradt veséje gyenge működésének napi teendőit is fegyelmezetten viselve szervezett, táborozott, menetelt. Azzal a demokratikus beállítottsággal, amely – mondjuk – Bethlen István számára elképzelhetetlen volt. Igen, demokratikus. Mert a demokrácia fogalma is összetetten terebélyes. Teleki politikai értelemben nem, társadalmi értelemben kifejezetten demokratikus, a lennlévők nélkülözését mélyen átérző, azzal szolidáris lélek volt. 1936 elején elhunyt a Magyar Tudományos Akadémia több mint három évtizeden át volt elnöke, Berzeviczy Albert. Csak a kezét kellett volna Telekinek kinyújtania, s tudományos pályája betetőzésekképpen megválasztják a testület elnökének. (Tudósi súlyát külföldön is ismerték, méltányolták. A Horthy-Magyarország iránt aligha kedvező beállítottságú Nemzetek Szövetsége felkérésére a húszas évek derekán szava volt az ún. moszuli kérdésben. És ő Törökország és Irak területi vitájában tudósi alapossággal foglalt állást.) Nem ült be az MTA elnöki székébe, inkább az Országos Közoktatási Tanács elnökségét választotta. „Az Akadémián – mondotta egyik bizalmasának, Fodor Ferencnek – öreg kiforrott tudós urakkal lenne dolgom, akik járnak a maguk jól kiépített, biztos útjait. Azok méretvastagságú tölgyfák, minden vihart állanak, hajlítani már nem lehet őket.” A másik testület vezetését ellenben elvállalta, mert annak népe „a magyar ifjúság. Fiatal csemeték. Hajlíthatók, formálhatók, ezek tulajdonképpen még nincsenek is, majdnem senkik és semmik, de minden lehet belőlük.”

A gondolkodó, a nemzetnevelő jól tudta, hogy a fejlettebb országoktól kell is, szükséges is tanulnunk. Ez a fejlődés ésszerű útja. Ám nem mindegy, hogy miképpen. „Ha átveszünk, ne majmoljunk, hanem szívjunk fel. Az idegeneknek [...] magunkat mutassuk, ne az ő rossz kópiájukat” – figyelmeztetett. Sokat foglalkozott azzal, hogy a civilizációs fejlődés nemcsak áldás, hanem egyben olyan veszedelmeket is érlel, amelyeket lehetőleg el kell kerülni. „A civilizáció,

a mozi, a napilapok és a sok minden, amit ma gépfegyvertűzként szórunk az emberekre, széttépi, szétforgácsolja a csöndben élő ember nyugodt józanságát.” Nyilvánvaló, hogy ma, amikor mindent elönt a média világa, abban gátlástalan megmondóemberek hidegvérrel öntik ránk a hamis hírek garmadáját, még inkább időszerűek ezek az intelmek. Amikor rövid időre 1921-ben ideiglenesen a külügyminiszteri teendőket is ellátja, akkor levélben fogalmazza meg a szolgálattal szembeni elvárásait. Sok minden akkor még nem volt, nem lehetett szabályozva. Ilyen esetekre úgy rendelkezett, hogy „a volt közös külügyi szolgálatban bevált és jónak bizonyult rendelkezések a magyar külügyi szolgálatban is meghonosíttassanak.” Felhívja a figyelmet „a fiatalabb tisztviselők kötelesség- és felelősségérzetének minél gondosabb ápolására.” Ma sem ritkán fecsegő nemzet vagyunk. Ő a hivatalos titkok legszigorúbb megőrzését sulykolta. Elvárta, hogy a külföldön dolgozó tisztviselők „ismereteik körét állandóan kibővítsék”, a közgazdasági kérdésekben az ország javát szolgáló ismeretekre tegyenek szert. A szolgálat érdekét „semminemű személyes érdek vagy társadalmi kötelezettség nem szoríthatja háttérbe. [...] A külföldi fővárosok hivatalos és társadalmi köreivel való érintkezésben diplomatainkat a szerénységgel párosuló öntudat jellemezze”.

*

33. *A tudós néz ránk, aki tudja, hogy hiába tud sokkal többet a magyar históriáról, s általában a történelemről, a társadalomról, az azt benépesítő emberek lelki szükségleteiről, az azokat deformáló tényezőkről – tudja, hogy nem győzhet az igazsága.*

gróf Teleki Pál történelmünk sokat idézett személyisége, munkássága körül mégis messze nincs egyetértés. Élesen körvonalazódott ez a kilencvenes években személyére kihegyezett szoborháborúban. Annak ellenére nem került őt mintázó szobor volt munkahelye, a Sándor-palota elé¹⁷⁵, hogy a helyeslők között ott volt – amíg el nem némult – Göncz Árpád, az akkori köztársasági elnök is. Sokan a 20. századi magyar história egyik legnagyobb személyiségét tisztelik benne, nem kevesen ellenben messze nem tudnak ezzel az állásponttal azonosulni, s főleg az öncsonkító numerus clausus, majd a második zsidótörvény megszületésében vitt szerepét kárhoztatják. A vita mélyén valójában a magyar társadalomfejlődés sajátosságai rejlenek. Sokáig várhatjuk, amíg ezeket majd egy harmonikusabb magyar jövő elsimítja. Ma még – verklizzük itt is – bevett gyakorlat az olyan jelzők, mint „fasiszta”, „kommunista”, „antiszemita”, „baloldali”, „jobboldali” és hasonlóak szitok-/átokszóként való használata. Pedig írástudó embereknek nem csupán lehetősége, kimondottan kötelessége (lenne) az ezen és hasonló jelzők pontos útjelzőként történő használata.

A cinkos összjátékot, amellyel az antiszemiták és a kóros filoszemiták nemzetünkön élősködő pozíciójukat gyarapítják, történetileg pontos láttatással gyengíteni lehet(ne). Ennek jegyében ismét és ismét rá kell(ene) mutatni az 1917-ben a *Huszedik Század* című folyóiratban Jászi Oszkár inspirálta vita jelentős hozamára, anyaga alapos tanulmányozása hasznára. Az alapigazságra: míg egyfelől a rendszert stabilizáló fináncstőke döntő mértékben zsidó kézben volt, addig a zsidóság túlnyomó többsége középen sem helyez-

175 Ma a köztársasági elnök hivatala.

kedett el. Kemény kizsákmányoltja a korabeli tőkés rendnek. Következőleg teljesen pontosan beszéltünk fentebb a keresztény középosztály antiszemitizmusa összetett voltáról. Hiszen ha annak tagjai gyakorta becsmérő ellenszenvvel övezték is a zsidó származású, vallású szegény magyar állampolgárokat, az messze nem okozott olyan társadalmi feszültséget, mint a tehetős zsidósággal történő egzisztenciális ütközése. Felesleges azon keseregni, hogy nem csupán honunkban, hanem világszerte leértékelődött az értelmiség társadalmi súlya. Bölcsebben tesszük, ha gondolkodunk, megvizsgáljuk saját beidegzettségeinket, igyekszünk avítt nézeteinken túllépni. Sokat segíthet ebben a másik oldal álláspontjának, részizgazságainak mérlegelése, ha kell, elfogadása.

Az együttes láttatás személyes példaadásával lehet(ne) és kell(ene) kisebbiteni az anomáliát. Azt az anomáliát, hogy az egyik oldal minden bajt és bánatot Trianonból vezet le, míg a másik oldal magától a szótól is kellemetlenül érzi magát, s minden kapcsán 1944 poklát, abban a magyar társadalom szerepét kárhozzatja. Az együttes láttatásnak természetesen történetileg pontosnak kell lennie. Ahhoz pedig mindent egyben kell(ene) látni, ami egybe tartozik. Egyben kell(ene) látni, hogy míg Adolf Hitler birodalmának szörnyű 12 esztendeje objektíve megszülte az önálló Izraelt,¹⁷⁶ addig a Szent István-i birodalom örökre eltűnt a történelem süllyesztőjében. A kontrasztot még élesebbé teszi, hogy míg Izrael már jó ideje érdekeit gazdaságilag, politikailag, katonailag félelmetes erővel képviseli, addig a mi megmaradt csonka honunknak arra sem volt és mai összehasonlíthatatlanul jobb helyzetében sincs ereje, hogy az utódállamokat rászorítsa demokratikus alapkötelezettségükre: hogy társnemzetnek vegyék a náluk lakó kisebbsége(ke)t. Így a magyarságot is. Az 1989–1990-es nagy fordulat sokat könnyített a diaszpórák sorsán, az anyaországok sokat lendíthetnek sorsukon. Ám a lényegben nincs változás, Brüsszelnek pedig sem kedve, sem ereje nincs arra, hogy e régió tájain is az európai normák érvényesüljenek. A kontrasztot a múlt valósága is vastagítja. Volt egyszer egy oly' erős Habsburg Birodalom (1867-től Osztrák–Magyar Monarchia), benne magyar állam és társadalom, hogy az itt hazára letek, randa pogromok elől e területekre menekültek annyira hálásak voltak befogadásukért, hogy a lehető legteljesebb mértékben nem csupán az itteniekhez, nálunk a magyarsághoz, hanem az avítt viszonyokhoz is hozzáidomultak. Pedig nem stabilizálni, hanem változtatni, modernizálni kellett volna. A zsidóságnak az a része pedig, amely radikális modernizációt sürgetett, sorsosainál sokszor legalább akkora ellenállásba ütközött, mint amit a rendies mentalitású tősgyökeres régióbeliektől elviseltek. Gondoljunk csak minálunk Vázsonyi Vilmos és Jászi Oszkár egymás iránti kölcsönös utálkozására.

Mindezt mérlegelve másként kerül a latra Teleki antiszemitizmusa, a második zsidótörvény tető alá hozásában vitt szerepe. Aki pedig azt mondja, nem lehet tudni, hogy mikét viselkedett volna gróf Teleki Pál a vézskorszakban, az – foglalkozott bár éveken át az ő élete tényeinek búvárlásával – sem a történelem kegyetlen természetéből, sem az ő mély humanizmusából semmit sem értett meg. Az ilyen és az ilyenek oly messze vannak Illyés Gyula, Vas István és más jeles költők Telekivel szemben is megmutatkozott (alább bemutatandó) empátiájától, mint az a bizonyos Makó nevű vitéz Jeruzsálemtől, amikor bár már régen a szent föld felszabadításáért kellett volna véreznie, még mindig csak a honi rögöket taposta... Történetírásunk fő vonala helyesen rögzítette a tény: Teleki Pál öngyilkossága külföldön mélyebb hatást gyakorolt a politika intézőire, mint a hazaiakra. „Hullarablók lettünk, a legpocsékabb nemzet” – írta a kormányzóhoz intézett búcsúlevelében. A korrekcióban itt is segít a nagy időtáv. Jugoszlávia győztesek alkotta kreációja rövidke epizódnak bizonyult a történelem időtlen tengerében. Az elképzelt jugoszláv nemzet valójában soha nem lett valósággá, azt a vaskézzel kormányzó Joszip Broz Titónak sem sikerült megalkotnia. Szóval se hullarablók nem lettünk, se a legpocsékabb nemzet minősítés nem illik ránk. Mindezt összeomlott idegzete íratta vele. Teleki Pál nagyságát még inkább aláhúzza a tény, hogy nagyon

176 HAFNER 1978 – Sebastian Haffner (1907–1999, eredeti neve Raimund Pretzel) újságíró először 1978-ban a Fischer Taschenbuch Verlagnál publikált, 1982-ben ismét kiadott, majd ezen kiadásban máig 33(!) utánnyomást megélt, idézett munkájában részletesen boncolgatja, hogy mi mindent ért el Adolf Hitler – természetesen akarata ellenére. – Peter Pastor szíves közlése szerint az USA-ban megjelent angol nyelvű verzió is hasonlóan impozáns.

gyenge idegzettel megverve is nagyot alkotott. Egyik depressziós hangulatában, 1929. január 8-án így végrendelkezett: „Temetésem a legegyszerűbben, titokban, reggel hét órakor történjék. Azon a papon kívül csak Te végy részt. A Távirati Iroda útján közlendő, hogy koszorút senki ne küldjön és a temetésre senki ne jöjjön el. A cserkészek és az egyetemi ifjak röviden értesítendő, hogy maradjanak otthon. Az egyetem értesítendő, hogy nem onnan temetnek. A professzorok is maradjanak otthon. Vigyenek ki mielőbb a halottasházba, hogy itthon ne zavarjak. Gyászjelentés nem nyomtatandó. Síromra sem most, sem később emléket ne tegyenek. A szokványos temetési gondoskodáson kívül másról ne gondoskodjanak. Barátságodat még egyszer szívből köszönöm.”

A végrendeletnek személyi titkára, Incze Péter volt a címzettje, aki azt csak a halál beállta után, 1941. április 3-án bonthatta fel. Depresszív mélypontjairól élete során akaraterije, ten-nivágyása hamar kiragadta. Utolsó éjszakája messze nem csupán az övé volt, a revolver csövét szeretett nemzetéért emelte homlokához. A historikus higgadtan „csupán” azt jegyzi le, hogy az akkori helyzet olyan ellentmondást hozott össze, amelyből vértenger nélkül nem lehetett kigázolni. Nagy-Britannia szemernyi megértést nem mutathatott azzal a Magyarországgal szemben, amely az őt létében veszélyeztető Németország oldalán masírozott be a Délvidékre. Mert ha nem teszi, akkor az ottani, akkortájt még félmillió magyarorságot a szerb impérium csizmája helyett a horogkeresztes csizma taposta volna. De voltak itthon is, akik megértették, mi történt. A verset faragók. Akik javánál sokszor több a lényeg megfogalmazó empátia, mint a források és lábjegyzetek tömkelegében a lényeg szem elől vesztő, vagy azt csak töredékesen visszaadó történeti munkákban. Illyés Gyula *Áldozat* című költeményében példának tekinti őt, aki vért szomjazó isteneknek a népéé helyett a magáét adta oda. Aki „nem összeroppant, de fölmagasult”. És szorongva kérde Déva várának gondolt hazáját: „Elég e vér, hogy megkösse falad?” Tudjuk, nem volt elég. De „nemzetét ma az emeli fel, ki súlyával lerogy”. És bár „jobbra-balra nem lel már utat”, mégis példát adott: „fölfelé futva példát így mutat”.¹⁷⁷

A költőkoszorúból¹⁷⁸ idézzük még ide Vas Istvánnak másfél évtizeddel későbbi verse néhány sorát. Költeményét külön nyomatékosítja, hogy származása okán éppen abban a kérdésben volt érintett, mellyel Teleki felett oly könnyedén, oly történetietlenül törnek pálcát egyes történészek. „Amikor elcsattant revolvere / Egész Magyarország elbukott vele. [...] A csőcselék-urak között / Nagyúr volt, gróf volt, nemcsak rangra [...] Ő úgy szólt, hogy elhallgatott [...] Csak ő tudta, hogy / jobb elnyúlni holtan, / Ha nem akar úr lenni a pokolban.”

Sokszor lehet hallani, hogy miért az öngyilkosságot választotta, miért nem állt az ellenállás élére? Akik ezt kérdik, azok úgy ítélnék, hogy közben eszük ágában sincs magukat a pisztolycső elé képzelni. Fel nem fogják a választott halál irgalmatlanul nagy súlyát.

Példáját négy esztendővel később Bajcsy-Zsilinszky Endre, majd 1956 elemi erejű népfelkelése és szabadságharca után Nagy Imre követte...¹⁷⁹

177 Köszönettel tartozom Földes György barátomnak, aki felhívta figyelmem erre a költeményre.

178 A gödöllői Teleki Pál Egyesület honlapján bárki meglelheti.

179 Ezen fejezet főleg Tilkovszky Loránt, Romsics Ignác, Ablonczy Balázs, Sebastian Haffner és a szerző írásaira épül.

Bárdossy László és Bajcsy-Zsilinszky Endre

34a., 34b. A miniszterelnök csodálkozva nézi az öt hónappal korábban még a halálba menekült Teleki Pálnál is magasabbra taksáló barátját, annak pálfordulását: miért tartja őt hirtelen arra sem méltónak, hogy haláláneme Telekit idézze?

Mindketten erőszakos halált haltak. Bárdossy László megítélése körül ma sincs nemzeti közmegegyezés. Az 1989-1990-es rendszerváltás után bő évtizeden át országos erőt jelentő Magyar Igazság és Élet Pártja sikertelenül követelte emlékének a háborús bűnösség stigmájától történő megtisztítását. A másik oldal szélsőségeiről a szaktudományos érvek szintén leperegnek.

Bajcsy-Zsilinszky Endre nagyívű pályájának emléke évtizedeken volt viták kereszttüzeiben. Mára ellenben a közmegegyezés irányába mutat, hogy az elmúlt évtizedek utcanévharborúja nevét és emlékét szinte érintetlenül hagyta. Ám így sem állítható maradéktalanul, hogy emlékét békévé oldotta volna az emlékezés. E fejezet döntően a második világháború alatti bekövetkezett végzetes szembekerülésüket vizsgálja.

Előjáró gondolatok

2019 tavaszán jelent meg a tehetséges fiatal Bartha Ákos nagy érdeklődéssel várt Bajcsy-Zsilinszky Endre életrajza.¹⁸⁰ A hetedfélszáz oldalas munka hatalmas anyagtudásról tanúskodik. Rengeteg, eddig ismeretlen adatot és összefüggést tartalmaz. Kiváltképpen elismerést érdemel a mártír utóéletét önálló könyvnyi terjedelemben bemutató rész. Monográfia ellenben – sajnos – nem született. E fejezettel ebbe az irányban kívánok – egyetlen, ám igen fontos személy vonatkozásában – utat vágni. Többeket bizonyára meghökkentő állításom feltehetőleg bővebb kifejtést igényel. Mivel nem a meghökkentés, hanem a beláttatás a célom, ezért általános probléma felvetésével kell kezdenem. Annak felvetésével, hogy lépten-nyomon fogalomhasználati problémába ütközünk. Témánk szempontjából az esszé és a monográfia kérdését kell szóba hoznom. Az esszé műfajának közismerten Thomas Babington Macaulay (1800-1859) a klasszikusa. Miközben a 19. század hatalmas hatású brit történész, politikai gondolkodója volt. Főműve, az Anglia történetét 1688 és 1702 között tárgyaló munka a liberális (whig) történetírás remeke, a fénykorát élő Brit Birodalom és az alkotmányos brit monarchia alapműve. A közgondolkodás ellenben az irodalmi igényességgel megírt, sziporkázó, ám nem bizonyított állításokat tartalmazó, többnyire rövidebb terjedelmű írásokra érti az esszét. Az valóban lehet ilyen is, ám – mint Macaulay messze fénylő példája is mutatja – messze nem mindig ilyen: lehet kimondottan tudományos mű is. Olyan alkotás, amelyet szerzője lebilincselően jó stílusban, jegyzeteket ugyancsak visszafogottan használva, azokat csak a legszükségesebb helyekre szorítkozva ír meg. Az esszé fogalma tehát ugyancsak illik az ilyen tudományos művekre is. Erejük titka jelentős mértékben nyelvezetükben rejlik: tiszta, erőteljes stílussal, a szöveg logikus felépítésével, lényegre törő, összegző jellegű fogalmazással kell az olvasót elbűvölni.

Az internet korában élünk, amely a jó öreg jegyzetek funkcióját is átgondoltatja velünk. Mert a világháló nem csupán hatalmas lehetőséget nyit meg a tájékozódni akaró előtt, hanem – ha nem kockáztatjuk a lemaradás rémét – bevett módszereink átgondolására is szorít minket. Miközben türelmesnek is kell lennünk. Hiszen történelmi mértékkel mérve az internettel való együttélésünk bő három évtizede ugyancsak csekély időtáv. Furcsa lenne, ha éppen a historikus nem lenne megértően fogékony azon probléma iránt, hogy a váltások többnyire nem lehetnek gördülékenyek. Meghaladott szokásainktól sem könnyű megszabadulnunk. Miközben a történelem kegyetlen természete itt sem ad kíméletet. Egyfelől nagy könnyebbséget jelent, hogy számos ízben nemhogy könyvtárakba nem kell mennünk, még íróasztalunk mellől sem kell felkelnünk, mert a számítógépen kattogatva kitérül a világ. Másfelől végképp lejárt annak az ideje, amikor jegyzetek garmadájjával tudományos eredményeket lehetett mímelni. A nélkülözhető jegyzeteknek komoly szakember előtt végleg nincs becsülete. A történész természetesen a világhálón nyerhető tudást is erős fenntartással kezeli, de ha aggálya eloszlik, akkor a kínáló tudást felhasználja. Ezért jelen fejezetből is számos dolgot tudatosan elhagytunk, vagy a szükségesnél rövidebbre fogva említettünk meg. Mert ezek hiányát az Olvasó könnyen pótolja. Vagy egyszerűen fejből tudja. Ezért a különféle természetű civakodások feletti történelemszemléleten, elemzéseken, az összefüggések bemutatásán van a hangsúly. A szokásosnál kevesebb jegyzetnek – itt is ismétljük – az is a magyarázata, hogy a leírtak hitelességét félévszázados, fő vonalában „együgyű”, vagyis mindig a 20. századra, annak közvetlen előzményeire összpontosító történetírói munkásságom szavatolja. Egy dologra ellenben, tudniillik, hogy mások helyett olvasson, senki nem képes.

A monográfia műfajára térve vélhetőleg akkor fogalmazok a legvilágosabban, ha elmondom, hogy nem vagyok Bárdossy László monográfusa.¹⁸¹ A tragikus sorsú volt miniszterelnökről publikált számos írásom szakmai visszhangjára igazán nem panaszkodhatom. Ám érdemben

180 BARTHA 2019

181 Vö. BARTHA 2019, 375.

mégsem tudtam változtatni azon a mély szakadékon, amely a hazai közgondolkodást Bárdossy László megítélésében is elválasztja. Annak idején Csurka István fenekelt el a *Magyar Fórum*ban, hogy nem vagyok hajlandó meglátni a tragikus nemzeti hőst. A másik oldal sem jobb. 2016 szeptemberében a Klub Rádióban órás beszélgetésem volt Szénási Sándorral. Szinte azonnal mély felháborodottsággal telefonált egyik (irodalomtudós) kollégám, aki már másnap írásba adta, hogy vége a barátságunknak. Az okot abban jelölte meg, hogy megértő hangon beszéltem erről a népellenes, fasiszta bűnözőről. A történetnek ezzel nincs vége. Közös (szintén irodalomtörténetet búvárló) barátunkat hiába kértem, hogy tegyen világosságot a Széchenyi-díjas tudós fejében. Bár vele folytatott korábbi beszélgetéseinkből joggal vélelmezhettem, hogy hasonló felfogáson van, az engem megtagadó felebarátunk meggyőzésének kockázatát nem vette magára. Így azután valójában két embert veszítettem.

Még az új század első évtizedének első felében egyik, azóta elhunyt, jeles kollégánónk – az vélvén, hogy Bárdossyval foglalkozó írásaimból belátható időn belül monográfia kerekedik ki – csípősen azt kérdezte, mi érdekést látok a kivégzett politikusban. Egyetértésemről biztosítottam, s arról beszéltem, hogy nem a figura, hanem a *jelenség* foglalkoztat. Miként lehetne elérni, hogy a józan belátás lépjen szélsőséges indulatok helyére. A *Hócipő* című satirikus lap 2019 augusztusában közölt, tényeknek fittyet hányó, mégis¹⁸² a komoly szakmai fórumokon napvilágot látó tudományos munka határfokának borítékolható többszörösét beseprő írása alapján is jelenthetem: a helyzet teljesen reménytelen. A történész mégis teszi a dolgát. Mert munkánk hivatás, s mert konokul él bennünk a meggyőződés, hogy a falra hányt borsó egyszer mégis falakat omlaszt majd le. Annál is inkább így lehet, mert a történetírás bizonyos értelemben egyfajta kollektív emlékezet. Bartha Ákos szóban forgó munkája meggyőzött arról, hogy neves kollégánónknak nincs igaza: fanyalgása ellenére meg kell születnie egyszer egy Bárdossy-monográfiának.¹⁸³ Hiszen – például – elengedhetetlenül szükséges a téren is további kutatni, hogy megtudjuk: milyen együttműködés volt a húszas években a Külügyminisztérium sajtópolitikai osztályát vezető Bárdossy László, s a publicista Bajcsy-Zsilinszky Endre között. Természetesen messze többről, mint két ember kapcsolatáról van szó. A Horthy Miklós nevével fémjelzett korszak¹⁸⁴ jellegéről tudunk meg majd többet. Amelyről manapság messze kevesebb érdemi kutatás folyik, mint történt a hetvenes-nyolcvanas években. A hatalmas öklözések, lármás összecsapások senkit ne tévesszenek meg. Mint alább majd ejtek szót róla, Bajcsy-Zsilinszky Endre a hatalom védte bensőségben volt ellenzéki politikus. Bárdossy László pedig úgy volt a Külügyminisztérium egyik főtisztviselőjeként a rendszer lényeges eleme, hogy közben ugyancsak kritikával szemlélte annak sok vonatkozásban ósdi, népellenes építményét. Egyszóval: amint az esszének is merőben két értelme van, a monográfia fogalmáról is kétféle felfogás létezik. Nem kevesen gondolják azt, hogy ha valamiről, valakiről könyvet írunk, akkor monográfia született. Ha az testesre sikeredik, akkor akár nagymonográfiának is hihetjük. Valójában azonban a monográfia túlmutat konkrét témáján. A monográfus úgy alkot, hogy témáját minden vonatkozásában mélyen a korszakba ágyazza be. A beágyazáshoz pedig sokszor egy élet munkája szükségeltetik. Édeskevés lehet az adott téma akár elképesztően szerteágazó részletességű feltárása. Messze nem elegendő egy-egy fontos kortörténeti témához egy-két, adott esetben csupán egyetlen munkát elolvasni. Főleg akkor kevés, ha az adott munka enyhén szólva nem tájékoztat, hanem félretájékoztat. Tehát ezen előljáró gondolatok végére érve: a biográfia fontos műfaj, de nem azonos a monográfia műfajával. Dernői Kocsis László – például – derék újságíró, sőt publicista volt. Kortársa Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1966-ban könyvet publikált a mártírról. Munkája mindenki számára hasznos, aki további kutatásokat folytat, de munkájáról aztán kiváltképpen túlzás azt gondolni, hogy monográfia lenne.¹⁸⁵

182 Úgy is mondhatjuk, éppen azért.

183 Nem az én tollamból.

184 Ld. 72. lapon, s ott az 58. jegyzetben írottakat.

185 Vö. BARTHA 2019, 482. 211. lj., 525. és 552.

1942 januárjának végére, februárjára végzetesen megromlott barátságuk fejezetei ma még feltáratlanok. A hetedfélszáz oldalas Bajcsy-Zsilinszky életrajzban a 356. oldalon bukkan fel először Bárdossy neve. Amikor már a külügyeket irányítja. Mint a jelen fejezetben, a biográfiában is leginkább a meghasonlásuk históriájáról lehet tájékozódni. Népbírósi perében a vádlott csak a másodfokon, az utolsó szó jogán elmondott beszédében szólt kissé bővebben kapcsolatukról. Tudta, hogy kivégzik, de – hisz’ ez a természetes – élni akart. Tudás és életösztön merőben két dolog. Az első fokon halálra ítélt a másodfokú tárgyaláson már jóval közelebb került a végéhez. Ki vethetne rá követ azért, mert történetüket helyzetét javító optikában adta elő. „Nekem Bajcsy-Zsilinszky Endre barátom volt. Barátom volt mindig az igazságot kereső, lobogó lelkének sok színeváltozásában.” Valószínűleg utalt arra, hogy barátja a *Szózat* című fajvédő lap szerkesztőjeként „a német néptől remélt a magyarság számára mindent”, s barát maradt akkor is, „amikor ennek az ellenkezőjét hitte és hirdette”. Ám amikor azt ecsetelte, hogy barátságuk mégis *változatlan* maradt, mert – úgy mond – a nézetek megváltozásának nincs köze a barátság megmaradásához, akkor már idealizál. Mert idealizálnia kellett.¹⁸⁶

A Teleki Pál miniszterelnök öngyilkossága előtti napon, tehát 1941. április 2-án Lee Tibor sajtóügyész elrendelte Bajcsy-Zsilinszky Endre *Helyünk és sorsunk Európában* című munkájának elkobzását. Az ügyészi döntést a műnek „az ország külpolitikai érdekeit sértő” tartalma indokolta.¹⁸⁷ A helyzet természetesen jóval összetettebb volt. A korabeli magyar külpolitika – az 1938 és 1941 között, döntően Berlin erejéből megvalósult országnyi területű változások következtében – erősen függött a német birodalom jóindulatától. Hitler birodalmának érzékenységre belpolitikai okokból is komolyan ügyelni kellett: erősen megnőtt a szélsőjobboldali körök befolyása. A németek Bajcsy-Zsilinszky Endre nevét – említett fordulata óta – élénken figyelték. Új könyvével tovább sértette érdekeiket, érzékenységüket. Magyar szempontból volt ebben természetesen jó is. A kormányzat mozgásterét növelte. Teleki Pál miniszterelnök tehát – titokban – támogatta a könyv megjelenését, terjesztését. 1941 januárjában Bárdossy László a váratlanul meghalt Csáky István külügyminiszter helyére lépett. Az utókor a legtöbbször óhatatlanul leegyszerűsít. Telekit és Bárdossyt egybevetve előbbi németellenes kurzusát, utóbbinak szélsőségesen németbarát politikáját hangsúlyozza. Sokan még Teleki öngyilkosságának a tényét is kétségbe vonják. Mert az erőszakos halál – vélemük szerint – a németek akarata szerint történt. Ellenben Bárdossy 11 hónapos miniszterelnöksége időszakában hazánk három németellenes nagyhatalommal – a Szovjetunióval, Nagy-Britanniával és az Amerikai Egyesült Államokkal – sodródott hadiállapotba. Ergo, napnál is világosabb, hogy a két politikus merőben más politikát folytatott. Az ellenzéki politikus könyvét betiltó törvényszéki végzés is természetesen Bárdossy László nyomására született.¹⁸⁸ Valójában a délszláv kérdésben külügyminiszterként, majd utódként is Bárdossy László Teleki Pál politikai akarátát hajtotta végre. Mindkettőjük pedig a korabeli hivatalos Magyarország érdekét, akarátát szolgálta. Amely hatalom annak ellenére ragaszkodott az ezerszáz ország visszaállítása ábrándjához, hogy a csonka ország megvédésére sem lett volna képes hatékony agresszióval szemben.

A nagy különbség a hivatalos Magyarország képviselői (így Teleki Pál, Bárdossy László) és Bajcsy-Zsilinszky Endre között eltérő pozíciójukból sarjadt. Az előbbieket – még ha végső fokon rosszul is politizáltak, hiszen katasztrófába vitték a nemzetet – alapjában nem függetleníthették magukat a nemzetközi kapcsolatok valóságától. Az ellenzéki politikusnak e téren ellenben

186 BÁRDOSSY 1991, 350–351.

187 BARTHA 2019, 356.

188 Ha tekintetbe vesszük, hogy e valótlan állítást a tények akkurátus tiszteletére ügyelő Tilkovszky Loránt is terjesztette, akkor a penetráció mélysége aligha kétséges. BAJCSY-ZSILINSZKY 1986, 15–16. A cáfolatra: BARTHA 2019, 356. 148-as lj. (Tilkovszky a hivatkozott helyen túl másutt is megismétli a Bárdossy elleni megalapozatlan vádat. BAJCSY-ZSILINSZKY 1986, 59. 48-as lj.)

hatalmas volt a szabadságfoka. Teljesen szabadon csónakázhatott ábrándjai világában. (Miközben természetesen mélyen meg volt győződve arról, hogy a múltat, a jelent, s a várható jövőt ő látja jól.) Nézőpontja a nemesi eredetű romantikus magyar történelemszemléletben gyökerezett ezer szállal. Egyik jellegzetes gondolatmenete szerint „a korábban nemzeti öntudatukban gyöngébb, felsőbbrendű önkormányzatra vagy éppen teljesebb és önállóbb állami életre, nagyobb külpolitikai föladatakra, magasabb politikai hivatás betöltésére nálunk sokkal kevésbé felkészült szláv és román Duna-völgyi népek [...] fölnőttek mellettünk, mondhatnánk így is: mellénk nőttek.”¹⁸⁹ A citátum is mutatja, hogy Bajcsy-Zsilinszky a nemzetet örök történelmi kategóriának gondolta. Ebben az öröklétben nőttek mellénk szomszédjaink. Ám hiába szállt sírba akkor már éppen két évtizede a magyar birodalom, a szerzőnek ennyi idő tapasztalatai alapján sem támadt kételye a felől, hogy hatalmas bukása nyomán a térségben leggyengébbé vált magyarság „önkormányzatra vagy éppen teljesebb és önállóbb állami életre, nagyobb külpolitikai föladatakra, magasabb politikai hivatás betöltésére” szomszédjainál azóta is potenciálisan lényegesen alkalmasabb lenne. Aki esetleg vitatná interpretációnk pontosságát, annak szíves figyelmébe ajánljuk a politikai nagyhatalmakhoz intézett erőteljes felszólítását: „bízzák a maga belső erőire a középső Duna völgyét!”¹⁹⁰ Való igaz, hogy az Európában akkortájt mértéket adó nagyhatalmak 1938 szeptemberében példás együttműködést tanúsítottak Csehszlovákia derekas megcsonkításában. Ám e direktórium is éppen Bajcsy-Zsilinszky vágyai ellen munkált. Hiszen a nagyhatalmi döntés a térség öngazgatásával szemben a beavatkozás fejlett példánya. Amit pedig előtte és utána műveltek, az is minden volt, csak olyasmi nem, ami alapján bárki is reálisan gondolhatott volna arra, hogy a középső Duna-völgye belső erői a maguk akarata szerint formálhatják életüket. A térség elfogulatlan ismerői előtt az sem lehetett kétséges, hogy e belső erők közötti antagonizmusok okán a nagyhatalmak beavatkozásának döntően csak egymás közötti viszályaik támasztottak akadályt.

Küldetéses ember volt

Bajcsy-Zsilinszky Endre az 1918-1919-es forradalmak bukása után berendezkedő ellenforradalmi Magyarországon a hatalom védte bensőségben vált 1923-tól ellenzéki politikussá. Annak a keresztény középosztálynak volt a gyermeke, harcos, tehetséges politikusa, amely a világháborús vereségből azt a következtetést vonta le, hogy ha már a forradalmak kivették a hatalmat a döntően feudális eredetű nagybirtok és a vele szövetséges, döntően zsidó eredetű nagytőke kezéből, akkor a bukásuk után a döntően antiliberálissá vált középosztály országglása válik a nemzet javára. Történelmi hagyomány okán az előbbi erőnek grófok adtak arcot. Akik közben egymással is küzdöttek. Apponyi Albert, Andrássy Gyula és hívei a Habsburg-restaurációtól várták a legtöbb jót, Teleki Pál, Bethlen István és tábora ellenben jól tudta, hogy a legitimisták az új nemzetközi rendet veszélyeztetik, következésképp nem győzhetnek. Megosztottságuk is növelte a középosztály győzelmi esélyét. Nyerésre álltak, hiszen 1920. március elsején a soraikból származó Horthy Miklós Apponyi Albertre megalázó vereséget mérve lett ideiglenes államfő.¹⁹¹ Ám antiliberálisunk nem volt Európa-konform,¹⁹² azzal pedig, hogy katonai diktatúrában látták a konszolidáció útját, akaratlanul Bethlen István és hívei malmára hajtották a vizet. A mágnások is tudták, hogy sikerükhöz először meg kell zabolázni a fehérterrort, majd a régi rendet korszerűsített módon kell visszaállítani. A bethleni konszolidáció ezért hazánkat mérsékelten modernizálta. A hatalomra törő keresztény középosztálynak leginkább Gömbös Gyula, Kozma Miklós, Bajcsy-Zsilinszky Endre adott arcot. Életútjuk eltérő vonásait döntően szociális érzékenységük, valamint politikai rugalmasságuk erősen eltérő

189 BAJCSY-ZSILINSZKY 1941, 313–314. Idézi: BARTHA 2019, 355.

190 BAJCSY-ZSILINSZKY 1941, 350. Idézi: BARTHA 2019, 355.

191 Ám az is igaz, hogy a választás légkörére a különítményes Prónay Pál feltűzött szuronyos, darutollas legényeinek a jelenléte bizonyosan hatott.

192 Idővel azzá vált, hiszen a liberalizmus az első világháború után Európaszerte mind jobban visszaszorult.

foka adta. Zsilinszky az – úgymond – „hülye” sorsra fogta, hogy az Gömbösnek és nem neki nyújtott módot telepítési törvény elfogadtatására. A „morbus latifundii” átkát mindnyájan ismerték, ám csak Gömbös volt képes kormányfővé emelkedni, s azt is tudta, hogy jellegéből adódóan – még ha akarná is – a rendszer nem tűr valóban radikális földreformot. A teóriák világában Bajcsy-Zsilinszkynek igaza lehetett, hogy nemzeti radikalizmusa „megfordíthatta volna Magyarország sorsát”.¹⁹³ Ám vakság volt sorsot emlegetni ott, ahol egyszerűen a politikai rendszernek volt a foglya. Számos notabilitáshoz ugyan szabad bejárása volt, szükség szerint az államfőnél is megjelenhetett. Jó ügyek javára nexusai révén sok mindent kicsikarhatott, ám az, hogy a rezsim a népért is legyen, a fából vaskarika képtelensége volt.

Erős szociális érzékenysége, s azon törekvése, hogy ne legyen ismét az országban 1918-1919 forradalmi hozta felfordulás, demokratikus érzületet fejlesztett ki benne. Ez annál inkább megtörténhetett, hiszen a két háború között jelentős társadalmi demokratizálódási folyamatok zajlottak le: a politikai, diplomáciai, katonai elitbe jelentős mértékben emelkedtek fel a kispolgárság (ahogy akkoron mondták: az „alsóbb néposztályok”) gyermekei. A politikai demokratizálódás elé ellenben ismét a rendszer emelt vaskos korlátokat. Alapvetően vérségi alapon elképzelt nemzetfelfogása,¹⁹⁴ élete végéig le nem vetkőzött faji előítéletei, amelybe vad indulatú antiszemitizmusa mérséklődésével a németiséggel szembeni legalább annyira vad előítéletei¹⁹⁵ nyomultak be, ugyancsak demokráciafelfogásának korlátait csontosították. Míg Gömbös és Kozma jelentős, Zsilinszky csekély politikai rugalmassággal rendelkezett. Küldetéses ember volt, aki már 1933. június 20-án a Képviselőházban – a magyar história tényeit erősen szelektálva, elfeledkezve azokról a labancokról, akik a Habsburgokkal való együttműködésben, pőrén fogalmazva: kiszolgálásukban látták (számos esetben teljesen joggal) a magyar érdekek védelmét – kijelentette: „nem vagyunk hajlandók a német impériumnak itt utat engedni. Itt német világ nem volt ezer éven át, s itt német világ nem lesz, hogy ezt megakadályozzuk, elmegyünk a golyóig és az akasztófáig!” Később is több ízben utalt hallgatósága előtt arra, hogy választott halállal fog meghalni. Ez nem maradhatott hatás nélkül környezetére: „amikor felolvasta beszédeinek kéziratából a külpolitikai passzusokat, a saját esetleges mártíromságára célzó befejező szavaknál elcsuklott a hangja, és a szeme könnybe lábadt”.¹⁹⁶ Gömbös ismerte barátja természetét, nem vette zokon a támadást. Közel két esztendővel később, Zilahy Lajossal hármásban elköltött közös vacsorájukon arra kérte barátait, hogy „minél szenvedélyesebben” folytassák németellenes kirohanásaikat. Azért, hogy a Führernél az ország közvéleménye nyugtalanságára hivatkozhasson. „Én titeket – tette hozzá – a kormányajtóban minden egyes németellenes cikkekért véresre foglak fenekeltetni. Mert ez a politika.”¹⁹⁷

Zsilinszky természetesen magas intelligenciájú ember volt, legkésőbb pártszervező kísérleteinek kudarcra nyomán tisztába jött azzal, hogy parlamenti képviselőségnél soha nem lesz nagyobb közvetlen politikai hatalma. Lapszerkesztése, publicisztikai közvéleményre gyakorolt hatásával, fontos emberek szóban és írásban történő befolyásolásával, kicsiny, de odaadó tábora előtti szerepléseivel kellett beérnie. Lelkének vigasz lehetett, de komolyabb jelentősége nem volt annak,

193 BARTHA 2019, 361. 175-ös lj.

194 Amelynél jelentős, bár erősen szubjektív engedményt adott a világnézeti szempont mérlegelésével: azokat az egészen, vagy részben idegenvérűeket „akik gondolkodásukkal, érzületükkel, faji öntudatukkal, testi-lelki mivoltukkal, ösztöneikkel egyek és elválaszthatatlanok tudnak lenni a magyarsággal”, felvehetőnek tartotta a magyarság erkölcsi és faji közösségébe. Idézi: BARTHA 2019, 106. és uo. 70-es lj.

195 Szerinte a magyarországi németek „mint a váratlanul, kivételes éghajlati viszonyok folytán elszaporodott legyek, rakták tele petéikkel, a fél- és fertályasszimiláció undok tenyészeteivel, silány és kiszikkadt középosztályunk kereteit” és ezzel „a vérbeli magyarság rovására” „svábbogárhaként” lepték el a tisztviselői, bírói, tábornoki kart, a klérust, az egész politikai vezetést. Mindezt annak a német származású Szekfű Gyulának írta 1942 tavaszán, akit a hitleri Németország elleni együttműködésre akart megnyerni. Akinek nem habozott megvallani azt a benyomását, hogy a Hóman Bálinttal együtt írt *Magyar történetnek* „bizonyos erős árja színezete” van. BAJCSY-ZSILINSZKY 1986, 47.

196 SZEGEDY-MASZÁK 1996, II, 292. Idézi: BARTHA 2019, 662. 176-os lj.

197 BENEDEK 1959, 258.

hogy időnként és helyenként odamondogatott.¹⁹⁸ Főleg fiatal hívei „itták a szavait”.¹⁹⁹ A helyzet sajátosságához az a kétarcúság is hozzátartozott, hogy egyfelől – ahogyan életrajzírója találóan mondja – közéleti szereplésének a nagypolitikára gyakorolt hatása „szerény” volt, de a tények mégis azt mutatják, hogy a nagypolitika intézői rendre nem csupán figyeltek a szavaira, hanem személyét – ha jelentkezett – fogadták is. Ennek egészen bizonyosan az volt az oka, hogy a személyiségének erős kisugárzása volt. Szóval volt karizmája. Küldetéses voltát számos megnyilvánulásával is erősítette. A vele nem túl jó viszonyban lévő Gábor testvérének írja 1939-ben: „sajnos, én valóban az az ember vagyok, akivel majd csak a halálom után fog parádézni a rokonság.”²⁰⁰ 1941–1944 közötti fegyvere a memorandumírás. Nincs különösebb ellentmondás abban, hogy életrajzírója ugyanazon a lapon egyfelől azt írja, hogy Zsilinszky „tökéletesen tisztában volt közéleti szereplésének nagypolitikára gyakorolt szerény hatásfokával”, néhány sorral lentebb pedig az állítja, hőse dokumentumaival „akkoriban már az utókornak is dolgozott, saját későbbi emlékművének alapjait rakva le”. Aztán megint pár sorral később arról értekezik, hogy Zsilinszkynek „meggyőződése volt, hogy mindez hatással lehet a közelgő békére, pontosabban Magyarország megítélésére az európai újjárendezés során”.²⁰¹ Igen, valóban így lehetett. És éppen ebben mutatkozott meg Bajcsy-Zsilinszky gyakorta szinte teljes irrealizmusa. Nemhogy neki, még szegény hazájának sem lehetett semmi érdemi befolyása az európai újjárendezésre. Ezt Ivan M. Majszkij nevezetes 1944-es emlékirata a napnál világosabban megmutatja: „a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenében kell megoldani. Az Erdéllyel kapcsolatos [...] döntést felül kell vizsgálni a nemzetiségi elvnek megfelelően, de bizonyos előnnyel Románia javára. [...] Magyarországot, legalábbis a háborút követő években, nemzetközi elszigeteltségben kell tartani.”²⁰²

Feloldhatatlan ellentmondásban

1941 tavaszán – Németország Jugoszlávia elleni agressziójával összefüggésben – a magyar vezetés feloldhatatlan ellentmondásba sodródott. Ha nem vesz részt az agresszióban, akkor a délvidéki, az időben még félmillió magyar kisebbség szerb dominanciából német dominancia alá szorul. Ezt a közvélemény aligha viselte volna el. Ha él a felkínált lehetőséggel, akkor Nagy-Britanniával kerül szembe véglegesen. Zsilinszky Endre nemhogy nem értette meg a helyzet lényegét, hanem levél kíséretében az április 11-én küldött memorandummal kioktató módon mutatott – járhatatlan – utat Bárdossynak.²⁰³ Néhány esetet leszámítva reménytelen volt közöttük a tényleges párbeszéd. Mert – miközben Zsilinszky helyesen szegezte le, hogy „nem a jogi szörszálhasogatások és finomkodások korát éljük. Korunk durva, faragatlan”²⁰⁴ – az emlékirat egyik része értelmetlen jogi szörszálhasogatás, másik része zömmel a nemzetközi helyzet torzképe. Szót sem ejt a második bécsi döntésről, mely – döntően Németország erejéből, akaratából – Romániából országnyi területet hasított ki hazánk javára. Következőleg a magyar diplomácia messze nem alaptalanul harcolt azért, hogy Magyarország elsőként csatlakozhasson a német–olasz–japán háromhatalmi szerződéshez. Bárdossy és munkatársai természetesen tisztában voltak a helyzet egyenlőtlenségével. Mivel a revízió dolgában Zsilinszky alapállása jottányit sem különbözött

198 Amikor például 1931 nyarán Balatonfüred előtt vitorláztak, s átadta a kormányrudat a sportos Gömbösnek, akkor azzal ismerte el annak ügyességét, hogy ha már az ország kormányzásához nem érthet, akkor legalább jól vitorlázik. BARTHA 2019, 213.

199 Uo. 362.

200 Uo. 362. 176-os lj.

201 Uo. 362.

202 MAJSZKIJ 1996, 165.

203 BAJCSY-ZSILINSZKY 2001 – Az áprilisi, első memorandum a 650–660. lapon található.

204 BAJCSY-ZSILINSZKY 2001, 657.

a kormány és a közvélemény döntő hányada felfogásától, a nemzetközi kapcsolatokról birtokolt tudása pedig miért is lett volna a hivatásosak ismereténél több, ezért aligha talált az emlékiratban hasznosíthatót az azt átfutó miniszterelnök.²⁰⁵

„Ha Magyarország mai nemzetközi jogi helyzetét kellene egyetlen mondatral jellemezni, azt mondhatnánk: az semmi *különös új* kötelezettséget nem ró ránk. Ennek első következtetése az kellene legyen, hogy tehát minél teljesebben érvényesüljenek Magyarország *politikai* céljai, szempontjai, érdekei, szükségletei”. Ezzel a mondatral kezdődik a *politikai* helyzetet vizsgáló fejezet. Nem feledjük, hogy – virtuálisan – a nemzeti panteonban nyugvó mártírról van szó²⁰⁶, ám a tények ez esetben sem fakulhatnak el. 1941 tavaszán ugyanis az alaphelyzet egyetlen szóval le lehetett írni: háború. Aztán ezt a szót bővítve sem lett volna szerencsés rögvést a nemzetközi jog világába kanyarodni. Hanem arról kellett volna írni, hogy Nagy-Britannia élethalál-küzdelmet vív a nemzetiszocialista Németországgal. Amiből következően London semmit sem akceptálhatott az őt elpusztítani akaró, Berlinnel szövetséges Budapest érveiből. Tehát Bajcsy-Zsilinszky Endre – segítség helyett – kimondottan akadályozta a gyenge idegzetű, mert gyenge egészségű miniszterelnököt a munkájában. Aki még ebben a pokolian nehéz helyzetében is átfutotta a zömmel fantazmagóriák tárházát tartalmazó emlékiratot. „Revíziós igényeinket úgy kellene megfogalmaznunk és érvényesítenünk, hogy az ne gátja, hanem alapja lehessen a dunai népek önálló, szabad életének s a középső Duna-völgye és a köréje újra kikristályosuló dunai önállóságnak.” Tudjuk, hogy dunai önállóság soha nem kristályosult ki. „Mivel pedig az igazán önálló és felsőbbrendű európai szerep vállalásához, viteléhez és betöltéséhez a dunai népek közül az ősi és legmaibb tapasztalatok szerint is az elemi erejű készség csak a magyarokban és a délszlávokban, mellettük kisebb mértékben a bolgároknak van meg, de sem a csehekben, sem a románokban, Csehország és Románia földrajzpolitikai adottságaiban sem: ezért a magyar politika és közelebbről a magyar revíziós politika sem hagyhatja figyelmen kívül a magyar–délszláv együttműködés *parancsoló* szükségét.”²⁰⁷

Vélhetőleg felesleges idéznünk a további bölcsességeket. A diktálót²⁰⁸ akkor ragadják magukkal a fantazmagóriái, amikor hazájának honvédjei a Wehrmacht *segéderejeként* vonulnak be a volt magyar impérium területére. Mert a *parancsoló* szükség – ismételnünk kell – úgy szólt: a németek *vagy* (a németek engedélyével) mi. Ám a fantazmagóriának is lehet, volt is reális alapja: a csehekkel és románokkal szembeni ellenszenv. A délszlávokkal szembeni nagy rokonszenvnek is megvolt a reális fedezete: Jugoszlávia volt a kisantant leggyengébb állama, már léte is túske volt olasz szomszédja szemében, s a délszlávok vitték el a történeti Magyarországból a legkevesebbet. 1941. augusztus 5-én Bárdossy újabb emlékiratot kapott. A túlírt áprilisinál is messze terjedelmesebbet. És – megkönnyebbülten mondjuk – több vonatkozásban jót. Bár Bajcsy-Zsilinszky megismétli azon tévedését, hogy lehetett volna a britek számára elfogadható formát találni a Délvidék elfoglalására. Téves állítása szerint „éppen a csetnikek garázdálkodása jelenthetett volna döntő és cáfolhatatlan érvet egy olyan magyar akció számára, amely Jugoszlávia összeomlása nyomán ezeket a területeket s azok magyar és nem-magyar lakosságát a régi magyar történelmi jog címén *rendészeti alapon és formák között* megmenti az anarchiától. Ez felelt volna meg az erőviszonyoknak is, mert hiszen komoly katonai ellenállás nem volt és nem is lehetett szerb részről. De szerintem a magyar érdekeknek is, mert ezt a magatartást az egész világ közvéleménye elfogadta volna.”²⁰⁹ Semmit sem változott hungarocentrikus felfogása, konokul továbbra is a hasznavehetetlen történelmi joggal érvelt, merő képzelgés volt a nemzetközi közvélemény egységességéről írnia.

Akkor még nem voltak biztos hírek a csetnikek orvtámadásairól. Körültekintő, a következő esztendei küzdelmeit megelőlegező, amit ír. Egyfelől aláírja a „kíméletlen kézzel” való megtorlás

205 Nem ismerjük a Bárdossy által olvasott példányát, az iratközlés Bajcsy-Zsilinszky hagyatékából való.

206 Végakarata szerint Tarpán nyugszik.

207 BAJCSY-ZSILINSZKY 2001, 658.

208 Bajcsy-Zsilinszky Endre írásait, felszólalásait életrészeinek, Bende Máriának szokta volt lediktálni.

209 BAJCSY-ZSILINSZKY 2001, 660–661.

szükségességét, ugyanakkor „kötelező magyar mérték”-ről, vagyis mértékletességről ír. Mert – nem ezekkel a szavakkal, de tartalmilag azt szegezi le –, hogy „egy-két ember” túlkapásának megtorlása nem veszélyeztetheti „presztízszünket”, „nemzeti jövőnket”, a „szerb néppel való megbékélés”-t. A sajtó délszláv ügyekben tanúsított magatartásának indokolt bírálata nyomán a Szovjetunióval való hadiállapotunk taglalásának helyesen adja a *Belesodródásunk az orosz-német háborúba* címet. „Minket Oroszország nem támadott, nekünk Oroszországban keresnivalónk nincsen, szovjet-orosz veszedelemről beszélni most, amikor a háborúba ilyen váratlanul korán, jóval a döntés előtt bonyolódtak bele és csak angol és amerikai segítséggel tarthatják valamiképpen magukat, szerintem legalább is időszerűtlen dolog. Különben sem lehet a szovjetet e pillanatban az oroszországtól elválasztani.” Helyesen állapítja meg: „hiába hangsúlyozzuk ki olyan következetesen a bolsevizmus ellen való harcunkat, valójában Oroszországgal állunk harcban a világmérvény nagyobb fele előtt. Az igazság az, hogy mi támadtuk meg Oroszországot, holott a magyar történelmi magatartás mindig csak védekezés lehet mind keleti, mind nyugati irányban. Sem Bulgária, sem Spanyolország nem üzent hadat Szovjet-Oroszországnak. A spanyolok légiókat küldenek a szovjet ellen. Vajon nem ez lett volna helyes a magyar út is?” A hangsúlyt azonban itt is a jogi oldalra helyezi. Nem mérlegeli azt a nyomást, amit a hatalmas területi nyereségek, a katonai vezetés erőszakoskodása és a társadalmi klíma jelentett. Azt ellenben nagyon helyesen állapította meg, hogy a hadba lépéssel „végzetes mértékre emeltük a kockázatot”. Azt is jól látja, hogy „a németek aligha nyerhetik meg a háborút”. Ám megállapítása súlyát kortárs olvasója nem tarthatta nagynak. Mert azt a magyar hadba lépés időpontjával köti egybe. Amikor még a villámháború kudarca sem következett be.²¹⁰ A nemzetközi helyzetet magabiztosan elemző terjedelmes előadásának jellemző vonása, hogy a szerző – természetesen messze nem egyedülként – mértéktelenül túlbecsüli a személyiség szerepét. Az adott helyzetet jól összegzi: „Anglia és a brit birodalom önbizalma emelkedőben van és Rooseveltt mint egy óriási pók szövi támaszpontjai között a maga félelmetes hálózatát, építi szédületes arányokban és iramban az Egyesült Államok légi és tengeri flottáját, szárazföldi hadseregét.”²¹¹

A *Különleges helyzetünk a szovjet-német háborúban s teljes izolálódásunk veszedelme* címet viselő alfejezet tartalmazza – saját megítélése szerint – a memorandum legfőbb mondanivalóját. E szerint – angol-amerikai győzelemmel számolva, tehát el sem gondolkodva annak esélyén, hogy Németország veresége esetén e térségben a Szovjetunió kerül hegemon helyzetbe²¹² – az okozza számunkra a legsúlyosabb bajt, hogy „nem csak önkéntesen, de egyenesen lelkesedést mutatva mentünk bele ebbe a háborúba s főleg minden megfogható magyar ok nélkül.” (Saját kiemelése.) Megállapítása a valótlanságok halmaza. A háborúba a kormány – ismételjük – kimondottan súlyos kényszerek hatása alatt ment bele.²¹³ A katonai vezetés valóban nagy erőket akart a frontra dobni, ám a Bárdossy által engedélyezett negyvenezer fős kontingens – főleg a román részvétellel egybevetve – a lehető legvisszafogottabb volt. Még ha ambicionálta volna is, a honvédség képtelen lett volna a németekkel lépést tartva a frontvonalba kerülni. A hátszágban látott el feladatokat. A kérdést a társadalom egészében vizsgálva és az első világháborús helyzettel összevetve azt mondhatjuk, hogy kimondottan országos rosszkezdő, közömbösség volt tapasztalható. Az 1941 áprilisára közel megduplázódott országban azt állítani, hogy a hadba lépés „minden megfogható magyar ok nélkül” történt – az bizony a valótlanságok egyik csúcspontja volt. Főleg ha tudjuk, hogy maga az emlékirat írója is meglátta a német égisz alatt újjászerveződött kisantant valóságát. Amelyhez hozzá kell tenni, hogy a Birodalomban befolyásos körök Magyarország ismételt megcsonkítását mérlegelték. A kívánság gondolkodás lankasztó példája, ahogy Churchill és Rooseveltt irántunk való

210 BAJCSY-ZSILINSZKY 2001, 663–664.

211 Uo. 668–669.

212 A mérlegeléshez vélhetőleg fontos adalék, hogy Teleki Pál öngyilkosságának egyik döntő eleme volt ennek a jövőnek a megsejtése.

213 Ezzel eszünk ágában nincs a hadba lépésért Bárdossy felmenteni. Számptalan alkalommal írtunk a hadba lépés elhibázott voltáról. Ám a Bajcsy-Zsilinszky által állított képtelenséget természetesen magunk is elfogadhatatlannak tartjuk, cáfoljuk.

beállítódásáról ír. Személyiségük szerepének szokásos eltúlzását már fel sem hánytorgatva annak a valóságosságából indulunk ki, hogy mindkét nagyhatalom a háború utánra a versailles-i béke-rendszernél jobb megoldást irányozott elő. Tény, hogy a második bécsi döntés után a brit premier elvileg elismerte Trianon igazságtalanságát. Ám a nyilatkozat veleje az volt, hogy London a háború alatti határmódosításokat *nem* ismeri el. A második bécsi diktátum eredményében természetesen ott volt a magyar diplomácia erőfeszítésének a sikere *is*. Ám Bajcsy-Zsilinszky fogalmazása – *visz-szaszerzés* – a főszereplő Berlin helyére valótlanul a kedvezményezettet, vagyis Budapestet állítja.²¹⁴

A kívánsággondolkodás másik, inkább tanulságos, esete az, amikor az emlékiratíró azt állítja, hogy a leendő béketárgyaláson „Teleki Pál is okvetlenül föl fog szólalni”. Teleki akkor már hónapok óta örök álmát aludta. A forrásközlő Tilkovszky Loránt pedig a vonatkozó 108. lábjegyzetben – 2001-ben vagyunk – megismétli évtizedek óta terjesztett állítását. „A magyar miniszterelnök halálát követően tartott rádióbeszédében Churchill a majdani béketárgyalásokra célozva többek közt ezeket mondotta: »A tárgyalóasztalnál majd szabadon kell hagynunk egy széket Teleki Pál gróf számára. Ez az üres szék figyelmeztesse a jelenlévőket, hogy a magyar nemzetnek egy olyan miniszterelnöke volt, aki feláldozta magát az igazságért, amelyért mi is harcolunk.«”²¹⁵ Nos, a forrásközlő soha nem kutatott angol levéltárakban, állítását soha nem támasztotta alá angol forrással. Bán D. András ellenben rengeteg munkát végzett brit levél-tárakban, hogy ezen állítás valóságtartalmáról meggyőződjön. Soha nem jutott eredményre. Mindennek alapján feltehetőleg megalapozottan állítjuk, hogy hazai földön született legendáról van szó. A magyar föld *is* – tudjuk – igen termékeny talaja a legendáknak. A rideg tényeket az érzékeny emberi lélek nehezen veszi tudomásul.²¹⁶ A várható jövőt firtatva Bajcsy-Zsilinszky teljesen helyesen írja, hogy az akkor fog rosszabbodni, „ha Magyarország egyetlen katonával is többet adna ebbe a német–szovjet–orosz háborúba, mint amennyit már eddig is beledobott”. Már mérlegeli, hogy a szovjet–német háború „nemsokára esetleg német–oros–angol–amerikai mérkőzés”-sé válik. Azt is tisztán látja, hogy az angolszász hatalmak szemében a honvédség Szovjetunióból történő kivonása révén Magyarország helyzete „lényegesen megjavulna”, ám szemernyit sem mérlegeli egy ilyen lépés megtételének lehetetlenségét. Mert továbbra sem hajlandó belátni a magyar–német erőviszony szörnyű aránytalanságát. A kormány mozgásterének beszűkültségéből közben valamit azért érzékelt. Ezt onnan lehet tudni, hogy azt javasolja, a finnek módjára adja a világ értésére az ország: „nem vagyunk egészen urai a magunk akaratá-nak”. Annak ellenére nem látja meg ötlete képtelenségét, hogy négy sorral lentebb maga említi Bárdossynak a német sajtóban akkortájt megjelent cikkét. Ezen írás szerint Magyarország és a Szent István-i gondolat Közép-Európa legfőbb rendező ereje. A népi mondás ötlük a történész eszébe: vak vezet világtalant.²¹⁷ Az emlékirat ezután hosszan taglalja, hogy elérkezett volna „a magyar passzív ellenállás megkezdésének az ideje”. Mivel a szerző közben tudja, hogy fej-tegetéseit aligha adhatná elő a parlamentben, a kormány iránti lojalitásával zárja a terjengős dolgozatot: „*egyetlen szavam sem irányul a magyar kormány, vagy annak nagyrabecsült feje, a miniszterelnök úr ellen, kinek kiváló képességeit, izzó magyarságát a nemzet millióival egye-temben én is nagyra becsülöm és a nemzet nagy értékének tartom.*”²¹⁸

Baráti levél a halálos ítéletben

Bár 1941. december 5-én Magyarország hadiállapotba került Nagy-Britanniával és szűk héttel később Bárdossy az Amerikai Egyesült Államokkal szemben is kénytelen volt a hadi-állapotot deklarálni. Bajcsy-Zsilinszky 1942. január 19-én a miniszterelnökhöz *Igen tisztelt*

214 BAJCSY-ZSILINSZKY 2001, 683.

215 Uo. 683–684.

216 A kérdésre még ld. JESZENSZKY 2014

217 BAJCSY-ZSILINSZKY 2001, 685.

218 Uo. 696. – Sajat kiemelése.

Barátom-megszólítással és ugyanazzal a nagyrebecsüléssel írt terjedelmes levelet, mint amellyel az augusztusi emlékiratát befejezte. A levél belekerült az 1945. november 2-án Bárdossy ellen első fokon meghozott halálos ítéletbe. Ám megcsonkítva. A kipontozott rész így hangzik: „Magam csak őszinte meghatottsággal emlékezhetem arról, hogy még Teleki Pál is leállította külpolitikai kritikánkat, Te pedig nemcsak hogy azt mondtad nekem az egyik bizottságban, Magyarországon mindenki és mindenhol szabadon beszélhet, hanem bizonyos megértéssel hallgattad az én finn példázatomat is és olyan választ adtál aggodalmamra, amely szerény közéleti pályám legnagyobb elégtételei közé tartozik. Még Teleki Pál is, aki pedig az elmúlt húsz év alatt a maga lényének legbelsejében legőszintebben alkotmányos felfogású államférfi volt, s a maga külügyminiszterével, Csáky Istvánnal szemben nyílt képviselőházi ülésen nekem adott igazat például a 48-as parlamenti reform kérdésében, a rettentő német nyomás alatt az érdekképviselői gondolatnak országgyűlésünkre való beépülésén törte a fejét, jórészt gyöngye közjogász-tudósok sugallata alatt. És az azóta is csak megnehezült belső helyzetben Te szembeállottál az imréryzmussal, szinte jó akaratúlag elviselted az én külpolitikai bírálatomat, egyetlen kívánságot nem ejtettél arról, hogy hallgassunk erről vagy arról a kérdésről s nekem válaszolva a vérbeli magyar államférfi magaslatáról és stílusában szállottál szembe a Seyß-Inquart új Európa-tervével, s ami a legfontosabb: egyetlen hangot nem ejtettél, egyetlen lépést nem tettél a magyar alkotmányosság, sőt a magyar parlamentarizmus ellen. *Neked köszönjük*, a Te tiszta magyar elmédnek és szívednek elsősorban, hogy az európai kontinensen Európa megmaradt az utolsó alkotmányos és parlamenti szigetnek.” A dicséretözön ez után nem csupán tovább folytatódik, hanem – bár kimondatlanul – önkritikába csap át: „*Igazságtalanság és idétlen ortodoxia volna részemről és a velem érzők és gondolkodók részéről*, ha el nem ismerném és valaha is elfelejteném ezt a mérhetetlen jelentőségű teljesítményedet s Veled együtt igazán kiváló és mélyen magyar szellemű belügyminiszterednek, Keresztes-Fischer Ferencnek érdemét a magyar alkotmányosság idáig való megőrzése körül, ideszámítva *katonai részvételünk bölcs korlátozását* a Szovjet-Oroszország ellen való háborúban. Magam éles külpolitikai ellenzékben érzem magamat Veletek szemben.” (Saját kiemelései.) Itt még nincs vége a mondatnak, hanem folytatódik a „tiltakozom” szóval, amely az ítélet szövegében új mondat kezdőszavaként jelenik meg. Tehát: „Tiltakoztam annak idején a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk ellen.” Majd egy szófordulat után hangvétele megkeményedik Bárdossyval szemben. Mielőtt ennek taglalásába fognánk, el kell mondanunk, hogy további kutatásnak kell majd tisztáznia, vajon mikor következett be 1941. augusztus 5. és 1942. január 19. között Bajcsy-Zsilinszkynek az a miniszterelnök számára kedvező fordulata, melyben a teljesen pejoratív *beledobott* szóval szemben a magyar alkotmányosság megőrzésének kategóriájába vonta be „*katonai részvételünk bölcs korlátozását* a Szovjet-Oroszország ellen való háborúban.” (Kiemelés: P.P.) A kérdésre ugyan jelenleg nem tudunk válaszolni, de az nem lehet kétséges, hogy a fordulatot január 19-ig nem mosta el a két nagyhatalommal szemben bejelentett hadba lépés. És a korábbi terminusaival szemben a *Szovjet-Oroszország* kifejezés használata is e vonatkozásban a realitásba való megérkezését jelzi.

Azután azt is ki kell majd deríteni, hogy mikor, kinek a befolyására látja meg hirtelen az ellenzéki politikus azt „a rettentő német nyomás”-t, amiről emlékirataiban mit sem akar tudni. Bárdossy megítélésében Zsablya, a vérengzés megállításában való kormányzati tehetetlenség, valamint újabb honvédelmalakulatok Szovjetunióba küldésének a híre hozta meg a fordulatot. A Bárdossy Lászlóról szóló munkáimban – így a 2001-ben megjelent dokumentumregényben – azt írtam, hogy „ekkortól nemhogy egyetlen jó szava sem volt róla, de ezentúl a magyar história egyik legsötétebb figuráját látja benne”. Bartha Ákos tapintatosan mutat rá tévedéseimre. Ugyanis a politikusnak Horthy Istvánhoz írott február 5-i levelében Bárdossy „kiváló magyar ember”, aki „gyöngének bizonyult”.²¹⁹ Köszönöm a korrekciót. Nem vagyok – ismétlem – Bárdossy László monográfusa.

A kivégzett kormányfőről szóló írásaimban a hangsúly a nagy vitakérdésekben való pontos eligazodáson van. És azokban –mint előljáróban is írtam – minden erőfeszítés ellenére nemigen jutunk előbbre. A menesztett politikus vérig sértődött. 1943-ban *Magyar politika a mohácsi vész után* címmel publikált könyvet. Bár a megíráshoz jeles historikusokkal is konzultált, munkája évtizedekkel később is inspirált szaktörténést, ám célja elsősorban miniszterelnöksége megértése-felmentetése volt. A könyv olvastán Bajcsy-Zsilinszky Endre – aki, láttuk, 1942 elején még azt is elismerte, amit 1941 augusztusában nem volt hajlandó elismerni – mérhetetlenül felháborodott. „Ennek az embernek – írja 1943. december 27-én Keresztes-Fischer Ferencnek, tehát Bárdossy volt belügyminiszterének, aki egészen az 1944. március 19-i megszállásig hivatalában maradt –, ezer év alatt [az] egyik legfőbb bűnösnek a magyar történelem során, van merészsége arra, hogy egy elmúlt korszak eseményeinek hamis és görögtüzes megvilágításával nemcsak magát mentse, hanem általános oktatást adjon, hogy kell viselkednie az igazi politikusnak, a nagyszabású államférfinak.” Láttuk, hogy a halálos ítéletébe argumentációként beillesztett 1942. január 19-i levelét a bíróságnak meg kell csonkítania. Hiszen abban maga Bajcsy-Zsilinszky Endre volt az, aki Bárdossy politikáját még Teleki Pál politikája fölé is helyezte. Miközben a bíróság úgy érvelt Bárdossy bűnössége mellett, hogy hamis ellentétet konstruált Teleki és Bárdossy politikája között. Nincs rá bizonyíték, de nem kizárt, magam pedig feltételezem, hogy Keresztes-Fischer Ferenc tájékoztatta Bárdossyt: volt magasztalója messze túlment azon a bírálaton, amit az 1942. január 19-i levél második részében megfogalmazott. „Én az ő helyében elbújnék az emberek elől, vagy talán felakasztanám magam, hogy ne azzal a *megtisztelő* halállal pusztuljak el, golyóval, mint szegény Teleki Pál.”²²⁰A hála ugyan nem történeti kategória, de vad gyűlölködésében Bajcsy-Zsilinszky annyira szembekerült még három esztendeje sem történt Bárdossy iránti áradozásával, hogy nem lehet nem emlékeztetnünk 1942. január 19-i fogadkozására. Soha nem fogja elfeledni... Alaposan elfeledte.

Népbíróági tárgyalás a szophoklészi drámák hőfokán

Bárdossy László büszke magyar úr volt. 1945-ben Svájcban mélyen sértette, hogy gyűjtőtáborban kellett családjával együtt laknia. Úgy vélte, hogy – diplomataútlevele birtokában – jogukban van szabadon mozogniuk. Ezzel kihívta a sorsot. A svájci kormány a kiadatása mellett határozott. Ismét visszakerült Németországba, az amerikaiak letartóztatták. Hónapok múltával háborús bűnösök társaságában megbilincselve Magyarországra szállították. Vele indították a népbíróági perek sorát. Nagyvad kellett. Tudta, hogy meg kell halnia. Volt barátja, majd gyűlölködő ellensége akkor már közel esztendeje nem volt a földi életben. A népbíróági tárgyalás nemegyszer a szophoklészi drámák hőfokán izzott. A bírósági oldal igazsága volt, hogy annak a férfinak az ügyét tárgyalták, aki a Szovjetunió elleni hadiállapotot bejelentette. Ami után az 1945-ös totális csődig már nem volt megállás. 900 ezer halott, a nemzeti vagyon mintegy negyven százalékának pusztulása a semmiért. Hiszen az ország előtt egy újabb Trianon képe rajzolódott ki. Bárdossy oldalán műveltségén, ragyogó intellektusán, félelmetes vitázó képességén túl ott volt az az irdatlanul nagy tény, hogy Trianon valóságát az ország 1945-ig egyszerűen képtelenségnek tartotta. A tárgyalóteremben zömmel azok voltak, akik nem alaptalanul vélték úgy, hogy tönkrement életük, elpusztított rokonuk, rokonaik sorsának felelősét éri most utol a végzete. A tárgyalóterem falain kívül viszont zömmel a hallgatag közvélemény volt. Amely azt tartotta, hogy Trianon bajnokát ártatlanul küldik a halálba. Ennek egyik jeleként a tanácsvezető bíró ablakát az egyik éjszaka kövel beverték. A tárgyalás drámájában számos ízben hangzott el érvként Bajcsy-Zsilinszky Endre neve. Idézték halálát, felolvasták érveit, a vádlottat szenvedélyesen elmarasztaló fordulatait. A vádlott azonban ismerte meghalt volt barátja másik arcát is. És miközben nagy leleményességgel magáról a bűn piszkát mosta-mosta, egyszer csak átszakadt

220 BÁRDOSSY 1991, 15. és 351. 58-as lj., valamint BAJCSY-ZSILINSZKY 1986, 203.

a gát. Kiömlött a cinizmusa. Mint a legtöbb politikusban, Bárdossy Lászlóban is volt egy jó adag cinizmus. Ám balga az, aki nem képes cinizmus és cinizmus között különbséget tenni. Úgy is mondhatnánk, hogy a számtalan cinizmus között hajszálpontosan eligazodni. Így történt, hogy amikor a január 19-i levél felolvasása nyomán a tanácsvezető bíróval való szóváltása közben, nyugalmából kizökkenve elmondta, hogy a Képviselő úr szeretett vele bizalmasan levelezni, ahelyett, hogy „nemzetmentő javaslataival” az országgyűlés elé állt volna, nyeglén megkérdezte: „Miért nem a parlamentnek felelős miniszterelnököt bombázta vele?” A bíró erre lehordta, felszólította, hogy fogja be a száját, megbilincselte, s a teremből kivezettette. Az ismét fölénybe került vádlott meghajolt és *köszönömöt* mondott.²²¹

*

A Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében hazánk csak a békeszerződés megkötése nyomán nyerte vissza függetlenségét. Addig az állami főhatalmat a Szövetséges Ellenőrző Bizottság – élén Kliment Jefremovics Vorosilov marsallal – gyakorolta. Az incidens után Major Ákos tanácsvezető bírónak a SZEB angol parancsnokságán kellett felelnie eljárásáért. Az elnöklő Vorosilovnak ellenben „csak” az érdekeiket sértő esemény volt úgy. Például az, amikor a Magyar Központi Híradó élén álló Ortutay Gyula a BBC-vel kötött hírcsere-megállapodást. Ekkor megfenyegette: ha még egyszer megkérdezésük nélkül hasonlót cselekszik, elválasztják a fejét a nyakától.²²² Ilyen és hasonló dolgok 1945-ben és utána jelentősen befolyásolták Magyarország új életét. Amelyből következőleg 1989–1990-ben ismét neki kellett rugaszkodnia – és erre a nemzetközi körülmények alakulása végre valahára jó esélyt adott – sorsa jobbá formálásának...

221 BÁRDOSSY 1991, 162–163. és főleg a 221-es lj.

222 ORTUTAY 2009, 10.

gróf Károlyi Mihály és Jászi Oszkár emigrációja

35a., 35b., 35c. Vajon mikor lett világos Jászi, illetve Károlyi számára Franz Grillparzer kegyetlenül mély felismerésének értelme? „Der Weg der neuern Bildung geht von Humanität, durch Nationalität zur Brutalität.” Vagyis a modern műveltség útja a humanitástól a nemzetihez, innen a brutalitáshoz vezet. Bizonyos, hogy Jászi a Martinovics-páholyban 1947. október 29-én tartott előadásában, szellemi végrendeletében idézte e mondatot.

Mivel száz esztendő múltán sem zökkent méltó helyére a nemzeti emlékezetben az 1918. évi polgári demokratikus forradalom, ezért nincs mit csodálkoznunk azon, hogy az októbrista emigrációról is inkább torzképpel, mint méltó és arányos rajzolattal rendelkezünk. E forradalomnak két emblemikus arca volt. Károlyi Mihály és Jászi Oszkár. Míg Károlyi csak 1919. július 4-én hagyta el az országot, Jászi már május elsején Bécsbe távozott. A radikálisnak mondott, már 1881-től Jászi Oszkár *bolsevik* mércével dehogy radikális. Benne – rövid ideig való meditatív egyetértés után – már akkor ott munkál a kommunizmus (nem csupán a hazai, hanem úgy általában minden kommu-

nizmus) kilátástalanságát valló, hirdető kemény meggyőződés. 1919. augusztus végén írja egyik elvbarátjának, Braun Róbertnek: „A vadul rohanó események persze egy időre összes dolgainkat felborították. De a fehér örület sem tarthat tovább, mint a vörös. Amennyire csak lehet, a Társadalomtudományi Társaságot és a *Huszadik Századot* tartsátok össze! Ez ránk nézve az egyedüli fix pont a vörös-fehér káoszban. A jövőben még inkább az lesz, mert a régi pártkeretek hasznavehetetlenné váltak, legalábbis a gondolkodó s önmagukat megbecsülő emberek számára. A reakcióval éppoly energikusan fel kell venni majd a harcot, mint a marxista talmudistákkal s általában a gettószelem minden megnyilvánulásával. Mert *nem igaz, hogy a hiba Leninben volt. A hiba Marxban volt,* s a Marx igazi tanítványai nem a parlamenti szocialisták, hanem a bolsevisták. A puccs, a terror, az amoralizmus, a gyűlölködés, a mechanikai fatalizmus, a piactalan raktárgazdaság, a versenytelenül szétosztott futter porció: mindez s a többi ideológiai kincs marxi tanítás.”²²³

Jászi helyzetelemzésében reális elem a régi pártkeretek „hasznavehetetlenné” válásának meglátása,²²⁴ ám a gondolkodására oly tipikusan jellemző doktrinerséggel a vörös és a fehér káoszt egy kalap alá veszi. Tárgyilagos mérlegelő előtt 1919 augusztusának végén világos volt, hogy a Társadalomtudományi Társaságnak, a *Huszadik Századnak* nemhogy az összetartása, a fenntartása is lehetetlenség. Mert a „fehér káosz” magában rejtette a zűrzavar meghaladásának, az ellenforradalmi rendszer belső konszolidálódásának a lehetőségét. A történeti köztudatban élt, mai is élő Jászi-képet jelentős mértékben az egyébként nagyszerű Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című munkája élte, élteti. Annak hitelét pedig sokak szemében több minden emelte/emeli. Először magának a szerzőnek a szakmai súlya. A nem szakértő olvasó pedig miért is tudná, hogy ebben az esetben tehetségét, szakmai igényességét mélyen alulmúló munkát adott ki a kezéből. Azután az is súlyt ad a könyvnek, hogy ez az emigráció valóban ártott általában a magyarság, s azon belül a megcsonkított ország érdekének. Bár a hazára „árulkodás” messze nem azonos a hazaárulással, az emigráció mégis ártott általában a magyarság, s azon belül az ország érdekének. Mert a kisantantországok és a csonka ország között antagonizmus feszült. Mint közismert, a szomszédos országok hatalmas területi és népességi gyarapodása egészében vagy jelentős mértékben az addigi magyar birodalom felszámolásából keletkezett. Aki a kisantant országokkal együttműködött, azoktól segítséget fogadott el, az elkerülhetetlenül a megmaradt Magyarországot gyengítette, elszigeteltségét erősítette. Az emigrációt egyébként (ki)használó Edvard Beneš nevezetes mondása (a magyar emigráció „átlépte azt a határt, amelyet egyetlen emigrációnak sem volna szabad hazája közvéleményével szemben átlépni”) a helyzet tragikusságát mindennél pontosabban kifejezi.²²⁵

Ám Mályusz Elemér már munkájának címével – *A vörös emigráció* – hamisít. Mert ez az emigráció bizonyosan nem volt egyszínűen vörös. A kommunista felfogásuk éppen nem voltak benne dominánsak. Ez a vörösnek mondott emigráció is csupán egyetlen dologban egységes. Elutasította a '18/19-es forradalmak bukása utáni hazai hatalmi rendszert. Ám sok minden más egyébben, s leginkább a teendők dolgában már messze különböztek egymástól. Jászi Oszkárnak valóban nagy súlya, nagy szava volt, ezért a hamis állítás őt is vörös fénnel vonja be. Az ellenforradalmi rendszer korifeusainak messze nem volt könnyű dolguk, amikor valóban *jó nevű* szerző(ke)t kerestek emigráció „bemutatására”. Márpedig a munkát el kellett végeztetni. Hiszen miközben a rendszer az évek során oly mértékben megszilárdult, hogy megbuktatására belső erők hamar esélytelenek lettek, a Bethlen-rendszer nemzetközi tekintélye – finoman szólva is – nemigen izmosodott. Az emigráció pedig érezhető erővel serénykedett hitelrontásán. Bár a túlzásoktól nem riadt vissza, ám közben valós tényekkel tájékoztatta a nemzetközi közvéleményt. Sokáig úgy tűnt, hogy nem csupán Mályusz Elemér, hanem maga Szekfű Gyula is visszadobja az emigráci-

223 JÁSZI 1991, 227–228. Idézi: PELLE 2001, 268., LITVÁN 2003, 179–180. – Kiemelés: P. P.

224 Természetesen azzal a megszorítással, hogy az a polgári pártokra vonatkozik. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a meglehetősen mostoha körülmények között is sikeresen szervezte magát újjá, a Kommunisták Magyarországi Pártja pedig teljesen elhibázott ideológiai-politikai vonala, s illegálitásba szorítottsága közepette is működőképes maradt.

225 Idézi: LITVÁN 1996, 100.

ónak a kesztyűt. Ő már az először 1920-ban publikált, hatalmas sikert aratott *Három nemzedék* című esszéjében (ha nem is Tormay Cécile és a többiek útszéli stílusában) leszedte a keresztvizet a polgári radikálisokról és általában a forradalmak szereplőiről. Ám az emigráció eláztatását aztán egészében kollégájára, Mályusz Elemérre testálta. Mályusz pedig nem haladt az elvárt ütemben előre. A *Napkelet* c. folyóirat csak 1931-ban kezdhetette el folytatásokban közölni a munkát. Könyv alakban akkor meg sem jelent. Ám angolul és németül igen, s ez volt a lényeg.²²⁶ Könyv alakban magyarul először 2006-ban lát a munka napvilágot.²²⁷

Jászi tehát a hibát nem Leninben, hanem magában Marxban találja meg. És erre a Magyarországi Tanácsköztársaság gyakorlata ösztönzi. „Sok lelki gyötrelmem és aggodalom közepette – olvassuk tovább a Braun Róberthez írott, idézett levélben – ellenszerként többet tanultam e négy hónap alatt, mint az utolsó öt évben. Egész kétségtelen előttem, hogy a fiziokraták, Smith–Carey–Dühring–George–Oppenheimer irányban van minden komoly gazdasági és politikai tudomány és gyakorlat útja. Ennek kellene valami plasztikus, művészi, propagandisztikusan élő szintézisét megpróbálni: egy individualista-kooperatív, a szellemiséget és erkölcsiséget homlokterbe állító manifesztumot a kommunista manifesztum bőséges próféciáival szemben.”²²⁸ A következő hónapokban Jászi sokat dolgozott a marxizmus cáfolatán, az elkészült, kereken kétszázoldalas szöveg azonban inkább torzó, mint szintézis. Kudarcán annyira elbúsult, hogy az íróasztala fiókjába süllyesztett kéziratát idők során maga is elfeledte. Csak hagyatékának kutatása során 1982-ben lett ismert. 1983-ban Párizsban, az ottani *Magyar Füzetek* könyvsorozatában jelenik meg, illegálisan kerül haza Magyarországra, ahol a rendszert lebontani akaróknak lesz az egyik ideológiai fegyvere. 1989-ben a *Századvég Füzetek* sorozatában *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* címmel jut el sokakhoz, hogy azután a pillanatnyi figyelem elmúltával hatástalanná váljék.²²⁹

Szükségszerű volt, hogy az emigrációban az engesztelhetetlenül antikommunista Jászi Oszkárnak végletesen megromoljon a viszonya Károlyi Mihállyal. Mert ő idővel a kommunizmus társutasa lett. Itthon a kurzus az első népköztársaság miniszterelnökét, majd államfőjét törvényben hazaárulónak bélyegezte, vagyonától megfosztotta. Az októbrista emigráció pedig kifakította emlékét. Amikor a müncheni *Látóhatár* önálló számmal ebben a szellemben tiszteltett 1955-ben a 80 esztendő Jászi munkássága előtt, akkor az ünnepeltnek kellett a történelmi igazságot kimondania. Már az 1920-ban publikált *Magyar kálvária, magyar feltámadás* című munkájában Károlyi megkapta tőle: „van benne valami Dosztojevszkij Idiótájából, aki tudvalevőleg azért neveztetik így, mivel elveket és jellemeket a gyermek naivitásával komolyan vesz.” A történelem számos kérdésében mélyen és hitelesen tájékozódó Illyés Gyula a hazai arisztokrácia szerepe kapcsán azt is hiányolja, hogy tájainkon Miskin hercegek – akikkel, mondja, „a külföldi irodalom tele van” – nem voltak. Erre partnere nem alaptalanul említi a szemorvos Batthyány-Strattmann Lászlót, ám a költőnek ekkor sem ötlük fel Károlyi nemes alakja.²³⁰ – Pedig a gróf ott volt vitájukban. Illyés más vonatkozásban éppen Károlyira hivatkozva említi meg azt az arisztokrata körökben lépten-nyomon gyakorolt szörnyűséget, hogy kocsizás közben szivarjukat a kocsis nyakán nyomták el. A sok mindenben Illyéssel élesen vitatkozó grófnak itt nemhogy ellenvetése lenne, hanem még rá is dupláz: az volt a szóbeszéd – folytatja –, azért kellett így tenni, mert szárazság idején az eldobott szivar tüzet okozhatott volna. Innen is látszik, sok víz fog még a Dunán lefolyni, míg az első köztársaság elnöke méltó történelmi helyére kerül. De meglesz. És ennek a jegyében

226 MÁLYUSZ 1931, MÁLYUSZ 1931a

227 MÁLYUSZ 2006

228 JÁSZI 1991, 227. Idézi: LITVÁN 2003, 180.

229 LITVÁN 2003, 180–181. – A cím pontosan jelzi Jászi gondolatvilágának azon sarkalatos pontját, hogy a kapitalista piacgazdaság meggyőződéses híveként is az emberiség jövőjét valamiféle szocializmusban látta. Nyitva hagyva azt a fogas kérdést, hogy e mutatvány megoldható-e, feltehetőleg nem alaptalanul jegyezzük meg, hogy a kézirat torzóban hagyása egyfajta beismerés: Jászi Oszkár ugyancsak nagy elmeéle és kemény elszánása sem volt elegendő a marxizmus szisztematikus elméleti megsemmisítésére.

230 ILLYÉS 1985, 140–141.

bizony az sem maradhat szó nélkül, hogy Miskin herceg hasonlatával Jászi Oszkár is bizonyosan tévedett. Mert Károlyi messze több volt Miskin hercegnél. Természetesen voltak rokon vonásaik. Mégis egészében egyszerűen más volt. Mert számos ízben két lábbal állt a realitás talaján. 1918. október 22-én (hol vagyunk még attól a pillanattól, amikor már a forradalom miniszterelnökének hatalmas terhe nehezedik rá; hiszen ezután nemhogy naponta, de számos alkalommal óránként is iszonyút ütött a rohanó história órájának mutatója) a Képviselőházban – ez volt egyébként a régi törvényhozás utolsó napja – így jövendölt: az lesz itt hamarosan a legnépszerűtlenebb ember, aki az ország élére mer állni. Mert képtelenség lesz jó békét szereznie. Jászi Oszkár antikommunizmusát magánélete is izzította. Az történt ugyanis, hogy 1913-ban nőül vette Lesznai Annát. Ő, aki különben a házasság intézményének konok, s addig ugyancsak eredményes ellenzője volt. Neje azután (mily' fájdalmas) minden előfeltevését fényesen beigazolta. 1919-re annyira az idegeire ment férjének, hogy az – bár nem csupán szerette, hanem tisztelte, sőt intellektuálisan (adott keretek között) nagyra is tartotta – válásukról döntött. A körükben Málinak nevezett, akkor már kétgyermekes asszony – bizonyosan meglevő kételyeit zárójelbe téve – nem csupán lelkes híve, de központi igazgatási tisztviselőként üzemeltetője is lett a diktatúrának. Így született meg 1920-ban Jászi Károlyiról leírt heves verdiktje.

Történelmi paradoxon, hogy az októberi forradalom emblematis hőssei nem voltak forradalmárok. Az antikorszakos gondolkodás – amely a megelőző rendszer/korszak valóságának, döntően legitimációs célokat szolgáló befeketítése, leminősítése, messze nem csupán magyar, s természetesen nem kizárólag mai gyakorlat – Jászit is erősen érinti, ám első helyen Károlyi Mihály emlékét sújtja. Kezdjük Jászival. A négy évtizedes szocialista korszak ideológiai fundamentuma is lényegében végig – az első időszakban kimondottan vadul – antikorszakos volt. Rengeteg valótlanságot mondtak el elődjeikről. Trianont pedig egyszerűen évtizedekig agyonhallgatták. Ennek az egyik elképesztő monumentuma a Molnár Erik főszerkesztésében először 1964-ben megjelent (1971-ben harmadszor is közzétett) kétkötetes, több szerzős, reprezentatív *Magyarország története*. A Ránki György által írt, a Horthy-korszakot tárgyaló fejezetben belül a trianoni békeszerződés még egy picike alfejezet címet sem kapott. Az *ellenforradalom tábora és belső ellentétei* című alfejezetben belül csupán néhány sor található Trianonról. A szerző így intonálja a kérdést: „A tőkés restauráció megszilárdítása belpolitikai feltételeinek megteremtése mellett az uralkodó osztályok mindent megtettek rendszerük külpolitikai elismertetése érdekében is. Ebből a szempontból fontos mozzanat volt a békeszerződés aláírása.”²³¹ Nincs mit csodálkozni azon, hogy amikor az inga a másik irányba lendült ki, akkor viszont megint mindent elöntött, elönt – Németh László kifejezésével – a „bömbölő honfibu”. Az pedig sírjukból a régi bűnbakképző sémákat támasztotta fel. Ebben Jászi Oszkár emlékezete ismét a régi, tehát rágalmozó lett. Mert a kommunista igényű, ám magát reálisan „csupán” szocialistának minősítő, négy évtizeden át országló rendszer – messze nem alaptalanul – éles vonallal választotta el Károlyi Mihály és Jászi Oszkár emlékét. Tehát önmagában a „négy évtized” leminősítése Károlyit igen, ám Jászit nem degradálja. Ezeknek az évtizedeknek a hangadói, ha szóltak egyáltalán a megalkuvásmentesen antikommunista Jásziról, akkor a kemény kritika hangján beszéltek róla. Fájlták, hogy nem tudta levetkőzni „korlátait”, nem tudott eljutni a marxizmus üdvözítő tanításához.²³² A hetvenes évek második felében, a nyolcvanas években a gazdaságilag mind roszakatagabb, legitimációjának megőrzéséért küzdő rendszer halk és óvatos engedményeket tesz Jászi örökségének kedvezőbb megítélése irányában. Ennek főleg az MTA Történettudományi Intézete az otthona. A legtöbbet ezért L. Nagy Zsuzsa, Litván György, Hanák Péter, Gyurgyák János, Varga F. János teszi. Az ezen kutatásokra épülő nagymonográfiát Litván György 2003-ban jelenteti meg.

Az 1956 utáni hivatalos Magyarország ellenben Károlyi emlékéhez egyre kedvezőbben viszonyult. Franciaországból 1962-ben hazahozták, s a Kerepesi temetőben helyezték el hamvait, főle

231 MOLNÁR 1964, II, 374.

232 FUKÁSZ 1960

impozáns mauzóleumot emeltek. 1975-ben – születésének századik évfordulóján – az Országház mellett állították fel Varga Imre megrendítően szép szoborkompozícióját. Rá három esztendővel, Hajdu Tibor tollából nagymonográfia jelent meg róla.²³³ Majd, ha megcsonkítva is, kiadták *Hit, illúziók nélkül* című memoárját.²³⁴ Károlyi Mihály azért kerülhetett be az akkori marxista kánonba, mert hosszú emigrációja során világnézetében mind közelebb került a kommunista szemlélethez. Bár látta a Szovjetunió, majd a második világháború utáni ún. népi demokráciák valós vonásait, ám negatívumaikat nem lényegükkel, hanem döntően a történelmi és korabeli ellenséges környezettel magyarázta. A Rákosi nevével fémjelzett rendszerrel csak Rajk László letartóztatása miatt szakított. Illúzióit bár elveszítette, ám hitét, hogy a marxista szocializmus lesz az emberiség jövője, nem adta fel. Jászi Oszkár antikommunizmusa ellenben élete során olyan sziklává szilárdul, melyen még a nagyúrral (minő nagyúr volt: felnőtt korában is természetesnek vette, hogy kibomlott cipőfűzőjét más kösse be) a húszas évek elejére kikovácsolódott férfibarátságuk is összeroppan. Csak a halál optikájában ismeri igazából el, hirdeti, hogy gróf Károlyi Mihály „októberünk legnagyobbja volt”. „Hogy ez a forradalom megszülethetett, ez Károlyi Mihály személyiségének, heroizmusának és áldozatkészségének az érdeme.”²³⁵ Az előbbi vallomás az özvegynek, gróf Andrássy Katinkának szólt. Az utóbbi sorokkal a Münchenben megjelenő *Látóhatár* című folyóirat szerkesztőit figyelmeztette. Azokat, akik a 80. születésnapja – ismét egy 80. születésnap – alkalmából önálló számmal tisztelegtek előtte. Ám tették úgy, hogy a röviddel azelőtt elhunyt Károlyi Mihálynak a nevét sem említették. Jászi pedig korigál.

A farkasréti temetőben 1991. június 17-én a civilben történészprofesszor, az 1989-1990. évi rendszerváltás utáni magyar országgyűlés elnöke deklamálhatott ugyan szép szavakat Jászi Oszkár hamvai hazatérését ünnepeelve, s az elhunyt végakarata szerint a sírkövére véshették a zseniális barát megindítóan szép szavait – „s hogy folyósan szélesedtek az ő útjai, úgy ömölgettek felé mindenünnen [...] a magyar becsületesek és intellektuelek útjai” – ám a demokratikus Magyarország nem emelte kánonjába az engesztelhetetlen antikommunista, doktrinér szabadkőművest. A rendszerváltó Szabad Demokraták Szövetsége 1989-es programjában ugyan az olvasható, hogy „elődünk Jászi Oszkár, aki nem tett engedményt soha semmilyen színű totalitarizmusnak és nemzeti elfogultságnak”, mégis mintegy évtizednyi kormányzati pozíciójukból sem egy köztéri Jászi-szoborra, sem semmiféle más, Jászi emléket komolyabban ápoló lépésre nem futotta. Messze nem véletlenül. Az egyik ok a pártot szinte a kezdetben ért sokk lehetett. Közel utolsó pillanatban válik világossá, hogy nem ők, hanem a nemzet másik részét reprezentáló MDF fog kormányozni. Sőt, ha a furfangosan kieszelt négyigenes szavazás nem hozza meg számukra a sikert – márpedig e siker hajszálon múlt, egészen pontosan azt csak az MDF vezérkara taktikai ballépésének²³⁶ köszönheték –, a jövő számukra még keservesebb lesz. Ebben és a későbbi sok kínlódásos helyzetükben kifejezetten púp lett volna a hátukon, ha ápolják az egész életében sikertelenül politizáló Jászi Oszkár emlékezetét. Tehertétel lett volna számukra Jászi liberális szocializmus utáni vágyakozása is. Hiszen Jászi Oszkár mélyen átélte a korabeli kapitalizmus vérlázító igazságtalanságait, s azokat egy szabadverseny alapokra épülő szocializmussal akarta felszámolni. A rendszerváltó párt ellenben bármiféle szocializmusnak még az írmagját is irtani akarta. Az SZDSZ Jászi Oszkár szellemi örökségéből két ponton – saját és az ország javára – meríthetett volna. 1. Jászi Oszkár nem csupán református lett, hanem élete során is megtartotta ezt a hitét. E tekintetben bizony erősen különbözött élesen egyházellenes polgári radikális híveitől, akik viszont ezen felfogásukkal az SZDSZ elődei. Minden bizonnyal a pártnak és az országnak is jót tesz, ha több türelemmel viselik a történelmi egyházak revindikációs törekvéseit. 2. Jászi Oszkár szellemi örökségének ápolása a rendszerváltás után újjáéledő népi–urbánus vitára is csillapítóan hathatott volna, hiszen

233 HAJDU 1978

234 KÁROLYI 1982

235 JÁSZI 1991, 568., 573.

236 A tagságot a szavazás bojkottjára hívták fel. Ha nem teszik, akkor a harmadik magyar köztársaság első elnöke 1990 januárjától a posztkommunista Pozsgay Imre.

amikor ez a nemzetpusztító vita a harmincas években elkezdődött, akkor ő egyértelműen a népi írók oldalára állt.²³⁷

A napi politikai gyakorlat síkján a hajdanán oly sikertelenül politizált Jászi Oszkár emlékét negatív mementóként kellett, lehetett volna elevenen tartani. És ha azt kiegyensúlyozzák annak a Jászinak az állandó felidézésével, aki oly fogékony volt a kizsákmányoltak nehéz helyzete iránt, aki erkölcsi nagysága, kivételes igazságérzete révén a rendszerváltás utáni időszak népet pusztító gyakorlatával bizonyosan azzal a hévvel fordult volna szembe, amellyel korának anomáliáit ostorozta – nos, akkor az ország javára ma is létezne egy SZDSZ és maga az ország is többet profitál kivételesen kedvező külpolitikai adottságaiból. Messze nem ez történt. Az elmúlt közel negyedszázad Jászi Oszkár számára a másik oldalon az – úgymond – „nemzetellenes bűnei”-nek felhánytorgatását, itt pedig leginkább a feledést hozta. A tényleges feledés és feledtetés vétkét természetesen taktikusan takarni lehetett/lehet a „nemzetellenes bűnök” vádjával szembeni védelmezésével. Jászi Oszkár – az elmondottakon túl – még egyéb súlyos okokból sincs a helyén. 1. Trianon ma is seb a nemzet testén. 2. Az 1989-1990-es rendszerváltás nyomán – az MDF-SZDSZ említett viadala is ennek terméke, s okozója – megelevenedett az Erdei Ferenc által leírt kettős társadalmi struktúra. 3. Ady Endre sorai ugyan megindítóan szépek, ám erőteljesen korrigálandóak. 3.1. A költő és a polgári radikálisok között nem csupán komoly összhang, hanem nagy különbség is létezett. 3.2. A sok magyar becsületesnek és intellektuelnek az útja éppen nem ömölgetett Jászi felé. 3.3. Az anomáliáért magát Jászi Oszkárt (és általában a polgári radikálisokat) is súlyos felelősség terheli.

1. A seb fájdalmát az Európai Unió erősen enyhíti. 2004. május elsejétől hazánk és Szlovákia, valamint Csehország egyszerre nyert tagságot. Tehát, ha úgy tetszik, a versailles-i békerendezés egyik volt kedvence, Csehszlovákia, valamint erős kárvallottja, a trianoni Magyarország került akkor egy szövetségi rendszerbe. Románia 2007. január elsejétől, Horvátország 2013. január elsejétől kapott uniós tagságot. Szerbia pedig társult tagként várakozik bebocsáttatásra, s mivel a vágyott jövő megvalósulásához az igenlő magyar voksra is szüksége van, ezért jó ideje lényegesen rokonszenvesebb arcát mutatja felénk, mint amit a történelem során nem kevés és véres alkalmakkor kellett megtapasztalnunk. A seb ellenben mindaddig seb marad, amíg a szomszédok a magyar kisebbségnek nem adnak társult nemzeti pozíciót. Brüsszelnek ellenben sem ereje, sem kedve, hogy Romániát és Szlovákiát erre rászorítsa. Az igazi megbékélést itt a türelmetlenség, ott a gyanakvás hátráltatja. *Itt* joggal vagyunk türelmetlenek, hiszen féltő, hogy amikor végre megszűnik a vágyott társult nemzeti pozíció, addigra a kisebbséget a városiasodás, a modernizáció elkerülhetetlen velejárójaként taroló természetes asszimiláció létszámában feltartóztatatlanul drasztikusan tovább gyengíti. *Ott* a gyanakvásokat vaskos tények táplálják. Történetiek és jelenbeliek is. A jelenbeli tényekből – vélhetőleg – bőven elégséges a döntően az USA által kikényszerített független Koszovó példájára, valamint az orosz külpolitika ukrajnai lépéseire, Krím bekebelezésére utalnunk. A történetiekből minden bizonnyal az 1938 és 1941 közöttiek a legsúlyosabbak. A trianoni országot döntően az akkori Németország ereje és akarata²³⁸ növelte közel duplájára, saját erejéből a csonka országnak egyetlen négyzetkilométernyi terület visszavívására sem futotta. Ezért is lehetett oly nagy az országgyarapodás kiváltotta mámor, hogy az még Márai Sándort és a hozzá hasonlóan valóban okosakat is megírhatta, szemüket elfátyolozta²³⁹. A szörnyű ébredés után nem csupán minden területet, hanem még némileg annál is többet²⁴⁰ kellett visszaadni. Olyan „győztesek”-nek, akik évekig valójában sokkal inkább tapadtak a náci Németországhoz, mi pedig közben a németekéhez és az oroszokéhoz mérhető emberveszteséget szenvedtünk el.

237 Urbánus oldalról döntő mértékben azok szították a vitát, akik az első világháború előtt polgári radikálisok voltak. Ld. részletesebben: GYURGYÁK 2007, 163.

238 A történelmi leírások részletesen szólnak Olaszországról, ám a tengely valójában soha nem volt tengely. Róma annak létrejöttétől alárendelt erejű Berlinhez képest.

239 SZEGEDY-MASZÁK 2014, 89–109.

240 Pozsony alatt három falut csatoltak el Magyarországtól Csehszlovákia javára.

1945, a nulladik év – manapság nemigen méltányolt – óriási pozitív hozadéka, hogy lezárta azt az ezeresztendősi históriát, amely a két háború között is kasztos, rendies társadalmat éltetett. Ám a modernizációt hozó új rendszer megszületését döntően a háború elvesztése, a Szovjetunió beavatkozása tette lehetővé, a belső magyar társadalomfejlődés jóval szerényebb szerepet játszott. Ráadásul a nemzeti függetlenség is évtizedekre odalett. Mindebből következően az utolsó, 1989-1990-es rendszerváltás után kialakult új helyzet – minden roppant lényeges különbözőség közepette – az 1918/1919-es forradalmak bukása utáni helyzettel erősen rokon. Ismét magasra csaptak az antikorszakos gondolkodás²⁴¹ tarajos hullámai. Azok árján pedig a bűnbakkeresésnek ismét nagy az ázsiója.

2. A mai társadalom zömét a jelen írásunkban taglalt kérdések egyáltalán nem foglalkoztatják, vagy alig érintik. Ha mégis tudnak valamit róla, ha van róla véleményük, azt kicsit is távolabb senki sem hallja. Ők alkotják a „népet”, tagjai természetesen jogilag ugyan a nemzetnek a részei, ám létfeltételeik (nem ritkán vérlázító) hiányosságai objektíve kirekesztik őket onnan. Fejük felett a kettős struktúrájú nemzet mentalitásában, világlátásában, történelemszemléletében merőben különböző két része egymással gyilkos küzdelmet folytat. Fegyvertáruk roppant széles. Nem ritka módszer a lennlévők garasokkal történő megvásárlása, harcba küldése (szavazatvásárlás, hamis videók, bértüntetők stb.). A küzdelem témánkba vágó részét – manapság divatos szóval – emlékezetpolitikának nevezik. A bűnbakgyártás, régi toposzok fenntartása, tudat alá süppedt elemeinek előbányászása ennek a része.

3.1. Ady Endre, a zseniális barát verseiben és publicisztikájában egyaránt roppant keményen – számos esetben túlzásoktól sem mentesen – ostromozta az „istentelen rablólovagok és csuhások” országát, annak miniszterelnökét, a „kan Báthori Erzsébet”-et, a „csóvás gazember”-t, a „geszti bolond”-ot, mindeközben kemény kritikája a magyarság sorsa feletti mély aggodalommal átítatott volt. És bár életében megkapta – ennyi csak kijárt neki –, hogy nem más, mint *tetű a magyar kultúra pálmafáján*,²⁴² s verseinek stilisztikáját is többen támadták, mint ahányan igenelték, halála után ellenben a recepciója már a húszas években bekövetkezett, költészete már Horthy Miklós Magyarországon érettségi tétel lesz. A polgári radikálisok ellenben – az általános, nemes, nagy emberi célok jegyében – úgy támadták a „magyar feudalizmust”, hogy közben azt a veszélyt, hogy a Szent István-i birodalom a sír szélén jár, s abba mindjárt belezuhanhat, egészen az összeomlásig nem fogták fel. A nemzetiségi kérdéssel (is) komoly szakszerűséggel foglalkozó Jászi Oszkár ugyan akár már ezen témája okán e tekintetben különbözött társaitól, ám ez az eltérés messze nem volt elégséges arra, hogy a korabeli magyar közvélemény a javára disztिंगváljon.²⁴³ Ha ilyenek ezek a „hazátlan bitangok”, akkor világos, hogy vezetőjük sem lehet másfajta. E csőlátásban már a kortársak előtt teljesen elhomályosult az a tény, hogy 1906-ig sem a Társadalomtudományi Társaság, sem a *Huszádik Század* messze nem volt Jászi Oszkárnak és elvbarátainak a birodalma. Ekkortól valóban döntően megváltozott a helyzet. Előzmények természetesen bőséggel voltak. A türelmetlen Jászi már 1905 őszén törésre vitte volna a mérsékeltekkel a dolgokat. Azután 1906 forró (sokakat a hűvös hegyekbe és vízpartokra csábító) nyarát a mérsékeltek vélték alkalmasnak arra, hogy a polgári radikálisoktól egyszer s mindenkorra megszabaduljanak. Ellenben a kiötlött nemes csel éppen ellenkező eredményt hozott. Olyannyira, hogy jóllehet a történeti közgondolkodás ma is meggyőzőhetetlenül annak a téveszmének a rabja, hogy a baloldal *elzsidósodása* a forradalmak műve, valójában a tragikus szakadás bizony erre a nyárra datálendő.²⁴⁴

241 A kifejezés értelmére ld. a Bevezetőben a 13. lapon írottakat.

242 gróf Tisza István szavai.

243 GYURGYÁK 2007, 157–158.

244 Az egy Csécsy Imrén kívül jószerevével nem maradt kiemelkedő, nem zsidó származású szereplője a polgári radikálisoknak. Ő ellenben olyannyira kitartott, hogy 1926-ban elindítja és 1939-ben történt megszűnéséig szerkeszti a *Századunk* című folyóiratot, amely szellemiségében az 1919-ben megszűnt *Huszádik Század* folytatója. – A kérdés filológiai részletes előadásra ld. Litván György *A szociológia első magyar műhelye* című ihletett írását. In: LITVÁN 1996, 131–164.

3.2. Emberileg mélyen érthető, hogy majd négy évtized keserű száműzetése, rágalomözöne után – kései igazságtételül – Jászi Oszkár Ady Endre fennköltén megindító sorait rendelte majdani sírjára vésetni. Lelki balzsam volt ez a senki földjén járó kemény antikommunistának. Annak a harcosnak, aki nem csupán a „feudális” Magyarországgal állt szemben, hanem az időközben vagy kommunistává, vagy csupán „urbánussá” vált eszmetársaival is. Neki az 1945-ös újrakezdés sem ígért jót. Talán volt benne némi remény, ám 1947-es hazalátogatása minden ilyesmit szertefosztatott. Ha Szekfű Gyula az öreg Kossuth Lajost szedett fának láttatta, akkor az öreg Jászi Oszkár egy gyümölcsét, lombját hullatott fának mondható. Hiszen Kossuth Lajos forradalma és szabadságharca bukásában is győzedelmes volt. És bár ő nemzetét váteszi erővel óvta a Habsburg-házzal történő kiegyezéstől, ám a létrejött megbékélés igencsak gyümölcsözőnek bizonyult. Ellenben Károlyi Mihály és Jászi Oszkár októberi forradalmát a nemzet máig nem becsüli, annak öröksége jóformán sehol és semmiben nem hasznosult. Sem életében, sem halálában *nem* ömölgettek Jászi felé mindenünnen a magyar becsületesek és intellektuelek útjai. Az 1906-ban bekövetkezett szakadás erősen elszigetelte a polgári radikálisokat. Ennek nyomán ők még keményebben ostorozták a magyar „feudalizmust”, a jelentős társadalmi támogatottságot élvező hatalom kemény elszigeteltségbe taszította őket. Andrássy Gyula lapja, az *Alkotmány* már másnap, 1906. augusztus 9-én egy nemzet átkát szórja rájuk: „igazi tudósoknak, magyar hazafiaknak, komoly férfiaknak nincs többé mit keresniük” abban a Társadalomtudományi Társaságban, amelynek 1902-től 1906-ig névleg éppen Andrássy Gyula volt az elnöke. Így természetesen a *Huszdik Század*ban nem publikálhatott többé „magyar hazafi”.²⁴⁵ Ezek után nem lehetett középen állni, nem lehetett kompromisszumot keresni. Azok – lettek légyen nem zsidó vagy zsidó származásuk –, akik bár tudták-látták, hogy bőven van mit tenni az ország korszerűsítéséért, elzárkóztak a polgári radikálisoktól. Kizárólag a hatalom oldalán, a hatalmon lévőkkel való kompromisszumkeresésben látták az előrelépés lehetőségét. Vázsonyi Vilmos és elvbarátai politikája is ezt mutatja. Mai kifejezéssel élve a polgári radikálisok rendszerváltásban gondolkodtak, a mérsékelt progresszívek a rendszeren belül sürgették a változásokat.

A helyzetet – sok egyéb mellett – Szekfű Gyula magatartása is jól szemlélteti. Ő 1913-ban, harmincesztendősen jelenteti meg *A száműzött Rákóczi* című könyvét. Azt a könyvet, amelynek lehetnek bár hibái, ám bizonyosan igen nagy szolgálatot tett nemzetének. Mert a romantikus nacionalista történetírás valótlanságaival szemben festi meg a vezérlő fejedelem portréját. A megérdemelt elismerés helyett Szekfű Gyula országos botrány kellős közepén találta magát. Mindennek elmondták, könyve bezúzását követelték, volt ahol kutyájukat nevezték el róla. A kapott sebet Szekfű Gyula soha nem heverte ki. A védelmére kelt kevesek között ott voltak a polgári radikálisok. Támogatásukban ellenben a historikus a halál csókját látta, s nem kért belőle.²⁴⁶ Később – mint említettük – a *Három nemzedék* című esszéjében sem a hála hangján írt róluk. Amikor 1927-ben útjára indul a *Magyar Szemle*, a szerkesztő Szekfű Gyula bizonyosan tudja, hogy a *Huszdik Század* színvonalának meghaladása nem lesz egyszerű feladat. Mégis, amit Jászi Oszkáról és munkatársairól – nevüket sem említve – ír, az a kurzus legrosszabb arcát idézi: „Itt említjük meg elrettentő példaként azt a magyarul írt szemlét, homlokán századunk nevével, mely munkájával következetesen a társadalmi átalakulást célozta, míg nagyzási hóbortja példátlan impotenciában nem pukkant szét, akárcsak a gyermeknek a falhoz vágott üres staniclija: emléke ma, az akarhatnám és a tehetség aránytalansága miatt homéroszi kacajt kelthetne, ha nem terhelnék egyúttal, más vonatkozásokban tragikus bukásunk előidézésének is súlyos bűnei.”²⁴⁷ Szekfű a polgári radikálisoknak valójában egyetlen nagy hibáját látta. Azt, hogy nem reálisan gondolkodnak. „Nagy illuzionisták, akiknek egyetlen hibája – nem a magyartalanság, mivel épp oly igazságtalanul vádolják őket, akárcsak engemet –, hanem a történeti érzék hiánya.”²⁴⁸ A nagy

245 GYURGYÁK 2007, 166.

246 DÉNES 1976, 110–112, 114.

247 SZEKFŰ 1927, 2. – Ld. HUSZÁR 1993, 67., 88. Idézi még: PELLE 2001, 286.

248 Uo. 79.

historikus tehát mentesíti a polgári radikálisokat a magyartalanság oly gyakorta megfogalmazott vádjá alól. Az igazság meglátására – hozzá kell tennünk – Szekfű a saját elszenvedett keservei hatására oly fogékony.

3.3. Az 1905-1906 környékén kiformalódott polgári radikalizmus képviselői kíméletlenül támadták a fennálló rendet. Új, az általános választójogon alapuló, a nemzetiségekkel kiegyező, demokratikus, a *morbus latifundiit* megszüntető Magyarországot akartak. Bár magukat polgárinak nevezték – tragédiájukra – a polgárság nemhogy nem sorakozott mögójük, hanem zömében elhatárolódott tőlük. Értelmiségi csoportosulásként működtek. Látván a polgárság hozzájuk való viszonyát, a munkásságra és szervezeteire támaszkodtak. Egyik legmaradandóbb alkotásuk azoknak a munkástanfolyamoknak a megszervezése, ahol tanulni vágyó munkások és diákok százainak adtak komolyabb műveltségi anyagot. Amikor Jászi Oszkár és elvbarátai oly kíméletlenül ostorozzák az – úgymond – feudális Magyarországot, akkor fegyvereik éle számtalanszor a zsidóság jelentős részét is megsebzí. Jól mutatja ezt – számtalan egyéb mellett – a *Huszádik Század* című folyóirat 1917. évi nevezetes vitája a zsidókérdésről. Jóllehet a megkérdezett mintegy százötven személyből²⁴⁹ csak hatvanan válaszoltak, mégis a szerkesztőség joggal összegezett úgy, hogy az ankét „várakozáson felül sikerült”. Hiszen az eredményt a nagy elszigeteltségükhöz, ahhoz mérték, hogy sokan már az kérdésfeltevést is elhibázottnak tartották.²⁵⁰ A nagytekintélyű Szabolcsi Lajos, Tisza István elkötelezett híve, az *Egyenlőség* című, széles körben olvasott hetilap szerkesztője ugyan válaszolt, ám azért, hogy hevesen támadja a folyóirat lépését. Mert ankétjával – úgymond – kárt okoz, tovább szítja az egyébként is erős antiszemita közhangulatot. A szerkesztőség (=Jászi) pedig – minden bizonnyal mérlegelve a szerkesztőnek és lapjának a súlyát – igen visszafogottan írta: „mi ezt a szempontot nem látjuk helytállónak oly férfiak részéről, akiknek egyetlen szavuk sem volt ama nemzetiségi heccelődés ellen, melyet a magyar sajtó egy tekintélyes része a háború alatt folytatott.”²⁵¹ Egyszóval: a polgári radikálisok elszigeteltségének jelentős tényezője az akkoron még messze túlnyomó többségében jobboldali zsidóság.

Jászi Oszkár többnyire messze nem volt oly visszafogott, mint akkor Szabolcsi Lajossal szemben. Ezért gyakran érte őt az antiszemitizmus vádjá, nemritkán kapta, kapja meg az „önantiszemita” minősítést. Mélyen igaztalanul. Mert nem tett mást, mint – ma is tanulhatnának tőle sokan, oly éles nyelvű kritikusok – „csupán” egy mércével mért. 1918. október 2-án nagy barátjának, Szabó Ervinnek a koporsójánál mondotta: „Ez ország tovább ragadozó ritterek országa nem marad. Ez az ország tovább kegyetlen pénzváltók országa nem marad. Ez az ország tovább ateista papok országa nem marad.”²⁵² Tudjuk, tévedett. Ám, ha a *jámbor* Olvasó honunkban ma is sok ragadozó rittert, kegyetlen pénzváltót, ateista papot lát, akkor azért se magát, se Jászi Oszkárt ne okolja. A számtalan ok egyikét bizonyosan megtalálja Jászi Oszkár valós történelmi szerepe meghamisításában.

*

Bár Jászi Oszkár és elvbarátai *radikálisan* akarták megváltoztatni a fennálló társadalmi viszonyokat, nem voltak forradalmárok. Az 1918. évi októberi forradalmat nem ők csinálták. „A forradalmakat nem csinálják, a forradalmak születnek” – írja visszaemlékezésében Jászi Oszkár. Ilyenkor az ésszerű lépések, cselekvések varázsütésre megszűnnek „s helyettük rejtelmes *mágneses mezők* képződnek a társadalomban, melyek irgalmatlan erővel sodornak magukhoz tömegeket, s az úgynevezett »egyéniiségeknek« is túlnyomó többségét hatalmukba kerítik.”²⁵³ Szóval a forradalmi

249 Azért a becslést adat, mert nem maradt fenn a megkérdezettek listája.

250 „Az ankét elleni nyomás oly nagy volt – olvasható a vitát összegző szerkesztőségi cikkben –, hogy többen írásban vagy szóban közölték velünk, hogy nyugalmaikat nem hajlandók feláldozni, bár sok mondanivalójuk volna.”

251 ZSIDÓKÉRDÉS 1917, 155.

252 Idézi – sokak között –: LITVÁN 2003, 130.

253 Idézi: LITVÁN 2003, 129.

hullám emelte őket a magasba. Aztán a hatalmat nem tudták megszilárdítani, az előző rendszer itt hagyta csódtömeget nem tudták eredményesen kezelni. Ehhez idő kellett volna, az ellenben nem adatott meg nekik, mert a szomszédos nemzetek mohó nacionalizmusa zsákmányát akarta. Mohóságuk sikerét döntően az segítette, hogy a központi hatalmak elveszítették a háborút. Ám jelentős tényező volt, hogy a magyar forradalom vezetői nemigen tudtak mit tenni a „rejtelmes mágneses mezőkkel”. E mágneses mezők kevésbé lettek volna rejtelmesek számukra, ha van bennük megfelelő kormányzóerő. Ha legfőbb nemzetiségpolitikai vezetőjük – pedig mily sokat tudott a nemzetiségi kérdésről – nem azzal a jóhiszeműséggel van irántuk, amely majd a kisantant csapdájába is belevezeti. Amikor a forradalom vezetői 1919. március 20-án – döntő mértékben az antant (saját érdekei szempontjából is kétfelkezes) politikája következtében – kieresztik a hatalmak a kezükből, Jászi régen nem miniszter. Már 1918. december 10-én lemondott tárca nélküli nemzetiségügyi miniszter állásáról, hivatalos felmentésére 1919. január 19-én kerül sor.

*

Történelmi helyének megtalálásában maga Jászi Oszkár is segíti a történést. 1936. március elsején unokatestvéréhez, Liebermann Pálhoz intézett levelében olvassuk: „Ami az én »önvádatim« illeti, azok, mint jól sejtetted, nem munkám irányvonalára vonatkoznak, hanem inkább epizódokra. Így pl. nagy hiba volt, hogy pártot csináltam. Mint egy szellemi irány vezére, politikai kötöttségektől menten, szabadabban és erőteljesebben dolgozhattam volna. Az emigrációban is hiba volt, hogy kezdetben egy csoport vezetését vállaltam. Újra: egyedül erősebb, biztosabb és talán hasznosabb lehettem volna. Kár volt tehát, hogy a politikába belekényszerültem.”²⁵⁴ Jászi nem mondja meg, hogy mit ért az ő munkájának irányvonalán. Hiszen abba nagyon sok minden beletartozik. Ha azt érti, hogy egy modern, demokratikus, igazságos országot akart, akkor természetesen semmi vitánk nincsen. Ám az „epizódok” problémák halmazát rejtik magukban. Jászi azért hibáztatja magát, mert pártot csinált. Száznál is több esztendő telt le az idő a Polgári Radikális Párt megalakítása óta. Közben rengeteget kísérleteztek a pártalakzatnál jobb formáció megtalálására, azután a különféle tömörülések rendre párttá formálódtak. Szóval aligha volt elhibázott dolog a Polgári Radikális Párt létrehozása. Jászi nem csupán pártpolitikusként volt kudarcos, szellemi iránya sem toborzott széles tábor a korabeli Magyarországon. Szavai vélhetőleg arra utalnak, hogy nem értett a napi politika bozótharcaihoz. A valóság egyszerűen az, hogy az ő prófétai hevülete nem ragadott magával szélesebb köröket. Elgondolása, mely szerint egy szellemi irány vezéréként, „politikai kötöttségektől menten, szabadabban és erőteljesebben” dolgozhatott volna, bizony téves, szubjektíve pedig önbecsapás. Az eredmény vélhetőleg még rosszabb lett volna. Hiszen a PRP az októberi forradalom előkészítésében hozott eredményeket. Míg ha Jászi csupán egy szellemi irány vezetője, akkor lehetett volna ugyan „kötöttségektől mentes”, „szabadabb”, ám „erőteljesebb” – aligha.

Az emigrációban sem az volt a hiba, „hogy kezdetben egy csoport vezetését” vállalta. A – fentebb vázolt tartalmú – szellemi iránnyal természetesen itt sem volt baj. Ám a politikai iránnyal annál inkább. A kisantanttal történt szövetkezés – ismételjük – végzetesen elhibázott volt. Egyedül önmagában talán lehetett volna „erősebb, biztosabb”, ám Edvard Benešnek az a Jászi Oszkár (és tegyük hozzá: gróf Károlyi Mihály) volt az „erősebb, biztosabb” és bizonyosan „hasznosabb”, aki(k) mögött csoportok, nagyobb politikai erők álltak. „Kár volt tehát, hogy a politikába belekényszerültem” – így a keserű, ám történetietlen summázat. Jászi Oszkár rengeteget eltöprengett élete során azon, hogy ő tudós vagy politikus legyen. Ám ezzel a sehová sem vezető kérdésfeltevéssel szemben az ő tudományos tevékenysége soha nem a szobatudós munkája, hanem közvetlenül a társadalom jobbítását célzó foglalkozás volt. Ezért az mindenképpen irritálta a fennálló viszonyok híveit. Az unokatestvéréhez intézett levél folytatásában van az igazán drámai önreflexió.

254 JÁSZI 1991, 369–371. Az idézet helye 370. A levelet idézi: PELLE 2001, 238., GYURGYÁK 2007, 161.

„És itt belejátszik a fajiság problémája is. Sokszor eszembe jut: ha kurtanemesnek vagy akár csak paraszti sarjnak születtem volna, munkám hatása megezerszeresedett volna. S általában kételyeim vannak, hogy egy idegen faj emberének szabad-e részt venni a vezető politikai életben? Ebben a véleményemben nincs semmi szerepe a Nazi ideológiának, melyet természetesen mai formulázásaiban ostobaságnak és gonoszságnak tartok. De van benne egy residium, mely megfontolást érdemel. A politika nagyban szimbólumok és érzelmi reakciók dolga. Az egybeforrottságot ezekkel megszerezni sok generáció munkája kell. Talán hevesebb és türelmetlenebb voltam, semmint az adott helyzetben szabad lett volna.”²⁵⁵ Jászi Oszkárnak természetesen igaza van abban, hogy a kurtanemesnek vagy a paraszti sarjnak a politizálás terén volt bizonyos előnye „egy idegen faj emberével” szemben a 20. század elején Magyarországon is. Ám amint a századelőn Jászi Oszkár nem akar tudni a frissen asszimiláltságának tényéről, most ellenben annak súlyát a valóságosnál jóval nagyobbra teszi. Hiszen a szintén frissen asszimilált Vázsonyi Vilmosnak a politikai életútja önmagában is mutatja, hogy neki sem volt megtiltva másként, világosabban fogalmazva: körütekintőbben, türelmesebben küzdeni politikai céljaiért. A „vázsonyizmus” az ő radikalizmusának a közelébe sem ért, ám az is egy jobb Magyarországot akart. Tehát az együttműködés elmaradásaért vélhetőleg túlzás lenne csupán Vázsonyi Vilmost és elvbarátait hibáztatni. Egy higgadtabb politikai gyakorlat pedig már akkoron meghozhatta volna a felismerést, hogy a politika valóban „nagyban szimbólumok és érzelmi reakciók dolga”. Annak a belátása pedig hozhatott volna részeredményeket. Jászi Oszkárnak mélyen igaza van abban, hogy „az egybeforrottságot ezekkel megszerezni sok generáció munkája kell”. Ám az igazán kiemelkedők – és Jászi Oszkár bizonyosan ilyen volt – esetében a tanulási idő bizonyosan lerövidülhet. A gondolatmenetet záró mondatát – „talán hevesebb és türelmetlenebb voltam, semmint az adott helyzetben szabad lett volna” –, annak mázsás terhe alatt ő csak a *talán* szócskával együtt volt képes leírni. A Jászi nagysága előtt fejet hajtó történész azonban leírja: hevesebb és türelmetlenebb volt, semmint az adott helyzetben szabad lett volna.

A Jászi Oszkár arca elé (is) zománcozott maszk csak akkor fog összetörni, ha a nemzet mai kettészakadása jelentősen enyhül. Ha egyik oldal sem tör a másik gazdasági, politikai, szellemi ellehetetlenítésére. Ha mindkettő belátja, hogy üres szavak helyett a nemzeti minimum politikáját kell mindennapi élő gyakorlattá tenni, már csak azért is, mert a nagyvilágban különben nem állhatunk helyt. Ha a nemzet zöme végre képes lesz a reális önismeretre. Elviseli az ezzel járó fájdalmat. Már nem lesz szüksége bűnbakokra, nem hagyja azok gyártását. A nemzettudat formálói felhagynak deformáló munkájukkal. Mindennek jegyében az 1918. évi polgári demokratikus forradalom (is) a maga valóságos arcával foglalja el helyét a nemzeti emlékezetben. A társadalom zöme átlátja, hogy e forradalom nem sírásója volt a magyarságnak. Ellenkezőleg: fennmaradása záloga lehetett volna egy jobb világnak. Károlyi Mihály szobra visszakerül méltó helyére. Jászi Oszkár pedig végre megkapja azt a szobrot, amelyet minden rendszer megtagadott tőle. Addig még sok víz folyik le a Dunán. Ám egyszer megtörténik...

---

255 Uo. 370–371. Idézi: PELLE 2001, 238., GYURGYÁK 2007, 163.

Valóban helytartó volt-e hazánkban dr. Veesenmayer Ödön?

Sokáig magam is így gondoltam, s így is írtam róla.²⁵⁶ Hiszen munkásságunk a történeti megismerés szélesre vájt medrében halad. Ám az újravizsgálás, új források és összefüggések megismerése nyomán számos ízben módosítanunk kell. A mederben itt tartok.

Annak idején április 4. piros betűs ünnep volt. E jeles napon, 1960-ban az MSZMP Központi Bizottsága napilapjában sokak figyelmét kötötte le a széles körben ismert Rónai Mihály András (1913–1992) tárcája. Írásában – ugyancsak időszerű célzattal – Anatole France *Judea helytartója* című nevezetes novelláját idézte fel. E novellát a *Budapesti Szemle* 1893-ban jelentette meg magyarul. A remekmű Faludy Györgyöt 1935-ben ihlette ugyanezen címmel versre. Rónai Mihály Andrást, a Mordechaj Léb Méir-nek anyakönyvezett, teljesen magyarrá vált férfiút nem csupán családi tragédiájuk okán ihlette meg a helytartó. Pontosabban a Pontius Pilátussal megvonható, akkortájt ugyancsak nyomos okból megvonandó párhuzam. Az izraeli titkosszolgálat, a Moszad Argentínában már forró nyomon volt, hogy azt a bizonyos Clemenst elrabolja. Ő a sokak által a Harmadik Birodalom főhóhérának tartott Adolf Eichmann-nal volt azonos. És a tett május 20-án valóban sikerült. Május 22-én pedig már Tel-Avivban adták át foglyukat. Az ügyből nemzetközi botrány lett. Argentína az ENSZ Biztonsága Tanácsa elé vitte szuverenitása megsértését. 1961-ben két vezető újságíró, Pintér István (1932–1992) és Szabó László (1930–2015) neve fémjelezte az *Unbestrafte Kriegsverbrecher*, vagyis *Büntetlen háborús bűnösök* című kötetet. Impresszuma szerint a könyv Budapesten jelent meg. Ám itt az – úgymond – Pannonia Verlag nem létezett. A mű a magyar hírszerzés gondoskodásával jutott el külföldi célközönségéhez. (Évszám – stílszerűen – nincs rajta. A végén olvasható megjegyzés szerint a szerkesztést 1961. október elsején fejezték be.)²⁵⁷ A könyv – bőven foglalkozva Veesenmayer múltjával és akkori jelenével – *valós* dokumentumok felsorakoztatásával *hamis* állítást sulykolt az olvasóba. Azt, hogy Konrad Adenauer polgári demokratikus országa Adolf Hitler birodalmának a folytatója. A múlt mérhetetlenül mély kútjából nem nagy teljesítmény manipulatív célok érdekében tényeket ferde képpé csoportosítani.

Fogjuk egybe a kuszának tűnő szálakat. Pontius Pilátus – mondja a francia író, s nyomában a magyar költő – egészen rendes helytartó volt. Hiszen esze ágában sem volt a Róma által meghódított területen élő népek belső dolgaiba beavatkozni. Ha mégis ítélkeznie kellett vizsályukban, akkor azt kelletlenül tette, mosta a kezeit. Ám az 1944-ben ideküldött Edmund Veesenmayer kifejezetten arra használta fel hatalmát, hogy a Birodalom által megszállt ország lakossága széles köreinek ártson. Mintegy félmillió ember sorsa megrontásában, sőt zömük elpusztításában vitt döntő szerepet. Szóval az új prokurátort – ahogy Rónai írta – „azzal bocsátották útjára, hogy a provincia lakóitól minél több honfitársuk halálát maga követelje meg, szokásaikat és törvényeiket ne istápolja, hanem semmisítse meg, mert ő volt fölöttük a horogkereszt”. A személyiség történelmi szerepét a maga helyén kezelő történész természe-

256 PRITZ 1994, PRITZ 1995, 334–343, PRITZ 2017, PRITZ 2018 – Veesenmayer természetesen nem nevezte magát Ödönnek. Az ő Edmund keresztnévét ironikusan fordítottuk magyarra. Ezzel utalunk ifjabb olvasóink számára ismét arra, hogy a romantikus nacionalizmus korában honunkban kedvelt eljárás volt a keresztnevék magyarítása. Mondjuk Jules Verne – Verne Gyula lett.

257 PINTÉR–SZABÓ 1961, 61.

tesen az említett két figura kapcsán döntően arról beszél, hogy az előbbi esetben a római birodalom hatalomgyakorlását merőben más korszellem vezérelte, mint a 20. századi szélsőségek korában működő, ezen abnormitásokat számos vonatkozásban a végsőkig csigázó Harmadik Birodalomét. Az emberiségnek hatesztendős vérfürdőben, mintegy 55 millió emberélet árán sikerült Adolf Hitler rendszerének élettartamát 12 esztendőre korlátoznia. Szereplőinkhez visszatérve: Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführerként, vagyis alezredesi rangban vitte véghez világszerte számon tartott gaztetteit, s ezért elrablása után nem sokkal később, hosszú bírósági eljárás nyomán felakasztották. Az 1945 utáni új Magyarország ellenben hiába tett újabb és újabb kísérletet arra, hogy a magyar zsidóság elleni bűnök sorozatában vétkes Veessenmayert felelősségre vonhassa. Pedig csak azt kérte, amire az új rend úgy általában felhatalmazta. Tehát hogy mindenkit büntetési helyszínén vonjanak felelősségre. Hiába. A volt „helytartó” pedig 1951. december 15-től szabadon, idővel kimondottan jólétben élt a Német Szövetségi Köztársaságban lévő Darmstadt villanegyedében. Stílszerűen a *Rosenhöweg*, vagyis Rózsadomb úton.²⁵⁸ Lelkünknek falat kenyérként kell a hit, hogy a dolgok még e Földön a helyükre billenek. Mindenki – akarjuk hinni – végül azt kapja, amit megérdemel. Ám józan eszünkre hallgatva tudjuk, messze nem így van a világ berendezve.

Az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió uralta bipoláris világrendben a Német Szövetségi Köztársaság az előbbi, a Magyar Népköztársaság az utóbbi táborából lőtte egymást. A küzdelem egyik hatékony eszköze a mának sokat mondó tények célorientált elrendezése volt. (Ma sincs másként. Beláthatatlanul távoli az idő, amikor másként lesz.) Például: milyen ország az, amelynek parlamentje valójában csak a diktatúra fügefalevele? És megfordítva: milyen ország az, amelyben hétpróbás háborús főbűnösök – közöttük is első helyen Edmund Veessenmayer – félelmetessé vált nevüket megtartva szabadon élik életüket? A lélektanban járatosakat nem lepi meg, hogy a *horogkereszt* mélyen sértette a felelősségre vonása. A világhálón bárki megnézheti azt a sértett tekintetet, ahogyan – maga előtt a bűnösöknek kijáró táblával – a fényképezőgép lencséjébe néz.²⁵⁹ A további tájékozódásra vágyók pedig hosszan szemlélhetik a Nürnbergben 1948-1949-ben lezajlott ún. Wilhelmstrasse-per vádlottjainak az ítéletüket tartalmazó testes kötet legelején látható csoportképét. Feszülten, fejükön fejhallgatóval figyelik várható nehéz sorsukat. A *horogkereszt* ellenben nem tett fel fejhallgatót, lábait keresztbe rakva, kezeit maga előtt karba fonva sértett daccal néz előre. Szemében ott a kérdés: hogyan jöttök ti ahhoz, hogy felettem, Edmund Johann Joseph Veessenmayer felett ítélezzetek? Hiszen nekünk és nekem csupán egyetlen bűnöm van: elvesztettük a háborút.²⁶⁰

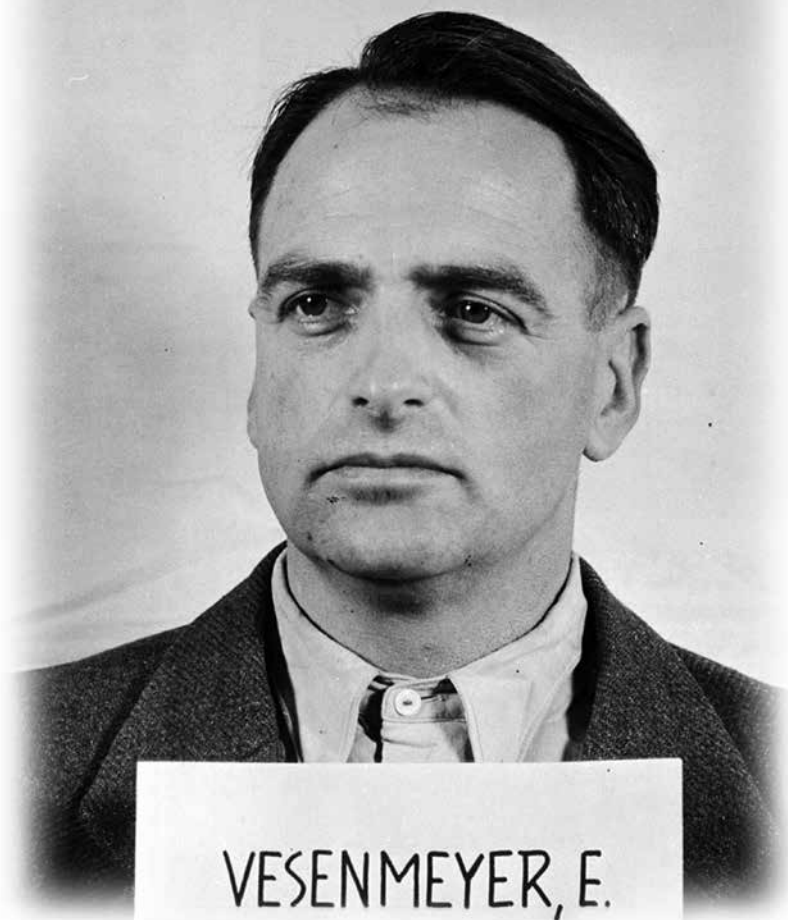
Nem kevés igazsága volt. A nürnbergi perekben, a főperben, majd utána további tizenkét perben – ezeknek egyike volt az imént említett ún. Wilhelmstrasse-per, amelyben zömmel, de nem kizárólag diplomatákat vontak felelősségre – a győztesek a legyőzöttek felett mondtak ítéletet. Bár alapvetően igazságosságra, méltányosságra törekedtek, ezt egészében nem tudták megvaló-

258 A Magyar Televízió egyik nagysikerű sorozata a nyolcvanas években a *Századunk* címet viselte. Bokor Péter nevéhez fűződött elsősorban. Már közel háromszáz visszaemlékezést gyűjtött egybe, amikor abból válogatva *Végjáték a Duna mentén* címmel interjúi javát könyvbe rendezte, s azt 1982-ben az RTV–Minerva–Kossuth jóvoltából megjelentette. (BOKOR 1982) Az első interjú e kötetben *Jóbarátunk: dr. Edmund Veessenmayer...* címmel jelent meg. (11–21.) Az egyébként mindig szakszerű pontosságra törekvő Bokor Péter ebben az interjúban testálta ránk azt a valótlanságot, mely szerint 1952-ben csökkentették felére Veessenmayer büntetését és 1954-ben került volna szabadlábra. (11.) Valójában – ismételjük – már 1951. december 15-én szabadult.

259 A fénykép – például – megtalálható: PRITZ 2018

260 KEMPNER 1950 – Veessenmayer személyiségéhez fontos adalék, hogy nem írt emlékiratot. Pedig írhatott volna, bőven volt rá ideje 1977-ben bekövetkezett haláláig. És ha azzal nem is halmozott volna fel vagyont, mint mondjuk Albert Speer – akivel ellentétben neki esze ágában sem volt hamut szórni a fejére –, bizonyosan kélt vele feltűnést, keres vele pénzt. Arra sem törekedett – mint mondjuk Werner Best –, hogy a korabeli közvéleményt a maga igazára hangolja. Egyszerűen – az elkerülhetetlen mértéken túl – nem akarta, hogy komolyabb nyoma maradjon. Nincsen sírja, nincsen síremléke. Hamvait – rendelkezése szerint – szétszórták. Vö. MATIĆ 2002, 12, 297.

sítani. Voltak olyan témák, amelyekről a védelem egyszerűen nem beszélhetett. Nem beszélhettek – például – a német városok bombázásáról. Amelyek bizony terrorbombázások voltak. Míg a szigetország 1940 őszén és 1941 tavaszán mintegy *negyvenezer*, majd a háború végén a V-1 szárnyasbombák és V-2 rakéták következtében mintegy *32 ezer főt* vesztett, illetve kellett elkönyveljen sebesülteként, addig a német városok éjszakai szőnyegbombázása mintegy *félmillió* halottat, mintegy *egymillió* sebesültet, hozzávetőleg *hárommillió* otthon lerombolását eredményezte. Még cifrább volt a katyíni erdőben Sztálin parancsára végrehajtott mézszárlás ügye. Amelyet a háború alatt bizony a szövetségesek segédletével varrtak a németekre. A valótlanág ismeretében először a németek számláját „csak” 925 lengyel tiszt meggyilkolásával terhelték meg. Ám a nyeregben ülő szovjet főügyész kikövetelte, hogy a szám 11 ezer legyen. Az már megközelítette a lengyel tisztek 15 ezres tényleges veszteségét. „Megoldásként” azután Katyń csendben eltűnt a vádak tengeréből. A szörnyű valóságot a Szovjetunió csak összeomlása közelében ismerte be.²⁶¹ Veesenmayer mélyen meg volt győződve: jön majd még új német generáció, amely igazat ad neki és nekik. Való igaz: mindig dolgozik a vén vakondok. Már az az idő is elmúlt, amikor Angela Merkel fémjelezte Németországot. Vagyis az Európai Unió legerősebb állama szilárd demokratikus berendezkedésű.

36. Pontosan tudta, hogy mit művelt. És tisztában volt a történelem kegyetlen természetével is. Amelyhez igazodva számos ízben maga is könyörtelenül cselekedett. Nem egyéni gonoszságból. Hanem a rendszer agresszív természete parancsához való igazodásból. Amelynek elitjéből – amelyben a korábban pfennigekért végzett rengeteg robot után töretlen szorgalommal végzett munkáját mind jobban megfizették – nem akart kiesni. Ott azután, ha kellett, még inkább kamatoztatta azt a képességét, hogy tudott lebilincselően kedvesen is viselkedni. Ha pedig taposni kellett, akkor kíméletlenül taposott.

*

Rónai Mihály András személyesen ismerte Edmund Veesenmayert. Abból az időből, amikor ő kérdezett és a volt hatalmasságnak válaszolnia kellett. Történt ugyanis, hogy Adolf Hitler volt teljhatalmú megbízottja 1945. november 2-án amerikai fogolyként és arra köteleztként, hogy

261 Egészében ld. a *História* c. történelmi magazin háborús bűnökről jól szerkesztett 1994/1. számát, közelebről pedig Glatz Ferenc szerkesztői bevezetőjét, Sipos Péternek a nürnbergi tizenkét perről szóló áttekintését és Deák István *A nürnbergi perek anatómiája* c. nagyszerű írását.

a magyar nyomozószervek és népbíróságok kérdéseire *tanúként* feleljen, ismét magyar földre tette 46-os lábát. A népbírósági perrendtartás értelmében a vádat nem egy, hanem két személy képviselte. Az ügyész mellett minden tárgyaláson – mintegy a nép nevében – egy-egy ismert antifasiszta közéleti személy, író, publicista, politikus kérdezett. Politikai ügyész lett – például – a szociáldemokrata Horváth Zoltán, a szintén szociáldemokrata Szalai Sándor, a kisgazdapárt polgári tagozatához tartozó (erősen a kommunistapárthoz kötődő) Ortutay Gyula, Nagy Vince, az 1918-as polgári demokratikus forradalom miniszterelnökségi államtitkára, majd belügyminisztere, Sulyok Dezső, a két világháború közötti korszakban több pártban megfordult, ám mindenkor egy modernebb hazáért küzdő politikus. A publicista, író, költő Rónai Mihály András gróf Pálffy Fidél (1895–1946) perében töltötte be a politikai ügyészi tiszteletet. A Fidéliónak keresztelt gróf szélsőjobboldali politikusként szerzett magának kétes nevet. Volt, amikor Szálasi Ferencsel működött együtt, később Imrédy Béla pártjának lett az egyik exponense. Kihallgatásain a gróf úr egyetlen dolgot tagadott állhatatosan. Azt, hogy besúgója lett volna a németeknek. Rónai Mihály András tisztán akart látni, s a rendőrségi fogdában felkereste Edmund Veessenmayert. „Egy ítélkező nemzet dolgában jártam ott.” – így az emlékező. „De a tegnapi provincia lenézett és halálraszánt bennszülöttje voltam, a civilizáció minden önfegyelmével Edmund Veessenmayerrel szemközt, kinek még tegnap, a prokurátori korszakban minden egyes szavára, hazámmal együtt, ízenként s majdnem végképp pusztultam el.”

Rögzítsük a ténytet, de ne akadjunk fenn rajta. Szóval azon, hogy Rónai Mihály András erősen eltúlozza Hitler hozzánk küldött emberének a nagy, de ténylegesen mégsem ekkora hatalmát. A papírja valóban erről szólt, ám a hatalma ennél jóval kisebb volt. A historikus pedig a papír mögé igyekszik látni. Mivel tudjuk, történészek, jóval későbbiek is olyan hatalmat látnak Veessenmayer kezében, amellyel valójában nem rendelkezett, ezért fogadjuk megértéssel (de nem egyetértéssel) a publicisztikai fordulatot. „Mosolya lekötelező volt, alakja nyúlánk, cigarettája »magyar« (márkanév, ezt gyártották akkor). Ami az ügyet illetve, az ördögi ügyet: a felvilágosítást sietve, készségesen adta meg. A szituációhoz, hogy most az ő szava, a megbízóé, legfőbb bűnösé dönti el, vajon a sok vádpont közül, melynek mindenike halálos, kit miért kötnek fel külön is – volt érzéke, szinte meglátszott rajta, hogy ízlelgeti.”

Ugye értjük, miről van szó? A magyar rendőri szervek azt az embert látják el cigarettával, tehát gyakorolnak vele szemben extra gesztust, aki agyoncítált 1944. július 11-i táviratában érezhető elégedettséggel táviratozta a Külügyminisztériumnak: „Zsidók koncentrációja és elszállítása az V. zónában, a Budapest-külvárosi akciót is beleértve, terv szerint július 9-én 55.741 zsidóval lezárult. I–V. és külvárosi akció összeredménye immár 437.402.”²⁶² A börtönt, s még inkább a feje felett logó kötelet, hogy tanúból könnyen vádlott, ráadásul olyan vádlott lehet, akit majd a bitó alá vezetnek, nagyon nehezen viselte. Könnyörtelenül éles elméje most is nagyszerűen működött. Ám a nála sokkal kisebb elmeélű is pontosan kalkulálhatott abból, hogy 1946. január 10-én Bárdossy László, február 28-án Imrédy Béla, március 12-én Szálasi Ferenc, március 28-án Baky László, Endre László és Jaross Andor került a hóhér kezébe. Így a tudatmódosító nikotinra falat kenyérenél is messze jobban rázorult. Néhány hónappal később, június 21-én *mit verbindlichen Dank*, tehát lekötelező köszönettel ír levelet Péter Gábornak. „Ezelőtt 8 nappal, szerdán Péter Gábor tábornok dr. Balassa útján azt üzent nekem, hogy cigarettát fogok tőle kapni. Miután nem kaptam semmit, bátorkodom Önt kérni, hozza az Urak emlékezetébe.”²⁶³ dr. Balassa Erik rendőrőrnagy a népbírósági tárgyalások felesküdtött tolmácsa volt. E tárgyalásokat sok szempontból érte a jogos kritika. Ám a magyarul nem értőkkel szemben kifogástalanul jártak el. Németül adott válaszainak magyar nyelvű jegyzőkönyvét Veessenmayer az után írta alá, ha a felesküdtött tolmács a szöveget kifogástalannak találta. Rónai Mihály Andrásnak Veessenmayer azt a felvilágosítást adta, hogy Pálffy Fidél valóban igazat mondott. Nem ő, hanem Baky László volt az informátoruk. Rónai

262 Ld. többek között: WILHELMSTRASSE 1968, 881. (697. sz. irat)

263 ÁBTL V-146088. 96. (német nyelven)

ezzel ment vissza Bakyhoz, aki ellenben tagadta a vádat: az illető valótlan állít, mert haragszik rá. Erre Rónai ismét a volt teljhatalmú megbízottat akarta látni. Az pedig utánozhatatlanná és leírhatatlanná lett hangsúllyal arra utalt, hogy egy volt csendőrtisztnek igazán nem szabad hinni. (Tegyük hozzá: annak idején sok mindent lenézett ebben az országban, de a csendőrségről igen jó véleménnyel volt.) Arca fensőbbes derűben kezdett játszani, előzékeny mosolya „már-már társaságbeli kis nevetéssé” vált.

„– Hogy én órá haragszom? Ugyan, hisz’ nincs rá, *ich hab’ garkeinen Grund dazu*, igazán nincs rá semmi, de semmi okom – szólt a csendőr gazdája, az 1919-es különítményes tiszté, az 1944-es deportáló államtitkárá – s hihetően is hangzott a dolog.” Rónai is elhitte, elhitte a népbíróság is. Pálffy Fidél ellen ezt a vádpontot elejtette és az Baky László dossziéjába került át. „A helytartó – így tovább az emlékező Rónai Mihály András –, mint alapos ember, mindenesetre úgy ítélte meg, hogy a vádat képviselő bennszülött némely államügyek felől, melyek bizonyára meghaladják értelmi képességeit, magasabb színvonalú, birodalmi tájékoztatásra szorul. Kitépett tehát a noteszából egy kockás kis lapot, s arra, látható élvezetével a szakszerű emlékezésnek, sematikus rajzban fel is vázolta nekem mindjárt az iszonyú, a milliókat irtó apparátust, amelynek ő itt, Magyarországon része s – a köztünk firtatott ügyben is – szereplője volt. »*Reichssicherheitshauptamt, Kaltenbrunner*« – ezt a hosszában is kegyetlen német szót, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal nevét és főnökét, az akkor még emberbőrben járó Kaltenbrunnert írta a széltében tartott kis noteszlap tetejére, fönn, a középén Edmund Veesenmayer. Ebből aztán sugárvonalakat húzott, legyező alakban, sokat, lefelé. Mikor már meghúzta mindet, az utolsó küllő alá ezt írta oda: »*Ungarn, Dr. Höttl*«. Amiből azt kellett megértenem, hogy a Kaltenbrunner-féle főgyilkossági hivatalt minden megszállott országban képviselte egy-egy teljhatalmú főmegbízott, s hogy ezt Magyarországon Höttl doktornak hívták. Szolgálatilag ez a doktor a birodalomban Kaltenbrunner, működésileg Magyarországon Veesenmayer alá tartozott. A konkrét esetben: az elhurcolandó magyar törvényhozókról dr. Höttl Bakytól kapta a listát; aki ott szerepelt, előterjesztette neki, s együtt hurcoltattak el. Elégedett mosollyal nézett rám a helytartó. Lám, kezdi már a birodalmi apparátust kapiskálni a bennszülött.”

Vegyük vissza a szót a visszaemlékezőtől, a volt politikai ügyésztől. Rónainak igaza volt: Veesenmayer ebben az országban nem csupán őt, hanem nagyjából mindenkit lenézett. Rengeg tény beszél erről.²⁶⁴ Ám a listát sem dr. Georg Wilhelm Höttlnek, sem főnökének, Otto Winkelmann-nak nem kellett Veesenmayerhez előterjesztenie. Pontosabban szólva: kellett volna, de mégsem tették. Mert a Birodalom egyes hatalmi helyei között az 1933-as *Machtergreifung*tól az 1945 májusában bekövetkezett totális csődig ádáz rivalizálás zajlott. Olyan keményen nyesték egymást, hogy az a bukás számottevő tényezőjévé vált. (A történész természetesen e helyen is óv

264 A leglényegesebb ebből a szempontból Veesenmayer 1943. áprilisi, valamint decemberi terjedelmes jelentése Ribbentrop számára a magyarországi helyzetről. Az áprilisi nyomtatásban magyarul még nem látott napvilágot, de megtalálható a BFL XIV.175. jelzetű Veesenmayer-fondjában (1/3/4. Dokumentum-másolatok – 2. dosszié.). A decemberi teljes terjedelemben olvasható: WILHELMSTRASSE 1968, 742–755. (561. sz. irat) Feldolgozására ld. PRITZ 2017. További fontos adalékok találhatóak még az imént idézett WILHELMSTRASSE 1968-ban közölt Veesenmayer-jelentésekben, valamint az ÁBTL V-146088-as dossziéjában és a BFL szintén imént idézett Veesenmayer-fondjában. Megjegyzendő, hogy az ÁBTL vonatkozó iratai eltörpülnek a BFL-ben őrzött hatalmas (a levéltárakban szokásos 17 nagy kartondobozban őrzött) anyaghoz képest, de ezzel együtt is lényegesek, s komoly filológiai tanulmányokat igényelnek. A BFL-ben lévő anyag azért lett ilyen hatalmas, mert először Gáspár Ferenc, majd utóbb Szekeres József, később együtt, majd Gáspár Ferenc halála után szintén a maga haláláig, már nagybeteg is tiszteletet érdemlő akaraterővel Szekeres József egyedül dolgozott egy hiteles Veesenmayer-kép megalapozásán. Ehhez először az irgalmatlanul nagy forrásanyagon túl a tárgyba vágó feldolgozásokat is számba vették; sok másolatot készítettek. A tervezett dokumentumkötet terjedelmére, szerkezetére is több elgondolás született. Miután 2018 elején – az ÁBTL-ben 2017 őszén végzett munka után Gecsényi Lajos és Sipos András tájékoztatása nyomán – a BFL-ben elkezdtem a munkát, átfogóan átnéztem a teljes, rendezetlen anyagot, Horváth J. András főlevéltáros segítőkészen, gyors tempóban megcsinálta az anyagrendezést, s elkészítette a fondjegyzéket. Ennek köszönhető, hogy a fejezetben hivatkozott BFL-anyag jelzetei a szokásos módon a további kutatások számára visszakereshetőek.

attól, hogy döntő mértékben az emberi gyarlóságra gyanakodjunk. Alapvetően a rendszer szerkezetéből adódott mindez.) A Höttl–Winkelmann–Ernst Kaltenbrunner–Heinrich Himmler vonal erejét részben arra fordította, hogy a valóban teljhatalmúnak kinevezett Edmund Veesenmayernek ténylegesen ne legyen teljhatalma. *Részben* ezért nem helyes Veesenmayert helytartónak nevezni. (*Másrészt* azért sem, mert Horthy Miklós kormányzónak a megszállt országban is jelentős hatalma maradt.) Kinevezését már eleve ellenezte közvetlen főnöke, Joachim Ribbentrop külügyminiszter és Himmler is. Veesenmayer már az Anschluss előkészítésében, majd 1939-ben Lengyelország lerohanásában, később a horvát usztasaállam megteremtésében, majd a szlovák bábállam létrejöttében respektált nevet szerzett magának a Birodalom felső köreiben.²⁶⁵ Természetesen az ellene való áskálódásokat e tekintély is magyarázza. Veesenmayernek sok fejfájást, bosszúságot okozott ez. Most Rónai oktatása-kioktatása a bosszú édes ízét is jelentette neki. Az „akkor még emberbőrben járó Kaltenbrunner” – olvashattuk imént. Ezzel az író arra céloz, hogy a főgyilkossági hivatal volt vezetője akkor még élt. 1946. október 16-án végzik ki Nürnbergben. Ceruzarajzával a volt magyarországi teljhatalmú megbízott Kaltenbrunnernek nem tudta sorsa beteljesedését elősegíteni. Ám ha tehette volna, bizonyosan megteszi.²⁶⁶

„Civilizáltan álltunk egymással szemközt – így tovább az elbeszélés –, Herr Veesenmayernak szólítottam, s ő ügyész úrnak, *Herr Staatsanwaltnak* engemet; hagytam, le sem fokoztam magamat, hogy csak skribler vagyok. Ügyeltem is, hogy észre ne vegye – de hatósági mivoltom mögül borzadózva lestem ki reá.” Mert – mint írja – „diabolikus” alaknak látta. Nem volt az. De ki volt? Hogyan kezdte életét? Milyen volt útja addig, amikor már eljutott oda, hogy a nemzetiszocialista Németország akarata érvényesítésének egyik korlátozottan fontos szereplője legyen?

*

1945. május 14-én esett amerikai hadifogságba, s a viselt dolgaiért 1949. április 2-án 20 esztendő szabadságvesztésre ítélték.²⁶⁷ Mintegy nyolchónapos magyarországi fogsága idején – emlékezete szerint – mintegy 170 esetben hallgatták ki.²⁶⁸ Pontosan tudta, hogy mit művelt. És tisztában volt a történelem kegyetlen természetével is. Amelyhez igazodva számos ízben maga is könyörtelenül cselekedett. Nem egyéni gonoszsgából. Hanem a rendszer agresszív természete parancsához való igazodásból. Amelynek elitjéből – amelyben a korábban pfennigekért végzett rengeteg robot után töretlen szorgalommal végzett munkáját mind jobban megfizették – nem akart kiesni. Ott azután, ha kellett, még inkább kamatoztatta azt a képességét, hogy tudott lebilincselően kedvesen is viselkedni. Ha pedig taposni kellett, akkor kíméletlenül taposott. Nagy szerencséjére az amerikaiaknak és nem a Vörös Hadseregnek lett a foglya. Kihallgatóinak azt regélte, hogy „tisztá, fair, világos és következetes harcot folytatott”, következőleg – úgymond – „fair play” szerinti elbánásra számít.²⁶⁹ Dehogy számított erre. Annál messze-messze okosabb volt. Kristálytisztán látta: kötélen végzi, ha egyenlő mércével mérnek. És tudta, neki magának is sokat kell tennie azért, hogy életben maradjon. Tanúvallomásainak ezért az alapmotívuma: a szálakat – miközben a lehető legkézségesebb együttműködés látszatát színlelte, s esetenként azt is tette – mennél jobban össze kell gubancolnia. Így viselkedett Rónai Mihály Andrással szemben

265 Ld. erre részletesebben: MATIĆ 2002, 33–188.

266 Nürnbergben az 1948. július 21-22-i kihallgatásán annyit beszélt, hogy egyszer csak a bíró – bár mint mondta, nem szívesen, de – azzal szakította félbe, hogy lesz még lehetősége általános jellegű kijelentésekre, ám most a „pontos tényekre” szorítkozzon. Erre Veesenmayer „csak még egy megjegyzést” tett. Imígyen: „hadd fejezzem ki most legmélyebb sajnálatomat amiatt, hogy mi, akik magunk is elárulva éreztük a saját eszménket; sajnálom, hogy nem bízták ránk, hogy megkeressük és felelősségre vonjuk a tényleges bűnösöket. Istenemre hiszek benne, hogy gyorsan és alaposan cselekedtünk volna, és megtaláltuk volna a tényleges bűnösöket.” BFL XIV. 175. – 1.2.10.

267 KEMPNER 1950, 43., 169–179., 250–252., 272. és 305–310.

268 Ezt Nürnbergben 1947. november elsején vallotta. BFL XIV.175. – 1.2.11. Ld. még MATIĆ 2002, 286.

269 1948. július 21-i vallomásában mondotta. BFL XIV.175. – 1.2.10., 1.2.12., 1.2.14. (az 1.2.14. jelzet forrásán német, az előbbi kettő jelzetén magyar nyelven, többféle fordításban) Idézi: MATIĆ 2002, 285.

is. Fő célja mindig ugyanaz: az életét most halállal fenyegető tetteit lehetőség szerint eltakarja vagy legalább is jótékony homályba burkolja. A siker érdekében nem csupán a reménytelenül letagadhatatlant, hanem az ugyancsak nem tetsző dolgokat is egyenes derékkal vállalta.

A cella magányában bőven volt ideje szavai értelmének a megformálására. Arra, hogy magát szebbé maszkírozza. Az ilyesmi csak akkor sikerülhet, ha vannak hozzá igazságmorzsák. Voltak. Tehát egyes valóságlemek felnagyításával, más valóságlemek csökevényesítésével kellett bűvészkednie. És maradéktalanul ki kellett aknáznia azt az adottságát, hogy volt bája. Ha akarta. Hogyne akarta volna. Magyarországi helytartói kinevezésének alaptényét is következetesen, arcátlanul letagadta. Ha elébe tették a papírt, addig csürte-csavarta annak betűjét, amíg a lényegét kilúgozta. E téren is volt mire alapoznia. Tudta, látta, a bíróságok ugyan rengeteg dokumentumot birtokolnak, ellenben még többet nem ismernek. Hannah Arendt nevezetes munkája nyomán közhellyé vált a gonosz banalitásának a ténye.²⁷⁰ Az, hogy sokszor azok gyilkoltak, gyilkolnak a legtöbbet, akik egy ujjal sem bántják a másikat. „Csak” éppen az íróasztal mellett dolgoznak serényen. Aki el akar igazodni abban, hogy hazánkban mit művelt Veessenmayer az ország megszállása utáni hetekben, hónapokban, az az órát és a percet is ismerheti, amikor egy-egy fontosabb távirata elkészült. A végtelen szorgalmú *Schreibtischtäter*, vagyis íróasztal melletti tettes, a gyilkosságok részese (messze nem egyedül) számos ízben naponta több táviratot gyártott főnökeinek. (A pedáns dokumentumkiadások köteteiből – nem mindegyik az – is látható mindez.)

Az állítólag százhetven kihallgatásának csak töredékét ismeri a historikus. Mégis lehetett ennyi. Mert a Vörös Hadsereg kihallgatótisztjeinek, a csehszlovák állam képviselőinek a kérdéseire is felelnie kellett. Igaz, nem Moszkvában, nem Prágában, Pozsonyban, „csak” a magyar fővárosban. Ám éppen Budapesten érte őt az a most nem részletezhető sokk, hogy Magyarország kikérte őt az amerikaiaktól. Azokban az 1946. májusi–júniusi hetekben realizmusa elnyomta a kívánsággondolkodását. Tudván tudta: ha akceptálják az amerikaiak a magyar megkeresést, akkor e földben kaparják el.²⁷¹ Mindezt azért mondtuk el, hogy lássuk: számos ismert kihallgatásának – és vélhetőleg a számunkra ismeretleneknek, ám egyszer orosz levéltárakból bizonyosan megtudhatóaknak – legbiztosabb pontja születési időpontjának és helyének a monoton verklizése volt. – *1904. november 12-én a bajorországi Bad Kissingenben láttam meg, láttam meg, láttam meg a napvilágot.* Szüleinek első gyermeke, egy fiú-ikerpár, majd egy leányka követte. 1910-ben Kemptenbe helyezték a számtantanár papát, Edmund ott kezdte el az elemi iskolát. A bigottan katolikus szülők szigorú, kispolgári elvek szerint neveltek, gyermekeiktől jó teljesítményt követeltek. A jó külsejű, hamar nyúlánk, becsvágyó, céltudatos, fegyelmezett fiú mind nehezebben viselte az otthoni drillt. Amikor 1920-ban befejezte a reáliskolát, akkor éppen nem fegyelmezetten, 15 és fél esztendősen Münchenbe költözött. Ott kezdte, fejezte be a felsőreált, tehát a középiskolát. Az érettségi után pedig 1923-ban államtudományt kezdett tanulni. 1926-ban közgazdászdiplomát kap (*Diplomvolkswirt*) és nyomban doktori értekezés megírásába fogott.²⁷²

Az otthon elhagyásának áráként megélhetésének, tanulmányainak költségét magának kellett – fizikai, esetenként nehéz fizikai munkával – előteremtenie. Nem csupán a nyarakat dolgozta végig, az egyetem mellett is keresnie kellett. Volt ő minden. Robotolt vasgyárban – szürkevasöntvényekkel –, de megfordult a filmiparban is. Volt eladó, oltott tüzet, taxit is vezetett. (Összesen tizenkét foglalkozását tartotta számon, ám azok felsorolásával – ezzel is jó pontot akarván kihallgatóinál begyűjteni – nem terhelte a bíróság türelmét.)²⁷³ Sok munkája sem mentette meg attól, hogy időnként éhezzen. Nem volt ebben semmi rendkívüli a háborútvesztett, egyik válságból a másikba bukácsoló weimari Németországban (sem). Így lett az a nemzetiszocializmus prédája. Hogy azután a préda prédálja a kontinensnél is nagyobb világot. Márai Sándor írja az *Egy polgár*

270 ARENDT 2000

271 „[B]evallom magának – mondta Bokor Péternek –, életem legnehezebb időszaka volt az a hat budapesti hét.” BOKOR 1982, 15. Vö. még MATIĆ 2002, 285–286.

272 MATIĆ 2002, 19–21.

273 1948. július 21-i vallomása. BFL XIV.175. – 1.2.10., 1.2.12., 1.2.14.

vallomásai című méltán nevezetes visszaemlékezésében azt a sikító frászosjelenetet, amikor „egy kassai és egy erdélyi lapnak” küldött cikkeinek honoráriumából éltek ifjú házasként, s felesége arra „vetemedett”, hogy a luxuslakásuk egy részét bérbeadni kénytelen – mert a vágató infláció nyomorába zuhant – német család asszonya szeme előtt a régi recept szerint fogott a tortasütésbe. Vagyis öt tojás feltörésével kezdte. Közben pedig „Stolpéék egész hónapban nem fogyasztottak öt tojást.”²⁷⁴

Doktori értekezésének tárgyául tőzsdetémát választott: *a határidős értékpapírüzlet újjáalkotása 1925 októberében történt újraengedélyezése óta, különös tekintettel a felszámolópenztárrakra és a középfelszámolásra*. A német tőzsdét 1914-ben, a háború kirobbanásakor bezárták. A határidős ügyleteket – spekulációs jellegük miatt – már a 19. században is szigorú keretek közé szorították, időnként egyszerűen betiltották. A háború után nemhogy ismét lehetett tőzsdézni, hanem az inflációs világban még magasabbra csaptak a tőzsdei spekuláció hullámai. Az 1925 októberében bekövetkezett további liberalizálás tárgyalása az értekezésnek komoly időszerűséget kölcsönzött. Témavezetője Adolf Weber, a hagyományos liberális felfogás harcos képviselője, tehát minden állami beavatkozás és tervgazdálkodás konok ellenfele. A témavezető nagyrabecsülte vezetettje teljesítményét. Veesenmayer ez alkalommal is megmutatta, hogy (később részletezendő) generációjának gyermeke. Munkájában nyoma sincs bármiféle tőke- és tőzsdeellenességnek. „Az értékpapírtőzsde egyedül és kizárólag a gazdaság jelensége, elsősorban úgy kell értékelni. Etikai, társadalmi és erkölcsi kritika nem elegendő a gazdasági szükségszerűségekkel szemben.” – írja 1928-ban megvédett, a következő esztendőben publikált, a szakirodalomban ma is számon tartott értekezésében. Honfitársai messze túlnyomó többségétől eltérően nem szomorkodik Németország világháborús vereségén, azt nézi, mennyiben lendítette az a börzeviszonyok fejlődését. Nem irigykedik a győztes franciákra, angolokra, amerikaiakra. A gazdasági forgalom lehető legnagyobb szabadságáért száll síkra, és ellenzi a mélyreható állami beavatkozást.²⁷⁵

A szakirodalom számon tartja a tényt, hogy az NSDAP-be 1932. február elsején, a polgári SS-be 1934. június 22-én belépett Veesenmayer *Brigadeführer*ként, vagyis vezérőrnagyként magát római katolikusnak vallotta, később is így mondotta. Nem szabad ennek a ténynek komolyabb jelentőséget tulajdonítanunk. Sokkal lényegesebb, hogy állítólagos vallásossága cselekedeteit sehol sem fékezte. A lényeg pedig az, hogy életútjával kimondottan meggyalázta egyházát.²⁷⁶ Még fogolyként is meggyalázta. Mert módja lett volna esetenként eskü helyett fogadalmat tenni. Nem kellett neki a fogadalom. Számos esetben inkább eskü alatt beszélt valótlant. Vallásossága cáfolataként elegendő, ha fénykorából egyetlen, ám mázsányi súlyú tényt és egy másik, inkább csak szimbolikus cselekedetét említjük meg. Katolikus ember egyiket sem teszi meg.

1. 1944. április 3-án az alábbi táviratot intézte Ribbentrop külügyminiszternek: „Budapest lakosságának reagálása a két légitámadásra széles körű, felerősödött antiszemita érzelmekhez vezetett. Tegnap röplapokat osztogattak száz zsidó életét követelve minden magyar életért. Még ha ezt nem is lehet így végrehajtani, mivel ebben az esetben legalább 30.000–40.000 zsidót kellene lelőnünk, a bosszúvágy tényleges propagandává válik és talán fenyegető példává is. A következő támadáskor nem lennének fenntartásaim az ellen, hogy tíz megfelelő zsidót agyonlőjünk minden megölt magyarért. Rátz és Kunder miniszterekkel tegnap este történt megbeszélésem arra enged következtetni, hogy a kormány saját magától is hajlamos lenne ilyen lépésre. Másrészt viszont ha ilyesmit elkezdünk, akkor azt következetesen folytatni is kell. Mivel értesültem, hogy a birodalmi külügyminiszter javasolta a Führernek, hogy ajánlja fel az összes zsidót ajándéknak Rooseveltnek és Churchillnek, szeretném, ha közölnék, hogy a továbbiakban ehhez tartam-e magam, vagy a következő támadás után elkezdhetem a fent leírt intézkedések foganatosítását.”²⁷⁷ Nem érde-

274 MÁRAI 1990, 273–275.

275 MATIĆ 2002, 21–22. – Köszönettel tartozom Pogány Ágnesnek, aki a témához tartozó szakirodalmi ismereteimet tágította.

276 Monográfiusa hosszan mérlegeli vallásossága tartalmát. MATIĆ 2002, 22–23.

277 BFL XIV.175. – 1.2.10., 1.2.12., 1.2.14. – Vö. CONZE-FREI-HAYES-ZIMMERMANN 2010, 263.

mes most elidőznünk későbbi csűrés-csavarásánál. Amikor Nürnbergben majd a lelkét fehérre mossa. Úgy, hogy közben a magyar társadalmat gyalázza, a már régen felakasztott Ribbentropról a valóság mellett valótlan állít. Ő pedig *hála istennel* nyugtázza, hogy a nemes tervből nem lett semmi. Saját magával cáfoljuk meg őt. 1943. december 10-i, nevezetes, Magyarország március 19-i megszállásának mikéntjét döntően befolyásoló jelentése 3. számú, *Javaslatok és kezdeményezések* című melléklete XII. pontjában olvassuk: „Minthogy számításba kell venni Budapest bombázásának lehetőségét, a kellő időre vadászvédelem biztosítandó. Egyidejűleg közölni kell az ellenséggel, hogy a bombák által megölt minden egyes magyarért 100 gazdag zsidót fogunk agyonlőni, és azok vagyonát a károk jóvátételére fordítjuk.”²⁷⁸

2. Amikor a magyar katolikus egyház feje, Serédi Jusztinián udvariassági vizitre a Verbőczy (ma: Uri) utcában lévő érseki palotából átsétált a szomszédos német követségre, akkor Veesenmayer nem tartotta elegendőnek a Kaltenbrunner által számára adott 12 fős fegyveres őrséget. A törődött főpapot oldalán két hatalmas juhászkutyájával fogadta.²⁷⁹

*

A nemzetiszocialista rendszer, élén Adolf Hitlerrel élesen egyházellenes volt. A katolikus egyházhoz való kötődés megvallása tehát általában kimondottan hátrányt jelentett. Ám nem minden esetben. Tartásból alkalmanként igenis lehetett előnyt kovácsolni. Azt az előnyt, hogy társai és előljárói felkapják a fejüket. Ki ez az ember? Hogy meri ezt megtenni? Megtehetette, ha messze kimagaslott a mezőnyből, s volt mögötte biztos támasz. Edmund Veesenmayer mindkettővel rendelkezett.

1. Ő is annak a generációnak volt a tagja, mely a 20. század első évtizedében született. Nekik már nem kellett a Nagy Háború poklában szenvedniük. Már nem sebesültek meg, nem veszítették el végtagjaikat. Nem tetvesedtek meg, idegeik nem feszültek pattanásig a lövészárkok idegtépő csendjében. Ám a háború után súlyos nélkülözések, éhezések és kilátástalanságok vártak rájuk. És hogy mindettől megszabaduljanak, megtanulták, hogy az idősebbekre olyannyira jellemző érzélgősséget kiirtsák magukból. Többre akarták vinni, s ehhez acélosan keményre, jéghideggé váltak. A körülöttük lévő világot szenttelen tárgyilagossággal nézték. „Racionális módszerek”, „gazdaságelvűség” a jellemzői, jellemzője ennek a generációnak. Ahogy azt az említett doktori értekezés szellemiségében is láttuk. Werner Best 1903-ban, Reinhard Heydrich és Edmund Veesenmayer 1904-ben, Adolf Eichmann 1906-ban született. E delikát névsorból Werner Best neve a legkevésbé ismert, miközben közöttük ő volt a legfélelmetesebb. „Természetesen” szintén tudott lebilincselően kedvesen viselkedni. Ő is olyan tömeggyilkos, akihez képest Eichmann alárendelt jelentőségű személy. A négyesből intellektuálisan Best és Veesenmayer a kimagasló. Nem mellesleg Best 1942. november 5-től Dániában képviseli a Birodalmat teljhatalmú megbízottként. Mintaprotektorátust akar berendezni. Az országban a szociáldemokrata párt kormányoz, 1943-ban parlamenti választásokat tartanak. Azután a helyzet mégis válságosra fordult, s Best nem aggályoskodott, durva módszereket vett igénybe. Más dolog, hogy egyes emberként a háború után a tényeket mindig úgy csoportosította, hogy az összkép számára kedvező legyen.²⁸⁰ Veesenmayer „csak” a halál árnyékában cselekedett így. Kiszabadulása után lényegében nem törődött azzal, hogy mit tartanak róla.²⁸¹ A közgondolkodás nem veszi tudomásul a szaktudomány által sulykolt tény. Azt, hogy a demokráciák balfogásaira válaszként született diktatúrák, terrorrendszerek a társadalomszervezés számos területén hatékonyságban valójában alulmúlják a demokráciákat. És főleg nem kedveznek a tehetségek kiemelkedésének. A megkövetelt vak engedelmesség számos közepes vagy annál is gyengébb figurát dob a felszínre, míg a demokráciák versengő világa teret

278 WILHELMSTRASSE 1968, 755.

279 Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Videotára – Timár István visszaemlékezése.

280 HERBERT 1996, 42–87., 323–400., 403–434.

281 BOKOR 1982, MATIĆ 2002, 296–297.

nyit a tehetségeknek. Wilhelm Keppler joggal volt büszke arra, hogy az általa szervezett huszonöt fős csapattal esetenként azt cselekedte meg, amit más ezer fővel hajtott végre. Veesenmayer benne volt a huszonöt fős csapatban.²⁸²

2. Tehát az ő támasza ez a Keppler volt, aki 1927-es párttagságával ősnácinak számított. 1931 decemberében lett Hitler gazdasági tanácsadója. 1933 márciusában lépett be az SS-be. Hitler számára ekkor Keppler jelentette a kapcsolatot a kereskedelem, bank- és iparvilág vezető személyiségeihez. A négyéves terv keretében az olaj és zsiradékok területén különmegbízott és elnöke a talajkutatói hivatalnak. Nem csupán Hitlerhez és Ribbentrophoz voltak jó kapcsolatai, hanem Hermann Göringhez is. Heinrich Himmler tegezőbarátja. Mielőtt Kepplert megismerte volna, Veesenmayernek nem voltak komoly társadalmi kapcsolatai. Az 1882-ben született, tehát nálánál 22 esztendővel idősebb Keppler ellenben nem csupán támogatója, hanem atyai tanácsadója, példaképe is lesz.²⁸³

Későbbi adlátását, szárnysegédjét, Veesenmayert 1932-ben Münchenben ismerte meg. Ahol az akkor már – kiemelkedően jó doktori értekezése birtokában – tanársegédként, majd az intézet könyvtárvezetőjeként is dolgozott. 1932 szeptemberében Keppler Berlinbe ment. Nem sokkal később a megismert tanársegédet hivatalába hívta. Ő az ajánlatot elfogadta, de müncheni állását nem adta fel. Pendlizett. A müncheni műszaki főiskolán 1933 elején docensként a pénzügyekre és a gazdaságpolitikára kapott oktatói megbízást, ezért főleg a tanítási szünetekben dolgozott Kepplernek. De ez tartósan nem volt fenntartható, ezért 1934. április 1-től Keppler hivatalának (=a Führer gazdasági megbízottja) a referense. A fizetése is javult. Az egyetemen 350 márkát kapott, Kepplernél 450-et, idővel 750-et. Sikerült elérnie, mert az egyetemi háttérét nem akarta feladni, hogy a kancellária engedélyezte esetenként munkáját a berlini egyetemen. Zömmel gazdasági kérdésekről (dohánymonopóliumról, szénbányák hatékonyságáról) írt szakértői véleményt. Közreműködött a műanyaggyártás területén tevékenykedett üzemek szanalásában. Vizsgálta találmányok gazdasági alkalmazhatóságát. Munkájában nagyokat soha nem tévedett. Tevékenysége jól kamatozott. 1935 körül bekerül a szállítmányozással foglalkozó V. Schenker és Társa Vállalat igazgatóságába, valamint a Standard Elektromossági Rt. felügyelőbizottságába.²⁸⁴ Veesenmayer Kepplert azért ismerhette meg, mert gyakorta mozgott jobboldali, nemzetiszocialista körökben. Aligha világnézeti megfontolásokból. Az ő világnézete roppant egyszerűen hangzott. Azokkal kereste a kapcsolatot, akik révén kiemelkedhetett az éhezés, a mindennapi megélhetési gondok világából. Olyan jövőt akart magának, amelyben már nem kell „bratyiznia” a magánál messze jelentéktelenebbekkel. Akik nem restellték, hogy a vállat veregessék. Akikkel kénytelen volt együtt sörözni, borozni. Igen, az már valami volt, amikor 33 évesen ott ült Bécsben a Ballhausplatzon. A kancellári palota kongresszusi termében. Hatalmas íróasztal mögött. És diktált, rendelkezett a megilletődött titkárnőnek.

Nem szabad hitelt adnunk 1947. augusztus 20-i vallomásának, mely szerint szenvedélyes odaadással nemzetiszocialista lett volna. E vallomásának is az a rugója, hogy magáról kedvező képet fessen. Valóban megbízhatóak lennének szavai, melyekben „korrekten” megvallja, hogy szenvedélyes híve volt a bukott rendszernek, világnézetének? Dehogyan volt az. Hideg számításból volt híve a nemzetiszocialista rendszernek. És 1945 után hideg számításból beszélt úgymond szenvedélyes náci múltjáról. Ezen ugyancsak szokatlan „beismerésétől” azt várta, hogy a megérdemelnél kevesebb büntetést kapjon. Ám e vonatkozásban is tekintetbe kell vennünk: a bukott nemzetiszocialista rendszer az agymosást olyan mesterien és intenzíven művelte, hogy annak hatása alól maradéktalanul még ő és a hozzá hasonló szellemi kapacitások sem vonhatták ki magukat. Következésképp akkor is valótlant állít, amikor Bokor Péter kérdésére azt feleli, hogy ő bizony soha nem látta a Führert emberfeletti lénynek. Valótlannal mondja, hogy eszközt, kitűnő

282 MATIĆ 2002, 31.

283 MATIĆ 2002, 25–26. és KEMPNER 1950, 134–139., 193–195., 305.

284 MATIĆ 2002, 30–31.

eszközt, „mindenekelőtt persze propagandaeszközt” látott csak benne arra, hogy a tömegeket impresszionálja.²⁸⁵

Ez esetben is maga segít állítása cáfolásában. A budapesti rendőrségi fogdában készített terjedelmes írásában olvassuk: Hitler „kétségtelenül zseni volt”, akinek nagyságát „a tömegpropaganda virtuóz kezelésében” látja. „Frizurája, bajusza, mindig egyforma öltözéke ugyanúgy, mint beszédeinek tartalma, pártnapjainak tömegdemonstrációi [...] tömegpropagandájának és tömegszuggesztiójának lényeges alkatrészei voltak. Jó pszichológus volt, aki a népet ismerte, annak a misztikumba való hajlását és a hősiességhez való hajlamát is. Megérezte a fausti németet, aki bár egész más szferikus körülményekből született, praktikai részére alkalmas talajnak látszott, és akinek sajátosságaival ő egyenesen rafinált módon tudott bánni.” Hitler szerepénél részletesebben taglalja Joseph Goebbels működését. Majd részletesen ír az erőszak, a terror szerepéről. Aki nem hitt – írja –, az hallgatott. „Hallgatott, nehogy defetistának bélyegezzék, vagy esetleg megismerkedjék a Gestapóval. Ennek a szervezetnek a hálózata majdnem tökéletes volt. [...] Így a német nép hűség, hit, remény, kényszer és terror keverékéből állt.”²⁸⁶ A Birodalom sok más működtetőjéhez hasonlóan Veesenmayer is gépember volt. Nem volt neki semmi szenvedélye. (Persze egészséges férfiember volt, ám annak következményeiről szinte semmit sem tudunk.) Az antiszemitizmus sem volt szenvedélye. Tetteivel mérve természetesen keményen antiszemita volt. Sem környezetének, sem a későbbi nemzetiszocialista rendszer fixációs antiszemitizmusának hatása alól maradéktalanul aligha vonhatta ki magát. Ám azt is inkább „csak” igazodási kényszerként kezelte. Hogyan lett volna a szó hétköznapi értelmében zsidóüldöző, zsidógyűlölő az, aki a határidős értékpapírüzletek dolgában is a bemutatott módon írt és gondolkodott? Az SS-be is józan számítás alapján lépett be. Ismerte az ősi „igazság” erejét: ruha teszi az embert. Abban a világban az igazi ruha az egyenruha volt. A snájdig egyenruha. Nem sok képet ismerünk róla, ám azok zöme SS-uniformisba öltözötten ábrázolja. Igazat beszél, amikor 1947. június 18-án azt mondja: „Ha nem lett volna uniformisom, nem vittem volna semmire.”

Ő pedig sokra akarta vinni. És sokra is vitte. Igaz, ez sokak keservének lett forrása. A dohányzás is inkább rabsága, mint szenvedélye. Dohányzott, hogy megszabaduljon feszültségeitől. Dohányzott, hogy a lehető leghidegebb tárgyilagossággal gondolkodhasson. Ahogyan a határidős tőzsdeügyleteket megítélte is doktori értekezésében. Igaz, a polgári demokráciát megvetette. Ám ettől még nem vált nácivá. Demokráciamegvetését döntően elitizmusa fűtötte. Amikor pedig egészen a fogolylétig zuhant le az elitből, akkor szemrebbenés nélkül igyekszik magának a demokrácia elvéből fegyvert kovácsolni. „Hol marad annak a demokratikus alapelvnek a logikus alkalmazása, mely szerint mindenkinek azonos jogai vannak?” – írja 1946. május 12-én, Budapesten az itteni amerikai katonai misszió vezetőjének.²⁸⁷ Mert megtudta, hogy Magyarország akarja vád alá helyezni. Mert arra a randa vastag kötélre gondolt. A kommunizmust sem gyűlölte. Nem látott benne üzletet. Tudta, hogy abban a világban nincsenek jól dotált felügyelőbizottsági tagságok. És tartott is tőle. Félt tőle. Doktori témavezetője, Adolf Weber nem csupán nagy gazdaságtörténeti összefoglalójában idézte, minden bizonnyal diákjai előtt is ismétlgethette azt a *Pravdában* még 1922 áprilisában olvasható mellbeverő számot, mely szerint „a kommunista állam veszélyeztetése címen” közel kétfélmillió embert végeztek ki. Az igazságot író lap részletezése – 815.000 paraszt, 192.150 munkás, 355.250 értelmiségi, 200.000 katona, 54.650 katona, 48.500 közrendőr, 10.500 rendőrtisztviselő, 8800 orvos, 12.960 nagybirtokos – ugyan nem fedte le a mágikus kétfélmilliót, ám így is sokkoló lehetett. Ma is az.

Veesenmayer közvetlen elbeszélésből is értesült az ottani dolgokról. 1924-ben ismerte meg Mary Rexer-t, akit majd kerek évtizeddel később vett nőül. Megismerkedésük pillanatában még

285 BOKOR 1982, 12.

286 ÁBTL A-646, 16–19. *A német nép lélektanáról az 1939-45-ös háborúban /Alapelvek/* címmel. – Nincs aláírva, de a végén „A fordítás hitelül: dr. Balassa Erich r. őrgy.” olvasható. Az irat valamely nagyobb dokumentumból lett valamikor kiemelve, ahol 39–42. sz. alatt szerepelt.

287 PINTÉR-SZABÓ 1961, 69. Idézi: MATIĆ 2002, 286–287.

bizonyosan, s tán még a házasságkötés idején is voltak érzelmei. Bár lehet, hogy ekkor már inkább a célszerűség hajtotta. Ami biztos, az az, hogy évtizednek kellett eltelnie, hogy partiképesé váljon. Mary egy Volgamenti német családnak volt a leánya. Édesapja az első világháború alatt tehető tulajdonosa volt egy serfőzdeinek. Ám a polgárháború idején nem csupán földönfutókká váltak, hanem Szibériába száműzöttek is lettek. Szerencsével és sok hányattatás közepette tudtak 1919 elején Münchenbe menekülni. A papa ott tüzelőanyag kereskedésből családját csupán úgy-ahogy képes eltartani. Maryt a bajor fővárosban agrárgazdaságot tanuló Edmund annak testvérén keresztül ismerhette meg. Amikor meglátta a berlini állása, akkor született meg a döntése, hogy nőül veszi a szemrevaló kisasszonyt. Mary akkortájt egy szemésznél dolgozott asszisztensként. Nősülési tervével otthon nem aratott sikert. Az Oroszország-leánnyal (így nevezték szülei) evangélikus vallása okán sem rokonszenveztek. A völegényt ellenben a szülői ellenkezés nem tántorította el. 1934 júliusában beadta a kérvényét a Faj- és Letelepelésügyi Hivatalba. Voltak gondjaik. Nem csupán az iratok hiányossága, hanem az árja származás körül is. Ám a friss SS-tagság, s feltehetőleg Keppler védőszárnyai meghozták az eredményt. Az orvosi rutinvizsgálat kedvező eredménnyel zárult, s meglátta a szükséges engedély. Szűk körben 1934. október 4-én házasodtak össze. Berlinbe költöztek a friss férj bérelte lakásba.

A frigyet nem kísérte gyermekáldás, 1953. július 22-én hivatalosan is elváltak. Ám már nagyon régen külön éltek. Nem Höttl gonoszokdó megjegyzésének van különösebb súlya, mely szerint az asszony „fűvel-fával” csalta az urát. A háború alatt két árva gyereket vettek magukhoz, s azokat nevelték. Döntően természetesen az asszony, akit a férfi pályájának csúcsán sem hozott Magyarországra. Messze nagyobb súlya lehet annak, hogy Zágrábban volt titkárnője 1948-ban Nürnbergben eskü alatt vallott hamisan a háborús bűnökkel vádolt fogoly javára. És annak is nagy súlya van, hogy felesége a börtönben igen későn, s csupán egy alkalommal kereste fel.²⁸⁸ Nem adunk hitelt a válási akaró férjnek, hogy mentesíteni akarta asszonyát az ódiomtól: ne legyen háborús bűnös felesége. Annak ellenben igenis van súlya, hogy a volt férje halálát 19 évvel túlélő asszony halála pillanatáig viselte a Mary Veesenmayer nevet.²⁸⁹

*

A magyarországi helytartóságával szembeni kételyek fejtegetését ott hagytuk abba, hogy valójában nem volt diabolikus figura. Ha az lett volna, akkor a németek megszállta országnak az ő akarata szerinti személy, vagyis Imrédy Béla lesz a miniszterelnöke. Ám tudjuk, Sztójay Döme jutott a kormányrúdhhoz. Veesenmayer már a Kleßheimből hazafelé döcögő vonaton felvetette a kormányzónak, hogy Imrédy legyen Kállay utóda. – A zsidó? – csúszott ki Horthy száján a megvető kérdés.²⁹⁰ Partnere nagy szemeket meresztett. És a helytartónak kiszemelt, ugyancsak tehetséges, ugyancsak alapos helyismerettel rendelkező, a német érdekek képviseletében külföldön már nagyszerűen teljesített, kíméletlen homo novus minden rohama lepergett Horthy Miklós-ról. Így alakult ki Sztójay Döme személyében a kompromisszum. A magyar államgépezet pedig

288 Nürnbergben, 1947. november elsejei kihallgatásán arra a kérdésre, hogy látta-e időközben a feleségét, nemmel válaszol. Amikor találkoztak, csak 10 percet beszélgettek, mert azután záróra volt. Erre kihallgatója azt mondja: Talán eljön ismét. Veesenmayer pedig nemmel felel. „Nem jön ide szomorkodni.” „Most volt itt első ízben.” – BFL XIV.175. – 1.2.11.

289 MATIC 2002, 296.

290 BFL XIV.175. – 1.2.10., 1.2.12., 1.2.14. (Ld. még a 14. sz. lábjegyzetet.) Idézi: MATIC 2002, 220. Emlékirataiban Horthy Miklós természetesen szót sem ejt erről. A hangsúly nála azon van, hogy az eléje került Veesenmayernek „világosan” megmondta „véleményét” a megszállásról. A birodalom új képviselője pedig „bizonykodott, hogy velem való egyetértésben törekszik majd feladata teljesítésére”. A kormányzó szavai szó szerint tükrözik Veesenmayer törekvését, ám hangulatuk ellentétes irányú. Összegző mondata szerint: „számomra ő volt a birodalmi kormány irányadó képviselője, mint ahogyan ezt utóbb Nürnbergben meg is mondtam.” Valóban így történt. És ezért az ő beszámolója is azt a Veesenmayer-képet csontosította, csontosítja – hiszen az ismét kiadott emlékiratai ma is sokak számára iránytűként szolgálnak a korszak megismerésében –, melyet dolgozatunkkal megkérdőjelezünk. HORTHY 1990, 286.

az új miniszterelnökkel az élen most már valóban úgy működött, ahogy az egy szövetséges állam gépezetétől elvárható. Rendre lecserélték a németekkel való együttműködésben rest főispánokat, s az államigazgatás minden vonalán az új helyzetnek megfelelő személyek láttak munkához. A magyar gazdaság a háborús célok érdekében a korábnál lényegesen jobban zakatolt.

Közben Veesenmayer messze nem tudott kellő hatékonysággal dolgozni. Döntően nem a magyarok miatt. Sajátjai akadályozták. Nagyon rossz volt a viszonya főnökével, Ribbentrop külügyminiszterrel. Veesenmayer ugyan SS-Brigadeführer, azaz vezérőrnagy volt. De miért? Mert – ismételjük – tudta, hogy akinek nincs egyenruhája, az egy senki. Kimondottan rossz viszonyban volt Heinrich Himmler helyettesével, Ernst Kaltenbrunnerrel, Georg Wilhelm Hötterl-lel. Utóbbi a német elhárítás magyarországi főnöke volt.²⁹¹ Osztrák. Veesenmayer birodalmi német. Ezen okból is utálták egymást. Veesenmayer folyton civakodott, civakodni volt kénytelen a magyarországi német rendőri erők főnökével, Otto Winkelmann-nal is. Valójában ki volt itt a főnök? Veesenmayer természetesen azzal az ambícióval jött, hogy mindenki majd neki fog engedelmessékedni. Aztán azt tapasztalta, hogy sorban nem akartak neki engedelmessékedni. Kezdődött azzal, hogy személyét Himmler 12 fős csapattal védette.²⁹² De kivel szemben? Nevetséges lett volna azt állítani, hogy a magyarok akarják eltenni láb alól. Hiszen Bajcsy-Zsilinszky pisztolylövésén kívül a megszállás minden ellenállás nélkül zajlott le. Kétségtelen tény, hogy elszórtan voltak úri családoktól a megszállóknak szóló ebéd- vagy vacsorameghívások.²⁹³ Nem kellett ehhez nácinak, náciszimpatizánsnak lenni. Ha a németek elvesztik a háborút, akkor Magyarország is vesztes lesz, annak minden következményével. Leginkább azzal, hogy minden visszaszorul az ország trianoni területére. A tehetős zsidó származású magyaroknak természetesen eszük ágában sem volt ilyesmit tenni. Nem lehetett kétséges, hogy a megszállás, Kállay Miklós illegalitásba szorulása után a hazai zsidóság sorsa drámaian rosszabb lesz. Ismét megmutatkozott, hogy a társadalom tragikusan kettős szerkezetű.²⁹⁴ Utóbbiak főleg azt latolgatták, vajon a halálgyárakról keringő híreknek mekkora a valóságtartalma. És ha igaz is, vajon fenyegeti-e őket ilyen vész? Megvédi-e őket a kormányzó úr? Például Buday-Goldberger Leó sorsa is homokra épült reményeiről tanúskodik.

Szóval a teljhatalmú megbízott testőrei leginkább arra voltak jók, hogy védencük lépéseit figyeljék, Kaltenbrunnernek jelentsék. Aki szeptember 6-án feljelentette őt Ribbentropnál. Mert – úgy mond – nem jól képviseli a Birodalom érdekeit. Hol feleslegesen durva a magyarokkal szemben, hol megengedhetetlenül puha. Júniusában – állítólag – annyira elkeseredett nehézségei közepette, hogy feleségével öngyilkosságot fontolgatott. Veesenmayer október 4-én minden ponton cáfolta a vádat.²⁹⁵ Ám 1948-ban Nürnbergben lezajlott perében a követség 1944-ben

291 Az ő visszaemlékezése (*Die Geheime Front. Organisation, Personen und Aktionen des deutschen Geheimdienstes*, Wien, Linz, 1950) Walter Hagen álnéven jelent meg, és természetesen még a szokásosnál is árgusabb szemmel olvasandó.

292 Erre Veesenmayer vallomásai a források. Tehát további kutatást igényelnek.

293 Ezt a magyar szakirodalomban először Ungváry Krisztián írta le a Horthy-korszak „mérlegéről” írott, sokat vitatott, második kiadásában átigazított, címében módosított könyvében.

294 E kettős szerkezetéről először Erdei Ferenc beszélt a nevezetes 1943-as szárszói konferencián. Az elnevezés annyiban pontos, amennyiben a magyar társadalom kedvezményezettjei súlyos megosztottságát jelzi. Annyiban azonban magyarázatot igényel, hogy Erdei természetesen azt is mondja, hogy e kettős szerkezetű struktúra a nép széles talapzatán nyugszik. Tehát így nézve a magyarországi társadalom hármas szerkezetéről van szó.

295 BFL XIV. 175. – 1.3.3. Kaltenbrunner odáig ment Veesenmayer áztatásában, hogy – állítása szerint – a budapesti német követség „személyzete egy részének a jelenlegi katonai helyzet miatt megnyilvánuló, szemmel láthatóan negatív magatartása [...] Budapesten széles körökben kedvezőtlen kritikát váltott ki. Különösen nagy figyelmet keltenek dr. Veesenmayer teljhatalmú birodalmi megbízott egyes megjegyzései és magatartása, holott természetesen mindenki azt várja el tőle, hogy éppen a kritikus időkben energikusan szálljon szembe ezekkel a jelenségekkel, biztonságot, bizakodást és bizalmat sugárzó fellépést tanúsítva.”

Azt nem lehet tudni, hogy Veesenmayerhez mikor érkezett el a feljelentő levél. Ám az tény, hogy csak október 4-én válaszolt a vádakra *Észrevételek az ügyirathoz* címmel. Ebben „képtelenség”-nek mondja a „kiegyensúlyozatlanságát”. „Egyetlen eset sem ismeretes” ezzel kapcsolatban. Az öngyilkossági vádra

dolgozott volt sajtóattasé azt vallotta, hogy volt főnöke a megszállt országban munkaideje mintegy hetven százalékát az SS hivatalai elleni harcra fordította.²⁹⁶ Mivel magyar nyelven bő hetven esztendő múltán sem született monográfia életéről, magyarországi tevékenységéről, ezért bőven van még mit kikutatni. Az ismert forrásokat újból és újból vattatóra fogni, valóságos összefüggéseikbe elhelyezni, nemkülönben az eddig magyar részről kézbe nem vett forrásokat elemezni, az összképbe illeszteni. Igor-Philip Matic számos helyen idézett könyve, hatalmas anyagot megmozgató, a berögzült Veesenmayer-képet érdemben, sok vonatkozásban meghaladó munka. Ám a szerző a magyar históriát nem ismeri kellőképpen, olvasási szinten sem bírja a nyelvünket. Azt írja könyvében, a magyar anyag a részletekben igen, ám a „a történelmi összképen belül” aligha hoz majd változást.²⁹⁷ Mivel mély meggyőződésünk szerint az összkép és részletek között mindenkor szerves kapcsolat létezik, ezért e magabiztos állítással szemben illő alázattal szemernyi kételyünket fejezzük ki.

így felel: „tény az, hogy a gyakran mértéken felüli munkamegterhelés miatt törvényszerűen átmeneti fáradtság jelei mutatkoztak, mivel gyakran napokon át csak néhány órai alvást engedhettem meg magamnak.” Elismeri, hogy a Weiss Manfréd-gyári és az Imrédy-eset „súlyos gondokat okoztak neki” és Triska követségi tanácsos előtt így beszélt: „inkább keresztüllövök egy golyót a fejemen, minthogy arról az útról, amelyet a kötelesség és a meggyőződés ír elő, letérjek.” Vagyis ezzel azt mondja, hogy Kaltenbrunner kiforgatta a szavait.

296 Uo. XIV.175. – 1.2.5. Kurt Brunhoff vallomása. Mivel a derék volt beosztott azt is állítja vallomásában, hogy Veesenmayer „saját szakállára” Horthy Miklóssal együtt „Magyarország érdekében” politizált, ezért – no meg annak okán is, hogy a gondolatmenet roppant hasonlít a fogoly következetesen alkalmazott menekülési stratégiájára – a hetven százalékos arány bizonyosan alaposan redukálendő. Ám annyira mégsem, hogy abból semmi ne maradjon.

297 „Veese Mayer wurde 1945/46 ca. acht Monate lang von den ungarischen Behörden als Zeuge in Budapest vernommen. Mangels ungarischer Sprachkenntnisse bleiben diese Vernehmungsprotokolle, sofern sie nicht in einer Publikation westlicher Sprache übersetzt wurden, in der vorliegenden Arbeit unübersichtlich. Zwar ist möglich, daß die Hinzuziehung der ungarischen Vernehmungsprotokolle in Detailfragen das Bild von Veese Mayers Tätigkeit abrunden würde, eine Änderung im historischen Gesamtbild ist jedoch nicht zu erwarten. Die ungarische Forschungsliteratur wurde insoweit berücksichtigt, als von ihr Übersetzungen in eine westliche Sprache vorliegen.” MATIĆ 2002, 13. 20-as lj.

Nekem semmi sem sikerül ebben az országban. Szekfű Gyula

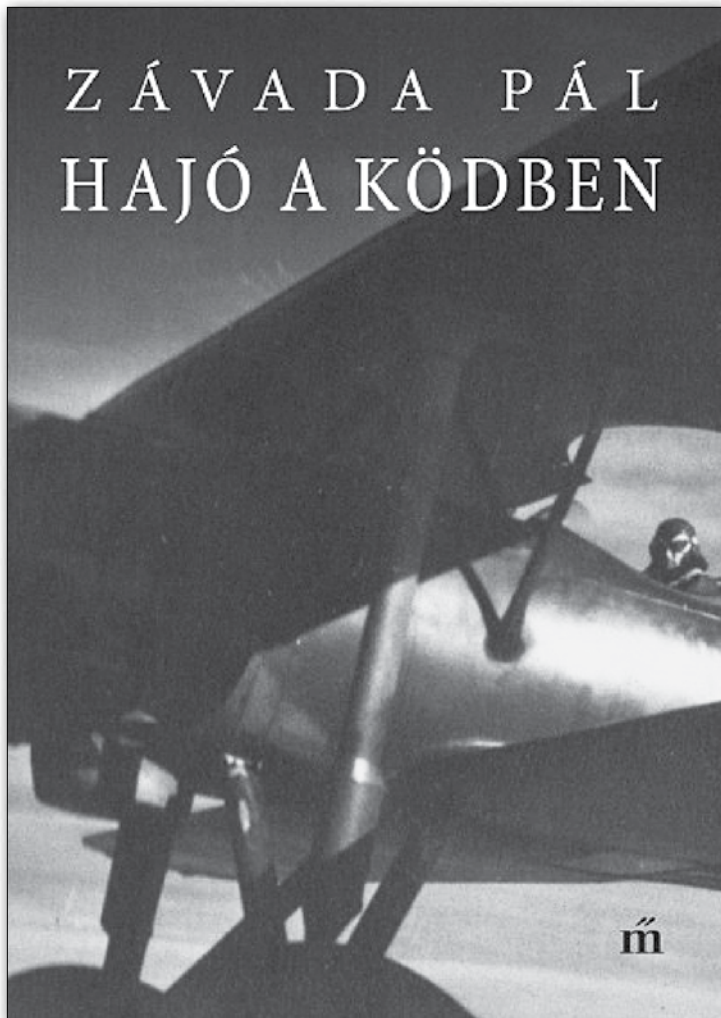
Kevesen gondolnák, hogy e keserű szavakra Szekfű Gyula (is) fakadt. Ő akkor mondta ezt 1943-ban, amikor barátjától, a már többször szóba került Szegedy-Maszák Aladártól megtudta, hogy nem utazhat el Törökországba. Az egyik legnagyobb, tán a legnagyobb magyar történésznek zsidó származású osztrák asszony volt a felesége. Bár a hazai közvélemény – húzzuk alá ismételtlen – „csak” három ún. zsidótörvényt tart számon, az 1942 tavaszán hivatalba lévő Kállay-kormány (amint azt a vonatkozó fejezetben részletesen bemutattuk) néhány hónapon belül még két újabb ilyen törvényt szavaztatott meg. Magyarország a hitleri Németország szövetségi rendszerének volt a tagja, így történt, hogy trianoni területe közel megduplázódott. Mint az életben, úgy a történelemben is mindenért fizetni kell. 1942. október 14-én vette kézhez a budapesti német követ Berlinből azt az iratot, amelyben a Birodalom azt követelte, hogy a zsidókérdés „megoldásában” végre Magyarország is illeszkedjék be Hitler Új Európájába. Innen nézve – és valamire való történésznek természetesen döntően innen kell néznie, újfent a belépési pontok fontosságát súlykoljuk – az öt törvény terhe is viszonylagossá válik. Ám ami a nagyobb összefüggések világában relatív, az az érintettek – és ebben bizony a közvetlenül sújtottakon túlmenően az egész magyar társadalom beletartozik – szempontjából szemernyit sem viszonylagos, hanem irdatlanul hatalmas súlyú. Szekfű Gyula a hatalom védte bensőség pozíciójából törekedett az ország egész lakossága számára élhetőbb világot teremteni. Következőleg minden bizonnyal bőven volt értesültsége arról, hogy ha fontos számára a házassága, neje élete, akkor mégsem szabad itthon maradnia, másik hazát kell bizony keresnie.

Az isztambuli magyar kolóniának volt egy Vendel nevű jezsuita pátere. Neki támadt az a gondolata, hogy a hitbuzgó katolikus történész húsvét előtt tartson az ottani híveknek előadást. Szekfű alkalmat látott az előadás megtartásában arra, hogy nejét biztonságba menekítse. Úgy, hogy Törökországon keresztül Angliába utazzon. Oxfordban tervezte letelepedésüket. Jó kapcsolatot ápolt Macartney Elemérrel, aki kész volt számára a neves Oxfordban munkalehetőséget teremteni. A *Magyar Nemzet* című újságnak egy Frey András nevű fiatalember volt a törökországi tudósítója. A Külügyminisztérium természetesen számon tartotta a publicistát, a tekintélyét joggal óvó historikus pedig tudni akarta, hogy milyen komolyságú hallgatóságra számíthat. Mivel effajta kérdést az akkori viszonyok között csak fedetten lehetett megtenni, ezért táviratában a Külügyminisztérium azt tudakolta, hogy a „kérdéses könyvek” kaphatóak-e? Igenlő válasz volt a kedvező, nemleges pedig a kedvezőtlen. Igenlő választ kattogtak a gépek. Szegedy-Maszák azért működött közre a terv kivitelezésében, mert Szekfűben nem csupán „Magyarország legnagyobb élő történetíróját” látta, hanem azt a személyt is, „aki a múltban, a reformkorszak hagyományában gyökerező és változást sürgető politikai irányzat szellemi vezére”, aki ekképpen „felismerte a népfront szükségét, eredményesen tud majd fellépni Magyarország szóvivőjeként, és szembe tud fordulni az októbrista emigráció propagandájával”.²⁹⁸

Álljunk itt meg egy szóra. Szegedy-Maszák Aladár, sokan másokhoz hasonlóan, mélyen elítélte a korabeli Magyarország szégyenteljes szociális viszonyait. Amikor Szekfűben olyan személyt lát, aki majd Angliában „szembe tud fordulni az októbrista emigráció propagandájával”,

298 SZEGEDY-MASZÁK 1996, II, 227.

ZÁVADA PÁL HAJÓ A KÖDBEN

37. A regény cselekménye a Weiss-Chorin-Kornfeld-Mauthner családnak a derekegyházi kastélyban töltött utolsó, 1943. évi karácsonyi összejövetelén játszódik. Szekfű Gyula akkor már régen tudja, hogy neki az sem sikerült – miközben valójában életében sokak által irigyelten sok minden sikerült –, hogy osztrák zsidó származású nejével elhagyja a hont. A Derekegyházon összejöttek majd hónapok múltán elmehetnek. De miként? A magyar ipar fellegvára német kézbe adása árán...

és így az értesülések – közöttük nagy hangsúllyal Ullein-Reviczky neve is – a Führer asztalára kerültek. E helyzetében a sajtófőnök berlini számláját nem akarta még Szekfű Gyula disszidálása tényével is megtétni. Némi habozás után nemet mondott. A historikus ezt meghallván fakadt a jelen fejezetünk élén szereplő kijelentésre.

Szekfű Gyulának is igen érzékeny, vagyis gyenge idegzete volt. Nem becsüljük le a tépettfülű birkózókat sem, ám bizonyos, hogy az az empátia, amely nélkül képtelenség avatott historikussá válni, másfajta idegzetet követel, mint amivel a ringen belül lehet eredményes az ember. Ebből

akkor arról a fájdalmas tényről beszél, hogy a bukott forradalmárok a Horthy Miklós kormányzó neve fémjelezte rendszer²⁹⁹ eltakarításának vágától elvakítva az országot trianoni ketrecében örök időkre fogva tartani akaró kisantant járszalagjára kerültek. 1943 tavaszán Szegedy-Maszák még nem osztályvezető, Ullein-Reviczky Antal, az 1939 végétől egyesített sajtó- és kulturális osztály irányítója nála befolyásosabb. Ő volt Bárdossy László miniszterelnök „sajtókapitánya”. Amin azt kell érteni, hogy keményen érvényesítette főnöke németorientációs politikáját. Ám míg Bárdossy a moszkvai, majd a sztálingrádi/doni vereség után, sőt a háború utolsó pillanataig mindent a német kártyára tett fel, a sajtófőnök megértette az új idők szavát. Eredetileg Ullein Antal, aki a nagy névmagyarosítási kampány idején (édesanyja Reviczky-lány) veszi fel az Ullein-Reviczky nevet. Magyarországi német, mégsem úszik a disszimiláció nem keveseket akkortájt magával sodró árával. Angol arisztokrata hölgyet vesz nőül, s az új rokoni szál még inkább az angolszász vonalra inspirálja. Jó embere lesz Kállay Miklósnak, aki kormányfősége első pillanatától – a máig kipusztíthatatlan buta közbeszéddel szemben ismételjük itt is – semmiféle hintapolitikát, kállai kettőst nem folytatva, hanem „csak” a nagy németbarát szólamok fedezékében végzi azt a reménytelen feladatot, hogy az ország sajkáját eloldozza a megérdemelt pusztulásába tartó Birodalom gályájától. Ugyan – a kipusztíthatatlanul rögzült buta beszéddel szemben – nem volt semmiféle kísérlete a háborúból történő kiugrásra, de valóban számos helyen béketapogatózási kísérleteket folytatott. E törekvéseiben bizonyult jó emberének a sajtófelelős. Ám e lépések nem kellő fedettséggel történtek,

299 Ld. a 58. jegyzetet.

következően téves az a következtetés, mely szerint az 1920 és 1943 között hét kiadást megért *Három nemzedék* című, valóban páratlan sikert aratott könyve valamikor is feledtette volna vele azt a boszorkányüldözést, amelyet az 1913-ban, harmincesztendősen kiadott *A száműzött Rákóczi* című könyvéért szabadítottak rá.³⁰⁰ „Engem – emlékszik vissza 1945-ben – valamikor úgy meghurcoltak, mint egyetlen könyvért még senkit sem valamely nemzeti társadalomban s ebből az a »hasznom« támadt, hogy amit utóbb mondtam vagy írtam, szélesebb körökben veték tudomásul, semmint ez Magyarországon egy tudományos írónak kijárt volna. Így azt sem tudom, vajon az én Hitler-ellenes nézeteimet olvasóim tényleg »konszolidációs« alapon helyeselték-e [...]. Aki egy könyvet a sikerétől függetlenül tud megítélni [...], az a *Három nemzedéken* is észreveszi, hogy ez a hit hozta létre. Aminthogy hatásával tényleg hozzájárult a világháború előtti cinikusan áldemokrata »úri« világ alapjainak megrendítéséhez, s amikor utóbb észre kellett vennem, hogy Széchenyi példája és a morális követelések nemzeti életünkben csak frázisként szerepelnek, levontam ennek is tanulságait s a »neobarokk« korról, mely annyira elütött attól, amit kívántam, elmondtam véleményemet a *Három nemzedék* függelékében. Azok pedig, akik az államot kezükben tartották, nagyon is tisztában voltak azzal, hogy nem tartozom közéjük – Klebelsberg grófnak, mint kultuszminiszternek nagy fáradságába és körültekintésébe került, hogy számomra Budapesten tanszéket szerezzen s mikor hazatértem, a vezető titkos társaság, esetleges hatásomnak elejét veendő, bojkott alá helyezte könyveimet.”³⁰¹

Bár a történelemszakmában ritka egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy Szekfű Gyula soha nem jutott a *Három nemzedék* című munkája feletti – saját későbbi cselekedeteivel egyébként összhangban megtehető – önbírálatig, az idézett szavak merőben másról szólnak. Azt a mély meggyőződését tanúsítják, mely szerint a szükséges mértékig ezt az önkritikát ő igenis megtette. Ráadásul – hánytorgatja fel – a rendszer oly mértékben nem ismerte el szolgálatát, hogy a korszak kultúr pápája csak nagy fáradsággal és körültekintéssel tudta számára azt a nyomorult tanszéket megszerezni.

*

1944/1945-ben az ország – miközben a Szovjetunió 180 ezer katonája élete árán földjét a német és velük szövetséges hadaktól megtisztította – jelentős mértékben elpusztult. A győztes nem akart rögvést szovjetizálni. Határán megbízható szövetségeseket akart látni. Ennek érdekében nálunk a számára ideológiailag rokon Magyar Kommunista Pártot támogatta hathatósan. E párt élén tehetséges, politikához értő emberek álltak. „M[agyar]o[rszág].-nak nagy szerencséje, hogy olyan poglavnikokat kapott, mint Révai, Rákosi. (Örömmel olvasom a beszédeiket: látszik, hogy nem M[agyar]o[rszág]-[o]n tanultak politizálni.) De M[agyar]o[rszág]-[o]n vannak Szekfűék, szocdemek stb.: ezeket kár vadítani – újabb munkákkal, amelyeket arcátlanság is lenne a történetek után megírnom. Én megleégszem: ha azt, amit húsz év alatt írtam, megvédték, s Püski (minthogy csaknem teljesen megsemmisültek) újra kinyomatja” – írja a kommunisták iránti kedvező elfogultsággal bajosan vádolható Németh László Illyés Gyulának, fegyvertársának 1945. szeptember második felében.³⁰²

A magyar kommunista vezetők messzemenően tisztában voltak a Moszkvától való függésük lehetőség szerinti enyhítésének végtelen fontosságával. E téren bármily szerény eredmény elérése is a hazai belpolitikában – tudták – jól kamatozó siker. Következőleg szemernyit sem alterálta, mert nem alterálhatta őket az afféle líra, amivel – mondjuk – a polgári Csécsy Imre, vagy a szociáldemokrata Horváth Zoltán akarta őket befolyásolni. A Magyar Radikális Párt újjáalakításán fáradozó Csécsy Imre (komoly politikaismeretét mellőzve) azt nehezményezte konkrétan, hogy náluknál jóval nagyobb közfigyelem jutott annak a Szekfű Gyulának, akit ők nemes egyszerűség-

300 Ld. részletesebben a 34. lapon írottakat.

301 ÚJ SZELLEMI FRONT 1945, 39–40.

302 NÉMETH 1993, 477. (503. sz. levél)

gel a letűnt rendszer ideológusának tartottak. „Rákosiék forrón összebarátkoztak Szekfűékkel. A reakciós értelmiség fontosabb nekik, mint mi, akik hívek maradtunk a progresszióhoz. Ez a réalpolitika! [...] Szekfűék hamarabb lesznek kommunisták, mint mi, akik velük szemben is tartjuk elveinket. Már aki tartja. [...] Sokszor nagyon el vagyok keseredve. Ezért vártunk, túrtünk huszonhat éven át, hogy most semmibe vegyenek bennünket? Jobbról támadnak, balról negligálnak” – jegyezte fel 1945. június 12-én naplójában.³⁰³ A szociáldemokrata Horváth Zoltán pedig pártja lapjában 1945. május 6-án így írt: „Az a szellemi légkör, amelynek Szabó Dezső egyik legtehetségesebb képviselője volt, termelte ki Magyarországon a nem kevésbé tehetséges Szabó Lőrincset és Németh Lászlókat. Ebben a légkörben nőtt ki a fasiszta és félfasiszta írók serege, akik egy tisztábban látó és helyesebben ítélő szellemi vezérlés alapján jobbra hivatottak lehetnek volna. Ezek az írók részesei annak a szellemi alapnak, amelyre a politikusok a fasiszta Magyarországot felépítették.”³⁰⁴ Ezért a kommunista politikusoktól a népi írók visszaszorítását követelte. Nyílt kapukat döngettek. Hiszen Révai Józsefnek és társainak az volt a céljuk, hogy úgy tegyék szövetségessé Szekfű Gyulát és a népi írókat, hogy közben tőkét kovácsolnak a közöttük lévő ellentétekből.

Mert – például – mi is volt a reális magva a kommunisták és a „letűnt rendszer ideológusa” összebarátkozásának? A higgadtan mérlegelő bárki pontosan eligazodhat Révai Józsefnek a *Szekfű Gyula útja* címmel a *Szabad Népb*ben 1945 áprilisában írt vezércikke ismeretében. „Szekfű Gyula, az ideológus és történész, nem áll közel hozzánk. Még megtérésében sem vérbeli demokrata; mint konzervatív mondja ki a marasztaló ítéletet az országvesztő »középosztály« fölött. De éppen abban, hogy konzervatív létére mondja ki az ítéletet és ismeri fel a munkásság és a parasztság nemzetmentő hivatását: van bizonyos erkölcsi és tudományos bátorság, mely előtt meg kell hajolni. Tudományos és erkölcsi bátorság nélkül Szekfű Gyula az utolsó néhány évben nem fordulhatott volna szembe mindazzal, amit az elmúlt negyedszázad alatt hirdetett. A *Három nemzedék* szerzője, az 1919-es ellenforradalom egyik vezető ideológusa, a germán-magyar történelmi »közösség« hirdetője, a magyar szabadságharcok szkeptikus bírálója, aki évszázados függetlenségi harcainkat hamis német analógiával »kismagyar« törekvéseknek bélyegezte, [...] a 25 éves rendszer vezető történettudósának »megtérését« el kell fogadni, még ha nem meaculpázás formájában történik is. [...] De azt sem hallgathatjuk el, hogy Szekfű Gyula még nem ért annak az útnak a végére, melyen elindult. Előadása után nyugtalanul kérjük, vajon nem csak azért fordult-e az országvesztők ellen, mert hűtlenül sáfarkodtak a 25 év előtti »eszményekkel« és vajon helyesli-e nemcsak a magyar demokrácia előretörését, hanem a magyar demokrácia *eszményeit* is?»³⁰⁵

Nos, amikor Szekfű Gyula nem sok gondolkodás után igent mondott a négy demokratikus magyar pártnak szovjet részről is helyeselt megkeresésére, s ebből következőleg elvállalta, mert el kellett vállalnia, hogy Vlagyimir Iljics halála évfordulóján 1946 januárjában ő mondjon ünnepi beszédet a Magyar Állami Operaházban, akkor beszédének hangszerelésében egészen bizonyosan befolyásolta Révai József sok hónappal korábban kifejezett ezen nyugtalansága. „Lenin világpolitikai megfigyelései szinte páratlan éleslátásról tesznek tanúságot [...] abban is, hogy a forradalmi átalakulás keretszervének nem a polgári értelmű parlamentet, hanem a munkás- és paraszttanácsokat, a szovjeteket jelölte meg. [...] a forradalom kitörése *előtt* fogalmazta meg az erők azon formáját és funkcióját, mely proletárdiktatúra néven kiküzdötte a nagy változást, s utána magára vállalta az új rend létrehozását. [...] A proletárdiktatúra rendszerében a párt a vezető erő, az a párt, melynek újra és újra való megtisztításán és megerősítésén annyit fáradozott. De a proletárdiktatúra nem a párt diktatúrája. A párt mint élcsapat mögött ott áll az egész proletariátus, és bár a diktatúra erőszakon nyugvó hatalmi rendszer, a párt az ő hatalmát a proletártömegek bizalma nélkül *nem* gyakorolhatja. [...] nincs a történelemben még egy szellemi ember, akinek íróasztalnál, magános sétákon, álmatlan éjszakákon megszületett gondolatai olyan óriási tömegek életét befolyásolták

303 STANDEISKY 2005, 9–10.

304 Uo. 11.

305 ÚJ SZELLEMI FRONT 1945, 12.

volna, mint Lenin gondolatai: Oroszország népeit, s utóbb az elveit valló pártokon keresztül jóformán a földkerekség minden országát. És bizonyára nincs hozzá hasonlítható gondolkodó, akinek sikerült volna [...] racionális álmait hiány nélkül, az elsőtől az utolsóig megvalósítani, az életbe átültetni. Ez történt Lenin forradalmi éveiben, ez a polgárháború és az intervenció háborúk alatt, ez a győzelem élvezése idején, a Szovjetunió berendezésekor.³⁰⁶

Még az, aki nem tudja, hogy 1924-ben, tehát Lenin akkor 22 esztendővel korábban bekövetkezett halála évében az ellenforradalmi Magyarország ideológusaként merőben másként nyilatkozva ezen életmű nagyságáról és jelentőségéről konkrétan Szekfű Gyula mit is mondott, az sem tud megszabadulni attól a meggyőződéstől, hogy ezen orbitális túlzások elmondásánál az előadó ajkán ott bujkált az ironia. „Jelenünk tapasztalatai azt mutatják, hogy a legjobbak kiirtása ha másutt nem, de Oroszországban megkezdődött és nagy előhaladást tett. A szovjetek kipszítván az orosz intelligenciát, melynek bátorsága és értelme is volt arra, hogy meg ne hódoljon a kommunista lázálomoknak, országukat körülbelül arra a színvonalra süllyesztették vissza, mint mikor az oroszok felett néhány százezer tatár uralkodott a fegyver és a félemlítés eszközeivel. Most azonban a fölemelkedésnek a szovjetek minden örjögése mellett is gyorsabb és nagyobb a lehetősége: a kapitalisztikus világrendszerbe újra beillesztett Oroszország külföldről könnyen meg fogja kaphatni a restaurálásához szükséges jobbakat, az intelligenciát addig is, míg az új kapitalisztikus-rendi állam ki nem táplálja a régi helyébe az új középosztályt.”³⁰⁷ Ám az ironia sem adhatott kellő védelmet Szekfű Gyula 63 esztendő során sokat próbált, ezért korán előregedett szervezetének, hogy az előadás súlyát elviselje. Alig hagyta el az emelvényt, a függöny mögött összeesett. A leghozzáértőbb és leggondosabb orvosi segítség is csak hónapok múlva tudta úgy-ahogy munkaképessé formálni.

*

A cselekvő ember döntései számtalanszor fogaskerékszerűen kapcsolódó, s mégis egymásnak merőben ellentmondó szempontok mérlegelésével, az idő vasmarkának szorításában születnek. Ám az utólagos visszatekintőnek már jóval több lehetősége van a higgadt mérlegelésre, a biztos eligazodásra. És ilyen lehet maga a tettét megcselekedett egyén is. Szekfű Gyula 1946 szeptember második felében Kornfeld Móric barátjához írt levelében így tekintett vissza nagy fontosságú döntéseire: „A moszkvai dolgot nem sok habozás után fogadtam el; *Budapest ostroma végén már rájöttem arra*, hogy – hacsak újabb világháború nem lesz – a mi sorsunkra a Szovjetunió lesz döntő befolyással. Ezzel tisztában voltam, s amint elkezdtem újra tanítani, hozzákezdtem a két világháború közti magyar történelem megírásához (képviselőházi naplók, újságok stb. olvasásához [...]). S akkor jött a négy párt felhívása, az oroszoktól is támogatva, hogy Moszkvába menjek. Ez volt a második evidens lehetőség életemben, hogy elveimet ne csak írásban terjesszem. Te tudod, hogy az elsőt, az isztambuli hívást nem utasítottam ugyan el, de nem is szorgalmaztam eléggé – s itthon maradtam. Most erre az új lehetőségre megszólalt a lelkiismeretem, és hogy másodszor elutasítani a könyvek elhagyását gyávaság is lenne. Tárgyilag pedig: meggyőződésem, hogy az ország érdeke, hogy a Szovjet lássa, hogy *akarunk* melléje állni, s főként, hogy a polgáriak, a szellem emberei, s a katolikus sem ellenség többé. Hiszem, hogy az oroszok így is fogták fel, sajnos a hazai fejlemények, elsősorban a katolikusok, az én bizonyításom hitelét azóta is megtépázták. Ma, végül is, a jobboldaliak tiszta kommunistának és árulónak tartanak – egy öreg fasiszta szeretne már jelen lenni az akasztásomon, a baloldaliak persze konzervatívnak, úgyhogy megint meg vagyok győződve, hogy jó úton járok, mert minden oldal helyteleníti.”³⁰⁸

*

306 Idézi: DÉNES 2015, 374.

307 Uo. 373.

308 KORNFIELD 2006, 358–359. – Kiemelés: P. P.

Azóta évtizedek suhantak tova, rendszerek hullottak a semmibe. A ma történésze döbbenetesen konstatálja nagy elődje vallomásából a kiemelt három szót. *Budapest ostroma végén* jött csak rá arra, ami akkor már nagyon sokaknak evidencia volt. Azt, hogy osztálya mennyire vak volt, már régen tudjuk. De, hogy személy szerint ő is? Az mélyen lehangoló. Hiszen akkor már bő három esztendeje mögötte a *Népszava* karácsonyi számában írt nevezetes cikke. Három esztendeje már megtörtént visszavonulása a Történelmi Emlékbizottság elvállalt elnöki posztjáról. Úgy tudtuk, azért vonult vissza, mert a belügyminiszter figyelmeztette, ne legyen szellemi előkészítője egy kommunista rendszernek. Sok itt a bizonytalanság, de az megmásíthatatlan tény, hogy az Emlékbizottság 1942. március elsején publikált névsorában lámpással sem látható a neve. Két dolog ellenben feltétlenül kedvező. Az egyik az, s ily világossággal az csak ebből a levélből világlik ki, hogy a tervezett angliai útnak igen erős volt a közösségi oldala. Legyen végre ennek az országnak a béketárgyaláson erős aduja arra, hogy a győztesek ne kezeljenek bennünket úgy, mint 1918 után tették. Most ne a tudottat hánytorgassuk fel. Tudniillik, hogy ez 1947-ben is lehetetlenség volt. Ám 1943-ban legalább volt egy magyar Külügyminisztérium, ahol voltak, akik hajlottak erre a gondolkodásra. És volt egy nagy név, melynek viselője kész volt a misszióra. A másik sem kisebb jelentőségű. Ha késve is vette tudomásul, hogy mi lesz hazája sorsa 1945 után, ám a pillanat bekövetkeztétől tisztában volt azzal, hogy új Zápolya-korba érkezett az ország. Tehát nemhogy haszna, nemhogy érdeke nem fűződött a moszkvai emisszáriusi szerep elvállalásához, hanem látta: az várhatóan szörnyű belső küzdelmekbe fogja taszítani, mégis igent mondott. Igent mondott, mert tudta: az ország érdeke, hogy a Szovjet lássa, hogy *akarunk* melléje állni, s főként, hogy a polgáriak, a szellem emberei, s a katolikus sem ellenség többé. Jó, rendben van, akkor ez csak saját magának hozott belső békét, ám tettének nemességét nem értették meg. De vajon még mindig nem lehet a sárdobálást abbahagyni?

A homo politicus Ortutay Gyula, és az ő naplója

38. Egy alkalommal Marival (Gyöngyössy Katalin) beszélgetve Szabó/Mensáros László József Attilát idézi: – Ha beomlanak a bányát / vázazó oszlopok / a kincset azért a tárnák őrzik és az lobog. / És mindig újra nyitnák / a bányászok az aknát, / amíg szívük dobog – mire Mari (nyitott ajtón kopogtatva) figyelmezteti: De Ő is azt mondta: – Az ember végül homokos, / szomorú, vizes síkra ér, / szétnéz merengve és okos / fejével biccent, nem remél.

Ortutay Gyula (1910–1978) sokra készülő, nagy nemzedék tagja volt. Kiemelkedő képviselője annak a haladó erőnek, amely átgondolt programmal törekedett hazánk modernizálására, a (részeredményei ellenére) szerkezetében, mentalitásában elmaradott – Horthy Miklós kormányzósága alatt kiépült – rendszer leváltására. Egyik képviselője e teljesíthetetlen vállalásában elbukó nemzedéknek.³⁰⁹ Elbuktak, mert az 1945. év ezer esztendőit lezáró óriási, *egyetemes történeti léptékű* fordulata az addigi *hazai* politikai, társadalmi, gazdasági elit túlnyomó hányada akarata ellenére

³⁰⁹ Egyenlő mércé esetén természetesen nem csupán a Horthy Miklós kormányzó neve fémjelezte rendszer, hanem az 1945 utáni világ részeredményei is láthatóak.

történt. Elbuktak, mert az új világot kezdettől külső nagyhatalom nyomása, majd monopolizáló befolyása alatt építették. Elbuktak, mert az új eliten belüli eltérő erők versengését az első perctől torzította az országot felszabadítva megszálló nagyhatalom beavatkozása. Mert a beavatkozók még a támogatott erők önállóságát sem túrték el. Elbuktak, mert az általuk is működtetett modell – történelmi mércén mérve – nem bizonyult tartósnak. Az új hatalom a Magyar Rádiót és a Magyar Távírási Irodát Magyar Központi Híradó elnevezéssel egyesítette, s élére 1945. január 18-án Ortutay Gyulát állította. Ő munkáját megkezdve „természetesen” a BBC-vel is hírcse-re-megállapodást kötött. Ezt megtudván Kliment Jefremovics Vorosilov marsall – az 1947. évi párizsi békekötésig a magyar állami főhatalmat gyakorló Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke – közölte Ortutayval: ha még egyszer hasonló t cselekszik a megkérdezésük nélkül, elvásztják a fejét a nyakától.³¹⁰

Ha Ortutay Gyuláról ma valamit nem szakmabeli tud, akkor nem ezt, s bizonyosan nem az ehhez hasonló súlyú tényeket ismeri: jóllehet minden más tény ezek alapzatán nyeri el értelmét. Leginkább csak azt tudja, hogy kriptokommunista, tehát nyilván jellemtelen fráter volt, akinek nevéhez ráadásul az egyházi iskolák kíméletlen államosítása fűződik. A kommunista párttagság összetett történet, ám a katolikus egyházzal vívott ádáz küzdelem valóban így volt. A sok tudatlanság torzította, alaptényeket negligáló „tudásából” bizonyosan az *is* hiányzik, hogy a későbbi kíméletlen államosító egyetemi tanulmányai előtt a szegedi piaristák diákja volt.³¹¹ Akinek – amint naplójának vallja – a katolicizmus gyermekkorától „jó hosszú ideig az életnek egyik legmagasabb létformája volt, tán legnagyobb szellemi élményem és lelki-érzelmi kapcsolódásom magyarságom mellett”.³¹² 1938-ban, az első zsidótörvény elfogadásának esztendőjében veszi nőül a félig zsidó *származású* Kemény Zsuzsannát. Ezért, ha ugyanitt azt írja, hogy a zsidó kikeresztelkedések miatt most kiábrándult – akkor abban szemernyi antiszemitizmus sincs. Sokkal inkább ebből a nézőpontból is vallásának a nagyra tartása.³¹³ Ezután majd’ másfél esztendővel később, 1940. április derekán rádiós közvetítés előkészítésére Pannonhalmán jár, s „a jó papoknál” igen kellemesen érzi magát. Naplója szerint lelkében a kikeresztelkedések sok visszás vonása okozta említett rossz érzése zárójelbe került: „ismét találkozhattam ifjúságom nagy élményével, a jó tradíciójú katolicizmussal, a műveltség, ízlés és emberiség szellemével, amellet a papi kedélyességgel, aminek katolikus formája humánusabb, mint református papjainké. Hiába, azt az ezer s néhány száz esztendőt sohasem tudja már behozni a protestantizmus. S ráadásul fermentum-jellegét is mind jobban elveszíti”.³¹⁴ Egyszóval bármily hevesen is irányítja majd a modern kor követelményéből vajmi keveset megértő, magát az ország első zászlósúrának tartó Mindszenty József egyháza elleni küzdelmet, az éppen belső meggyőződése ellenére, s a harc természetéből táplálkozott. A higgadtan mérlegelő történész vele együtt mondja: azt vitte véghez – természetesen messze nem egyedül, a korszellem parancsára cselekedve –, amit báró Eötvös József nem tudott megtenni: vagyis az iskolák államosítását. Soha ki nem hevert lemondásával pályafutásának leglényegesebb időszaka akkor fejeződik be, amikor a kiépült kommunista diktatúra terrorrendszeré válik.

310 ORTUTAY 2009, 10. – Tátrai Zsuzsa visszaemlékezése.

311 Akik kevesen tudják, azok többsége szemében így még nagyobb a gaz hitehagyott bűne.

312 ORTUTAY 2009, 19. – 1938. december 23-i bejegyzés. – A nyíri és rétközi paraszttmesékről 1935-ben érkező néprajzkutató Ortutay azért jut mélyebb megértésre, mert „a valóságnak csupán egyik oldalát erőszakosan hangsúlyozó szemlélet”-tel szemben, amelynek okait „világosan” a 19. század fölfogásmódjaiban találja meg, a vallásosságnak a „termékenyítő légköréről” értekezik. In: ORTUTAY 1973, 23–24.

313 „A liturgia gesztusaiban a szimbólumokon is túlmutató etikai és eszmei értékeket fedeztem fel, és vallásomban a társadalomszervezésnek nagy példáit tiszteltem. Annyi mindenre tanított a katolicizmus. És most kiábrándultam, hideg szomorúsággal figyelem a vakon, pánikban menekvő zsidók keresztelését, sajnálom őket, sajnáltam vallásomat, nemcsak azért, mert a zsidóságnak ez a mai kikeresztelkedési törekvése minden őszinteség és ízlés nélkül való, s reménytelen is egyben, hanem azért is, mert a vallásnak akaratlan mechanikus és üzleti oldalait mutatta meg, hiábavaló üzlet, rossz részvények.” ORTUTAY 2009, 19.

314 ORTUTAY 2009, 111. – 1940. április 21-i bejegyzés.

Ortutay olyan néprajztudós volt, akit alkata *homo politicus*nak predestinált.³¹⁵ Képességeivel túlzottan is tisztában lévő briliáns elme. A számára e földön megadatott hatvannyolc esztendőből³¹⁶ csak az 1945-től elkezdődött fél évtizedet élte meg úgy, hogy azt gondolhatta, képességeinek megfelelő *közéleti* feladatokat lát el. Bár naplót egészen fiatal korától vezetett, a zsenék egészét később megsemmisítette. Azt a majdnem 1500 gépírt oldalra duzzadt naplófolyamot, amelyet 2009–2010 óta három nyomtatott kötetben ismerhetünk, 1938. december 23-án kezdte írni, az utolsó sorokat 1977. június 8-án, halála előtt kilenc hónappal kopogta le. Amikor a gépelés erejéig még valamelyest fékezhetette a benne munkáló gyilkos kórt. A naplókötetek publikálása, valamint az ő és jeles kollégája, Tálasi István születése 100. évfordulóján az MTA I. Osztálya és Néprajzi Bizottsága által rendezett tudományos emlékülés, s az a terv, hogy a Trefort-kertben szoborfej emlékeztessen rá, élénk vitát, a rá méltón emlékezők vereségét eredményezte. Az „antikorszakos gondolkodásra” számos rendszerváltoztatáson át szoktatott társadalmunkban nincs ezen mit csodálkoznunk.³¹⁷ A demokratikus intézményrendszer adta lehetőségek birtokában ellenben el lehet és el kell mondanunk: dekorálhatták ugyan a szocialista évtizedekben rengeteg tisztséggel Ortutay Gyulát, lehetett ő 1957-től hat esztendőn át az ELTE rektora, fűződhet nevéhez egyetemi kollégák vegzálása, eltávolítása, lemondatásától – 1956 előtt és után – mégis a szocialista világ lényeges döntésektől tudatosan távol tartott (esetenként a döntéseket megvalósító) közszereplője volt.³¹⁸

Az ő naplója sem egyenletes. Sem időbeliségében, sem tartalmasságában.³¹⁹ Éppen arról a fél évtizedről olvashatunk csak szemernyit, amikor országos politikusként élt. Ám rossz nyomon jár, aki azt gondolja, írja, hogy félt volna szembenézni önmagával, félt volna megírni az igazat. Bár való igaz: Ortutay Gyula nem a bátrak társaságának volt a tagja.³²⁰ Ám annyira soha nem volt gyáva, hogy naplójában ne lett volna képes magát – számos esetben szélsőségesen keményen – ostorozni.³²¹ Ezt annál is könnyebben megtehetette, hiszen piarista kisdíák korától ismerte az effajta lelki gyakorlatok mechanikáját, azok lelki egészséget javító hatását. Műve – minden egyenetlensége ellenére bátran illik ide e szó, hiszen az talán egész írói munkásságának legjelen-

315 A kifejezés valódi értelmét a *homo privatus*szal szemben nyeri el. A reformáció idején Luther Márton, majd általa inspiráltan Kálvin János az Ószövetség kapcsán tett különbséget a kétféle életvezetés között. Lásd erre vonatkozóan Kovács Kálmánnak a Nemzetközi Magyarstudományi Társaság VIII. kongresszusán *A fajelmélet, a náci ideológia és a magyar református közvélemény 1930–1933* címmel tartott előadását. Magunk e fejtegetések vallási tartalmától elvonatkoztatva tartjuk termékenyítőnek a szembeállítását. Tehát míg a *homo privatus*t a maga jogai csorbítatlansága vezérli, addig a *homo politicus* cselekedeteit a közösség jobbításának szándéka vezérli.

316 Két nap híján. Március 24-én született, és március 22-én ment el.

317 Az antikorszakos gondolkodáson – mondjuk itt is – a megelőző rendszer/korszak valóságának, döntően legitimációs célokat szolgáló befekettítése, leminősítése értendő. Messze nem csupán magyar, s természetesen nem kizárólag mai gyakorlat.

318 Bár arra a kérdésre, milyen okokból nem teljesült soha a vágya, hogy visszajusson a politikacsinálás hazai élvonalába, külön tanulmány hivatott forrásokkal alátámasztott választ adni, ám hipotetikus válasz az eddigi ismereteink alapján is megkockáztatható. Túl nagy volt a tehetsége, a tudása, hogy akár a Rákosiról, akár a Kádárról elnevezett sztálinista rendszer érdemi politikai posztra emelje. Azért sem tették ezt, mert az ő formális/nem formális pártonkívülisége igen jól kamatozott a hatalom számára. És az is bizonyosnak mondható, hogy a részletes válasz megfogalmazásához természetesen elsősorban Kádár Jánosnak, Aczél Györgynek a tárgyba vágó nézeteit, lépéseit kell szemügyre vennünk.

319 Igaza lehet Pelle Jánosnak abban, hogy a három közül az első kötet a legértékesebb. Pelle János: Ortutay Gyula, a helyezkedés nagymestere. Forrás: http://hvg.hu/velemen/20100617_ortutay_naplo (Letöltve: 2016. augusztus 30.)

320 E jellemvonása egyébként – mint később írjuk – nem akadályozta meg a második világháború idején abban, hogy bátor tetteket vállaljon, ám megalkuvásra való hajlamát a kommunista terrorrendszer bizonyosan tovább erősítette.

321 Például amikor megvonja az 1943-as esztendeje mérlegét: „Magam változatlanul nyugtalan, fáradékony, sokat nyüzsgölődő, de szolid eredményeket fel nem mutató voltam.” És néhány sorral lentebb: „Félő, hogy minden év rohadtabb lesz.” Betű szerint a jóvondolás ugyan a várható jövőre vonatkozik, ám valami módon – sok más kemény önostorozó bejegyzése ismeretében megkockáztatható – őt is érinti. Tudniillik ő sem lesz jobb. ORTUTAY 2009, 359. – 1943. december 28-i bejegyzés.

több darabja – azokon a helyeken lett volna a leginformatívabb, ahol a szerző hallgat, illetve csupán gyér sorokat kopog egymás alá. Azokról az évekről vallhatott volna a legtartalmasabban, amikor az ország s benne közoktatása korszerűsítéséért, ahogy bölcsen mondja, az emberek átformálásáért³²² harcolt. Amit a későbbi évekről leír, az többnyire csak másodkézből szerzett értesülés. A naplórész tehát számára *is* lelki mankó. 1945-től sok esztendőn át döntően nem azért nem ír – természetesen azért sem –, mert nincs rá ideje, mert kora reggeltől késő estig dolgozott és dolgozott. Hanem azért, mert nem érezte szükségét, hogy írjon. Ha írt, természetesen tudta, hogy a jövőnek, a jövő történészeinek *is* vall.³²³ Ennek okán is nagyon óvatosnak kell lennünk, amikor a leírtak valóságtartalmát mérlegeljük. Ám – ismétljük – az a döntő, hogy akkor nem ír, ha az írásba foglalt vallomás gyógyító erejére nincs szüksége. Amikor (olvashatjuk) „micsoda világot, országot s ami a legnehezebb, embereket formáló erőt éreztem magamban s elvtársaimban”, akkor miért ne maradt volna még annyi idő és energia estelente, hogy a leglényegesebbeket néhány találó mondatban megörökítse. Akkor sem ír majd, amikor bőven lesz ideje. Mert akkor pedig munkaképtelenségig életunt. 1953 első hónapjaiban annyira bénultan tehetetlen, hogy még Sztálin halálát sem említi. Aligha azért, mert nem látná át annak sorsfordító jelentőségét: „a múlt héten nem volt erőm, hogy akár egy ép mondatot leírjak: csak ostoba laposságokat [...] csak ültem az írógép előtt, bénultan, vagy hevertem a díványon és Sipulusz-humoreszkeket olvastam. [...] Splendid isolation? Splendid?”³²⁴

Pályája szépen indult. A piarista gimnáziumról már esett szó; egyetemi éve során sok kitűnő elme társaságában élte életét a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumában, hamar jelentős néprajzi munkák kerültek ki a keze alól. Németh László ajánlására Kozma Miklós gyermekeinek nevelője lett: személyének varázsa hamar családtaggá tette e fontos családban. Kozma maga is tisztában volt a Horthy Miklós neve fémjelezte rendszer avított vonásaival, s az ellen a hatalom védte bensőségben tett, próbált tenni. Ortutay Gyula hatalmas ambíciójának ez is kedvezett. Számára a legtermészetesebb, hogy a legnagyobbakkal rokonítsa magát. Miklós, vagyis Radnóti Miklós verselését a maga naplórészével említi egy napon, Cs. Szabó László politikai elemzéseit a maga effajta meglátásai kapcsán hozza szóba, Kozma Miklós jövődőlését a német agresszió majdani szétporlásáról aesopusi mese keretébe illeszti. 1938–1941-es naplóbejegyzései azt mutatják, hogy a magyar glóbusz belterjességén messze túllépve figyeli a világ alakulását. Például 1940. június 7-én, tehát a hatalmas német hadisikerek napjaiban, Párizs eleste előtt már nem a brit–francia Európának, hanem magának a kontinensnek a hanyatlását valószínűsíti: „főleg az lesz a következménye ennek a háborúnak, hogy Európa az emberiség történetében nem fog szerepet játszani, hanem Amerika és Oroszország Ázsiával együtt veszik kezükbe a világ további irányítását.”³²⁵ Tehát a vén Európa teljesen marginalizálódik. Alapmeggyőződése lehetett ez. Három nappal korábban fásultan írja: „Hónapok óta nem írtam már.”³²⁶ Nincs kedvem elmélkedni a politika felől, nincs kedvem latolgatni az esélyeket, reménykedni, pánikba esni, kalkulálgatni a három elképzelhető Európa: az orosz, a német és a szövetséges új Európa esélyeit s lehetőségeit, s a mi országunk s még esendőbb egyéni sorsunk eljövendő pillanatait. Olaszország tán már holnap beavatkozik a háborúba, s akkor a mi békés napjaink is megszámoltattak.³²⁷ Már újságokat is

322 Lásd a következő jegyzetet.

323 Számos esetben maga írja le, hogy tudja, történészek fogják olvasni a szövegét. (Például ORTUTAY 2009, 406–407.) Arra, hogy miért ír, igencsak informatív magyarázat az 1953. augusztus 31-i bejegyzése. (Uo. 424.)

324 Uo. 399–400. (1953. április 10-i bejegyzés)

325 Uo. 115. – Természetesen az efféle vélekedések mögött is látnunk kell az esztörténeti hátteret. Tudniillik azt, hogy Európa hanyatlásáról elvéve már jóval korábban, mondjuk a 19. században is elmélkedtek.

326 Alig ír – így pontos.

327 A bejegyzés azért is lényeges, mert jól mutatja, hogy annak idején milyen erőteljes volt az olasz orientáció közvéleményre gyakorolt hatása, s az a meggyőződés, hogy az olaszok szabják meg keményen a magyar külpolitika lépéseit. A történetpolitikai gondolkodásban rögzült kép, mely szerint a magyar külpolitika a két háború között német vizeken vezetett: az bizony döntően az 1945 utáni történetírás ránk hagyományozott képe.

alig olvasok, rádiót, híreket is elvétve hallgatok. A háború kitörése óta megadott haladék tán csak arra volt jó, hogy a *Fedics*-könyvem megjelenjen a könyvnapra”.³²⁸

Messze nem saját, s nem is hazai tévedése, hogy a Szovjetunió megtámadása utáni napokban néhány hétre ő is a német győzelmet kalkulálók táborában van. „Igazam volt, Sztálin elszámította magát,³²⁹ és Hitler zseniális fogása, az egyenkénti elintézés módszere ismét győzött. Ennek a háborúnak eddigi vitele [...] félelmetes műremek, Isten ne adja, hogy a világ mindörökké ezen a művén keresztül ítélje meg a németiséget.”³³⁰ Ám igen-igen korán, néhány hét múlva, már augusztus elsején, tehát jóval az előtt, hogy Hitler csapatainak fergeteges lendülete „Sár tábornok”, a végtelen ukrán-orosz sztyeppék úttalan sarába fulladt, a kamenyec-podolszkiji zsidógyilkosságokról haladéktalanul értesülve jegyzi le: „A németek elvesztették a háborút. [...] Mikor a héten Cs. Szabónak ezt mondom, egészen belesápadt, ő már el sem tud képzelni mást, mint német győzelmet. (Azért persze gyűlöli őket!) De nyugodt állításom mégis meghökkentette, hát még mikor Szegedy-Maszák Alira hivatkoztam, hogy ő is egyetért velem!”³³¹ És ha már Szegedy-Maszák Aladár neve felmerült. Az ő hatalmas terjedelmű, visszaemlékezésnek nem teljesen megalapozottan mondható,³³² ám mégis akként számon tartott munkájából 1996-ban publikált kétkötetes műben több alkalommal felbukkan Ortutay Gyula neve. A *Társasági élet Budapesten, 1942-ben* című részben olvassuk: „Ortutay akkor még semmi jelét nem adta annak, hogy 1945 után merre fog menni.” Aztán, magának ellentmondva (igaz, 180 oldallal odébb), 1943 dereka kapcsán így ír: „A »rendszer« sokszor túlzott kritikái miatt rá kell mutatnom, Ghyczy, Szentmiklóssy vagy éppen Kállay sohasem kifogásolták személyes barátságomat a népfrontot hirdető [sic] Szekfű Gyulával, az ellenzéki Dessewffy Gyulával, Varga Bélával, Keszthelyi Nándorral, Kovács Imrével, Szabó Zoltánnal, Gogolák Lajossal, Ortutay Gyulával.”³³³

A tények nyelvén szólva: Ortutay Gyula 1942 februárjától bekapcsolódott a (Szegedy-Maszák Aladár iménti terminológiájával *népfrontosnak* említhető) Magyar Történelmi Emlékbizottság munkájába. 1943-tól tagja a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Pártnak. Még ebben az esztendőben alakítja meg Oltványi Imrével a párt polgári tagozatát. Ekkortól formálódott tehát az „O-csoport”, amelynek komoly szerepe lesz a párt radikalizálásában, a kommunis-tákkal való együttműködés elmélyítésében. Ez vezet el a dolgok könyörtelen természetéből adódóan a párt sokat emlegetett leszalámizásához. Vagyis visszatérve Szegedy-Maszák Ortutayt illető első megállapítására: a *homo politicus* Ortutay, aki nem sokkal korábban Kozma Miklós családjának bizalmasa, értelemszerűen nem lehet azonos az iskolák későbbi államosítójával. Ám téved a jeles diplomata és gondolkodó, amikor ellentétet konstruál a két Ortutay között.

328 ORTUTAY 2009, 114. Az említett könyv: *Fedics Mihály meséi*. Bp, 1940. – Vélhetőleg éppen ezen öntömjenéző mondat tövében helyénvaló, ha elmondjuk, hogy nem egy esetben bizony megállapítása nem okos, csak okoskodó, mert a szükséges elemi ismereteket sem birtokló pozícióból tesz ex cathedra megállapításokat. Ám arra is akadnak példák, amikor a téves spekuláció mélyen helyes megállapítással fonódik egybe. A Szovjetuniót érő hitleri agresszió előtti napon írja: „Úgy tetszik, Sztálin az 1939-es szerződéssel nem a legszerencsésebb politikát követte. Annak idején igen okos fortélynak tetszett a kapitalizmus és az imperializmus közös és vértelen legyőzésére. Különben ma sem tudunk semmit. Mindenesetre most mi, magyarok is az örvény szélére sodródtunk. Nézzük az örvényt.” (Imperializmuson minden bizonnyal a náciizmust, kapitalizmuson a nyugati hatalmakat érti.) Uo. 255.

329 Lásd még az előző jegyzetet.

330 ORTUTAY 2009, 256. (1941. július 1-jei bejegyzés)

331 Uo. 260. (1941. augusztus 1-jei bejegyzés) – Szegedy-Maszák Aladár visszaemlékezései nem támasztják alá, hogy neki is ez lett volna a felfogása. (SZEGEDY-MASZÁK 1996, II, 30–41.) Különösen fontos, hogy Szegedy-Maszák nem rejti véka alá: a bolsevizmust a náciizmusnál is nagyobb veszedelemnek tartotta, s a magyar hadba lépést ennek okán is helyeselte. „A bolsevizmus kiküszöbölését olyan fontos dolognak tartottuk, különösen és legfőképpen, ha más végzi el, még, ha Hitler is, hogy azt [ti. a magyar hadba lépést – P.P.] ilyen módon is indokolni próbáltuk.” (Uo. 31.)

332 Szegedy-Maszák igen művelt ember volt, aki arra törekedett, hogy visszaemlékezései a lehető legpontosabbak legyenek. Ezért folyton búvárolta a szakirodalmat, s a megszerzett ismeretei alapján folyton pontosította *visszaemlékezéseit*. Ezért munkája a szokásosnál valóban jóval megbízhatóbb. „Csak” ezáltal éppen memoárjellege csorbult óhatatlanul.

333 Uo. 103., 283.

Mert a második világháború alatti Ortutay *irányvonala* bizony a felé mutat (eszmétársaihoz hasonlóan), amit aztán, főleg a közoktatás területén, véghezvisz. Naplója is tanúsítja. A *hogyan* és a *miként* ellenben (személyes szerepét, súlyát, felelősségét természetesen el nem takarva) döntően az ország akkori bel- és külpolitikai helyzetének a következménye. A radikalizmusra való hajlama különben 1945 előtt is megvolt. „Csak” a dolgok akkor még messze nem radikális elvárásai szerint alakultak. Az is alkati kérdés, hogy ennek okán ugyancsak hajlamos a befelé forduló apátiára. 1943. szeptember 2-án – olvassuk – „délután ismét fölmentem a Kisgazdapárt polgári tagozatának ülésére, nem szívesen, mert sivár és távlat nélküli társaság, de tán majd az ad értelmet, hogy mi beléptünk a birkanyáj közibe. Oltványi Imre, a vezető, beszámolt a külpolitikai információkról.”³³⁴ „A Kisgazdapárt polgári tagozatának tagjaként – írja naplójában 1944. január 12-én – egyre több dolgot kell csinálnom, a dolgok törvényszerű sodrása szerint egyre jobban az események közepe felé kerülök. A közeli napokban arra is sor kerülhet, hogy a Polg[ári]. tagozat létesítendő igazgató- vagy intézőbizottságának h[elyettes]. elnöke leszek. Az elnök Oltványi Imre lenne, tehát mindent én s néhány barátom csinálna, s többé-kevésbé a mi akaratumk szerint formálhatnók a tagozat politikai munkáját. Soha semmi hajlamom nem volt ezekhez a dolgokhoz, ez aztán igazán inkább Buday Gyurkának való feladat.”³³⁵ Három héttel később arról számol be, hogy elkészítette a köznevelés átalakítására irányuló második, „immár részletezőbb” tervezetét. Megvalósítása „persze eleve feltételezi az ország átalakulását is. Azt hiszem, részletekben való kidolgozatlansága s helyenkint vitatható részletei ellenére is egészében elfogadható, s megvalósulása esetén a magyar műveltséget valóban minőségűvé tehetné. Mi lesz a sorsa? Lesz-e kedvem harcolni érte?”³³⁶

Amikor – mint idéztük – azt írja, hogy „a háború kitörése óta megadott haladék tán csak arra volt jó, hogy a *Fedics*-könyvem megjelenjen a könyvnapra”, akkor e félmondat leginkább a szellemessége okán íratott le. Ám természetesen abban is ott van az ő orbitális (tehát mondjuk ki: egészségtelen) egója. Ha úgy tetszik, önimádata. Amelyből következően lámpással sem található e közel ezerötyszáz oldalon élő személyekről³³⁷ olyan jellemzés, amelyben ne lenne fulánk, rosszmájúság, gonoszkodás.³³⁸ Hívják az illetőt Bartók Bélának, Illyés Gyulának, Kodály Zoltánnak (kisebb kaliberű személyekről nem is szólva), senkit sem kímélt. A „nem állom meg, hogy ide ne írjam”-kezdetű fordulat számos ízben jön elő a szövegben, s onnan nincs megállás a szóba hozott személy – még ha nem is minden alapot nélkülöző, ám bizonyosan túlrájzolt, az ő betegesen túltengő lelkületét orvosló – leminősítésében.³³⁹ Amikor – mint szintén idéztük – 1943. szeptember elején „sivár és távlat nélküli társaság”-nak mondja a kisgazdapárt polgári tagozatát, akkor is inkább lelkülete beteg vonását engedi eluralkodni, mintsem a polgári tagozatot jellemezné reálisan. Már 1941 derekán így ír: „az egész világtól s különösen magamtól undorodom. Hányingerem van, s csillapíthatatlanul fáj a fejem. Azt sem értem, hogy miért vettem elő ezeket a jegyzeteket. De már erőm sincs visszarámolni.”³⁴⁰ Két héttel később sem jobb a hangulata:

334 ORTUTAY 2009, 349.

335 Uo. 359–360.

336 Uo. 361. (1944. február 4-i bejegyzés)

337 *Halála* kapcsán szépen ír Dési Huber Istvánról. Uo. 363–364.

338 Csak azoknál van kivétel, akik nem az ő kategóriájából valók.

339 A számtalan példa egyike: uo. 419.

340 Uo. 256. (1941. július 1-jei bejegyzés) – Ám az is tény, hogy a múlt idő sok minden olyasmit is behavazott, amivel szemben a higgadtan mérlegelő történészeknek korrigálnak kell lennie. Például Bartók Béla nagyságán semmit sem csorbít egy másutt olvasható elbeszélés. Annak az elbeszélése, hogy míg Bartók Béla és Kodály Zoltán 1936-ig minden erőfeszítésükkel is az általuk gyűjtött népdalkincsből csak négy hanglemmez elkészültét tudták elérni, addig a Kozma Miklós bizalmából a Magyar Rádió nevében Bartókkal tárgyaló Ortutay keresztülviszi, hogy a következő években kétszáz lemez kerüljön a boltokba. ORTUTAY 1973, 140–151. A hanglemezsámokra: 142., 149.

„A világot változatlanul utálok. Olyan fáradt és undorodó vagyok, mint egész fiatalkoromban.”³⁴¹
„Amúgy is utálkozom” – olvassuk majd két esztendővel később.³⁴²

1943-ban a hazai lakosság jelentős része úgy látta, hogy a háború közvetlen befejezése előtt áll, újabb megpróbáltatásokra nem kell felkészülnie. Az augusztusi újabb szárszói konferencián Németh László – jelentős mértékben erre a hangulatra rímelve – így fogalmazott: „a magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az első világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész.” Ortutay az év végén megérezte a komor jövőt. „Bár csak reménykedtünk, hogy ez az esztendő meghozza a döntést és a békét, ma már félve gondolunk a vérengző, gonosz 1944. évre, s még csak abban sem bízunk, hogy ez az elkövetkezendő év meghozza a békét. Talán, lehet. A háborúnak vége lehet tavasszal, ősszel, vége lehet akár holnap is, félő, hogy elhúzódhatik, ha így halad, 1945-re is. Ezt verklizzük évek óta – váltakozó évszámmal. A leírt jóslat a pillanatnyilag használatos frázis, és megtörténhetik, hogy véletlenül ez lesz az igazság.”³⁴³ A másodkézből vett értesülésekkel szemben alapvetően megalapozott bizalmatlanság nem vezethet oda, hogy ne lássuk meg: adott esetben az ilyen bejegyzések értékesebbek lehetnek a közvetlen tapasztalásból lejegyzett soroknál. Ezért befejezésképpen a magyar párt- és kormányküldöttség 1953. júniusi moszkvai látogatását vesszük szemügyre. Tesszük ezt azért is, mert ennek példáján is a múlt hiteles rekonstruálása elé tornyosuló (ám többnyire igenis legyőzhető) akadályok garmadája vehető számba.

A kortárs történetírás erről a fontos eseményről már annak idején elmondta, a későbbi, immáron hatalmas hazai és külföldi, főleg szovjet forrásokhoz jutott szakmai teljesítmények okadatoltan adják elő, hogy Moszkva megfosztotta Rákosit a teljhatalmától, visszahozta ismét a hatalomba Nagy Imrét, elindított egy olyan belpolitikai folyamatot hazánkban, mely politikai síkon megkezdte a személyi kultusz következményeinek a felszámolását, a gazdaságpolitikában áthelyezi a súlypontokat a nehézipar erőltetett fejlesztéséről a lakosság jobb ellátására. Mindez – ismételjük – akkor is világos volt, ám a még lényegesebb³⁴⁴ az, hogy Moszkva adott esetben brutálisan érvényesítette magyar vonatkozásban is az akaratát, valamint az, hogy mindennek nyomán a hazai belpolitikai csatározások messze mélyebbek voltak a számos ízben leírt Rákosi Mátyás–Nagy Imre-párbajnál. Ennek kapcsán a napló érdemben bővíti ismereteinket. Közismert, hogy Rákosi Mátyás jó ideig nem mérte fel Sztálin március 5-én bekövetkezett halála sors- és benne az ő életét is fordító jelentőségét. E látogatáson történtek még megközelítőleg reális bemutatása is veszedelmesen tépázta volna meg a szocialista közösség tömegekbe sulykolt képét. Jól mutatja ezt az a tény is, hogy a tanácskozásról készült jegyzőkönyvet csak a rendszerváltás után lehetett publikálni.³⁴⁵ Pedig e dokumentum – ha vannak is benne velőtrázó részek³⁴⁶ – a dráma zömét elkendőzi.

341 ORTUTAY 2009, 257. (1941. július 15-i bejegyzés)

342 Uo. 342. (1943. május 19-i bejegyzés)

343 Uo. 358. (1943. december 28-i bejegyzés)

344 Azért lényegesebb, mert a konkrét eseten túlmutató, a szocialista korszakra és hatalomra jellemző vonásról van szó. Ehhez a megállapításhoz természetesen rögvest hozzáteendő, hogy az nem csekély mértékben magának a történelemnek a kegyetlen természetéből táplálkozott.

345 VARGA 1992, 234–269.

346 A jegyzőkönyv szerint Berija elmondja: „Nem helyes, hogy Rákosi elvtárs ad utasítást arra, hogy kit kell letartóztatni, megmondja, hogy kit kell megverni.” A tanácskozáson elhangzott durva zsidózásokat a jegyzőkönyv ugyan nem adja vissza, ám kendőzetlenül rögzíti, hogy Berija Rákosit expressis verbis nem tartja magyarnak: „Helyesebb volna, ha a minisztertanács elnöke magyar volna. Sztálin elvtárs többször mondta Rákosi elvtársnak, hogy a magyarokat jobban kell előrevinni. Mondják, hogy sokan kiszolgálták Horthyt. Ha becsületes emberek és most minket szolgálnak, akkor támogatni kell őket. Ma még ott van Magyarországon a szovjet hadsereg, de nem mindig lesz ott. Ezért fel kell készülni és meg kell erősödni, hogy senki ne tudjon nekünk kárt okozni.” Aztán generális szovjet álláspontként, Nagy Imre miniszterelnöki megbízatása kapcsán újra megfogalmazódik, hogy Rákosit nem tartják magyarnak. „Nagy elvtárs lesz a Minisztertanács elnöke, Rákosi elvtárs maradjon a párt élén, mint gazdag tapasztalatokkal rendelkező és a párt ügyéhez hű elvtárs. Nagy elvtárs megfelelő lenne a Minisztertanács elnökének (párthú, magyar, ismeri a mezőgazdaságot).” Végül az akkor miniszterelnöki posztot betöltő

(Rákosi a tárgyalás utáni éjszakán álmatlanul forgolódott az ágyában, mert nem tudta felfejteni a szovjet vezetők, főleg az abban a pillanatban legbefolyásosabb Lavrentyij Pavlovics Berija vele szembeni száznolcvan fokos fordulatának a rúgót.)³⁴⁷ Az elkendőzés a jegyzőkönyvező Szalai Béla műve. Hiszen ő a Minisztertanács titkárságának vezetőjeként Rákosi egyik legbizalmasabb híve volt.³⁴⁸ És még a moszkvai tetemrehívás brutalitásából rengeteget kilúgozó papírt is – jó okkal – páncélszekrény mélyébe sülyesztették. Kádár János 1957. november 27-én azt az utasítást adta, hogy az irat „minden ide-oda rakosgatás nélkül,³⁴⁹ azonnal kerüljön a szigorúan bizalmas irattárba”. Ismereteink szerint onnan mindössze két alkalommal került elő: Kádár János 1959. május 22-én, Korom Mihály 1965. június 15-én láttamozta.³⁵⁰

A naplóra térve: nem az a lényeg, hogy Ortutay – például – hol „a Rákosiék által készült jegyzőkönyv”-ről ír, hol pedig azt állítja, hogy „Rákosi, Gerő és Nagy fogalmazták az értekezletről a jegyzőkönyvet”.³⁵¹ A lényeg az, hogy az elkendőző jegyzőkönyvvel szemben (miközben az is több ponton élesen fénybe helyezi a rendszer önmagáról alkotott önképének a valótlanágát)³⁵² Ortutay e vonatkozásban csupán másodkézből szerzett értesülésekre támaszkodó naplója lényegében valószínű. A naplóró póztalanul jegyzi fel: „Azt hiszem, meg kell írnom az itt következőket. Nem véletlenül szoktam le a naplórírásról, mégis meg kell írnom. Nincs valami sok esélyünk arra, hogy

---

Bulganyin is igen durván vonja meg Rákosi országlásának a mérlegét: „katasztrófa fog bekövetkezni, ha nem javítunk a helyzeten. Lehet, hogy egészen más volna a helyzet, ha nem volna ott a szovjet hadsereg. Tény, hogy Magyarországon megvannak az önkényeskedések elemei, a lakosság életszínvonal a csökkent. Ez nem a szocializmushoz vezető út, hanem a katasztrófához vezető út.”

347 RÁKOSI 1997, II, 921. Visszaemlékezéseiben Rákosi részletesen, s sok mindenben az Ortutay-naplóban leírtakkal egybecsengően, ám más lényeges pontokat is felvetve ír a találkozóról (909–927.), vagy ahogyan kendőzetlenül írja: „a számomra szörnyű megbeszélés”-ről (925.). Már az is sokkoló volt, hogy táviratilag, „azonnal” és a delegációt is megjelölve rendelték ki őket Moszkvába. „Először fordult elő, hogy a *Magyar Kommunista Párt* delegációját nem maga a párt állította össze, hanem előírták, hogy legyenek a tagjai.” (Kiemelés: P.P.) Az MDP nevének MKP-ként történt írása is jelzi, hogy Rákosi még a visszaemlékezése megírása időpontjában is erősen a régi élményei hatása alá kerül. Azt is megírja, hogy a nem MDP-tag Dobi jelölése – hasztalan – ellenkezésre ösztönözte őt. Rákosi helyzetértékelésének csődje több ponton is látszik a szövegből. A Moszkvába ki nem rendelt Révai József „kereken” megmondta neki, hogy „régii Komintern-gyakorlat szerint [...] az ilyen, a vezetés feje fölött meghívott delegáció a régi vezetés leváltásának kezdetét jelentette”. Rákosi erre azzal riposztzott, hogy „nem lehetséges, mert hatalmon lévő pártról van szó”. (912.)

Ugyancsak szemléletes képet nyer az olvasó, amikor megtudja, hogy Rákosit „Berijával szemben ültették, aki lényegében az ülést vezette”. (Uo.) Rákosi az elhangzott szavak orosz eredetijét is rögzíti. „Rendkívül élesen felvetették a magyarországi személyi kultuszt (ezt a kifejezést: kult licnosztyi – akkor hallottam először). [...] A törvénysértéseket Berija hánytorgatta fel, aki részletesen bizonyította, hogy én tulajdonképpen azt csináltam Magyarországon, amit Sztálin a SZU-ban.” (913.) Annyira elképesztőnek tartja a „vagy két órán keresztül” rájuk zuhogtatott „negatív tények”-et, hogy amikor „végre szóhoz jutott”, azzal a hasonlattal utasította el személyi kultuszának a vádját, hogy az valójában semmiben sem tért el „a többi népi demokratikus országokétól”. Ráadásul hozzáfűzte, a vélt különbséget „észre sem vettem, mint ahogy az ember nem érzi a saját szagát, amelyhez hozzá van szokva”. (Uo.)

Berija annyira megalázóan bánt a vele szemben ülő Rákosival, hogy „végül hallatlan szemtelenséggel ilyeneket kezdett, most már részben a szovjet elvtársak felé fordulva mondani: Érdekes ember ez a Rákosi! Számára mindenki kémgyanus, még Gerő is! Ő maga pedig ugyanakkor minden gyanún felül áll!” Nincs mit az olvasónak csodálkoznia, hogy az ülés végeztével – írja – „kitámolyogtunk a teremből”. Az éjszakai álmatlanságot a jövőre vonatkozó szovjet követelések is súlyosbították: „No és hogyan lépünk kiáltványban a magyar nép elé azzal, hogy eddig a kommunista pártban a zsidók elnyomták a magyarokat?” (921.)

348 Róla a Rákosi-visszaemlékezések jegyzetében azt lehet olvasni, hogy „Rákosi Mátyás egyik legközvetlenebb munkatársa” (RÁKOSI 1997, II, 1068.). Szalai a Kádár János neve fémjelzte rendszerben 1963–1980 között külkereskedelmi miniszterhelyettes volt. Ez az adalék is a Rákosiról és Kádárról elnevezett rendszerek közötti kontinuitás egyik eleme. A pontosság végett tegyük hozzá: a sok diszkontinuitást mutató elem mellett.

349 E félmondatból is süt Kádár Jánosnak az értelmiséggel szembeni ellenszenvé.

350 VARGA 1992, 237.

351 ORTUTAY 2009, 412., 414. – Pedig a két verzió között igen nagy a különbség, s a valósághoz – Szalai Béla említett kötődése okán – az első megfogalmazás áll közelebb, míg a második teljesen valótlan.

352 Az 1956-os fordulat után sem bírta ki a rendszer, hogy a közvélemény e lakkozott jegyzőkönyvből tájékozódjon a moszkvai találkozó lefolyásáról.

efféle dokumentumok fennmaradnak történészek, kíváncsi olvasók okulására, mégis érzem a kényszert, meg kell írnom.”³⁵³

A naplóban az első, 1953 hozta nagy változásra reflektáló érdemi mondatok csak augusztus 8-án kerülnek lejegyzésre. Azok ellenben elemi fontosságúak. Tanszéki kollégája, Keszi Kovács László azt mondja neki: „a kulák sohasem hallgatott olyan mélyen, sohasem volt olyan óvatos, mint Nagy Imre beszéde után.”³⁵⁴

A kisparaszt, a szövetkezeti paraszt-ság pendült meg, néhol félelmes erővel. Megverték a párttitkárokat, tanácselnököket, újraosztották a földeket. A városon is, falun is pánikhangulat ütött ki a párttisztviselők között. A pesti zsidóság halálos félelemben volt, egyesek szinte komikus és megszegyentítő túlzással szaladtak át a kommunista-pártiságból a magukat igazoló, bocsánatot kérő magatartásba. Halálra

szántan készülődtek a párttisztviselők, a tanácsbeli parasztok. Szerinte pl. Zalában a padlásaitak valósággal megerősítették, beszédtek a vadászfegyvereket, s maguk késsel, pisztollyal felszerelve jártak. (S mit mond Barcs Sanyi a félelemről!) Volt, aki éjszakánként a padlásra hurcolkodott. Felfogása szerint Rákosit a beszéde után³⁵⁵ valósággal meggyűlölték, s ez után a beszéd után hagyta ott a tisztviselőin³⁵⁶ kívül vidéken mindenki a pártot. Ezek a párttisztviselők keserű dühvel vették tudomásul Nagy Imre beszédét, s lelkiileg a legteljesebben ellene vannak: létüket féltik a megindult folyamattól, s ezért fogadták megkönnyebbüléssel Rákosi beszédét.³⁵⁷ Aztán kétszer is leírja a Moszkvába rendelt magyar delegációba – Rákosi akarata ellenére³⁵⁸ – szovjet utasításra beeróltetett Dobi Istvántól hallottakat. Először azt, amit az Elnöki Tanács elnöke barátjának, Paál Ferencnek, akkoron ismert vezető újságírónak mondott erről, majd azt, amit Ortutay személyesen tudott meg Dobitól augusztus 5-én. Az egymást erősítő, természetesen átfedő szövegek között nincs ellentmondás. Ortutaynak nem szokása a locsogás, a számára is hihetetlen dolgok miatt

39a., 39b. Bár naplójában lemondatása kapcsán nem írja le, de többeknek elmondta, s így elterjedt. Rákosi kellő cinizmussal elismerte, hogy Ortutay jó kardja volt a pártnak, de most – a lemondásra felszólítottak a gyengébb nem iránti mély vonzalmára durván célozva – mondotta: visszadugjuk Önt a hüvelyébe.

353 ORTUTAY 2009, 406–407.

354 Tudniillik Nagy Imrének a változásokat a parlamentben bejelentett nagy beszédéről van szó.

355 Minden bizonnyal Rákosi Mátyásnak a budapesti pártaktíva előtt július 11-én elmondott beszédéről volt szó.

356 A nyomtatott szövegben – nyilván tévesen – „tisztviselőink” olvasható. (ORTUTAY 2009, 407.)

357 Uo. – A szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy kik is gyűlölték meg a beszéd után Rákosi Mátyást. Ellenben teljesen világos az, hogy a pártapparátus fogadta megkönnyebbüléssel Rákosinak a pártaktíván mondott beszédét. Míg a Sztálin halálával bekövetkezett fordulat nagyságát Rákosi késlekedve mérte fel, addig most azonnal lehetőséget látott a támadásra. A *Pravda* július 10-én adott hírt Berija letartóztatásáról, s Rákosi már a másnapi pártaktíván ellentámadásba lendül. Ahogy azt Nagy Imre később megírta, Rákosi ezzel a beszéddel valójában már megtette „az első kísérletet a júniusi határozatok meghamisítására, jelentőségük, valamint a fordulat mélységének csökkentésére, a régi politikához való visszafordulásra”. (VARGA 1992, 237.)

358 A helyzet súlyát messze fel nem mérve, ám mégis rosszat sejtve Rákosi nem akar a szovjet óhajnak engedelmessé válni, s csak amikor világos lesz számára, hogy nincs apelláta, akkor viszi magával fogcsikorgatva a „pártonkívüli”, tehát párttanácskozással nem való politikust. Ld. erre részletesebben még a 348. jegyzetet.

ismétel. Annak a ténye is ebbe az irányba viszi – s ezt is rögzíti a napló –, hogy „milyen széles körben s milyen hamar terjedtek el lényeges mozzanatok”.³⁵⁹ „Olyan durván és dühösen beszéltek Rákosival és Gerővel – mondja Dobi –, hogy én ilyent el se tudtam volna képzelni. [...] Durván, kíméletlenül, az hiányzott – ezt legalább kétszer elmondta –, hogy leköpjék. [...] Berija [...] így támadott Rákosira: Összetöröm a gerincét. [...] Berija valósággal ordított rájuk, azok meg hallgattak, egy árva szót sem szóltak. [...] a leginkább megvető módon ő [Molotov] beszélt. [...] elmondja, hogy nem azért kergették ki a kapitalistákat, hogy a magyar nép nagyobb nyomorban éljen, mint valaha. Adatokat sorolnak fel, hogy a magyar életszínvonal hogy romlott, s eljutott ez a virágzó mezőgazdaságú ország oda, hogy parasztsága éhezik. [...] Molotov egyenesen felvetette, hogy fel kellene oszlatni a szövetkezeteket, mert a magyar parasztság egésze ellenzi.”³⁶⁰

A napló Nagy Imre súlytalanságát is rögzíti. Dobit idézi, hogy Nagy kezében „sincs igazi hatalom [...] puha, tétova ember. Nem tudja mit is csináljon, érzi, hogy eléggé semmibe veszi a párt vezető rétege, érzi a szabotázs légkörét, s nem tud cselekedni”.³⁶¹ A hosszú beszámolót Ortutay Gyula így összegzi: „Ennyi történt, illetőleg ennyit tudok a tényekről. Hogy ezekből a tényekből mi következik, nem tudom. Én is csak találgatom, mint bárki más. Egyet biztosan tudok: a szocializmus, a kommunizmus elveiben összehasonlíthatatlanul magosabb rendű minden előző politikai-gazdasági rendszernél, de az is igaz, hogy amit itt nálunk eddig csináltunk, csak imitt-amott emlékeztet a marxi-lenini elvekre. Megvalósulhatnak? Erre kell törekednünk. Hagynak, engedik, hogy erre törekedjünk? Utolsó éveim tapasztalatai mást mutatnak. Ez a kemény kritika változást jelent? A világpolitikai fejlemények egyik magyarországi előjátéka? Előkészítése a 2-3 év múlva bekövetkező engedményeknek? Marad minden a régiben? A szovjet politika engedné-e, hogy maradjon minden a régiben? Cigarettafüst, mint egyik munkás mondta tegnap, aki a fűtőtesteket vizsgálta, vagy valóban új korszak kezdet? Hány kérdőjelet s hány választ iderakhatnék. De fejezzük is be itt.”³⁶² A történész is az mondja, fejezzük be itt. Azzal, hogy láthatjuk: a rezignált naplóíró konklúzióként még annyit sem von le az elmondottakból, amit bizonyosan megtehetett volna. Tudniillik Sztálin halála nyomán bizonyosan korszakot zárt a magyar történelemben ez a tárgyalás. Ám azt Ortutay Gyula nagyon jól tette, hogy a történelemből nem kezdett jövendőlni. És ezzel a történészt is arra inti, hogy az akkori jövendő csak számára ismert tényeiből ne akarjon utólag olyasmit „előre látni”, amit az akkori történelem szövegéből nem lehet korrekten kikövetkeztetni... Amikor Ortutay Gyula úgy végrendelkezett, hogy halála után harminc esztendő múltával jelentessék meg nyomtatásban naplóját, akkor nemhogy ő, aki a szocialista társadalmi rend meggyőződéses híve volt, ám – természetesen leginkább csak lelkükben engesztelhetetlen – ellenfelei sem számoltak e világrend összeomlásával. Ennek tudatos szemmel tartása is elengedhetetlenül fontos Ortutay Gyula személyisége, az ő fontos naplója megértéséhez.

359 ORTUTAY 209, 409. – A hatalom természetéből adódik, hogy amit széles körökben tárgyalnak, az közben a hatalom számára továbbra is kimondhatatlan. Az ellentmondás nyilvánvalósága nem kérdőjelezi meg annak létezését. És tegyük hozzá: az ilyesmi – ami messze nem csak a diktatúrákban, terrorrendszerekben figyelhető meg – a hatalom számára az időfaktor miatt is elviselhető. A széles körben ismert igazság a tegnapi hullott múltnak lesz a foglya. Tehát hamar lesz ismeretlen az újabb és újabb *ma* számára.

360 Uo. 411–412.

361 Uo. 414.

362 Uo. 422.

Ritoók Emma világi

Bár számtalan szempont befolyásolhatta Ritoók Emmát memoárja³⁶³ megírása közben, háromra bizonyosan kiváltképpen ügyelt.

1. Nem akart Brunszvik Teréz hibájába esni. Az ő naplója kéziratát olvasgatva „elképedve” döbbsent rá: a derék óvónőnek, „fogalma sem volt” arról, hogy „mi érdeklí az utókort”. A maga korában annyira művelt asszony „prédikáció-kivonatokkal és újságidézetekkel tömi tele a naplóját, verseket, erkölcsi aforizmákat, hazafias szólásokat ír fel, ahelyett, hogy azt írná meg, hogyan érzett ő és a többiek, mit beszéltek, hogyan éltek: oázis benne, ha néha leszáll a magas pátoszról és azt mondja el, mit hallott egy paraszttól vagy mit beszéltek az utcán. Annyi nagy emberrel jött össze, de nem írt le egy beszélgetést vagy miliót. Ebből a rengeteg füzetből nem lehet látni úgyszólván semmit a korból.” És felteszi a kérdést: „Vajon nem estem-e ugyanilyen vagy hasonló tévedésbe?”³⁶⁴ Nyugtassuk meg jelen kötet esetleg elbizonytalanodó olvasóját: Ritoók Emma nem esett bele ebbe a hibába.³⁶⁵

2. El akarta kerülni sógornője nevezetes *Bujdosó könyve* hibáját. Ő annak ajánlja e munkát, aki a polgári demokratikus forradalom napjainak történetét „regényformában akarja olvasni”. Mert „szépen és erővel van megírva, egy embernek és egyfajta gondolkozásnak a szenvedése, kivonva az életből, mert szerencsére az élet még a szenvedést sem adja olyan keveretlenül, mint itt le van írva. De – látjuk figyelmeztetően felemelkedő mutatóját – történelmi igazság szempontjából óvatosan kell használni. Akkor kitűnő propagandakönyv volt még külföldön is, de teljesen egyoldalú és személyes. A tükör meghamisítja az arányokat.” (Derék, mai nyájas Olvasó, aki azt gondolod, hogy kincset vásárolsz, fontold meg Ritoók Emma intését: a könyv regényként igen, történelmi kalauzsként fabatkát sem ér. Száz esztendő múltán az olvasónak nem „kitűnő propagandakönyv”-re, hanem biztos iránytűre van/lenne szüksége. Feltétlenül érdemes megszívnied a bevallottan erősen sértett, ám mégis önkínzó tárgyilagosságra törő sógornő figyelmeztetését.) Ritoók Emma a forradalom későbbi hetei kapcsán is azt hangsúlyozza, hogy „e könyv regénye a kornak, amely sokkal elmosódottabb és komplikáltabb volt. Ehhez az elregényesítéshez tartozik az is, hogy Cécile minden nevezetes eseménynél véletlenül jelen volt. A lövöldözés sem volt olyan állandó. Vannak jelenetek, amelyeknél magam is ott voltam, s világosan emlékszem rájuk. Ezeket szintén elregényesítette egyoldalúan, egocentrikusan eltúlozta.” A proletárdiktatúra Tormay nyújtotta elbeszélése kapcsán Ritoók Emma azt kérdi: „hogyan állíthatta oda magát [Cécile] mint szenvedőjét ennek a szörnyű időnek?” Hiszen „nem volt benne a kommunizmus szörnyűségeiben, hanem nyugodtan rejtezett vidéken, volt ennivalója és dolgozhatott”; „nagyszerű szerepe” felvett szerep, hiszen „veres embert talán nem is látott”.³⁶⁶

363 RITOÓK 2022

364 RITOÓK 2022, 277.

365 Emma asszony ezt azért is kristálytisztán látta, mert – egyébként, mint megjegyzi, megalázóan kevés honoráriumért – Mica testvérel silabizálta ki a nyomtatásra való előkészítés érdekében a roppant nehezen olvasható gótbetűs kéziratot.

366 RITOÓK 2022, 308–310.

3. Memoárját Ritoók Emma – az ilyenkor ilyen-olyan fokig elkerülhetetlen öngazoló szándékon túl – azért írta meg, hogy a kései Olvasót a honi história 1914-től lefutott két évtizede³⁶⁷ jobb megismerésében segítse. Mégis szerény célt tűzött maga elé. „Nem történelmet írok, hanem memoárt. Saját érzelmeim és gyengeségeim tehát benne maradhatnak, igazítsa helyre más.”³⁶⁸

Történelmen az író nő a szaktudós történész elbeszélését érti. Így a sajtó alá rendező az író nő biztató tekintetét magán érezve fűzte a memoár egyes pontjaihoz – százak után újabb százak megírásához erőt merítve – magyarázó megjegyzéseit. Bár előjáróban az író nő azt a teljesíthetlent ígéri, hogy csak arról beszél majd, „amit láttam és hallottam”, ám rögvest korigál: „ha néha úgy tűnik fel, mintha pletyka is volna közé keverve, azt hiszem, az nagyon jellemző egy korra nézve.”³⁶⁹ Munkája első(?) fogalmazásában még határozottabban érvel a pletykák lejegyzése, indokoltsága mellett. – Azután emlékiratában nem néha, hanem oly’ gyakran pletykálgodik, hogy a pletykamesélés vált elbeszélésének egyik jellegzetes vonásává. A történész pedig kifejezetten helyesli az író nő eljárását. Mert az olvasó ekképpen sok olyasmit tud meg a korról, amit a tudományos feldolgozásokban hiába is keresne. Számtalanszor az író nő olyasmit is lejegyez, amelynek a hitelességében, valóságosságában maga is – írja folyton-folyvást – kételkedik. Eljárása nagyon is tudatos. Mert tisztában volt a múlt elbeszélése harci eszköz voltával. A forradalmak bukása után 1919 augusztusa számára mámoros pillanatai – a rosszat rosszra halmozó forradalmak bukásával minden jóra fordul – roppant gyorsan elillantak. Saját bőrén kellett bőséggel megtapasztalnia, hogy az ellenforradalom táborán belül is késhegyig menő harcok dúltak az új világ berendezkedésének tartalma és iránya körül: sikerül-e elérni, hogy az első világháború hozta csődtömeg, az ország irtózatossá válása után³⁷⁰ végre a keresztény középosztály vegye kezébe a kormányrudat, avagy – ilyen-olyan módosulással, ha úgy tetszik korszerűsödéssel, de – visszaáll a feudális eredetű nagybirtok és a döntően zsidó származásúak kezében lévő fináncióke szövetségében történt országlás. Az író nő az előbbinek volt a híve. Oly mértékben lelkes híve, hogy számos tévedése közepette a köpönyegforgató, törtető Friedrich Istvánt is piedesztálra állította, míg az arisztokrátákról – az egyetlen Teleki Pál kivételével – a lehető legtöbb rosszat beszélte el. Mindebből következően a memoárban áradó pletykák tömkelege kimondottan szerkezetbe rendezett. Olyan struktúrát mutat, amelyben félreérthetetlenül ott van – minden distanciózása ellenére – az író nő felfogása, látásmódja, akarata is: az Olvasó majd az ő szemüvegén át lássa a történeteket. Vegyük „csupán” a reánk néző Bethlen István-portrét. „Csupán” egyetlen dolog hiányzik belőle. Az, hogy a főszereplő államférfi volt.³⁷¹ Hiányzik e vonás, mert az író nő mesze nem Bethlen kottájából rendezte volna be Magyarországot. Sokkal inkább Gömbös Gyula és társai törekvése szerint.

*

Az 1943 óta, tehát hét évtizede az OSZK Kézirattárában szunnyadó, hatalmas terjedelműre duzzadt emlékirat³⁷² kiadásához kollektív erő kellett. A digitális technika birtokában Bakos József,

367 Miközben számtalan vissza- és előre pillantása is van.

368 RITOÓK 2022, 308.

369 Uo. 7.

370 Természetesen az író nő sincs tisztában azzal az alapvető ténnyel, hogy Trianon a háborút veszített ország történelmi útja, demográfiai pusztulása, súlyos geopolitikai adottságai, a győztes hatalmak egyensúlypolitikai törekvései miatt szakadt a nyakunkba.

371 Ebből következően természetesen a rendszer kulturális intézményei kiépítésében oly jelentőset alkotott Klebelsberg Kuno-ról rajzolt portréjából „csupán” a lényeg, az, hogy kimagasló személyiség volt, fakíttatott ki.

372 Az emlékirat nem ismeretlen a kutatók előtt, több írásban találkozhatott annak 2022-ben történt publikálása előtt is az olvasó egyes részleteivel, tanulmányozhatta a belőle merített hivatkozásokat. E könyv minden bizonnyal jelentős előrelépést hozhat az író nő részletekben pontos, elfogulatlanságoktól mentes megismerésében, megítélésében.

40a., 40b. „A Bloch-viszony tisztán regényátélési, sőt irodalmi érzés volt, szükségem volt erre az élményre, mert pompás regénytárgynak éreztem. Ezt a férfi észre is vette és szemrehányást tett miatta.” – olvasható az *Évek és emberek* című, 2022-ben megjelent memoárban. Emma asszony egész élete tükrében kapcsolatukról jóval összetettebb, árnyaltabb kép bontakozik ki.

a Kézirattár egyik érdekes munkatársa mintegy fél évtizede az egész – „letisztázott”³⁷³ – kéziratot lefényképezte. A sajtó alá rendezés igényével azután lehetett az anyaghoz nyúlni, miután azt az ELKH BTK Történettudományi Intézete illetékesei Word-formátumban olvashatóvá tették. Olvasható lett, ám az értelmes szavak sokszor ákombákkal vegyültek, szavakon túl mondatok is eltűntek, hogy másutt bukkanjanak elő, ha egyáltalán előbukkantak. A rendezés hamar azt is világossá tette, hogy a kézirat megformálása alaposan alulmúlja az irodalmi szintet. A megjelentetés teljes volt, hiszen Ritoók Emma regényei, novellái megírásában elsőrendű stilisztika. Ezzel szemben a memoárban sokszor kifejezetten nem írt szépen. Szerencsére könnyű helyzetben volt a szerkesztő, hiszen a magyarázatot maga az író nyújtja. 1927-ben – az alkotófolyamatról általában és behatóan értekezve³⁷⁴ – saját magát elemezve írja: „magának az alkotásnak a mozdulatai is határoznak, visszahatnak. Erre addig sohasem gondoltam, amíg géppel nem kellett írnom, az írógörcsöm miatt. Gépen egyáltalában nem tudok végső formát adni, a gép mindig siettet, mechanizál, nem engedi azt a nyugalmas belemerültséget, mint a toll.”³⁷⁵ Márpedig a memoár

373 Az idézőjel arra utal, hogy a végső forma is tele van javításokkal, bővítésekkel.

374 Ritoók Emma magas intellektusú személyiség volt. Hosszú sorolhatóak azok a szellemi nagyságok – Ady Endre, Babits Mihály, Balázs Béla, Ernst Bloch, Fogarasi Béla, Lukács György neve minden bizonnyal perdöntő –, akik szintén így látták.

375 RITOÓK 2022, 464.

írógépen készült.³⁷⁶ És milyen papíron? A húszas évekre az egykor tehetős család gyermeke olyan szegény lett, hogy volt, amikor valamely kézzel írott korábbi szövegének egy-egy lapját – *A szellem kalandoraival* is megesett ilyesmi – áthúzta, s annak hátoldalára gépelt.³⁷⁷ Gyakran a munkahelyéről, a Fővárosi Könyvtárból hazahozott leselejtezett katalóguscédulák hátoldalára fogalmazott. Volt, amikor azokat haza sem hozta: ott a munkahelyén – miután a napi penzumát teljesítette³⁷⁸ – lopott órákban hajolt írógépe fölé, hogy emlékiratának folyamába, annak javításába, pontosításába, kiegészítésébe³⁷⁹ mélyedjen. Ez sem kormányozott a műgond irányába. Számára a tartalom volt a lényeg, annak megalkotása elszívta a műgond elől az erőt. Arra törekedett, hogy (a vázolt politikai akaratán túl) legjobb tudása szerint a lehető legtöbbet adja majdani olvasójának. Ha úgy tetszik: az utókornak.

Ezért a sajtó alá rendezésben segédkezők ilyen-olyan mértékben már az olvasószerkesztő szemével tették rendbe egy adott szinten a kézirat rájuk osztott részét. A kötet szerkesztője, e sorok írója Bálint Istvánnal fogott munkához, ám néhány oldal után világos lett a jó együttműködés reménytelensége. Az első *könyv*³⁸⁰ jegyzetei elején olvasható néhány *BI* monogram az ő munkáját tükrözi. Az első könyv zömét így Bakos József hozta rendbe, néhány esetben jegyzettel is segítette a majdani kötetet. (Ezeknél *BJ* monogram található.) A második és az ötödik könyv második része zöme Fehér István munkája után került a kötet szerkesztőjéhez. (Az *FI* monogram az ő jegyzeteit jelzi.) A negyedik könyv kézírata zömében Kádár Krisztina volt a szerkesztő segítségére. Az ötödik könyv első részéből közel háromívnyi szöveget Beöthy Ildikó gondozott. Az egész kéziratot az eredetivel a kötet szerkesztője azonosította. Kizárólag övé a felelősség azért, hogy az eredetinel jóval gördülékenyebb szöveg Ritoók Emma szellemiségét, világlátását csorbíthatatlanul adja vissza. Ha az olvasónak az a benyomása, hogy igen körültekintően gondozott könyvet tart a kezében, abban jelentős részben Eöry Áron munkája tükröződik. Ő volt az, aki a szerkesztő által átadott kéziratban fellelte a szóközhiányokat és szóközfeleslegeket, gyomlálta az elütéseket, javaslatokat tett az egybe- és különírás kacifántos eseteire, az olyannyira fontos nagykötőjelek és egyéb kelékek precíz alkalmazására. A szöveget tartalmilag is nemhogy figyelmes, hanem kimondottan árgus szemmel olvasta. Következőleg nem csupán a végső formában öntésben van számos helyen érdeme. A szerkesztő által írt – mintegy hét és fél ív terjedelmű magyarázattömeget sem kímélte. Mindebből következőleg több tucat jegyzet is született meglátásaiból. Ezek *EőÁ* monogrammal szerepelnek a 2022-ben publikált kötetben.

*

Mivel az író nő – aligha helyesen – nemhogy nem törekedett a napló és a memoár műfaja precíz szétválasztására (van hely, ahol a két fogalmat kimondottan szinonimként kezeli), ezért maga a mű, s nem a fenti meghatározása a perdöntő bizonyosság arra, hogy a 2022-ben megjelent szöveg visszaemlékezés. Olyan visszaemlékezés, amelynek hitelét – az önmagával szemben lépten-nyo-

376 A javítások ellenben sokszor már kézzel, hol tollal, hol ceruzával kerültek a szövegbe. Nemritkán nagyítóra volt szükség az idő múltán elmosódott betűk kisilabizálására.

377 Ebből következően *A szellem kalandorai* keletkezése, irodalmi értéke/értéktelensége körüli épületes vitában semmi értelme az eredeti kézirat előkerülésében bízni.

378 Az író nő magas erkölcsi mércével mért, s a mérést magával kezdte. Könyvtárosi állását – amelyhez, meglehet, a Ritoók név is segítette – munka-, tehát nem kifizetőhelynek tekintette. Míg – például – a férje betegsége okán nehéz sorba jutott Gulácsy Irén természetesen vette, hogy szinekúra-álláshoz jusson, addig Emma asszony kitanulta a könyvtárosi szakmát, s nap mint nap robotolt.

379 Ezért van az, hogy az 1940-ben, vagy annak környékén elkészült tisztazat a mű rengeteg ponton továbbjavított, kiegészített szövege. A kiegészítések hol egy, hol egy-két szóra szorítkoznak, de számtalanszor terjedelmes, oldalas, avagy annál is hosszabb kiegészítések. Azokat külön lapra gépelték – számos ízben helytakarékosságból szimpla sortávolsággal –, majd kihajtható fülként az eredeti kéziratoldalhoz ragasztotta.

380 Az író nő akaratát tisztelve az emlékirat szerkezete nyomtatásban is az ő elgondolását tükrözi, ám régi szép szokás szerint az öt fő fejezetet *könyvek*nek neveztük el.

mon megmutatózó kritikán túlmenően – nagyban növeli az a tény is, hogy írásához esetenként a közel egyidejűleg készült jegyzeteit is felhasználta. Bár Ritoók Emma módszeresen bizonyosan nem vezetett naplót,³⁸¹ ám számosan voltak időszakai, amikor az eseménnyel lényegében egy időben jegyzeteket írt, rögzítette megfigyeléseit. Feljegyzéseit döntően majdani visszaemlékezései dokumentatív ereje érdekében vetette papírra.

*

Emma 1868. július 15-én Nagyváradon, a keresztény magyar középosztály egyik tehető, múltját viszonylag biztos források alapján mintegy három évszázadra visszavezető nemzetsége tagjaként látta meg a napvilágot. Majd' 77 évesen, 1945. április 3-án, szellemileg frissen, de már hosszú évek óta törődött testtel, a főváros egyik szép budai részén lévő, 1933-tól bérelt lakásban³⁸² búcsúzott. Az abban az időben magas kort megértnek mondott élete világosan két szakaszra oszlott. Az első közel öt, a második közel három évtizedig tartott. Az elsőt bőség, a másodikat nélkülözés³⁸³ jellemezte. A bőségnak a családi vagyon, édesapja jól jövedelmező ügyvédi praxisa, majd a magasan dotált táblabírói illetmény volt a forrása. A családfő 1905-ben bekövetkezett halála után az édesanyjának folyósított özvegyi nyugdíjon túl az Új Idők pályázatán az első regényével (még 1903 őszén) elnyert egyszeri díj, külföldi egyetemi tanulmányai anyagi gondtalanságát pedig tanulmányi ösztöndíjai is segítették. Mivel nem ment férjhez – bár volt, aki látatlanul is megkérte a kezét, ő ellenben nem arra vágyott, hogy a bihari hegyek nézzék, hanem ő nézze a nagyvilág, Párizs, Berlin, Lipcse, Firenze csodáit –, ezért külföldön, annak érdekében, hogy a társas élet előnyeit, örömeit ne kelljen nélkülöznie, hol lakást bérelt, hol panzióban lakott. Fiatalkori fényképei bájosnak, sőt szépnek mutatják,³⁸⁴ s ami még ennél is lényegesebb: erős, vonzó kisugárzása volt. A húszas évek derekán azután a sok nélkülözés, csalódás, bukás – legnagyobb vágya az irodalmi hírnév volt, s éppen e téren érte a legfájdalmasabb kudarc – hirtelen megszántotta az arcát. De akik rokonszenveztek vele, azokat ez nem zavarta. A nála sokkal fiatalabb Szabó Lőrinc hívta először *Emmukának*, s onnan sokan így szólították, így beszéltek róla.

*

Rövid bevezető után a memoár a Nagy Háború kirobbanása döbbenetének felidézésével indul. Az addigi bőség évtizedeit itt-ott beiktatott emlékezésekkel idézi meg. A könyv zömét az 1916-tól elmélyülő hányattatások, küzdelmek, bukások, csalódások rajza adja. Aki Publius Cornelius szellemében akar véleményt mondani az ő viszonylag későn szárba szökött, majd kudarcot kudarcra halmozó pályájáról, annak e merőben két életszakasz együttes látása magyarázza meg az állandóság és a nem jelentéktelen módosulások ötvözte életét. A hitelességhez az egyénítés és a keresztény középosztály történetje közötti egyensúlyra van szükség. Másként szólva: a memoár értékét jelentős mértékben az adja, hogy miközben hitelesen ábrázol egy egyéni sorsot és gondolatvilágot, közben mindig ott van az író által büszkén vállalt s mégsem kritikátlanul szemlélt keresztény középosztály jóléteiből hányattatásba fordult élete is.

Már a világháborús évei is az előzőeknél sokkal-sokkal küzdelmesebbek voltak.³⁸⁵ A túléléshez ekkor a négy egyetemen szerzett tudása birtokában diplomás asszonynak kapával a vállán kellett

381 Ekképpen kezeljük „elnézően”, egyben tárgyilag *elvetve naplójára* utaló szavait.

382 1933-ban költöztek ide.

383 A nélkülözésnek voltak egészen drámai időszakai. Nem volt télikabátja, egyetlen cipőjének talpa papírvékonyra kopott, nem tudott normálisan táplálkozni, fűtetlen szobában lakott, évekig nem jutott el színházba. A konszolidáció évei őt (is) nagyon lassan emelték ki ebből a sivár világból.

384 E szépséghez persze a műtermi portréfotók szerepe, s bizonyosan Kaján Tibor bölcsességének a mérlegetése – *az emberi arcon a leghatásosabb szépítőszers az értelem* – is tekintetbe veendő. – Tárgyilagos önjellemzését a Harmadik könyv második részében találja meg az olvasó.

385 Amihez természetesen hozzá kell tenni a nálánál messze többet szenvedők sorsát. A lövészárkok, a front

kertjükbe mennie: kertészkedett a napi betevőért. Bizonyosan nem annyit, mint a hivatásosak, de bizonyosan többet, mint akiknek e tevékenység inkább csak hobbi volt. Háziállatokat gondoztak, asztalukra így kerülhetett friss tej és belőle készített tejtermék. Annyi, hogy idegeneknek is jutott. Mondjuk Jánossyné kisleányának is. Jánossyné férje halála, s egyben a forradalmak bukása után Lukács György második felesége lett, a kisleány pedig minden bizonnyal közös gyermekük. Az író és Lukács György kapcsolatát egész életük, s a fordulatos 20. századi magyar sors tükrében Eöry Áron ihletett tanulmánya idézi meg részletesebben kötetünkben. Néhány nagyon lényeges ecsetvonást magunk sem mellőzhetünk. Bármennyi rosszat, torzítást olvashatunk e memoárban a zseniális filozófusról, az ő szellemi nagyságát Ritoók Emma sem vitatja el. Fájjalja, hogy a proletárdiktatúra adott pillanatában biztonsága – tán csak szükségesnek vélt biztonsága – érdekében Lukács Györgynek 1919 márciusában hozzá írt levelét is elégette. E levélben a mélyen gondolkodó azt írja: *ha a polgári társadalom nem akarja likvidálni a múltat, a jövő még nagyobb veszedelmet hozhat rá.* Lukács György figyelmeztetése fontosságával az író bizonyosan tisztában volt. Erre az elégetés miatti sajnálkozásánál³⁸⁶ is élesebben világít rá, hogy metszően pontos, tömör szavakkal emlékezik. Arra a nyilvánvaló ellentmondásra, hogy mégis miért nem szívlelt meg belőle semmit, a magyarázat életében, az azt megidéző memoár egészében rejlik. Olyan nagyot kellett volna lépnie, amire képtelen volt. Hiszen ahhoz romantikus nemzetszemléletét, nemzetképét kellett volna felülvizsgálnia. Szakítania kellett volna a minden valamirevaló tudományos vizsgálódás cáfolta, mégis vérévé vált nemzetkarakterológiával. Mindebből következően – *ebből* következően – pedig meg kellett volna látnia, hogy a zsidószerű magyarok között az általa elismert maroknyiakkal bizonyosan sokkal számosabban voltak, akik nemhogy nem rongálták, hanem javát szolgálták (legalábbis javára akartak lenni) szeretett nemzetének, nemzetünknek.

Élete konkrét világához közelebb rúgta: leginkább saját maga előtt kellett volna belátnia, hogy hamisan ítéli meg az 1918-as polgári demokratikus forradalmat. Fel kellett volna hagynia buzgó gyakorlatával, amelynek jegyében e forradalom két emblematisz – különben egyáltalán nem forradalmár – vezetőjére, gróf Károlyi Mihályra és Jászi Oszkára a valótlan állítások garmadáját öntötte. Ne folytassuk. Hagyjunk fel e ponton az egyénítéssel. Nézzünk szerteszét a múltban, s a jelenben. Ha azt a tényt is mérlegeljük, hogy az 1989-1990-es alapvető jelentőségű fordulat után nemhogy tisztább megvilágításba nem került az 1918-as polgári demokratikus forradalomnak nemzeti históriánkban betöltött jelentősége, hanem éppen ellenkező folyamatok zajlanak, továbbra is dívik az a mótó, amely szerint Trianont döntően a forradalmak szakasztották a nyakunkba³⁸⁷, akkor – felelősségét sem feledve – könnyen lehetünk megértőbbek Ritoók Emma tévedésével szemben.

---

poklát, illetve azt, hogy a hátszágban széles tömegek olyan mély nyomorba jutottak, melyhez képest az ő és osztályostársainak élete sokszor inkább napfény és kacagás volt.

386 Tegyük hozzá: az utókor előtti sajnálkozásáról van szó.

387 Legyünk patikamérleg-pontosak: az 1918-as polgári demokratikus forradalomnak nem voltak államférfiúi kaliberű vezetői. Ilyenek meglete esetében a csonkulás némileg kisebb lehetett volna. Az íróknak tökéletesen igaza van abban, hogy Károlyi Mihálynál és csapatánál az 1848–1849-es forradalom vezérkara messze jobban teljesített. „Csupán” abban hibázik, hogy súlyosan méltánytalan. Mert 1848–1849 azért lehetett bukásában is sikeres, az 1867. évi kiegyezés Kossuth Lajos és társai teljesítménye nélkül azért nem jöhetett volna létre, mert e vezérkart a magyar nemesség legjobbjai adták. Akiknek – felmenőik révén – több évszázados országkormányzó gyakorlatuk volt, s akiket egy egész reformkorszaki küzdelmei segítettek a sikerre. Ezzel szemben az 1900-ban megalakult Társadalomtudományi Társaságban már 1906-ban bekövetkezett a végzetes szakadás. A fontolva haladóknak – élükön ifjabb gróf Andrássy Gyulával, a társaság korábbi elnökével – a radikálisokat kiszorítani hivatott puccsa a visszájára fordult. Ekkortól – a közhiedelemtől eltérően csakis ekkortól – kerül Jászi Oszkár az élre, de ekkortól lesz az is jellemző a társaság összetételére, hogy szinte az egyetlen Csécsy Imre kivételével – kizárólag zsidó származásúak. A Magyarországi Tanácsköztársaság – végső soron – semmit sem változtatott a versailles-i hatalmasságok döntésein. Nyugat-Magyarország elcsatolását sem az ausztriai proletárforradalom kiobbantását célzó budapesti erőfeszítések, hanem Ausztria Burgenland nélküli életképtelensége magyarázza.

Sok oka volt rá, hogy élete második szakaszába sűrűsödött kudarcait fájdalmasan élte meg. Hiszen olyan családban nevelkedett, ahol természetes volt a tisztaság és a társadalmi megbecsülés. Így gyermek- és kora ifjúkorában nyaranta annál a Wertheimstein családnál, annak a Nagyváradtól nem túl távoli cséhteleki birtokán vendégeskedhetett heteken át, ahol a tehetséghez a zsidó eredetet sokak előtt eltakaró nemesség³⁸⁸ is társult. Mivel 1895-ig a magyarországi felsőoktatási intézményeknek nem lehettek női hallgatói, ezért Emma sokáig az érettségi bizonyítványt sem szerezte meg. Minek? Hiányának sokáig semmi kárát nem látta. Például a városi irodalmi élet egyik társaskörének, az 1892-től megalakuló *Szigligeti Társaságnak* nem csupán alapító rendes tagja, hanem még választmányi tagja is érettségi nélkül lehetett. Majd amikor a miniszteri rendelet eltörölte e feudális maradványt, akkor az erős akarattal ötvözött komoly tehetsége birtokában a kisasszony két év tananyagából esztendő alatt tesz vizsgát és szerez érettségi bizonyítványt. Sikeres egyetemi tanulmányait megfejelve 1906-ban messze nem szokványosan doktorál, hiszen értekezésében „*filozófiai és lélektani szempontokat kombináló esztétikát művel*”³⁸⁹. Előtte ellenben már úgy zsebeli be 1905-ben első regénye (*Egyenes úton – egyedül*) megjelenésének dupla sikerét, hogy zsebében ott lapult az Új Idők pályázatán elnyert 2000 korona, valamint a lapban történt folytatásos közléssel szerzett országos hírnév. Vitorláit 1906 őszén a berlini egyetemre repítik, ahol már a ragyogó bankári karrierjével, hatalmas vagyonával megmagyarosult Lukács József zseniális gyermeke tanul. Ő 1885-ben még Löwinger György Bernát néven érkezett e világra. Emma tényleg *repesve repül* Berlinbe. Hiszen már 1904-ben Lipcsében, majd Párizsban is megízlelte az egyetemista lét örömeit. A német fővárosban eleinte ugyan nem sokra tartotta az akkor kantiánus alapszemléletnél tartó „vénkisasszonyt” az ott tanuló, Lukácsnál is esztendővel fiatalabb Bauer Herbert. De minden viharos gyorsasággal megváltozott. Két esztendővel később az induló *Nyugatban* Balázs Béla néven éppen az ő második regényét (*A nagy véletlen*) recenziálja – ugyancsak elismerően. Hiszen nem csupán együtt hallgatták Wilhelm Dilthey és Georg Simmel előadásait. Azok nyomán abba a kiváltságba jutnak, hogy hárman vannak ott Simmel 6-15 fős lakásszemináriumain. Amikor Balázs Béla azt jegyzi be naplójában lelkesen, hogy „*hiperműveltséget, szellemi átfinomultságot, esztétikát és szimbolizmust lélegző emberek*” társaságába került³⁹⁰, akkor azzal természetesen Emma velük való egyenrangúsága bizonyítványát is megírta.

Balázs Béla 1915 őszén határozta el, hogy a naphegyi lakásán vasárnap délutánonként filozófiai kérdésekről diskuráló társaságot alakít, s a legtermészetesebb volt, hogy oda Emmát alapítótagnak invitálja. Emma számára sem volt kérdéses az igenlő válasz. Az idővel legendássá vált *Vasárnapi Körben* három esztendőn át csupa-csupa idealista szellem diskurált nem kis heveséggel, ám mit ad isten? 1918 forradalmas őszén heves fordulattal kommunistává, a Magyarországi Tanácsköztársaság szellemi megalapozójává válnak.³⁹¹ A Kör – senki által meg nem választott, ám mindenki által elismert vezetője – az a Lukács György, aki a diktatúra kultúrfelelőse, népbiztosa lesz. Aki a diktatúra válságossá vált pillanatában – nem egyedül – tizedeléssel szorította engedelmességre a katonazubbonyba bújtatottakat. Természetesen a történész a szélesebb összefüggéseket itt is

388 E nemesi rang jóval korábbi volt, mint a Rothschildoké. Velük Rózsika Charles-lal kötött házassága révén született rokonság.

389 LENGYEL 1992, 251. Ahogyan Eöry Áron írja felkérésre készített műhelytanulmányában: „A konfliktusos emberi lélek középpontba állításával a művészi látás történeti változásaihoz keresett magyarázatokat.”

390 BALÁZS 1982, I, 365.

391 Hányan? Nyilván lehet róla vitatkozni. A mérlegeléshez jelen sorok szerzője – például – arra a tényre utal, hogy Jászi Oszkárnak döntően felesége, Máli ezzel a kommunistaságával, s elvbarátai kommunistaságával annyira az idegeire ment, hogy 1919 nyarán válaszukról döntött. Igaz, a választ megindokoló levelében harminc pontot sorolt fel.

látótérbe hozza. E brutális módszer messze nem a filozófus és társai találmánya. Előttük és utánuk is nem kevésszer alkalmazták.³⁹² Balázs Béla a *Közoktatásügyi Népbiztosság* egyik osztályvezetője.

A Körben a repedések hamar megmutatkoztak. „Sok kicsi megjegyzés, elejtett szó egyszer-egyszer valami bizonytalan hatássá áll össze. Ilyenkor néhány hétre elmaradok, vagy Balázs[Béla]nak megírom, hogy nem bírok el ilyenfajta meggyőződéseket és ilyen hangot. Ő felel, félig-meddig igazat ad, félig nem, és visszatérésre hív. És én újra elmegyek. Kihez szólnék, ha ez a társaság nem lenne? De mintha az elválasztófal, mely eddig csak nagy távolságban, messze kérdéseknél érzett meg köztünk, most hétről-hétre közelebb volna.” 1917 oroszországi változásai, főleg a második forradalom hozza meg azt a változást. E „forradalom hírei is érezhetően eltolják a beszélgetések irányát a filozófiától a teoretikus politizálás, vagyis a forradalmi teóriák felé. Mindig idegenebbé válnak társaim. Vagyis a válságban az eredeti idegenséget nem lehet, vagy nem akarjuk többé leplezni.”³⁹³ 1918-ban már igen ritkán megy közénk, s végül 1918. november 10-én fogja meg a társaságnak otthont adó lakás kilincset utoljára. Döntően annak okán, hogy körükben – tanácsukat kérendő – megjelent a teljesen összetört Jászi Oszkár. Bár megismételjük, hogy Ritoók Emma memoárját a *lehető* legteljesebb tárgyilagosságra törekedve írta meg, mégis adódtak olyan kérdések, ahol azt az elhallgatás, az összefüggések kifakítása, illetve a valóságtól való – részben tudatos, részben az előítéleteiből adódó – elfordulás jellemzi.

A legsúlyosabb az 1918-as polgári demokratikus forradalom, azon belül a polgári radikalizmus, személyi síkon főleg Károlyi Mihály és Jászi Oszkár meg nem értése, befeketítése. Jásziról úgy ír légből kapott valótlanságokat, hogy mögöttük nem nehéz meglátni azt a rágalomözönt, amelyet az ellenforradalmi Magyarország öntött e kiemelkedő polgári radikálisra.³⁹⁴ Lényegesen kisebb, de messze nem kis súlyú a Tormay-Zichy-pör valós dimenziót nélkülöző érintése. Mindkettőre kiváltképpen igaz, ami egyébként az egész memoárra áll. Nevezetesen, hogy azok az elbeszélések, azok a nézetek, amelyek e visszaemlékezésben a magyar históriáról, jelesül az írónő által is megélt évtizedekről itt megfogalmazódnak, azok az egyéni nézetnél, felfogásnál messze többek. Jelentős mértékben a – gyakran történelminek mondott – keresztény középosztály álláspontját tükrözik. Olyan mélyen betokosodott problémákat taglalunk, amelyek gyógyulását természetesen még ezen, egyébként bizonyosan jelentős memoár közzététele sem orvosolhatja. Legfeljebb azt lehet remélni, hogy a publikálás egy valamikori paradigmaváltáshoz járul majd hozzá.

Természetesen a memoár megjelenésének mindentől függetlenül elvitathatatlan haszna, hogy ezentúl hitelt érdemlően nem lehet a memoárból az eddigiekben alkalmanként megtörténtek szerint szemelgetni. Az olvasó – ha akarja, s nem sajnálja az ahhoz szükséges időt – az egyes szakirodalmi helyeken felbukkanó Ritoók Emma-idézeteket a maga teljes összefüggésrendszerében szemlélheti, mérlegelheti, helyére teheti őket, tetten érheti az esetleges torzításokat, csonkításokat.

*

392 Ez a dolog veleje. Mert a tizedelés lezajlása, abban Lukács György konkrét szerepe körül kérdőjelek tömkelege ágaskodik. Még arra sincs megdönthetetlen bizonyíték, hogy a kivégzések sor került-e egyáltalán. Bizonyára mélyen igaza van Lengyel Andrásnak abban, hogy jogállami normák működése esetén a beismerő vallomás – jóval utólag két ízben maga Lukács György ismerte el szerepét – nem perdöntő bizonyíték. Lengyel András vonatkozó nagyszerű tanulmánya (LENGYEL 2017) anyaga alapján megalapozottan feltételezhető, hogy a népbiztos beavatkozása nyomán a kivégzendők létszáma 32-ről(!) hatra csökkent. Csak a vak nem látja Váry Albert közismert könyve vonatkozó passzusának sugallatát, valamint az 1989/1990-es rendszerváltás óta ismét nem kevesek által lendületesen növesztett antikommunista lólábat. A lényeg ellenben – ismételjük – az, hogy a hadseregben „gyávaságot” mutatók tizedeléssel történt megbüntetése az első világháború keletkeztette ragály volt. Arról az évekig tartó vérfürdőről beszélünk, amelyet emberi ész korábban elképzelhetetlennek tartott. És tegyük hozzá: az Osztrák–Magyar Monarchia „gyáva” katonáit ezen erőszak sokkal inkább sújtotta, mint – például – francia sorsosaikat.

393 RITOÓK 2022, 86.

394 A másik oldalon pedig ott van Jászinak a „Horthy-betyárokat” szidalmazó, a kisantant malmára vizet hajtó publicisztikája.

Ritoók Emma súlyában aligha lebecsülhető tette, hogy 1917-ben – míg a megkeresettek két-harmada vagy hallgatással, vagy vádaskodással reagált, ő nem csupán válaszolt Jászi Oszkár körkérdésére, de azt későbbi álláspontjánál lényegesen pozitívabb tartalommal tette.³⁹⁵ E cselekedetére memoárjában felfogása nem jelentéktelen módosulását megvallva emlékezik vissza. Ennek alapján is bizonyosan állítható, hogy a memoárban festett Jászi-portrénak lehetett, de nem sok köze a jeles férfiúhoz. Az író azt a Jászi-arcot zománcozza, amelyet e honban a húszas években széltében-hosszában terjesztettek, s az 1989-1990-es fordulat után nem kevesek újraélesztettek. E klisében annyi a valóságos elem, hogy Jászi Oszkár, s vele együtt az 1919 utáni bécsi emigráció súlyosan tévedett, amikor a kisantant eszközévé válva kísérelte meg az egyébként helyes célt, egy demokratikus Magyarország megteremtését. Mivel széles köröket ma sem lehet a Károlyi Mihály vezette polgári demokratikus forradalom valós tényei tudomásulvételére ösztönözni, ezért fájdalmasan kell itt is – a jelen könyv számos, tárgyba vágó magyarázó jegyzete összegzéseként – elmondani: Ritoók Emma élete végéig képtelen volt megérteni, hogy Károlyi Mihálynak miért kellett 1918. november elején Belgrádba elutaznia, miért volt – az ő szélsőségesen ellentétes előjelű interpretálásával ellentétben – kimondottan pillanatnyi külpolitikai siker³⁹⁶ a belgrádi katonai konvenció, hogyan történhetett meg az, hogy az utódállamok megtehették a megtehetetlent. Vagyis azt, hogy az átkozott trianoni békeszerződés hatályba lépése előtt alaposan beleharaptak a történelmi Magyarországba.

*

Ma is csak ábránd a Költő szép mondása: *elegendő harc, hogy a múltat be kell vallani*. A história elemeivel való manipulálás csatabárd. Azért, hogy ez eszköz a honfitárson, az ellenfélnek mondott, valójában kipusztítandó ellenségen mind mélyebb sebet ejtsen, az erős ideológiai töltetű kifejezések – például nacionalista, fasiszta, kommunista, antiszemita stb. – az esetek majd' száz százalékában nem pontos útjelzőként, hanem szitok-/átokfogalomként használatnak. Bármelyiket elég kimondani, nem kell eléje tenni a pfuj szócskát, az intonálás is elegendő: pfuj nacionalista, pfuj fasiszta, pfuj kommunista, pfuj antiszemita, s az érintettnek már esélye sincs az érdemi viszonzásra. Ha mégis válaszol, akkor visszavág, tehát azt szintén szitok-/átokszóval teszi. – A leggyakrabban így: pfuj hazaáruló, pfuj idegenlelkű. Falra hányt borsó, meddő figyelmeztetés, mégis elmondjuk: a kriminális eseteket leszámítva az ellenfél/ellenség nem hazaáruló, hanem egyszerűen másként véli hazája érdekét szolgálni. Honi históriánk szomorú lapjai – hányszor megtörtént, hogy az illető hazaáruló voltát törvénybe foglalták, majd később másik törvényben az illetőt magasra állították – hiába intik a harsogókat óvatosságra. Pillanatnyilag mindig a mának van nagyobb hatalma a múlttal szemben. Idővel ellenben a *ma* elkerülhetetlenül mindig a múltba süllyed, s onnan már nincs erő az inga ellentétes irányba lendülését megállítani. Csak az élő jelenben lehet(ne) – mondjuk – tudomásul venni, hogy az idegenlelkűnek mondott is magyar ember, „csupán” szélesebb összefüggésekben gondolkodva akarja országa érdekét érvényesíteni.

A vitának mondott diskurzusok a legtöbb esetben a süketek párbeszédei. Így lett Ritoók Emma egy-egy tollforgatónál izzó, elfajult és más egyéb antiszemita, aki – úgymond – tollát fekete epébe mártva rótt egymás alá sorait. A 43,5 íves memoárt 7,5 ív terjedelmű magyarázó, korrigáló jegyzetekkel is gondozó szerkesztő azt állítja, hogy az író a Nagy Háború, majd a forradalmak,

395 A Jászi Oszkár szerkesztette *Huszadik Század* című folyóirat azt kérdezte mintegy 170 megszólítottól, hogy 1. van-e zsidókérdés Magyarországon, 2. ha igen, mely okokból táplálkozik az és 3. milyen úton-módon lehet a problémát orvosolni. A vádaskodók a zsidókérdés izzó volta miatt kárhoztatták a probléma megbolygatását. Míg Ritoók Emma ekkor részletes feleletet adott, terjedelmes memoárjában – az író két ízben, 1919, majd 1920 kapcsán – arra azzal emlékszik – ugyancsak szófukar módon – vissza, hogy más, keményebb lett a felfogása. Összegzésében Jászi Oszkár azt emeli ki, hogy az író a zsidókérdést természetesen létező problémának mondja, s azt jobb neveléssel akarja orvosolni.

396 A megállapodást Párizsban mérgesen fogadták. A magyar kormányt ott létében sem ismerték el, a katonai megállapodást végül helyi hatalmi erők közötti egyezményként vették tudomásul.

az ellenforradalom éveiben elszenvedett sérelmei hatására *megkeseredett, szelektív antiszemitává* vált. Antiszemitizmusa egyik lényeges mozgatója, hogy bár nagyon sok jó meglátása van a korabeli magyar társadalomról, mégsem törekedett egyes nagyon fontos társadalmi, gazdasági, lélektani, bel- és főleg külhoni összefüggések megértésére. Bizonyosan nem törekedett a hazai zsidóság vertikális megosztottságának felmérésére. Például hüledezve tapasztalja, hogy a magyar paraszt „a zsidónak” olcsóbban kínálja terményét, mint neki és a vele hasonszórúnak. Holott „csak” azt tapasztalta, hogy a derék szegény a másik szegénynek adott ekként némi segítséget. Aki történetesen szegény „zsidó” volt. Az író zsidó származású honfitársai között egyetlen döntő osztóvonalat látott: mennyiben azonosul az illető az ő, s a hozzá hasonlóak felfogásával. Ez konkrétan nem csupán teljes asszimilációt, nem is csupán a keresztény magyar középosztály értékrendjével való azonosulást, hanem – Teleki Pál kivételével – a magyarországi arisztokrácia erős bírálatát is magában foglalta. Így látjuk dobogós helyen a Wertheimstein-lányokat. Köztük is leginkább Sáríkat/Saroltát, aki – a Romániához került Nagyvárad lakójaként – az írónóval teljesen azonos hullámhosszon volt engesztelhetetlen ellenfele minden románnak. Aki nem csupán az integrális revízióknak volt konok híve, hanem türelmetlenül ostromolja tettekre a Dísz tér „lanya” külügyi tisztviselőit, hogy azok keményen vágjanak oda. Azok pedig – mégiscsak egy Rothschild-rokonról volt szó, a Rothschild-ház pedig nemegyszer segített, segített például a szanációs kötvényben is – udvariasan fogadták, s magyarították a számára megmagyarázhatatlant...

*

Végül szólunk kell a memoár kézírata sajtó alá rendezésének szempontjairól.³⁹⁷ A szöveget a mai helyesírás szabályai szerint közöltük. Pl. sztálinizmus és nem sztalinizmus. De nem szocializmus, hanem szocializmus, nem kapitalizmus, hanem kapitalizmus stb. Ott azonban, ahol az eredeti írásmódnak tartalmi jelentősége van, ott azt megőrizzük és – szükség szerint, tehát mesze nem mindig – a szó mögé [sic] jelzést teszünk. Meg kell ismételnünk, hogy az olvasó-szerkesztő szemével dolgoztunk. A ficamokat sokszor minden külön jelzés nélkül tapintatosan kijavítottuk. Azt tartottuk lényegesnek, ismételjük, hogy a gördülékennyé tett szöveg tartalmilag szemernyit se csorbuljon. Abban az esetben, ha a változtatásnak az Olvasóval való közlése indokoltnak tűnt, akkor a szavak, vagy akár csak szótöredékek szögletes zárójelbe kerültek. Ha egy-egy eredeti, egyébként értelemzavaró szó megtartása mégis indokoltnak tűnt, akkor ilyen esetekben is a [sic] jelzéssel éltünk. A kurziválásoknak a 2022-es kiadásban nem a szokásos nyomatékosítás a magyarázata. A kurziválás – legyen akár oldalaknál is terjedelmesebb, vagy csupán egyetlen szót érintő – azt jelzi, hogy az emlékiratba az író által utólagos betoldásról van szó. *Nem kurziváljuk* az utólagos betoldásokat, amikor azoknak nyilvánvalóan nincs jelentőségük. Mert tévedés, felejtés stb. következményei. A dőlt szedés jegyzettel való további jelzése általában szükségtelen volt. Feleslegesen szaporította volna még nagyobbra az egyébként sem kevés jegyzetek számát. Ellenben vélhetőleg nem feleslegesen szaporítjuk a szót, ha az író által alkalmazott betoldásokra itt is visszatérünk. Tehát nagyon gyakran külön „fülekre” géppel írt kiegészítésekről van szó. Ezeket ő úgy ragasztotta a kézirat adott oldalához, hogy kihajthatóak lettek. Azután vannak a főszövegbe a sorok közé begépelte kiegészítések. Ám a zömük tollal vagy ceruzával írt betoldás, vagy a rossznak gondolt szó/szöveg javítása. Mivel memoárját az író számos alkalommal átírta, tartalmilag pontosította, bővítette, nemritkán a betoldáson belül is még tovább bővített, változtatott, ezért *ilyen esetekben* a jegyzetek elkerülhetetlenek lettek. Ha az ilyen kurzivált szövegben egy-egy szó aláhúzva szerepel, az arra utal, hogy azt a szót az író eredetileg maga húzta alá. Kurziválva közöljük a Békássyné naplójából az író által beemelt részeket. Kurziváljuk a Zsiga

397 A 2022-es edíció – meglehetősen költséges volta okán – nagyon kis példányszámban jelent meg. Ez magyarázza ezen tájékoztató közlését is. A kötet digitális változata ugyanakkor megtalálható az OSZK MEK-ben. Ennek nagy olvasottsága – fél év alatt közel háromezer felkeresés – jelzi a fanyalgással, elhallgatással, érdemi kritika helyett piszkálódással övezett memoár valódi súlyát.

testvére által írt családtörténetet, illetve abból vett részleteket. Az író a kihagyásokat három ponttal jelzi, mi ezeket a három pontokat szögletes zárójelbe tettük. Kurzíváljuk az író által idézett leveleket, levélrészleteket is. Az általa eszközölt kihagyásokat három ponttal jelezte, mi azokat szintén szögletes zárójelbe illesztettük. A vendégszövegeknél csak a helyesírást modernizáltuk, olvasószerkesztői javításokat nem végeztünk. Kurzíváltuk a könyvek, folyóiratok, újságok címeit, de a személyneveket nem. Az író kurzíválta szavakat aláhúztuk. Így: *kurzíválás*. A szövegben nem kevés az ismétlés. Ezeket is mindig közöljük. Mert az ismétléseknek megvan a maguk jelentősége. Részben úgy, hogy Ritoók Emma gondolkodásának a következetességét dokumentálják. Sokszor ellenben az ismétlésre azért került sor, mert az egyben egy-egy ponton részletesebb kifejtést eredményezett.

A jegyzetek magyarázó természetűek. Hol filológiai, hol tartalmi értelemben. Tehát sok esetben az író módszeraira utalnak, a különféle szövegek közötti eligazodásban segítenek. Az internet korában élünk, amiből következően sok eddig szokásos jegyzet – még ha a szakma számos szereplője csak vontatottan veszi is tudomásul – feleslegessé vált. A magyarázó jegyzetek a szaktudomány eredményei alapján, nem egy esetben azok inspirálta továbbgondolással igazítanak el a memoár tévedéseiben, adják meg egy-egy elbeszél részlet hiteles értelmét, szélesebb összefüggéseit. Mivel a kötet kis példányszámban jelenik meg, zömmel tehát a szakmának szól, ezért a jegyzetek a lap aljára kerültek. Hiszen az értő olvasót nemhogy zavarja az apparátus, hanem szívesen veszi a szükséges segítséget. A *Névmutató* és a jegyzetek között szoros a kapcsolat. Ha az Olvasó egy-egy helyen esetleg úgy érzi, jegyzetre lett volna szükség, ám azt nem találja, akkor a névmutatóhoz lapozva megtalálja a szükséges eligazítást. Nem figyelmetlenség következménye, hogy a szövegben hol „keresztény”, hol pedig „keresztény” olvasható. Az író nagyon büszke volt kálvinizmusára, következőleg, ha kiírja a szót, akkor ő mindig következetesen keresztényt ír. Ám számos esetben csak a „ker.” rövidítést használja. Nyomtatásban a rövidítés kerülendő. Ilyen esetben minden esetben keresztény olvasható.

Megtartottuk a szövegnek az író által kialakított szerkezetét. Csekély eltérés, hogy a részeknek – régi szép szokás szerint, s mint tesszük jelenleg is – *könyv* nevet adtunk. Az első a kezdetektől a Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltásáig tartó időszak, a második ennek az esztendőnek a további bő kilenc hónapja, a negyedik az 1920–1922-es időszak, az ötödik pedig – kettébontva – az utána következő évtized rajza. Az első rész az 1923–1926, a második pedig az 1927–1933-as időszak története. A középre illesztett harmadik könyv a család, s azon belül az író saját története. Az egész elé 1923-as dátummal az író minden külön cím nélkül rövid bevezetőt írt. Ebből tudható, hogy először egyszerűen *Emlékek* címet szánt munkájának, majd a „végső”, minden bizonnyal 1940-ben, vagy annak környékén készült „letisztázás” során született meg az *Évek és emberek* cím. Az *Invokáció* cím tőlünk való. A „végső” és a „letisztázás” szavak azért kívánnak idézőjelet, mert abban is rengeteg javítás, kiegészítés, betoldás és betoldáson belüli betoldás található.

A memoár alapvetően ugyan az időrendet követi, de hatalmas időfelbontásokkal. Ha 1918 őszének elbeszélése az író lelkétől azt kívánta, hogy részletesen szóljon a számára nagyon rokonszenves Kaffka Margitról, akkor az arra (is) ösztönözte, hogy Kaffka, Tormay Cécile és a maga írásművészetét a lehető legtüzetesebben egybevesse. Az egybevetés pedig bizonyosan gyógyírként hatott. 1932-ben alaposan felbosszantotta őt a fiatal Dénes Tibor, aki *Kaffka Margit* címmel könyvet írt Margitról, ezért memoárjába egy – nyilván 1933 utáni – kiegészítés keretében beilleszti a szerzőhöz intézett, annak számára előnytelen állításait korrigáló levelét is. Az OSZKK-ban őrzött Ritoók-hagyatékban sok fotó is található, az író pedig arra is adott (igaz: kétféle) útmutatót, hogy mely szövegrészhez mely birtokában lévő kép kerüljön. Optimistább hangulatában összesen 89 képet szeretett volna könyvében látni. Aztán készített egy szűkebb, 24 darabos válogatást is. Elgondolásait részben valósítottuk meg. Mert a közölt 165 képből 35 való a hagyatékból, 130-at más helyekről válogattuk össze. A képek együttesével is a köztörténet és a személyes történet harmóniája érzékeltetésére törekedtünk. A köztörténet képei csak részben igazodnak a memoár szövegéhez. Ahol a memoár esetleg elvész a részletekben, ott nemhogy nem társul a minden esetben csonkítatlanul közölt szö-

veghez fénykép, hanem az aránytalanságot a fontos, de nem említett köztörténeti szereplő(k) fényképével ellensúlyoztuk.

Az író nő aligha a jövőbe pillantva zárta az 1933-as esztendővel memoárját. Hanem mert – többhelyütt írja – belefáradt, elege lett az egészből. A jelenleg rendezés álló hagyatékban található egy pallium, s benne jó adag paksaméta. Másolatok, szövegvariációk, a negyvenes években írt naplótöredékek. Jelen kötet egyes pontjain a jegyzetekben hasznosítottuk, de feldolgozását messze nem tűztük ki célul. Munkánkkal eddig jutottunk. A megismerés végtelen folyamatában remélhetőleg ösztönzést nyújtunk a további kutatásra. Leginkább egy majdani Ritoók Emmáról szóló monográfia megírására. Az író nő nagyon szerényen azt írta, talán majd egy majdani fiatal PhD-értekezésének lehet a tárgya. Lehet, ha az illető – mondjuk – Balázs Bélához, Lukács Györgyhez hasonló kaliberű. Ha e tekintetben tőlük némileg távolabbi, akkor inkább azt javasoljuk neki, akkor vágja fejszéjét a keményfába, ha már sok évtizednyi munkával felhalmozott ismeretet birtokol. És természetesen nem buzgó árokásó...

Hitler és Magyarország

41., 42. Bár fővárosunk szépségét Linzé mellé tette, esze ágában sem volt soha a makettjét tanulmányozni. Inkább „erődnek” nyilvánította, amelyet az utolsó leheletig kellett védeni. Szörnyű következményeinek nyomai – a mérhetetlen emberi szenvedésen túl – még a hatvanas években is éktelenkedtek.

Kancellárrá történt kinevezését Európa-szerte sokan félték, ám vezető magyar politikai körök nagy és örömteli várakozással fogadták.³⁹⁸ Mert attól a revíziós törekvések jegyében szövetséges Németország megszületését remélték. „Újból és újból sok szerencsét kívánok neki” – üzenete Gömbös Gyula neki szinte rögvest. Amikor a magyar uralkodó osztályok a náci módszerek miatti viszolygásukat legyűrve azzal áltatták magukat, hogy az új német

398 1933 előtt is voltak hazánkba vezető szálak a Führer életében, ám ezeket itt nem részletezzük.

rezsimet a külpolitika szemszögéből kell megítélni, akkor „csupán” osztoztak a többi európai állam vezetőinek hibájában. 1933. június 7-én London, Párizs, Róma Berlinnel paktumot parafált abban a hitben, hogy a politikai problémákat Hitlerrel egyetértésben rendezni lehet. Gömbös Gyula Hitlerrel történt, máig sokat gyalázott találkozására *néhány nappal ez után* került sor. Sok mindenben igen, sok másban nem értettek egyet. A Führer kertelés nélkül megmondta: a magyar revíziós igényeket csak Csehszlovákiával szemben hajlandó támogatni. Így Berlinből egy csalódott ember érkezett haza. Budapesten jól tudták, a nagyhangú olasz ígéretek mögött nincs átütőerő. Ezért Hitler szavait magabizárva Gömbös küzdött a jövőbeni teljesebb német támogatásért.

A magyar diplomáciának 1936-ig „tojástáncot” kellett járnia az egymásnak feszülő Berlin és Róma között. Hitler 1936. március 7-én a locarnói szerződés felmondásával, a demilitarizált rajnai zóna megszállásával mindent egy lapra tett fel. Nyert. Ezzel lezárult az európai francia hegemonia korszaka. Párizsnak nem maradt érdemben lehetősége arra, hogy Hitler közép- és dél-kelet-európai térségben végrehajtott újabb és újabb agresszív lépéseit megghiúsítsa. Budapesten a gyűlölt békerendszer újabb pillérének leomlása felett érzett öröme ürembe ürembe gyűlt. Hitler ugyanis – a megsértett hatalmak esetleges kemény fellépését elkerülendő – álnok hajlandóságot mutatott Nyugaton újabb regionális megegyezés, Keleten pedig kétoldali szerződések megkötésére. Ausztria 1938. március 12-i bekebelezésének szinte másnapján Hitler hozzáfogott a Csehszlovákia elleni akciójához. Ebben fontos szerepet szánt Magyarországnak, ezért áprilisban hivatalos látogatásra invitálta Horthy Miklóst. A vizitre augusztus 23–28 között került sor. A látványos hajóavatással, flottaparádéval színpompássá formált kielit találkozón – amelyre Horthy népes kísérettel, miniszterelnöke és külügyminisztere társaságában utazott el – a Führer köntörfalazás nélkül előadta tervét: Magyarország legyen a támadó fél. Elvett területei miatt ez könnyebben elfogadható lesz az európai közvélemény előtt, mintha ismét Németország töltené be az agresszor szerepét. A katonailag gyenge Magyarországnak Hitler nem csak azonnali fegyveres támogatást ígért. De azt is, hogy a győzelem birtokában az egész Felvidék (Szlovákia) visszakerülhet az országhoz. A terv örülten vakmerő volt, következőleg arra a magyar vezetők (bármennyire is szívesen megtették volna) nem mertek vállalkozni. A nemzetközi helyzet ekkor még túlságosan tisztázatlan, ellenben nagyon is emlékezetes volt a májusi válság, amikor London határozott fellépése miatt a Prága felé kinyújtott kezét Hitler kénytelen volt visszahúzni. A magyar politikusok ezért úgy számítottak, hogy a német agresszió világháborút provokál, abba pedig nem szabad belesodródni. A várható német nyomás elhárítására a magyar fél azt az utat választotta, hogy a kisantanttal 1937 eleje óta – kisebb-nagyobb megszakításokkal – folyó tárgyalásokat 1938. augusztus 23-án Bledben *feltételes* megállapodással lezárta. A parafált egyezmény értelmében a kisantant elismerte Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. Az pedig lemondott az erőszak alkalmazásáról. Az egyezmény véglegesítése a kisebbségi kérdést szabályozó kétoldalú megállapodásoktól függött. Ezekre a későbbiekben sem került sor. Következőleg a bledi egyezmény soha nem lépett életbe. Az adott pillanatban azonban nem ez, hanem a német szándék keresztjezése volt a lényeges. A hír bombaként robbant. Az elképedt Hitler tombolt a dühtől, többek szerint epeömlést kapott. A kielit magyar magatartás judíciumra vall. Vélhetőleg ez volt az 1919–1945 közötti korszak legrangosabb magyar diplomáciai teljesítménye.

Az augusztusi vizit után a magyar kormány fokozza Csehszlovákiaellenes diplomáciai és propagandaakcióit. A fő kérdésben azonban továbbra sem hajlandó a német kívánságnak megfelelően cselekedni. Szeptember 20-án – miután ismeretessé vált, Arthur Neville Chamberlain brit miniszterelnök Németországba készül, tehát az angolok ismét engedni fognak – Imrédy és Kánya újfent Hitlerrel tárgyal. Az álláspontok közötti különbséget azonban most sem sikerült áthidalni. A Führer annyira biztos volt a dolgában, hogy számára ellenfeleinek túlzott engedékenységére okozott gondot. Mert az keresztjezte a tervezett katonai megoldást. „Fennáll az a veszély – panaszkodott –, hogy a csehek mindenbe belemennek.” A magyar kormány azonban nem mert fegyverhez nyúlni. Mindezek után a Szudéta-vidéket a birodalomhoz csatoló szeptember 29-i müncheni egyezmény Budapesten csalódást okozott. Mert az Magyarországnak csupán a Prágával való, fölöttébb kétes kimenetelű tárgyalásokat kínálta, illetve kudarcuk esetére helye-

zett kilátásba újabb négyhatalmi direktóriumot. A csalódottság jól mutatja a korabeli magyar külpolitikai gondolkodásnak az ok-okozati összefüggések mibenlétét nemritkán elfedő érzelmi összetevőit. A formálisan csehszlovák–magyar, valójában azonban szlovák–magyar tárgyalások október 9-én kezdődtek és négy nap múlva teljes kudarccal végződtek. Október végén aztán Prága (a városok kivételével) mindazt a területet visszaadná, amit később a német–olasz döntőbíróóság juttatott vissza Magyarországnak. A magyar politika azonban inkább a nagyhatalmi (később csapdának bizonyult) döntést választotta. A november 2-i bécsi verdikt értelmében 11.927 négyzetkilométer terület, vele Kassa, Ungvár és Munkács városa, 1.050.000 – túlnyomó többségében magyar – lakos került vissza az anyaországhoz. A nemzeti örömet a rendszer fényes ünnepei sugározták szerteszét.

A szép bécsi Belvedere-palotában született döntés igazságos etnikai revíziót jelentett. Igazolja az is, hogy a második világháború alatti amerikai és angol (egyébként irányunkban pozitív elfogultsággal aligha illethető) békeelőkészítő-anyagok hasonló elgondolásokat tartalmaztak. A probléma gyökere nem a döntés tartalmában, a döntéshozók személyében van. A döntést a második világháborút kirobbantó, majd azt elvesztő nemzetiszocialista, fasiszta hatalmak hozták. Ez a tény perspektivikusan volt vészjósló, az adott pillanatnyi magyar külpolitikai mozgástér további szűkülését pedig a döntés mértékével való hazai nyílt elégedetlenség, s annak igen negatív berlini visszhangja jelentette. *Egy ló, két ló, három ló, becsapott a mázoló* – mondták szállóigészerűen az egész országban. (Az erről tudósító jelentések természetesen hamar Hitler és a berlini illetékesek asztalára kerültek.) A hivatalos politika irányítói nem tárták a nemzet elé Kiel–Bled–München–Komárom–Bécs igazi kapcsolatát. Inkább hagyták, hogy a társadalmat átjárja az elégedetlenség hangulata. A döntést a maga súlyával keresztülvívő Harmadik Birodalommal szembeni kritika. A Berlinnek címzett bírálat teljesen megalapozatlan volt. A hallgatás tovább szűkítette a magyar külpolitika mozgásterét.

1939. februárban újabb csehszlovákiai krízis kezdett kifejlődni. Szlovákiában március 10-én a hadsereg vette át a hatalmat. Ugyanezen a napon Teleki a minisztertanácsban keresztülvitte, hogy megfelelő pillanatban a honvédség akkor is támadást indít Kárpátalja megszerzésére, ha nem kapnak német hozzájárulást. Mert messzemenően tisztában volt azzal, hogy a területi revízió csak akkor lesz tartós, ha az a nyugati hatalmak egyetértésével, és nem a németek döntőbíráskodásával valósul meg. Az adott nemzetközi helyzet alapján úgy vélte, hogy az „ezredéves határok” ezen szakaszának helyreállítása a németellenes erőknek is érdekük, következésképp önállóan cselekedhet. Másnap azonban Otto Erdmannsdorff német követ bejelentette, hogy „Kárpát-Ukrajna területén történő bizonyos magyar akciók” nyomán országának milyen gazdasági és politikai követelései vannak. Hitler tehát megváltoztatta addigi álláspontját, azt ellenben kellőképpen kidomborította, hogy csak hozzájárulásától függő magyar akcióról lehet szó. Kárpátalja elfoglalása 12.061 négyzetkilométerrel növelte az ország területét. Az ottani közel 600.000 lakos közül mintegy 40.000 volt magyar, míg a többség – 480.000 fő – ruszin.

*

A weimari Németország Varsóval még normalizálni sem tudta kapcsolatait. Hitler ellenben 1934 januárjában sikerrel nagyot blöffölt: megnemtámadási szerződést írtak alá. Azután 1939 nyarán ütött az óra. Augusztus 23-án Moszkvában szovjet–német megnemtámadási megállapodást kötöttek, a titkos mellékletben felosztották egymás között a lengyel hazát. Szeptember 1-én Németország, 17-én a Szovjetunió tört az országra. 1939 februárjától Teleki Pál lett (1920 után) ismét a Sándor-palota lakója. A háború előszelei már nyáron fújtak, de a kormányfő semmi képpen nem akart a lengyelekkel háborúzni. Ezért június 24-én két levelet intézett a Führerhez, másolatban a Ducénak. Első levelében kilátásba helyezte, hogy „egy általános konfliktus esetén Magyarország a maga politikáját a tengelyhatalmak politikájával fogja összhangba hozni”, azonban – és ez volt mondandójának magva – „e politikához alkalmazkodásunk semmi esetre sem ejthet csorbát szuverenitásunkon [...] és nem emelhet akadályokat nemzeti céljaink elé”. Szavai

teljes félreérthetlensége végett második levelében leszögezte: „Magyarország [...] nincs abban a helyzetben, hogy hadműveleteket kezdjen Lengyelország ellen”.

Hitler – aki egyébként sem rokonszenvezett velünk, az ország társadalmi berendezkedéséről pedig többször lekicsinylően nyilatkozott – annak idején Gömbös Gyula öntudatos egyenrangúsági igényével sem tudott mit kezdeni, az ilyen megnyilvánulásai felett hallgatással siklott el. Teleki leveleit ellenben olyan kirobbanó felháborodással fogadta, hogy annak külügyminisztere belátta, vissza kell vonnia azokat. Szeptember 3-án Anglia és Franciaország hadat üzent Berlinnek, valójában magukra hagyták szövetségesüket. A lengyel állam hetek alatt összeomlott a támadások alatt. Menekülésre északon a tengeren át, délen a nemrég megvalósult 150 kilométeres magyar határszakaszon volt lehetőség. (A németek szeptember 9-én kérték a kassai vasútvonal rendelkezésükre bocsátását, amely révén a teljes déli határ német ellenőrzés alá került volna, a Teleki-kormány azonban *nemet* mondott.) Mintegy hetvenezren, többségükben katonák találtak menedéket hazánkban. Zömük a következő év júniusáig a jugoszláv határon keresztül hagyta el az országot. A hátramaradtak második hazára leltek nálunk. Gyermekeik Balatonbogláron lengyel tannyelvű gimnáziumba járhattak. 1940. augusztus 30-án közel fél Erdéllyel gyarapodott tovább az ország. Döntően Hitler – természetesen érdek diktálta – akaratából, Birodalma ereje révén. A háttérben az állt, hogy június 22-én Franciaország hatheti küzdelem után kapitulált Hitler előtt. (A vilmosi liberál-imperialista Németország négy esztendő alatt nem jutott zöldágra.) Az elképesztő siker Hitlert is abba a reménybe ringatta, hogy neki minden sikerül. És hogy ez így legyen, elment a legyőzött Párizsba, Napóleon sírkamrájában igyekezett erőt nyerni további száguldására.³⁹⁹

Június 26-án a szovjet kormány ultimátumban követelte Romániától Besszarábia visszaadását. A román vezetés engedett, ellenben Erdély megtartása érdekében német orientációra váltott, és július 1-jén felmondta az angol garanciát. A magyar kormány koncessziókat helyezett kilátásba Hitler jóindulatának elnyerése érdekében, ezáltal a Führer birodalma objektíve ismét a döntőbíró pozíciójába jutott. A Vezér ekkor már a Szovjetunió elleni támadás előkészítésével foglalkozott. Tudta: a majdani támadás déli szárnyának megalapozásához a magyarországi vasútvonalak is szükségesek. Ezért megváltoztatta addigi elutasító álláspontját. A Turnu Severin-i tárgyalások kudarca után Németországot és Olaszországot Románia kérte fel a döntőbíráskodásra. A második bécsi döntés 1940. augusztus 30-án Észak-Erdélyt és a Székelyföldet 43.104 négyzetkilométer területtel, 2,4 millió lakossal (köztük 1 millió románnal, míg Dél-Erdélyben 400 ezer magyar maradt) visszaadta Magyarországnak. Az eredmény az első döntésnél jóval nagyobb volt, ám a konzekvenciái sem különben. A Volksbund lett a hazai németiség egyedüli törvényes képviselői szerve. Szabadlára helyezték Szálasit, szeptember 27-én vezetésével (két pártocska kivételével) megszületett a nyilas pártok egysége. Októberben a német katonai egységek Magyarországon keresztül bevonultak Romániába. November 20-án – néhány nappal Romániát és Szlovákiát megelőzve – a kormány csatlakozott az 1940. szeptember 27-én aláírt német–olasz–japán úgynevezett háromhatalmi egyezményhez. Ezzel a magyar politika formálisan is feladta az elnemkötelezettség elvét, a fasiszta hatalmak oldalára állt. Újabb és újabb nyersanyag- és élelmiszerszállítmányok indultak a Birodalomba.

1940. december 12-én Belgrádban magyar–jugoszláv „örökbarátsági” szerződést parafáltak. Szándék szerint a nagyobb mozgástérért, valójában német jóváhagyással. 1941. március 27-én Belgrádban elsöpörték a németbarát kormányt. Hitler erővel akart a helyzeten úrrá lenni, s a kiel-i recept szerint tett Horthynak ajánlatot. Teleki látta a szörnyű kockázatot. Ám azt is elképzelhetetlennek tartotta, hogy a délvidéki magyarság ezentúl német hegemonia alatt éljen. Londont tudakolta, s onnan a brit érdek szerinti, Teleki fegyveres semlegességét összeomlasztó válasz érkezett. Az üzenetben utalás történt a szovjetekre is. Az megerősítette Teleki rettegését: a háború befejeztével a térségben lényegesen meg fog nőni a Szovjetunió befolyása. A kormányfő azért, hogy felrázza a lelkeket, rámutasson politikájának csődjére, április 3-ára virradóra önkezével vetett véget

399 Ld. erre részletesen a következő fejezetet.

életének. Halála – ez az igazság – külföldi hivatalos körökben nagyobb hatást gyakorolt, mint itthon. Április 11-én – miután az usztasák Zágrábban kikiáltották az „önálló” Horvátországot – a magyar csapatok átlépték a déli határt. Tehát hiába volt a kétségbeesett mementő. Bárdossy László, az új kormányfő vitte keresztül az akkori hivatalos Magyarország akaratát. Hitlernek a magyar támogatás katonailag hasznos, politikailag pedig nélkülözhetetlen volt. A magyar kormány politikáját a közvélemény túlnyomó többsége helyeselte. A Bácska, a baranyai háromszög, a Muraköz és a Muravidék (összesen 11.475 négyzetkilométer terület, rajta több mint egymillió lakossal, akiknek 36,6 százaléka volt magyar nemzetiségű) visszakerült az országhoz.

*

A Szovjetunió szétzúzását célzó Barbarossa-terv messzemenően épített a magyar gazdaság teljesítőképességére, ám a hadsereg bevetésével nem számolt.⁴⁰⁰ Míg korábbi agressziói előkészítése során a Führer újabb és újabb ajánlatokkal kereste meg a magyar vezetést, most nemhogy nem kért semmit, hanem kimondottan szfinxszerű rejtélyességbe merevedett. Mert addigra az ország területe közel duplájára növekedett, s minden gyarapodás mögött döntő volt a kedvező német hozzáállás. Mostanra ellenben olyan helyzet alakult ki, amely nagyon nagy erővel a háborús részvétel felé sodorta az országot. A Führer ez alkalommal is jól kombinált. A Wehrmacht többet akart. „Minden magyar segítséget mindenkor elfogadunk. Semmit sem akarunk követelni, de minden önkéntes felajánlást hálásan veszünk. Szó sincs arról, hogy Magyarország esetleges részvételét nem akarnánk.” (Alfred Jodl) Arra törekedtek, hogy magyar bajtársaik hozzájáruljanak a politikai vezetéshez. 1941. június 25-én Finnország is hadba lépett Németország oldalán. A „független” Szlovákia és Horvátország már korábban hasonlóan cselekedett. Németország európai szövetségesei közül így csak Magyarország és Bulgária (ez utóbbi részvételére, mint lehetetlenre, a németek eleve nem számítottak) nem hadviselő fél. Másnap bekövetkezett a mai napig tisztázatlan kassai provokáció. Ez megadta a végső lökést Horthy számára, hogy a hadba lépés mellett döntsön. Az őt tájékoztató német követnek azt mondta: arcáról lesülne a bőr, ha országa kimaradna az újabb háborúból. A Bárdossy-kormány pedig igazodott. Döntő érv volt, hogy a németek oldalán harcoltak a területi döntéseket megváltoztatni akaró szomszédok. Nagy súllyal esett latba, hogy az uralkodó politikai elit képtelen volt meglátni: ebben a harcban a Szovjetunió szilárd szövetségeseire lel a nyugati demokráciákban. Bárdossy a Képviselőházban június 27-én jelentette be a hadiállapotot a Szovjetunióval. A Szovjetunió elleni támadást mintegy 45 ezer katonával indította meg a magyar haderő. Ez a sereg hozzávetőleg ezer kilométert jutott előre, addigra olyan súlyos veszteségeket szenvedett, hogy december 4-én – német jóváhagyással – hazarendelték. A vártnál jóval keményebb keleti front következtében a németek egyre többet kérnek, s azok jórészt teljesülnek is. A Moszkva alatt 1941 decemberében elszenvedett első jelentős vereség nyomán igényeik már követeléssé fajultak. Végül mintegy 200 ezer katona kiküldésében állapodtak meg.

A „villámháborús” terv kudarca, a Moszkva alatti vereség azt sugallta, hogy Hitler a háborút nem nyerheti meg. Közben Magyarország hónapokon belül három világhatalommal került végzetesen szembe. Ezért Bárdossynak mennie kellett. Utóda, Kállay Miklós azt a lehetetlen feladatot kapta, hogy vezesse ki az országot a háborúból.⁴⁰¹ Természetesen nem tudta elérni. Ám nagy eredménye, hogy az ország nem süllyedt el még jobban a háború mocsarában. A máig élő ostoba legendával szemben politikáját nem a kállai kettős (kettőt jobbra, kettőt balra lépésű magyar tánc) jellemezte. Valójában (nagy németbarát szólamok közepette) olyan politikát folytatott, amely 1943. március elejére a magyar politikával szemben 1940-től olyannyira szigorú Londonban is bizonyos respektust váltott ki. Kállaynak volt bátorsága 1942 decemberében nemet mondani

400 Ld. erre részletesebben korábban a Barbarossa-tervvel foglalkozó fejezetet.

401 Ld. erre részletesebben korábban a ZSIDÓPOLITIKA A KÁLLAY-KORMÁNY IDEJÉN című fejezetet.

a zsidóság sorsát megpecsételni akaró berlini sürgetésre; hatalmas tény, hogy az 1944. márciusi német megszállásig a hazai zsidóság élete biztonságban volt. Ám valótlanul terjesztették számosan külföldön annak idején cionista oldalról, hogy honunkban e zsidóság sorsa „paradicsomi” lett volna. 1942 szeptemberében Kállay kormányfőisége idején lép életbe a korábbi három után a közvélemény által mindmáig alig számon tartott negyedik zsidótörvény. Ez létében ugyan nem, egzisztenciálisan ellenben tovább nyomorította a zsidóságot. Nem csupán betű szerinti következményei okán rongálta tovább a nemzet kohéziós erejét, hanem a nyomában még nagyobb mértékűvé dagadó korrupció okán is.

A sztálingrádi fordulat (és azzal együtt a magyar hadsereg voronyezsi katasztrófája) jelentőségéből a szélsőjobboldal az addiginál sokkal teljesebb háborús teherviselést akarta elérni, a Kállay–Bethlen-csoport ellenben a magyar 2. hadsereg maradványainak hazahozását szorgalmazta. A miniszterelnök fokozottabb súlyt helyezett a nyugati hatalmakkal való – korábbi hónapokra visszanyúló – kapcsolatfelvételi kísérleteire, amelyeknek az volt a céljuk, hogy tisztázzák: milyen feltételekkel válhat ki az ország a német szövetségből, ha arra a hadihelyzet lehetőséget kínál. A Lisszabonban, Sztambulban, Stockholmban, Svájcban folytatott béketapogatózási tárgyalások nem csupán sikertelenek, ráadásul a németek előtt ismertek lettek. Nagy barátunk, Edvard Beneš most sem válogatott eszközeiben, kitergette, ami tudomására jutott. Hitler Horthytól április 16-án Kleßheimben a béketapogatózásokról birtokába került tények alapján Kállay menesztését követelte. Hiába. A zsidók – egyébként korántsem könnyű, ám viszonylag mégis irigyelt – sorsa sem változott a Führeri kirohanás hatására.

A szövetségesek szicíliai partraszállása, Mussolini bukása hatására Kállay már kész volt a feltétel nélküli megadás elvének elfogadására, az angolszász hatalmak pedig tudomásul vették: a kapituláció nyilvánosságra hozására csak akkor kerüljön sor, amikor reális lehetőség nyílik annak keresztülvételére. A végső formába öntött szöveg szerint „Öfelsége kormánya elvárja, hogy a magyar kormány a megfelelő pillanatban nyilvánosan bejelenti a feltétel nélküli megadás elfogadását”. Kállay azonban visszatáncolt és a „feltétel nélküli” kitétel nélkül szerette volna a megállapodást értelmezni. A magyar vezető körök szerették volna – részben vagy egészben – megtartani a 1938–1941 között visszakerült területeket. De minden visszajelzés szerint ennek nem volt realitása. Szerették volna a rezsimet megőrizni. Közben maguk az angolszász nagyhatalmak is teljes elitcserét szorgalmaztak. A Szovjetuniónak a térségben való megjelenése pedig magának a polgári rendszer pusztulásának az esélyét is nagy valószínűséggel magában rejtette.

Hitler meg akarta kímélni magát attól, hogy Magyarország is „olasz módra” cselekedjék. Ezért szeptember végére kidolgoztatta Magyarország megszállásának tervét. Edmund Veessenmayer ellenben Horthy megnyerésével, szélsőjobboldali kormány kineveztetésével politikai megoldást javasolt. Hitler a két javaslat kombinálása mellett döntött. Értesülései ellenére a magyar politikai és katonai vezetés nem hitt a megszállásról szóló híreknek. Kállay is célszerűtlennek találta az ellenintézkedéseket. A kormányzó és a Führer március 18-án Kleßheimben lezajlott találkozója dráma volt a javából. A több menetben zajlott összecsapások végére Hitler elérte: az agg kormányzó a megszállás ellenére a helyén marad, Kállayt elejti, az új kormány folytatja a háborút, a belpolitikai életet megváltoztatja. Az országban állomásozó magyar csapatok létszáma ugyan jóval meghaladta a bevonuló németekét, ám ellenintézkedések híján ekkor már reménytelen lett volna az ellenállás. Az összetört miniszterelnök csak a kormányzat (németek előtt) kompromittáló iratainak megsemmisítését rendelte el, s a budapesti török követségre menekült. A letartóztatási hullámnak sok áldozata lett. Az ellenállásában megsebesített Bajcsy-Zsilinszky Endrét lakásáról némán bámuló tömeg szeme láttára vitték el. Hitler és Magyarország kapcsolatában az újabb esemény, összecsapás október 15-én történt. Amikor azon a napfényes októberi vasárnapon magyar nézőpontból csúfos kudarcba fulladt a németekkel való szembe fordulás kísérlete. Hitler ezt a rút hálátlanság újabb bizonyóságaként, nettó árulásként élte meg. Soha nem akarta Szálasit és pártját hatalomra engedni. Most mégis megint kénytelen volt álláspontját megváltoztatni. Utolsó eszközeként összeomló birodalma létének meghosszabbítása érdekében embereivel Szálasit állította az ország élére. December 4-én pedig életében először és egyben utoljára találkozott a „nemzetve-

zetővel”. Mindketten formájukat hozták. Mivel Veese Mayer formailag teljhatalmú megbízottként fungált,⁴⁰² ezért a „nemzetvezető” azt tartotta természetesnek, ha maga is teljhatalmú megbízottat delegál Hitler mellé. A Führer meg azt bizonygatta, hogy rakétaival, a csodafegyverekkel megfordítja a háború menetét, s ezért Szálasi beletörődhet eredeti szándéka – Budapest (Rómához hasonlóan) nyílt város legyen – megvalósíthatatlanságába.

Előtte december elsején Hitler Budapestet Festungnak, tehát erődítménynek nyilvánította. Ez azt jelentette, hogy csapatainak az utolsó töltényig kell a várost védelmezniük. Mivel a Vörös Hadsereg már jó ideje feltartóztathatatlanul haladt Berlin felé, a magyar Alföldön egyébként is könnyű volt a dolguk, ezért e döntését – volt ilyen az életében – nehéz szívvel hozta meg. Ugyanis, míg a magyarokról (ismételjük) természetük és rendszerük miatt is rossz véleménnyel volt, a fővárostól – amit egyébként, ha látott is, az még az első világháború előtt lehetett, tehát csak képekből és leírásokból ismerte – egyszerűen az irigykedésig el volt ragadhatva. Szépségét Linzé mellé tette. Sőt, egy alkalommal a háború alatti szokásos éjszakai morfondírozásai közepette még – a szintén a Duna két partjára épült – Linzről is megfeledkezett. Nem fért a fejébe, hogy ennek az oroszokhoz hasonlóan lustának tartott népségnek hogyan sikerült egy ilyen csodát teremtenie. Hitelt adva annak a szélében-hosszában élt és élő vélekedésnek, mely szerint a magyarok a hunok leszármazottjai, azon méltatlankodott, hogy ezek a „lusták” „a Nibelungok folyója mentén” ezt a páratlan csodát megteremtették. Az ostromgyűrű karácsonykor záródott be a főváros körül. Amikor Buda védői február 11-én – Hitler parancsának ellenszegülve – a kitörést választották, akkor már a Führer által elirigyelt csoda szinte teljesen elpusztult. Az emberi emlékezet a túlélés érdekében helyesen, ám a múlt valóságát meghamisítva működik. Ezért 76 esztendő múltán már csak korabeli fényképek birtokában idézhetjük fel a szomorú valóságot, hogy ennek a nemzeti érdekeink szempontjából teljesen felesleges pusztításnak a sebei évtizedek múltán is, minden erőfeszítés ellenére ott éktelenkedtek a város, leginkább a hajdan oly szépséges budai vár arcán. Tegyük meg és okuljunk. Már amennyire lehet.

---

402 Ld. erre részletesebben a VALÓBAN HELYTARTÓ VOLT-E HAZÁNKBAN DR. VEESSENMAYER ÖDÖN? című fejezetet.

Hitler és Napóleon

A Führer iránt pozitív elfogultsággal aligha vádolható Lukács János alias John Lukacs (erős túlzással, ám mégsem megalapozatlanul) azt írja *A történeti Hitler* című könyvében, hogy az irdatlan mennyiségű vonatkozó irodalom ellenére Adolf Hitler személyisége megfejtésében a kezdeteknél tartunk.⁴⁰³ Mert az eddig leírtaknak sokkal inkább az (egyébként mélységesen indokolt) indulat, mint az elfogulatlan mérlegelés az iránytűje. Halála óta háromnegyed évszázad iramlott el. A világ sok szempontból merőben más lett. Áldás a hitlerizmustól, s általában a szélsőséges rendszerektől történt megszabadulás. Ám a kapitalizmuson – melynek hatalmas erényei mellett mérhetetlenül nagy emberellenes bűnei vannak – nemhogy túllépni nem sikerült, realisan a nálánál jobb sem látszik. A nemzetközi/nemzeti feszültségek napjainkban is gyakorta robbanással fenyegetnek. A szimbólumoknak, az azokkal való politizálásnak változatlanul nagy a súlya. Így Hitler neve ma is nem keveseknek hívószó. A hozzá való, merőben ütköző viszony ezért jelenünkben is torzíthatja/torzítja az ő valóságos arcát. A Bonaparte Napóleonnal való kapcsolatának, összevetésének – terjedelemadta vázlatos – megrajzolásánál a historikus kiváltképpen igyekszik higgadtan mérlegelni.

*

A nagy előddel való párhuzam egész felnőtt életét elkísérte.

A sikertelen 1923-as müncheni puccs idején kimondottan Napóleonnak képzelte magát. Mélyen meg volt győződve, hogy neki kell Németországot megmentenie. Ha ez most nem is sikerül, egyszer mégis sikerülni fog. Főleg az Elbáról Párizsba történt visszatérésre gondolt. Fialtal éveiben egyik híve arra próbálta rávenni, hogy tanuljon meg táncolni. A magát már akkor is államférfiúnak tartó Führer a tanácsot azzal vetette el, hogy az efféle dolog nem a maga fajtájához való. Jóakarója George Washington, Bonaparte Napóleon, Nagy Frigyes – mindhárman lelkes táncosok voltak – példájával ripsztozott. A mérges Hitler erre nem csupán a tánc időpocsékoló voltát emlegette. Konkrétan a „túl nőies”-nek mondott keringőt szidalmazta. A „keringőmániá”-ról meg (természetesen teljesen alaptalanul) azt állította, hogy az hozzájárult a Habsburg Birodalom bukásához. Az agg Hindenburg nem sokkal élte túl a Führer kancellári székbe történt emelkedését. Utolsó találkozójukról hazafelé tartva utóbbi Napóleon Walewska grófnővel való románca színhelyén pihent meg. Házigazdája felajánlotta, éjszakázzon a császár volt ágyában. A volt tizedes nem élt a kétes megtiszteltetéssel. Ha tárgyalnia kellett, alig-alig nézett a jegyzeteibe. Fényképező emlékezete birtokában a tényeket és a számokat azonnal elővarázsolta. Iulius Caesarral, Napóleonnal, Vlagyimir Iljicsel volt rokon e tehetsége.

1940-ben bő féléven belül Norvégia, Dánia, Luxemburg, Belgium, Hollandia és Franciaország lerohanásával Nagy Sándornál és Napóleonnál is nagyobb területet hódított meg. A franciákkal történt fegyverszünet aláírása után – ritka kivételként – rögvest a fény, a művészetek fővárosába, Párizsba látogatott. A német nagyvárosok átalakításához akart ösztönzést nyerni. „Érdekel

403 Jelen sorok szerzője szerint sokkal nagyobb feladat az évtizedek során felhalmozott irdatlan mennyiségű kutatási eredmény tömör, frappáns és mennél tárgyilagosabb bemutatása. Vagyis nem csupán a régi ideológiai terheltségeket kell magunk mögött hagyni, de fel kell venni a kesztyűt a mind markánsabb mai valótlanosságokkal is.

– mondta szokásos visszafogottságával – az elméletileg már ismert nagy városépítészeti összefüggések maguk realitásában való megragadása.” A kolosszális figuráival Joszif Visszárionovics csodálatát is kiváltó szobrászt, Arno Beckert és kedvenc építészeit, Albert Speert, valamint Hermann Gieslert választotta kalauznak. Gépük másnap még sötétben startolt. Napfelkeltekor már leszálltak. Június 23-a szikrázóan forró nyári nap volt. A meteoszlop első nyitott gépkocsijába szokása szerint a Führer a sofőr mellé ült. Először az Operaházat csodálták meg. Bécsi évei óta bámulta ezt az épületet. Most ellazultak az arcvonásai. – „Lenyűgöző épület” – mondta, miközben az utcák egy meghalt város képét mutatták. Innen az Eiffel-toronyhoz, majd Napóleon közeli sírjához mentek. Sapkáját mellkasa előtt tartotta, nagyon megindult. Hosszan hallgatott, majd megparancsolta Martin Bormann-nak, hogy a Sasfíók földi maradványait hozzák el Bécsből és apja mellé temessék. Gieslernek pedig azt mondta, hogy neki kell síremlékét megépítenie. A háromórás városnézés a Montmartre-on fejeződött be. Itt művésznövendék-éveire emlékezett. Művészeit kemény időkkal lelkesítette. Néhány nap múlva Speernek elrendelte, hogy a berlini munkálatokat fel kell gyorsítani. Berlinnek Párizsnál is szebbnek kell lennie. Amikor keresztülmentek a lármázó kofák sokaságán, a legkövérebb azt kiabálta: ő az, ő az!

*

A Führer késve kapta a hírt, hogy egyetlen megbízható nagy szövetségese, Mussolini Görögország megtámadására készül. Az önálló olasz lépés nagyon nem illett a Szovjetunió megtámadásáról szőtt terveibe, ezért Firenzébe indult, hogy a Ducét szerencsétlen tervéről lebeszélje. Ám alig érték Bolognáig, amikor az olasz csapatok átlépték a görög határt. Tudta, hogy ez bosszú volt a lépéseiről nem tájékoztatott szövetséges részről. Ám mit tehetett mást, amikor „minden második olasz áruló vagy kém” – mondta jó adag túlzással. A havas Alpokon át hazatérve bőven volt ideje szövetségi rendszere gyatraságán keseregnie. A hálátlan Franco nemet mondott a Szovjetunió elleni háborúban való részvételre. Pétain nem volt hajlandó a hallatlanul költséges angliai légicsapásba bekapcsolódni. Most pedig itt van Mussolini ostoba balkáni kalandja. Amikor 1940. december 5-én a Szovjetunió megtámadásáról tanácskoztak, alapjában elfogadta a beterjesztett tervet, de – Napóleontól eltérően – nem akarta a főcsapást a fővárosra, Moszkvára irányozni. „Nem nagyon fontos” – vélte – a főváros bevétele. Az ellenvetésére, hogy Moszkva nem csupán a kommunikációnak, hanem a hadiiparnak is központja, harapósan vágott vissza: csak a teljesen elkövesedett agy gondolkodik az elmúlt századok kategóriáiban, s lát egy főváros elfoglalásában értelmes támadási célt. Ő sokkal inkább Leningrád és Sztálingrád bevételeiben gondolkodott. Ezek a bolsevizmus melegágyai. Bevételeük a bolsevizmus végét jelenti, s ez a támadás fő célja. Aztán a háború megnyerésének esélyét elemészítő vereség mégis Moszkva alatt következett be. Igaz, a nagy fordulat Sztálingrádnál került sor, s Leningrád 900 napig tartó sikertelen ostromának is hatalmas szerep jutott. A hosszan megálmodott Barbarossa-terv éppen az esztendővel korábban aláírt francia kapituláció évfordulóján, június 22-én vált valóra. Ám a megalkotók agyában azonnal vészjósító gondok suhogtak. A Jugoszlávia ellen szükségessé vált háború miatt öt hetet vesztek. Agyában mérhetetlen mennyiségben vésődtek a történelem tényei. Azonnal tudta, hogy 129 esztendeje éppen ugyanezen a napon a Moszkva elleni hadjáratában Napóleon már átlépte a Nyement.

*

Mindent egybefogva: mivel narcisztikusan öntelt volt, építő párbeszéd helyett szinte egész életét önmutogató monológokkal töltötte. Nincs az a zseni, akit ez a beállítódás nem károsítana. Olyan szarvashibákat követett el, melyeket nála sokkal szerényebb agyak is elkerülnek. Maradjunk a Szovjetunió megtámadásánál. Tudta, hogy gyatra a szövetséges rendszer. Tudta, hogy késésben vannak a természettel. Tudta, hogy Napóleont a Tél tábornok győzte le. És miközben azzal áltatta magát, hogy modern technika révén kerülheti el elődje végzetét. Következőleg elődjénél is mélyebb verembe került. A gépesített modern csodák már az orosz sártenger végtelenségében elakadtak.

43. Bár már a sikertelen 1923-as müncheni puccs idején kimondottan Napóleonnak képzelte magát, s voltak is rokon vonásaik, a gall imperátor bőven felülmúlta őt. Napóleon szelleme a sírból is figyelmeztethette, hogy ne fogjon bele a Moszkva elleni hadjáratba, rendszere dinamikájával szemben a Führer ellenben két évet sem bírt ki...

irracionális Thule Társasághoz, olyan figurához, mint Dietrich Eckart vezette. Az idők során mérhetetlen hatalmat birtokolt, de – messze nem alaptalanul – annyira tartott az ármánytól, hogy alvezérei hatalmát módszeresen az egymás elleni kijátszással korlátozta. Ezzel rendszere hatékonyságát bénította. E hatékonyság különben messze nem volt lebecsülendő. A népközösség gondolata jóval több volt propagandaszólamnál. Az egy mindenkiért, mindenki egyért jelszavának volt realitása. A rendszer szociálpolitikája sokakat tett hívévé. Mégis a rendszer működtetői közé intézményesen beépített ármánykodás, intrika akkora káoszt teremtett, hogy a rezsim leginkább az ellene fordulókkal, fordulni akarókkal szembeni terrorban volt hatékony. Mások felett uralkodott, s közben saját testi gyengeségén sem tudott felülkerekedni. Már 1936-tól foglyává vált Theodor Morellnek, a piszkoskórmű csodadoktornak. Évekig lett panacea a – minden bizonnyal döntően hatalmas belső feszültségeiből sarjadt – nyavalyáira. Ám 1943-tól csupán a szervezetét rohamosan pusztító drogok tették munka- és mások megbűvölésére alkalmassá. Az 1945. április 30-i pisztolylövés egy fizikai roncsot iktatott ki a földi létből.

A személyiség azonos nagysága terén sok minden felsorakoztatható lenne. A hasonlóságnál mégis több a különbség. A két rendszer és ebből következőleg a háborús célok *tartalma* közötti eltérések még nagyobbak, s a különbségek a személyiségre visszahatóak. A Wehrmacht fölött az a Wilhelm Keitel parancsnokolt, akit karakternélkülisége okán a csúfondáros köznyelv Lakaitel-nek nevezett el. Már a Führer felé tett lépései is szolgáltságot mutattak.

Napóleon nemhogy nem igényelt, meg sem tűrt volna maga mellett ilyen típusú főparancsnokot. Abban az eltérésben pedig, hogy míg a császár marsalljai hódító vágyaikban nehezen fékezhető véredek voltak, a Führer ellenben számtalan alkalommal panaszkodott a merész elgondolásaiban őt csak nagyon is vonakodva követő tábornokaira, alapvetően a bonapartizmus és a hitlerizmus közötti szakadékos történelmi különbség rejlik. Bonaparte Napóleon háborúival Franciaország számára európai hegemoniát akart, s közben számos helyen elavult feudális viszonyokat zúzott szét, helyükön modern polgári rendet teremtett. Hitler ellenben mélyen gyökerező fajbiológiai meggyőződéséből következően még a germánságon belül is különbségeket vélt látni. Következőleg népeket akart tönkretenni és tett is tönkre, számos esetben pedig megsemmisített. Természetesen a gigantikus küzdelem Napóleon személyiségét is deformálta, őt magát szintén korán a sírba vitte. Ám a deformáció soha nem öltött olyan méreteket, mint ami Hitlert már fiatal korában az obskúrus, misztikusan mélyen

Pamlényi Ervin és a Századok

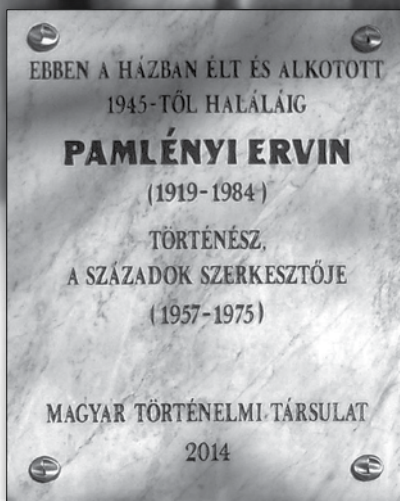
Vajon mi a súlyosabb? Ha azt mondom, hogy Pamlényi Ervin 1955-től három évtizeden át a hazai történész szakma legnagyobb szerkesztőegységisége volt. Vagy ha azt állítom, hogy – jól-lehet számtalan periodikaszám mellett, számos könyvön is megörökítődött a neve – valójában zömmel *láthatatlan életművű* ember. Miközben bizonyosan mást is akart. Jelentős monográfiák írására készült. Az igencsak szerény terjedelmű *Horváth Mihály* című könyve után monográfiát Szalay Lászlóról, s leginkább azt szerette volna, hogy ő írja meg *a Szekfűt*. Vagyis a nagy, tán legnagyobb magyar historikus életét, munkásságát maradandóan bemutató művet.⁴⁰⁴ Nem így történt. Ezért – bár gazdag, mégis – torzóban maradt az élete. Nem csupán az övé. Egész generációjáé. A hozzá közel álló Ortutay Gyuláé, Mátrai Lászlóé, Erdei Ferencé és sokan másoké. Csupán egyik képviselője e teljesíthetetlen vállalásában elbukó nemzedéknek. Elbuktak, mert az 1945. év ezer esztendőzt lezáró óriási, *egyetemes történelmi léptékű* fordulata az addigi hazai politikai, társadalmi, gazdasági elit túlnyomó hányada akarata ellenére történt. Elbuktak, mert az új világot kezdettől külső nagyhatalom nyomása, majd monopolizáló befolyása alatt építették. Elbuktak, mert az új eliten belüli eltérő erők versengését az első perctől torzította az országot felszabadítva megszálló nagyhatalom beavatkozása. Mert a beavatkozók még a támogatott erők önállóságát sem tűrték el. Elbuktak, mert az általuk is működtetett modell – történelmi mércén mérve – nem bizonyult tartósnak.⁴⁰⁵

Az ő életműve azért *is* lett ilyen, mert alkotó energiáját zömmel mások művei szerkesztésének áldozta. Mert a szerkesztésbe beleértette a – finoman szólva nem kiforrottan – asztalára tett kéziratok kijavítását. Nemritkán átírását. Aki csinált ilyent, tudja, mily’ időt rabló az ilyesmi. Mondogatta is a *Századok* egyik szerkesztőségi munkatársa tucatnyi éven át: – Miért csinálod ezt? Miért nem jelenteted meg azt, amit kaptál? Hadd lássák, hogy az illető *milyen hüjje*. – Szóval: milyen hülye. Miközben az illető kolléga természetesen egyáltalán nem volt imbecillis. „Csupán” sokaknak nehezen ment az írás, nem tudták megírni azt, amit megírni akartak. Mert otthonról gyakorta inkább „csak” (az értelmiségi pályákon nemritkán kimondottan hátrányos) becsületet hoztak, ám műveltséget nem sokat. Mert az akkori rendszerváltás az egyetemekről kisöpörte a reakciónak mondott képzeteket, s akiket a helyükre tettek, számos ízben nem voltak, csak idővel esetenként lettek mesterek. Ő ellenben nagy beleéléssel, s nem kevés alázattal sokaknak *névtelen* társszerzőjévé szegődött. Ha a *Századok* az ő időszakában más orgánumokhoz képest jobb, szebben megformált írások tárháza, az nem csekély mértékben az ő – nagy tehetsége, szorgalma révén felhalmozott műveltségéből kamatoztatott, láthatatlan – műve is.⁴⁰⁶ 1954-ben került szerkesztőségi titkárként (Hanák Péter utódként) a *Századokhoz*, a lapnak ténylegesen 1956-tól, formálisan 1959-től lett a felelős szerkesztője, s ezt a tisztet 1975-ig látta el. A szerkesztőségi titkár már kijárta az élet iskoláját. Jó mesterei voltak. Hiszen a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem-latin szakos

404 PAMLÉNYI 1955, valamint PAMLÉNYI 1989, 13–77.

405 Ugyanígy fogalmaztam, ugyanezt állítom Ortutay Gyula kapcsán is a 198. oldalon.

406 „Neki – olvasottságának, nagy tényismeretének, szakmai tájékozottságának – köszönhető, hogy a *Századok* általa szerkesztett majd húsz évfolyama valóban tükrözi a magyar történettudomány egy periódusát; beleértve a szükséges vagy annak vélt ideológiai és személyi tiszteletköroket és beleértve azt a figyelmes gondosságot, amellyel a feljövő új nemzedéket, sőt a legfiatalabbakat is szerepeltette.” GLATZ 1985, 604.

44a., 44b. Mindig balga az, aki a tudományt (messze nem egyedülként) kilóra méri. Életműve jelentős része (szintén messze nem egyedülként) láthatatlan, mert jelentős részt mások – köztük e sorok írójának – tudását pallérozta...

hallgatójaként Szekfű Gyula óráit látogatta, majd az Ortutay Gyulával való barátsága révén 1945-től a Magyar Rádió Aktuális, Irodalmi, majd Oktatási Osztályának vezetője. Ám a jó nevű, befolyásos mentorok sem menthetik meg akkori naivitása – hogy egyszerre lehet büntetlenül az MKP és egy szabaddkőműves páholy tagja – következményétől. A pártból kizárják, az állását elveszti. Mégis jó helyen, a Magyar Országos Levéltárban jut ismét kenyérhez. Ott pedig hamarosan az 1920 utáni iratanyag referenseként fontos szerepe lesz az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* c. sorozat első kötete anyagának összeállításában, szerkesztésében. Bár a további kötetekben már nem vesz részt, itt alapozódik meg a kommunista tudománypolitika évtizedeken keresztüli prominensével, Nemes Dezsővel való kapcsolata, s ezzel együtt nem csekély mértékben szürke eminenciás-szerepköre. A sorozat kulcsemberéhez, Karsai Elekhez pedig kimondott barátság fűzi. Az eredetileg rabbinövendék Karsai lényegesen műveltebb ember, mint amit számtalan művéből olvasója gyanítana. Mert neki és megbízóinak nem a szaktudás csillogtatása, sokkal inkább a hibásan Horthy-rendszernek nevezett *korszak* mennél haté-

konyabb lejárata a cél. A Karsai Elek szaktudása dolgában esetleg kételkedőknek szíves figyelmébe ajánlom az 1962-ben publikált *Iratok a Gömbös–Hitler találkozó történetéhez* c. remekét.⁴⁰⁷

Pamlényi Ervin számára nem okozott lelkiismereti konfliktust *A fehér terror* című, Karsai Elekkel együtt jegyzett 1951-es kurzusfüzet. A hasonló irányú *A magyar nép története 1849–1945* című 1954-es összefoglalást is (Almási Jánossal és Karsai Elekkel) bizonyosan szívesen vállalta. Hiszen azokban az esztendőkből még kézníujtásnyi közelségben volt a Horthy Miklós nevével fémjelzett rendszer. Amely valóban reakció volt 1918/1919 forradalmaira, s a felől sem lehetett kétely, hogy

407 1962-es kiadás az Akadémiai Kiadónál.

e rendszer döntéshozói vitték bele az országot az első világháborúnál is nagyobb katasztrófát hozó második világháborúba. Az, hogy mindeközben e negyedszázad milyen részeredményeket hozott az ország modernizálásában, s hogy a végzetesen rossz döntések felé mily hatalmas volt a lejtő, másként szólva milyen irgalmatlanul nagy feladat lett volna az uralgó korszellemmel szembemenni, dacolni geopolitikai nyomással, elmagyarázni ebben az országban, hogy milyen volt igazából a múltunk, milyen a jelenünk, az nem ment. Mert a mi hazánkban *is* – ha nem is mindig, s főleg nem kizárólag – a *nincsenek állnak össze valamikké, a volnákat pedig a sírdogáló emlékezet vanná kovácsolja*.⁴⁰⁸

Nem csupán ma van ez így, ez történt a két háború között is, amikor a dualizmus lejáratásánál is hangosabban a forradalmak eltorzítása, bűnbakká formálása ment minden téren. Ahol nemritkán azok, akik szereplői voltak e forradalmaknak, vagy csupán kortársként tudták az igazságot, később mégis *hazudtak délben, este, reggel*. Pamlényi Ervinnek sok munkája mellett sok befolyása is volt.⁴⁰⁹ A Századok mellett 1954-től 1970-ig az *Acta Historica* is az ő szerkesztésében jelenik meg. A rangot adó *Studia Historica*-sorozatot a 8. számától (1954) az 55. számáig (1970) gondozta. Az 1964-ben először, majd 1967-ben és 1971-ben napvilágot látott, Molnár Erik fémjelezte *kétkötetes Magyarország történetét* Székely Györggyel szerkesztette.⁴¹⁰ A hetvenes évek külföldjét a kádári Magyarország hazánk történelméről németül, angolul, franciául tájékoztatta. A *Die Geschichte Ungarn* (1971) az *A History of Hungary* (1973), az *Histoire de la Hongrie dès origines à nos jours* (1974) egyaránt Pamlényi Ervin letisztult szerkesztési elveit tükrözi.⁴¹¹ A legutóbbi rendszerváltásig hagyománnyá vált gyakorlattal a magyar történetírás az ötévente megrendezésre kerülő történész-világkongresszusokon vaskos gyűjteményes kötetekben tárta új kutatási eredményeit a nemzetközi nyilvánosság elé. (*Etudes*) Az 1960-as, 1975-ös, 1980-as és részben a halála után megjelent 1985-ös kötetet ténylegesen Pamlényi Ervin gondozta.⁴¹²

A historiográfus Pamlényi Ervin kellett ahhoz, hogy 1961-ben meginduljon a *Tudománytörténeti tanulmányok*-sorozat, amelynek keretében 1973-ig hat kötet hagyta el a nyomdát oly időtálló munkákkal gyarapítva történetírásunkat, mint Várkonyi Ágnes *Thaly Kálmánja* vagy Gunst Péter *Acsádyja*.⁴¹³ Szerkesztői, szöveggondozói tevékenységének felsorolása még akkor sem lesz teljes – csupán a fontosabbakat fogja át –, ha mindezen túl megemlítjük, hogy (Márkus Lászlóval és Ortutay Gyulával) sorozatszerkesztője volt a Gondolat Kiadó *Auróra*-könyveinek. Az első harminc kötetben találkozunk a nevével.⁴¹⁴

Szóval mindez befolyást *is* jelentett. Nemkülönben az is, hogy 1956-tól az MTA Történettudományi Intézetének lett főállású munkatársa. Mint ilyen 1962 és 1966 között az intézet 19. századi magyar történelemmel foglalkozó osztályát vezeti. 1973-ban a Historiográfiai Kutatócsoport létrehozására kap megbízást, s azt a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójává 1975-ben történt kinevezéséig irányítja. Ám a hatalommal félelem, sőt nemritkán rettenet is járt. Abban sem volt semmi egyedi. Az ilyesmi a Pamlényi Ervin cselekedeteiből is működő rendszer lényegéből fakadt. Kezdődött magával a magyar történelemmel, amelynek *jeltelen, szörnyű mocsarába* négyszáz esztendeje már belesüllyedt *nehéz igazával* Dózsa György.⁴¹⁵ Ezért sem kukoricázott az előző,

408 ESTERHÁZY 2013, 241.

409 „[A] pozíciókat nem hatalmi állásoknak tekintette, mint az őt gyakran támadók. Akárhány szerkesztői, szervezői funkcióban ült, mindegyiket »üzemeltetni« kívánta, »csinálni«”. GLATZ 1985, 604.

410 Az összefoglalást a Gondolat Kiadó jelentette meg.

411 A Corvina Kiadónál jelentek meg.

412 Az Akadémiai Kiadónál jelentek meg.

413 R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Akadémiai, Bp., 1961, Gunst Péter: *Acsády Ignác történetírása*. Akadémiai, Bp., 1961.

414 Csúpn néhány címet említve: Georg Bernard Shaw: *Vélemények, gondolatok*. 1958; Casanova: *Emlékiratok*. 1960; Mozart bécsi levelei. 1960; Thomas Babington Maculay: *Esszék*. 1961; Stefan Zweig: *Arcképek*. 1965 stb.

415 Illyés Gyula: *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon*. Az utolsó strofa így hangzik: „Elképzelem, így szólt s nagy bajszát törölve, / néz a futó égre, majd a zajló földre. / Homlokán a harag rőt koszorújával / s szinte tántorogva nehéz igazával / indul Temesvárra süllyedni jeltelen, / szörnyű mocsaradba, magyar történelem! / S mint egy barát írta harcairól szólván: / nyomában ott tolong százhuszezer sátán.”

Horthy Miklós nevével fémjelzett rendszer, ha a hatalmát veszélyeztető törekvéseket észlelt. Majd bekövetkezett 1944 pokla. Alig utána viselt dolgaival megjött az országot felszabadító-megszálló Vörös Hadsereg. A közeli barátnak, Ortutay Gyulának pedig – amikor az dolgát megcselekedve a BBC-vel hírcsere megállapodást kötött – Vorosilov marsall kedvesen megmondta: ha még egyszer megkérdezésük nélkül hasonló t cselekszik, elvásztják a fejét a nyakától.⁴¹⁶

Aztán az éppen csak megkapaszkodó szerkesztő lakásán becsöngetett az ÁVH egyik főtisztje. Feleségével érkezett. Otthonosan körültekintett a családnak éppen elegendő területű lakáson, lakonikusan közölte, hogy ezen túl a legcsendesebb szoba az ő otthonuk. Pach Zsigmond Pál, az intézetet helyettes igazgatói beosztásban tényleges vezető majd levelet intéz az MTA illetékes alelnökének, hogy Pamlényi elvtárs fontos munkáját ez zavarja. Miért lett volna a levélnek fogantója? Ugye nem csodálkozunk azon, hogy ily körülmények között a különben szürke eminenciás, a bátrak társaságától kissé távolálló Pamlényi Ervin a munkás intézeti napok reggelén – őt közlelő ismerő néhány kollégája szerint – úgy kezdett dolgozni, hogy szemében ott bujkált a kérdés: – *ma vajon mitől kell félnünk?*

Természetesen mindez sem elegendő ok arra, amit jó ideje tudunk: titkos szalon működött együtt az állambiztonsági szervekkel.⁴¹⁷ A fennmaradt három dosszié terjedelmű anyag tanúsága szerint 1965-től társadalmi kapcsolatként, 1968. január 25-től pedig beszervezetten működött együtt az állambiztonsági szervekkel. A szervek elsősorban a Történettudományi Intézet munkatársainak külföldi kapcsolataiból adódó veszélyek elhárításában, másodsorban a szakma belső ügyeiben akarták hasznosítani tudását. Az előbbiben a gyanítottan a nyugatnémet hírszerző szervek fedőszerveként is működő Österreichischer Ost und Südost Europa Institut-ban többször megforduló történész volt számukra fontos. A történészfronton – sorrendben – a nacionalistáknak, a szociáldemokrácia (ügymond) idealizálóinak, a polgári származású történészeknek a gyengítését remélték a beszervezésétől.⁴¹⁸ 1970. jún. 5-én – vélelmem szerint azért, mert nem voltak megelégedve munkájával – tartótisztje a hálózatból történő kizárását javasolta. Azzal, hogy segítségét a jövőben társadalmi kapcsolatként vegyék igénybe. Állításomnak az az alapja, hogy tartótisztje érvként, gyenge érvként a párttagságára hivatkozik. Hiszen az a beszervezésekor is létezett. Állításomat erősíti az a tény is, hogy a kizárási javaslatig Pamlényi nem kapott jutalmat. A kizárás megtörtént.

A három dossziéból kettő beszerzési, a harmadik lenne a munkadosszié, a jelentések tárháza, amely esetünkben lényegében üres. A második dosszié a CH-igazgatói állásba kerülése folyamatát, s annak áraként az ismételt beszervezést tükrözi. Az ügynöki munkát Pamlényi Ervin nem félelemből, nem is anyagi ellenszolgáltatásért, hanem a bécsi igazgatói állás elnyeréséért vállalta. Ő csak minőségi módon tudott szerkeszteni, az pedig egy évtizednyi robot után szinte minden alkotóenergiáját elszívta. Nem csupán a beszerzésekre, a társadalmi kapcsolatként nyújtott információadásba is ezért ment bele 1965-től. Mert bizonyosan tudta, hogy a CH-igazgatói munkakört másként soha nem kapja meg. „Puskás fn. informátorunk 1968. decemberében említést tett arról, hogy tudomása szerint a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójának megbízatása hamarosan lejár. Megjegyezte még, hogy néhány évvel ezelőtt az ő személye is felvetődött a funkció betöltésénél. Akkor azonban arra nem került sor. Felvetette, hogy szívesen vállalna ilyen munkakört. Puskás a német nyelvet jól beszéli, politikai megbízhatósága, felkészültsége, intelligenciája megfelelő.” – olvasható a vele érezhetően rokonszenvező tartótisztjének jelentéséből.⁴¹⁹ Pamlényi Ervin bécsi igazgatói állásáról a Belügyminisztérium döntött. Mert ez a poszt az NSZK elleni hírszerzés fontos eleme volt. Ám a szokásosan tekervényes, mert számos „illetékes” hely véleményét igénylő eljárás alkalmat nyújtott arra, hogy a Történettudományi Intézetből Pamlényi néhány ellenlábasa az Akadémia Főrezidentúra

416 ORTUTAY 2009, 10. – Ld. még a 310. jegyzetet.

417 ÁBTL 3.2.1. Bt. 2168/1.

418 Uo. Rékásiné 1968. január 13-i javaslata Pamlényi Ervin beszerzésére.

419 Uo. 1969. január 10-i feljegyzés.

(vagyis az MTA-t ellenőrző BM-részleg) révén keresztbe tegyen. A nemes párviadalban a III/I/3, vagyis a hírszerzés német-osztrák osztálya végül Pamlényi mellett voksolt.⁴²⁰

Milyen ember volt Pamlényi Ervin? Aki őt ismerte, boldognak aligha tartja. Emlékszünk nemes arcéleire, korán rezignált tekintetére, hajlott alakjára, többnyire lassú járására. Hóna alatt könyvekkel. Kéziratokkal. Tudta, hogy szeretett szakmája szerzetesi, aszkéta életet követel, mégis arra intette a felnövekvő fiatalokat, s maga is – már amennyire lehetett – így igyekezett élni, hogy munkájuk mellett merítsenek az élet örömeiből. Azért is, hogy jobban lássák a történelemmé simuló napokat. Csendes iróniával figyelte környezetét, megvolt a véleménye a nem tehetségtelen, ám maguknak idő előtt mind többet kikövetelőkről. Bár nem volt bátor, ám megalkuvásainak – a ma és a jövő nem kifejezetten oroszlánszívűi okán is említem – volt határa.

Egy ízben a Történettudományi Bizottságnak a könyvkiadási keretterset tárgyaló ülésén az elnöklő Nemes Dezsőnek nem tetszett valamely forráskiadvány vaskos terjedelme, s azt 30 %-kal csökkenteni akarta.

– De Nemes elvtárs, ez forráskiadvány, azt nem lehet csökkenteni – felelte csendes, mégis konok ellenkezéssel Pamlényi Ervin.

– Hát, ha nem lehet, akkor nem lehet – mondta beletörődően a sokak félte elnök.

Azt a vitát, vajon mit érnek a kis lépések, s mi az értékük (szintén a szocializmuson belül) az egyetlen nagy lépéshez képest, a történelem jó időre felülírta.⁴²¹ Ám a végtelen folyamú időben egyszer társadalmat átalakító válasz lesz a világkapitalizmus hatalmas erényei és irdatlan bűnei közötti szakadékos ellentmondásra. És akkor végleges válasz születik Pamlényi Ervin és generációja életének értelmére is.

420 „Véleményem szerint – olvashatjuk Juhász Ferenc r. őrnagy 1975. március 17-i jelentésének a végén – az Akadémia Főrezidentúra aggályai Pósfai [ez volt Pamlényi másik fedőneve – P.P.] alkalmasságával kapcsolatban teljesen megalapozatlanok. Pósfai szerénységét és hallgatagságát félreértették és ebből megalapozatlan következtetéseket vontak le. Személyes tapasztalataim és az előzmények is azt bizonyítják, hogy Pósfai személyében alkalmas személyt találtunk és emiatt meg kell akadályoznunk minden megalapozatlan törekvést, amely a tények ismeretének hiányában lejáratására irányul.” ÁBTL 3.2.1. Bt. 2168/2.

421 Pamlényi Ervin bízott a „kicsiny lépések”-kel előrehaladás perspektívájában, „abban, hogy egyszer a sok kicsiny lépés egy nagy hosszúságát is kiadja”. A vita arról szólt, „vajon elkerülhető-e, hogy a sok kicsiny lépés közben a járás szándékolt iránya meg ne változzék? És hogy a sok kicsiny nem versenyezhet az egy lépés biztos irányával.” GLATZ 1985, 603. Újraközölve: GLATZ 1990, 262–272., 267.

Köpeczi Béla

Még ötvenesztendő sincs, amikor az MTA főtítkárhelyettese lesz 1970-ben. Majd nem sokkal később, főnökének, a rákbetegségben korán elhunyt Erdei Ferencnek a helyére kerül. Főtítkári tisztségét 1975-ig viseli, amikor a kultúr pápa, Aczél György azt tartja helyesnek, hogy Márta Ferencet ültesse a helyére. A vérig sértett – egyébként mindig nagyon fegyelmezett, a fanyar iróniát ugyancsak ismerő, de azt magának ritkán megengedő – férfiú dülva-fúlva fogadja el a lefokozó főtítkárhelyettesi tisztséget. Azt 1982-ig viseli, amikor Kádár János döntése a kulturális tárca élére emeli. Posztját 1988. június végéig, vagyis a rendszer bukásáig tarthatta meg. (Kádár János korának az 1988. májusi pártértekezlettel lett vége.) *Qui facit, quod potuit, legem implovit*, tartotta – Bethlen Miklós kancellárral összhangban – magáról. Vagyis megtette, mit lehetett, teljesítette a törvényt. És ezzel azt is mondta, hogy ennyit és nem többet lehetett tenni.

Az 1921. szeptember 16-án Nagyenyeden nagy szegénységben született, a létezett szocializmus évtizedeiben szinte töretlen pályát befutott, közel kilencvenesztendősen távozott férfiú a kilencvenes évek második felében bő négyszáz oldalon írta meg öngazolását. 2000-ben befejezett – az MTA Kézirattárában szunnyadó –, memoárnak aligha mondható visszatekintését így kezdi: „Ma sorra jelennek meg Magyarországon írások, amelyek az 1948 utáni időszakot globálisan elítélik, nem véve tekintetbe az egyes korszakokat. E »gravaminális« helyzetben nem könnyű objektivitásra törekedni, bár a magunk részéről igyekszünk ezt tenni, hivatkozva a megélt történelem kényszerű [!] felidezésére.”⁴²²

Az emlékiratot megismert történész azt mondja: Köpeczi Béla sem törekedett – bár állítja – tárgyilagosságra. Mintha az őt – a maga visszaemlékezéseiben – közepesnek mondó Király Istvánt igazolná. Hiszen korunkban már meglehetősen közepes képességre vall, ha valaki azt sugallja, hogy dokumentumok beszélgetése elegendő a globálisan ellentétes narratívák hiteltelezésére. Valójában Köpeczi Béla messze átlagon felüli képességű, félelmetesen nagy memóriájú, idővel hatalmas tudású, imponálóan széles tematikájú tudósi életművet alkotott férfiú volt. Olyan dokumentumokat beszéltet, amelyek anno alapjában rendszerstabilizáló céllal születtek. Másként fogalmazva: féligazságok egymásnak vagdalásával aligha lehet hiteles képet alkotni a múlt valóságáról.

Vajon milyen objektivitás az, amikor valaki úgy ír a felidézett korszakról, hogy bő négyszáz oldalon – kisebb jelentőségű ügyeket leszámítva – lényegében egyetlen mélyebb emberi pillanatot idéz fel? Amikor őt, a rendszer főcenzorát 1956-ban Szabadság-hegyi, messze az átlag feletti otthonában – ahogy ő írja – „magukat nemzetörnek mondók” minden bizonnyal az elszámoltatás igényével, de hasztalanul keresik fel. Mert ő nem volt otthon, csupán édesanyját rémítették halálra. Végtelen szegénységben eltöltött gyermekkoráról viszonylag részletesen ír ugyan, de mindez kissé korabeli klisévé szürkül.

Hitelességét erősítendő azt ígéri: „csak arról írok, amiben részt vettem, amiről tudtam.”⁴²³ Valójában természetesen bőven ír olyasmiről is, amiről nem tudott, hanem hallott, ami később

422 KÖPECZI 2000, 1. Köszönettel tartozom Kövér Györgynek, aki felhívta figyelmem a kéziratra. Köszönöm Solymosi Lászlónak, hogy engedélyezte a kiadás alatt álló kézirat megismerését, Babus Antalnak pedig azért vagyok hálás, hogy a kézirat digitalizált példányát rendelkezésemre bocsájtotta.

423 KÖPECZI 2000, 4.

46. A Kádár Jánosról elnevezett hazai sztálinista rendszer az 1988. évi májusi pártértekezlettel zárult. Ám már az 1985. évi parlamenti választásokkal és számos jogalkotás révén a rendszer autoriter jegyeket is öltött.

lett meggyőződése, miközben elbeszéléséből szinte mindent kifakít, ami az ő életét vastagon befolyásolta.

Aligha lett volna mit cáfolnia azon a tényen, elbeszélnie annál inkább szükséges lett volna, hogy azt a Bölcskei Editet vette nőül, aki az 1945 februárjában vagy márciusában 35 esztendősen munkaszolgálatban elpusztult nagy tehetségű folklorista Honti Jánosnak volt az özvegye. Az az özvegyasszony, akit bizonyosan nem szenvtelenség vitt a szinte már eleitől fogva hírhedt, hírhedten rettegett ÁVO/ÁVH soraiba. Ahol magas beosztású tisztként – idővel alezredessé avanszált – ugyancsak hatékonyan védte a Franciaországból hazaért Köpeczi Bélát. Nélküle e pálya messze nem gördült volna úgy előre, mint a személyesség szférájából szinte mindent kifakító visszaemlékezés száraz tényeiből is megtudható. (Az ÁBTL-ben nemhogy dossziéja nincs, még a neve sem tudható ott meg.) Hiszen közhelyes igazság, hogy a hidegháború eszelősen terhes éveiben a szocialista táborban a másik világból hazaérkezett mindenki potenciális kémnek számított. Aligha lehet egytényezős magyarázat Köpeczi Béla 1967-ig töretlenül felívelő pályájára az egyébként részletes beszámoló a Kiadói Főigazgatóság tevékenységéről.⁴²⁴ Ebből az elbeszélésből kirajzolódik a Főigazgatóságnak az ésszerűséget, a jó papírgazdálkodást, a kiadók munkáját egymással

424 KÖPECZI 2000, 22–74.

47. *Qui facit, quod potuit, legem implovit*
– valóban így történt

alkalommal a titkári értekezlet plenumán referáló osztályvezető a tudós attitűdjével fejtegette témáját: szenvtelenül vázolta a lehetséges döntési variánsok előnyeit és buktatóit, Kádár János pedig kifakadt: – Miért nem azt mondja, hogy mit tegyünk? Attól ők még dönthetnek másként, ám *elvtársuktól* nem az efféle beállítódást várják el. – És Köpeczi Béla magas állásából kiesett. De Aczél György hűséges vitézét legalább a nemzetközi rektorhelyettesi állásba helyeztette.

Évtizednél is hosszabb előkészületek után 1968. január elsején indult hányatott útjára az új gazdasági mechanizmus. Korszakváltást ígért a piacgazdaság részleges bevezetésével. Történt bár nagy vonakodással, mégis nagyon rossz ómen volt a gazdasági mechanizmus átalakulásának sikerére a prágai tavasz eltiprásában való kelleetlen magyar részvétel. A szellemi életben ellenben 1969 nyarán komoly előrelépést hozott – kétarcúságával együtt is – az *A MSZMP Központi Bizottsága Tudománypolitikai irányelvei* elnevezésű dokumentum,⁴²⁵ s a nyomában megvalósított intézkedések sora. Komoly értéket teremtett a kutatás szabadságának elismerése. Ám a közlés felelősségének hangsúlyozásával az addig is virulens öncenzúra mit sem csenevészsedett. Hiszen társadalmi gyökérzet is kellett ahhoz, hogy amikor – például – az ötvenes évek elején a Magyar Értelmező Szótár készült, akkor adódjon olyan aggodalmaskodó, aki fennakadt a *bolond* és *bolsevik* szó és származékai tőzszomszédságán.

Az *Irányelvek* szellemében évtizedek távlatában is nagyjelentőségű reform született 1970-ben az MTA életében. Az MTA jogállását akkortájt az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletei szabályozták. Az új jogszabály jegyében az MTA elnökétől főleg az egyetemeken folyó kutatások összehangolt fellendítését várták el, a főtitkárra pedig az akadémiai kutatóhálózat miniszteriális szerveztségű irányítását testálták.⁴²⁶ Megszűnt azt a belterjesség, amelynek jegyében a tudományos

s a nyomdaipari kapacitással való összehangolást segítő buzgólkodása, ám érdemben nincs szó az üzemszerű agy mosásról. A boltokban és még inkább a raktárakban felhalmozódott, eladhatatlan óriási könyvhegyekről egy sikerkrónikás mondat tudósít: már 1955-ben jelentősen apasztották e hegyeket.

Az objektivitásra törekvő szerző elbeszéléséből megtudjuk a szomorú tény, hogy 1956 végén a párt Központi Ellenőrző Bizottságához feljelentés érkezett ellene, ám annak részletezése, hogy a nem könnyen konszolidálódó, Kádár János nevét viselő sztálinista rendszer stabilizálása érdekében személyesen mi mindent tett meg, arról ismét fakó az elbeszélése. Köpeczi Béla szüksézávan számol be arról, hogy Aczél Györggyel 1956 őszén ismerkedett meg, ám munkáját, amelynek jutalmaként 1964-ben az MSZMP KB Kulturális Osztálya élére állították, nem részletezi. Az már szinte komikus, ahogyan az ELTE Francia Tanszékére kerülése, majd a rektorhelyettesi állása kiviláglik. A tény fénylik, az óriási bukás oka sűrű árnyékban marad. Egy

425 Vass 1974, 335–367.

426 E sorok írója 1969-től 2006-ig dolgozott az MTA központi apparátusában. Végigjárta a számlétrát, 1993-tól a Társadalomtudományi Főosztályt irányította. Bírta Köpeczi Béla bizalmát, aki természetesnek

osztályok korifeusai számos esetben perszónálunióban „felügyelték” az akadémiai intézeteket. Az intézetigazgatói stallumot pályázathoz kötötték. Megszűnt az addigi rendszer, amelyben egy igazgató – abban a nem példátlan esetben, ha egyben az illetékes tudományos osztályt is vezette – lényegében saját magának számolt be, ártatlan kritikai körítésben munkatársai és a maga vállát lapogatta. Az államtitkári besorolású főtitkári poszt súlyát – elgondolás szerint – nem csupán az növelte, hogy a három nagy tudományterület (az „élő” és az ún. „élettelen” természettudomány, valamint a társadalomtudomány) irányítására egy-egy (tehát három) helyettest kapott, hanem hogy elvi lehetőség nyílt a szakigazgatási tapasztalatnak a tudományos súly rovására történő preferálására. Akár a kandidátusi fokozat is elegendő lett e poszt betöltésére. Aczél György ellenben csak egy ilyen esetet engedélyezett. Így indult el az akkor kandidátus Láng István magasba ívelő karrierje. A másik két helyre Köpeczi Béla levelező – 1976-tól majd rendes –tag és a frissen levelező taggá választott Tétényi Pál került.

A főtitkárhelyettesek bőséges igazgatási gyakorlatuk kamatoztatásával nagy lendülettel fogtak feladatuk ellátásához. Az intézetektől a korábbinál jóval alaposabb beszámolókat érkezettek, azokat az újonnan alakult tudományági főosztályok elemző munkájuk nyomán tartott értekezleteken tárgyalták meg, az intézetek pedig további munkájukhoz ugyancsak betartandó ajánlásokat kaptak. A szocializmus évtizedei a tervgazdálkodás jegyében teltek el. Tervdokumentumok garmadája született, ám – régi igazság szerint – a legfundáltabb dokumentumokból is (hiába jönnek és mennek rendszerek) mindenkor *csak annyi* és *csak úgy* lett és lesz valóság, ahogy a történelmi útja, adott nemzetközi helyzete (ne feledjük: szovjet függőségben élő országról beszélünk) formálta társadalom adott kulturális szintje, szervezettsége, mentalitása azt lehetővé tette/teszi. Miért lett volna ez másként a tudományos életben? Mindent egybefogva: a testületi és igazgatási ág elvileg teljesen egészséges szétválasztása a valóságban – ugyancsak a társadalmi gyökérezet okán – nem eredményezett elementáris fordulatot.

Ám annak a szokásos felemlegetése, hogy a főtitkár – úgymond – a párt ökleként basáskodott a hálózat felett, azért nem volt igaz, mert az idővel igen széles spektrumúvá vált kutatóhálózat tematikájának túlnyomó hányada sem politikailag, sem ideológiailag nem volt, nem lehetett érzékeny. Ha voltak – persze, hogy voltak – ütközések, akkor azokat nem a politika, hanem a tudományos élet belső világa generálta. Amivel nem mondjuk, hogy ne lettek volna olyan derék személyek, akik pártpolitikai súlyukat tudományos kérdések eldöntésében (is) kamatoztatták, legalább is iparkodtak kamatoztatni. Az MTA elnökének leginkább saját tudományos tekintélye adott súlyt. E megtisztelő tisztség inkább reprezentatív, mint komoly hatalmat jelentő volta jól megmutatkozott a reformmal egy időben létrehozott Tudománypolitikai Bizottság összetételében is. Mert abban az MTA főtitkárának és helyetteseinek komolyabb volt a szerepük, mint magának az MTA elnökének. Ha nem is kell készpénznek venni az ismert mondás valóságtartalmát: *ha nem akarsz valamit megcsinálni, hozzáál létre egy bizottságot*, az aligha kétséges, hogy a TPB nem pótolhatta a tudományügyi minisztérium hiánya okozta űrt. Ezzel természetesen világért sem sugalljuk azt, hogy egy ilyen tárca esetleges megszületése panácea lett volna a korabeli tudományos élet nyavalyáira. „Csupán” azt a tényt szegezzük le, hogy évtizedeken át rengeteg csatározás zajlott egy ilyen tárca létrehozása körül. Elfogulatlan, komoly kutatások hiányában mindössze annyi állítható jelenleg bizonyosan, hogy az korlátozta volna az MTA súlyát, s könnyen meglehet: éppen a hazai tudomány rovására. Hiszen ezekben az évtizedekben a tudomány súlypontja – megengedjük: számos jeles ellenpélda korlátozza ezen állítás meritumát – nem az egyetemi tanszékek és közgyűjtemények tudományos potenciáljában, hanem a főhivatású akadémiai intézetekben, s az egyetemekre és közgyűjteményekbe telepített ún. támogatott kutatóhelyeken volt.

---

vette, hogy mindig megbízható papírok kerültek tőlem a kezébe. Sokszor – rengeteg elfoglaltsága okán – az utolsó pillanatban nézett azokba bele. Levette szemüvegét, villámgyorsan átfutotta, s már tárgyalt is annak alapján a beidézett(ek)el. 1982-ben személyi titkárának hívott, amit – más karakter lévén – köszönettel elhárítottam. Az MTA ciklusonként adta ki almanachjait, azokból rengeteg minden megtudható.

Az állampárti struktúrából következően a Tudománypolitikai Bizottságnak nem lehetett nagyobb hatalma, mint az MSZMP-nek. A testületet kezdetől Aczél György elnökölte. Mivel sok szempontból ő volt a második ember Kádár János után, ezért KB-titkári éveiben a TPB-elnök szerepkörének igen nagy volt a súlya. Ám amikor az új gazdasági mechanizmus Moszkvában is mind nagyobb bizalmatlanságot szült, 1974 márciusában Kádár János – bizonyos értelemben kétlelkűségéből adódóan, maga által is helyeselten – múltjába hanyatlott, és jelentős visszarendeződés történt. Nyers Rezsőt (ő volt az atyja az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmusnak) KB-titkári pozíciójából az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének az élére menesztette. Aczél György ugyan nem bukott Nyershez hasonlóan nagyot, de komoly súlyt veszített. A teljes tudományos és kulturális szférát felügyelő KB-titkári funkcióját ekkor a jóval súlytalanabb miniszterelnökhelyettesi szerepkörrel kellett felcserélnie.

Aczél hosszú éveken át a kulturális és tudományos életben élvezett szinte teljhatalmát a rendszer válságtüneteinek az erősödése is erősen lecsökkentette. Az egyik jel az volt, hogy egyes volt kommunistákból elkezdett szerveződni az ún. demokratikus ellenzék. A rendszer plurálissá válását követelték, súlyukat a mind több nyugati támogatás is növelte. Ezzel lényegében párhuzamosan a nemzeti kérdésben sokkal érzékenyebb népi vonal hívei pedig az állampártnak a szomszédos országokban élő magyarság mostoha sorsa iránti nagyfokú érzéketlensége miatt háborogtak. Az idők során az MTA kutatóhálózatának, a kutatásra fordított javaknak az elosztására a 4:1-es arány vált jellemzővé. (Vagyis mintegy 20 % jutott a társadalomtudományoknak.) Ezzel ugyan Széchenyi István eredeti intenciója jelentősen elhalványult, ám a válságtünetek kezelése a társadalomtudományok politikai súlyát az egytödös aránynál jóval nagyobbá formálta.

Köpeczi Béla hallatlan tevékeny életét az elmondottak befolyásolták, annak hatékonyságát – messze nem csupán az övét, hanem sok más derék ember munkája eredményességét – ezek a körülmények rontották le. Köpeczi Béla hűséges katonája volt Aczél Györgynek. Erdei Ferenc korai halála után – ismételjük – 1971-től ő lett az MTA főtitkára. A KB-titkár ellenben az 1975-ös tisztújításon azt tartotta helyesnek, hogy ezen túl Köpeczi ismét helyettese legyen a főtitkárnak, s e posztot a közgyűlés a népi vonal akkor egyik erős emberére, Márta Ferencre ruházza. Az Olvasó bizonyára érti az ismétlések személyes sorsokon messze túlmutató, mert a szerkezetbe bevilágító értelmét. Köpeczi Béla számára nem maradt el a fájdalomdíj. Nem csupán főnökévé válhatott saját főnökének – a TPB elnökhelyettesévé avanszált –, hanem megkapta az akkor megalkotott Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság elnöki tisztét is. A grémium arra kapott jogkört, hogy az egész hazai társadalomtudományi kutatást hangolja össze.

Az elmondottak nyomán aligha mondunk megrendítőt, ha összegzően azt állapítjuk meg, hogy az új magas fórum – és annak jeles elnöke, Köpeczi Béla – nemes feladatának nem tudott megfelelni. Korábbi főtitkári tevékenysége – nem csekély mértékben a mögötte volt hozzáértő apparátus munkájának köszönhetően – ellenben a lehetőségek között eredményes volt.

Sok titkot vitt magával. Számosan szürkének, unalmasnak tartották. Mimikri volt az a javából. Megvolt – ismételjük – az iróniája, s aki erre képes, az nem lehet szürke. Esetenként önmagát sem kímélte. Otthonosan mozgott a nyelvészet, az irodalom és a történelem évszázadaiban, s a filozófia ügyeiben is fundált tudással rendelkezett. Mintegy ötven könyvet írt, s mégis a legbüszkébb a háromkötetes, 1986-ban megjelent *Erdély történetére* volt. Ország-világ előtt vallotta ezt meg a Kossuth Rádió hullámhosszán, Rózsa T. Endre mikrofonja előtt a kilencvenes években.⁴²⁷ Amely művet főszerkesztőként jegyzett, s amelyben csak az 1920 utáni időszakot áttekintő fejezetet írta saját maga. A valóban alapvető jelentőségű, mégis román barátaink fulmináns indulatait kiváltó opusz angol nyelvű változatában az ő fejezete már nem szerepel. Utálta Szekfű Gyulát, világlátását. Az 1913-ban megjelent *A száműzött Rákóczi* cáfolatára 1991-ben – mintegy összegző jelleggel, de már kissé megfáradt intellektussal – messze nagyobb terjedelemben, valóban sokkal szélesebb forrásbázison a maga *A bujdosó Rákóczi* című munkáját tette közzé. Döntsön

---

427 RÓZSA T. 2010 – Köszönöm Cieger Andrásnak, hogy e cikket látókörömbe hozta.

mindenki a maga ízlése, világlátása szerint. E sorok írója megértőbb volt főnökével szemben. Arra a férfúra emlékszik nagy elismeréssel, aki metszően éles intellektusa, idővel felhalmozott poliglott tudása, fáradhatatlan szellemi munkabírása birtokában két végtelenül unalmas, idegőrlő értekezlet közötti akárcsak órácskányi időt is képes volt szaktudományos munkásságra, például *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*, vagy a *Magyarország a kereszténység ellensége* című soron lévő könyve megoldandó feladataira fordítani.

NEGYEDIK KÖNYV:

Jásziáda

Négyen férfiak – egy nővel szemben

„Amikor Lizó simára fésülve, pirosra tisztálkodva, pompás új mályvamintás ruhájában megjelent a teraszon, éppen be is gördült már a vendégeket hozó kocsi. Jenőt pillantotta meg előbb, de mögötte az a másik: nem – nem Józsi volt... Széles állú, busa fekete hajú, a Faludi doktor bácsi Ákos fia. Évek óta nem látták, de János gyakran emlegette. Lizó emlékezett arra, hogy Ákos a térdén lovagoltatta, és furcsa fahangon dalolta: trap-trap, vaskalap ... Örült, hogy eljött, pedig Józsit várta.” Lizó, Jenő, Ákos, János, Józsi. Egy nő és négy férfi.... A nő mögött pedig ott van a bálványozott papa. Aki nagyon sokat segített leánykájának abban, hogy *musztáng* legyen. Vagyis olyan nő, akit nem előítéletek fogságában éli le életét. Aki, ha férjhez megy, akkor azt nem (mint tette édesanyja) „zölden befőzve” teszi. És ha mégis, akkor abból kilép, majd újabbat és újabbat köt...

Lesznai Anna (1885–1966), azaz Máli először 1966-ban, másodszor 2015-ben megjelent *Kezdetben volt a kert* című nagyregényéből idéztük ezeket a sűrű sorokat.⁴²⁸ Túlzás lenne azt állítani, hogy e becses mű méltó helyén lenne az irodalomtörténetben. A társadalomtudományi gondolkodásnak még kevésbé vált részévé. Pedig bőven lenne miért. A 19. század derekától hetven esztendő magyarországi társadalomrajzának megismeréséhez jelent fontos hozzájárulást. Jóllehet született néhány, a regény recepcióját segítő jeles munka,⁴²⁹ mégis csak a kezdeteknél tartunk. Tudjuk, hogy a regény megírása valamiképpen már a húszas-harmincas években elkezdődött, ám még 1954-ben is távol volt nem csupán a befejezéstől, de a szövegének a véglegesítésétől is. Ebben az évben fordult Lesznai Anna a Guggenheim Alapítványhoz ösztöndíj-kérelemmel. „Bár írásom tele van autobiografikus elemekkel, mégsem életrajz, még kevésbé történelmi kép” – olvasható a kérelem mellékletében.⁴³⁰ Ezzel szemben a 2022-ben fájdalmasan eltávozott Repiszky Tamás, aki minden bizonnyal a legtöbbet tudott a Jászi- és a Lesznai-család történetéről, így ír: „családi irataink közt van jó néhány olyan korabeli levél, dokumentum, melyeket Máli regénye írásakor egyértelműen felhasznált. Ez is bizonyítja regényének valóságos alapokon történő felépítését.”⁴³¹ Tehát a történészeknek „csupán” annyit kell tennie, hogy úgy nyúl a regény szövegéhez (is), mint ahogy minden forrást tanulmányoznia kell. Vagyis nem esik a forrás csapdájába, kellő kritikával kezeli, s ennek révén a múltat hitelesen rekonstruálja.

Szűkre szabott terjedelmű fejezetünkben az igen sokoldalú asszony – Ady Endre szavaival szólván a legpéldáulvalóbb magyar intellektuellel⁴³² – és a nála is jelentősebb Jászi Oszkár (1875–1957)

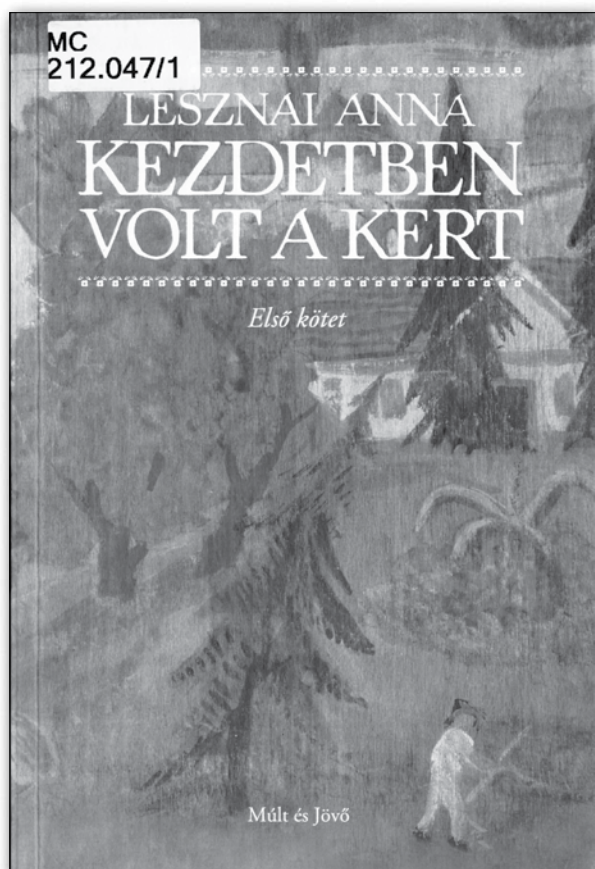
428 LESZNAI 2015, I, 522–523.

429 Ezek áttekintéséhez is jól használható Kőbányai Jánosnak a második kiadáshoz írt Utószava. Nem beszélve arról, hogy olyan történelemszemléletet sugároz, amelynek ismerete – finoman szólva – mind a mai napig messze nem bevett, messze nem általános. A magyar társadalmi fejlődésről olvassuk: „Az addig vidéki lassúsággal, de szervesen csinosodó építményt hirtelen elárasztották a világtörténelem agresszíven hömpölygő roppant víztömegei, s a gyenge, felkészületlen s ezért önmagát kormányozni képtelen uszadék-Magyarországot végigbucskáztatta roppant örvényein és vízesésein, hogy aztán összenyomottan és -nyomorítottan dobja a partjára.” Uo. 647.

430 LESZNAI 2015, II, 641.

431 REPISZKY 2007, 24. 90-es lj.

432 A Nyugat első évfolyamának ötödik száma hat(!) versét közli – miközben Ady Endrétől egyet hozott. Számos irodalmi munkáról magvas kritikát írt. Ma is élő mesekönyvei vannak, azokat maga illusztrálta. Festményei a szecesszió világát idézik. Naplófolyamában számos filozófiai mélységű eszmefuttatás található. Ady Endre maga teszi viszonylagossá hatalmas dicséretét, amikor ugyanazon írásának végén

48a., 48b. Bár Máli regénybe öntötte élményeit, Ritoók Emma pedig memoárba – e két terjedelmes szövegkorpusz együtt mond beszédeset a modern Magyarország életéről

kapcsolatának a regényben való ábrázolásából döntően egyetlen jelenetsort veszünk szemügyre. Amellyel írásunkat kezdtük. Igaz, azt tüzetesen, s életük egészéből nézve tesszük. Mert csak ez a módszer tűnik alkalmasnak a témában való továbblépésre.

*

Néhány napos együttlétükről olvasunk. Ám messze nem csupán kettőjükéről. Lizó, Jenő, Ákos, János, Józsi. Egy nő és négy férfi – ismételjük. Mondjuk most másként ugyanazt: egy nő, egy imádott fiútestvér, s három idegen, idővel a kisasszony életébe így-úgy fonódó férfi...

A kulcsregény Lizójában az írónő saját magát, Weiszberg Jenőben közelesen (néhány hónapra) első férjét, első gyermekének apját, Garay Károlyt, Faludi Ákosban (1913-tól 1920-ig) második férjét, Jászi Oszkárt, második, harmadik gyermeke apját, Cserháthy Józsiiban L. Zoltánt ábrázolja. Aki őt élete legnagyobb szerelmére lobbantotta. Lesznai Anna terjedelmes naplója fényt vet arra, hogy a Józsi becenév mögött Zoltán rejtőzik, családnevét ellenben homályba takarja.⁴³³ Róla a regényből nagyon sok rokonszenves, sőt megindító dolgot lehet megtudni. Balázs Béla ellenben Józsiról, akit naplóiban csak L. Z.-ként említ, merőben más portrét fest. Mert míg életében a hölgyeknél sikert sikerre halmozott, Lesznai Annát nem tudta listájára venni. Ezért aztán leírásában Zoltán egy „senki”, „egy csúnya, jelentéktelen, minden íz és erő nélküli paraszt” lett. A regényben látjuk, hogy Vedres György/Balázs Béla már alig megismerkedésük után rohamra

arra figyelmezteti költőtársát: „Még nem tudja, hogy 999 szót kell megölni, hogy az ezredik, az igazi megszülessen.” ADY 1909, 340.

433 LESZNAI 2010

indul, majd kudarcot kudarcra halmoz. Amikor pedig látja Józsi Lizóra gyakorolt hatását, egyszerűen előnti a mérég. Lizó „csak nő szegény; kénytelen tehetetlenül engedni a rámért varázsnak. Hiába képzelet magát Brunhildának, Meluzinának, akit nem nyűgöz le a szerelem, egyéb se kellett neki, mint egy közönséges vidéki uracs, hogy kilépjen a lángokból vagy habokból, tudja a fene, miből. Most itt van ni: olvadozik az odaadástól... Hanem azért nehéz megbocsátani, hogy Lizó Józsiért olvad cukorlévé, és nem őerte, a költőért.”⁴³⁴

A kulcsregények esetében mindig jogos a kérdés, hogy a regényben ábrázolt figurák mennyiben azonosak a ténylegesen élt személlyel? Természetesen mindig a konkrét vizsgálat dönti el az azonosság, különbözőség mértékét. E regénynél Lizó és az író viszonya a döntő kérdés. Lizó – ha vannak is olyan részletek, melyekre soha nem derül(het) fény – egészében bizonyíthatóan nagyon közel van, a fizikai valóság és a lelki történések ábrázolásánál szinte egybeolvad Lesznai Annával. Aranyossy Lászlóval/Lukács Györggyel az írásról beszélgetve vallja Lizó, hogy őt az élete érdekli elsősorban. Erre Lukács azt feleli, hogy „az írjon, akinek a mű fontos, nem az élete”, Lesznai Anna ellenben az élet és az írás *egysége* mellett tesz hitet. „Hiszen az írás: szerelem” – vallja elpirulva, elakadó hangon.⁴³⁵ Amit ma nem tudunk, azt e vonatkozásban, féltő, hogy Repiszky Tamás eltávozta okán már soha nem tudjuk meg. Azután vannak olyan kérdések, amelyek megválaszolásához nem dokumentumra, hanem ennek a hatalmas szövegkorpusznak a filológiai pontosságú ismeretére és még inkább olvasói empátiára van szükség. Vajon – például – miért nem lesz Faludi Ákos Lizó férje? Azért – kockáztatjuk meg a merész választ –, mert Lesznai Anna életének legnagyobb kudarca, hogy nem tudta Jászi Oszkárt megtartani.

*

A második kiadásban egészen pontosan 1304 oldal hosszú, az időrendet számos esetben (vélemünk szerint a mondanivaló markánsabbá tétele végett tudatosan) felborító műben az olvasó már az 523. oldalon tart, amikor huzamosabb előadásban bukkan fel Jászi Oszkár alakja. Ákos/Oszkár Liszkára, vagyis a Zemplén megyei Alsó-Körtvélyesre érkezik. Lizó 16 esztendő, ⁴³⁶ tehát 1901-ben járunk. Nagyapja, a zsidó származású Moscovitz Mór sokáig az Andrassy család házi-orvosa. 1867-ben kapott nemességet, 1872-ben vesz itt négyezerholdas birtokot, s vele az egykori Szirmay-kúriát.⁴³⁷ Fia Geyza (1851–1913) tipikus figurája a (legtapintatosabban fogalmazva) dzsentrihez igazodó, asszimilált zsidónak. Leánya Amália pedig a Lesznai Anna nevet veszi fel.

Vajon Jászival való kapcsolata valóban e térden lovagoltatással kezdődött? Nem tudjuk. Ám azt igen, hogy 1913-ban csendben házasodtak össze, s ugyancsak csendben, bár messze nem feszült-ségmentesen 1920-ban váltak el. Kései esküvőjükig is sok minden történt velük. 1913-ban Jászi 38, Lesznai pedig 29 esztendő. Az arának ez már – ismételjük – a második frigye, s abba tízesztendő fiacskáját is hozta. A fiú, ha találkoztak, Jászinak az ismert időpontnál már messze korábban gyakorta szétzilált idegeit még tovább rongálta. Amikor az ő 1918 őszi nagy felíveléséből, a polgári demokratikus forradalom éléről – gróf Károlyi Mihály után és mellett a második emblematiszta figura – a mélybe, az egymást mardosó emigráció szörnyű világába bukott, akkor az idegzete annyira megtépődött, hogy gyakran alig-alig volt képes a normális emberi viselkedésre.⁴³⁸ Ám aki élete korábbi időszakában is mélyebben tájékozódik, az tudja, hogy már 29 esztendősen is súlyosan neurotikus, már akkor is nehezen viseli el az embereket.⁴³⁹ És mégis arra teszi életét,

434 BALÁZS 1982. Az idézet helye: I, 553. – Lesznai Anna minden bizonnyal azért tudja ilyen plasztikusan a költő mérgeledését megeleveníteni, mert a csalódott férfi szájából élőben hallgathatta ezeket a vádakat. LESZNAI 2015, II, 80.

435 Uo. I, 675–676.

436 LESZNAI 2015, I, 526.

437 Messze nem egységes a család nevének írásmódja. Sem a családban, sem a forrásokban. Vö. LESZNAI 2010, 6.

438 Naplója számos bejegyzése tanúsítja. JÁSZI 2001

439 Meggyőző bizonyosság erre az az OSZK Kézirattára Levelestárában őrzött 52. levél, melyet 1904 tavaszától élete első szerelméhez – ő írja így –, Erdős Renée-hez intézett. 1904. április 20-i levél.

hogy hazájából merőben jobb, modern országot formáljon. Aláhúzzuk: nem úgy általában akart e küzdelem részese lenni. Az akarta, hogy az ő és maroknyi harcostársának tettei hozzák meg ezt az (azóta sem teljesült) eredményt. És hittel hitte, hogy ez sikerülni fog. 1905. február 21-én Párizsból írja Szabó Ervinnek: „Mi intellektuelek azon dolgozunk, hogy azt, ami a nagy néptömegekben félig tisztán él, egy integrális világnézetté gyúrjuk át s morális, tudományos, művészeti fegyverekkel aknázzuk alá a társadalmat.”⁴⁴⁰ Jászi Oszkár nagyságát jelentős mértékben az mutatja, hogy ilyen mentális adottságaival is képes volt – saját szavaival élünk – „megfékezett ember”-ré válni. Vagyis olyanná, akinek bár betegesen gyenge volt az idegzete, mérhetetlenül viszolygott a nálánál így-úgy kisebbek fizikai közelségétől, s mégis képes volt a köz ügyéért éltre állni. „Ilyen tántorgó figurával nincs mit kezdeni” – írja 1904 júniusában Erdős Renée-nek, akinek alig két hónapja azt vallja, hogy személyében élete első szerelmével találkozott, majd e nagy szerelme – úgy érezte – heteken belül tántorgó figurává gyalázta.⁴⁴¹ Természetesen a képlet megfordítható, megfordítandó. Hogyan szabaduljon meg egy ország végzetétől, attól az örökségtől, amely az első világháború elvesztésével nehezedett rá, ha vezetőinek idegeit nem kötélből fonták?

Jászinak a fiúval csak részben annak rossz természete, neveletlensége okán lett oly elviselhetetlen a viszonya. Kapcsolatuk elfajulása nem csekély mértékben azért következett be, mert a házastársak egyike sem volt alkalmas szülő. Amikor 1945-ben Lesznai Anna arról értesül, hogy fiát német katonák megölték, akkor az egész életében leginkább művészi önmegvalósításával elfoglalt Máli azt írja megrendülten unokatestvérének, báró Hatvany Lajosnak, hogy fiának igazából soha nem volt édesanyja.⁴⁴²

*

Az ebédnél Lizó „a szüleit figyelte. Mama még borongós volt, de apa felett már kiderült az ég, hála Faludi Ákosnak, aki elveivel felbosszantotta. Nyilván már ebéd előtt kezdtek vitatkozni, mert a szóharc elérte tetőfokát. Pedig Ákosnak okos volt a mondanivalója. Igaz, hogy se nem szép, se nem daliás; nem regényesen sápadt, még csak nem is fess. Inkább furcsa: nagy, bozontos feje, akár a bölényé, és ha beszéd közben előretolja széles homlokát, mintha dőfére készülne. De a szeme szelíd és hosszúkás, aranybarna datolya.” És Lizó elindult e szemek felé, „de össze-rezzent... Micsoda dolog [...] amikor itt van Jenő! Miért nem Jenőre gondol, akibe szerelmes; [...] Hát ilyen a szerelem! Ha ránéz Jenőre, most nem érez semmit, csak szégyelli magát és szomorú.” Lizó érzelmi hullámozása mélyben gyökerezett. A *Nyugat*-ban közölt első versében Máli dédanyjáról szólva is magát énekli. A nehéz sorsú, boltos asszony az „illatos szerelmi vágyat”, amely tán lelkében támadt, elzárta az ünneplővel: „»jó lesz majd az unokámnak« / És én, késő unokája ösmeretlen dédanyámnak / Örökségül örököltem régi álmat, régi vágyat; / Rég elfeledt tavaszoknak rózsafája nyit szivemben, / Ösmeretlen dédanyáknak ifjúsága ébred bennem.”⁴⁴³

Jenő mögött – olvastuk – Ákos és nem Józsi, vagyis nem Cserháthy Józsi volt. Lizó

Ákost/Oszkárt várta. Máli Jászinak az Istvánnal, vagyis az ő édesapjával való szópárbaját idézi fel.

„– Igazság nélkül nem lehet a népeket à la longue kormányozni – mondja Ákos. – Azért feneklik meg a társadalom szekere, mert a tömeget kizárják jogaiból!

– Szépen beszélsz, fiam, de nagy bolondot mondasz. Még sohasem feneklett meg szekér azért, mert kevesen ültek benne!

440 JÁSZI 1991, 74. (29. sz. levél)

441 Ha tekintetben vesszük, hogy az író másik szerelmese bánatában öngyilkos lett, akkor megalapozottan állítható, hogy Jászi szerencsésen keveredett ki a rövid viszonyból. (Sokan úgy tudják, hogy Bródy Sándor is szerelmi bánatában emelt magára fegyvert, ám – egyébként sikertelen – tettének döntően más indokai voltak.)

442 LESZNAI 2010, 505.

443 LESZNAI 1908, 238.

A datolyaszemek elborultak. – Tréfálni méltóztatol, István bátyám, pedig veszély fenyegeti az országot. Gondolj a parasztságunk béketűrése alól kiütköző elégedetlenségre.

István nem szívesen gondolt elégedetlen parasztokra. [...] arcába szállt a vér. Rácsapott az asztalra. – Az ilyen sületlen beszéddel mételyezitek meg józan parasztjainkat! Magyarország sírját ássátok, ha aláaknázzátok az úri osztály becsületét!”⁴⁴⁴

A vita ez alkalommal nem mérgesedett tovább, ám az elmondottak is plasztikusan mutatják, hogy Jászi Oszkár és elvbarátai polgári radikalizmusa döntően azért nem vert erős gyökeret Magyarországon, mert még a zsidó származású polgárság zöme sem állt mögéje. Többségük vagy Tisza István rendszerét vagy a Jásziékkal gyűlölködően rossz viszonyban lévő Vázsonyi Vilmos politikáját támogatták. Aki bizony társadalmat jobbító terveivel a polgári radikálisoknál messzebb jutott. Hiszen ő lesz az első olyan zsidó származású miniszter Magyarországon, aki vallását megtartotta, aki nem keresztelkedett ki. És akinek sikerült olyan választójogi törvényt elfogadtatnia 1918-ban, amely ugyan távol maradt a szociáldemokraták és polgári radikálisok szorgalmazta általános választójogtól, ám az addig hatályosnál lényegesen szélesebbre tárta a kapukat az addig jogfosztottak előtt.

*

A hosszú ebéd után a leány bátyjával és Ákossal maradt a teraszon. Moskowitz⁴⁴⁵ Iván/Berkovics János és Jászi között igen jó barátság volt.

„– Sajnos – mondotta a bölény –, mindinkább látom, nem lehet meggyőzni apáink nemzedékét: pedig milyen kevés kellene, hogy tündérkertté alakuljon át ez a világ.

– Csak éppen egy más világ kellene hozzá – jegyezte meg csendes iróniával János.

– Tévedsz. Dohos előítéletek állják utunkat, de a realitás bennünket igazol. Végtelenné szaporodtak a termelő erők, csupán a felosztás rendszerét kell megreformálni.

– Kihagyod számításodból az embert. Az előítéletek és szokások lelki faktora van olyan valóság, mint a termelő erők.”

Ezt már János, Lizó rajongásig szeretett bátyja mondja. Ő is látja az ország elmaradottságát, számos baját. Akarna is ezen változtatni, ám azt körültekintő mérlegeléssel akarja megoldani. Jászi azonban nem hagyja magát. A 18. századi felvilágosodás egyik fegyverét, a nevelésbe vetett határtalan hitet/hitét szegezi vele szembe. Jánost kishitűséggel vádolja, s azt mondja prófétaival hevülettel, hogy „mához száz esztendőre kipusztul a nyomor, a betegség”. Ehhez csak a kellő áldozatot kell meghozni. Lizót megfogja Ákos. „A bölény hangja behízelt és parancsoló. Más mond, mint apa, mégis meggyőzést sugároz. Más hang, mint Jenőé, de követni kell. Újszerű, nehezen felfogható dolgot hirdet, Lizó mégis megértette. A bölény körül vonzó erős szagú pára lengett, mint ősszel a forró vérű csorda körül.” Ám rögvest elhibázza Lizóval szemben. Arra kéri a kisasszonyt, mutassa meg a kertjét. Szava „kissé tolakodó volt; mert mit sejthet a bölény abból a titokzatos kapcsolatból, amely még a többi Berkovicsnál is szorosabban köti össze Lizót a kertjével?”

Rendreutasítja a bölényt.

„– Szívesen mutatom meg a *mi* kertünket” – mondja. Már annak örvend, hogy

„nemcsak a bölénynek van bűvköre.” Az ő ereje „a fák körül gyantaszag, hímoporillat s a földre visszatérő avar kesernyés szaga. [...] Megálltak a nyílt dombtetőn. Kétoldalt fakoronák hömpölyögnek, viráguhatagok gördülnek le a kastély felé. Hát ehhez mit szólsz, bölény!” A bölény pedig a nagyvilággal támad. Az olasz földet idézi, „ahol halhatatlan művészek alakították át a tájat a harmóniára törekvő ember képére.” És Párizst, „ahol mint valami csodálatos üstben, a felszabadult egyéniség meg a világos gondolat itala forr.” Szemére veti Lizónak, hogy úgy él a kertben, „mint valami elva-

444 LESZNAI 2015, I, 524.

445 Partecéduláján neve így olvasható. Ld. a 437. sz. jegyzetet.

rázsolt szigeten”. Nem ismeri a falu nyomorát. Lizó visszavág, féligazságokkal rohamozzák egymást. A bölény pedig a rátermett vitatkozók fölnyével hatol bele Lizó faluképe ellentmondásaiba.

„– Nem is tudja, Lizó, milyen szörnyűségeket árul el! Mennyit szenvedett ez a nép, míg idejutott!”

Jászi Oszkár nem üres szavakat csépel, de a Kert hatalmas értékét még nem ismeri. A bécsi emigráció hozza meg a változást. 1920 késő tavaszán, kora nyarán, sok nélkülözést, keserűséget, fázást, betegeskedést hozó hónap után, válófélben Körtvélyesre látogat. És a kert „álomszerű varázssal” veszi körül. Ebben az „álomszerű ragyogás”-ban – a sok mardosódás után – hirtelen úgy látta, hogy most „nem volt semmi kényszer, sem irritáltság közöttünk”. És annak hatására – írja naplójába, Prágában június 7-én, visszatekintően, tehát *nem* a pillanat varázsában, hanem a megélt boldog napok emlékében fürödve – „a házasságunk előtti Máli bontakozott ki teljes gyönyörűségében: a gyöngéd nővér, az odaadó barát, a mindent megértő és inspiráló munkatárs, a lendületes szerető.” Az álomszerű ragyogásban is mardossa a lelkiismerete a falu népének, zömmel szlovák parasztnak a mélyszegénysége, nyomora miatt.⁴⁴⁶

*

A majdani feleség salamoni igazságot oszt. „Lizó tudta, de hát ilyen a világ, mindig ilyen is volt! Az itteni urak jobban ismerik a népet, mint ez a Pestre szakadt bölény. [...] csak azt látja, aminek lenni kéne, Lizó meg csak azt, ami megvan.” Aztán tovább vagdalják egymáshoz féligazságait. A kisasszonyka pedig már női fegyverét próbálgatja. „Kihúzta a derekát. [...] Láss a bölény, milyen egyenes a termete, karcsú a dereka! És ha jól megnézte, hogy feszül a blúz a vállán meg mindenmerre, akkor így ni, le is tud hajolni, virágot szedni a sáncon! Ugye, jól ível a háta, csipője?” Jászit a látvány arra sarkallja, hogy tovább rohamozza majdani felesége Kert adta biztonságát.

„– Milyen szépen mozog, [...] a]kiben ennyi a lendület, az ne gubóddzék be ebbe a szűkös fészekbe.” Majd tovább érvelve „csodálkozva hallgatta saját szavát... Megtévesztő varázsa, bűvös és bomlasztó hatása van ennek a környezetnek, ennek a lánynak”. Lizó pedig makacsul mondja: „Engem innen senki és semmi el nem kerget! Itt maradok a fáim közt! Csak velük tudok őszintén beszélni, tőlük tanultam mindent. Azt is, hogy békében kell hagyni a dolgokat. Bízni az Úristen akaratában, akiben maga nem hisz!”

Ákost meglepi a támadás.

„– Honnan tudja?

– Kimondotta ebéd közben. »Úristen nincsen!« Ne tagadja!”

Jászinak tetszett, hogy a leány megjegyezte, amit ő délben mondott. És amint elnézte őt, „megingott saját elveibe vetett törhetetlen biztonsága”. Vajon miért? Lesznai nem így mondja, de a következő sor („ez az izmos női test, a kerek nyak, a kar aranypiros bőre, a dacos, zöld macskaszem” valóságával) megmutatja, hogy mi ejti rabul a nők vonzásában élő polgári radikális vezért. „Könyörgőn és alázatosan nézett Lizóra. A hangja is rábeszélő, lágy lett. – Lizó kérem, vallja be, hogy velem tart.” A leány nem veszi észre, hogy „ellensége” hátrál, ám előnyét megint elveszíti azzal, hogy bevallja: fél a változástól. Ettől Jászi kap erőre, s melléje könyököl a korlátra. „– A változás: fejlődés. S ha mi emberek helyesen irányítjuk a sorát, egyre szebbé és szebbé alakítjuk a világot. Ez a mi feladatunk.” A voluntarista szavak most nem érnek célba. Az Úristen dolga a világ alakítása – válaszolja. Jászi nem opponál, „fegyverszünet csendje” telepszik rájuk, s abban Lizó összegzően mondja: „– Én itt maradok. Hamarosan férjhez megyek, és sok gyerekem lesz. Ez a nő rendeltetése.”

A férfinak nagyon nem tetszik ez a terv. „Lizó érezte a datolyák simogató közelségét”, beszélgető partnere bűvöli: „– Nem vette észre, hogy milyen nehéz az asszonyok sorsa ebben a mai világban? A házasság elavult intézmény.

446 Jászi 2001, 115. – Kiemelés: P.P.

– Ezt apa is mondja.” – így a puhuló válasz. Jászi pedig tovább nyomul.

„– Tudom, de én más értelemben mondom. Egyedül a szerelem fontos a nemek érintkezésében. Csak nem akarja velem elhitetni, hogy maga belefér egy polgári konyha faze-kába!” – „Fejük most egymás mellett rajzolódt az égre.” Jászi csak játszik. Hiszen 1904 áprilisa előtt – maga vallja – soha nem volt szerelmes, csak „kis játékokat” folytatott.⁴⁴⁷ 1906 márciusára sok minden megváltozhatott benne a nőekkel való viszonyában, de a fél évtizeddel korábbi énjét is (leszámítva természetesen Erdős Renée rá gyakorolt, összességében bizonyosan nem kedvező hatását) nagyjából visszaadja barátjának, Somló Bódognak tett vallomása. 1906 márciusában így ír neki: „Szerkeszttem a *Huszedik Századot*, kergetek grizetteket, akik nincsenek, és keresem az Asszonyt, aki még kevésbé létezik⁴⁴⁸, mivel Hunniában a nők vagy kokottok vagy dajkák,⁴⁴⁹ amellet keveset mosdanak, gyáva utánaverklizők – szóval előbb-utóbb megutálja őket az ember, és relatíve impotenciába esik velük szemben – – –”⁴⁵⁰.

Lizó ismét a bölény vonzásába került, annak tömpe keze ott keresgél a karja mellett, de Lizó hirtelen elhúzódik. Végigméri. Az eredmény vegyes. „Lám: nagy fejével, széles vállával óriást mutat. Majdnem olyan, mint apa. De a keze! A lába szára meg kurta és sovány. Felemás jelenség.” És Lizót már lelkiismeretfurdalás marja, mert órák óta nem gondolt szerelmére, Jenőre. „Mi ez a szörnyű zűrzavar?” És faképnél hagyja a megdöbbsent bölényt.⁴⁵¹

*

Csendesen csordogáltak a vidéki napok. „Szombat délután Lizó egyedül maradt a dohányzóban. A hímezőráját az ablakhoz tolta.” (Lesznai Anna szenvedélyesen és művészi módon hímezett. Mezőkövesdi asszonyokat hozattak a kúriába, s azok tanították meg a fortélyokra. Ő pedig a tehetségét tette hozzá a tanultakhoz. Amikor majd a zsidótörvények súlya alatt, s volt férje kapcsolatait kamatoztatva 1939-ben New Yorkban telepszik meg harmadik férjével, Gergely Tiborral, a honvágy keserűségét azzal enyhíti, hogy lakásukat mesevilágot idéző párnáival varázsolja hazaivá.) „Nem öltögetett, hanem abban gyönyörködött, hogy milyen orsószerűen vékonyodik minden ujja hegye. [...] Valaki más ült itt helyette, egy megváltozott idegen: a felnőtt Lizó. Észre sem vette, hogy Jenő állott előtte.” Aki bejelenti neki, hogy másnap elutazik. Ebben az évben gyökeresen megváltozott. Komoly ember lett belőle. És most azt akarja, hogy Lizó a felesége legyen. „Senki más, csak te, Lizó... Hisz úgyis tudom, hogy szeretsz! – Jenő karja hirtelen Lizó dereka köré fonódott. Maga fölé vonta, föléje hajolt. De mi volt az, ami Lizóhoz közeledett? Nem ismerős arc, hanem ijesztő, idegen táj... fenyegető dombhát... mohó, piros szakadék. Milyen rémes közélről egy idegen szeme: a pillák hosszú, hegyes lándzsái; a bajusz bozótja... Hirtelen mázsányi súly nehezedett Lizóra. Hátrakényszerítette a nyakát, törésig. Szájára nyirkos száj préselődött, idegen langyos szerszám, mely tolakodón, szorgalmasan feszítette szét Lizó ajkát. Idegen fog koccant meg Lizó fogán. Kígyó mart az arcába... mérgétől megkövült.” A másik reakciójára mit sem figyelő Jenő egyesben látta magukat. „Nagyon boldog vagyok édes, hogy végre beláttam: te vagy az egyetlen nekem való lány.”

447 Ld. a 439. sz. jegyzetet.

448 Eddig idézi: LITVÁN 2003, 60.

449 Jászi kifakadásában természetesen nem kevés a túlzás, de van magva. Ld. erre Erdős Renée *A nagy sikoly* című, 1923-ban megjelent, annak idején botrányszámba menő „erotikus” regényét. A művet a kortársak számos kiadása révén összesen harmincezer példányban kapkodták el, a családi könyvtár eldugott helyein majdani házasságuk kalauzaként pironkodva, nagy reményekkel keresgélték az eladósorba került kisasszonyok. A múltkutató pedig a korabeli úri asszonyok nem csekély részének e téren létezett tudatlansága, félreneveltsége, színlelt orgazmusai szomorú látleteként említi, és hozzáfűzi, hogy a regény az 1989-es rendszerváltás óta több kiadás révén is forgatható.

450 JÁSZI 1991, 134-136. (53. sz. levél) Az idézet helye: 134-135.

451 LESZNAI 2015, I, 527-533.

A magából ki nem látó hím azt sem veszi észre, hogy a másik csak azért kapaszkodik belé görcsösen, hogy el ne essen. Atyáskodva folytatja: „– Most azonban eressz el. Megláthatna valaki, és ez elhamarkodott lenne. Ne félj, hisz már a menyasszonyom vagy, az enyém...”

Aztán ismét ráhajolt a lányra. „Mire elengedték egymást, Lizó előrántotta zsebkendőjét, dörgölte a száját, az arcát. Kiszaladt a szobából. Le kell mosni ezt a szörnyű csapást, visszamosakodni a mama Lizójának, a kert Lizójának, önmagának. [...] Olyasvalami történt, amit nem lehet vízzel lemosni. Ami mindent megváltoztat, de amin változtatni nem lehet többé.” És mit látunk? Nem azt, amit ösztöne, akarata diktálna: elkergetni a barmot. Azt gondolja, amit évszázadok munkáltak ki. Nem lázadás ez, hanem beletörődés. „Tehát Jenő! Mégis Jenőbe szerelmes. Úgy kell lennie, különben ez a borzalom meg nem történt volna. De ha ez a szerelem?...” Másnap reggel az útrakész Jenővel találkozik a folyosón, aki „természetesen” most is csak magát látja. „– Pá, kislány, ne búsulj! Egyelőre senkinek egy szót se. Légy okos, várj rám, bízom benned!”

A megdermedten gondolkodó Lizó az ismételt csókot féli, mérlegeli. „De már összesereglettek mama, János, a háznép, a vendéget búcsúztatni. Talán most fog fájni, ha elmegy, talán most érzi majd Lizó, hogy boldog? De semmit sem érzett. Jó volt, hogy zuhogott az eső, és nem kellett kikísérni Jenőt a teraszra, nem volt muszáj integetni. Tán itt se volt Jenő!”⁴⁵²

*

Jenő viselkedése Lizót teljesen kifordítja énjéből. Nem leli helyét a kúriában, kísértetekkel viaskodik. „Rohant, mintha kergették volna. Betaszította a vendégszoba ajtaját. A mosdón Jenő pohara. [...] Kereste rajta a megálmódott csókok édes, a valóságos csók ijesztő ízét. Ajkát gondosan végighúzta a szélén, de nem érzett egyebet, csak idegen szájvíz szagát. A dohányzóban eleven emberi hangok. Lizó berontott. Egyenest Jánoshoz bújt, vállához szorította az arcát. – A legszívesebben mindig nálad maradnék, János! A legszívesebben hozzád mennék feleségül.

– Megbolondultál, Lizó? Szégyelld magad.”

A jelenetnek akaratlan szemtanúja a szoba mélyén könyvet lapozgató bölény. Esze ágában sincs a nyugalmát veszített lányt rendreutasítani. Inkább történelmi ismereteit terjeszti. „– Az egyiptomi törvény szentesítette a testvérek szerelmét.” És szenvtelenül fejtegeti annak kedvező és kedvezőtlen oldalát. „Feszültség nélküli, teljes összesimulás lehetett. Hanem mégsem az igazi. Mert a szerelem úgy szolgálja a fejlődést, ha olyat köt össze, ami eredet szerint idegen.”

Sok ez Berkovics Jánosnak/Moskovitz Ivánnak. „– Ákos, ne beszélj vadakat a kishúgomnak.” Ellenben a húgocskát más fából faragták. „– Hagyd csak beszélni. Ideje, hogy én is halljak valami okosat a szerelemről. Talán már késő is.” Megjött a posta, annak bontása vet véget a terméketlen vitának. János Cserháthy Józsiától kapott fontos levelet. Azt írja, hogy apjával való, soha nem volt jóviszonyát kenyértörésre vitte. Másként szólva a fiával mélyen elégedetlen apja világgá kergette. Pesten akar önálló lábra állni. „Megkezdem a harcot – írja – a múlt és a jövő kísértetei ellen, egy becsületesebb Magyarország érdekében. Ugye, velem tartasz?...”

Jászi Oszkár csak az ő útjukat, a polgári radikálisok útját tartja sikerre vivőnek. Naivnak tartja Józsi elgondolásait, leszólja néptribuni hevületét. Lizó megint a bölény mágneses terének pólusai között ingadozik. Tetszik neki Ákos, amint apjuk karosszékében ül, de nem tetszik, ahogy lebecsüli Józsit. „– Pipacsvörös lett, mert nem említette Jenőt, és igazat vallott Józsiról.” Ákos ellenben tántoríthatatlan. „– A maguk Józsija tipikus dilettáns. És különben sem az urak fogják felépíteni az új Magyarországot.” Ákost ismét telibe találja Lizó, akinek pillantása tömzsi fehér kezét éri. „– Kérem, ne nézze a kezemet. Korcs és fejletlen szerszám. Ez a gyerekmárk lesz még egyszer a vesztém.” Lizó vigasztalni próbálja. „– Azért, mert a keze gyenge, maga még erős lehet.” És a barátság hullámhosszán újságolja: – „Tegnap eljegyeztem magam Weiszberg Jenővel.”

Jászi hebeg a meglepetéstől. Lizó figyelmezteti, hogy e nagy titkot – melyet testvére sem tud – csak azért mondta el, mert gyermekesen viselkedett vele szemben. „[Ne]hogya azt higgye, csitri, butus lánnyal van dolga. [...] egy-két év múlva már mama lehetek. Az szép, ugye?

– Az rettenetes! – tört ki Ákosból a méltatlankodás. – [...] hogy kötheti le a szabadságát? Áldozatul veti oda magát társadalmi előítéleteknek!”

Lizó nyugtató sétát javasol az esőben, de Jászi attól megfutamodva vissza akar fordulni. A lány végigméri. „Tulajdonképpen mit is remélt ettől a bölénytől? Dühös lett rá, mintha ő volna oka mindennek, ami néhány nap óta felborította nyugalmát. Különösen a kis nyitott fekete bajusz bosszantotta, mintha pemzivel festették volna az orra alá. És most még az esőtől is megijed. Lizó a ház előtt gonoszul éppen a csorgó eresz alatt állította meg a bölényt. – Mondja csak, tulajdonképpen mi is a maga véleménye rólam? Mert hiszen magának mindenről van véleménye.”

Jászi mintha nem venné észre, talán nem is vette észre a szúrást, mert benn a kastélyban komolykodó jóindulattal kezd mondókájába. „– Lizó, maga egy kemény kérgű, nagy gyümölcs. Soká tart, míg megérik, de aztán nagyon édes lesz, azaz úgy értem, nagyon értékes tagja az emberiségnek.” Majd elvált férje – igaz: roppant fegyelmezett elme – szerint Máli még 54 esztendőskorában is „a régi óriási baby, minden realitási érzék híján... Olykor játszik, olykor kétségbeesik.” Jászi ekkor is „nagy pesszimizmussal” nézi volt neje lehetőségeit, „világ- és emberszemléletét még kevésbé” tudja követni, mint régen. Ekkor is úgy látja, hogy „nagyon kevés ellenállása van a kor áramlataival szemben.”⁴⁵³ Az elismerés Lizót váratlanul meghatja. „Mi történt volna, ha Jenő helyett Ákos kéri meg a kezét... Aztán egy hosszú országutat látott, azon ballagott a világgá kergetett Józsi.”⁴⁵⁴

*

A világgá kergetett Józsival Lizó édesapja a fővárosban futott össze. A csüggedt fiú – aki a „másodikon utazott, mint valami kupec” – azt magyarázta Berkovics Istvánnak, hogy „kevés pénzzel elhelyezkedni nehéz, majdnem lehetetlen”. Józsi enerváltsága csupán részben táplálkozott személyes természetéből. Hiszen a korabeli, számtalan feudális jellegű mentalitással átszőtt Magyarországon a jó elhelyezkedéshez valóban pénz kellett, valóban nem számított embernek az, akinek csak a másodosztályú vasúti kocsikon való utazásra tellett. Ám az már a jelleméből sarjadt, hogy azért nem boldog – beszélgetőpartnerének vallja –, mert nem *tud* az lenni. A generációval idősebb István pedig a következő receptet adta érvényesüléséhez. Egyetemi tanulmányainál ne formai kvalifikációra, hanem szelleme kiművelésére törekedjen. Második helyre – jól tudván, hogy hazája a nexusok világa – az összeköttetések keresését tette. Majd aláhúzta: „az élet titka az, hogy élni kell”. Ehhez pedig „mindenekelőtt” asszony kell. „Legtöbbet az asszonyoktól tanulunk, fiam!” Becsületen pedig azt értette, hogy felelősséggel legyen a „név viselője iránt”. Vagyis – miközben személyileg maga élesen szemben állt Cserháthy Péterrel – a fennálló viszonyok mellett tette le voksát. Ezért majmolta a dzsentrit, ezért gazdálkodott oly rosszul a földjével, hogy folyton-folyvást felesége családjá, az Edelsteinek kelletlen segítségére szorult. Akik – a cukorgyáros hatvani Deutschokról beszélünk – miután megelégték állandó pumpolásukat, egyszerűen bérbe adták a birtokot. Vagyis Moscovitz Geyzát/Berkovics Istvánt lényegében pénzügyi gyámság alá helyezték.

Neki ellenben még e kemény lecke sem használt. Vérévé vált a herdálás. Újabb pénzavarában nem volt elég, hogy a birtok egyik takaros darabját, a Hunkát, amelyet Lizónak szánt hozományul, fele áron eladja, a zsebében lévő pénzt a fővárosban hirtelen elhatározással újabb felelőtlen tettként egy öt gyalázó lezüllött alaknak, az oszlásnak indult hullá arcára emlékeztető Sztaróczynak adta. Aki saját lányának a hozományát is ellopta, majd katonatiszt fiával uzsorapénzre váltót íratott alá. Sztaróczy „mameluk”, vagyis a kormánypártot vakon kiszolgáló személy,

453 JÁSZI 1991, 427. (218. sz. levél.)

454 LESZNAI 2015, I, 536–539.

míg István természetesen vad kuruc. Ha az étteremben a cigánynak intett, akkor az „tüntetőleg a Rákóczi-indulóra gyújtott”. István azért adja oda a halom pénzt felelőtlenül ennek a törmelékembernek, hogy megmentse az adósságszapsdából öngyilkosságba menekülő fiának az életét. „Már megint bolondot tettél...” – vágja szemébe majd asszonya, amikor István bevallja neki a történeteket. Cselekedete helyessége mellett változatlanul kitarva pedig az asztalra csap: „– Másnak is van fia, nemcsak neked!”

Sztaróczyt elképeszti Berkovics gesztusa. Annak hatása alatt gyónja meg neki gatzetteit. Elretentésül azt is elárulja, hogy háta mögött „az a dicsőségétől pityókos zsidó!”-nak szokta nevezni. (Ő, aki Lesznai Anna finom utalása szerint szintén zsidó volt.) A történet a giccs világát idézi. Ám ezt a giccsset bizony sok magyar dzscentri nap mint nap előállította. Lesznai Anna pedig lélektani remekléssel zárja a történetet:

„István karja kilendült, de nem ütötte arcul Sztaróczyt. A kemény mozdulat könnyed ívbé békélt. – Ismét tévedsz. Mindenképpen engem igazolsz. Amint mondtam, a fiad különb az apjánál, és ne szenvedjen apja gyengeségéért. Abban is tévedsz, ha azt hiszed, hogy lenézel engem! Ha nem tartanál annak, aki vagyok, nem fordultál volna éppen hozzám baráti bizalommal. Megtiszteltél velem. Isten veled!”⁴⁵⁵

*

Az elherdált pénzre Berkovics Istvánnak nagy szüksége lett volna. Abban az esztendőben gyenge volt a gabonatermés. Az aratók terményben kapták a járandóságukat, leginkább őket sújtotta a rossz termés. A tizenketted – ez volt általában a fizetség – nagyon kevés volt a kemény munkáért. Ezért sokhelyütt sztrájk fenyegette a gabona veszteség nélküli betakarítását. A földesurak más-más módon segítettek magukon. Ki engedménnyel, ki fegyverhasználattól sem visszariadó csendőrökkel. Bachó Berti nagyon durva hangon, de nemhogy engedménnyel, hanem kimondottan nagy engedménnyel jutott megegyezésre az eléje járuló sztrájkolókkal: „Marhák, [...] hogy mertek ide okvetetlenkedni, hát ki itt az úr? Vigyázzatok, mert az öreg Andrással hányatlak ki benneteket! [-] Úgy állottak, mintha az orruk vére csorogna. [-] Bitangok, [...] hát uzsorásnak néztek, hogy a nyavalya termést tizenkettedik részre fogom learattatni veletek? Hát ki vagyok én, nem a ti uratok, pan Bachó? Minden kilencedik kereszt és pontum! Hordjátok el magatokat, mert még felképelek, hogy zsidónak néztek!”

A patriarchális úr–paraszt viszonyt tükrözi az elbeszélés. Amelyben vastagon ott van a külsőségek ellenére meghitt kapcsolatot sugárzó úr–paraszt viszonynak az ideálképe. Amelynek tükrében a zsidók egysíkúan embertelen uzsorások. Nincs semmi meglepő abban, hogy pan Bachó ilyen megvetően beszél a zsidókról. Ám a paraszt–zsidó kapcsolat rajza már más. A regény lapjain számtalan alkalommal a parasztok, akik urukkal szemben úgy állnak, mintha orruk vére csorogna, a zsidókkal szemben, pontosabban a hátuk mögött – hiába pénzük, pozíciójuk – nemhogy egyenrangúan, hanem lekezelő fölényel beszélnek. A paraszt és ura közötti patriarchális viszonyok valóságosságát tükrözi Lesznai Annának 1954-ből való visszaemlékezése is. E szerint gyermekkorában „a falusi parasztok ruhája szegélyét igyekeztek megérinteni ajkukkal”. Azután – lássuk a nagyobb időhorizontot is – a két háború közötti csehszlovák érában „ugyanannak az utcának a parasztsága” a volt úrnő köszöntését „nem viszonzta többé”⁴⁵⁶

*

Liszlán, a Berkovics-birtokon is feszültséget okozott a rossz termés. István azt ígérte meg az aratóknak, amire nem volt joga. Hiszen a bérlőé volt a termés, s ő nem akart semmiféle

455 LESZNAI 2015, I, 540–546.

456 LESZNAI 2015, I, 504., II. 640. Ld. még LESZNAI 2010, 47.

engedményt tenni. Híre jött annak, hogy a Cserháthyak berettői uradalmában az úr csendőrökkel akarta a sztrájkolókat hátrálásra szorítani, és az összetűzésnek halálos áldozata lett. Józsi az aratók pártjára állt, ezzel telt be apjánál a pohár. Ezért kergeti el – mint már írtuk – otthonról. Lizó sikoltva kérdezte, hogy történt-e Józsinak baja. Testvére megnyugtatta: „Józsinak kutyaabaja! Egyáltalán mi közöd a Cserháthy fiúhoz! [...]

– Tudtam, hogy hős – motyogta Lizó.” Amikor testvére részletesen elmondta az arató halálát, a kislány elkeseredetten mondja, hogy „akkor hiába volt a Jézus Krisztus, és mi mind hazudtunk. – Rémület torzította el Lizó kerek, gyerekes képét.” János pedig keserűen ismeri el: „Mi, józanok rongyos gazemberek vagyunk...” Az izgalmak tovább tartanak, s Józsi neve újból és újból felbukkan. János kénytelen keményen felvilágosítani hűgát.

„– Verd már ki a fejedből azt a Józsit! Értsd meg: sohasem venne el zsidó származású lányt feleségül. Egy Cserháthy. Eltiltom, hogy járasd rajta az eszed!”

Lizó akkor már tisztában volt családjuk eredetével. 1917-ben a *Huszdik Század* nevezetes körkérdésére⁴⁵⁷ természetesen Lesznai Anna is a válaszolók kis taborát növelte. Akkortájt a zsidókérdés már mélyen mérgezte a magyar társadalmat, s a megkérdezettek zöme nem válaszolt. Mert magát a kérdésfelvetést is károsnak tartotta. „Vidéki tisztas vadászó, politizáló »úriemberek« pipafüstjében voltam nyolcéves koromban – így a válasza – »a legmagyarabb kis úrigyerek«, ki hazafias [...] »úriosztály-érzelmek« levegőjében nőttem fel.” Tudta, hogy vannak zsidók, de azok nem olyanok „mint mi”. És megkérdezte egyszer édesanyját, hogy milyen haditettért kaptak nemességet az őseik. „Anyám hangosan kacagni kezdett és ez a lekicsinylő kacaj és hozzávetett megjegyzései magyarázták meg nekem először, hogy én nem vagyok »igazi színmagyar úrigyerek« és hogy a zsidóság valami különvalóságot, alsóbbrendűt, társadalmilag, ha nem is titkolandót, de mellőzöttet jelent. Ekkor kezdődött meg számomra a zsidókérdés.”⁴⁵⁸ Lizó számára tehát János rendreutasítása nem zsidósága, hanem érzelmi állapota miatt volt fájdalmas. És reakciója is ennek megfelelő.

„– Nem is akarok a felesége lenni, én másba vagyok szerelmes! – vágta ki Lizó.

– Kibe – kérdezte János fáradtan –, már megint kibe?

– Semmi közöd hozzá!” És kiszaladt.

Berkovics István azt ígérte a sztrájkoló aratóknak, hogy a tizedét kapják meg a learatott gabonának. Azért adott el a birtokból egy szép darabot, hogy a bérlőt abból fizesse ki. A pénzt ellenben Sztaróczynak adta.⁴⁵⁹

*

A herdálás után Berkovics István Cserháthy Józsival érkezett vissza Liszkára. Lizó imádkozott. „»Édes jó Istenem, add, hogy édesapa megszerezze az aratók pénzét. Ha mindenki boldog Liszkán, engedd meg, hogy én is boldog legyek, és hogy a szerelem olyan legyen, amilyennek képzelem.« Ezt a fohászt ismételte Lizó tízszer is naponta, mióta Jenő elutazott. De lám, hiába volt, most megkapta a választ.” Vajon mi volt a válasz?

„Egy csók komoly dolog. Egy csók dúlt fel mindent, amit a szerelemről képzelt. De mi köze a csóknak az aratókhoz? Mért kapcsolja össze őket? Nehéz gondolkozni, mikor legszívesebben berohanna a többiekhez.” Lizó pontosan tudta: „semmi sem fontosabb, mint az, hogy eligazodjék saját belső térképén.”

Mit jelentett ez konkrétan? „Először is – sorakoztatta érveit – nemcsak a csók köti Jenőhöz. Kicsi kora óta szerelmes volt belé. Hátha csak véletlenül volt rossz a csók?” – így az, aki szerelmes abba, aki egyszerre csak úgy megrabolja.

457 Ld. a 396. jegyzetet.

458 A választ az elemzett nagyregény 2015-ös kiadása teljes terjedelemben a Függelékben közli. LESZNAI 2015, II, 627–634. Az idézet helye: 627–628.

459 LESZNAI 2015, I, 501–517.

„Hinni kell magában. (Az, hogy Józsi is van, arról nem tehet. Ezt így rendelte a sors.)”

Lizó nagy bajban volt. Nem emlékezett arra, hogy mit válaszolt Jenőnek. „Pedig az a fontos, hogy ígért-e valamit. Ha ígért, akkor hiába minden foházkodás. Az adott szó erősebb varázs a foházkodásnál.” Minden úgy függött össze, hogy tudta: „ha apa segít az aratókon, akkor igaza volt és akkor a lizskai élet sem álomlátás, hanem valóság. Akkor mért válassza Lizó a polgári sors szürke bölcsességét a saját világa helyett? Akkor a szerelem is olyan, amilyennek képzelte. Szóval, apjában kell hinnie és önmagában.”

Tehát – így a bonyolult világban eligazodni akaró történész – a vér szava a döntő. Négy férfi kavargó Lizó körül. János, Ákos, Jenő, Józsi. A három idegen és a negyedik, János, akihez a vér is fűzi. Ám a legdöntőbb az apjához való viszonya. Ismételjük el Lizó szavait: „apjában kell hinnie és önmagában”.⁴⁶⁰ Apja ellenben az aratókkal szemben még a szavát sem tudta betartani. Csak egy mulatságot ad nekik. Aztán magyarázta az ebédnél a bizonyítványát: „a mai gyalázatos viszonyok kört, sajnos, így muszáj”. És az egészét rákente Bécsre. E cifra nyomorúság addig marad, „amíg nem jön meg a magyar ember esze. Azt pedig fogva tartják Bécsben.” – „Ákos felháborodottan járt fel-alá a szobájában. Így kibabrálni a néppel! Halálra ítélt osztály ez a dzsentrí, és a zsidó dzsentrí még annál is züllöttebb! Restellte, hogy itt van közöttük. Utaznia kéne, inkább ma, mint holnap. Csak János iránti kíméletből marad, hogy hirtelen távozásával meg ne bántsa. Különben Lizóval is kell még beszélnie”.

Ákos/Jászai jól látta a lényegét, Józsit ellenben Berkovics István „ragyogó szereplése” mámorossá tette. Lizót kereste, majd megtalálta. Hosszan beszélgettek. Lizó így fakadt ki előtte: – „apa sokkal jobban tud szeretni, mint bárki más. Mégse tett boldoggá senkit, mert az ember nem lehet kettő.” Józsit megégette Lizó tudása, életbölcssége. Rájött arra, hogy „ez a kislány sem olyan ártatlan, mint hitte.”

Lizó szeretné, ha Józsi megértené. „Senkinek sem merném megmondani, csak magának.” Józsit megérintette a meleg hívás. Lizó pedig „rá szeretne volna hajtani a fejét Józsi karjára, elaludni s felébredni a két héttel ezelőtti boldog világban. Csak vékony ruhája választotta el őket. A karton piros pöttyei kigyulladtak, perzselték a bőrét.”

A szavak azonban cserbenhagyják. „Azt kellene mondani, hogy eljegyezte magát Jenővel [...] és ahelyett azt mondja, hogy apának kifogyott a pénze. [...] Arcuk tüzelt, karjuk, ajkuk rémülten vágyódott, egyikük sem értette, mi történik. Hirtelen Lizó dobta két karját Józsi nyakába. Levonta magához a fejét, ajkát ajkára nyomta, úgy tett, mint Jenő övele. Egymásba feledkezetten simultak össze.” A történet azzal a nagy különbséggel ismétlődik meg, hogy most Lizóé a kezdeményező szerep. És ennek a jegyében ő bontakozott ki előbb az ölelésből. És most ő nem veszi észre a másik lelkének történéseit. Annyira biztos a dolgában, hogy pőrén kimondja az igazságot:

„– Józsi, én nagy bűnt követtem el, de nem bánom. Most már tudom, hogy csak magába vagyok szerelmes – mondta meglegedetten, mint aki végre rájött az igazságra.”

A csalódott Józsi hűvösen mérlegel: „szelíd kis galambra várt [...] ez a lány pedig olyan volt, mint az égő fáklya.”

A magából ki nem látó Lizó a magátét mondja tovább.

460 LESZNAI 2015, I, 548. „– Meg lehet azt érteni, apa, hogy kettőbe szerelmes az ember? – Mindent meg muszáj érteni. – Egyedül te vagy ilyen apa. Azért is sül ki a végén, hogy majdnem mindig neked van igazad. A mama is csudálkozik rajta. Látod, neki nem merném bevallani a két ideálomat. Az egyiket, tudod, olyan furcsán szeretem. Nem is én: a szemem, a szaglásom szereti; a szám is, ha szabadna, ha meg akarna csókolni. De azért nem becsülöm nagyra. A másikat, azt tisztetem, különb nálam, szolgáltni szeretnék neki, és rettenetesen sajnálom, mert nem boldog. Mindig sírnom akaródzik érte. Magyaráz meg, apa, hogy lehet kettőbe szerelmes az ember. – Férfi szerethet, szeret is kettőt. Nőnél szokatlanabb. De majd eligazodol, ha rákerül a sor: mire felnősz, kis musztáng [...]” Uo. 348–349. A passzus lényegét Fehéri György és Menyhért Anna is idézi. FEHÉRI 2007, 63. Menyhért Anna az apa-leánya viszonyt a maga összetettségére törekvően ábrázolja. MENYHÉRT 2013, 55–76. Az idézet nála is értelemszerűen az 1966-os kiadásból való. (68. 64-es lj.)

„– Borzasztó kár, hogy nem jött előbb. Most már boldogtalan leszek, talán mindig. Mert a múlt héten Weiszberg Jenő csókolt meg, és eljegyeztük egymást. Már nem lehetek másé. Hanem azért muszáj volt, hogy mi ketten megcsókoljuk egymást, Józsi. Mert most legalább tudom, hogy van valódi szerelem!”

Most Lizó nem érzi meg, hogy „keserű megszégyenülés volt, amit Józsi érzett”. Aki úgy érezte „megint kijátszották, megcsalták. Legszívesebben sírva fakadt volna”. Ám ő, Cserháthy Józsi: „Valami rettenetes bánatot akar okozni Lizónak, hogy ő kerekedjék felül.

„– Gratulálok, Lizó kisasszony. Sokkal jobb így. Mert én úgysem vettem volna soha feleségül. Egy Cserháthy nem vehet el zsidó lányt.” Tudta ezt Lizó. Hiszen nyolc esztendeje már édesanyja megmondta a státuszukat. A napokban pedig János testvére hűtötte le ezekkel a szavakkal imádott Lizója lángolását. Ezért felelhette csípőből:

„– Ó, tudom én azt Józsi. Az nem lett volna baj. Szeretők lettünk volna.”

Szavai ellenben már a semmibe hullottak, mert az már eltűnt a fenyves homályában. Lizó pedig csak saját karját csókolhatta meg. Az legalább „Józsi-szagú volt”. És a felnőtté vált lányt „önmagába látó okosságmámor fogta el. Tud magáról és a szerelemről. Megelégedetten lépkedett lefelé a karcsú törzsek köz.”⁴⁶¹

*

A hét évtizedet átívelő könyv végén, a húszas évek elején, immáron Csehszlovákiában, Lesznai Anna/Lizó maga elé képzeletben az 1901-ben Liskára/Körtvélyesre látogatott férfiat. Mintha igazat adna – emlékezhetünk rá – a róla mintegy másfél évtizeddel később véleményt formáló második férjének: „nem ismeri magát eléggé, nem tudja világosan, milyen indokból fakad, amit tesz. Hátha Józsihoz sem valódi szerelem kergette? Hátha csak azért kötötte hozzá a sorsát, mert különbnek, jobbnak, úribbnak és hősiesebbnek képzelte mindenki másnál? Ákossal is így volt... addig kellett neki, míg úgy érezte, hogy szárnya alá simulva egyre magasabbra emelkedhetik a szellem világában.”⁴⁶² Jenőbe, persze, sosem volt szerelmes. Szépségét, kerítő kacérságát akarta magához váltani, megkívánta, mint egy köntöst, amivel önnön testét díszítheti. És előbb, még előbb, az élet fakadó forrásánál... mi volt az, ami olyan szenvedélyesen fűzte Jánoshoz? A lánygyereknél fontosabb és különb *fiút* bálványozta benne, fiú-voltában akart osztozni.”⁴⁶³

A magánélet merőben jelentéktelen a köztörténet nagy folyamataihoz képest. Ám az az emberek cselekedeteiben valósul meg. Akik éreznek, szenvednek, szeretnek és gyűlölnék. A társadalmi törvények és egyéni adottságaik igájában cselekszenek. Szóval tetteiket bizony a magánéletek – számos esetben messze nem kellő mélységben megkutatott – harmóniája/diszharmóniája is nem csekély mértékben befolyásolja. Írásunk szereplői közül egy férfi és egy nő magasodik ki. Jászi Oszkár és Lesznai Anna. Akik bár 1920-ban elváltak, ám életük végéig mégis együtt maradtak. Akik – úgymond – döntően azért nem maradhattak a házasság kötelékében, mert abban a tudós és a művész nem fért össze.”⁴⁶⁴

E fejezetben – amelynek erőssége természetesen Lesznai Anna művészetéből, vallomásából táplálkozik – vélhetőleg bőven bebizonyítottuk, hogy a valóság ennél jóval összetettebben festett.

461 LESZNAI 2015, I, 546–559.

462 Az ő kerekén harmincoldalas levele a bizonyosság arra, hogy nem így volt. Férje bejelentése, hogy válni akar, s indokai pontokba szedése, Málit bizony alaposan megütötte. Ld. még a következő két fejezetet.

463 LESZNAI 2015, II, 611.

464 Vezér Erzsébet „a kissé dogmatikusan moralista, aszkézisre hajlamos Jászi és a nála sokkal nyitottabb Lesznai Anna” közötti különbségben látja a lényegét. VEZÉR 1983, 27. Ld. még LITVÁN 2003, 92–93.

Válásának anatómiája

Hét esztendőn át, 1913-tól 1920 derekáig volt hites férje Lesznai Annának. Ám emberi kapcsolatuk 1908-tól kezdődött és a férfi haláláig tartott. Sok egyéb mellett a 80. születésnapjára Málitól kapott, *Ünnepi korholás* című megrendítően szép vers is ezt tanúsítja.

*„Semmi sem maradt ép, csak a barátságunk,
barátságunk, amely páratlanul páros,
kemény hűségében mesével határos.
Még a hűtlenségünk is többet ér százszor
mint száz egyéb hűség...” – mondja az Asszony.*

A bukott politikus 1919. május elsején hagyta el – messze nem sejtve, hogy végleg – hazáját. 1926-ig zömmel Bécsben ette az emigránsok keserű kenyerét. Baját tetézte, hogy 1919 augusztusára be kellett látnia: hiába asszonyának sok jeles vonása, hiába az *istenáldáska*⁴⁶⁵ két fiúcskájuk, az 1915-ben született Gyuri és az 1917-ben született Andriska, házasságukban sincs maradása. Bármily’ bizarrnak hat (és természetesen nem e sorok írója kombinálja), maga a rendkívüli Férfiú írta le a tény,⁴⁶⁶ hogy magánéleti fordulatára döntően a Magyarországi Tanácsköztársaság összeomlása ösztönözte.⁴⁶⁷ Jászi pontokba szedett levélben jelentette be válási

465 Lesznai Anna szóeleménye.

466 „Ez a probléma nekem különösen fájdalmas és éjjel-nappal foglalkoztat. Elviselhetetlennek érzem, hogy M[áli] baráti köre egy társaság legyen, melynek lelki-erkölcsi defektusait mindig ösztönösen átéreztem. A Szamuely cimboráivá vált fichtei idealisták oly gyűlöletesek előttem, hogy félek, M[álival] szemben igazságtalanná leszek. De mily helyesen ítélt meg a helyzetet s még helyesebben jártam volna el, ha M[áli] nem traktált volna a vasárnapi társaság ítéleteivel és hangulataival. És ez az, ami lehetlenné teszi a régi életformát. A küzdő férfi nem bírja ki, hogy egyidejűleg egy belső fronton is kelljen harcolnia neki nem tetsző esztétikai és erkölcsi formák ellen. Ez a keserves történelmi dátum [a Magyarországi Tanácsköztársaság bukása – P. P.] egyben, úgy érzem, cezúra életemben is. Új életformára van szükség – ha még egyáltalán marad számomra életlehetőség. – Nem tudom megtagadni – még a gyermekek kedvéért sem, amit lelki fejlődésem előfeltételének kell tartanom.” (Jászi 2001, 53.) Jászi tehát a gyermekek kedvéért sem volt hajlandó a házasságot fenntartani.

467 Jászi Oszkár ugyan 1919 márciusában egy pillanatra arra az álláspontra jutott, ha már adódott rá lehetőség, ki kell próbálni a kommunizmust, ám azután szinte napok alatt kialakul benne a kommunizmus kilátástalanságára vonatkozó meggyőződése. Ellenben feleségének – Jászi szavai szerint – „életszükségletté” vált a kommunista vizekre evezett Vasárnapi Körrel való kapcsolata. Arról (az előző jegyzetben már Jászi szavaival jellemeztem, valamint magunk által a Ritoók Emma világait megvilágító fejezetben taglalt) körről van szó, amelynek Lukács György volt a vezetője, melynek a Magyarországi Tanácsköztársaság vezetőire igen mély volt a hatása, akiknek augusztus elseje után (két személy kivételével) emigrálniuk kellett. Bár Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című – ma is mérgező – munkája az egész külföldre ment/menekült táborot vörösre festi, Jászi kifejezett averzióval viseltetett azokkal szemben, akik a bukás következményeinek levonása helyett – mint a vele Bécsben találkozó Lukács is – fanatikusan hitték a világforradalomban, a kapitalizmus közeli bukásában. (Május elsején Jászit semmilyen külső kényszer nem szorította emigrációba. Azért tett így, mert a proletárdiktatúra bukását elkerülhetetlennek tartotta, nyomában fehérterrorral számolt, s tudta, hogy annak ő lesz az egyik fő céltáblája.)

szándékát, felesége pedig harmincoldalas levélben válaszolt. Ám – téves állításokkal szemben – aligha augusztusban.⁴⁶⁸

*

Jászi Oszkár életét – annak ellenére is, hogy sok minden abból elpusztult, vagy tán csak elkallódott – szinte áttekinthetetlenül hatalmas írott anyag dokumentálja. Annak zöme eredetiben a New York-i Columbia Egyetem Butler-könyvtárában található. Vezér Erzsébet 1979-ben jegyzetek nélküli kis kötetben írta meg Lesznai Anna életét. Akkor már ismerte a jelen sorok írója szerint 1919. október 18-19-i válaszlevelét. A *Kritika* című művelődéspolitikai és kritikai lap 1983. évi 9. számában – lapidáris bevezetővel, kilenc jegyzettel – publikálta.⁴⁶⁹

Bevezetője így hangzik: „Lesznai Anna és Jászi Oszkár házassága még a hivatalos válás előtt, 1919-ben felbomlott. Jászi sok töprengés után Bécsből levélben jelentette be válási szándékát. Erre válaszol Lesznai Anna alábbi levelével, mely még Pesten, 1919 végén kelt, röviddel Bécsbe utazása előtt.⁴⁷⁰ A levél nemcsak Lesznai Anna rendkívüli nagyvonalúságáról, okosságáról és tapintatáról tanúskodik, de jól dokumentálja azokat a szemléleti különbségeket is, melyek a kissé dogmatikusan moralista, aszkézisre hajlamos Jászi és a nála sokkal nyitottabb Lesznai Anna közt fennálltak, s melyek csak Jászi életének utolsó éveiben enyhültek szinte páratlan megértéssé és egymás tiszteletévé.”

A helyzet ennél – a legtapintatosabban fogalmazva is – összetettebb volt. Ezt önmagában a Lesznai-levél alapos szemügyre vétele alapján is elmondhatjuk. A forrásközlés természetesen csak akkor lenne teljesen megnyugtató, ha Jászi Oszkár kezdeményező levelét is felölelné. Azt azonban – bár a jelek szerint Vezér Erzsébet és Litván György is látta – úgy tűnik, a föld nyelte.⁴⁷¹

49. E kép szinte semmit sem tükröz azokból az okokból, melyekre hivatkozva Jászi Oszkár válásukat kezdeményezte.

468 VEZÉR 1983, 27., LITVÁN 2003, 93.

469 A harmincoldalas, kézzel írt levél a nagyformátumú folyóirat apró betűivel két nyomtatott oldalon elfért. Litván György Jászi-monográfiájában azt írja, hogy Vezér Erzsébet neki adta át a Butler-könyvtárban általa gyűjtött, Lesznaihoz érkezett leveleket. (LITVÁN 2003, 14.) Tehát minden bizonnyal Jászinak a Bécsből (vélelmem szerint) 1919. október 7-én Málihoz írott levelét is, amelyet Litván minden bizonnyal tévesen datál augusztusra. LITVÁN 2003, 93.

470 Eufemisztikus kifejezés. Lesznai Annának a határt csak embercsempész segítségével sikerült kalandosan átlépnie. November 30-án érkezett Bécsbe. JÁSZI 2001, 77.

471 Kérésre Peter Pastor, majd George Deak volt szíves a Butler-könyvtárban kikérni az 1919-es Jászi-levelezést. Egyikük sem találta meg e levelet. Magam Jászi Oszkár roppant terjedelmes naplófolyamából az 1919–1923-as éveket felölelő, Litván György által 2001-ben kiadott kötet szövegének, valamint Lesznai Anna 1983-ban publikált levelének a naplóval való egybevetése alapján jutottam arra a következtetésre, hogy a Jászi-levél október 7-én, felesége válasza október 18-19-én íródott.

Íme a levél:

1919. augusztus⁴⁷²

Drága öregem, hosszú és becsületes írásodra egy baráti csókkal válaszolok, legyen hát, és Isten segédelmével *nektek*⁴⁷³ legyen jó. Nekem, lelkem az élet dolgai (kivéve ments Isten és ments Istenségek a 37.1-eket, ha másokat érnek) egyáltalán olyan tanulságok, hogy alig osztom őket a „jó” és „rossz” kategóriába: feldolgozom őket. – Mindenesetre *te büntelen vagy*:

1. nem akartál elvenni⁴⁷⁴

2. nem hivatásod a szeretés

3. mindig jó szándékkal voltál hozzám. Együttélésünk az én szeretetemre volt alapítva, mely, büszkén mondom, nem volt csekély. És ez rendjén: mindig az asszony szeressen jobban; nekünk úgyis kevesebb jut az élet zamatjából, jusson hát több szeretés, szeretni jó. De te, szívem, mint minden „hivatott”, nehezen szerethető ember vagy. Minden hivatásos ember olyan, mint a terhes asszony, tele „önzetlen” szent önzéssel műve mián. Éppen *ezt*⁴⁷⁵ szerettem benned legjobban – ezt tiszteltem –, de nem volt elég a szeretetem ehhez a teherhez. Neked, szívem, az asszonyod csak egy értelmes visszhang, egy gyöngéd tükör lehet. Téged szeretni bizonyos értelemben „harakiri”. Amíg meleg szerelemszínű szeretettel tartottál jól, addig tudtam csinálni, de amikor azt mondtad, „ne nehezedjek rád egész boldogságvágyam súlyával, legyek újra önmagam”, tudtam és mondtam neked: elidegenedsz tőlem.⁴⁷⁶ Akkor bukott el a szeretésem – nem tudtalak a szerelemről lemondva szerelmes odaadással szeretni. – És két dolog fáj:

1. hogy nem tudtam egy egész szerelmet adni neked

2. és hogy lebecsülöd a közösségünket.

472 George Deak révén – ezúton is köszönöm – ismerem (a 30. oldal kivételével) e levél digitális másolatát. Azon nincs dátum.

473 Kiemelés: P.P.

474 Lizó és Ákos – vagyis Lesznai Anna és Jászi Oszkár – közötti pajtáskodó barátságot az előző fejezetben már részletesen bemutattuk. Az Olvasónak a meglehetősen szövevényes történetben való pontos eligazodása végett tömören elismételjük, hogy Lizónak Cserháthy Józsi volt a nagy szerelme. Aki Lesznai Annát élete legszenvedélyesebb tüzére lobbantotta. A szakma nem tudta eddig beazonosítani valódi nevét. Balázs Béla ismerte, de visszaemlékezéseiben csak L. Z.-ként, s nem kevés ellenszenvvel említi: egy olyan „senki”, „egy csúnya, jelentéktelen, minden íz és erő nélküli paraszt” volt, aki Lesznait kínoztta, lépten-nyomon megalázta. (BALÁZS 1982, I, 553.) Minden bizonnyal nagy név lehetett. Balázs Béla nem kockáztathatott. Máli naplójából tudható, hogy a Z. betű mögött Zoltán keresztnév rejtőzött. A naplóban Zoltán a viszony kihűltével is fel-felbukkan. Vezér Erzsébet szerint a román 1912-ben véget ért, Török Petra 1912-1913 körültre datálja a kapcsolatot. A regényvel való egybevetés alapján nem kétséges, hogy ő került közelebb a valósághoz... (VEZÉR 1979, 53., LESZNAI 2010, 520. – Indifferens, hogy ott mintegy három esztendővel későbbi történet.)

Egy ízben Lizó elfogadta Ákosnak a lakására szóló invitációját. Nem sokkal később testében számára már ismerős dolgok kezdtek történni. Hiszen első házasságában szült ő már gyermeket. Ákos azonban – tudta – „borzad a házasságtól”: „Lizó, testvérem vagy a lélekben [...] De mégse vehet kölöncöt a nyakába az, aki elígérkezett a hivatásának!”

Lizónak meg a „karja lúdbőrzött félelmében”. Mit fog szólni Józsi, ha megtudja, hogy „Ákostól vár gyereket, mit szólna hozzá?”

Hamarabb tudta meg, mint Ákos...

„Négy nap múlva együtt lesz Józsival... De a következő percben már Ákos meleg datolyaszeme nézett rá. Képzetele, mint bolond hinta-palinta, felváltva emelte hol Józsi, hol Ákost a magasba. Mindkettőjük ellen vétett, most jön a büntetés.” (LESZNAI 2015, II, 358., 371., 422., 427.)

A büntetés megjött, de másként. Lizó az élet mellett döntött, Ákos pedig tudta a kötelességét.

Ám a megszületett csecsemő Jászi és Lesznai házasságkötése után nem sokkal meghalt...

475 Ezt az egyetlen szót kurzíválta: LITVÁN 2003, 94.

476 Eddig idézi: LITVÁN 2003, 93–94. Sok központozási változtatással, az előző jegyzetben jelzett szó kivételével minden kurzíválás nélkül. Az alábbi szövegrész pedig rátapad a „Mindenesetre”-kezdetű mondatra: „Nekem, lelkem az élet dolgai (kivéve ments Isten és ments Istenségek a 37.1-eket, ha másokat érnek) egyáltalán olyan tanulságok, hogy alig osztom őket a »jó« és »rossz« kategóriába: feldolgozom őket.”

Előbbi emberi sors – *egy egész szeretet*⁴⁷⁷ megváltás volna. A másik férfi-gyengeség, „tu en revien dras”⁴⁷⁸.

Ez olyan fájás, nem, mint a fogfájás, de mint az, hogy nem élünk örökké. Vele jár az étellel.

Egyre kérlek, szívem, számíts rám az életben, mint legmegértőbb barátodra, ha valaha nem várnál tőlem tiszta szeretetnél is melegebb összetartást: *ezt nem bocsátanám meg*. Jogom van hozzá, hogy húgod legyek. Nem perelni készülök hozzád, sem külsőségeket agyonrágcsálni, de lelki szükségem van legdrágább, legrégibb barátomra, rád, édes öregem. Ezer átélés, mely csak akkor lesz tiszta bennem, ha veled együtt átrágtuk. Ugye fogunk még együtt tanulni életet és könyveket, és szidni egymás írásait, édesem. Mert egy biztos ugye, két buzgó kis iskolásfiúja vagyunk a nagy életiskolának, és a jó Isten tán elnézi majd a hibákat a nagy iparkodás kedvéért. Nagyon *kellesz* nekem. Ne búsulj miattam, nem izgulok, nem dühösködöm, értem érzéseidet, és „lefordítom őket a szeretet nyelvére”. Mielőtt Bécsbe megyek, nem beszélek ügyvéddel, de *ne félj*, állom a helyzetet, nem keresek kibúvót. (Illetve meglássuk, hogy tán beszélék ügyvéddel.)⁴⁷⁹ Pusztá játékból, mert ez most nem aktuális, felelek a táblázatod egyes pontjaira:

477 Ez már a Meluzina-képlet. Részletesebben ld. LESZNAI 2010, 522–523.

478 „majd rájössz” – Vezér Erzsébet (továbbiakban: VE) jegyzete.

479 Nem szabad ennek a libikókának jelentőséget tulajdonítani. A következő hetek kettejük viszonyában tele voltak fordulatokkal. Amikor Máli november 30-án váratlanul megérkezik Bécsbe, akkor Jászi úgy látja, hogy neje „a válásba belenyugodott”, de bántja férje „elhidegülése”. „A régi barátságot szeretné visszaállítani”, s zokog, mert Jászi „nyomorgása” ellenére nem fogad el tőle pénzt. Jászi is óhajtja a régi barátságot, de csak akkor „ha behegednek a sebek”. Az értelmet ellenben folyton keresztülhúzza az érzelem. Hatására Jászi számtalanszor magát vádolja házasságuk válságba jutásáért. És újból és újból megsajnálja a kétségbe esett Málit. Hiszen „alapjában tiszta és nemes lélek, de féktelen és zavaros. Lehetetlen bohém-jüngli köre újra fölébe került. S látva körülötte ezt a gyűlöletes világot” Jászi nem tudja megakadályozni, hogy ellenszenve át ne menjen feleségére is. Ez az ellenszenve „valóságos fizikai undorra” fokozódott. A „szerelem és gyűlölet, vonzalom és undor” közötti kilengései pedig enerváltta, betegé tették. Am nem annyira, hogy ne tudott volna örülni a december elején Bécsbe érkezett Kunffy Lajosnénak, Ellának, akiben a legtöbb „női finomságot” érzi, aki „egyedüli vigasz”, s „legszilárdabb pont” „hányt-vetett” életében. Am az „egyedüli vigasz” elkövette azt a nagy hibát, hogy „nagyon lesújtó” kritikát gyakorolt a feleségen. Miközben a férj – ismételjük – gyakorta magát vádolta a házasság kudarcáért. Ella tehát a kritikájával maga alatt vágta a fát. Jászi december 5-én írja: „Sok részlet a közelmúltból nagyon sért, de azt hiszem, helyes az az ítéletem, mely a hiba nagyobbik részét a saját magam számlájára teszi. Hibáztam, bűnhődtem, felelős vagyok, hogy a jövőjét lehetőleg egyengessem!” (Jászi 2001, 78.) Vajon – kérdezhetjük – mit is érthetett ezen a jövő-egyengetésen a nyomorgó számkivetett? Úgy véljük, se többet, se kevesebbet, csak azt, hogy a feleségével együtt megy el az Amerikai Egyesült Államokba.

A terv a következő hetekben születhetett meg a fejében/fejükben. Miközben nem csupán lábában gennyes, operációval végződő kötőszövetgyulladás, hanem lelki kínokkal is szenvedett: a vele anyaként, testvérként odaadóan törődő, s mindeközben szertelen Máli „újabb vallomásokat tett élete újabb fordulatáról”, a Vasárnapi Körben megismert Gergely Tiborral való románcáról. Ez ugyan bősztette, kétségbe ejtette a férjet, ám saját maga *akkori* életvezetését is aligha feledhetve látta, hogy neje „nemes és nagyarányú lelke [...] felül áll minden salakon”. Mindeközben ott van a közéletben is: a fehérterror újabb dolgai okán memorandumot ír az antant „progresszív közvéleményéhez”, s azt Málival sokszorosítják. Azt reméli, hogy Edvard Beneš az USA-ba *számukra* diplomáciai úton beutazási engedélyt kér.

A *számunkra* értelmét a másnapi, 1920. január 18-i bejegyzése már újabb fordulata keretében adja meg. Ti. abban Máli *is* benne *volt*, de gyorsan meggondolta magát. „Máli dolgai újra összetéptek, újra kínzott ama szörnyű kis beteg bócher [vagyis Gergely Tibor – P.P.] alakja. Tisztán éreztem, hogy egy reptírtól óvakodni kell. Teljes lehetetlenség együtt kimenni Amerikába. Ez csak a házassági tortúra megismétlődése volna egy még lehetetlenebb formában.” És az is kiderül, hogy e napokban kapcsolatukat a „talán erősebben, mint eddig” fellobbant erotika is éltette. „Jobb volt ma ezt elmondani neki – írja este naplójába Jászi –, mint egy új próbálkozásba belemenni, amelytől mindketten még megtépettebben kerülnénk ki.” A közlés a „szegény” Málit, aki alaposan beleélhette magát, hogy elmennek – mi több, férj és feleségként – az USA-ba, „nagyon felizgatta”. Jászi pedig még aznap levelet írt egyik ifjúkori szerelmének, Margicinek, vagyis Kendeffy Margitnak, Ezének, vagyis özvegy Pap Dávidnének, akinek az 1912-ben megjelent nagy könyvét ajánlotta, akin életveszélyes, arcát eltörzítő műtétet hajtottak végre, ha nem a szokott túlzásairól van szó – írja előző nap naplójába Jászi. És még futotta erejéből, hogy Ellának is írjon, „aki holnap érkezik”. (Jászi 2001, 81–82.)

1. Saját rokoni köröm – nekem is idegen. Barátaim is *mások*, mint én. Bennem azonban sok érzék van az emberek sokfélesége iránt, *a hibáikkal tudom őket szeretni*. A maga barátait szeretem *legalább is* annyira, mint [a] maga rokonait is, mamát kivéve. Mamát is szeretem, *amint nem érzem*, hogy ő nem szeret (egy év óta), és ha nem vagyok féltékeny rá.⁴⁸⁰

2. A széles összejöveleteket *sohasem szerettem*, de az emberi érintkezésre tényleg több szükségem van, mint magának. Hivatása magát túlszaturálja emberekkel, azonkívül engem mint író (ha keveset is írok) érdekel az ember mint téma. Azonkívül mindig beszéd közben tisztázódnak a gondolataim. És mi fő, hiszem, hogy a jóindulatú emberi érintkezés felébreszti az emberekben a „közös emberi sors” érzését, és *lehet egymáson segíteni és egymástól tanulni*.

3. A dohányfüstöt tényleg nem⁴⁸¹ szeretem – mi tűrés tagadás – és bár *mindig* barátja voltam a félhomálynak, ha rajzoló vagy stikkelek,⁴⁸² jó világitásra van szükségem.

4. Étvágyam – bevallom – jó, valóban a pecsenyéhez mindig *mások miatt* ragaszkodom, *nekem* nem fontos, mit eszem, ez biztos. De ha éppen ízlik valami, ezt az örömet sem vetem meg. Szerintem *a lélek és a test megférnek egy egész emberben*, és minden szerény öröme, bármely anyagi is legyen, az a *maga helyén* elfér. Pláne megértem, ha gyerekek és cselédek és naiv emberek örülnek az ételnek: ez természetes. És hidd el, sok minden intellektuális élvezetünk csak „pecsenye” számba mehetne egy magasabb rendű lélek számára, „die zur heiligen Einfalt gelangen ist”⁴⁸³ – s nekünk mégis jót tesz.⁴⁸⁴

5. Nem az óramutató és a naptár szerint élek, de szeretem alávetni az időrendet idegrendszeremnek: este munkaképesebb vagyok, tehát későn kelek. Ha azonban értelme van a felkelésnek, meg tudom tenni. És, szívem, ha boldognak, rendben éreztem magam: jobban is tudtam felébredni, emlékezz, mennyit tudtam veled lenni reggel. A pontosság számomra azonban *csupán eszköz lehet*, de nem „érték an sich”.⁴⁸⁵

6. A vallás lényege tényleg túlmegy az erkölcsön. Hívőnek lenni annyi, mint *harmóniában lenni egy felsőbb renddel* számomra. Az ember lehet hívő különböző síkon, az erkölcs minden-

480 Nagyon nem szerette Jászi édesanyját, akinek kemény elvei voltak az életre vonatkozóan, aki – mint Jászi írja kései visszaemlékezéseiben – magát nem kímélve dolgoztatta keményen a cselédeit, s akit Jászi rajongásig szeretett.

481 Az értelemzavaró nem szócska nincs benne a levélben. Azt – ki tudja milyen, freudi alapon – a szövegközlő szúrta közbe.

482 „hímezek” – VE jegyzete.

483 „aki elérkezett a szent együgyűség fokára” – VE fordítása.

484 Mindemögött az van, hogy Máli 1919-re alaposan elhízott, alakja esztétikailag előnytelené vált. Itt ugyan szemmel láthatólag elhárítja férje kritikáját, ám aztán Bécsben mégis – aligha kétséges, hogy e kritika hatására – koplalásba fogott. Majd – mert férje válási szándékát nem tudta megmásítani – hónapokon belül megint elhízott. Ellenben az akkor már Jászit messze nem zavarja annyira. Mivel 1920 késő tavaszán, kora nyarán, a sok bécsi keserű, fázós, betegeskedő hónap után „álomszerű varázssal” vette őt körül (a hajdani Zemplén vármegyéhez, ma Szlovákiához tartozó) Körtvélyes. Ebben az „álomszerű ragyogás”-ban – nem e sorok szerzője, hanem írásának főhőse ismétli magát a sok mardosódás után – hirtelen úgy látta, hogy most „nem volt semmi kényszer, sem irritáltság közöttünk”. És annak hatására – írja naplójában Prágában június 7-én, visszatekintően, tehát nem a pillanat varázsában, hanem a megélt boldog napok emlékében fürödve – „a házasságunk előtti Máli bontakozott ki teljes gyönyörűségében: a gyöngéd nővér, az odaadó barát, a mindent megértő és inspiráló munkatárs, a lendületes szerető”. JÁSZI 2001, 115. – Kiemelés: P.P.

485 Nem nehéz megmondani, hogy meddig nem okozott a nő és a férfi között feszültséget a nőnek a férfitől merőben eltérő időbeosztása. Addig, ameddig a férfi Asszonyát *meleg szerelemszínű szeretettel tartotta* jól. És a nő addig, s csak addig volt képes arra, hogy időrendjét a férfihez, s ne idegrendszeréhez igazítsa, következőleg csak addig volt képes sokat férjével reggel együtt lenni, amíg az őt *meleg szerelemszínű szeretettel tartotta* jól. Egyszer Oszi elérkezett oda, hogy Málinak az mondja: *ne nehezedjék rá egész boldogságvágyának súlyával*. És azt is mondta, hogy *legyen újra önmaga*. És jóllehet levelében most fentebb Máli azt írja, hogy ő ebben a pillanatban *tudta és mondta*, hogy *elidegenedsz tőlem*, az egyidejűségben joggal kételkedünk. Tudta, ám nem mondta. És ha mondta, akkor azt nem szóval, hanem *tettel* mondta. A tettel mondta, hogy ettől a pillanattól már nem a Férfinak, hanem idegrendszerének engedelmessé válik. Bár Oszi *az óramutató és a naptár szerint* élt tovább, Máli már nem hozzá, hanem a saját idegrendszeréhez igazodott. És azzal a férfi idegrendszerét kezdte el irritálni. Meglehető: tovább irritálni.

esetre [az] egyik legmagasabb. De van valami „voulu”⁴⁸⁶ még az erkölcsben is, a vallásosság önkéntelenebb. A szeretet nélküli erkölcs mindig engedelmisség valakinek, ami ha bennünk van is, mégsem „eleven-mi-vagyunk” legmélyebb értelemben. Egynek lenni az isteni renddel több, mint engedelmeskedni. Szeretni több, mint a jót akarni, és „azonosnak érezni magát” több annál, amit közönségesen szeretetnek nevezünk. Ennek az érzésnek intenzív és közvetlen villanásai és dadogó megfogni és lerögzíteni próbálásai – ez az én miszticizmusom. A ceremónia ilyen „szimbólum-dadogás”, a vallásos ember túlhaladja ezt a fokot, de rendesen nem kerülheti el. Esztétikailag mindketten érezzük a ceremónia értékét – nem?

7. *A társadalmat szeretetre kell alapítani minden nap és minden tevékenységgel.* Ha ez nekem nem is sikerül, csak néha egy-egy kicsiny gesztus, ez nem ment fel a tételezés alól. Az igazság látszólag több, mint a „gyenge szeretet” – de könnyen válik fallá ember és ember között. Csak az egyéni lélekben hiszek Istenen kívül. A „társadalom, emberiség” nem létezik a lélek síkján. Krisztus minden egyes emberhez szólt, minden lélek Istenbe torkoll. Sőt még az egyes individuumon belül is individualizálni kell. *A bűnöző nem azonos bűnével*, minden egyes eset külön nézendő. Krisztus úgy nézett rá közvetlen frissességgel minden emberre és esetre, mintha impresszionista volna, viszont minden esetet és embert az Abszolútumhoz, Istenhez vonatkoztatott. *Ez a kettős képessége mentette őt meg „az impresszionista és dogmatikus korlátoktól egyaránt”. Erre az életérzésre kell törekednünk. Az igazságos ember, bizonyos értelemben dogmatikus, bevalom a gyenge szeretet mindig impresszionista viszont. Az igazi „az erős szeretet”, „mely erős, mint a halál és kemény, mint a koporsó” a szentírás szavai szerint.*⁴⁸⁷

7.⁴⁸⁸ Minden szép forma iránt teljes érzékkel bírok, a szép testet többre becsülöm a rendes ruhánál, és éppen múltamnál fogva sokat szépnek tudok látni, ami laikusnak csúnya. A festői szép sokszor ellentétbe kerül látszólag a biológiai széppel. Igaz, hogy csúnya emberekben és nőkben⁴⁸⁹ gyakran – talán gyakrabban – „válik értelmessé és értékké a lélek küzdelme”, a szépek számára nagy a csábítás boldogan megállni és önmaguk felszínén maradni. Azonkívül csúnya embereknek több szeretetre van szükségük, mert kevesebb szerelem jut nekik.⁴⁹⁰

486 „akart” – VE jegyzete.

487 E sorok írója ebből a fejtegetésből – bevallja – sok mindent nem tud követni. Ám Lesznai Annának egy ideális társadalmi rendszer iránti erős törekvését természetesen látja. Aligha kétséges, hogy ez vitte őt a Vasárnapi Kör gondolkodóihoz, ezért volt az, hogy a tomboló ellenforradalom elől menekülnie kellett, s ezért volt az, hogy a polgári Csehszlovákiában legalább személyileg biztonságban volt. Vagyonilag már messze nem, hiszen a jelentős mértékben kifejezetten magyarellenes éllel végrehajtott radikális földreform keresztülvitele – hiába gondolta Jászi Oszkár, hogy erős világnézeti, baráti szálakkal kötődik hozzá T. Masaryk és E. Beneš – számukra a négyezerholdas földbirtok elvételével járt. Ám megmaradt a tágas kúria és az azt övező hatalmas park, a szépséges arborétum. És e fejtegetések is megmutatják, hogy míg Jászi dogmatikus, ő impresszionista volt. Ám mivel ő és férjei, Jászi, majd Gergely Tibor is vallásosak voltak, ezért 1920 karácsonyán együtt mennek el a körtvélyesi római katolikus templomba éjféli misére. „Karácsony éjféli mise – írja naplójába Máli. – Nem tudok imádkozni – szeretettől és csudálkozástól. Arany ragyogás Krisztus képén, ki a kenyeret és bort osztogatja. Mellettem O[szi] és G[erg]. Én szeretném mindkettő kezét megfogni, de mozdulatlan vagyok a szeretettől. Mágikus minden, templom és hívők, nyakig mágia, fejünk felett mágia. »Add meg mindennapi kenyerünket ma« – mágikus könyörgés az Atyához, ki maga is mágikus. Hadd együk a mágia kenyerét, hogy erőre kapva tőle megszüljük a Fiút, a szeretetet. A Fiút mi szüljük. A mágikus Isten bennünk duzzad terhessé, váltódik meg szeretetté. A mágiát teremteni – az Anyát és Apát teremtés. A művész és Mária viszonya. A művész vállalja mágikus szerepét, és csak indirekt van köze mint művésznek a szeretetnek – amennyiben művész. Gergelynek úgyanezeket gondolta, mint utóbb megtudtam.” LESZNAI 2010, 207. – Az élőfej szerint 1921-ben járunk, a szövegösszefüggésből nem kétséges, hogy a bejegyzés 1920 karácsonyára vonatkozik.

488 Ismét a 7. szám olvasható.

489 Kiemelés: P.P. – Lesznai Anna ugyancsak összetett személyiségének roppant konzervatív vonásai is voltak. Az egyik bizonyíték erre az emberek és nők megkülönböztetése.

490 Máli – láthatjuk – igen nagy mélységekben tudott gondolkodni. Ám éppen ennek okán – bár elmaradhatott e téren akár jelentősen is az ő 1913–1920 közötti férjétől – bizony ő is hajlamos volt a doktrinér gondolkodásra. Tehát ezzel rögvést azt is mondjuk, hogy – mint akár most is láthatjuk – döntő mértékben Jászi Oszkárt válásra aligha az ösztönözte, hogy ő inkább a dogmatikus, Máli ellenben az impresszionista gondolkodásra volt hajlamos. Hiszen saját élettörténete, addigi élettörténete is

8. A testi munkát ma többre becsülöm, mint eddig, a sportot számos elfajulások miatt kissé lenézem, a „sportszerű” műveltséget éppúgy, mint a testi sportot. „An ihren Früchten soll ihr sie erkennen”.⁴⁹¹ Fizikai alkalom és e téren rossz nevelésem engem még a józan sportra is alkalmatlanná tesz. (Testi nevelésben hiszek!)

10.⁴⁹² Nevelés.⁴⁹³ Vagy ajándéknak érezzük és rendeltetésnek lelkünk mélyén az életet vagy sem. Ha nem: egy gyereket sem szabad szülni, ha igen, minél többet, annyit, amennyit egészségi és anyagi vagy munkabeli körülményeink és szerelmi szükségleteink megszabnak. A szerelemben sem szeretem az aláhúzott „sportszerűséget” – itt is „An ihren Früchten soll ihr sie erkennen”. Azonkívül magad is tudod, mennyire kikökkenti a szeretést a szépség medréből minden óvakodás. De távolról sem állítom, hogy csak gyermek lehet a szerelem gyümölcse, egy igaz szerelemből munka, erő, szeretet, hit kell hogy fakadjon. A szóval való nevelésben nem hiszek. Az állandó példában igen: a környezetben is. Viszont ez kissé kiszámíthatatlan terület: sokszor ellentétes hatást vált ki. Mindenkit arra kell nevelni, hogy önmagát kell nevelni. Egy kis hanyagság, túlzott szisztematikusság elkerülése nem árt, azt hiszem, az élet tarkaságából kiválasztja a lélek a neki valót. Ezt tapasztaltam magamon. – Kemény, zárt nevelési rendszer olyan, mint az egyirányú edzés, ha mindig hideg fürdővel edzünk egy embert, az boldogtalan lesz, ha két hétig nem fürödhet, és vagy meghűl vagy elszédül, forró fürdőt vesz. Sokkal jobb, ha nem méri az ember „lelki fürdővizét” sem túl skrupulózusan. A pofontól eltértem, fejlődőképes vagyok és utálok a terrort újabban. (Nem azokat, akik a terror bűnébe estek tévedésből, különben ma mindenkit kéne majdnem utálnom kívüled és kívülem, és ennyi utáló képesség nincs bennem!) Aki fegyvert ragad, fegyvertől esik el, és ez lenne a kisebb hiba, de a Sátán műveivel nem lehet Krisztus országát előkészíteni, ezt vallom. A terror nem szükséges rossz, nem is kerülő út, de zsákutca. Viszont estek el már sötét zsákutcában.

„Wohlgeboren”⁴⁹⁴ lenni – feltétele annak, hogy fogjon az emberen a nevelés, viszont a nem wohlgeborenen mi sem fog. Ez nem jelenti azt, hogy az ingadozókat nem istápolja, a jókat nem viszi hamarabb céljukhoz a nevelés. De nem túltaksálandó, és főleg kiszámíthatatlan. Én nem vagyok pedagógiai zseni, ezért jobb, ha nem „akarnokoskodom túlon túl”.⁴⁹⁵

---

cáfolja azon állítását, mely szerint kevesebb szerelem jut a csúnya embereknek. Bizonyára kisebbségben, ám messze nem törpe kisebbségben vannak, akik a csúnya emberekben is – legyenek bár laikusok – meglátják a szépet. Nem kell messzire mennünk. Ld. a (460.) sz. jegyzetet.

491 „gyümölcszeikről ismerjétek meg őket (bibliai idézet)” – VE jegyzete.

492 Így van az eredetiben is – P. P.

493 Súlyos ellentét feszült e téren a házastársak között. Jászit teljesen elkésérítette annak gondolata, hogy két kisfia – akiket Édesanyja mellett legjobban szeretett a világon – „a leghelytelenebb és legkárosabb nevelési hatások alatt nőjenek fel. Rafinált francia konyha – tületetéssel terhelve – melegvizes mosdatás, meghűléstől és légvonattól való örökös félelem, hermetikus elzárás a falutól és minden gyermeki társaságtól, állandó ideges kétségbeesés és jajveszékélés minden nátha miatt, a gyerekek minden szabadságának vagy iniciatívájának rendszeres tönkretétele: mindez valóban egy teljesen lehetetlen nevelési rendszert teremt, mely exasperál és kétségbe ejt.” (JÁSZI 2001, 131.) Mindebben Máli „csak” követte a gyermekekkel vélhetőleg a legtöbb időt együtt töltő édesanyját – akiről más összefüggésben összegzően és lesújtóan maga tartotta azt, hogy „zölden lett befőzve”, (LESZNAI 2010, 50.) vagyis soha nem lett felnőtt ember. Ám más összefüggésben Máli „nevelési” gyakorlatáról férjének még lesújtóbb volt a véleménye: „teljes alkalmatlansága a gyermekek irányítására (nevelésről jobb nem is beszélni)” JÁSZI 2001, 132.

494 „itt: születésénél fogva tanulékony, fogékony. Mai jelentése: tekintetes (címzésben)” – VE jegyzete.

495 Itt a 10. sz. pont második bekezdésének a vége, s az új bekezdés már nem kap újabb számot. Annak tartalma is azt jelzi, hogy itt fejeződött be a férj „vádpointjaira” történő asszonyi reagálás. Ha egybevetjük e pontot, a két bekezdést a levél indításával, akkor látjuk: jóval alacsonyabb szinten állunk. Van itt minden, ám a neveléshez már aligha van sok közük. Illetve a második bekezdés egyértelműen a korábban általa követett gyakorlat megideologizálása: a nevelésnek nincs semmi értelme, mert az a nem wohlgeborenen mit sem fog.

Már az első mondat sem kimondottan a nevelésről, hanem arról szól, hogy szabad-e, kell-e gyermeket vállalni, és rögvést a szerelem témájára siklik, ám ott sem időzik sokáig: arról is áttér a szeretet témájára. Valahogyan úgy, ahogy anno Körtvélyesen esetenként, amikor a betelepített vendégeknek már nemigen volt érdemi mondanivalójuk, ám a kellemes ingyenélésnek nem akartak véget vetni, s folydogált

Édes lelkem, mindez nem empirikus lényem védelme, csak célkitűzéseimé. Nagyon igaz és mély az, *hogy az ember addig felelős, amíg hatalma terjed*. De most vádolok: *az ember hatalma bizonyos fokig addig terjed, míg szeretete, mert a szeretet nagy hatalom. Duplán igaz volt ez kettőnk esetében. Velem szemben annyi hatalmad volt, amennyinek felelősségét vállaltad volna*. Az én anyagi helyzetemet mindig vétkesnek éreztem, vártam segítő kezedet, hogy kihúzzál belőle, de te nem vállaltad a felelősséget. Viszont ez sem vád: neked nem hivatásod a szeretés, nekem kellett volna még erősebben szeretnem. Ma erősebb vagyok e téren, tanultam, és sokat vallok fontosnak veled, amit lényegtelennek láttam a múltban. Remélem, fogsz tettel és tanáccsal segíteni, ha a jó Isten is megsegít. – Önérzetedet nem értem mivel ástam volna alá, *mindig bíztam benned, és hittem benned* (ha neked nem is hittem el mindig mindent) a jó Isten segédelmével. Igazad mindig az enyém volt politika terén, a „hit” terén én többet gondolkodván többnek tudtam kifejezést adni, „voilà tout”, ugyanígy művészetben, végre ez nem métier-m. De ez nem lekicsinylés, nem is idegenség. Valóban ma is állítom: *egy Istent imádunk*. És édes pajtás, kívánok neked olyan leböcsülőket, mint amilyen én vagyok, mert akkor sok híved lesz. Látom gyengéidet, sőt azt is látom, gyengeség és nem erő az, ami eltávolít tőlem: ha egészen erős lettél volna szeretetben, jobban vállaltad volna magadhoz-váltásomat; ha egészen erős lettél volna és lennél önbizalomban, nem éreznéd „más voltomat” magadra sérelmesnek és veszélyesnek. Utóbbi rám nézve hízelgő, úgy látszik, van tér, melyen én erős vagyok. Viszont ha úgy érzed, hogy én ártok önbizalmadnak, jól teszed, ha kissé eltolsz – ez is erő – bár inkább intellektuális, mint spontán megnyilatkozása az erőnek.⁴⁹⁶

Meg kell jegyezni, *komolyan nem mondhattam célkitűzéseidet eklektikusnak*, épp oly végleges és tiszta, mint „másoké” (csak bölcsebb). Egyéniséged néha hajlik az eklekticizmusra, *ez minden nem fanatikus és igazságos ember veszedelme, és te ez a típus vagy*. De ez más oldalról nézve és kordában tartva erő, *amint sokszor én mondtam neked*.

Bennem az a hiba, nem volt elég erős a szeretetem, benned a hiba (nem abszolút, csak velem szemben), nem volt elég erős a vállalásod. Én csak 90 %-ig szerettem, te 50 %-ot vállaltál. Most

---

a beszélgetés estéről estére a kúria teraszán. Máli kötött, a szájában ott füstölgött az elmaradhatatlan cigaretta, s idővel közben már el-elbóbiskolt. És ahogy akkor fel-felriadt, most is vissza-visszazökken a nevelés témájára, hogy végül azzal zárja: nincs értelme nevelni. Becsületére váljék, bevallja: Én nem vagyok pedagógiai zseni, ezért jobb, ha nem „akarnokoskodom túlon túl”.

Amikor a szeretetről e pont az első bekezdésében visszakanyarodik a nevelés témájára, azt – tapintatosan szólva – nem túl magas színvonalon teszi. Hiszen nem valami magasröptű az az állítás, hogy a szóval való nevelésnél a jó példa többet ér. Természetesen teljesen helyesen beszél arról, hogy mindenkit arra kell nevelni, hogy önmagát kell nevelni. Ám ő esetenként nemhogy nem nevelte gyermekét, hanem egyszerűen nem is törődött vele. Amint azt a tragikusan 1945-ben, 42 évesen német katonák által agyonlőtt első gyermeke haláláról értesülve majd maga vallja be. (LESZNAI 2010, 505.) Ha pedig törődött velük, akkor az minden volt, csak nem nevelés, s az joggal váltotta ki 1919 augusztusában valóni akaró férje kritikáját. Tehát a témáról a látott módon – kemény, zárt nevelési rendszer olyan, mint az egyirányú edzés, ha mindig hideg fürdővel edzünk egy embert, az boldogtalan lesz – nem volt túl szerencsés értekeznie. Hiszen követett gyakorlata felidézésével aligha remélhette valóni akaró férjének a meggyőzését.

496 Ebben a bekezdésben nincs semmi színvonalatlanság. Sokkal inkább a gondolatok gazdagsága, s a pozitív érzelmek széles skálája. Közismert, hogy a szeretet szó tartalma szinte parttalanul gazdag, s még ha csupán a személyek közötti kapcsolat tartalmára szűkítjük, akkor is hatalmas területet ölel fel. Ám az adott konkrét helyzetet nézve a képlet igencsak leegyszerűsödik. A házasság jogi kötelékének a felbontásáról van szó. Arról a jog világában pontosan meghatározott viszonyról, amelybe Jászi 1913-ban a születő élet megóvásának parancsa miatt ment bele. 1919 augusztusára – ismételjük – jutott arra az elhatározásra, hogy meg kell e kötelemtől szabadulnia. A házasság – bármennyit is változott, változik annak a tartalma – alapvetően egy férfi és egy nő szövetezése. Védelemre szövetkeznek, szövetkezünk. Tehát ha az egyik fél abból szabadulni akar, akkor az bizonyosan sérti a másik fél érdekét. Esetünkben Lesznai Anna érdekét sértette a tervezett válás. És ezért van az, hogy bár szinte az első szava a nagyvonalú igen, a várható jövő súlya mégis harminc oldal megírására készítette. És abban a felelősség kérdésének is fel kellett merülnie. Máli – láthattuk – azt tette, hogy a felelősséget nem csupán a hatalommal, hanem a szeretettel, a szeretet hatalmával is összekapcsolta. És itt hozza megint elő azt az állítását, amelyet már levele elején is leszegezett, hogy Jászinak nem lett volna hivatása a szeretés. Recha Wollmannt elvette, hogy azt öngyilkossági hajlamaitól megszabadítsa. Azután az emigrációban körülményei annyira leromlanak, hogy a házasság pokla is kisebb volt élete poklánál.

tegyük jóvá: én szeretlek 50 percentes vállalásod gyengesége ellenére, te vállald emberi viszonyunkat 90 %-os szeretésem tökéletlensége dacára. Mint jó öreg barát vállalam velem szembeni vállalni nem akarásodat, mint jó öreg testvér, szeress tökéletlen szeretni tudásommal, mely bizony metafizikai bukása életemnek. Mert számomra nem hiszem, hogy van más út, mely az ember szívéen keresztül vezet, *mégis csak asszony vagyok és érzem ezen métier-ben való tökéletlenségemet*. Bajom, hogy én szeretetet várok, *mégis várok* partneremtől, és nem tudok teljesen önzetlen lenni. Viszont ez ma enyhíti válásunkat: nincs tehetségem a viszonzatlan szerelemre. Addig és olyan mértékben vagyok szerelmes, adni képes, hű, ameddig kérnek tőlem. *Ezért nem is leszek az elhagyott Didóhoz hasonló*. Viszont amire kellek neked, megértés, szeretet, testvéri *hozzád tartozás*, veled azonos szeretet, ha parancsolsz belőle, csak tessék a mese szavaival „terülj, terülj asztalkám” – és lesz minden: főzelék, kenyér, vaj, sütemény (húsételek szigorúan mellőztetnek!). Bevallom, édes, édes öreg párom – nagyon fájna, ha keveset kérnél, keveset fogadnál el.⁴⁹⁷

A kicsiny meg nem érdemelt Istenáldások érdeke ebben az ügyben csak egy, hogy mi megértsük és szeressük egymást, a jó Isten segedelmével.

Surányról szó sincs – nem is hív H. A.⁴⁹⁸ Kényelmetlenek volnánk neki mint família. Elég undok szegény, mióta „igaza van”.⁴⁹⁹ H[atvan]-ról van szó, hol nincs senki, üres a kastély, és a jó Isten segedelmével van fűtő- és evőanyag.

Nagyon vágyódik utánad öreg húgocskád, ki mégis szerelemmentesen is, *tehozzád érzi leg-erősebben összetartozását (kölyköcskékét kivéve)*. Nem hiszem, hogy legyen szerelem számomra, mely ehhez mérten erősebb emberi közösséget jelenthetne számomra.

A jó Isten veled és velünk.

Megengedem, hogy te is eltedd ezt a szép levelet.⁵⁰⁰ A jó Isten óvjon és áldjon bennünket. 19-én⁵⁰¹

Én is⁵⁰² újra átolvasom leveletemet, és nincs rajta módosítani valóm, legföllebb a pacák és [a] kissé ideges stílus: de hiszen tudod, hogy tudok szebben is írni. A lényeg áll. Minden hibád és hibám dacára nagyon szeretlek: nincs neve az érzésnek, nem barátság, nem is szerelem, de ha emberileg elhagynál, árva lennék. A házasság formája, sőt talán a szerelem formája, mely részedről rég megszűnt, nem fontos a legmélyebb szempontból.

497 Máli ugyan azzal vigasztalja Oszit, hogy ne féljen, nem lesz Didóhoz hasonlóan öngyilkos, ám a feleségét (is) alaposan ismerő Jászi az efféle aggodalmakkal szemben sokkal inkább az zavarta – láthattuk –, hogy messze nem volt a válás zavartalanságában biztos. E bekezdés ugyan csupa – dialektikus fordulatokkal megtűzdelt – gondolati sziporka, ám a levél első, Litván Györgytől és másoktól is idézett bekezdésének súlyos, tömör tartalmasságához képest a lényegyet tekintve igazából csak ismétlés. És amit már nem szoktak idézni, ám roppant lényeges, ti. Máli nem bocsátaná meg, ha Jászi nem venné igénybe az ő testvéri szeretetét, az is ott van a levél elején. (Egyre kérlek, szívem, számíts rám az életben, mint legmegértőbb barátodra, ha valaha nem várnál tőlem tiszta szeretetnél is melegebb összetartást: ezt nem bocsátanám meg. Jogom van hozzá, hogy húgod legyek. Nem perelni készülök hozzád, sem külsőségeket agyonrágcsálni, de lelki szükségem van legdrágább, legrégibb barátomra, rád, édes öregem.) Ebben bizony az is benne van, hogy a szeretetnek jó adag önvédő funkciója van. Megvéd – például – az öngyilkosság gondolatától, tartalmat ad életünknek.

498 „Hirsch Albert. Lesznai Anna unokatestvérének, Hatvany Irénnek a férje, a nagysurányi cukorgyár vezérigazgatója.” – VE jegyzete.

499 Nyilván arra történő utalás, hogy a vezérigazgató úr – mint általában a „fennélők” – a régi rend híve volt.

500 Arra a joggal felmerülő kérdésre, vajon szabad-e ezt a sok (általában csak az érintettekhez tartozó) intimítást megírni, boncolgatni, itt az igenlő, magától az érintettől származó igenlő válasz. Hiszen férje – tudta, írta – választott ember volt, akinek saját életében igen, ám az utókor tisztán látni akaró tekintete előtt nem lehetett magánélete. És azzal, hogy Máli megengedte levele megőrzését, bizonyosan azt is mondta: nincsenek titkai az utókor előtt. – Az újabb közzétételt terjedelmes jegyzetekkel övező történész nem szeretne félreértetni: a levelet nem csupán nagyon szépnek, hanem megindítóknak is tartja.

501 Jászi Oszkár naplóbejegyzéseiből, főleg a szeptember 29-i és október 30-iból vonható le a következtetés, hogy Jászi október 7-i levelére Máli ezt a levelet október 18-án fogalmazta, s innen 19-én folytatta, majd fejezte be.

502 Vajon ki még? Esetleg Balázs Béla, akinek is Máli hosszú évek óta bepillantást nyújtott naplójába? Netán Gergely Tibor, a harmadik férj? Avagy Máli már maga előtt látja a levél olvasásába mélyedő Jászi Oszkárt?

Átnézem a fő vádakat, ami vád leveledben. Dohányfüst és Istenhit alatta és felette vannak a vád-szférának. Körtvélyesben *igazad* van, de segítened kellett volna. E célból *elejétől* fogva közelebb kellett volna jutnod anyámhoz és Karihoz.⁵⁰³ Nem volt rá mód és jog *erőszakkal* befolyásolnom a dolgot – e téren (emlékezz!) úgyis sokat tettem. Viszont azért, amiben ők élnek (50 év előtti jó úri morál), nem tudok sem egy öregasszonyt, sem egy kislányt elítélni. Remélem, ezt Kari Isten jó segédelmével kinövi, de *ehhez* is fontos, hogy engem szeressen. Azzal, ha *Pesten* fogyasztom el a jogtalan jövedelmet, viszont nem éreztem magam erkölcsösebbnek: ez az *adni* és bölcsen mások javára felhasználni, nem volt módomban, ehhez több erő és segítség kellett volna; lemondani, erre részéről is több vállalás kellett volna (nem volt jogom ezt kérni sem). Viszont szegénységet pózolni, ezt nem érzem erkölcsösnek. – Politika: soha egy percig *elég nehéz* helyzetekben sem tagadtam meg a vörös időkben a te józan és erkölcsös lényedet. Erre tanúm néhány akkori hatalmasság, kivel szembehelyezkedtem. – Az embereket viszont *el tudom és akarom* választani bűnös vagy fanatikus tévedéseiktől: a szándékot látom és a pozitív jókat. Jobb szeretek egy embert, kiből sok a jó és esetleg bűn is van, mint a lanyhákat. Ebben *régen* egyetértettünk, talán ma is. Barátaimmal szemben *legalábbis* úgy megőriztem magam, mint veled szemben: *egy igaz, és ez tán hiba nőnél*: nem tudom hitemet még szerelemből sem megtagadni. De benned, a jó Isten adja, mindig úgy lehessen, állandóan hittem. De avégre, hogy szerethesselek, nem kellett magamat csalnom, kevés hibád van, azokat látnom szabadott, és *vélük együtt szerettelek*. Adja a jó Isten, hogy te épp úgy tudd szeretni az én gyengeségemet, akkor emberileg együtt leszünk.

A jó Istennek hála rendben vagyunk. 9 fokos szobában fázunk, útra készülünk. 25-ike táján remélem nálad. Kérlek, keress szobát, mivel még nem vagyok *teljesen* egészséges⁵⁰⁴: kis kényelemre: sok mosdás, meleg víz lehetősége (semmi egyéb), szükségem van. Mamáék Isten segédelmével H-ba, anyád Alicehoz készül.

Sürgönyödnék örültem, de fáj, hogy aggódsz. Minden nap próbáltam levelet meneszteni. Szeretettel csókollak és vágyódom öreg pajtásom után. A jó Isten áldjon téged és bennünket.

*

A szöveg töretlen olvasása érdekében a magunk szükségesnek gondolt megjegyzéseit, kiegészítéseit, elemzéseit lábjegyzetekbe illesztettük. Ám az összegzésnek – amely természetesen nem csupán épít az elbeszélő lábjegyzetek nyújtotta ismeretekre, hanem mondanivalónk világos érthetősége végett helyenként a szó szerinti ismétlés nyomatékosító eszközét is alkalmazza – itt a helye. És annak élén Jászi önképét kell megrajzolnunk.

Mert természetesen ő is önképe lencséjén keresztül cselekedett, ítélte meg mások dolgait. Nos, mérhetetlenül nagyra gondolta magát. Valóban nagy volt. Ám nem akkora, hogy köz- és magánéleti bukását elkerülhesse. 1905. február 21-én Párizsból írja – az előző fejezetben már idéztük, súlya okán ismét idéznünk kell – Szabó Ervinnek: „Mi intellektuelek azon dolgozunk, hogy azt, ami a nagy néptömegekben félig tisztán él, egy integrális világnézetté gyúrjuk át s morális, tudományos, művészeti fegyverekkel aknázzuk alá a társadalmat.”⁵⁰⁵ Nem kétséges, hogy a *mi intellektuelek* fordulat mögött – széles bázis helyett – csupán néhány ember állt. Szabó Ervin, Somló Bódog és még néhány személy. A feladat irgalmatlan nagyságához képest oly kevés ember, hogy azok héroszokként sem lettek volna képesek feladatuk kivitelezésére. Ám ők „csak” hatalmas koponyák voltak, kiknek társadalomátalakító céljaikhoz többnyire csupán szánalmasan gyenge eszközeik voltak. Amikor pedig a polgári demokratikus forradalom a társadalom élére

503 „Garay Károly, Lesznai Anna első házasságából származott legidősebb fia.” – VE jegyzete. (Ld. még a 493. sz. lábjegyzetet.)

504 Jászi október 30-i bejegyzésében, amelyben éppen nyugtázza, hogy már elolvasta Máli „memorandumát”, vagyis a harmincoldalas levelét, írja: „Mihamarabb meglátogat. De újabb furunkulózis megint akadályozza. Gyerekekkel 6-án Hatvanba mennek. A kastély üres. Élelmiszer és fűtőanyag van.” Jászi 2001, 71.

505 Jászi 1991, 74. (29. sz. levél)

50. Máli testvére 1916 novemberében halt meg a fronton, édesanyjuk faragtatta meg Vedres Márkkal a síremléket. Máli fél évszázaddal később követte Ivánt, s úgy rendelkezett, hogy vele egy helyen akarja örök álmát aludni. Erre 1967-ben került sor. Vedres Márk alkotását hatalmas kőtömbre helyezték, s arra hatalmas betűkkel került fel Lesznai Anna neve. Máli élete során három férfival házasodott össze, mégis ezt a megoldást választotta.

dobja őket, akkor kétszeresen megoldhatatlan helyzet miatt vallanak teljes csődöt. 1. Nincsen semmi érdemleges országvezetői tapasztalatuk. 2. Képtelenség polgári demokratikus államot és társadalmat teremteni abban a nemzetközi helyzetben. Mert az egyik oldalon a győztesek nem csupán kemény békét készültek az országra kényszeríteni, hanem magát az ezeresztendős birodalmat is feldarabolták, a másik oldalon pedig a magyar társadalom egyik, akkor mértékadó része ugyancsak fogékony volt a bolsevik importra.

Innen lehet meglátni Jászi nőkhöz való felettébb összetett viszonyát is. Az ilyen embereknek semmi esélyük arra, hogy magukhoz illő nőt találjanak. Ezért ők poligámmá válnak, ha ugyan génjeikben eleve nem hordozzák az arra való hajlamot. Jászi olyan asszonyt akart, akivel szemben való viszonyában „az abszolútumot” érzi.⁵⁰⁶ És mivel ilyen nem volt – miért is lett volna –, ezért ha tehette, párhuzamos kapcsolatokat tartott fenn. A legfontosabb, a benne legmélyebben élő nő, két gyermekének édesanyja, Lesznai Anna volt. Máli – aki képes volt „utolérhetetlenül kedves” lenni, aki a „körtvélyesi fészekben” „valódi nagyasszony” volt, aki „lelke elragadó szárnyalásával, szelleme szédítő mélységeivel” kápráztatta el férjét,⁵⁰⁷ aki képes volt arra is, hogy amikor férje hosszú hónapokon át (sikertelenül) a marxizmus rendszeres cáfolatának megalkotásán fáradozott, akkor annak ezen erőfeszítésében is sok ösztönzést adott.⁵⁰⁸

Ugyanekkor ezzel az asszonnyal lesz az ő viszonya a legellentmondásosabb. Képes őt időnként – maga vallja – meggyűlölni.⁵⁰⁹ Míg Jászi roppant fegyelmezett elme volt,

506 Amikor Ella 1920. derekán élére állítja a kérdést, akkor emlékezteti őt arra, hogy „mindig és őszintén” megmondotta neki, hogy nincsen így. JÁSZI 2001, 124. (június 24-i bejegyzés)

507 1920. augusztus 25-én írja Jászi, hogy Máli előző napi levelének „következő passzusa nagyon mély és igaz: »ohne mich wäre es Dir zu leicht rein zu bleiben – ich bin ein ›trotzdem‹ in deinem Leben ohne dem du dich nie erreichen wirst – deine Reinheit bliebe ohne meine menschliche, reiche Zweifelhaftigkeit allzusehr förmlich. Und meine Zweifelhaftigkeit kann mich erheben, wenn dir zum Reichtum wird.«.” Vagyis – Litván György fordításában –: „Nélkülem túl könnyen tudnál tiszta maradni – én vagyok a te életedben a »mégis«, ami nélkül sohasem juthatsz el önmagadhoz. Az én emberi és gazdag kétségem (egyértelműtlenségem) nélkül a te tisztaságod (egyértelműség) nagyon is formális maradna. Ez az én kétségem felemel engem, ha téged gazdagít.” JÁSZI 2001, 138.

508 1920. március 6-án jegyzi fel Jászi: „Este Máli: folytattuk az Anti-Marxot. Hihetetlenül okos és mélyre látó ember. Nem csoda, ha ennyi ész és karakter mellett a rendes és kedvelt női típustól oly elütő.” Uo. 94.

509 Uo. 115.

addig Máli helyenként „féktelen és zavaros”.⁵¹⁰ Még 54 esztendőskorában is „a régi óriási baby, minden realitási érzék híján... Olykor játszik, olykor kétségbeesik.” Jászi ekkor is „nagy pesszimizmussal” nézi volt neje lehetőségeit, „világ- és emberszemléletét még kevésbé” tudja követni, mint régen. Ekkor is úgy látja, hogy „nagyon kevés ellenállása van a kor áramlataival szemben.”⁵¹¹ 1919-ben Jászi számára nem szemlélődési kérdés volt, hogy Máli nemhogy semmi ellenállást nem tanúsított a kommunizmussal szemben, hanem kifejezetten „életszükségletévé” vált a Lukács György-vezette Vasárnapi Körrel való kapcsolattartása. Ő ezt a világot meggyűlölte, s nem tudta megakadályozni, hogy „valóságos fizikai undorrá” vált ellenszenve ne menjen át feleségére is...

Elválnak, s mindig együtt maradnak.

---

510 Uo. 77. (1919. december 2-3-i bejegyzés)

511 JÁSZI 1991, 74. (29. sz. levél)

Boldogságos pokoljárása

Hosszú életének majd' felét, negyven esztendő két házassága keretezte. 38 évesen vette nőül a nála tíz esztendővel fiatalabb, akkor már egygyermekes, régen elvált Lesznai Annát. Ady Endre mércéjén mérve is nagy – ha nem is egyformán jelentős –, nagyrahatott emberek voltak. 1912-ben Jászinak a nemzetiségi kérdéstről írott munkája kapcsán a *Nyugat*-ban a költő így áradozott: „Jászi Oszkár a legnemesebb harcosok közül való, a hőesz-legendák igazolója, ő, aki a legendáknak már-már legendás cibálója, ő: a véreskező művész. Géniusza némileg azoké a nagy hadvezéreké, akik úttalanul érkezvén hadseregüket még jóformán össze sem szedték, előbb utakat vernek neki a zordon Alpokon át. De a hannibáli, a napóleoni pszichénél fejlettebb, emberibb, forróbb az övé, mert győzni szeret ugyan ő is, de közben minden fájdalomnak együtt szenvedője [...]. S hogy folyósan szélesedtek az ő útjai, úgy ömölgettek felé mindenünnen a többi házardul kezdett s végre boldog találkozáshoz ért vak utacsok, a magyar becsületesek és intellektuelek útjai. S ez úttalan Magyarországon, melynek útnélküliségéről annyit tud ő, a történelem ihletett bebarangolója, most már a legszebbeket, legvakmerőbbeket is lehet akarni és kezdeni: utak vannak. [...] ha van valamit érő, tovább szálló, továbbküzdő szép és jó az én kicsiny munkámban s életemben, csak abban és ott, ahol és miben a Jászi-utakkal összetalálkozhatott.”⁵¹²

A versben, prózában, festészetben jelentőset alkotott Lesznai Anna az őt nővérének nevező Adytól nem kapott ily' szavakat, ám a kényes ízlésű *Nyugat*-nak van olyan száma, amelyben több Lesznai-, mint Ady-vers olvasható. A házasságkötés után hónapokon belül megszületett, az apai nagypapa után Ferencnek keresztelt kisfiú csecsemőkorában meghalt.⁵¹³ Az *istenáldások*⁵¹⁴, az 1915-ben megszületett Gyuri és az őt 1917-ben követő Andris hosszú életet kaptak. A házasságban azonban a férfinak nem volt maradása, az 1920 júniusában felbontott. Recha Wollmann-nal, egy bécsi elvált asszonnyal 1925-ben lépett frigyre. Tőle az ásó, kapa, nagyharang választotta el. Halála után a két asszony – Recha feljegyzése szerint – egyetértett abban, hogy Jászinak soha nem lett volna szabad megnősülnie. Számára – úgymond – sokkal inkább megfelelt volna a munkára összpontosító „»kolostori« életmód – női kiszolgálással”⁵¹⁵

Jászi Oszkár hivatott ember volt, aki hatalmas képességei, roppant kemény munkabírása révén lenyűgöző, bár – fájdalom – hasznosulatlan életművet hagyott hátra. Nem kevesen vannak, akik ennél is továbbmennek. Rátéstálják Trianon felelősségét, a kisantanttal történt együttműködése okán pedig hazaárulót kiáltanak. Tisztultabb időkben – ez kissé odébb lesz – majd legyinteni sem érdemes ezekre. Most azonban – itt is – elkerülhetetlenül utalnunk kell arra, hogy nálunk a „nincsenek állnak össze valamikké, a volnákat pedig a sírdogáló emlékezet vanná kovácsolja.”⁵¹⁶ Aztán az antikorszakos gondolkodás⁵¹⁷ okozta szellemi tatárjárásnak is megvan a maga szerepe abban, hogy arca helyett sokak csak a maszkját látják. E nagy életmű megalkotásához mennél

512 ADY 1912, 837.

513 Ferkó 1914. január 4-én született, s február 8-án már az angyalok kertjébe költözött. – Néhai Repiszky Tamás hajdanvolt szíves közlése.

514 Ld. a 465. jegyzetet.

515 Vö. LITVÁN 2003, 70.

516 Ld. a 38. jegyzetet.

517 A fogalom tartalmára ld. először a 13. oldalon írottakat, valamint (a Tárgymutató segítségével) a későbbi fejtegetéseket.

többszöri magány, valóban a kolostorok csendje kellett. Az sem kétséges, hogy szüksége volt a nők testére, lelkére. Ám a *kiszolgálás* szó nem Jászi személyiségét, hanem azt tükrözi, hogy a második házassága – bár a nehéz mindennapokban támaszt nyújtott – nemhogy jobb, összehasonlíthatatlanul rosszabb volt az előzőnél.

A frigyben töltött évek hossza – az első hét, a második 32 esztendeig tartott – a tartalomtól semmit sem ad vissza. Az sokkal inkább az objektív valóságnak, mind nehezebb sorsának a tükré. Az Írás tanítását – a férj elhagyja családját, az asszony követi urát – az egyébként élete végéig vallásos Jászi⁵¹⁸ nem szívlelte meg. Rávette Málit, hogy a tőle merőben más karakterű édesanyja házában kezdjék meg közös életüket. Özvegy Jászi Ferencné sokak számára különleges szeretetet sugárzó,⁵¹⁹ szigorú időbeosztású, cselédeivel együtt robotoló, s ezért tőlük példájával is a maximumot követelő teremtés volt. Ám Róza mama szeretetéből Máli nem sokat érzett. Anya és fia egymást dicsőítette. Aligha hordott a hátán a Föld fiához méltónak tartott feleséget. Amíg tartott a szerelem melege, addig Máli igazodott férje időbeosztásához.⁵²⁰ Aztán későn kelt, a kelletténél többet pecsényézve elhízott, a cigaretta füstje pedig mindenét átitatta. Lánzdohányos volt. Ültek a Kertben⁵²¹ lévő kúria teraszán. Végláthatatlanul folyt a válogatott vendégsereg⁵²² diskurzusa, miközben Máli *stikkelt*, vagyis többnyire matyó mintákat hímzett. A késő estében el-elbóbiskolt, ám a füsttrudacska akkor is a szája szegletében volt. Valami hasonló életkép lehetett a Pasaréti úton lévő házban is. A 4000 magyar holdnyi körtvélyesi Moskowicz-birtok nem volt mintagazdaság, de arra bőven futotta, hogy Máli – elunva a feszültségeket – tágas, szecessziós házat húzasson fel a pasaréti telken. (Amikor majd 1947-ben Jászi Oszkár az 1919. május elsején – súlyos lelki kényszerek⁵²³ és bölcs előrelátás⁵²⁴ okán – megkezdett s végül haláláig tartó emigrációjából először és utoljára, háromhetes tartózkodásra hazatért, akkor Pasarétre is ellátogatva azt látta, hogy méretes telküket időközben utcával⁵²⁵ osztották meg.)

Elvileg nem nehéz megmondani, hogy merőben eltérő időbeosztásuk meddig nem okozott feszültséget. Ameddig a férfi Asszonyát *meleg szerelemszínű szeretettel tartotta* jól. És a nő addig, s csak addig volt képes arra, hogy időrendjét a férfihez, s ne idegrendszeréhez igazítsa, következőleg csak addig volt képes sokat férjével reggel együtt lenni, amíg az őt *meleg szerelemszínű szeretettel tartotta* jól. Nem tudjuk megmondani, hogy a harmóniát az Asszony vagy a Férj kezdte megbontani. „Csak” azt tudjuk, egyszer Oszki érkezett oda, hogy Málinak az mondja: *ne nehezédjék rá egész boldogságvágyának súlyával*. És azt is mondta, hogy *legyen újra ön maga*.⁵²⁶ A válasz kapujában, 1919 őszén a Férjnek az Asszony azt írja, hogy ő ebben a pillanatban *tudta és mondta*, hogy *elidegenedsz tőlem*, ám az egyidejűségben erősen kételkedünk. Tudta, ám nem mondta. És ha mondta, akkor azt nem szóval, hanem *tettel* mondta. A tettel mondta, hogy ettől a pillanattól már nem a Férfinak, hanem idegrendszerének engedelmeskedik. Bár Oszki *az óramutató és a naptár szerint* élt tovább, Máli már nem hozzá, hanem az idegrendszeréhez igazodott. És azzal a férfi idegrendszerét kezdte el irritálni. Meglehet: tovább irritálni.

Bizonyos, hogy az új ház felépítésével Lesznai Anna a házasságukat védelmezte. És az is bizonyos, hogy Jászi Oszkár rongálta a házasságukat, amikor nem élt maradéktalanul felépült otthonuk nyugalmaival, hanem az édesanyja házána felső szintjén lévő régi dolgozószobájába húzódott gyakorta vissza. Aligha csodálkozhatunk azon, hogy Lesznai Anna idegenkedett anyó-

518 Édesapja, a kikeresztelkedő Jakubovits Ferenc is a hazánkban bevett felekezetek közül a „legmagyarabbat”, a reformátust választotta.

519 Néhai Repiszky Tamás hajdani szíves szóbeli közlése.

520 Ld. a 260. oldalon írottakat.

521 A körtvélyesi kúria hatalmas parkja a kert. A csodálatos élet szimbóluma.

522 Balázs Béla, Fülep Lajos, Kaffka Margit, Lukács György, Ritoók Emma stb.

523 Neki természetesen nem kellett elmennie a Magyarországi Tanácsköztársaságból. Részletesebben ld. a 468. jegyzetet.

524 Tudta, hogy a győzedelmeskedő ellenforradalom mindkét forradalomért elátkozza majd, s véres bosszúszomját rajta is ki akarja tölteni.

525 LESZNAI 2010, 25.

526 Ld. a 260. oldalon írottakat.

sától. A nyelvvel bravúrosan bánó, a dolgokat a maguk összetettségében magabiztosan megragadó vers- és prózaíró számára e kényes helyzet ábrázolása sem okozott gondot. „Bennem [...] sok érzék van az emberek sokfélesége iránt, *a hibáikkal tudom őket szeretni*. A maga barátait szerettem *legalábbis* annyira, mint [a] maga rokonait is, mamát kivéve. Mamát is szeretem, *amint nem érzem*, hogy ő nem szeret (egy év óta), és ha nem vagyok féltékeny rá” – idézünk ismét Lesznai Anna 1919. októberi leveléből.⁵²⁷ A gyermekek nevelése terén is súlyos ellentét feszült a házastársak között. Jászit teljesen elkésérítette, hogy két kislány – akiket Édesanyja mellett legjobban szeretett a világon – „a leghelytelenebb és legkárosabb nevelési hatások alatt nőjenek fel. Rafinált francia konyha – túletetéssel terhelve – meleg vizes mosdatás, meghűléstől és légvonattól való örökös félelem, hermetikus elzárás a falutól és minden gyermeki társaságtól, állandó ideges kétségbeesés és jajveszékelés minden nátha miatt, a gyerekek minden szabadságának vagy iniciatívájának rendszeres tönkretétele: mindez valóban egy teljesen lehetetlen nevelési rendszert teremt, mely exasperál és kétségbe ejt.”⁵²⁸ Mindebben Máli „csak” követte a gyermekekkel vélhetőleg a legtöbb időt együtt töltő édesanyját – akiről más összefüggésben összegzően és lesújtóan maga tartotta azt, hogy „zölden lett befőzve”, vagyis soha nem lett felnőtt ember.⁵²⁹ Ám Máli „nevelési” gyakorlatáról férjének még lesújtóbb volt a véleménye: „teljes alkalmatlansága a gyermekek irányítására (nevelésről jobb nem is beszélni)”.⁵³⁰

Lesznainak a vádakra adott válasza arról tanúskodik, hogy pontos Jászi helyzetleírása. „Egy kis hanyagság, túlzott szisztematikusság elkerülése nem árt, azt hiszem, *az élet tarkaságából kiválasztja a lélek a neki valót*. Ezt tapasztaltam magamon. – Kemény, zárt nevelési rendszer olyan, mint az egyirányú edzés, ha mindig hideg fürdővel edzünk egy embert, az boldogtalan lesz, ha két hétig nem fürödhet, és vagy meghűl vagy elszédül, forró fürdőt vesz. [...] »Wohlgeboren«⁵³¹ lenni – feltétele annak, hogy fogjon az emberen a nevelés, viszont a nem wohlgeborenen mi sem fog. Ez nem jelenti azt, hogy az ingadozókat nem istápolja, a jókat nem viszi hamarabb céljukhoz a nevelés. *De nem túltaksálandó*, és főleg kiszámíthatatlan. Én nem vagyok pedagógiai zseni, ezért jobb, ha nem »akarnokoskodom túlon túl«.”⁵³² Vagyis lényegében a nevelésnek semmi értelmet sem tulajdonított. Mert az a nem wohlgeborenen mit sem fog. A szülők nevelési elvei tehát erősen különböztek, ám nagyjából egyikük sem törődött a gyermekekkel különösebben.⁵³³ Az anyai nagymama gondozta őket.⁵³⁴ Amikor Jászi rövid időkre találkozott velük, akkor igyekezett rajtuk valamit nevelni.

Ilyen előzmények nyomán Jászi Oszkár május elsején nem csupán a Magyarországi Tanácsköztársaságnak mond búcsút, hanem feleségétől is szabadulni akar. Fontossága okán ismételjük: márciusban egy pillanatra ugyan arra az álláspontra jutott, ha már úgy alakult, ki kell próbálni a kommunizmust, ám azután szinte napok alatt életre szóló meggyőződésé vált, hogy teljesen kilátástalan a kommunizmusért való küzdelem. Feleségének ellenben – Jászi szavai szerint – „életszükségletté” vált a kommunista vizekre evezett Vasárnapi Körrel való kapcsolata. Jászi Oszkár emigrációjában kifejezett averzióval viseltetett azokkal szemben, akik a proletárállam-bukás következményeinek levonása helyett fanatikusan hittek a világforradalomban, a kapitalizmus közeli bukásában.

Meglehet, igazuk van azoknak, akik szerint e házasság eleve kudarcra volt ítélve. Ám bizonyosan állítható, hogy Lesznai Annát és Jászi Oszkárt nem egy papír, hanem a minden különbözőségükkel is létező hasonlóságuk tartotta egybe.⁵³⁵ A következő hetek kettejük viszonyában ezért is

527 Ld a 265. oldalon írottakat.

528 JÁSZI 2001, 131.

529 LESZNAI 2010, 50.

530 JÁSZI 2001, 132.

531 Ld. a 496. jegyzetet.

532 Ld. a 263. oldalon írottakat.

533 LESZNAI 2010, 505.

534 Rádásul Hermina mama még a szinte nevelhetetlen kamasz fiúval, Garay Károllyal is küszködött.

535 Ld. részletesen az előző fejezetben írottakat.

tele volt fordulatokkal. Amikor Máli november 30-án váratlanul megérkezik Bécsbe, akkor Jászi úgy látja, hogy neje „a válásba belenyugodott”, de bántja férje „elhidegülése”. „A régi barátságot szeretné visszaállítani”, s zokog, mert „nyomorgása” ellenére Jászi nem fogad el tőle pénzt. Jászi is óhajtja a régi barátságot, de csak akkor „ha behegednek a sebek”. Az értelmet ellenben folyton keresztülhúzza az érzelmek. Hatására Jászi számtalanszor magát vádolja házasságuk válságba jutásáért. És újból és újból megsajnálja a kétségbe esett Málit. Hiszen „alapjában tiszta és nemes lélek, de féktelen és zavaros. Lehetetlen bohém-jüngli köre újra fölébe került. S látva körülötte ezt a gyűlöletes világot”, Jászi nem tudja megakadályozni, hogy ellenszenve át ne menjen feleségére is. Ez az ellenszenve „valóságos fizikai undorra” fokozódott. A „szeretet és gyűlölet, vonzalom és undor” közötti kilengései pedig enerváltá, beteggé tették. Ám nem annyira, hogy ne tudott volna örülni a december elején Bécsbe érkezett Kunffy Lajosnénak, Ellának, akiben a legtöbb „női finomságot” érzi, aki „egyedüli vigasz”, s „legszilárdabb pont” „hányt-vetett” életében. Ám az „egyedüli vigasz” elkövette azt a nagy hibát, hogy „nagyon lesújtó” kritikát gyakorolt a feleségen. Miközben a férj – ismételjük – gyakorta magát vádolta a házasság kudarcáért. Ella tehát a kritikájával maga alatt vágta a fát. Jászi december 5-én írja: „Sok részlet a közelmúltból nagyon sért, de azt hiszem, helyes az az ítéletem, mely a hiba nagyobbik részét a saját magam számlájára teszi. Hibáztam, bűnhődtem, felelős vagyok, hogy a jövőjét lehetőleg egyengessem!”⁵³⁶ Vajon – kérdezhetjük – mit is érthetett ezen a *jövő-egyengetésen* a nyomorgó számkivetett? Úgy véljük, se többet se kevesebbet, csak azt, hogy mégis a feleségével *együtt* megy el az Amerikai Egyesült Államokba.

A terv a következő hetekben születhetett meg a fejében/fejükben. Miközben nem csupán lábában gennyes, operációval végződő kötőszövetgyulladás, hanem lelki kínoktól is szenvedett: a vele anyaként, testvérként odaadón törődő, s mindeközben szertelen Máli „újabb vallomásokot tett élete újabb fordulatáról”, a Vasárnapi Körben megismert Gergely Tiborral való románcáról. Ez ugyan bősztette, kétségbe ejtette a férjet, ám saját maga *akkori* életvezetését is aligha feledhetve látta, hogy nejének „nemes és nagyarányú lelke [...] felül áll minden salakon”. Mindeközben ott van a közéletben is: a fehérterror újabb dolgai okán memorandumot ír az antant „progresszív közvéleményéhez”, s azt Málivval sokszorosítják. Azt reméli, hogy Edvard Beneš az USA-ba *számmukra* diplomáciai úton beutazási engedélyt kér.

A *számmukra* értelmét a másnapi, 1920. január 18-i bejegyzése már újabb fordulata keretében adja meg. Vagyis abban Máli *is* benne volt, de gyorsan meggondolta magát. „Máli dolgai újra összetéptek, újra kínozta ama szörnyű kis beteg bócher [vagyis Gergely Tibor – P.P.] alakja. Tisztán éreztem, hogy egy repríztől óvakodni kell. Teljes lehetetlenség együtt kimenni Amerikába. Ez csak a házassági tortúra megismétlődése volna egy még lehetetlenebb formában.” És az is kiderül, hogy e napokban kapcsolatukat a „talán erősebben, mint eddig” fellobbant erotika is éltette. „Jobb volt ma ezt elmondani neki – írja este naplójába Jászi –, mint egy új próbálkozásba belemenni, amelytől mindketten még megtépettebben kerülnénk ki.” A közlés a „szegény” Málit, aki alaposan beleélhette magát, hogy elmennek – mi több, férj és feleségként – az USA-ba, „nagyon felizgatta”. Jászi pedig még aznap levelet írt egyik ifjúkori szerelmének, Margicinek, vagyis Kendeffy Margitnak, Ezének, vagyis özvegy Pap Dávidnének, akinek az 1912-ben megjelent nagy könyvét⁵³⁷ ajánlotta, akin életveszélyes, arcát eltorzító műtétet hajtottak végre – ha nem a szokott túlzásairól van szó, írja előző nap naplójába Jászi. És még futotta erejéből, hogy Ellának is írjon, „aki holnap érkezik”.⁵³⁸

*

536 JÁSZI 2001, 78.

537 *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*

538 JÁSZI 2001, 81–82.

Nyúlfarknyi életünk nagy talánya a történelem. Megfejezhető, mégis gyakorta a történész tolla is megbicsaklik rajta. Akit kortársa bár bámulattal olvashat, az ő művét is legtöbbször az idő hamar porral hinti be. Mit lehetne ellene tenni? Nincs biztos recept, ám sok mindennel, köztük a szereplők magánéletének mélyebb feltárásával is küzdhetünk ellene. Hiszen a társadalmi törvények emberi cselekedeteken keresztül valósulnak meg. Tehát a „nagy” emberek akaratát is sok minden fékezi. Érdekek ütközése bénítja akaratukat. Magukat is érdekek mozgatják. Éreznek, szenvednek, szeretnek, nemritkán gyűlölnék. Eshmék sarkallják, gyakorta azok csapdájába esnek. Hol rossz közérzetük bilincselik, hol mámoros pillanataik csalfa egekbe repítik őket. Jászi Oszkáról és Lesznai Annáról már eddig is sok olyasmit elmondtunk, melyre egyesek tán' csóválhatják fejüket: nem illik az intim szférába ennyire bemerészkedni. Ám azt feleljük, hogy maguk tárták az utókor elé mindazt, amit elmondtunk, másrészt bizonyosan állítható, hogy Jászi magánélete sokban közéleti kudarcát is magyarázza. Önképe mindkettőt ugyancsak befolyásolta. Természetesen Jászi is önképe lencséjén keresztül cselekedett, ítélte meg mások dolgait. Mérhetetlenül nagyra gondolta magát. Valóban nagy volt. Ám nem akkora, hogy köz- és magánéleti bukásait elkerülhesse. 1905. február 21-én Párizsból írja – idézzük ismét – Szabó Ervinnek: „Mi intellektuelek azon dolgozunk, hogy azt, ami a nagy néptömegekben félig tisztán él, egy integrális világnézetté gyúrjuk át s morális, tudományos, művészeti fegyverekkel aknázzuk alá a társadalmat.”⁵³⁹ Nem kétséges, hogy a *mi intellektuelek*-fordulat mögött – széles bázis helyett – csupán néhány ember állt. Rajta túl Szabó Ervin, Somló Bódog és még néhány személy. A feladat irgalmatlan nagyságához képest oly kevés ember, hogy azok héroszokként sem lettek volna képesek feladatuk kivitelezésére. Ám ők „csak” hatalmas koponyák voltak, kiknek társadalomátalakító céljaikhoz többnyire csupán száználmasan gyenge eszközeik voltak. Amikor pedig a polgári demokratikus forradalom a társadalom élére dobja őket, akkor kétszeresen megoldhatatlan helyzet miatt vallanak teljes csődöt. 1. Nem volt semmi érdemleges országvezetői tapasztalatuk. 2. Képtelenség volt polgári demokratikus államot és társadalmat teremteni abban a nemzetközi helyzetben. Mert a győztesek nem csupán kemény békét készültek az országra kényszeríteni, hanem 1918 nyarára azt is elhatározták, hogy magát az ezerszentes birodalmat is feldarabolják. Itthon pedig a magyar társadalom akkor mértékadó része a bolsevik importra volt fogékony.

Innen lehet meglátni Jászi nőkhöz való felettébb összetett viszonyát is. Az ilyen embereknek semmi esélyük arra, hogy magukhoz illő nőt találjanak. Ezért ők poligámmá válnak, ha ugyan génjeikben eleve nem hordozzák az arra való hajlamot. A nem csupán a maga boldogságát kergető Lesznai Anna az efféle férfitermészetet *Az asszonyok párja* című versében így faragta rímbe:

*És nincs maradás az asszonyi csók kikötőjén
Ma itt, holnap ott leli kedvét és párját az ember.
Könnyelműn hívja, majd hagyja, illanó percben
Kedvese keblét.*

*Néki, ki fukar a szívvel és préda a csókkal
Sok vagyon párja és sokhelyt várják a jöttét
Osztozni kell örömeiben, s osztozva hal meg
Mindenik asszony.*

*Mégis a másvilágon (mert oly szegény az élet,
Kell lenni másvilágnak, amely pótolja bérünk),
Mégis a másvilágon feltámad mindenik asszony
S kéri a párját.*

539 JÁSZI 1991, 74. (29. sz. levél)

*Ha turbános mozlem volt ő, kit most esengve hívnak,
Allah annak ítéli, ki legtöbb csókkal borítá
Lankasztva viharzó testét hurihoz méltó karral
Mézes gyönyörrel.*

*Igazhitű zsidónak az léssen örökös párja,
Ki legtöbb gyermekét szülte és óvta a házát,
Szép puha földbe temetve kéz-kézben alusszák
Örökös álmuk.*

*Ha Jézus szent nevével békélten halt meg az ember,
Azé léssen lelke, ki érte legfájóbb könnyeit sírta.
Az léssen szíve vivője, s tisztára mosva könnyel
Nyújtja az Úrnak.*

*S jaj ott is az Égben azoknak kik legjobban semmit se tettek,
Kik hűsen adták a csókot és gyéren szültek és sírtak
Mert sorsunk sírni és szülni és csókolni ezernyi csókot.
Azok kik mulasztottak ott túl is, mint lent a földön
Hiába várnak.*

Jászi olyan asszonyt akart, akivel szemben való viszonyában „az abszolútumot” érzi.⁵⁴⁰ És mivel ilyen nem volt – miért is lett volna –, ezért ha tehetete, párhuzamos kapcsolatokat tartott fenn.

*

Miért vette mégis feleségül Lesznai Annát? Mit jelenthet a hosszú levél talányos tómondata: „nem akartál elvenni”⁵⁴¹? Lizó és Ákos – vagyis Lesznai Anna és Jászi Oszkár között – pajtáskodó barátság volt. Lizónak Cserháthy Józsi volt a nagy szerelme. Aki Lesznai Annát élete legszenvedélyesebb tüzére lobbantotta. A szakma nem tudta eddig beazonosítani valódi nevét. Balázs Béla ismerte, de visszaemlékezéseiben csak L. Z.-ként, s nem kevés ellenszenvvel említi: egy olyan „senki”, „egy csúnya, jelentéktelen, minden íz és erő nélküli paraszt” volt, aki Lesznait kínoztta, lépten-nyomon megalázta.⁵⁴² Minden bizonnyal nagy név lehetett. Balázs Béla nem kockáztathatott. Máli naplójából tudható, hogy a Z. betű mögött Zoltán keresztnév rejtőzött. A naplóban Zoltán a viszony kihűltével is fel-felbukkan. Vezér Erzsébet szerint a románc 1912-ben véget ért,⁵⁴³ Török Petra 1912-1913 körülire datálja a kapcsolatot.⁵⁴⁴ A regénnyel való egybevetés alapján nem kétséges, hogy ő került közelebb a valósághoz...⁵⁴⁵ Egy ízben Lizó elfogadta Ákosnak a lakására szóló invitációját.⁵⁴⁶ Nem sokkal később testében számára már ismerős dolgok kezdtek történni. Hiszen első házasságában szült ő már gyermeket. Ákos azonban – tudta – „borzad a házasságtól”: „Lizó, testvérem vagy a lélekben [...] De mégse vehet kölöncöt a nyakába az, aki elígérkezett a hivatásának!” Lizónak meg a „karja lúdbőrzött félelmében”. Mit fog szólni Józsi, ha megtudja, hogy „Ákostól vár gyereket, mit szólna hozzá?”⁵⁴⁷

540 Amikor Ella 1920. derekán élére állítja a kérdést, akkor emlékezteti őt arra, hogy „mindig és őszintén” megmondotta neki, hogy nincsen így. Jászi 2001, 124. (június 24-i bejegyzés)

541 LESZNAI 1983, 27.

542 BALÁZS 1982, I, 553.

543 VEZÉR 1979, 53.

544 LESZNAI 2010, 520.

545 Indifferens, hogy ott mintegy három esztendővel későbbi a történet.

546 LESZNAI 2015, II, 358.

547 Uo. 371., 422.

Hamarabb tudta meg, mint Ákos...

„Négy nap múlva együtt lesz Józsival... De a következő percben már Ákos meleg datolyaszeme nézett rá. Képzetele, mint bolond hinta-palinta, felváltva emelte hol Józsit, hol Ákost a magasba. Mindkettőjük ellen vétett, most jön a büntetés.”⁵⁴⁸ A büntetés megjött, de másként. Lizó az élet mellett döntött, Ákos pedig tudta a kötelességét. Ám a megszületett csecsemő – irtuk – korán meghalt...

*

A legfontosabb, a Jásziban legmélyebben élő nő, két gyermekének édesanyja, Lesznai Anna volt. Máli – aki képes volt „utolérhetetlenül kedves” lenni, aki a „körtvélyesi fészekben” „valódi nagyszony” volt, aki „lelke elragadó szárnyalásával, szelleme szédítő mélységeivel” kápráztatta el férjét,⁵⁴⁹ aki képes volt arra is, hogy amikor az hosszú hónapokon át (sikertelenül) a marxizmus rendszeres cáfolatának megalkotásán fáradozott, akkor annak ezen erőfeszítésében is sok ösztönzést adott.⁵⁵⁰ Ugyanekkor ezzel az asszonnal lesz az ő viszonya a legellentmondásosabb. Képes őt időnkint – maga vallja – meggyűlölni.⁵⁵¹ Míg Jászi roppant fegyelmezett elme volt, addig Máli helyenként „féktelen és zavaros”.⁵⁵² Még 54 esztendő korában is „a régi óriási baby, minden realitási érzék híján... Olykor játszik, olykor kétségbeesik.” Jászi ekkor is „nagy pesszimizmussal” nézi volt neje lehetőségeit, „világ- és emberszemléletét még kevésbé” tudja követni, mint régen. Ekkor is úgy látja, hogy „nagyon kevés ellenállása van a kor áramlataival szemben”.⁵⁵³

1919-ben Jászi számára nem szemlélődési kérdés volt, hogy Máli nemhogy semmi ellenállást nem tanúsított a kommunizmussal szemben, hanem kifejezetten „életszükségletévé” vált a Lukács György vezette Vasárnapi Körrel való kapcsolattartása. Ő ezt a világot meggyűlölte, s nem tudta megakadályozni, hogy „valóságos fizikai undorra” vált ellenszenve ne menjen át feleségére is...

Elválnak, s – ismételjük – mindig együtt maradnak.⁵⁵⁴

*

Második feleségével, Recha Wollmann-nal Szabó Ervin nagybátyjának, Pollacsek Károlynak a szalonjában Budapesten ismerkedett meg 1912-ben.⁵⁵⁵ Akkor a hölgy Arthur Rundtnak, egy Max Reinhardt színházi köréhez tartozó férfiúnak volt a neje.⁵⁵⁶ Rundték házassága 1919-ben

548 Uo. 427.

549 1920. augusztus 25-én írja Jászi, hogy Máli előző napi levelének „következő passzusa nagyon mély és igaz: »ohne mich wäre es Dir zu leicht rein zu bleiben – ich bin ein ›trotzdem‹ in deinem Leben ohne dem du dich nie erreichen wirst – deine Reinheit bliebe ohne meine menschliche, reiche Zweifelhaftigkeit allzusehr förmlich. Und meine Zweifelhaftigkeit kann mich erheben, wenn dir zum Reichtum wird.«” Vagyis – Litván György fordításában –: „Nélkülöm túl könnyen tudnál tiszta maradni – én vagyok a te életedben a ›mégis‹, ami nélkül sohasem juthatsz el önmagadhoz. Az én emberi és gazdag kétségem (egyértelműtlenségem) nélkül a te tisztaságod (egyértelműségem) nagyon is formális maradna. Ez az én kétségem felemel engem, ha téged gazdagít.” JÁSZI 2001, 138.

550 1920. március 6-án jegyzi fel Jászi: „Este Máli: folytattuk az Anti-Marxot. Hihetetlenül okos és mélyre látó ember. Nem csoda, ha ennyi ész és karakter mellett a rendes és kedvelt női típustól oly elütő.” Uo. 94.

551 Uo. 115.

552 Uo. 77. (1919. december 2-3-i bejegyzés)

553 JÁSZI 1991, 74. (29. sz. levél)

554 80. születésnapjára Málitól kapott, *Ünnepi korholás* című megrendítően szép vers is ezt tanúsítja. „Semmi sem maradt ép, csak a barátságunk / barátságunk, amely páratlanul páros / kemény hűségében mesével határos. / Még a hűtlenségünk is többet ér százszor / mint száz egyéb hűség...” – mondja az Asszony.

555 LITVÁN 2003, 216.

556 JÁSZI 2001, 400. – Litván György itt a férjet még, alighanem tévesen, Alfred-nak említi. Jászi-monográfiájában ellenben következetesen Arthur-t ír. LITVÁN 2003, 216., 288., 302., 349., 506. (Eöry Áron jelzése.)

51. E sorok szerzője megköveti az Olvasót, mert 2016-os könyvében e kép alá Recha helyett Málit írt. Szóval a Jászi házaspár Oberlinben, ottani otthonukban látható.

válással végződött. Jászi naplója ismert részében⁵⁵⁷ az asszony először 1919. augusztus 21-én bukkan fel. Kávéházi beszélgetésen a férfi őt „bájos és originális” teremtsnek látja, aki „valaha gyönyörű lehetett”. A múlt időért a válás is felelős lehetett. („Most férjétől való elválása nagyon megviseli.”) Az asszony intellektuálisan is imponál Jászinak: „kétségbeesetten beszélt az egész ifjú nemzedék perverz kapkodásáról. (Freud, Weininger, Kommunizmus.)”⁵⁵⁸

A bukott politikus – úgy hisszük – sokat engedett a nőkkel szembeni korábbi elvárásaiból. Hol van már az a férfi, aki 1906 márciusában így írt barátjának, Somló Bódognak: „Szerkesztem a *Huszedik Századot*, kergetek grizetteket, akik nincsenek, és keresem az Asszonyt, aki még kevésbé létezik⁵⁵⁹, mivel Hunniában a nők vagy kokottok vagy dajkák,⁵⁶⁰ amellet keveset mos-

557 A naplófolyam ismert része 1919. január 21-én kezdődik. Ezen a napon Jászi így ír: „naplóm abbamaradt a forradalom zivatarjai s miniszterségem állandó izgalmai és éjszakázásai közepett.” Uo. 15.

558 Uo. 56.

559 Eddig idézi: LITVÁN 2003, 60.

560 Jászi kifakadásában természetesen nem kevés a túlzás, de van magva. Ld. erre Erdős Renée *A nagy sikoly* című, 1923-ban megjelent, annak idején botrányszámba menő „erotikus” regényét. A művet a kortársak számos kiadása révén összesen harmincezer példányban kapkodták el, a családi könyvtár eldugott helyein majdani házasságuk kalauzaként pironkodva, nagy reményekkel keresgéltek az eladósorba került kisasszonyok. A múltkutató pedig a korabeli úri asszonyok nem csekély része e téren létezett

danak, gyáva utánaverklizők – szóval előbb-utóbb megutálja őket az ember, és relatíve impotenciába esik velük szemben – –⁵⁶¹ Az idézet végén látható három gondolatjel tartalmát nem nehéz elképzelni. A kommunizmussal való szembenállásáról eddig is esett szó. A freudizmusban nem a szexualitás jelentőségének a megértését becsülte, hanem az azzal óhatatlanul együtt járó értékrelativizálást kárhoztatta.⁵⁶² Weininger pedig egy olyan zsidó személy volt, akin a zsidó származású beszélgetők – természetesen mindenféle antiszemitizmus nélkül – a kapitalizmus természetéből sarjadó anomáliákat bírálták.

Egy héttel később – társaságban – már az asszony lakásán találkoznak. „Este Rundtnénál Ledererékkal. Kissé fárasztó volt az egész, de R[undtné] nagyon amusante asszony. Nagyszerű szatírája az ischli zsidó-milliomos kommunista koedukációról.”⁵⁶³ November 10-én vacsora után egyedül keresi fel Rundtnét. Már megjegyzi, hogy „kissé ismétli magát, ami fárasztó, de kedves és finom.” Esőben éjfél után megy tőle haza.⁵⁶⁴

1921-ben az emigráns élete tovább nehezedett. Az Amerikai Egyesült Államokba akart menni. Ekkor még az sem sikerült, hogy Olaszországon keresztül hajózzon el. Az ottani hatóságok először Károlyi Mihályt és családját utasították ki, majd őt is – ha nem is kiutasítva – kitessekelték az országból. Ismét Bécsben kellett szállást keresnie, s szorult helyzetében elfogadta Recha Rundt ajánlatát: lakjon lakása egyik szobájában. Nem volt jó megoldás. A zajosan vidám társasági életet kedvelő asszony lakásában lévő szobája akkor is lármás volt, ha nem volt társaság a lakásban.⁵⁶⁵ Nem sokkal később jobb helyre költözött, ám 1922. január elején három esztendővel később házasságba torkolló szerelmi viszonyt kezdett Rechával. Mivel élete során „szelíd és hosszúkás aranybarna datolya” szemeivel,⁵⁶⁶ szellemi kisugárzásával számtalan hölgyet hódított meg, ezért messze nem magától értetődő, hogy a kalandból miért lett haláláig tartó, ráadásul – monográfusa, Litván György találó kifejezésével élve – „kétszemélyes pokollá”⁵⁶⁷ váló, eltéphetetlen kötelék. Ha a szerinte is „magasan az átlag felett álló” Lesznai Annától hat esztendő múltán szabadulni akart, s rá esztendővel tervét megvalósítja, akkor vajon miért nem tudott Recha Wollmann után másik életet kezdeni?

Mert Jászi nem volt – mondjuk – Balázs Béla. Aki szerint Lesznai Anna „olyan brutálisan gazdag, hogy muszáj szeretni”⁵⁶⁸. Jászi nemhogy nem volt hozományvadász, hanem kimondottan zavarta első feleségének, az asszony rokonságának a vagyonszáma.⁵⁶⁹ Amikor bécsi nélkülözései közepette 1920 júniusában néhány „álombeli” hetet tölt Körtvélyesen, akkor is átérzi a falu nyomorát, az ottani, zömmel szlovák parasztnak a mélyszegénységét. Lelkiismeretfurdalások közepette élvezi a luxust. Felesége is átérzi felelősségét. Sokszor idézett hosszú levelében olvassuk: „anyagi helyzetemet mindig vétkesnek éreztem, vártam segítő kezdetet, hogy kihúzzál belőle, de te nem vállaltad a felelősséget. Viszont ez sem vád”.⁵⁷⁰ A Magyarországi Tanácsköztársaság kulturális népbiztossága munkatársaként Máli művésztelep létesítését tervezte államosítandó birtokukon. Ám amikor a csehszlovák földreform zajlott, akkor unszolására vonakodó férje államfő barátját kivételezésre kéri.⁵⁷¹

---

tudatlansága, félreveltsége, színlelt orgazmusai szomorú látleteleként említi, és hozzáfűzi, hogy a regény az 1989-es rendszerváltás óta több kiadás révén is forgatható.

561 JÁSZI 1991, 134–136. (53. sz. levél), az idézet helye: 134–135.

562 LITVÁN 2003, 170., 217.

563 JÁSZI 2001, 57.

564 Uo. 73.

565 LITVÁN 2003, 204–205.

566 Lesznai Anna használja ez a kifejezést a *Kezdetben volt a kert* című regényében. A köztudottan kulcsregényben Jászi Faludi Ákos néven szerepel. LESZNAI 2015, I, 523–524.

567 LITVÁN 2003, 216.

568 LUKÁCS 1981, 334. – Idézi: LESZNAI 2010, 6.

569 A Hatvany-Deutsch családról van szó.

570 LESZNAI 1983, 28.

571 A földreform radikalizmusának az egyik célja az ottani magyarság anyagi megroppantása, hiszen a föld jelentős része magyar nagybirtokosok tulajdona. És az is elmondandó, hogy Jászi közbenjárása nem hozott sikert: a kúria és azt az övező park kivételével megtörtént a nagybirtok kisajátítása.

Mégis azt kell mondanunk, hogy a második házasság legerősebb kötelékét mindkettőjük életterének alapos beszűkülése jelentette. A házasság általában bizony véd- és dacszövetség a megélhetésért, a túlélésért, a viszonylag jobb életért. A mindennapi horzsolódások, csip-csup ügyeken való veszekedések aligha takarhatják el ezt a tényt. Lesznai Anna 1919. október 18-19-én harmincoldalal levelével letudta csődbe ment házasságuk mérlegének a megvonását. A Jászival szemben halála után is kisebbrendűségi érzések csapdájában vergődő Recha Wollmann évtizeddel később mintegy kétszáz oldalra írta meg házasságuk történetét.⁵⁷² Tudta, hogy férje révén ő is beírta nevét a történelembe. Mivel olvashatta, az üres lapokon folyvást helyesbítette férje elbeszélését, ezért a maga írásával azt akarta, hogy az utókor az ő szemüvegén is lássa őket. Bár Jászi Oszkár egész életében törekedett élete külső szemmel való látására és láttatására, a reális összképhez természetesen esetében is fontos mások, ez esetben második felesége nézőpontjának a megismerése, mérlegelése.

Az asszony úgy emlékszik vissza élete alkonyán, hogy Jászi volt szerelmes belé, ő pedig magányossága miatt sajnálta meg. Akár igaz e verzió, akár nem, közös életük szempontjából az ő bizonytalansága a súlyosabb: nem tudta eldönteni, vajon igazából szerette-e a férje.⁵⁷³ Jászi – naplója számtalan bejegyzés szerint – óvó szeretettel kötődött asszonyához, ám ezeknek a szavaknak a súlyát két tény is alaposan kibővíti. Az egyik az, hogy amint naplóját Lesznai Anna is hozzáférhetővé, sőt kiegészíthetővé tette férje⁵⁷⁴ számára, Oszkár Rechával szemben is így járt el. Igaz, a második asszony bejegyzései idővel annyira lehangolták, hogy három évtized után, 1955. szeptember 11-én visszatér a neje által nem bírt magyar nyelvhez.⁵⁷⁵ Ám akkor már késő, túl késő volt. A másik még súlyosabb. Felesége végső érvként több ízben ajánlotta fel a különválást, ám arra a mind rosszabb állapotban élő – túlságosan is önostorozó kifejezése szerint *lezüllött* helyzetbe jutott – férfi már nem vállalkozhatott. Míg közben a *Menj el, menj el* kiáltások rövid színpadi intermezzóit mártíromságának monotóniája írta felül. Ő azért vállalja a mindennapi életvitel (bevásárlás, főzés, mosogatás, takarítás stb.) terheit, hogy férje a lehető legzavartalanabban élhessen hivatásának.

És való igaz, hogy az emigráció évtizedeiben mind jobban elszigetelődött Jászi gyötrelmes küzdelmének ez az asszonyi szerep számottevően segítette. Miközben gyenge, nagyon gyenge idegzete hálójában idővel már valósággal félt tőle. Becsapta magát, amikor az egyedül a felesége kezébe letett angolnyelvű végrendeletében ellentéteiket alaposan kibővíti, értékrendszerük különbözőségét teljesen negligálta.⁵⁷⁶ „Időnkénti vitáink ellenére, melyek minden házasságban elkerülhetetlenek, mindig tudatában voltam annak, hogy a fontos kérdésekben egyetértünk, értékrendszerünk azonos.”⁵⁷⁷ Egy értékrendszerben a nemzeti kérdéshez való viszony (is) igen nagy a jelentősége. Feleségének nagyon szerette volna megmutatni szülőföldjét, a Szilágyságot. „Jobban megértenél – írta neki németül 1923-ban –, ha ismernéd a gyökereimet.”⁵⁷⁸ Hiába. Az értékrendszerbeli különbségeket alaposan megtétette a közöttük lévő igen nagy

572 LITVÁN 2003, 15.

573 LITVÁN 2003, 217. – A férj verziója merőben más. „A tegnapi este végzetes lehet úgy jó, mint rossz irányban. R[echa] a szeretőm lett. Nem volt más út, mivel további ellenállásom az életét veszélyeztette volna. – De vajon ez az út hova visz? Az én hanyatló, munka, küzdelem, dilemmák által annyira megosztott életemben hogyan találhat helyet az ő fiatal, nagyon ellentétes lény, hozzá most, amikor Máli – miként ő is tudja – nekem mindenkinél fontosabb. De M[áli] maga mondta, hogy egy életet veszélyeztetni nem szabad.” (JÁSZI 2001, 246.) Szóval úgy szeretkeznek, hogy azzal mindketten nem magukon, hanem a másikon akarnak segíteni. Miközben aligha kétséges, hogy alapvetően magukon segítettek.

574 Lesznai Anna még barátaitól, mondjuk Balázs Bélától sem zárta el a naplót, aki aztán minden további nélkül esetenként Máli szövegét saját írásaiba is átemelte. Ld. LESZNAI 2010, 10.

575 OSZKK, Filmtár. FM/1-3251, Jászi Oszkár naplója 1953–1956. 1955. évi napló 90–91. Vö. LITVÁN 2003, 469.

576 Írhatott volna kétnyelvű végrendeletet, s a magyar nyelvű változat kerülhetett volna első felesége és két közös fiuk kezébe. Nem tette, nem merete tenni.

577 JÁSZI 1991, 565. Idézi: LITVÁN 2003, 463.

578 LITVÁN 2003, 17.

52. Jászi is úgy volt vele, mint első felesége. Féltestvérével, Viktorral képzelte el örök álmát. Amikor 1919 óta először, s egyben utoljára, 1947-ben járt Magyarországon, akkor Viktor sírját már hiába kereste. Így kerültek maradványai 1991-ben – ősi szokás szerint – szülei lábához.

mentalitásbeli különbség. Melankóliára, depresszióra való hajlamát egy pontig oldhatta felesége vidámságra született lénye. Ám annak érvényesülését idővel alaposan korlátozta férjének az életidegensége. *Oscar disliked small talk, he discussed* – írta visszaemlékezésében felesége majdnem találóan.⁵⁷⁹ Vagyis férjével nem lehetett csevegni, nem lehetett *dumálni*. Csak megvitatni/megtárgyalni. Ám a helyzet ennél is keservesebb volt. Bár Jászi azok körében, akikkel a dolgokat meg lehet vitatni, jobban érezte magát, ám gyakorta azok is igen hamar – mondjuk egy órán belül – az idegeire mentek. Recha öregkorukban is féltékenykedett férjére. Máliban – aki az utolsó időszakban esztendőnként kétszer-háromszor időzött náluk – már régen nem látott riválist.⁵⁸⁰ És azt sem kifogásolta, hogy férje dolgozószobájának a falán ott legyen Kunffyné Tiller Ella portréja.⁵⁸¹

Jászi számára az emigrációban történt elszigetelődésében az volt a legfájdalmasabb, hogy Károlyi Mihállyal is szakított. Ezzel hosszú évek során, irdatlanul nagy társadalmi, mentalitásbeli különbségek legyőzésével született igazi férfibarátság porladt semmivé. Egy ízben Károlyi megkapta tőle: Dosztojevszkij *Félkegyelműjé*hez hasonlít. 80. születésnapjuknak kellett eljőnnie 1955-ben, hogy Jászi belássa, nem volt helyes baráti érzelmeit hideg dogmatizmusának alárendelnie. Ám e szánom-bánom is későn született. A haldokló Károlyi Mihály látomásaiban ugyan

579 Uo. 217.

580 Uo. 462.

581 Néhai Repiszky Tamás hajdani szíves szóbeli közlése.

vele volt, hozzá beszélt a nagy barát, s maga Jászi békülékenységének jeleit küldözgeti felé. De hogy közvetlen írjon levelet neki, arra nem volt képes. Ellenben futnia kellett erejéből, s futotta is, hogy amikor a müncheni *Új Látóhatár* teljes számban tisztelgett 80. születésnapja alkalmából munkássága előtt, akkor korrekciót kérjen: első helyen nem ő, hanem Károlyi Mihály Október jelképe.

Boldogságos pokoljárása 1957. február 13-án ért véget.

Célba ellenben máig se ért.

Az ő útját is torlaszoló hét kásahegyen nem tudott átvergődni, a három tövises rézkapu ma is zárva van előtte.⁵⁸²

---

582 A meseíró első felesége gyakorta mondogatta: „Mindig van hét kásahegy és három tövises rézkapu a cél előtt.” LESZNAI 2010, 8.

ÖTÖDIK KÖNYV:
Itt jártak – elementek

Babics András

(1906–1984)

Viszonylag hosszú, szép életkort elérve, csendesen – mint ahogy élt – távozott az élők sorából. Ősei nehéz sorsú emberek voltak. Édesapja cselédlány gyermeke, és ez a körülmény hosszú ideig a fiatal Babics András helyzetét is erősen megszabta. A jóeszű és szorgalmas kisgyermeket a rokonok – Kispest Wekerle-telepén élő vasmunkások – felkarolták és magukhoz vették, segítségükkel Pesten végzi el a középiskolát. Nem nehéz felfedezni a később kiteljesedő történetírói pálya témaválasztása ezen gyökerekben rejlő motívumait. A korszak természetéből is sok mindent megmutat, hogy ha nagy anyagi erőfeszítések árán is, de sikerül a pécsi tudományegyetemen 1927 és 1933 között történelem–földrajz szakos tanári diplomát szereznie.

Házitanító, majd az állástalan diplomások helyzetén enyhítő ÁDOB-akció keretében a pécsi bölcsészkar történeti tanszéke mellé kerül gyakornoknak. Négy évvel később addigi igen alacsony illetménye valamelyest javul, ám még mindig nem jut végleges álláshoz, majd 1941 elején a néhány hónappal korábban Kolozsvárott felállított egyetemen kap intézeti tanári állást. Élete útja 1944-ben ismét változik, amikor az előző évben Pécssett létrejött Dunántúli Tudományos Intézetbe helyezik. Majd három évtizeden át – nyugdíjazásáig – e kutatóhely nyújt számára nyugodt munkafeltételeket, és szabja meg egyben életének fő keretét is.

Első írásai Pécs múltjából dolgoznak fel fontos kérdéseket. Az egyik a kamarai igazgatás történetét tárgyalja 1686 és 1703 között, a másik pedig a város szabad királyi rangra emelésének históriáját követi nyomon 1703 és 1780 között. Pécsnek a török uralom utáni első német telepeseivel foglalkozó dolgozata 1937-ben Münchenben jelent meg németül (*Die ersten deutschen Ansiedler Fünfkirchens nach der türkischen Herrschaft*). Már ezekben a munkákban plasztikusan megmutatkoznak Babics András tevékenységének később is jellemző vonásai: a széles körű anyaggyűjtésre támaszkodó logikus építkezés, a mindenfajta áltudományos frazeológiától mentes, letisztultan egyszerű előadásmód, a feldolgozott téma túlfeszítésének, átideologizálásának természetes elkerülése.

A negyvenes években érdeklődése mind határozottabban a kőszénbányászat története felé fordult, ami azután történetírói teljesítményének legfontosabb munkáit eredményezte. 1952-ben jelent meg *A pécsvidéki kőszénbányászat története* című monográfiája, amely természetesen nem mentes a történetírás korabeli szemléletétől, ténytisztelete, anyaggazdagsága, tematikai sokszínűsége azonban időtálló munkává avatja. 1958-ban látott napvilágot a komlói kőszénbányászat történetét összefoglaló könyve, majd 1967-ben talán legérettebb munkája, *Az észak-mecseki kőszénbányászat története*. Az önálló köteteket tanulmányainak hosszú füzére övezi. Ezek az írások a kőszénbányászat szinte minden összefüggését feldolgozzák: megtalálhatjuk köztük a technikatörténeti stúdiumokat éppen úgy, mint a termelési folyamatoknak, a bányászok életkörülményeinek, emberibb megélhetésért vívott küzdelmeiknek a bemutatását.

Innét a bányászság küzdelmeitől szerves út vezetett a baranyai–pécsi munkásmozgalom fontos fejezeteinek a megírásáig, ennek keretében a térség munkásmozgalma teljességre törekvő háromkötetes bibliográfiájának összeállításában társszerzőként való közreműködéséhez.

A hatvanas években bányatörténeti stúdiumainak horizontja kiszélesedett. Tervbe vette a magyarországi kőszénbányászat történetének monografikus összegzését. Ebből a nagyszabású elképzelésből csupán részeredmények születtek, ellenben elkészült – majd' 100 ív terjedelemben –

53a., 53b. Az asztalnál Szabó Pál Zoltán, a Dunántúli Tudományos intézet előző igazgatója és felesége, majd Babics András felesége és Szinetár Judit intézeti asszisztens foglal helyet. Az álló sorban látjuk a hivatalban lévő igazgatót, mellette Lovász Györgynét, aki a földrajzi osztály vezetőjének volt a neje. Mellette pedig Zalán László és Zalán Lászlóné áll. Zalánné a gazdasági ügyekért felelt.

a téma bibliográfiája. A téma a bányászati nyersanyagkutatástól a termelés különböző szakaszaig, a bányászati technikától a bányabiztonság kérdéséig, az üzemtervezéstől az üzemvezetésig mindenre kiterjedt, ami a kőszénbányászat történetére irányuló bűvárkodásban egyáltalán szükséges lehet. Ebben az évtizedes munkában felesége is közvetlenül közreműködött.

Babics András nem kereste a vezetői posztokat, a sors mégis úgy hozta, hogy igazgatóhelyettese, majd 1965 őszétől igazgatója lett a Dunántúli Tudományos Intézetnek. E kutatóhely 1955-ben a Magyar Tudományos Akadémia felügyelete alá került, és az egyetlen olyan intézete lett a diszciplináris alapon szervezett akadémiai kutatóhálózatnak, amelyben a gazdaságtörténész mellett az irodalomtörténész éppen úgy megtalálható volt, mint a tárgyát kiválóan ismerő etnográfus vagy a természeti, illetve gazdasági földrajz jeles művelője. Ezen adottság alapján fogalmazódott meg az intézettel szemben az az igény, hogy váljon a hazai komplex regionális kutatás fontos helyévé: gyűjtse, rendszerezze és dolgozza fel az ilyen kutatások módszertani tapasztalatait. Babics András igazgatósága alatt tette meg az intézet a kezdeti lépéseket ebben az irányban.

Nem volt harcos alkat, nem kovácsolt nagyszabású – többnyire kudarcba fulladó – átalakító elképzeléseket. Inkább csendes szívóssággal azokat a lehetőségeket kereste, amelyek a már kiforrott módszertannal operáló kutatások számára nyitnak teret, publikációs fórumot. Céltudatos kitartással dolgozott, fotóapparátusával járta az ország közgyűjteményeit, ahol témája mind alaposabb feltárásához újabb és újabb forrásokat remélt. Csillogó szemüvege mögül kémlelte a világot, szeme sarkában gyakran ült a megbékélést kereső és remélő mosoly.

A történeti kutatásokat végzők derékhadának egyik olyan munkását vesztettük el személyében, akik távol tartják magukat a szakmai divathullámoktól, és hosszú idők óta kiforrott módszerekkel végzik szorgos munkájukat.

Gergely Jenő

(1944–2009)

Mély szomorúsággal, megrendülten – az ELTE Bölcsészettudománya Kara Történeti Intézete, a kollégák, pályatársak, barátok nevében – búcsúzom Gergely Jenő barátunktól, szeretett kollégánktól, aki elment arra az útra, melyen minden földi test porrá és hamuvá válik.

Alkotóereje teljében december 10-én érte a – végső soron – mindig megmagyarázhatatlan, számunkra, kor- és pályatársak számára kiváltképpen megrendítő halál.

Alig néhány hónapja, március 9-én – emlékezhetünk – késő délután történt, hogy a Mezőgazdasági Múzeum méltóságot sugárzó, olyannyira impozáns első emeleti hatalmas terét ünneplő közönség népesítette be. S nem sok várakozás után egyre nagyobb, egyre odaadóbb nyílt taps hangzott fel. Tapsoltunk, mert megérkezett az ünneplő, aki a maga szokásos szerénységével, nyugodt lépteivel vonult a főhelyre, hogy meghallgassa a megtett pályájára visszatekintő laudációkat és válaszoljon rájuk.

Ki gondolhatta – nem gondolhatta senki –, hogy néhány hónappal később barátunkat elragadja a halál?

Gergely Jenő a 19–20. századi magyar történelem napjainkban egyik legrangosabb, leginkább ismert művelője, a hazai felsőoktatás intézményrendszerében kimagasló helyet elfoglaló ELTE Bölcsészettudományi Kara Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének majd másfél évtizeden át vezetője, az egyháztörténetírás mestere, az utánpótlás terén kulcsfontosságú doktori iskola vezetője – volt.

Kereken négy és fél évtizede találkoztunk – ugye, kedves Jenő – először, a hajdanvolt kari ifjúsági szervezet irodájában. Mivel Számodra más elérhető masina nem volt, az ottani írógépen kopogtat le valamelyik készülőt, talán diákköri, ám bizonyosan a keresztényszocializmus tárgyköréből merítő dolgozatodat. Aztán (bizony, késő délután lehetett már) egyszer csak jött Vera, s hozott Néked szendvicset és almát, hogy mennél tovább tudjál nyugodtan dolgozni.

Elmúlt munkás, tehát szép pillanatok; mint ahogy itt van az a másik pillanat is, amikor valamely késő őszi, estébe hajló délutánon ballagtunk vissza a kútról az akkor még igencsak spártai körülményeket árasztó Balaton-felvidéki házikómba. Én persze az alkony színeivel, a tó panorámájával, a nádasok aranybarnájával, a víz ilyentájt tengerkék színével, a domboldalak rótvörösbe fordult cserszömörcebokrainak szépségével voltam elfoglalva, Te ellenben, s mily' jól tetted – bizonyára Tényőn élt őseid józan realizmusa jegyében – egy karvastagságú száraz faágat emeltél fel, vettél magadhoz, tudván, hogy az éjszaka bizony hideg lesz, s a duruzsoló vaskályhát folyton táplálnunk kell, ha nem akarunk fázni.

*Egyszerre meghalt és itt hagyott minket magunkra. Megcsalt.
Megcsalt, mert mindenki megcsalja a hátramaradottakat.*

De nem akaratodból tetted. Akaratod inkább a küzdelemre sarkallt. Ezért vállaltad a műtétet, mert hitted – mi is hittük –, hogy olyan orvosi beavatkozásra indulsz, ahonnan hamarosan gyógyultan, megsokszorozott energiával érkezel vissza családotba, munkahelyedre, veszed kézbe a Gondolat Kiadónál a Wolff-párt történetéről készített, most szeptemberben befejezett monográfiádat. Vállaltad a műtétet, mert éltetted a remény, hogy győz az élet.

*54a., 54b., 54c. Gergely Jenő barátaival társaságában Lovason, Horváth Jenő telkén a távoli Balatonon mereng. Mellette Stemler Gyula és jelen sorok szerzője ül.
A felvételt a házigazda fotózta.*

Mélységes fájdalom, hogy nem így történt.

Gergely Jenő professzor, az MTA doktora alig több mint 65 esztendeje, 1944. március 10-én Tényőn, az olyannyira nevezetes Pannonhalmához közeli kis faluban látta meg a napvilágot. Ősei jobbágy-, majd parasztemberek voltak. Ősök, akik soha nem hagyták el e (számunkra oly gyakran szűkmarkú) hazát, akik e hon földjét művelték, s verejtékes munkával teremtették elő családjuknak, s a szélesebb közösségnek, a nemzetnek a mindennapra valót. Akinek akárcsak felületes ismeretei is vannak a magyar históriáról, benne a magyar társadalomról, akinek pedig alapos tájékozottsága van, az még inkább nagyra tartja, nagyra kell tartsa *mindazoknak* az életútját, akik a nép (a valódi nép) világából érkeztek/érkeznek a szellemi, egyetemi, tudományos élet magaslatai felé. Gergely Jenő életútja ezek egyik legjelesebbike.

Ismertük őt. Szív volt, a mi szívünkhöz közel állt.

Tudjuk, hogy utolsó heteiben sokat szenvedett. Ám a halállal való tusakodás nehéz napjai mögött ott vannak a sikeres, eredményes évtizedek. E könnyek homályosította hely és pillanat aligha alkalmas arra, hogy végérvényesen számot vessünk mindazzal, ami a tovatűnt évtizedekben történt. A higgadtan mérlegelő elme tudja, hogy tekintélyesen hosszú, mert több mint négy évtizedes pályáról van szó. Ám innen, a porrá lett élet tanúságától visszapillantva mégis úgy érezzük: irgalmatlanul rövid volt az eliramlott élet. S ezzel a kevés idővel Gergely Jenő jól, a szokásosnál kimagaslóan jobb hatékonysággal gazdálkodott. Az Általa (illetve – mivel egyáltalán nem idegenkedett attól, hogy kollektívában dolgozzon – az Általa is) jegyzett könyvek önálló könyvtárnyi irodalommal váltak, nem beszélve a tanulmányok, közlemények alig áttekinthető sokaságáról. Ám – mivel, mint szoktuk volt mondani: a tudományt nem kilóra mérik – még lényegesebb, olyan életművet alkottál, amely révén a 19-20. századi magyar történelem, s benne az egyháztörténet megismeréséhez könyveid, írásaid megkerülhetetlenül hasznossá váltak. Egy módszeresen, fáradhatatlanul alkotó elme műveit forgathatja az olvasó. Olyan munkákról van szó, amelyek egyik fő erénye az anyaggazdagság, az újonnan feltárt források határtalan bősége, az ideológiai premisszáktól való irtózás, a valóság megmutatásának olthatatlan igénye.

A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923 és *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944* című monográfiák inkább a szakmának szóltak, ám az 1982-ben először, majd 1999-ben másodízben publikált *A pápaság története* igen széles körökhöz jutott el. És ha már e nagy munka szóba került, akkor a szinte természetes folyományként Asszonyoddal, Verával közös művetek, a *Pápák emlékezete. Pápai érmek, kitüntetések és pénzek* című kötet sem maradhat említetlen. Monográfusi erényeidet csillogtattad meg *A katolikus egyház Magyarországon 1919–1944* című művedben, amelyet 1998-ban az MTA Akadémiai Díjra tartott méltónak. Aztán a személyes életutak bűvárlójaként nem csupán figyelmet, hanem éles vitákat is kavartál Prohászka Ottokár, Bangha Béla, Giesswein Sándor, Mindszenty József pályarajzával, elemzésével. A professzortársakkal, Pölöskei Ferencsel, Izsák Lajossal számos közös munkát alkottatok. A *Magyarországi pártprogramok*-sorozat, *A Mindszenty-per c.* kötet, *A 20. század története*, a *Magyar miniszterelnökök*, és számos egyetemi oktatást segítő áttekintés, szöveggyűjtemény tanúskodik minderről.

A források, tények, adatok iránti tiszteleted gyümölcse az 1919 és 1944 közötti püspökkari konferenciák rövidített jegyzőkönyveinek negyedszázada történt publikálása. Kedves tanítványoddal, Balogh Margittal való közös munkátoknak lett eredménye az a kronológia, majd adattár, amely az *Egyházak a polgári Magyarországon* című kötetekben rejlik, néhány esztendeje pedig az állami egyházjog forrásait publikáltatok. Kutatócsoport-szervező képességed, s persze egy szorgalmas, tehetséges gárda munkájának eredményei a magyarországi autonómiáknak 1848-tól napjainkig tartó históriájába kalauzoló könyveitek.

*Ilyen az ember. Egyedüli példány.
Nem élt belőle több és most sem él,
S mint a fán se nő egyforma két levél,*

A nagy időn se lesz hozzá hasonló.

Milyen volt az ő *egyetlen* életének ősi titka? Titka. Hisz minden ember *fenség*, messzi Északfok, merő *idegenség*. Tehát az ő titkairól is sok mindent *nem* tudunk, s most már *nem is* fogunk megtudni. De azt tudjuk, hogy szeretjük őt, hogy jó volt vele együtt dolgozni. És azt is tudjuk, hogy szerette az életet, igencsak szeretett családjában lenni, dolgozni, a kampusztól alig néhány száz méterre lévő lakásba ebédre hazamenni, Asszonya főztjét elfogyasztani. Szeretett és – amíg lehetett – tudott is jól élni, amelybe természetesen a fizikai munka, az almási kertben való ősi, lelket simogató foglalatосkodás is beletartozott.

*Keresheted őt, nem leled, hiába,
Se itt, se Fokföldön, se Ázsiába,
A múltba sem és a gazdag jövőben
Akárki megszülethet már, csak ő nem.*

Többé soha nem gyúl ki kedves *gergelyjenős* mosolya, nem fogunk többet beszélgetni szakmai és emberi dolgokról, az élet szép és jó oldalairól, nem emeljük a poharat többé együtt a magasba.

*Szegény a forgandó tündér szerencse,
Hogy e csodát újólag megteremtse.*

Ezért vagyunk mélyen lesújtva, ezért hajtjuk le fejünket. Egész életemben egyetlen munkahelyed volt. Mindig a mi egyetemünk Bölcsészettudományi Karának voltál a tanára. Nem csupán tudós. Tanár a szó legnemesebb értelmében. Akinek előadásait élvezet volt hallgatni, akinek szemináriumain zamata volt a szavaknak, az előadottakat nem az olvasmányok visszaadása, sokkal inkább a saját kutatások nyomán leszűrt tudás átadása, s nem csekély mértékben a családi háttér, a saját életút tapasztalata formált felejthetlenné.

Tisztelt Tanár Úr, kedves Jenő! Többek lettünk általad, s ezért – bármennyire is fájdalmas a búcsú – mégsem oly elviselhetetlen a Sors akaratának tudomásul vétele.

Köszönjük az együtt töltött éveket, az együttes munkában tapasztalt megértésedet. És köszönjük a derű – most már tudjuk – oly kurtára szabott óráit. Hiányod mindennek értékét *még tisztábban* láttatja.

Béke legyen poraidra.
Isten Veled.

Vida István

(1940–2020)

Már harmadéves egyetemista korától társadalmi ösztöndíjjal dolgozott az MTA Történettudományi Intézetében, ahol 1963-tól főállású segédmunkatárs lett. Ott, ahová messze nem volt egyszerű bekerülni. Ahol túlnyomó többségben értelmiségi családból jöttek dolgoztak. Az intézet 20. századdal foglalkozó kutatásainak arculatát a hatvanas évek elejétől az a Ránki György határozta meg, aki – mint szerzőtársa, Berend T. Iván – 1930-ban született. Kirobbanóan tehetséges, hatalmas munka- és teherbírású fiatal történész volt. Azoknak, akik évtizeddel nála is fiatalabbak voltak – a szerzőpáros már 1961-ban, tehát 31 évesen Kossuth-díjat kapott – ezzel a helyzettel kellett megbirkózniuk. Közéjük tartozott a most távozott Vida István is.

Neki csepeli, kétkezi munkások voltak a szülei. Bekerülését – tehetségén, szorgalmán túl – e származása is segítette. Az akkori tudománypolitika – történészügyekben Balogh Sándor, a Pártközpont Tudományos és Kulturális Osztálya alosztályvezetője volt az alakítója – erőteljesen szorgalmazta a munkás- és parasztszármazású fiatalok tudományos pályára kerülését. Balogh Sándor tudománypolitikai tevékenysége mellett másodállásban tanított az ELTE BTK Újkori Magyar Történeti Tanszékén. Vida István felvételét is ő ajánlotta.

Múltja, kissé darabossága egész életében kísérte. *Szító* – volt a kedvenc szava, mellyel barátait üdvözölte. Első nagyobb témája – Ránki György ajánlotta, ám ösztönzése mögött is ott volt a koalíciós korszakot kutató Balogh Sándor inspirációja, az egyetemi szemináriumok emléke – a Kisgazdapárt története legfontosabb időszakának, tehát a vízvonalzó 1945-ös esztendő közvetlen előtörténetének és a koalíciós időszaknak feltárása volt. Forró vasat vett a pályakezdő a kezébe. Hiszen a korabeli hivatalos történelemszemlélet az egyedül üdvözítő szocializmus és annak pártja nagyszerűségét zengte, a Kisgazdapárt ellenben már 1945 nyarától gyűjtőmedencéje lett az ezt ellenző erőknél – korabeli szóhasználat: a „reakció gyűjtőmedencéje”. A valóság ellenben – finoman szólva is – messze összetettebb volt. Balogh Sándor 1964-ben az ELTE oktatási rektorhelyettese székében találta magát. A megsüvegelt funkció neki bukást jelentett. Ő a Szovjetunióban folytatott tanulmányai végén ott védte meg kandidátusi értekezését. Aczél Györggyel folytatott nemes küzdelmében mégis alulmaradt, végrehajtó helyre kellett a hatalmi centrumból távoznia. Nem búslakodásra, komoly szakmai munkára, a koalíciós esztendő pártharcai feltárására adta a fejét. Mindennek megvolt a szerepe abban, hogy Vida István munkája is historiográfiai tett lett. Ezzel természetesen sok gáncsoskodást is viselnie kellett. Ezekben az esztendőkből mégis tisztult a horizont. Értekezésével megszerezte a kandidátusi fokozatot, 1976-ban pedig *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947* címmel a monográfiává érlelt munkát 1500 példányban publikálhatta. (Manapság már az is eredmény, ha az efféle munka néhány száz példányban jelenik meg. Igaz, nem ideológiai gáncsoskodás, hanem a hivatalosság anyagi szűkmarkúsága okán.)

A nyolcvanas években látókörét alaposan kitágította az angolszász levéltárakban végzett kutatómunkája. Ő hozta haza (ittthon pedig Aczél György asztalára tette) azt a „vacak papírt” („naughty document”), amelyen Joszif Visszarionovics Winston Churchill-lel egyezkedett a várható győzelem utáni világ felosztásáról. Mendemondák addig is léteztek, emlékirataiban maga Churchill is beszámolt róla, sőt az angolszász történetírás is tárgyalta. De a szovjet történetírás tagadta. Mi pedig Moszkva árnyékában éltünk. Tehát a Vida által hazahozott tárgyi bizonyosságának súlya volt. (Azután majd a *Történelmi Szemle* 1986. évfolyamában – nemzetközi mércével

55. Gazdag életművének fontos darabja az 1986-ban megjelent háromkötetes Bibó-válogatás.

mérve is – nagyszerű írásban mutatja be a két államférfi 1944. októberi moszkvai találkozóját, s benne a százalékegyezmény történetét.) Az úriember brit premiernek – így teljes a történet – elég lett volna a Generalisszimusz fejbőlintása. Végtelen hatalmi gögijében ellenben Sztálin azt mondta partnerének, hogy nyugodtan vigye csak magával a pipáival ellátott fecnit. Amely hazánk rovására már másnap módosult. Mert diktatúra ide vagy oda, a közelállók nem nyugodtak abba bele, hogy 50-50 %-os szovjet-brit befolyás érvényesüljön abban az országban, ahol 180 ezer katonát vesztek. 80-20 %-ra módosult az arány, amiből a hidegháborús világban 100 % lett. Ennyit a nagy emberek megegyezéseinek súlyáról.

Gazdag életművének fontos darabja az 1986-ban megjelent háromkötetes Bibó-válogatás. Manapság Bibó Istvánról azt szokás tudni, hogy míg munkássága jelentős szerepet játszott a rendszerváltás eszmei megalapozásában, addig a mai hivatalosság a felejtés homályába űzte. Minden bizonnyal azért is, mert a jeles politikai gondolkodó a szocializmusnak volt a híve. Neki „csupán” a megvalósulttal, az őt bebörtönzővel, majd árgus szemmel megfigyelővel volt a baja. Ám az 1986-os, ugyancsak testes edíció is mutatja, hogy a *szelektált* életmű befogadható lett a Kádár Jánosról elnevezett recsegő-ropogó rendszerben. A kiadást Huszár Tibor harcolta ki, a válogatás is neki jutott, s azzal a politikai felelősség is. A szerkesztés (az első kötetnél még Nagy Endrével) a második és harmadik kötetnél már kizárólag Vida István munkája volt. És a Nagy Endrével együtt végzett jegyzetelés is komoly munkát jelentett.

Az 1989-1990-es rendszerváltás kialakított történet volt. Ám a győztesek táborában nagy volt az elszámoltatási kedv. A miniszterelnök azt kívánta az MTA elnökétől, hogy a *Justitia-tervet* testülete felügyelje. Kosáry Domokos bölcsen hátrított, helyette a vitatott korszak tudományos feltárását, reálisabban annak megkezdését vállalta. Így jött létre a *Jelenkortörténeti Bizottság*, azt pedig az illetékes akadémiai tisztviselő – annak érdekében, hogy a munkának legyen anyagi alapja – beillesztette az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások (OKTK) elnevezésű, kormányzati pénzből menedzselte tudományszervezési alakzatba. E forrást hasznosítva Vida István (aki addigra már számos forráskiadvánnyal és feldolgozással mutatta meg, hogy a nemzetközi kapcsolatok világában is otthonosan mozog) kapcsolattörténeti témák dokumentumkötetének elkészítésében látta – helyesen – a fantáziát. Az 1944–1948 közötti magyar–szovjet kapcsolatok történetéből merítő kötetet ő szerkesztette, társszerkesztője volt az 1956–1958 közötti magyar–román kötetnek, s két másik kollégával az 1956-os esztendő magyar–jugoszláv kapcsolatainak forrásait is szerkesztette. Hatalmas tudása hasznosult, amikor szűkkörű bizottság tagjaként a Történeti Hivatal jogutódjaként 2003-ban életre hívott Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára iratanyagának kiegészítéséről határoztak.

Életműve gazdagságát majd az elemző historiográfia fogja tárgyalni. A kegyetlen idő pedig darabjai maradandóságáról dönt. Itt annyit kell még elmondanunk, hogy 2000-ben megvált az intézettől, s az ELTE főállású professzora, tanszékvezetője lett. Előjáróban említett habitusát azzal egészítjük ki, hogy kisszámú tanítványai – tán éppen ezért is – hűséges követői lettek. „Nyugdíjasként” 2007-től olyan pártpolitika-történeti műhelyt irányított, amely az általa egész életében konok szívóssággal, elkötelezettséggel, küzdelmesen kutatott 1944 utáni időszaknál évszázaddal korábbi időszakokat is azonos súllyal búvárolt. Aki sokáig él, megéli az ellenkezőjét is sok mindennek. Neki pedig már nem volt kedve ahhoz az iszapbirkózáshoz, amelyben a másik véglettel kellett és kell szembesülni.

Temetésére – Covid-os világunk-megszabta módon – 2020. november 19-én került sor.

Papp Gábor

(1943–2021)

A *BBC History* 2021. augusztusi száma az utolsó, amelyet még ő főszerkesztett. Az elárvult szerkesztőség ládafiájában még háromhónapnyi anyag akadt, de az *Editorialra* már mást kellett felkérni. A szeptemberi számban erre a helyre Kocsis Andrásnak a koporsónál elmondott beszéde került. Az októberi szám élére a szerkesztő e sorok szerzőjét kérte fel. Természetesen vállalta a feladatot, de az elküldött szöveg – úgymond – túl szubjektívnak találtatott. A felkért írt helyette tehát másikat, amely azután a lap élére került. Önelégültség nélkül maga is jónak találta. De nem olyanak, amely megengedné, hogy közben az alábbi sorok nyomtalanul elmerüljenek az idő tengerében. Íme.

A Kiadó elnök-vezérigazgatójának az előző számban közölt nekrológja után a szakma is fejet hajt Papp Gábor nagysága előtt.

Sok visszajelzésből tudjuk: számosan azzal kezdték a lap olvasását, hogy a *Főszerk. leveléhez* lapoztak. Mert azokban az írásokban bizony ugyancsak tömör fogalmazásban – számtalanszor messze nem optimizmusra sarkalló, ám a história velejét tangáló, tehát – igencsak megszívlelendő szavakra letek. Jön majd új főszerkesztő, bizonyára avatott személy lesz, ám sokáig tátong az úr. Mert Ő is elment arra az útra, melyen minden földi test porrá és hamuvá oszlik. Ez augusztus 12-re virradó éjszakán történt, és ősi szokás szerint 14-én délelőtt már körbeálltuk a Kozma utcai temetőben a koporsót. A barátok nevében Dérer Miklós, a búcsúzó társ mondta el ennek a legmélyebb okát.

Egy alkalommal, amikor a Rádióban a szokásos havonkénti műsorok egyikében Kínáról, várható jövőbeni világpolitikai esélyéről folyt a diskurzus, s ennek keretében a szakértő a Birodalom négyezer esztendő múltját említette, akkor a Főszerkesztő egyik kezével eltakarta a mikrofont, a másikkal pedig magára mutatva azt mondta: hatezer.

Az ezereztendő magyar históriára joggal vagyunk büszkék. Hiszen a herderi jóslattal mind- eddig sikerrel dacolva nem csupán megmaradtunk magyarnak a Kárpátok alatt, hanem e honban oly sok más etnikum fiai is magyarrá váltak. Mégis ezen ezer esztendő törpe idő a hatezerhez mérve. A végső döntésben annak is mázsás súlya lehetett, hogy a Főszerkesztő Édesapja 1943-ban a munkaszolgálatos sorsba pusztult bele. A rabbi búcsúztató szavai között arról is hallhattunk, hogy az utóbbi években a Főszerkesztő mind közelebb került az Úrhoz. Bizonyára így lehetett. Ám a történész mégis azt tartja, hogy a hatezer esztendő, s az Édesapa nemtelen halála volt a perdöntő.

Hagyott bár a Főszerkesztő halála bármily nagy úrt is, az élet nem állhat meg, a lap nem maradhat folytathatatlan. Mert az örökség folytatható, folytatandó, a küzdelem pedig fel nem adható. Mi áll e harc tengelyében? Az, hogy hagyjuk, hogy mindent legázolva a politika mondja meg, mit tartsunk a múlttól. Ám azért a szakma szabályai szerint dolgozó historikusok az ismereterjesztés jól bevett eszközeivel – „természetesen” a regnáló hatalom „mikrofonjánál” jóval kisebb erővel, de mégis – messzehangzóan taníthatnak, taníthassanak.

Aki végigolvassa e számot, láthatja, a Főszerkesztő hozzáértő csapatot nevelt. Az írások most is magvasak, élvezetesekek és – jövőt ígérőek. Bár az életét elrabló gyilkos kór belénk vágta a fájdalmat, de öröksége – nyomatékosítjuk – él, folytatásra sarkalló. Az utód biztos támaszt lel e munkatársak tudásában.

Ez pedig az Olvasó számára is garancia.

56a., 56b. Tálas Péter, Ara-Kovács Attila és Dérer Miklós társaságában a Klub Rádió hajdani óbudai telephelye előtt. A felvétel abból az alkalomból készült, hogy a Szabad a pálya című műsorfolyamban rendszeresen kapott helyett a BBC History. Ilyenkor a főszerkesztő két állandó partnerével, Ara-Kovács Attilával és Dérer Miklóssal, valamint egy-egy meghívott vendéggel az aktuális lapszám valamely témájáról diskurált.

HATODIK KÖNYV:
Frontok – lövészárkok nélkül

57a., 57b., Az értelmiséginek normális esetben véleményformáló (is) a szerepe. Ám abban a térben a politika az erősebb. Tenni, hatni és megmaradni – ügyesen, szerényen, kellő politikummal. Aki elbízta magát, azt a politika észhez téríti. Sokszor ugyancsak durván. Vigasz lehet, hogy a jó értelmiségi teljesítmény túlélheti a politikus többnyire kérészerűtű hatalmát. Ám a mának ő az ura...

Az Új Szellemi Front és Ignó Pál

1958. június 16-án – zárt tárgyalás után – kivégezték Nagy Imrét és társait. A közvéleményt az ítéletekről az Igazságügyi Minisztériumnak a *Népszabadság*ban aznap közzétett – súlyos hazugságoktól hemzsegtető – közleménye tájékoztatta. Ugyanezekben a napokban tette közzé a népi írókról szóló állásfoglalását a párt Központi Bizottságának elméleti munkaközössége a *Társadalmi Szemlé*ben.⁵⁸³ „Valamennyien emlékezhetünk az 1956. októberi napokra, az ellenforradalom akkori jelszavára: aki magyar velünk tart.” Így kezdi Molnár Erik, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója az MTA központi orgánumban, a *Magyar Tudomány* 1960 októberi számában *A nemzeti kérdés* című írását. E dolgozat a nevezetes, sok évig kavargó ún. Molnár Erik-vita kiindulópontja. A szélesebb közvéleményt a szerző két esztendővel később *Történelemszemléletünk nacionalista maradványairól* című, az *Új Írás* című szépirodalmi folyóiratban megjelentett írásával befolyásolta. Dolgozatára többen gyorsan reflektáltak. A szavak és a véres tettek ez alkalommal is egybefonódtak. Mint a nagyvilágban ma is számos alkalommal. Nálunk mostanság szerencsére nem létezik ilyen kapcsolat, ám a múlt valósága körül higgadt elemzés, mérlegelés helyett – tudjuk – gyakorta zsigeri indulatok fortyognak.

*

Diktatúrákban – paradox módon – különösen nagy súlya van a leírt, adott esetben a kimondott szónak is. Mert nincs rendszer, amelyet hosszabb távon kizárólag a csupasz erőszak megtartana. A hatalom falán, szerkezetében pedig a szavak könnyen idéznek elő hajszálrepedéseket. Azért, hogy azokból később nehegy omlás legyen, a rendszer emberei állandóan éberrel figyeltek, figyelnek. 1956 októberében a népfelkelés azért robbant ki elemi erővel, mert a Moszkvától függő Rákosi-rendszer nem csupán a népet, hanem a nemzetet is mélyen megalázta. Az „*aki magyar, velünk tart*” jelszónak ezért volt sodró ereje. A Kádár-korszak lényeges vonásaiban (miközben mindkettő sztálinista szerkezetű volt) tagadta a Rákosi-korszak rendszerét. Ám a nemzeti kérdésben csak annyiban tudta elődjét meghaladni, amennyiben Moszkva is lazított kelet-európai hegemoniájának módszerein. A Nagy Imre-per előkészületeivel párhuzamosan munkálatok kezdődtek a népi írókkal szembeni álláspont megfogalmazására. A nevezetes dokumentum lényege: a népi írók alkossanak, munkájukhoz kedvező feltételeket teremtenek, ám eszük ágába se jusson a mozgalmat újjászervezni. A tévesen Horthy-rendszernek nevezett korszak hatalma éppen ellenkezőleg cselekedett: mozgalmukat eltúrta, a műveket ellenben több ízben bírósági perekkel sújtotta.

A szocializmus a pluralizmust általában sem tűrte. A nemzeti kérdésben még kevésbé lehetett pardon. Mert bármiféle engedelmény nem csupán 56 megismétlődése rémével fenyegetett. Az összmagyarság dolgában a rendszer és a népi írók felfogása között szakadék tátongott. Miközben Kádár János és elvtársai – plebejus államnemzet-felfogásuk jegyében – a trianoni ország népét a nemzetbe igyekeztek beemelni, a határon túlra szakadt magyarságnak szinte végig csak a mostohája maradtak. Sokáig szemüket sem csípte az internacionalizmus malaclópó köntösébe

583 Vass 1979, 38. sz. dokumentum

burkolózó csehszlovák, román és jugoszláv – államnemzetet építő – nacionalista gyakorlat. Amely – legkevésbé délen, s legdurvábban keleten – az erőszakos asszimiláció kelléktárával sorvasztotta az ottani magyar kisebbséget. És ezzel természetesen az egész magyarságot sújtotta.

*

A harmincas években pusztított, majd az 1989–1990-es rendszerváltás óta ismét pusztító népi–urbánus ellentétet a szocialista évtizedek szőnyeg alá seprtek. Ám a hamu alatt akkor is parázslott. Az 1959-es pártdokumentum e vita jegyében is értelmezendő. Nagy Péter 1964-ben megjelent Szabó Dezső-monográfiája és a dokumentum között szoros tartalmi összefüggés létezik. Az MTA Irodalomtörténeti Főbizottsága 1955. márciusi ülésén Nagy Péter javasolta annak megvitatását, hogy „a felszabadulás utáni erdélyi irodalom része-e a magyar irodalomnak, vagy pedig csupán magyarnyelvű román irodalom. (Nem romániai, hanem román!) Ő hajlik ez utóbbi nézet felé, ez a helyes, de természetesen ilyen problémát csak a leg gondosabb elemzés után dönthetni el. Mindenki maga elé nézett, senki sem szólt egy szót sem, az elnöklő Eckhardt Sándor sem. Bóka, Tolnai, Gyergyai Albert, Klaniczay⁵⁸⁴ s a többiek sem. Én kezdő, meghívott tag voltam – nem mentség ez, így a lejegyző Ortutay Gyula –, nem akartam elsőnek hozzászólni ehhez a kérdéshez, pedig bitangság, hogy nem szóltam én sem, persze bitangság, hogy a többiek is hallgattak.”⁵⁸⁵ Ha bitangság volt a hallgatás, akkor felesleges szavakat keresni Nagy Péter felvetésére. A lényeg világos: a hatalom szoríthat ugyan hallgatásra, cinkos lapításra, ám arra nem képes, hogy magát az ellentétet elsimítsa.

Témánkhoz tartozik Ignóus Pálnak a müncheni Új Látóhatár 1959. 1. és 2. számában *Népiség* címmel a pártdokumentumra reflektáló, egyben Zilahy Lajost (is) keményen elmarasztaló dolgozata, nemkülönben az az interjú, amelyből Zilahy válasza megismerhető.⁵⁸⁶ És természetesen ide tartozik Lackó Miklós *Az Új Szellemi Front történetéhez* című, 1975-ben publikált terjedelmes tanulmánya is.⁵⁸⁷ Zilahy Lajos nem akart válaszolni a támadásra. Pedig a telefonáló Benedek István keményen indított. Ignóus Pál nevét bár nem említette, ám azt igen, hogy ha Zilahy ismét elolvasná a *Pesti Napló*-ban hajdan közölt cikkét,⁵⁸⁸ *megborzadna*. Az író csupán egy bonmot-val válaszol, ezért a telefonáló az állított borzadály tartalmát is elmondja: meg nem nevezett támadója Révai József – állítólagos – vádját ismételte meg. Vagyis Zilahy „eladta a népi írókat a Gömbös-kormányoknak”, írása *lúdbőröztető*. A cikk Pesten jelent meg – gyanítja a megtámadott. Benedek erre az Új Látóhatár nevének említése helyett csak annyit mond, hogy németországi emigráns folyóiratról van szó. Zilahy ez sem indítja meg. Elképzelhetetlennek tartja, hogy valaki a *száműzött Magyar Írók Szövetsége* körül *londoni fedezékéből* lövöldözne *orosz kézen maradt író társaira*. Erre Benedek kitálat: „Sajnos ez történt. Név szerint megemlítve Illyés Gyulát, Németh Lászlót, Féja Gézát, Kodolányi Jánost, azzal vádolja őket a cikkíró, hogy az Ön szerencsétlen zászlóbonthatáshoz csatlakozva az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus mintájára szervezkedtek meg. A cikkíró hangsúlyozza, hogy mindez »már Hitler uralomra jutása után« történt. Ön ismeri az otthoni helyzetet. A kormány a száműzött magyar sajtó minden betűjét nagyítóüveggel olvassa. Ha olyan valaki is támogatja Révai vádjait, mint a Magyar Írók Szövetsége Külföldön, hogy Illyés Gyula és társai fasiszta-náci mintára szervezkedtek meg, abból baj származhatik, mert az íróknak szép számmal vannak otthon ellenségei, akik csak alkalmakra és ürügyekre várnak. De Illyés

584 Bóka László, Tolnai Gábor, Klaniczay Tibor.

585 ORTUTAY 2009a, 39. Természetesen az emlegetett tagság nem tévesztendő össze Ortutaynak az MTA-n belüli tagságával. Mivel 1945. május 30-án lett a testület levelező tagja, ezért bőven lett volna alapja arra, hogy Nagy Péter felvetésével keményen szembeszálljon.

586 BENEDEK 1959

587 LACKÓ 1975, 52–170.

588 *Új szellemi frontot!* c. 1935. április 14-i cikk, közli: JÓZSEF 1958, 378–380.

Gyuláék most nincsenek abban a helyzetben, hogy védekezhessenek.”⁵⁸⁹ Zilahy Lajos most már megadja magát. A telefonozót magához invitálja, s éjszakán át idézi fel a múlt árnyait.

Mielőtt Ignotus vádjainak taglalásába, Benedek István interpretációja vizsgálatába fognánk, elmondjuk, hogy az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága – háromnapos tanácskozás után – 1956. december 5-én négy okát jelölte meg az *október 23-án kezdődött eseményeknek*. A harmadik szerint „alapvető tényező volt a Horthy-fasiszta és a magyar kapitalista-földesúri ellenforradalom, melynek jelentős erői működtek illegálisan idehaza, fő erői pedig Nyugat-Németországban gyülekeztek és szervezkedtek. A magyar ellenforradalom célja a kapitalista, földesúri rendszer visszaállítása volt, amelyről az 1945-ben elszenvedett vereség óta egy pillanatig sem mondott le. Ellenkezőleg, azóta állandóan szervezkedett és csak a kedvező alkalomra várt, hogy lecsapjon népi demokratikus rendszerünkre és ellenforradalmi céljait valóra váltsa.”⁵⁹⁰ Kádár János pedig 1957. május elsején hatalmas – nem kimondottan spontán módon összejött – tömeg előtt a Hősök terén így beszélt: „Az 1956. októberi események menetében a fasiszta magyar burzsoázia, amely egyrészt az ellenforradalom posványába süllyedt áruló Nagy Imre-csoporttal, másrészt az amerikai nagytőke által vezetett nemzetközi imperializmussal szövetkezett, megdöntéssel fenyegette a Magyar Népköztársaság társadalmi rendjét. Halálos veszély, a megsemmisítés veszélye fenyegette a magyar munkás-paraszt államot, a néphatalmat, a proletariátus diktatúráját Magyarországon. Veszélyben volt népünk nemzeti függetlensége, a béke ügye éppen úgy, mint a gyárak, a bankok, a bányák államosítása, a földosztás, mindazok a nagy vívmányok, melyeket népünk a társadalmi haladás 12 éve alatt elért.”⁵⁹¹

Ignotus Pál tehát valóban fedezékből lövöldözött Illyés Gyuláékra.

*

Az 1932. október elsejétől kormányzó Gömbös Gyula 1935. március 4-én alakította meg a második kormányát, április 6-7-én pedig elsőprő főlényel országgyűlési választásokat nyert. Az ár a győzelem nagyságával vetekedett. Az ellenzéki jelöltekkel, a másként gondolkodó választókkal szemben a korszakban megszokottnál is durvább eszközöket alkalmaztak. Gömbös megszegte a Kisgazdapárttal kötött paktumát, hajlíthatatlan barátját, Bajcsy-Zsilinszky Endrét legázolta. A szebb magyar jövőt hozó új reformkorszak szólamát a modern tömegbefolyásolás eszköztárával sulykoló propaganda eredményessége azok körében is megkérdőjeleződött, akik addig hittek, hinni akartak a Gömbös által delejezett jövőben. A galád eszközökkel megnyert választások után egy héttel, 14-én Zilahy Lajos *Új szellemi frontot!* címmel jelentette meg az Ignotus által inkriminált első cikkét. Két nappal később, 16-án a rózsadombi Áfonya utcában volt (a háború alatt majd lebombázott) villájában a miniszterelnök Féja Gézával, Illyés Gyulával, Móricz Zsigmonddal, Németh Imrével, Németh Lászlóval, Szabó Lőrincsel és Tamási Áronnal teázott.⁵⁹² Eleve Gömbös malmára hajtotta a vizet, hogy a (Németh Imre⁵⁹³ kivételével) nagynevű írók egyáltalán eljöttek a találkozóra.

Közöttük akkor Móricz Zsigmondnak volt a legnagyobb neve. Könyveit – leírni is elképesztő – 1934-ig közel egymillió példányban vették meg.⁵⁹⁴ Szabó Lőrinc a *Magyarország* olvasószerkesztője, Féja Géza a lap rendszeres cikkírója, Németh László a Rádió irodalmi osztályának vezetője. Tamási Áronnak nem volt ilyen szerepe, ám a magyarsága – a „mélymagyarság” szót nem szerető

589 BENEDEK 1959, 242.

590 VASS 1979, 17. (1. sz. dokumentum)

591 Ld. *Népszabadság* 1957. május 1-i rendkívüli kiadás, idézet a 2. oldalon.

592 Féja Géza 1941-es írása szerint ott volt Kerék Mihály is. LACKÓ 1975, 125.

593 A fáma szerint a gömbösi „Reformnemzedék” frissen megválasztott országgyűlési képviselőjeként ő javasolta a találkozót. LACKÓ 1975, 123. Róla „minél kevesebbet mondok, annál jobb neki” – írja megvetően Ignotus. IGNOTUS 1959, 125.

594 MÓRICZ 2016, 11.

58a., 58b. Gömbös Mórictot méregeti.
– Zsiga, Te destruktív vagy.

Zilahy szerint – „olyan mély és kristálytisza volt, mint az erdélyi havasokban a Gyilkos-tó.”⁵⁹⁵ Illyés Gyula már régen túl van a *Nyugat* 1933. szeptemberi számában *Pusztulás* címmel közölt, hatalmas visszhangot keltett, az egész uralkodó osztályt perlő, az értelmiség nép iránti közömbösségét felhánytorgató kiáltványán. Álláspontja íróársainak álláspontja volt: „a magyar népnek segítség kell, s ha nem is mindegy, kiktől is jön a segítség, mégiscsak másodlagos szempont lehet, első a segítség, különben ez a nép megfullad.”⁵⁹⁶ Ignotus Pál és társai éppen ellenkezőleg látták. Akik a „fasiszta” Gömbössel szövetkeznek, azoknak nincsen pardon. 1935-ben Gömbös Gyula már régen ravasz, rutinos politikus. Tehát tudta, elég néhány nagynevű íróval találkoznia, hogy a tábort rongáló erkölcsi romlást jelentősen renoválja. – „Ne legyünk többen, csak hatan-nyolcan”, mondta Zilahynak,⁵⁹⁷ amikor (nem tudjuk, hogy pontosan mikor, ám minden bizonnyal a választások és az inkriminált *Új szellemi frontot!* című cikk közötti napokban) kiadta a direktívát.

*

„A Pesti Napló hasábjain – így Ignotus – Zilahy Lajos kibontotta az Új Szellemi Front zászlaját. Zilahy Lajos nagyérdemű író, s nemcsak mint elbeszélő és színpadi szerző méltó tiszteletünkre és ragaszkodásunkra, hanem mint kiválóan jóakaró publicista is. Töprengő és tapogatózó elme, akinek botlásai is becsületére válnak. Az Új Szellemi Fronttal nyilván jót akart. Azóta is mindig jót akart: a háború alatt az emberség és hazafiasság szűzi merészségével fordult a náci gyarmatosítók ellen, később pedig, miután három évig becsületesen és hasztalan kísérletezett a szovjet–magyar békés együttélés kulturális megalapozásán, a hontalan szabadságba száműzve magát s ott igyekszik egyszerre szolgálni a demokrácia és a béke gyakran bizony nem könnyen összeegyeztethető ügyét. Mai törekvésében nagyon együtt érzek vele. De azt hiszem, ő maga

595 BENEDEK 1959, 253.

596 A költővel közölt beszélgetés: *Brassói Lapok* 1935. május 19. 1. Részben közli: JÓZSEF 1958, 401.

597 BENEDEK 1959, 252.

borzadna el legjobban, ha ama zászlóbontó cikkét egyszer újra elolvassná.”⁵⁹⁸ Látjuk a lekezelő fölény királyi magasságát, érezzük az ironia fullánkos szúrásait, s látjuk a múlt valóságának elrajzolásait. Hiszen a nácikra, s korabeli magyar–német viszonyra bizonyosan egyszerre sok és kevés a gyarmatosító terminus. Amikor Zilahy Lajos elvállalta a Magyar–Szovjet Baráti Társaság elnöki tisztét, akkor természetesen tudta, hogy a magyar–szovjet (és nem szovjet–magyar, ha már magyarul fogalmazunk) viszonyt roppant nehéz lesz békés együttéléssé alakítani. Hiszen győztesről és legyőzöttről volt szó. Hiszen a Szovjetunió 180 ezer katonáját veszítette el abban az országban, amely 1941-ben (az ő nézőpontjából) minden ok nélkül támadt reája, felszabadító tette már csupán ezért is változott rögvest durva megszállássá.

Zilahynak azért kellett volna megborzadnia, mert (olvassuk tovább) „azt sürgette (már Hitler kormányra jutása után), hogy a magyar szellemi elit szerveződjék meg – az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus mintájára. Nem mintha fasiszta, vagy éppen náci lett volna. De akár a »harmadik oldal« hívői, hitt a világmozgalomban, amelyet a két nagy szélsőjobboldali parancsuralom látszott diadalra vinni. Evégből kívánta, saját szavaival élve, a Gömbös-féle látható kormányt a nagytökések láthatatlan kormánya ellen támogatni. S hogy elgondolása még lúdbőrözhetőbb legyen s az antifasiszták iszonyatát leszerelje, legközelebb egy cikkében az olaszokhoz és a németekhez biggyesztette harmadik nagy világmozgalom-hordozóként a bolsevik Oroszországot.”⁵⁹⁹ Szavakban Zilahy Lajost Ignó Pál felmenti a fasiszta „vagy éppen” náci mivolt vádjáról. A következő mondatokban ellenben azután nem csupán Zilahyt, hanem mindazokat annak bélyegzi, akik a „harmadik oldal” hívőiként – úgymond – abban a világmozgalomban hittek, „amelyet a két nagy szélsőjobboldali parancsuralom látszott diadalra vinni”. A tények nyelvén elmondjuk: Zilahy 1932-ben az Amerikai Egyesült Államokban járt. Azonosulva a „New Deal” eszméjével, lefordítva Roosevelt *Looking Forward* című könyvét azt remélte, hogy a kormányfővé emelkedett Gömbös hasonló reformokat fog bevezetni.

*

A választási atrocitásoknál Zilahy fontosabbnak tartja, hogy míg annak idején Tisza István és Ady Endre között „világszemléleti szakadék” volt, addig „a magyar politikai, sőt kormányzati gondolkodás egy lassúbb, de bizonyára szervezettebb fejlődés és az idők szellemében végbement átalakulás után ma már eljutott oda, ahova az irodalom sokkal előbb megérkezett.”⁶⁰⁰ Itt az irodalmon valójában „csak” a népi írók mozgalma, s az ő 1932-től kezdődő szerepvállalásuk értendő. A kormányzati gondolkodás pedig közelébe sem érkezett a népi írók radikalizmusának.⁶⁰¹ Zilahynak a képviselőházi választások tapasztalata ellenére is az az érzése „különösen a Gömbös Gyula és Kozma Miklós személyére gondolva”, hogy „nem zárkóztak volna el,⁶⁰² ha például tíz-tizenkét magyar író jelöltnek jelentkezett volna”. Ebben a meggyőződésében az a tény erősíti, hogy „a győztes vagy elbukott jelöltek között egyetlen író sem akadt”.⁶⁰³

Zilahy 1959-ben sem tagadja, hogy Gömbös Gyulát nagyon szerette. Mert a „legnagyobb gazember”-nek látta. Abban az értelemben, ahogy a 19. században gazemberségeken keresztül szolgálta nemzetét Talleyrand, vagy Otto von Bismarck is azt írta naplójában, hogy „gondolkodás nélkül gazember leszek, ha ezzel a német nép ügyét szolgálom”.⁶⁰⁴ A párhuzamok ellenben félrevezetőek. Gömbös – jó szándékát ne vitassuk el – nem tudott a magyar nép nyomorán és pusztulásán érdemben segíteni, a tekintélyuralmi törekvései pedig nem a jobbítást szolgálták. Zilahy számára nem volt elég figyelmeztetés az országgyűlési választás tapasztalata. Szóval gazemberségekben

598 IGNOTUS 1959, 126.

599 Uo.

600 Részben közli: JÓZSEF 1958, 378.

601 BORBÁNDI 1989, 169–170.

602 A mondat rejtett alanya Gömbös és környezete.

603 JÓZSEF 1958, 378.

604 BENEDEK 1959, 245.

nem, jó eredményben ellenben annál nagyobb lett a hiány. Írói mandátumokat teljes igazodás nélkül merő illúzió volt elképzelni. Ám Zilahy Lajos nem adta el a népi írókat a Gömbös-kor-mánynak. A fogalmazás Benedek Istváné. Ignotus így fogalmazott: „Zilahy kezdeményezésére felvonult a Front, jó maréknyi az én nemzedékem legkülönbjei közül: Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Németh László, Féja Géza, Kodolányi János, a narodnyik-zsidó s később náci kéztől elpusztult Papp [sic] Károly, az ugyancsak náci munkatáborban halálra gyötört Sárközi György, továbbá az idősebb nemzedékből az eddig (és később) kommunista rokonszenvéről ismert Nagy Lajos, egy kitűnő pszichoanalízáló-falukutató könyv szerzője... Nem emlékszem, közülük ki ismételte meg s ki milyen formában Zilahy szerencsétlen fogalmazását, sem arra, hogy ki mivel is tetézte. De egyikük sem felelte azt, hogy efféle Frontból pedig nem kérek.”⁶⁰⁵

Révai József szerepe is másként festett, Ignotus pedig merőben másként fogalmazott. „Az üzletember sokat érdeleg és sokat ábrándozik. Kivált az olyan szatócsfi, mint Rákosi Mátyás, vagy textiles ivadék, mint Révai József, akik nem adták volna egy vak lóért, ha »y«-os vezetéknevvel születnek, s akik saját zsidó és kereskedelmi hátterük bizonytalanságát gyűlölték a »polgári társadalom«-ban. Cigánymuzsikás álmaikban, az országtól távol szakadva, a honvágytól felfokozva álmodtak olyan marxista-leninista hazatérésről, amelyet egyszersmind Feszty-körképen lehetne megörökíteni. Nyilván nem véletlen, hogy aki a '35-től '45-ig terjedő időszakban legalaposabban és leggyengédebben (bár persze pártidiktálta fenntartásokkal) foglalkozott a falukutató mozgalommal, a moszkovita Révai József volt.”⁶⁰⁶

Összegzően: 1. Rákosi Mátyás és Révai József mintázata mögött ott van az ÁVH kínzókamrája, amely Ignotusnak is pokoljárást hozott, majd az ő hét börtöneve. 2. A népi írókkal, a Zilahy Lajossal szembeni ellenszenv a korabeli magyar történelmi fejlődés szerencsétlenségeiben gyökerezik. Németh László már a találkozó másnapján lemond a Rádióban betöltött állásáról, Gömbös Gyula pedig azt mondja belügyminiszterének, Kozma Miklósnak, hogy *ezekkel semmit nem lehet kezdeni*.⁶⁰⁷ A történészek ellenben egyszer végre részletesen meg kell írnia a Front történetét.

605 IGNOTUS 1959, 126.

606 IGNOTUS 1959, 133.

607 LACKÓ 1975, 130.

Új Szellemi Frontok történelmünkben

Sokaknak a többes szám bizonyosan nívum. Szóval kezdjük a nulladik esztendővel. Tehát 1945-ben vagyunk. Micsoda év! Pedig gyakorta kellőképpen nem méltányolt nagy vízválasztó. Forradalom – a szó valódi mély értelmében vett forradalom – zajlott akkor hazánkban. Tehát nagy társadalmi erők mozdultak meg, hogy végre egy valóban modern ország szülessen. Még dúltak a harcok, amikor márciusban megalakult a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete. Spontán módon, erős támogatottsággal. Olyan komoly nevek viselői álltak mögéje, mint Supka Géza, a Magyar Nemzeti Múzeum új vezetője, Deér József, a Teleki Pál Tudományos Intézet irányításával bíztak meg, s leginkább természetesen Szekfű Gyula. Akié az ifjúság – közhelyes igazság –, azé a jövő. Tehát az új élet elképzelhetetlen volt a középiskolai tanárok átnevelése nélkül. Az ezt célzó tanfolyam április közepén indult, s a bujkálásából előbukkant Szekfű Gyula nemhogy nem habozott az alaphangot megadni, hanem a korszellemre hangoltan intonálta: „A középosztály eljátszotta a lehetőséget, hogy övé legyen a hatalom”. Szájából süvített e kijelentés.

Révai József, a magyar – immáron nem magyarországi, hanem magyar – kommunisták főideológusa, s ennek megfelelően a központi pártlap főszerkesztője e súlynak megfelelően válaszolt. „Szekfű Gyula minapi előadása a Pedagógusok Szakszervezetében – figyeljünk a megfogalmazásra, a kommunisták a szabad szakszervezetet az egész tanári társadalom legitim képviselőjének ismerték el – megérdemli, hogy ne úgy vegyünk róla tudomást, mint szürke napi eseményről, hanem felfigyeljünk rá és gondolkozzunk rajta.” Révai nem felejt, s nem is akar felejtetni. Hiszen Szekfű messze több volt egy nagy történésznél. Ő a háborút vesztett, múltba zuhantan is itt maradt Magyarország egyik arca volt. Aki egész termékeny munkásságával hatalmas történeti tudását ideológiai szerkezetbe illesztve tárta olvasói elé. És ezzel azt üzenté annak idején, hogy Horthy Miklós országlása felel meg a nemzet érdekének, az ő (Hóman Bálinttal írt) *Magyar története* a magyar történet. Az a történet, amely nem folytatódhat másként, mint *birodalmi* alakzatban. Ez a történész-ideológus mondta most osztályostársai szemébe: eljátszottuk, eljátszottátok a hatalmat.

A kommunistáknak tehát volt bőven min gondolkodniuk. „A magyar értelmiségnek az a rétege szólalt meg itt, mely akar tanulni a nemzetet ért katasztrófából. Üdvözljük Szekfű Gyula előadását, mert szolgálta vele a magyar értelmiség újjánevelését.” A hang, szinte halljuk, tapintatos. Az átnevelés rideg tényét az újjánevelés szavába burkolja. „Mi, kommunisták, az Ideiglenes Nemzetgyűlésen jelentettük ki, hogy *az értelmiségnek nem a vádlottak padján, hanem a magyar nemzeti egység táborában van a helye*. Azt hirdettük, hogy az értelmiség nélkül az ország nem épülhet újjá. Ezt a kijelentésünket azóta sokszor idézték a fejünkre. Ha reakciós közigazgatási emberek, háborús uszítók, népellenes szolgabírák eltávolítását követeltük, a válasz sokszor az volt: értelmiség nélkül nem lehet kormányozni! Az értelmiséghez intézett, becsületes együttműködést felajánló szavunkat sokan a reakció védelmére próbálták felhasználni.” A polgári radikális Csécsy Imre és Pogány Ö. Gábor, a szociáldemokrata Horváth Zoltán, a névtelenül Révai „elvtársat” leveleivel bombázó egyik újságolvasó e kommunista szavakban természetesen nem a reakció védelmét, hanem az eszme tisztaságának a csorbulását, a való élet nyelvére lefordítva, az új világ nem ízlésük szerinti beren-

59a., 59b., 59c., 59d., 59e., 59f., 59g. Akik 1945-ben bizonyosan teáztak Rákosival és Révaival. Az 1945-ös Új Szellemi Front központi eseményére június 2-án került sor, amikor „az elmúlt korszak legjobb emberei”, jogászok, matematikusok, orvosprofesszorok, zenészek, írók „hosszú asztalnál, tea vagy feketekávé mellett” Rákosival, Révaival a meghívók által feltett három kérdésről (hogyan lehetne gyorsabban bevonni az ország újjáépítésébe az értelmiséget, hogyan lehetne a nyomorán enyhíteni, milyen kifogásaik vannak az MKP-vel szemben) beszélgettek. A később történtek fényében nem volt dicsőség erre emlékezni, ezért a teljes névsort nem ismerjük.

dezkedését félték.⁶⁰⁸ Miközben hittel hitték, hogy végre felvirradt a szép jövő, s benne az ő napjuk. Az öskommunista Kassák Lajosnak nem az értelmiség csatlakozásával, csupán szerepnélküliségével volt baja. Egyetlen földi élete optikájában: „csupán”. Kun Bélával már 1919-ben szembekerült. Miért fogadta volna el mostan marginális helyzetét? Problémájára nem volt gyógyír. A központi pártlapnak Révai volt a főszerkesztője. A felelős szerkesztő Horváth Márton, tehát a lap második embere. Rakoncátlankodásaival gyakran bosszantotta Révait, ám azt csak egy pontig tehette, a pártfegyelem igazodásra szorította. Dolgainak az adott súlyt, hogy a volt moszkvai és a volt hazai kommunista vezetés egybeolvadásának a ténye ugyan eltörölte, de természetesen ki nem törölte a múltat. Berzenkedő írásával Kassák egyet tehetett: a polgári radikális *Világ* szerkesztőségébe vitte. Annak hasábjain publikált. Az *elfogulatlan* baloldali olvasónak nem volt Révaival szemben aggodalomra oka. Annak, aki beírta, hogy a középpel és a jobboldallal szemben legyen biztosabb a világ. Vagyis nem elvtársai rovására akart magának helyet taposni. „Szekfű Gyula előadása jó alkalom arra,

608 STANDEISKY 2005 – E fejezet megírását nem csekély mértékben nagy tudású kolléganőnk írása ösztönözte; az általa feltárt gazdag anyag sokat segített elkészítésében.

hogy kijelentsük: álljuk és valljuk ma is, amit négy hónappal ezelőtt mondtunk. *De nem a konokul reakciós, javíthatatlanul népellenes »értelmiséggel« akarunk együttműködni, hanem azzal, melynek Szekfű Gyula is képviselője.* Révai természetesen a hatalom nyelvén beszélt. Következőleg semmiféle biankót nem állított ki a történész számára. Lehet ő bármily fontos, a kommunisták számára az értelmiség egyik, bár fontos képviselője. Hiszen „Szekfű Gyula, az ideológus és történész nem áll közel hozzánk. Még megtérésében sem vérbeli demokrata; mint konzervatív mondja ki a marasztaló ítéletet az országvesztő »középosztály« fölött.” És e rideg szavak után mértéktartó eleganciával hajol meg előtte. „De éppen abban, hogy konzervatív létére mondja ki az ítéletet és ismeri fel a munkásság és a parasztság nemzetmentő hivatását: van bizonyos erkölcsi és tudományos bátorság, mely előtt meg kell hajolni.”

Két munkáspárt létezett akkor e hazában. A kommunisták által elképzelt modern Magyarországhoz egy illett. Ám Rákosi Mátyás még Marosán Györgynek is hiába tett az indulásnál ilyen ajánlatot.⁶⁰⁹ Szóval 1948-ig maradt a kettő. Akkor a kommunisták kiscsöböként nyelték le őket. Az 1890-ben megalakult Szociáldemokraták Magyarországi Pártja messze mélyebben gyökerezett a magyarországi társadalomban, ám még mindig csak ez volt a neve, míg a kommunistáké már büszkén *magyar* kommunista párt. Ráadásul Révai József pártja az országot megszállva tartó Szovjetunió támogatására lényegesen biztosabban számíthatott. A két párt közötti eszmei rokonságot a Generalisszimusznak a nagy háború alatt az egyház és a nemzeti irányában történt fordulata is erősítette. *Sztálinért és a hazáért* – e jelszó alatt mentek halni milliók, hogy a hitleri pestistől megmentsék a birodalmat, s vele az emberiséget. Mindebből következően Révai úgy beszél a munkásság és a parasztság nemzetmentő hivatásáról, mintha ez kizárólag pártjának hitbizományja lenne. És ugyancsak kizárólag pártja álláspontja szerint körvonalazza Szekfű életművét is. Vagyis egy szót sem veszteget arra, hogy a másik munkáspárt történelemszemlélete szerint (azt közismerten Szabó Ervin véste mélyen a párt elméletileg járatosabb tagjainak tudatába) sok minden bizony jelentősen másként festett. „Tudományos és erkölcsi bátorság nélkül Szekfű Gyula az utolsó néhány évben nem fordulhatott volna szembe mindazzal, amit az elmúlt negyedszázad alatt hirdetett. A *Három nemzedék* szerzője, az 1919-es ellenforradalom egyik vezető ideológusa, a germán-magyar történelmi »közösség« hirdetője, a magyar szabadságharcok szkeptikus bírálója, aki évszázados függetlenségi harcainkat hamis német analógiával »kismagyar« törekvéseknek bélyegezte, a »szellemtörténész«, akinek iskolája a behódolás, a kompromisszum, a néptömegek nélkül és ellenére való politika szellemének képviselőit, *Széchenyit, Deákot, Görgeyt [sic] igyekezett igazolni, a gerinces helytállás, a nemzeti ellenállás, a népre való apellálás képviselőivel szemben.*”

Révai a harmincas évek második felében, a Moszkvából vezényelt kommunista világpárt, a Komintern ösztönzésére, döntően általa kidolgozott népfrontos kommunista történelemszemlélet tükrében állítja ki Szekfű Gyula bizonyítványát. Tudja, hogyne tudná, hogy miként fest a szociáldemokrata történelemfelfogás. Hiszen éppen ő zúzta azt annak idején tételesen porrá. A két párt történelemszemlélete közötti jelentős különbséget nem említve a kommunista álláspontot összaloldali állásponttá növelve mondja ki a verdiktet: „a 25 éves rendszer vezető történettudósának »megtérését« el kell fogadni, még ha nem meaculpázás formájában történik is.”

Ma is van konok értetlenkedés a tekintetben, hogy gyakorolt-e Szekfű önkritikát vagy sem.⁶¹⁰ Kezdjük azzal a vélhetőleg nem lényegtelen – ám természetesen nem perdöntő – kérdéssel, hogy 1945 előtti cselekedeteit az érintett elegendő önbírálatnak tartotta. Ez adott számára biztos alapot

609 RÁKOSI 1997, I, 156.

610 Ständeisky Éva ellenben bölcsen mondja: „Szekfű 1945-ben joggal tarthatta elegendő önkritikának a háború alatt született műveit, mindenekelőtt a Valahol utat vesztettünk cikksorozatát, az 1920-ban először megjelent Három nemzedékre vonatkozóan pedig az 1934-ben írt kiegészítést, az *És ami utána következik* című esszét. STÁNDEISKY 2005 8. 10. lj. – Magunk hozzátesszük, hogy Szekfű kimondatlan önbírálatnak vette minden bizonnyal politikai szerepléseit is. Tehát a *Népszava* 1941. évi karácsonyi számában, aztán a Történelmi Emlékbizottságban (amelyben volt visszalépése, de nem annyira, mint vaskos munkában ma indirekte olvasható), személyes kiállítását Schönherz Zoltán mellett, írásbeli kiállítását a szintén kivégzett Borkanyuk Alex mellett.)

ahhoz, hogy lenézze társait. Akikkel 1945. június elején Rákosi Mátyás és Révai József asztalainál teázott. Természetesen az 1945-ös, tehát második Új Szellemi Frontról beszélünk. Az elsőnél, tehát Gömbösnél 1935-ben heten vagy nyolcan voltak, Rákosinál harmincan. „Őszintén elmondták, hogy ők mennyire angolbarátok, hogy mi nem tetszik nekik a Vörös Hadseregben és a kommunista pártban.” Ám azután „nagyon elégedetten és egyetértően nyilatkoztak” róluk. Erre Szekfű: „ez semmit sem jelent, ezek gerinctelen emberek, tavaly Szálasi alatt ugyanúgy beszéltek, és két évvel ezelőtt Kállayval is.”⁶¹¹ Mindenesetre tőle függetlenül – Révai József szavaival ismétljük – gyakorolt önbírálatot. Ha nem is meaculpázás formájában, de megtért, s ezt a megtérés elfogadtatott.

Révai a történelemszemléletbeli különbségről hallgat, de az ellenvetéseket nem seperi a szőnyeg alá. „Vannak, akik szerint Szekfű Gyula megtérését nem szabad elfogadnunk. A demokrácia szigorú erkölce – szerintük – azt követeli, hogy az új Magyarország eszmei építői és nevelői közé csak azokat engedjük, akiknek múltjában nincsen folt, csak azokat, akik az elmúlt negyedszázadban inkább magányos elszigeteltségbe vonultak, de nem alkudtak meg.” Ám a szociáldemokraták sokszor megalkudtak. Kezdve onnan, hogy 1920-ban a munkásság „kérges tenyerét” nyújtották békületesen jelölve Horthy Miklósnak. Az 1921 végén Bethlen Istvánnal kötött kiegyezésükért is megkapták a magukét. (Tudniillik kommunista barátaiktól.) Azután – nagyot ugrunk az időben – 1942 tavaszán kommunista barátaik ismét élesen bírálták a Történelmi Emlékbizottságban a belügyminiszteri kérést akceptáló, annak megfelelően visszafogott magatartásukat. Révai most a harc logikája jegyében stilizálja meg nem alkuvóvá e politikát. Mert célja az, hogy a kommunista felfogáshoz az egész baloldal igazodjon. Egyébként a kommunista volt a reális felfogás. Helyesen mondja ideológusuk: „országot építeni, népet nevelni csak külső és belső emigrációval nem lehet. Az elmúlt reakciós korszaknak pedig éppen az volt egyik szomorú, de jellemző következménye, hogy *megalkuvás nélküli harcok demokratizmus a magyar intelligencia soraiban alig volt*. Ami demokratizmus volt, az inkább az ellenforradalomból való kiábrándulásnak, a konszolidációs reakcióval való meghasonlásnak volt az eredménye, mint a népi törekvésekkel, a tömegek mozgalmával való összeforrásnak.” Az egész korszak sommásan reakciónak mondott minősítése természetesen történetiellen, a néptömegek történelmi szerepe a szokásosan idealizált, ám az értelmiségről mondott szavai ugyanúgy fedik a valóságot, mint az is, hogy a demokratizmusnak a rendszerből való kiábrándulás volt a fő forrása.

Tűpontos helyzetleírása sokkal több, mint Szekfű tudományos és erkölcsi bátorsága előtti meghajlásának megindokolása: „Ha *csak* azokkal akarnánk együtt haladni, akik nem jobbról jöttek balra, hanem mindig a baloldalon álltak, maroknyi emberen kívül alig volna útitársunk. Vegyük ehhez hozzá, hogy az intelligenciának azok a képviselői, akik rendíthetetlenek maradtak ugyan, de nem csatlakoztak szervezett népi tömegerekhez, az elmúlt negyedszázadban reménytelen és befolyástalan szekta-szerepre voltak kárhozthatva. Tisztelet és becsület a maroknyi rendíthetetlenek, de a magyar értelmiség újjánevelésében a becsületes »megtérteknek« nagyobb szerepük lesz, mint nekik.” Kemény szavaival Révai a párttörténetben mindig kimondhatatlant is kimondja. Mely szerint az illegális kommunista párt maroknyi rendíthetetlenjei „az elmúlt negyedszázadban reménytelen és befolyástalan szekta-szerepre voltak kárhozthatva”. Csupán a „szervezett népi tömegerek” fikciójának fenntartásával hagyja meg magának az ilyen esetleges támadással szembeni védekezésre a lehetőséget. „Ne áltassuk magunkat” – járja körül valójában nem is csupán az értelmiség, hanem az egész ország átállásának a témáját: „a magyar értelmiség zöme még nem »tért meg«. Optikai csalódás, ha a következetesen demokratikus intelligencia maroknyi csapata azt hiszi, hogy a politikai változás egymagában és magától szabaddá tette az ő igazságai számára az utat. Sajnos, *nem!*”

611 Féja Géza, Illyés Gyula, Móricz Zsigmond, Németh Imre, Németh László, Szabó Lőrinc, Tamási Áron és talán még Kerék Mihály. (Őt csupán Féja említi 1941-ben.) Szekfű szavaira Rákosi Mátyás a forrás, aki kerekén három héttel később Moszkvában tartott a magyarországi helyzetről előadást, s benne a harminc vezető értelmiséggel történt összejövetelről az SZK(b)P KB Georgi Dimitrov vezette Nemzetközi Tájékoztató Osztályán. PÓTH 1999, 216.

Gondoljuk meg, Révai cikke 1945. április 19-én jelent meg a *Szabad Népb*ben.⁶¹² Igaz, 1944 decemberében Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlésben a régi rendszer bukásáról már szemernyi kétely nélkül beszéltek, utána ellenben a harcok alaposan elhúzódtak. Még az sem bizonyult valósnak, hogy az utolsó német katona április 4-én hagyta el az országot. Arra csak 11-én került sor. Ám ahhoz képest, hogy ebben az országban negyedszázadon keresztül miként volt szokásos a szovjet hatalomról, a kommunistákról beszélni, ahhoz képest az átállás tempója fergeteges, mérete társadalmi volt. Ezért kell Révainak az új hatalom valóban meggyőződéses híveit figyelmeztetnie az önáltatás veszélyeire: „a magyar értelmiség zöme még nem »tért meg«. Optikai csalódás, ha a következetesen demokratikus intelligencia maroknyi csapata azt hiszi, hogy a politikai változás egymagában és magától szabaddá tette az ő igazságai számára az utat. Sajnos, *nem!*” És azután ideológiai sallangoktól, frázisoktól mentesen ábrázolja a valót. „*A magyar értelmiség zömének hangulata ma a megriadás és az útvesztés. A neofiták hangoskodása ne tévesszen meg senkit. Még az értelmiségnek az a része is csak kisebbség, melyet őszinte honfibu emészt és a magyar tragédián való magába szálló kétségbeesés. A többséget anyagi gondok gyötrik. A többség elvesztette a perspektívát, az utat, a fejlődési célt a maga és az ország számára. Hogy a magyar intelligencia e többségének segítsünk a magához térésben, az eszmei talpraállásban és kiegyenesedésben, hogy segítsünk neki visszatérni a néphez és az ország jövőjében való hithez, ahhoz nem elég a rekrimináció, az elmúlt évtizedekben elkövetett bűneik és tévedéseik felhánytorgatása. A megtérésre hajlamosakat nem szabad magukra hagynunk és tétlenül várni, míg beérnek bennünket, hanem elibük kell mennünk. Üdvözölni kell azokat, akik legalább elindultak előre.*” Révai ugyancsak megalapozottan óvott a neofiták hangoskodásától. Szekfű Gyula figyelt fel először azokra – nem voltak kevesen –, akik önmaguknak adtak amnesztiát. E gusztyus jelenségre ő használta először az „önamnesztia” kifejezést. „Neki tűnt fel először, hogy milyen gyorsan tudták egyesek elfeledni saját kellemetlen múltjukat.”⁶¹³ Ebben a lankasztó valóságban az a háromszavas mondat is, hogy „Szekfű Gyula elindult”, bizony szürke napi eseményné degradálódott. A bővítmény is csak a szürke újabb árnyalata lett. „Elindult nem most, hanem már akkor, amikor kiállt a függetlenségi mozgalom mellett és amikor kijelentette: valahol utat veszítettünk. A *Három nemzedék* írója ezt a nemzetre mondta, de talán önmagára is értette.” Révai a *talánból* egy pillanat alatt bizonyosságot formál, s a historikusnak szegezi a kérdést: mondja meg, hol tévesztett utat. Úgy formuláz, hogy Szekfű „eddig még nem mondta meg”, „hogy hol tévesztett ő utat”. Továbbfűzött, messze nem jogos szavaival már támad. „A magyar értelmiség csak azt láthatta, hogy az ellenforradalom egyik fő ideológusa, a bethleni korszak hivatalos történésze, új utakat keres, de arról, hogy ez az útkeresés az 1919-es ellenforradalom és a bethleni korszak elítélését jelenti-e, tőle magától még nem hangzott el vallomás. *Szekfüre is áll, ami a magyar értelmiség nagy részére* – mondja, s megint bírálunk kell –, *hogy amikor kiábrándult az ellenforradalomból, nem ment túl rajta.*”

Leginkább Révainak kellett tudnia, hogy irreális Szekfű Gyulán számon kérnie az ellenforradalom meghaladását. Hiszen a historiában számos ízben azok tudtak/tudnak igazából érdemben, s ráadásul nagyobb károkozás nélkül változtatni elavult, avíttá lett dolgokon, akik a hatalom védte bensőségben cselekedtek/cselekszenek. A történész-ideológus, messze nem unikálisan, a *rendszeren belül* akarta a csődöt mondott keresztény középosztályt a parasztsággal leváltani. Közhelyes szavakkal ez az út a reformátorok útja. Velük szemben vannak a forradalmárok. 1918/19 bukott forradalmi után Magyarországon nem volt erő a rendszer forradalmi úton történő megkérdőjelezésére. Ha nincs a háborús vereség, Horthy Miklós ágyban, párnák között hal meg majd egyszer a Várban. A háborús vereség fordította meg a sorsot. Révai tehát bölcsen tette, hogy Szekfűtől a *mea culpa*-t nem szorgalmazta, ám akkor miért kínozza a tudományos önbírálat merőben értelmetlen követelményével? Hiszen a tudományos önbírálatot a historikus joggal érezhette feleslegesnek. 1934-ben ezt a feladatot – azzal, hogy könyvnyi terjedelemben bővítette ki munkáját – bizonyos értelemben elvégezte. Azt az elgondolást, hogy magán a rendszeren belül

612 A szélesebb összefüggések felidézésére említjük: a demokratikus magyar kormány április 18-19-én ülésezett első ízben a fővárosban.

613 RÁKOSI 1997, I, 139.

legyen egy új középosztály, a rendszer sírba süllyesztésével maga a történelem írta felül. Előadásában pedig – amint azt mindkét munkáspárt lap azonos módon adta vissza, s írásunk elején jeleztük – ezt a lényegét kimondta.⁶¹⁴

Az a Révai József, aki már 1945 elején megmondta Erdei Ferencnek, hogy mit fognak a magyar parasztsággal tenni: tudniillik földjeiből kiforgatják, lekulákozzák, kolhozokba szervezik, az Szekfű Gyulával már ebben a vezércikkében is kíméletlen. „De azt sem hallgathatjuk el, hogy Szekfű Gyula még nem ért annak az útnak a végére, melyen elindult. Előadása után nyugtalanul kérjük, vajon nemcsak azért fordult-e az országvesztők ellen, mert hűtlenül sáfárcodtak a 25 év előtti »eszményekkel« és vajon helyesli-e nemcsak a magyar demokrácia előretörését, hanem a magyar demokrácia *eszményeit* is?»⁶¹⁵ A történelem kegyetlen természete az elmúlt bő 75 esztendő során természetesen nem változott. Nagy-nagy előrelépés, hogy a kín finomodott, és az életet a törvény ismét hatékonyan védi. Ám ennyi idő piciny spácium az ember történetének hosszú folyamán belül. A színpad és annak kelléktára lett merőben más, az vonja ködbe Révai József *nyugtalan*ságának okát. Nos, 1945-ben az első pillanattól az volt a nagy kérdés e honban (is), hogy a demokráciának a szovjet vagy a nyugati típusú válfaja honosodik meg? És ezzel együtt: marad-e a kapitalista berendezkedés vagy sem?

Mit lehetett közben hallani, miről lehetett olvasni? Azt és arról, hogy demokráciát kell teremteni, nemzet és demokrácia ugyanaz. Rákosi Mátyás igazán nem a demokrácia rendíthetetlen bajnokaként rögzült a történeti köztudatban. Mégis ha könyvtárakban, antikváriumokban Rákosi munkáit lapozgatjuk, láthatjuk, hogy azoknak már címükben is inkább túlteng a *demokrácia*-kifejezés, mint háttérbe szorul. Rákosi nevéhez nemhogy a diktatúra, hanem a terrorrendszer kifejezés is tapad, joggal. De abban, hogy így lett, rajta és hatalmán kívül nagyon sok minden közrejátszott.

*

Az 1945-ös Új Szellemi Front központi eseményére június 2-án került sor, amikor „az elmúlt korszak legjobb emberei”, jogászok, matematikusok, orvosprofesszorok, zenészek, írók „hosszú asztaloknál, tea vagy feketekávé mellett” Rákosival, Révaival a meghívók által feltett három kérdéstről (hogyan lehetne gyorsabban bevonni az ország újjáépítésébe az értelmiséget, hogyan lehetne a nyomorán enyhíteni, milyen kifogásaik vannak az MKP-vel szemben) beszélgettek. A később történtek fényében nem volt dicsőség erre emlékezni, ezért a teljes névsort nem ismerjük. Ám az 1935-ös találkozón is jelen volt Illyés Gyula naplójában néhány vezetéknevet feljegyzett. Ezért Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Szladits Károly, Füst Milán, Domanovszky Sándor, Rusznyák István, Kosáry Domokos jelenlétét bizonyosra vehetjük.⁶¹⁶

Néhány nappal későbbi *Értelmiség és demokrácia* című vezércikkében Révai csak egészen röviden szólt az eseményről: „25-30 java író, művész, tudós” a minap Rákosinál teázott. Írását annak a „makacsul és csökönyösen” állított téves nézetnek a kipellengérezésével kezdte, mely szerint „a régi értelmiséggel nem lehet kezdeni semmit, mert túlnyomó többsége reakciós és annyira össze volt nőve a letűnt rendszerrel, hogy nem akar és nem is tud átállni a demokrácia oldalára”. Ezzel szemben azt a sokszor hangoztatott kommunista álláspontot ismételte meg, mely szerint a középosztályt és az értelmiséget „nem lehet egyszerűen azonosítani”, „az értelmiségre a magyar demokráciának szüksége van, mert az ország újjáépítését a magyar értelmiség tevékeny részvétele nélkül elképzelni sem lehet”. Az ország újjáépítésével nem lehet megvárni az új értelmiség megszületését. „Magyarország újjáépítése a régi értelmiség zömének megnyerését követeli meg. Ezért nyújtja oda pártunk kezét a régi értelmiség legjobbainak, ezért követ el mindent, hogy

614 Tehát más szavakkal ugyanazt mondjuk, mint Standeisky Éva az 610. l.-ben jelzett helyen.

615 A cikket az 1945 nyarán az *Új Szellemi Front* címmel kiadott füzetben – erről alább részletesen írunk – ismét megjelentették. Ott az idézet helye 12.

616 ILLYÉS 1986, 365. – Június 2-a akkor szombatra esett, Révai alább elemzett 6-i vezércikke szerdai. A naplóban olvasható Kozáry név bizonyos, hogy Kosáry Domokost jelenti.

a régi értelmiség megbékéljen a demokráciával és felsorakozzék az ország építőerői közt.” E kommunista erőfeszítések eredményeként említette a Magyar Szakszervezeti Tanácsnak a Pázmány Péter Tudományegyetemmel együtt rendezett azon tudományos előadássorozatot, amelyen – mások mellett – Trócsányi Zoltán, Moór Gyula, Szekfű Gyula, Navratil Ákos is előadott. Ez azt mutatja, hogy a „régii intelligencia” „legjobbjai”, akiknek egy-két esztendeje „nyilván nem jutott volna eszükbe előadássorozatot tartani a vasas otthonban” „kezdik megérteni az idők szavát”. „Becsületükre válik, hogy most eszükbe jutott és élnek a demokrácia nyújtotta alkalommal.” Rákossal történt teázásuk – Révai is így írta – ebbe a fordulatba illeszkedett.

*

1935-ben Zilahy Lajos, 1945-ben Darvas József hirdette meg az Új Szellemi Frontot.⁶¹⁷ Mindketten csak hopmesterek voltak. A főszereplő mindkét esetben egyik oldalról a politikai, másik oldalról a szellemi hatalom volt. A politikai hatalom közeledési készségét 1935-ben Kozma Miklós előkészítő munkája, 1945-ben pedig Révai Józsefnek a részletesen elemzett április 19-i, Szekfű előadását a nagypolitikába emelő vezércikke alapozta meg. 1935-ben a Frontba hívott szellemi hatalmat kizárólag a népi írók reprezentálták, 1945-ben ellenben mellettük ott volt Szekfű Gyula, s a mögöttes (avagy csupán mögé képzelt) tábor. 1935-ben Gömbös Gyulának esze ágába se jutott a frontba Szekfű Gyulát is bevonni. Abban sem vagyunk bizonyosak, hogy egyáltalán eljutott-e hozzá a *Három nemzedék* előző évi megjelentetésének híre.⁶¹⁸ 1945-ben ellenben a politikának a szellemi oldalról Szekfű Gyulára is szüksége volt. Hiszen társadalmi támogatottságának gyors növekedését a megszálló hadsereg messze nem egyértelműen erősítette. Szekfű pedig azzal a természetességgel állt az új Magyarország mellé, ami messze felette volt a szokásos átállásoknak, bő évtizedes előélete minden ilyesmi fölé emelte. Ráadásul itt volt a népi írókkal való mély ellentéte. Annak kiaknázása nagyszerű manipulációs teret nyitott a kommunisták számára. Bár pártjuk nevet váltott, ám nemzeti kötődésük egyik pillanatról a másikra messze nem került fedésbe a népi írók nemzeti elkötelezettségével. Például aki csak kicsit is megismeri azt a vádözönt, amit Kádár János börtönében a megkínzott Rajk Lászlóra öntött, nemzeti hovatartozása okán mondott, annak vélhetőleg felesleges tovább érvelnünk. Egyszóval az egyébként kifogástalan nemzeti kötődésű Szekfűvel hatékonyan lehetett a népi írók „nacionalizmusának” hatását mérsékelni.

Bár az elmúlt 88 esztendő során az Áfonya utcai összejövetelet⁶¹⁹ a népi írókat nagy kedvvel lejártni akarók szeretik szent borzadállyal emlegetni, annak a súlya az 1945-ös repríznél jóval szerényebb. Németh László már a teázás másnapján lemondott a Rádióban betöltött állásáról, Gömbös Gyula pedig azt mondta belügyminiszterének, Kozma Miklósnak, hogy *ezekkel semmit nem lehet kezdeni*.⁶²⁰ A fronttal való kísérletezés ugyan folytatódott, 1943-ban Lillafürden a nevezetes találkozó is ilyen szellemi front akart lenni, ellenben Gömbös már 1936. október elején sírba hanyatlott, s maga a rendszer sem bírta tovább egy évtizednél. Az 1945. június eleji teázás után ellenben újabb hasonló összejövetelekre került sor.⁶²¹ Aztán nagyon lényeges különbség, hogy a szocialista korszak jóval tovább tartott. És bár ehhez a Szovjetunió adta a döntő erőt, a rendszer

617 Egyik sincs feldolgozva. Az 1935-ösről Lackó Miklós írt *Az Új Szellemi Front történetéhez* címmel 1972-ben magvas tanulmányt. In: LACKÓ 1975, 52–170. Két évtizeddel később ismét publikálta: LACKÓ 1996, 99–164. Bár az 1945-ös Frontról Standeisky Éva 2005-ös írása magvas tanulmány, a szakma e front történetét nemigen tartja számon, s az is tény, hogy Rákosi Mátyás, tehát az egyik főszereplő egy sort sem szán rá meglehetősen terjedelmes memoárjában.

618 Gömbös közismerten nem volt szorgos könyvolvasó. Attól tartott, hogy sok könyv olvasása eltompítja az ember tisztánlátását. Ő pedig nagyon tisztán akart látni.

619 Zilahy Lajosnak a rózsadombi Áfonya utcai, 1942-ben majd lebombázott villájában történt a kormányfő találkozója a népi írók maroknyi csoportjával.

620 LACKÓ 1975, 130.

621 Ezt Szekfű Gyula említi meg *Az értelmiség átállása a felszabadulás idején* címmel 1955-ben írt, akkor folyóiratban és gyűjteményes kötetben is publikált tömör tanulmányában. Legutóbbi megjelenési helye: SZEKFI 2002. Az idézet helye: 226–227.

szellemi támaszában nem kevés volt a zsoldos elem, ám több alkalommal előfordult a rendszer történetében, hogy a szellem emberei nem zsoldért, hanem a szocializmus céljának közössége jegyében a nép, az ország, a nemzet érdekében vállalták az együttműködést. Gondoljunk Németh László, Illyés Gyula életére, az MTA egész tevékenységére vagy akár arra a tényre, hogy bukása pillanatában is olyan személy állt az állam élén, mint Straub F. Brunó.

*

Már a két alaphelyzet is merőben különböző volt. 1935-ben a hatalmat az országban semmiféle külső erő nem korlátozza, az államfő személye másfél évtizedes országlása nyomán a szimbolikus térbe emelkedik. 1945-ben a háborút vesztett, idegen hadsereg megszállta országnak ellenben államfője sincs. Képviselői 1945 januárjában Moszkvában, az ott aláírt fegyverszüneti megállapodásban tudomásul vették, hogy a békekötéséig az ország nem független, a szuverenitást az addig működő Szövetséges Ellenőrző Bizottság gyakorolja. Az országlás elkerülhetetlen feladataira fűg-falevélként 1945. január 26-tól Nemzeti Főtanács elnevezéssel háromfős testületet hoztak létre, mely 1946. február 1-ig (ekkor lesz hazánk köztársaság, élén elnökkel) működött. 1935-ben a kormányfő ugyan a szokásosnál is galádabb eszközökkel nyerte meg a képviselőházi választásokat, ám kivívott nagy fölénye még magabiztosabbá tette. 1945-ben a kormányfői székben ideiglenes jelleggel az a Dálnoki Miklós Béla ül, aki a bukott rendszernek korábban az egyik főtisztje volt. A két front azonos neve egyértelműen a partnerek szándékainak rokonságára utal, miközben közjük természetesen a bekövetkezett hatalmi és társadalmi fordulat mély árkat húzott. Ugyanakkor mindkettő az együttműködésről szólt. A hatalom mindkét esetben nagy ívben kerülté másik eszközét. Az elnyomást.

Előbb és utóbb is a szellem embere jelentkezett a hatalomnál. 1945-ben a hatalom egyszerre volt előnyösebb, s ugyanakkor előnytelenebb helyzetben az előzőhöz képest. Előnyösebb, hiszen nem terhelte a háború elvesztésének morális terhe. Ám annál inkább viselnie kellett annak minden konkrét következményét. Tehát egyrészt a megszállást annak minden koloncával, másrészt pedig – bár semmi köze nem volt a kialakult helyzethez, mégis – ránehezedett a trianoninál még szűkebb határok közötti berendezkedés ódiuma.⁶²² A demokratikus többpártrendszer egyszerre jelentett az új hatalom számára hatalmas felhajtóerőt, s egyben – éppen jellegéből adódóan – rengeteg bizonytalanságot is. Olyan bizonytalanságot, amely rengeteg manipulációnak nyitott teret. Ebben a térben a pártok egymásnak adáz küzdőfelei voltak. Még az is nyitott kérdés volt – jeleztük –, hogy milyen demokrácia rendezkedhet be az országban. Az 1944. március 19-i német megszállás előtt az országban parlamentarizmus működött, igaz: korlátok között. Ezért a jövő felé való nyitottságot bizonyos mértékig a múlt szelleme is befolyásolta. Mert a múltat – bár csak igaza lenne a dalnak, de sajna, nincs – soha nem lehet végképp eltörölni. Főleg nem azzal a mozdulattal, ahogyan szivaccsal tisztára töröljük a táblát...

*

1945. július 12-én sérült házfalak és átlyuggatott háztetők között, a mai Blaha Lujza téren, az akkor még ott állt Nemzeti Színház körül felállított sátrakban megnyílt az első szabad könyvnapoknak nevezett háromnapos esemény. Ünnepi beszédet a kommunista miniszterelnökségi államtitkár, Kállai Gyula mondott. A hangsúly arra helyeződött, hogy az első szabad könyvnap rendezvényről van szó, amelyen immár a dolgozók is jelen vannak és vásárolnak. Ám a rendezvény nem volt előzmény nélküli: 1928-tól évente rendezték meg hazánkban a könyv ünnepét. Az ünnepi tömegben ott volt a *Magyar jövőért* című könyvét dedikáló Rákosi Máttyás, Szakasits Árpád és Kovács Imre is. Olvasóinak a *Szabad Nép* azt írta, hogy Rákosi elvtárs az MKP *vezére*, Szakasits

622 A három falu nevét szokás ilyenkor felsorolni, ám a veszteséget az érzi át jobban, aki azokon keresztülmenve felméri a falukkal elcsatolt külső terület nagyságát is.

elvtárs az MSZDP *vezére*, Kovács Imre pedig a Nemzeti Parasztpárt *vezetője*. Az eseményre 56 könyvet dobtak piacra, köztük a Szikra, az MKP kiadója 9 munkával szerepelt. Ezek egyike volt Darvas József *Város az ingoványon* című szociográfiája, valamint az *Új Szellemi Front* című puha-fedeles, 48 oldalas füzet. Külleme a sanyarú helyzetet tükrözi, ugyanakkor a papírhány ellenére bizonyosan magas példányszámban jelent meg. Hiszen ma is könnyen megvásárolható. Az elő- és utószó nélküli broszúrában kilenc cikk olvasható. Négy írás először jelent meg benne, öt az előző hetek fronttal kapcsolatos vitáiból válogatás, csakis az igent részletező szemle. Négy kommunista, három parasztpárti és két pártonkívüli szerzőt látunk. Az első csoportba tartozott a kötetet nyitó Kállai Gyula és az azt záró Horváth Márton, áprilisi írásával Révai József, valamint *Nincs tódulás* című lehangolt cikkével Gábor Andor. A Parasztpártot Illyés Gyula és Erdei Ferenc mellett a front lobogóját kibontó Darvas József reprezentálta. Szekfű Gyula és Zilahy Lajos volt pártonkívüli.

Cikküket mindketten e kiadvány számára írták. Tehát egyikük sem vett részt abban a május-június folyamán zajlott vitában, hogy kell-e Új Szellemi Front vagy sem. Egyiküknek sem volt kétsége, hogy kell. És egyiküknek sem volt kételye, hogy ennek a frontnak a kommunisták lesznek a vezetői. Realisták voltak. Tudták, hogy e térséget a győztes hatalmak közül a Szovjetunió majorizálja. Azok után, amit az előző Magyarország tett a második világháborúban, különösen fontos, hogy az új Magyarország megnyerő arcot mutasson Moszkva felé. Májusi pártértekezletén az MKP leszámolt azokkal az elvtársaival, akik azt gondolták, hogy ott kell és ott lehet folytatni, ahol 1919. július végén Kun Béla és elvtársai abbahagyták. Ez jó jel volt mindkettőjüknek.

Szép és terjedelmes írásában Zilahy Lajos az irodalom és a demokrácia kapcsolatát taglalta. Miközben tudta – e kötet szerkezete is aláhúzta –, hogy olyan demokrácia formálódik hazájában, melyben a kommunistáknak lesz döntő szavuk. A jelek szerint nem tartotta elképzelhetetlennek, hogy a kettő összeférjen. Miért ne vélhette volna így, amikor az 1935-ös történet kapcsán ekként formulázott: „ha büntudat nélkül is, de marcangoló önváddal állunk valamennyien a magyar Marianne ítélszéke előtt, de lélekben mégsem összetörten, mert akkori harcaink legalább szándékaikban mégsem voltak egészen dicstelenek”. E meglehetősen nehezen felfejthető gondolatmenet egésze alábbi értelmezésének helyessége nem vitathatatlan, ám a „magyar Marianne ítélszéke előtt” kitétel értelme aligha. Ezzel a fordulattal Zilahy nem csupán azt írja alá kristálytisztán, hogy akkor (vagyis 1945-ben) hazájában forradalom zajlott, hanem azt is, hogy abban a kommunisták szava a döntő. Mint ahogy a francia história Marianne alakját megteremtő időszakában is a kommunistákkal joggal párhuzamban állítható jakobinusok mondták meg, hogy merre van az előre. Ha valaki elfogadja a magyar Marianne ítélszékének a jogosságát, akkor a Gömbös Gyulával való együttműködési kísérletben betöltött fontos szerepe miatt aligha tehette meg, hogy ne érezzen marcangoló önvádat. De mit tehet az író, ha népe sanyarú sorsán javítani akar? Ha nem forradalmár, s nincsen forradalmi helyzet – 1935-ben egyikről sem volt szó –, akkor természetesen együttműködést keres az országot irányító hatalommal. Ám a lankasztó következmények ismeretében, s olyan országban, ahová Rákosi Mátyásék a felszabadító/megszálló seregek fedezékében érkeztek haza, a bekövetkezett összetörtséggel szemben csakis a szándék másságát állíthatta. És mivel a forradalmi ítélszék jogosságát elismerte, ezért a szándék nemességével sem érvel. Helyette csupán azt mondja, hogy e törekvések „mégsem voltak egészen dicstelenek”. Innen nézve pedig teljesen logikusan fogadja el a kommunisták vezette Új Szellemi Frontot.

*

Nem csupán nagyobb súlya, hanem a kiépülő kommunista diktatúrával haláláig együttműködést vállaló életútja okán is, Szekfű Gyula írását hosszabban kell taglalnunk. *Új Front – régi út* címet adta írásának. A nem kimondottan jó hangulatú *régi út* fordulat minden bizonnyal a népi íróknak a historikust deprimáló, fronton belüli politikai súlya miatt került a címbe. Olvasóinak azt üzenté, szíve szerint félreállna, nem venne részt semmiben. Ám nem teheti, mert az Úr tette sarkallja. (Egy árva hang nincs itt erről, mindezt e sorok írója, szerény utódja Szekfű életútjából deriválja.) Mivel Darvas Józsefnek a frontot 1945. május 13-án meghirdető, e füzetben újraközölt,

Székfűről „sokat beszélő” cikke „folyvást” a székfűi értelmiségi tábor „kicsiny” voltát sulykolta, ezért a historikus ráduplázással igyekezett Darvas állítását hitelteleníteni. „Nekem – vallja – soha nem volt csoportom, s nem is hittem abban, hogy valaha is valamely csoportnak vezetője lehetek.” Ezután rögvést rátér élete nagy fájdalmára: „Engem valamikor úgy meghurcoltak, mint egyetlen könyvért még senkit sem valamely nemzeti társadalomban s ebből az a »hasznom« támadt, hogy amit utóbb mondtam vagy írtam, szélesebb körökben vették tudomásul, semmint ez Magyarországon egy tudományos írónak kijárt volna.” Való igaz, hogy az 1913-ban publikált *A száműzött Rákóczi* című munkája országos botrányt keltett, a tudományos életben is bőven lettek üldözői, s akik védték, azok többnyire felemásan vagy legalábbis nem a támadásokat hatékonyan elerőtlenítve tették. Az is tény, hogy a botrány országos nevet hozott számára. Való igaz, hogy munkájával Székfű nagy szolgálatot tett a romantikus történetírás valótlanságainak cáfolása terén. A kérdéshez ellenben hozzátartozik, hogy Jászi Oszkár polgári radikális tábora erőteljesen kiállt mellette, ám abban Székfű a halál csókját látta, következésképp nem kért belőle. Aztán az is tény, hogy labanc felfogásából következően Székfű a másik véglet felé került, s jól kiérezhető áthallással a kossuthi emigráció felett is pálcát tört. Nem beszélve arról, hogy mindenfajta emigrációt (megalapozatlanul) meddőnek mondó felfogása majd jól kamatozott azoknak, akik az 1919 utáni emigráció ellenlábasai voltak. Ám 1920-ban a *Három nemzedék* – amely azután 1943-ig hét kiadást ért meg – az egész ellenforradalmi rendszer eszmei épületének lett egyik fontos pillére, s innen nézve teljesen lényegtelen, hogy volt-e Székfűnek csoportja vagy sem.

Darvas József nem alaptalanul, de mégis méltánytalanul Székfűt is megterhelte a második világháború alatti függetlenségi tábor kicsiny volta miatt felelősséggel. Konkrétan azt róta fel neki, hogy nyilas- és németellenessége „inkább csak »konszolidációs«” alapú volt, a kicsiny tábor pedig „új Széchenyire vagy Deák Ferencre” áhítozott.⁶²³ Erre Székfű azt felelte, nem hagyott kétséget az iránt, hogy e „beteg országban Széchenyire vagy Deákra hiába várnánk”. A konszolidáció óhajtasának vádját ellenben vállalta. Mert „a konszolidációnak csak az szokott ellensége lenni, aki a zavarosban akar halászni”. Az új helyzetben is azt vallja, hogy a revolúciónál jobb az evolúció. Ám az evolúció nem sikerült, „minélfogva kikerülhetetlenül be kellett következnie a mai forradalmi helyzetnek”. 1918/1919 forradalmairól most sem hajlandó egyetlen jó szót sem mondani. *A Három nemzedék* kemény liberalizmusellenességét stilizálja olyanná, amely „hatásával tényleg hozzájárult a világháború előtti cinikusan áldemokrata »úri« világ alapjainak megrendítéséhez”. Saját 1934-es fordulatának okát pedig abban jelöli meg, hogy „utóbb észre kellett vennie [...], Széchenyi példája és a morális követelések nemzeti életünkben csak frázisként szerepelnek.” Így vonta le „ennek is tanulságait” „s a »neobarokk« korról”. Vagyis az egyetlen „s” jellel – vagyis „és” szóval – tesz különbséget a másfél évtizedes ellenforradalmi rendszer gyatraságai és a között, hogy nem teljesült Széchenyi példája, a morális követelések figyelmen kívül maradtak.⁶²⁴

Karakánság volt Székfű részéről, hogy kiállt Bethlen István mellett, bár ezzel természetesen a *Magyar Szemle* körüli saját szerepét is menti. Olyannak ismerte meg Bethlent – írja –, „aki képes evolúción átmenni”. Hite szerint „ha nem rohanja le őt Gömbös képében a durva hitlerizmus, a revolúcióra talán nem lett volna szükség. A *Magyar Szemle* ezt a távolabbi, haladottabb Bethlen Istvánt akarta követni, s nézetem szerint ő ritka belátást, toleranciát és szerves nemzeti gondolkodást tanúsított, amikor ezt nekem lehetővé tette.” A baj nem Bethlennel, hanem a nemzettel és az ősgonosz Gömbössel volt. Mert idővel kiderült, hogy „a nacionalista reformokat, melyeknek részleteit a *Magyar Szemle* vázolta, megrajzolni, az államhatalom és a közvélemény tényleges birtokosai nem akarják, a nemzet sokkal betegebb volt, semhogy ily gyógyszerekkel lábra állhatott volna”. Mielőtt bemutatnánk, hogy miként fog Székfű Gömbös Gyula ismételt – természetesen messze nem alaptalan, de mégis ugyancsak eltúlzott – lejáratásába, elmondjuk, hogy Székfű bár teljes joggal illesztette a *lírai történelemszemlélet*-minősítést Németh Lászlóra, az bizony – sok-

623 ÚJ SZELLEMI FRONT 1945, 15.

624 Uo. 40.

sok realizmusa közepette – legalább három okból reá is illett. 1. Szekfű nemzetfelfogása mit sem akar tudni a nemzet háromosztatú képződmény (vagyis fenn az egymást gyilkoló „nemzetiek” és „nemzetietlenek”, lenn pedig a nemzet fenntartását munkájával döntő mértékben megalapozó nép) voltáról. Amikor ő újból és újból beteg nemzetről beszél, akkor állítása igazából „csak” a hagyományos uralkodó elitre, az ellenforradalmi Magyarország társadalmi bázisára illett. 2. Bethlen István nem egy magányos, nemes törekvései keresztülvitelében megakadályozott hős volt, hanem az az államférfiú, aki ennek az osztálynak a bázisán (és természetesen az alatta keményen dolgozó nép munkájával) tudott a trianoni romokból országot és társadalmat teremteni. Ám olyan országot teremtett, amely nem csekély mértékben a döntően feudális eredetű nagybirtok túlnyomó hányadának megóvásán nyugodott. Mert egész életében nem tudta – miért is tudta volna – feledni azt az 1918. november eleji éjszakát, amikor saját cselédei akarták őt felkoncolni. A tömegek „nyers uralmáról” szóló eszmefuttatásait nem íróasztala, nem is a kandalló melletti borozásai mellett ötlötte ki. Az bizony családja és benne saját maga lúdbőröztető élményéből deriválódott. 3. Roppant lehangoló egy nagy historikussal szemben elmondani, hogy az általa megfestett tablóból kínzóan hiányzik a külvilág. Abban, hogy még ma is itt tartunk, abban bizony Szekfű tanár úr felelőssége is kimutatható. Mert ő sem tudta elképzelni hazája jövőjét birodalmi alakzat nélkül. Miközben egy új Hungáriában – vagyis hogy a volt nemzetiségek visszavágyának – aligha hitt. A hitlerajt alapvetően nem Gömbös Gyula importálja magyar talajra. Jelentős szerepéről természetesen hiba lenne megfeledkezni. A nemzetközi korszellem, 1918/1919 forradalmi minden értékének az eltagadása, valamint a trianoni ketreche való *végleges* beilleszkedésünk követelményének még a legfelső körök számára is való felfoghatatlansága nagyon sokakat taszított ebbe az irányba. Való igaz, hogy az 1938–1941 közötti – döntően Németország erejéből, akarataiból, támogatásával megvalósított – területi változtatásokhoz az 1932–1936 közötti miniszterelnöknek több köze volt, mint az 1921–1931 közöttinek. Ám az a koncepció, hogy Magyarországnak a majdani német–olasz együttműködés révén kell megszabadulnia a Trianonban rá szabott világtól, az az első időszak terméke.

„Elkövetkezett Gömbös uralma – olvassuk tehát –, s azzal a lejtő, melynek végén történetünk legnagyobb katasztrófája várt reánk.”⁶²⁵ Ezen a lejtőn ellenben 1938. augusztus végén, Kielben sikerült megállni. Ez faktum. És minden további – immáron más természetű lépés – szintén faktum. Az is faktum, hogy ezekre a lépésekre hazánkat történelmi útja, trianoni végzete, geopolitikai adottságai, a korabeli nemzetközi politika eseményei erősen készítették. Ám mindezt lineárisan egy halott (vagyis Gömbös Gyula) uralmához kötni, miközben nem csupán a korábbi kormányfő élt itt, hanem rendszere is – a gömbösi torzításokkal – túlélte az elhunytat, az bizony meglehetősen történetietlen beállítás. Darvas Józsefnek joggal-jogtalanul veti szemére Szekfű, hogy a népiesek *zárt* csoportot alkottak volna. Hiszen nem egészen volt így. De mégis történeti tény, hogy minden politikai szembekerülésük sem akadályozta őket egymás védésében. Amint ezt – például – Illyés Gyula is azonnal megtette, amikor az 1945-ben proskribált, majd letartóztatott Szabó Lőrincet kellett kiszabadítani. Amikor ellenben a historikus azt állítja, hogy a népiesek tábora „inkább a jobboldali mozgalomnak nyújtott kísérőzenét”, mint a baloldalnak, akkor nagy ívben elkerült a tárgyilagosság követelményétől. Mert e jobbratulódás az egész korabeli magyar társadalom ilyen irányú mozgása keretében történt, s körükben az országosnál bizonyosan több volt az ellenmozgás. Szekfűnek igaza volt abban, hogy népiek rostáján megengedhetetlenül hullott ki a magyar múlt és kultúra sok értéke. Ám szintén nem a történész tolla vezeti, amikor bizonyásképp csak az akkor nem könnyű helyzetben lévő Féja Gézá és Németh Lászlót említi. Darvas József neve – mondjuk – csak azért nem bökte ki a szemét, mert tudta, hogy e vonatkozásban nem szabad reá néznie. Nem alaptalanul említette fel Szekfű az 1943-as lillafüredi találkozó kapcsán a népiek részvételét, ám azt sem a történészi mérlegelés, hanem kiérezhetően az ellenfélnek ártani akarás szándékával tette. Még lentebbre ereszkedett a *Gömbössel poharaztak*-kitétel leírásánál, s akkor, amikor Féja és Németh megérdemelt támogatottságát Karády Katalin *híveinek egyesületeivel* rokonítja.

Illyés Gyula egyetlenként mindkét frontban ott volt. Volt tehát oka, hogy írását az elsőben való részvételének megindokolásával kezdje. Négy év Párizs után – vallja – nem ismert hazájára. Áruló lett volna, ha csak író akar lenni. Tettében ez mozgatta. És a többieket is. Van abban igazság, amit Illyés állít. Szerinte a Zilahy kezdeményezte front „sose alakult meg, sose indult el, mindössze a toborzás próbájáig jutott. Az emberek épp csak találkoztak, épp csak jelet adtak egymásnak. Aztán ment ki-ki – magányosan vagy egy-két társával – a maga útján, fölfelé vagy lefelé, a semmi vagy az új tábor-ütés felé, vagy a kalandba. Külön-külön végezték el, vagy rontották el a dolgot.”⁶²⁶ Ezek a maguk útjai ellenben – kritikusan mondjuk – fontos emberek saját útjai voltak, s a politika megszédte rajtuk a maga hasznát. Ezért jogos a szakmai igény, hogy egyszer az egész történet egybefüggő feldolgozást nyerjen. Amelyben helye lesz – mondjuk – Féja Géza, Németh László, Szabó Lőrinc 1945-ös esztendejének is. Amikor számukra a felszabadulásba beleszövődött az új hatalom számonkérő tekintete is.

Illyés Gyula világosan látja: itt most másként megy. Akit a hatalom meginvitál, az az asztalához ül. Következőleg ez a Front a korábbi nyolcfősnél sokkal szélesebb lesz. A probléma már a kiválasztással kezdődik: „rengeteg közbeszólásra számíthatunk”.⁶²⁷ Tehát azért kell harcolnia, hogy a népiek mind ott lehessenek. Ez így természetesen kimondhatatlan volt. Ezért általában hangsúlyozta, hogy a csatlakozásnak döntően ne a múlt vizsgálata legyen a feltétele. „Nem kívánom, hogy ne beszéljünk arról, hogy ki mikor mekkorát tévedett, de ne ezen legyen a hangsúly. [...] A dolog könnyebb vége helyett, hogy egymást vádoljuk, fogjuk meg a nehezebb véget, hogy az, akin a karcolás ellenére is rajta van az érték és a tisztesség próbája, az hol tud azonnal használni. Aki ezt hittel és emberséggel vállalja, azt úgylis először a saját felismerése állítja ítélet elé. Esztendőig középpontból nézhettem – utal fontos lapszerkesztő pozícióira – a különböző szellemi táborok hadakozását s azt a rengeteg félreértést és félremagyarázást, amely a hadakozások nagy részének oka volt. Egy újabb szellemi hadba állás első célja csak az lehet, hogy a hiedelmek helyett a valóságra irányítsa a figyelmet. A valóság pedig: egy romok alá temetődött nép, amelynek még hangja sincs.”⁶²⁸

A költő emelkedett szavait a történéshöz természetesen folytatnia kell. A népnek ma sincs hangja. Ma nem a romok, hanem a megélhetés gondoljai, alacsony kultúrája, s a – rendszereken át mába tartó – politikai szerkezet tartja némán. Amelyben nem történt meg – és ki tudja, meddig még? – az állam és a politikai hatalom társadalmasítása. 1945 valóságának ezért igazából a *ki kit győz le* kérdése volt a tétje. Amelyből következően ennek az Új Szellemi Frontnak sem lehetett meg a Költő által vágyott, elképzelt szerepe. Következőleg oly’ hamar elenyészett, a kiépülő kommunista diktatúra oly’ hamar torkollott terrorállamba, hogy nem dicsőség, hanem mennél vastagabb felejtés tárgya lett a Rákosi Mátyás asztalánál történt kávézás/teázás. Következőleg azon is van mit kutatni, hogy miként festett a harmincfős névsor...

Erdei Ferenc a kormány belügyminisztereként a Frontban fizikai valóságában egyesítette a politikai és szellemi hatalmat. Nem csupán tudós volta, hanem hatalmi pozíciója is magyarázza, hogy a bukott rendszer értelmiségéről oly élesen formuláz: „A magyar értelmiségi középosztály minden más rétegnél jobban belenyomorodott a két háború közötti korszak reakciós politikájába és a régebbi történelmi fejlődés szerencsétlenségei is legmélyebben az értelmiségnek a társadalmi és politikai alakulását torzította el. Ezért van az, hogy ma olyan nehezen leli meg a demokratikus fejlődés útját, és ha egy-egy példamutató elindulás történik is, a többség nem tud utána menni. S annak is itt a magyarázata, hogy minden ilyen kezdeményezést nehezen leküzdhető bizalmat-

626 Uo. 27.

627 Uo. 28.

628 Uo. 31.

lanság kísér mind a munkásság, mind a parasztság részéről.”⁶²⁹ Mint ahogy a munkásságnak és a parasztságnak az értelmiséggel szembeni ezen bizalmatlansága nem a valóság, inkább ideológiai konstrukció szülötte, hasonlóképpen ilyen az értelmiségi középosztály Erdei Ferenc adta rajza is. Szerinte annak a jobb, fejlődőképes része Szekfű mögé sorakozva „a bethleni ellenforradalom alapján fordult szembe a fasiszta ellenforradalommal”, „a tömegesebb és fejlődőképebb” része pedig „a szabódezsői radikalizmus” mögött „nem tudta lelkiismeretfurdalás nélkül viselni a bethleni konszolidációt és nem tudott szövetségese lenni a kapitalizmus polgárságának”. Következése is a konstrukciók világa. Az utóbbiaknak nehezebb a megtérés. „Itt nem antifasisztából kell demokratává válni, hanem a faszizmussal érintkező népi-faji radikalizmusból kell átlendülni a népi demokráciába. [...] itt mélysegebb ellentéteknek a feloldásáról van szó, nagyobb meg-
rázkództatás és súlyosabb önkritika az átalakulás útja.”⁶³⁰

Mivel jól tudjuk, hogy mit is jelentett a valóságban az, amikor Rákosi Mátyás országa a népi demokráciába lendült át, ezért nem Erdei Ferenc gondolatmenete volt az igazi tragédia. Mivel Erdei Ferenc tudományos életművének ma is van relevanciája, ezért az ellentmondást fel kell oldani. Vélhetőleg egyszerűen arról van szó, hogy a politikus elnyomta a társadalomkutató szakembert. Nem egyedi történet.

*

Gábor Andor anno Szekfű Gyula barátja volt. A historikus a Bécsben élő emigráns kommunistával is levelezett. Most a Front megszólítottjaként a későbbi humorista – mint előljáróban már jeleztük – lehangoltan írt. Mert annak ellenére nem tapasztalta a Frontba jelentkezők tódulását, hogy „senki sem panaszkodhat [...], hogy nincs megbocsátás, azokon kívül, akik igazán megbocsáthatatlan aljasságok részesei voltak”. Számára az a gond, hogy nem tudja megállapítani: „néhány kiváló vezető emberén kívül az értelmiség megindult-e az új szellemi front felé, megkezdte-e a demokráciához való csatlakozását, amelyre innen-onnan már fél esztendeje volt, holott megelőző csatlakozásokhoz sokkal kevesebb idő is elég volt neki.” Tehát értsük egymást: számára a Front azért hirdettetett, hogy megtörténjék az értelmiségnek a demokráciához való csatlakozása. Miközben mélysegesen disztintívál. Nem a „tódulás tódulói”-ról beszél. Akik „szemmel láthatólag abban a hitben vannak, hogy semmi új nincs a nap alatt, Új Szellemi Front nincs, hanem ennek az országnak a története mindig ugyanaz: ugyanaz fehérben, ugyanaz zöldben és ugyanaz pirosban (ami együttesen és kellő sorrendben – Kommün–Horthy–Szálasi – a nemzeti szint adja ki, az ő véleményük szerint most megint a pirosnál tartunk, de majd jönnek még a többi színek is).”⁶³¹ A tódulás tódulói ma is megvannak, s természetesen igazuk lett. A piros 1989. október 23-án váltatott le, amikor a Parlament kupolájának csúcsán kialudt a vörös csillag. Tartalmilag ellenben a rendszer már 1962-ben hozzáfogott önmaga felszámolásához. Amikor iskolarendszerében megszüntette a származási kategorizálást.

Hogyan is mondta Illyés Gyula? „Ellensége vagyok minden előnynek vagy hátránynak, amelyben származása részelteti az embert. Mégis megértettem, amikor Szovjet-Oroszország azt kérdezte az iskolapad és az íróasztal felé tolongóktól: mi volt az apád? Paraszt, munkás? – Akkor tessék. A többit megváratta addig, amíg az előbbieket – századok óta várakozók – helyet nem foglaltak. A magyar értelmiség cseréje is folyik. De semmi lényeges csere – semmi lényeges változás nem fog történni, ha adataik bediktálása közben a belépők nem ejtik ki valamelyikét a két szónak, munkás, paraszt. Tulajdonképpen erről kellett volna beszélnünk. Ez még döntőbb, még nehezebb, még sürgősebb. Ettől az új szellemi rétegtől függ az Új Szellemi Front sorsa.”⁶³² Ám a politikai harc törvénye – jeleztük – felülírta e követelményt.

629 Uo. 33.

630 Uo. 34., 36. és 37.

631 Uo. 24.

632 Uo. 32.

HETEDIK KÖNYV:
Történet-, de nem emlékezetpolitika

Nem a házat, a hazát kell építeni

60. A hosszú időtáv sok minden korábban homályba vesztet megmutat. A lakótelepek világát az úgymond „panel-prolik” népesítették be. Igaz. De az is igaz, hogy már a Rákosi-korszakban is épültek modern lakótelepek, a Kádár-korszakban pedig évről évre családok tízezrei költözhetek be úgy alacsony bérű panelekbe, hogy a minőségi élethez szükséges infrastruktúrát – tehát iskolát, óvodát, napközit, játszóteret, sportpályát, gyógyszertárat, orvosi rendelőt, tágas ABC-ket, tömegközlekedést – is megkapták. A mai lakóparkokat bekerítik, őrző-védők csapata ügyel a vagyonbiztonságra, a földszintekre kávézókat, éttermeket, kisboltokat telepítenek, ám a méretek messze alulmúlják a szocialista korszak méreteit. Akik e lakásokat megvásárolhatják, azoknak mélyen a zsebükhöz kell nyúlniuk, és küszködhetnek az infrastruktúra gyér voltának következményeivel is.

Nem szeretnék félreértetni. Eszem ágában sincs megsérteni a derék házépítőket. Nagyszerű és szükséges dolog a nemzeti vagyon ingatlanokban testet öltő részének ésszerű és célszerű folyamatos megújítása. A haza építésétől energiákat elszívó gyakorlattal szembeni magatartás erősítése írásom célja. A magyar társadalom – természetesen mély gyökerzetű – mai súlyos megosztottságát tükröző gyilkos politikai vitákat jelentős mértékben a nemzetközi horizont hiánya jellemzi. Nem új jelenség, a külpolitikai gondolkodás, valamint a nemzeti kohézió hagyományos gyengeségéből táplálkozik. Az előbbi az állami függetlenség sok évszázados hiányában, az utóbbi a Szekfű Gyula, Erdei Ferenc és mások által éleslátóan észrevett, jó ideje néhányak által hevesen vitatott, ám mindennapjainkban mégis lépten-nyomon megtapasztalható kettős/hármas társadalmi struktúrában leli meg a döntő magyarázatát. Tehát abban, hogy a nép és

a nemzet zömmel ma sem fedí egymást. A nép a nemzet alatt pergeti napjait, szenvedí nehéz sorsát. Az 1989-1990-es rendszerváltás utáni első két évtizedben leginkább a tömegesen elszennvedett kilátástalan állástalanságot, amely tetet-lelket sorvasztott, családot bomlasztott. Jó ideje a minimálbéren tengődés zárja le a horizontot, rabolja el gyermekei jövőjét. A nemzet pedig lényegében a kétosztatú középosztállyal azonos. Az egyik a tradicionális, a keresztény nemzeti, a másik pedig a modernítésra, a szupranacionálisra a nemzetinél lényegesen fogékonyabb elem, amely annak idején a magyarországi tőkés gazdaság megteremtésében játszott döntő szerepet, s lett jelentős mértékben annak haszonélvezője. Sok jogos, árnyaló észrevétel lehet ez ellen tenni, ám a lényegét, vagyis a meglétét – vélelmem szerint – nem okos dolog megkérdőjelezni.

Jóllehet divatos dolog azt álltani, hogy a „jobbaldaliság” illetve „baloldaliság” elvesztette az értelmét, valójában a mindennapi élet számtalan ténye cáfolja az efféle vélekedéseket. A zúrzarvar jelentős összetevője a teljesen zagyva, értelmetlen *balliberális* jelző nyakló nélküli használata. Hiszen a liberális, pontosabban a neoliberais, az – tudja, nem tudja: egykutya – a tőke, leginkább a nemzetközi nagytőke szekértolója. Ha nem tudja, akkor „csak” szánalmas, kihasznált balekja. Ha tudja, akkor zsoldosa. Adott esetben filléreken megvett zsoldosa. A baloldali pedig éppen a tőke uralma ellen harcoló. Akinek messze nem elegendő a választási demokrácia megléte, a demokratikus intézményrendszer ilyen-olyan meglétét is természetesen kevesli. A nemzeti kereteken messze túpillantva áll a reménytelenül lezorítottak pártján, azok búját-baját átérezve küzd, vagy legalábbis szolidarizál egy igazságosabb világért. Lehet, hogy az elérhetetlenért küzd. De tudja, úgy van e világ berendezve, hogy az elérhetetlenért kell küzdeni, hogy valami jobb, igazságosabb elérhetővé váljék.

A honi zavarnak minden bizonnal további összetevője – minden szánalmas következményével az, hogy az MSZP már 1994-ben kormányzó pozícióhoz jutott, s vállalta is azt. Bármily’ meghökkentő az állítás: jobban tette volna, ha akkoron aratott óriási választási sikere, konkrétan a kiosztott mandátumok 52 %-a birtokában sem teszi ezt. Hiszen az nem neki szólt, hanem alapvetően arról tanúskodott, hogy a magyar társadalom csalódott az 1990-ben hitt hiú reményeiben. Amikor is az urnákhoz járulók túlnyomó többsége abban a naiv hitben voksolt az addig regnáló rendszer ellen, hogy csak fel kell ülni az öreg járgányokra, irány a Bécs alatti Shopping City Süd, s már itt is van a nagy megoldás. Nem ez történt. Sokkal bölcsebb dolog lett volna a pártnak saját belső megújulásra összpontosítani. Ehhez mélyen és részletekbe menően kellett volna tisztázni a viszonyát a kádári Magyarország örökségéhez. Elhatárolódni a vállalhatatlantól, és vállalni a vállalhatót. Mert természetesen nem kevés a vállalható. Tehát a *konstruktív* ellenzékiiség pozíciójába kellett volna vonulni. Mintát tanulni, majd mintát adni olyasmiből, ami főleg a mi tájainkon felettebb ritka portéka.

Ezzel – legalábbis elvileg, hiszen gyakorlatilag semmi esély nem volt rá – nagykoalícióra lehetett volna szorítani a „rendszerváltó” pártokat. Azokat a pártokat, amelyek – az antikorszakos gondolkodás korábbi rendszerekben már szélesre taposott országútján galoppozva – ugyan nagy szorgalommal tudták/tudják gyalázni az ún. létezett szocializmus világát, de arra már teljesen képtelenek voltak (a 2010-es nagy fordulat után a helyzet még rosszabb lett), hogy a ket-tős struktúra leépítésén, s ezzel szoros összhangban – az üres szóvirágokat mellőzve – valóban ennek a jobb sorsra érdemes népnek a javára munkálkodjanak. (Hiszen valójában minden nép jobb sorsra érdemes.) Éppen ellenkezőleg történt. A rendszerváltás nyomán a Rákosi-korszakban tönkre vert, a Kádár-korszakba 1963 után arctalanul betagolódott, számtalan tagja révén párttagságért folyamodó középosztály a megnyíló lehetőséggel élve ismét hangot adott sokáig elnyomott világfelfogásának, életérzésének. A magyar társadalmat, annak politikai múltját és jelenét egyaránt jól ismerő Antall József szemernyit sem túlzott, amikor azért tartotta 1990-ben kivihetetlennek a nagykoalíciót, mert nem látta garantálhatónak a honatyák testi épségét. 1994-ben az MDF fölcsuszamlásszerű veresége, az SZDSZ eróziója ellenben megadta – természetesen ismét csak elvileg – a lehetőséget az efféle koalícióra. A magyar politikai elit utolsó történelmi tette az 1867. évi kiegyezés volt, amelynek létrehozása akkor sem volt sétagalopp. Aztán a harmadik nemzedék eltékozolta a dualizmus nyújtotta lehetőséget. Még nagyobb súllyal esett latba, hogy

a nemzetközi körülmények is balul alakultak számunkra. Tisza István – aki pedig államférfiúi kvalitásokat mutatott, s távolról sem volt „csóvás gazember” – képtelen volt a háborúba lépést, s ezzel a birodalom négy esztendővel későbbi sírba hanyatlását megakadályozni. „*Ennek így kellett történnie*” – mondta, testében a halálos golyóval.

Szóval 1994-ben a kiegyezés nemzedékének csillogó tehetségei sehol sem voltak. Akadtak, nem is kevesen, akik szenvedtek/szenvednek a hirdetett célok és a tényleges gyakorlat közötti ordító ellentmondás miatt. Ám a gyepelőt az ügyes hatalomtechnikusok fogták, akik bőséges elégtételt vettek a négyesztendős megaláztatásokért, szorgosan építették, ha nem is kiemelkedően ízléses, de egyre nagyobb léptékű házaikat – az „igényesebbek” még úszómedencét is mellészuszakoltak –, mit sem tudva arról az ősi alapkövetelményről (sem), mely szerint a ház nagysága a kert léptékét nem haladhatja meg. Ám ennél sokkal nagyobb bünt követtek el. Mert megbízatásuk nem házuk, hanem hazájuk építésére szólt. Amikor 1994-ben Horn Gyula egyik közeli (aztán majd miniszterré avanzsált) munkatársának az ellenzéki szerepkört javasoltam, akkor szája szögletében enyhén megvető mosollyal vette szavaimat. Akkor is tudtam, hogy az efféle javaslat a politikai „reáliák” világában csupán fantasztikum, de az azóta eltelt közel két évtized, s a baloldal mostani szinte teljesen szétvert állapota, megújulásra való (jó lenne hinni, hogy csupán mostani) képtelensége, s az a megdönthetetlen tény, hogy egyáltalán nem végzetesen kellett így történnie, mégis arra inthet talán másokat is, hogy bizony volt 1994-ben, s volt bizony még 2002-ben is alternatíva. Mégpedig a hatalmas választási siker birtokában sem a kormányzás, hanem a konstruktív ellenzéki vállalkása.

Mert egy valóban baloldali erő nem tolja a tőke szekerét. A tőkével kompromisszumot köt, de azt nem szolgálja ki. Főleg nem a globálisat, amely a Szovjetunió megroggyanásával, majd pusztulásával felrúgta a dolgozókkal hajdan kötött kompromisszumot. Erre a megegyezésre eredetileg a Szovjetunió megszületése, majd léte, a második világháború után idővel a „létező szocializmusok” szociális intézményrendszerével való kényszerű verseny ösztönzött. És segíten hatott természetesen a gyors gazdasági növekedés ténye. A nyolcvanas években a munka kizsákmányolása ismét megnőtt, sok irányban fékevesztetté vált. Mindezt még abnormálisabbá tette az internetes tőzsdeműveletek (szinte semmi tőkével végrehajtható, ám mesés vagyonokat teremtő) lehetősége és mind nagyobb teret nyert gyakorlata. Fontos dolog rámutatni arra, hogy a hazai sikerpropagandával szemben a szomorú valóság az, hogy a mi hazánk (nem csupán máig, ám ki tudja, hogy még meddig) 1913-ban közelítette meg a legjobban a nyugat-európai fejlődés akkori szintjét. Akkor ez 60,4 %-ot jelentett. Azt is jó tudni, hogy ideológiai okokból torzítottak azok a számok, amelyek (nagynevű, a Magyar Tudományos Akadémia tagságával kissé talán elsietetten dekorált szerzők tollán) a Horthy-korszak gazdasági stagnálásáról „tudósítottak”, mert Bethlen István vezetésével az akkori rezsim országot teremtett a romokon. Igaz, ez a társadalom túlnyomó többségét kitevő szegényparasztság és a munkásosztály számára egyáltalán nem volt a térség „legvidámabb barakkja” (azt majd Kádár János tudja megteremteni), de igen nagy teljesítményként a háborús károk felszámolása már 1924-re megtörténik. A második világháború után ez csak 1954-re következik be, bár nem feledhető, hogy Adolf Hitler birodalma és rendszere tevékenységének köszönhetően jóval nagyobb pusztításon kellett úrrá lenni. A teljesebb képhez még az is hozzátartozik, hogy a békeszerződésben rögzített számokon túlmenően jóvátételt is kellett évekig, nem tudni, hogy mennyit fizetni. Egyszóval 1939-ben bizony már a nyugat-európai átlag 58,3 %-ára sikerült visszakapaszkodni.

És hol tartunk ma? A szocializmus időszakának nagy kilengései után a kádári Magyarország végül is 40,7 %-os eredménnyel megy a történelem süllyesztőjébe. Azután a vasfüggöny nélküli világ gazdaság világába igyekvő beilleszkedéssel együtt járó szerkezetváltás pusztítása nyomán 2000-ben 33,6 %-os átlagon állunk, s 2005-ben 38,9 %-os aránnyal jutunk vissza az 1989-es, említett arány közelébe. Ezek bizony szemet nyitóan fontos számok.⁶³³ Ám legalább ennyire

633 Forrás: TOMKA 2011, 168. – A későbbiekre, sajnos, nincs megbízható forrás, mert – mint Tomka Béla írta

fontos tisztán látnunk azt is, hogy miképpen állunk a munka termelékenység és a reálbérek közötti kapcsolattal. Nem világnézet, hanem egyszerűen emberi tisztesség dolga azt mondani: annyi legyen a bér, amennyi a termelékenység. Ám, ha e téren nincs (márpedig sohasem volt) rend, összhang (jó esetben abba az irányba mentek a dolgok), akkor napnál világosabb, hogy a baloldalnak kutyakötelessége minden erejével ez ellen küzdeni. Ha még erre sem veszi irányt, akkor vezetői húzzák le a redőnyt. Nos, vegyük elő az Eurostat kimutatását. Azt látjuk, hogy míg a magyar termelékenység az uniós átlag 64 %-a, a 34 %-kal már egyébként is felháborítóan alacsony reálbér mostanra a vérforraló 22 %-ra csökkent. Mindeközben 1994 és 1998 között, majd 2002-től nyolc esztendőn át „szocialista” kormányzás folyt hazánkban. Medgyessy Péter sokszor felhánytorgatott, elítélt „pénzszórásáról” hitem szerint a történelem ebben az összefüggésben mond majd – természetesen kedvezőbb – ítéletet.

Tehát lett légyen bármilyen paradox, a hatalom birtokában sokkal kisebb esély volt a tőkével való kompromisszumra. (Horn Gyula korabeli évei is ezt bizonyítják. Dehogy akarta ő azt a „cso-magot”. De rászorították, ő meg fogcsikorgatva elfogadta. Azután hogy mi járt esztendőkön át közel elborult elméjében, az ember meg nem mondhatja. De a tény köztudott.) A kemény tény tehát az, hogy az MSZP a kompromisszumkeresés helyett beérte a kiszolgáló szereppel. Globalizált világunkban. Abban a világban, amelyben a tőke (hasznosulása szempontjából nagyon helyesen) szabadon áramlik, s ebből következőleg a haszon mellett a károk is óriásiak. Az MSZP rendszerváltás utáni több hatalomvállalása, s azok milyensége nem csupán a konkrét helyzet következménye. Ennek is megvan a maga történelmi gyökérzete. A hazai baloldalnak (a létező szocializmus időszakát nem tekintve, s akkor is meglehetősen vegyesen) nem sok sikert hoztak a hatalmi pozíciók.

*

1918 őszén úgy győzött a polgári demokratikus forradalom, hogy közben rászakadt az első világháború elvesztésének minden terhe. A nagyvilágról érdemben szinte mit sem tudó magyar társadalom képtelen volt tudomást venni, hogy a vereség ára a Szent István-i birodalomtól való végleges búcsú. A forradalom vezetőinek természetesen megvan a felelősségük a trianoni tragédia *mértékében*, ám a birodalom elvesztésében bizonyosan nincs. Mégis még a mai társadalom nem lebecsülendő része sem tudja ebben a témában a szükséges különbségtételt – ne feledjük: több mint száz évvel vagyunk a diktátum után – megtenni. Ebben természetesen megvan a forradalmak bukása után diadalmaskodott ellenforradalmi rendszer felelőssége, amely a tisztázás helyett (önös érdekből) a bűnbakképzés sémái mentén politizált, sőt a mai is azt teszi. Szóval ennek az átkos örökségnek a rendszerváltás utáni plurális szellemi élet nem legyőzője, hanem éppen vitalizálója lett. Amiből természetesen nem az következik, hogy nyesegezzük meg a szólásszabadságot. „Csupán” az, hogy a „fent” lévőknek kutyakötelességük olyan társadalmi klíma teremtése, amely révén a szabadság eszköze a társadalmat nem rongálja, hanem gazdagítja.

A hamis legendák feltámadásáért a fő felelősség (hiába nem akar róla tudni) természetesen a másik oldalt terheli, ám a baloldal szerepét sem homályosítanám el. És megint a történelem árnyait kell látnunk. A Magyarországi Tanácsköztársaság természetesen a hazai történelmi fejlődés szerves része, ám nem árt tudni, hogy a proletárdiktatúra távolról sem a maroknyi voluntarista kommunista csapatnak volt a kizárólagos műve. Ezt jelentős mértékben a hatalmas magyarországi szociáldemokrácia emberei üzemeltették, akik átmenetileg nem szociáldemokrata, hanem kommunista szellemiségben működtek. Azt manapság is bőséges tapasztalat mutatja, hogy egy országot szakszerűen vezetni milyen irgalmatlanul nehéz feladat. 1918 őszén az új hatalom legjelentősebb bázisa az a szociáldemokrácia volt, amely semmifajta érdemleges országvezetési

---

2023. március 16-án a szerzőnek: „nem tudom folytatni az adatsort, mert az alapját képező adatbázisban 2005 után megváltoztatták a számítási módszereket, így az ezt követő adatok nem összehasonlíthatóak a korábbiakkal.”

tapasztalatot nem birtokolt. Miért, honnan is lett volna? Irányítóinak egy része doktrinér módon riadozott a feladattól, belevesztett a részkérdésekbe, ahelyett, hogy a felkunkorodó bal- és jobboldali szélsőségekkel szemben képes lett volna kemény eszközökkel a kiépülő polgári demokratikus rendet védelmezni. Volt rá lehetőségük. E tekintetben az antant egyáltalán nem akadályozta őket. Másik része pedig az akkori korszellem bűvöletében – cselekedjünk bolsevik módra – egyre inkább az árral úszás tudományát igyekezett elsajátítani. (Aztán majd a Tanácsköztársaság bukása után nem győznek csodálkozni, hogy a polgári demokráciára különben sem nagyon fogékony magyar társadalom jelentős része miért mondta azt, hogy hiteltelennek tartja ezeket a szociáldemokratákat a demokrácia ismét felöltött tógájában.)

1920 januárjában majd a győzedelmeskedett ellenforradalom nem lesz finnyás a későbbi területnél is kisebb csonkaságban parlamenti választásokat tartani. Károlyi Mihály és vezérkara ellenben ezt az 1918. novemberi messze nagyobb területen sem tette meg. (Csupán az egyik nem kifejezetten képzett volt hallgatóm vélte azt valamikor századunk első évtizedében, hogy féltek a megmérettetéstől. Valójában hatalmas sikerük *akkoron* borítékolható volt.⁶³⁴) Mert Károlyi Mihály és köre attól tartott, hogy ekképpen prejudikálnak, elismerik az ország jövőbeli területi összezsugorodását, miközben maguk is abban a hitben éltek, hogy az ország történelmi méretében megtartható. Jászi Oszkár a keleti Svájcra átszervezés naiv hitével remélve ezt, s csak nagyon lassan vette tudomásul, hogy azt sem a magyarok, sem a nemzetiségek nem akarták, nem beszélve arról, hogy annak a győztes nagyhatalmak kalkulációjában sem volt helye.

Aztán itt van a határok megvédésének örökké felhánytorgatott kérdése. Természetesen a frontról hazaözönlő katonasággal nemhogy a birodalmat, még az etnikai határokat sem lehetett megvédeni. Ám a földosztás ígéréssel lehetett volna zsoldos hadsereget szervezni. Ez ellenben azért volt irgalmatlanul nehezen megvalósítható, mert a polgári demokratikus forradalom a magántulajdon alapján állt, s azt bizony vérrel-vassal megvédte az akkora ugyancsak elharapódzott önkényeskedésekkel szemben. (A magyar társadalom történetpolitikai tudatának siralmas volta mutatkozik meg abban a szűnni nem akaró épületes számháborúban, amely a körül zajlik, hogy a vörös, avagy a fehérterror volt-e a véresebb, miközben a polgári demokratikus forradalom 1918. novemberi rendteremtő akcióiról semmit sem tud. Pedig ez a forradalom akkor ezekkel a véres intézkedéseivel a rendet, ha úgy tetszik a korabeli nemzetet – amelynek a nép természetesen nem volt a része – védelmezte.) Károlyi Mihálynak 1918 novemberében még a feudális eredetű nagybirtokos osztály is a támasza, hiszen tagjai benne látják (akkor) utolsó menedéküket a bolsevizmus közelgő rémével szemben. És Károlyinak aligha könnyítette meg a dolgát, hogy a forradalom másik két pártjánál sokkal erősebb szociáldemokrácia a maga doktrinér felfogásával képtelen szakítani: a földosztást reakciónak tartja, a nagyüzem steril álláspontjáról képtelen elmozdulni. Ugyanezt teszi majd a proletárdiktatúra időszakában is, amivel vastagon hozzájárul a diktatúra társadalmi bázisának tavaszi hóolvadáshoz hasonlítható elpárolgásához.

A harmincas évek derekán, amikor – korabeli szóhasználatból élve⁶³⁵ – a fasizmus elleni küzdelem kikényszeríti a kommunista politika megváltoztatását, akkor a magyarországi kommunisták is elindulnak azon az úton, hogy magyar kommunistákká váljanak. Ám ez a maroknyi kis társaság természetesen csupán vak eszköze lesz annak a sztálini Szovjetunióknak, amely csupán propagandájában beszélt felszabadításról, célja alapvetően a hitleri Németország legyőzése, s csatlós szövetségesei, köztük Magyarország elfoglalása volt. A történelem kegyetlen természete jegyében nem is lehetett ez másként. Közben az országnak a Vörös Hadsereg által történt elfog-

634 A magát büszkén ellenforradalmárnak valló, a polgári demokratikus forradalmat mélyen elítélő Ritoók Emma hűledezve sorolja *Évek és emberek* című, 2022 novemberében megjelent, az OSZK MEK-ben ugyanaz év decemberétől digitálisan elérhető memoárjában a régi Magyarország forradalom oldalára állt nagy neveit.

635 A szélsőségek korában vagyunk, s annak ténye elfedte azt az igen jelentő különbséget, amely az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus közt meghúzódott. Szóval abban a korszakban a fasizmus ernyőfogalma volt a szélsőjobboldali mozgalmaknak és rendszereknek, miközben maga a név olasz földön született az első világháború után. Eredetileg Mussolini mozgalmára, majd államára vonatkozott.

lalása az addig származásuk, meggyőződésük miatt üldözötteknek valódi felszabadulást hoz. Majd amikor az USA a „Marshall-segély” néven elhíresült tervében Nyugat-Európa újjáépítését a szovjet kommunizmus visszaszorítására irányuló törekvésével kapcsolta egybe, akkor a magyar kommunisták megint inkább csak magyarországiak lettek. Ennek jegyében Révai József már Szegeden és 1945 elején megmondta Erdei Ferencnek – amint azt korábban megírtuk –, hogy mit fognak a magyar parasztsággal tenni. Az, hogy közben az Andics Erzsébet és Mód Aladár propagálta történelemszemlélet (megteremtve a hazafias paraszt és a hazaáruló úr képtelen paraboláját) múltat, jelent és jövőt hazafias mázba burkolt, a lényegen semmit sem változtatott.

Az 1956 utáni, Kádár János neve fémjelzte konszolidáció természetesen legitim rendszert teremt, ám ez a legitimitás a folyton növekvő életszínvonallal, a szabadság kis köreinek engedélyezésével *megvásárolt* legitimitás volt, amely alól objektív körülmények és szubjektív gyengeségek (=haladónak deklarált, ám valójában reakciós ideológiai tantételektől való megszabadulásra való képtelenség) kilúgozzák azt az alapot, amelyen egy perspektívában is versenyképes rendszert lehetett volna teremteni. Kádár János 1972-től már (a legtapintatosabban fogalmazva) hosszan elhúzódó hanyatló életszakaszába lép. Rendszere mind látványosabb külpolitikai sikereket arat, a rezsim apparátusának tagjai (természetesen nem csekély részben a régi, kétosztatú középosztály gyermekei) pedig mind képzetten intézik az ügyeket. Ám azt (párttagkönyv ide vagy oda), hogy elkötelezett hívei lettek volna az elveiben szocialista berendezkedésnek, komoly ember aligha állíthatja. (Balgá hívők, zömmel talpasok közben újból és újból toborzódtak.) Az 1989-1990. évi rendszerváltás (a gyakori szoborfaragások, a közvéleményt sulykoló médiasorozatok jó esetben is csupán *valódit* mondó, ám az *igazat* eltorzító áradatával szemben) természetesen nem hazai történet, annak a Mihail Szergejevics Gorbacsov irányította szovjet és az idősebb George Bush fémjelzte amerikai elit megegyezése a táptalaja. Itthon az elárvult „kommunisták” (akiknek jó, ha a töredéke volt valóban kommunista) pedig politikai alkut kötnek, amely nyomán a vörös és zöld bárók, s egyéb kisebb, fürge szemfülesek tőkére cserélik rogyadozó politikai hatalmukat. Aztán úgy épül ki az országban a *politikainak* mondott, valójában inkább csak *választási* demokrácia intézményrendszere, hogy nem sokkal utána mintegy másfélmillió ember nem csupán állását, de létalapját is elveszti, hiszen a privatizációnak mondott épületes folyamat a kisemmizését is jelentette. Nem beszélve arról, hogy korábban a közösségi javakhoz másfélmilliónál sokkal többen jutottak hozzá, s ezek a vívmányok szintén semmivé váltak a rendszerváltás retortáin. (A Horn Gyula elrendelte „Gyula-jegy” – vagyis a 65 évnél korosabb idősök ingyenes tömegközlekedésre szóló jogosítványa – bizonyult az egyetlen valóban népbarát, tehát populistánál lényegesen különb intézkedésnek. Őszinte köszönet érte.) A közgazdasági racionalitás szemüvegén nézve hosszan lehet olajozott nyelvezettel elmélkedni a – Kornai János elnevezte – „koraszülött jóléti állam” leépítésén, ám a „hosszú időtartam” követelményére ügyelő historikus erre szárazon csupán annyit mond, hogy évszázadok munkája nyomán egy nép végre, rövid négy évtizedre (bérét és szociális juttatásait egybevéve) viszonylag tisztességes javadalmazáshoz jutott. Szóval több mint érthető a baloldal csődje.

Akkor mit lehet tenni, mit hoz a jövő? Legnagyobb valószínűsége a drámai – természetesen nem bel-, hanem külpolitikai erők által mozgásba lendülő – végkifejletnek van. Azon az ősrégi alapon, hogy az értelem szava szokott a leghalkabban szólni. Sokkal inkább az érdekek, az érzelmek, a vak indulatok, az előítéletek súlya szab irányt. Az értelem, az összefogás leginkább a romeltakarítási szakaszban szokott nagyobb térhez jutni. Az internet megjelenéséhez – születése pillanatában – nem kevesek óriási reményeket fűztek, hatalmas fegyver lesz – úgymond – a demokratizálódási folyamatnak. A lelkesedők (sokszor tanult emberek, akik nagy tudásuk birtokában esnek a kívánsággondolkodás csapdájába, s sok tudásuktól lebéklyózva képtelenek a tudáselemek közötti valódi súlyozásra) nem nagyon ismerték a társadalmak, a politika világának természetét. Ám jó ideje már meglehetősen világos: lehet ugyan az internet fegyver, ám forгатása esetenként ellenkező célok szolgálatában sem bizonyult/bizonyul/fog bizonyulni életlennek. Nem beszélve arról, hogy hagyományos hatalmi technikákkal (is) alaposan meg lehet bénítani. József Attila annak idején a *kín finomodásáról* beszélt. Valóban. Ám legalább ennyire fontos új jelenség, hogy míg

sokszor a kínok bizony egyáltalán nem finomodnak, addig a globális világ falujában az emberfia a korábbiaknál is süketebbé és érzéketlenebbé lett a semmit sem finomodott kínokkal és szenvedésekkel szemben. Sokszor emlegetjük, hogy egy szokványos esti tévéhíradóban, illetve más digitális hírcsatornát nézve bárki több, valóban megtörtént szörnyűséget láthat, mint az előtte, utána lepörgetett rémfilmekben. A valós szenvedések okozta hatás mégis szinte semmi. És innen nézve bősséggel van realitása annak, hogy a drámai végkifejlet elmarad, a „fenntarthatatlan” állapotok most és a jövőben is, még nagyon sokáig fenntarthatók lesznek.

*

Keskeny ösvények mégis vannak a dolgok jobbítására. És azért mindenki tehet valamit. Legtöbben természetesen csak morzsányit. De az még mindig több a semmittevésnél, a közösségnek semmi jót nem hozó szólamok puffogatásánál. (Egyéni haszonszerzésre természetesen jól járható út.) Semmi akadálya a tükörbenzésnek. Nem könnyű, de van lehetőség a saját hibák meglátására, az ellenfél gyalázásától, kriminalizálásától történő tartózkodásra. (Ha a másik térfél gyakorolja ezt a nemes sportot, az sem ok az efféle viselkedésre.) Van, hosszabb távon bizonyosan van hatása a mintaadó magatartásnak. Mert a történelemnek igenis van etikai síkja is. Természetesen kemény érdekek szólnak a hatalmon lévők nem csekély hibái, bűnei kihasználása mellett, fájó sebek lükettése lők az indulat irányába, de a modern ember tudására töredékének igénybe vétele is segítheti az egyént, hogy ne ússzon az árral. És szólni kell a kérdés nemzeti aspektusáról is. – A baloldal, ha tehette, rárontott a nemzetre. – Emlékszünk a magas helyekről többször elhangzott nemes szavakra, a nyomukban támadt nagy felháborodásra. Ám közben akkor is érdemes lett volna elgondolkodni. Jó lett volna legalább a megtanultakat felfrissíteni. Visszaemlékezni, nem feledni, hogy a nemzet az nem örök valami. Ez a jobboldal jelentős részének a gondolatvilága. Ám képzetesebb emberek régóta már ott is tudják, bár tudásukat bölcsen magukba rejtik, hogy a nemzet nem csekély mértékben „csupán” elképzelt közösség. De elképzelt volta mit sem változtat azon, hogy érte mégis önként vállaltak, vállalnak és még nagyon sokáig vállalni fognak (a globális világban is) szenvedést, nélkülözést, ha kell, akkor halált. Mindeközben a nemzet folyton változó történeti kategória. És ebből következően a kapitalizmus előtti időkről szólva értelmetlenség – igaz, merő értelmetlenségekkel is lehet a politikai világában sikert sikerre halmozni – modern értelemben vett nemzetről írni, beszélni.

A vádat kimondó, politikai haszonlesés motiválta állítással szemben kell és lehet is erősen érvelni. Természetesen nem a hordószónokok módján. Hosszabb távon messzebbre megyünk a higgadt érvelés szelíd fegyverével, a szívós konoksággal. Az igazunkba vetett hit adta erővel és kitartással. Ám a történetileg hiteles múltvizsgálat itt sem kerülhető meg. Bizonyosan ártott a baloldal (pontosabban szólva a kommunista politika) a nemzetnek, amikor a hidegháború által is hajtott sztálini politika vak (az is lehet, hogy „csupán” túlteljesítő) eszközeként a magyar parasztság értékes rétegei, vagyis a „kulákság”, számtalanszor csupán az önkényesen kuláknak mondottak ellen folyt viszolyogtató hadjárat. Bizonyosan ártott e kommunista politika a nemzetnek, amikor a szociáldemokráciát gleichschaltotta, s ezzel a munkásosztály értékes elemeit nem becsülte meg, a tanulatlan munkáskadereket – minden képzettség nélkül – olyan vezetői posztokra tették, amihez nem értettek, s ebből következőleg így-úgy maguk is belerokkantak. Bizonyosan ártott e politika a nemzetnek, amikor a volt uralkodóosztályok felszámolását jelentős részben tagjaik fizikai tönkretételével kapcsolták össze. Bizonyosan ártott a magát szocialistának mondó rendszer a nemzetnek, amikor vak volt, majd vakságot tettetett a szomszédos országok magyarságát pusztító, az internacionalizmus magyarságot pusztító, az internacionalizmus malaclopó köntösébe búvó „elvtársak” nacionalizmusával szemben.

Nincsen mentség a 2004. december 5-i népszavazás szégyenére. Egyik jeles, az akkori kormányfőtől nem messze álló kollégánk fölényesen oktatott ki, hogy nemmel kell szavazni, mert a Fidesz haszonlesését kell megakadályozni. Magam igennel szavaztam, mert a pártérdeknek nem lehet a nemzeti érdeket alárendelni. Úgy kell politizálni, hogy a pártérdek ne szenvedjen csorbát.

És ha e politika sikertelen, akkor inkább a párt, mint a nemzet szenvedjen csorbát. Mert először ember vagyok, második helyen *európai* magyar, s magyarként vallom magam baloldalinak. A baloldalinak – minden említett és nem említett tehertételével együtt, a másik térfél nemzetet ért cselekedeteit is vizsgálat alá vonva – e téren sincs oka leszegett fejjel járni. Megvannak az oldálnak a maga bűnei, de kisebbek az egyéb, népellenes bűnökhöz képest. Hiszen a 20. századi történelmében – most ne menjünk az ősbűnökhöz – a két világháború okozta a legnagyobb vérfolyamot. Jobboldali személyek álltak a kormányruánál. Komoly ember természetesen nem állítja azt, hogy az első, majd a második világháborúból kimaradhatott volna a magyarság. Történelmi előzmények, geopolitikai körülállások szabták ki a folyó medrét. Ám – ezzel a második világháborús történelmére utalunk – a *mikornak* és a *hogyanak* óriási a jelentősége. A második világháborúban mi a Szovjetunió megtámadásával léptünk be. Felelőtlenül, hiszen a felelős magyar miniszterelnöktől az államfő vonta el a jogot, s döntött. Elhamarkodottan, hiszen reguláris csapatok helyett a nagyon harcolni akarókból szervezett önkéntesekkel lehetett volna bölcs körültekintéssel kivédeni a német *atmoszférikus* nyomást. Hiszen a szfinxszerű rejtélyességbe merevedett Führer nemhogy nem követelt *akkor*, még kérni sem kért semmit. Ez után már a britekkel és az amerikaiakkal való szembekerülés – bármi csacsiságokat hordott is össze a korábbi történetírás – nem rajtunk múltott. Aki ezt állítja, az – kemény, de jogos a szó – nem ismeri a történelmet. A nemzetek (ismétlem) jelentős mértékben elképzelt közösségek, ám ha elképzeltettek, akkor mindennapi szavazással nyertek, nyernek és még sokáig nyernek megerősítést. Ezen a globalizáció sem változtatott érdemben semmit. Sőt, ha szeles híveik ez ellen tesznek, akkor kontraproduktívak. Óhatatlanul a nemzeti kártya erejét fokozhatják.

A Rákosi Mátyás nevével fémjelezte nehéz esztendőket hoztak a magyarságra, ám a sztálinista rendszer közben ilyen-olyan mértékben megrongálta a magyar társadalom rendies szerkezetét, kasztos vonásait, a nép gyermekei művelődését is előmozdította. A magyar falu pedig a Kádár János nevéhez kötődő időszakban érkezett el a 20. század világába. Kádár János egyáltalán nem volt hazafiatlan. Plebejus nemzetfelfogása volt. Ennek jegyében kimondottan irtózott a hagyományos nemzetfogalom ismert kelléktárától. Amikor az egyik jeles kollégánk azt írja, hogy *antinacionalista nemzetépítés* folyt, akkor valójában azt mondja, hogy a szocialista nemzetépítése folyt. Amelynek szerény eredményei – fájdalom – elpárologtak a rendszerváltás retortáin. E nemzetépítés olyan volt, hogy közben a Kádár János neve fémjelezte rendszer nagyon nagyfokú érzéketlenséget tanúsított a szomszédos országokban élő magyarság sorsa iránt. Jelentős mértékben azért, mert az első ember (no meg munkatársainak hada) abban a hagyományos, s lelkük mélyéről nagy gyanakvással figyelt nemzeti (idegen szóval: nacionalista) feléledésnek a veszélyét látta, amely – így tovább a messze nem logikátlan gondolatmenet – majd óhatatlanul Trianon revíziójának a követelését is magával hozza. Ugyanakkor e nemzetfelfogás középpontjában a dolgozó nép felemelkedésének, mindennapi életkörülményeinek a javítása volt. Ennek pedig nem lebecsülendő eredményei születtek. Ám roppant káros lenne, ha ezek az eredmények azért nagyítódna a ténylegesnél nagyobbra, mert a jövő mind szélesebb körök számára válik elviselhetlenné. A jelenleginél is elviselhetlenebbé.

A 2011-ben elfogadott Alaptörvény a történész szemével

61. A történész a lezárt korok mestere. Amit erről elmondhatott, az a főszövegben olvasható.

1942. márciusi, Szekfű Gyulához intézett nevezetes önéletrajzi vallomásában Bajcsy-Zsilinszky Endre egy helyütt a jeles historikus közismerten nagy botrány kavart, *A száműzött Rákóczi* című munkája kapcsán azt írja, hogy „*sem Rákóczinak, sem történelmünk más nagy alakjának sincsen szüksége mesterséges illúziókeltésre, sőt ellenkezőleg, irtani kell az illúziót, mert az válságba viszi nemzetünket és államunkat*”. Írta ezt az a politikus, történetpolitikai gondolkodó, aki bizony – messze nem dehonesztáló céllal, sokkal inkább idézett sorai jelentőségét kiemelendő írjuk – nagyívű élete során számos alkalommal adta tanújelét az illúziókkal szembeni *tartózkodása* hiányának.

Mindezt azért idéztem fel, mert a 2012. január elsejétől hatályos, az elmúlt bő évtizedben 11 alkalommal módosított alaptörvény történetpolitikainak tűnő, valójában inkább csak emlékezetpolitikai üzenetei – miközben természetesen jó adag, hideg számítással átgondolt szöveghelyeket is tartalmaznak – alapvetően *illúziókból táplálkoznak*. Abból az illúzióból, hogy efféle szövegekkel történelmet lehet csinálni, vagyis tartós eredményt elérni. Ezzel az illúzióval szemben lényeges idézni azt a nagyságunkat, aki szinte egész élete során a történelem könyörtelen valóságát sok-sok csalfa reményen keresztül szemlélte, hogy azután 1944 szörnyűséges esztendejének végén, éppen karácsonykor, azért menjen önként a bitófa alá, mert nem tudta feldolgozni élete nagy traumáját. Pedig Bajcsy-Zsilinszky Endrének akkor nem kellett volna meghalnia. Kísérő öre felkínálta neki,

hogyan fusson. De neki a március 19-i megszállás után, német fogdmegek általi letartóztatásakor – amikor bábé, szájatí tömeg előtt vérezve vitték el lakásáról, majd később arról is értesülhetett, hogy az ő pisztolylövésén túl nem volt szinte semmi ellenállás – kellett rádöbbenie arra, milyen is az ő istenített nemzete valójában. „*Legyen a magyar gerinces*” – ezért vállalta a mártírhalált. Ezt a mondást vésette sírjára.

Szóval az efféle szövegekkel lehet ugyan a nemzeti megosztottságot tovább mélyíteni, lehet csatákat nyerni, másokra vereséget mérni, de a jelzett értelemben történelmet nem lehet csinálni. Másként szólva a Németh László megfogalmazta célt, azt, hogy *emelkedő nemzet* legyünk, olyan nemzet, amely a mai irgalmatlan kihívások közepette is állja a versenyt, mert nem szavakban, hanem a tettekkel képes – *amennyire lehetséges* – nemzeti egységet teremteni, s annak alapján használja ki (a magyar história több évszázados időtengelyén szemlélve) még ma is igen kedvező nemzetközi adottságainkat, az európai föderáció nyújtotta lehetőségeket. (Akkor is így van ez, ha közben jól látjuk az Unió szerkezetéből adódó, mindennapjait terhelő problémahalmazt.) Anno az alaptörvény elfogadása előtti hetekben, hónapokban nagyon sok bíráló szó elhangzott a készülő, majd az áprilisi elfogadás után a hatályba lépő, lépett szövegről, annak emlékeztetőpolitikai vonatkozásairól. Ezekben a bírálatokban keveredtek a szakmailag indokolt ellenvetések, s a megalapozatlan ellenvélemények. Ha megnézzük a külhonban hatályban lévő alkotmányokat, akkor aligha lehet megalapozottan állítani, hogy azok egy kaptafára készültek volna, s ezektől a mi alkotmányunk bevezető része merőben elütő lenne. Valóban ma is vannak olyan alaptörvények, amelyekben nincsenek ilyen felvezetések, de vannak olyanok is – lásd például a lengyelt vagy a még színesebb görögöt – amelyekhez képest a normaszövegünk még akár kimondottan visszafogottnak is mondható.

Mivel minden szöveg a maga tágabb kontextusában nyeri el értelmét, azaz szorosan hozzátartozik közönsége is, inkább azt emelném ki, hogy a bírálók által számos esetben megütött hang, az alkalmazott stílus szintén messze nem az olyannyira hiányzó, ugyanakkor oly szükséges konszenzus felé vezetett és vezet. Végül is mi történt? Ennek meglátásához először is el kell határolódnunk attól a lépten-nyomon elhangzott, leírt állítástól, mely szerint az elfogadott törvény a hivatalban lévő miniszterelnök személyes akarata, tulajdona volna. Holott nyilvánvalóan sokkal többről van szó. A magyar társadalom kettős szerkezete reinkarnálódott. Hiába takarja azt sok minden, lényegében a nemzetnek a széles értelemben felfogott keresztény középosztállyal leírható része alkotta meg ezt a törvényt. Azzal a megszorítással, hogy az eredménnyel – számos kritikus megnyilatkozás alapján állítható – nyilván a keresztény középosztály sem azonosul teljesen, ám az kétségtelen, hogy a Fidesz-elit tollforgatói a keresztény középosztály szája íze, világlátása, emlékeztetőpolitikai felfogása szerint igyekeztek fogalmazni.

Az a felfogás is hamis, amely – a 2010. évi választási statisztika alapos félremagyarázásával – a nemzeti akarat megjelenítését látja ebben a szövegben. E két felfogás egymást generáló hatású. Ezért egy majdani, lehetséges mértékű nemzeti konszenzus felé akkor egyengetjük a 2011 óta továbbberodálódott erőnkkel az utat, ha a magunk portáján sepergetve, s tudományos meggyőződésünkhöz, világlátásunkhoz híven azt firtatjuk, hogyan volt lehetséges a Fidesz-tábor győzelme ezzel a történelemszemlélettel? A diadalhoz bizonyosan hozzájárult, hogy a baloldalinak mondott konglomerátum vezetői súlyosan megosztottak az 1989-1990 előtti négy évtized megítélésében, s köztük még azok is, akik abban értéket látnak, azt nem vállalták, nem vállalják, mert foglyává váltak a hazai és külföldi neoliberális tábornak.

Végül is mi történt? Az történt, hogy az 1989-ben elfogadott, mindig is ideiglenesnek tekintett alkotmányt 2011-ben a parlament olyan, gránitszilárdságúnak mondott alaptörvényre cserélte le, amelyet már eddig is – ismételjük – 11 alkalommal módosított. Innen is láthatóan, történelmi mértékkel mérve az Alaptörvény az idő prédája lesz. Közben persze semmit sem lépünk előre, ha újból és újból csak az alkotmányozási folyamat fonákságait hánytorgatjuk fel. Leginkább azt, hogy az ellenzéki erővel érdemi párbeszéd nem történt. A továbblépéshez széles utak az elmúlt bő évtizedben természetesen nem kínáltak, ám keskeny ösvények voltak, most is vannak, lennének. Azért, hogy ezekre léphessünk, jó néhány dolgot bizonyosan szem előtt kell/kellene tartanunk.

Első helyen azt kell tudomásul venni, hogy a nemzet ma is elitkategória. Modern viszonylatban természetesen nem a jog, „csupán” az életkörülmények húznak falat nép és nemzet közé. A rendszerváltás sokban létrehozta ismét azt a helyzetet, amelyben a nép csupán *figyeli*, sokszor inkább csupán *elviseli* a felette uralgó kettős struktúrájú társadalom erői között dúló nemes harcot. Az alkotmányozást is közömbösen hallgatta. Az istenadta nép ma sem azzal van elfoglalva, hogy az alaptörvény (például) miképpen láttatja a magyarság és a kereszténység viszonyát, mit mond az állami függetlenségünk 1944-ben történt megszűnéséről és hasonlóról. Szóval, hogy a szóban forgó törvényben történelemszemmel hol vannak joggal kifogásolható szöveghelyek. Az csak a nemzet tagjai (s történészei) számára fontos, hogy a preambulum minden bizonnyal legtöbb vihart kavarázó nevezetes mondata – „*Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszett állami önrendelkezésének visszaállítását 1990. május másodiktól, az első szabadon választott népképviselő megalakulásától számítjuk*” – hadilábon áll-e, s ha igen, milyen mértékben a múlt megmásíthatatlan (de szabadon megghamisítható) valóságával. Magam – nem ismételve a jogos észrevételeket – azt a bájos ellentmondást említem, hogy miképpen is mehetett végbe akkor a népképviselő *szabad* megválasztása 1990 tavaszán, a május 2-a előtti, önrendelkezésvesztett helyzetben?

Ha azt nézzük, hogy ezt a keresztény középosztályt hozzávetőleg 1947-től milyen pörölycsapások érték, s hogy az osztály felszámolása nem csekély mértékben tagjai fizikai ellehetetlenítésével is együtt járt, akkor ennek az Alaptörvénynek a történelemszemlélete egészen szolid reváns Recskért, Hortobágyért, s nem kevés egyébért. A népet azonban – húzzuk alá – nem ez foglalkoztatja. Sokkal inkább azzal van elfoglalva, hogy van-e, lesz-e munkája, ha van, hogyan tud jövedelméből megélni? Ha megbetegszik, akkor számos esetben nem az a kérdése, hogy mekkora táppénzre számíthat, hanem (s ennek nem sok köze van a 2010 utáni állapotokhoz) első helyen azt mérlegeli, hogy nem veszélyeztet-e állását, ha otthon marad gyógyulni. Mert e kérdés nagyjából az 1989/1990-es rendszerváltás óta kunkorodik fel lelkében, s nem sokat nyomot a latban kedvező irányban, hogy 2010-ig bizony tucatnyi éven át baloldalinak titulált erők kormányozták az országot.

Szóval addig kellene a baloldalinak nevezett erőknek (a sokak által használt *balliberális* kifejezés – amint azt az előző fejezetben fejtegettük – merő képtelenséget takar) beszélniük (messze nem elkerülhetetlenül vállalt) szereptévesztéseikről, elkövetett mulasztásairól, amíg távol vannak a kormányzás súlyától és lehetőségétől. Mert ha az ellenzékiesség mind hosszabbra nyúló esztendeiben elmarad a hatalomban eltöltött évtized mulasztásainak tételes vizsgálata, akkor csak az következik be majd megint, hogy amikor a protestszavazatok ismét nyeregbe segítik őket, akkor az 1994–1998 és 2002–2010 közötti verkli szerint mennek tovább a dolgok. Attól az egyébként az előbbinél sokkal reálisabb variánstól, hogy egy újabb rezsimváltást külföldi erők kényszerítenek ki, isten mentsen bennünket, s teljesen felesleges azt az untig ismételt, legudvariasabban szólva nem túl innovatív nótát fújni, hogy vége a jogállamnak, mert az, ha sokszor idegesítő nyikorgással is, de működik. És nem szörnyülködnek azon (főleg nem a nemritkán tapasztalható hisztérikus módon), hogy a 2010 óta megtett kormányzati lépések miképpen hoztak létre olyan konstrukciót, amely számos elemében túlnyúlik a négyéves ciklusokon. S ebbe vastagon beletartozik az Alaptörvény is, amely a korábbinál jóval nagyobb mozgásteret ad a kormánynak. Mivel közhelyes igazság az, hogy a négyéves ciklusok vezérelte politikai rendszer mily’ mértékben rontja a stratégiai kormányzás esélyeit, ezért feltehetőleg inkább azt kellene mérlegelni, hogy milyen *előnyök* származhatnak ebből egy kormányváltó fordulat esetén. Vagyis az Alaptörvényben tükröződő történelemszemlélet és a kormányzat számára megteremtett nagyobb mozgástér között (egyrészt a múlt, másrészt a mai és jövőbeni kihívások okán) szerkezeti kapcsolat van. Ebből következőleg nem az az okos, ha tüzet okádunk ezekre a dolgokra. Mert ismétlem: miért kellene magunkat biztos igazságaink dolgában győzködnünk, míg a másik oldalt a kritika fegyverével úgysem győzhetjük meg?

Ezzel szemben a múlttal való szembesülés jegyében sokkal inkább megint a saját dolgainkra kellene figyelniük, s ennek jegyében kérdezzük meg magunktól: vajon miért nem aknáztuk ki a három ciklus adta lehetőségeket

a/ egy olyan hiteles történelemszemlélet terjesztésére, amely történelmünket széles nemzetközi összefüggésben mutatja be;

b/ históriánk nem túlságosan sok demokratikus hagyományának a mai közgondolkodásban történő éltetésére;

c/ miért nem tettünk meg többet a baloldal és a nemzeti gondolat összeforrasztása terén?

Messze nem elegendő azon szörnyülködni, hogy milyen virulensen élnek ismét hamis legendák az 1918. évi októberi forradalom Trianont előidéző voltáról és egyebekről. A történettudomány bőven felhalmozott annyi tudást, hogy az oktatási-kulturális kormányzat a mindenkor rendelkezésre álló eszközök birtokában módszeresen és szisztematikusan tájékoztathassa a tanuló ifjúságot és a szélesebb közvéleményt. Nem tette, mert ma is leginkább ott tartunk, hogy a történetpolitikai gondolkodás *viszonylagos* fontosságát a jobboldal a térfelünkön szokásosnál világosabban látja. Mivel bevett kifejezés lett történetpolitika helyett emlékezetpolitikáról beszélni, a szóhasználatból való elhatárolódás is jó kiindulópontul szolgálhatna az emlékezetpolitika jegyében burjánzó vadvirágok hamisságának bemutatására.

Jóllehet az nemzetállami keretek lebontása irányába ható tendenciák a fejlettebb országok históriájában már a 19. század hetvenes éveitől megfigyelhetőek, globalizált világunkban sincs igazuk azoknak, akik úgy vélik, hogy a nemzeti kereteknek, a nemzeti identitásnak, ha úgy tetszik mindannak, ami nemzeti, a múzeumi tárlókban van a helye. A lokális és a globális bizony meglehetősen szimbiózisban él. Ebből következőleg itt is emlékeztetünk Bethlen Gábor és Pázmány Péter kapcsolatának fontos példájára. Jó tudni – és társadalmi körökben mennél szélesebben terjeszteni –, hogy a trianoni tragédia folyton szem előtt tartandó következményeivel legalább még két tény vetekszik. Az egyik az, hogy ennek az országnak száznál több esztendeje kispolgári szintű, műveltségű, látókörű vezetése volt és van. A kispolgárnak természetesen – a maga helyén – számos pozitív vonása van. Erről Németh Lászlónál aligha lehet pontosabban szólni. De a vezető posztokon ebből leginkább csak tragikus következmények adódtak/adódnak. Így lehet (párt- és világnézeti hozzáállástól függetlenül) a széles értelemben vett oktatás – vagyis az iskolapadok elhagyása utáni ismeretterjesztés – és kultúra, vagyis az egészséges életre nevelés fontosságát, a tudásalapú társadalom korát *tettekben* el nem ismerni. Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint munkásságának kongóan üres méltatása mellett mit sem tenni az állami költségvetés megfelelő felosztásáért. A másik pedig, hogy a Szent István-i ország birodalmi méretéből következően – mondjuk a soproni „polgár” jóval kevesebbet tudott a Fogaras-környékiről, mint ma a hódmezővásárhelyi személyi viszonyokról – sokkal kevésbé ismerte és szenvedte el a korrupciót, annak társadalmi kohéziót sorvasztó hatását, mint ez a „mindenki mindenkit ismerő”, „mindenki mindenkinek valahol a rokona” ország.

Az Alaptörvény szövegében világosan felismerhető az a nyavalyánk, hogy *nemzeti öndefiníció*nk továbbra is inkoherens. Ahogy annak idején Béccsel szemben a közvélemény kuruc mentalitású (sokszor igencsak hangadó) része a *kultúr*nemzet alapján siránkozott s közben tetemes számú kisebbségeinkkel az államnemzet pozíciójából társalkodtunk, hasonlóképpen a mai szövegben is ott van a kultúrnemzet-konceptió jegyében az összmagyarságban való gondolkodás vegyítése a határokon belüli államnemzet-konceptióval. A Béccsel szembeni „siránkozás” messze nem mond ellent annak a ténynek, hogy a 19. századi politikusaink egy liberális, befogadó, ugyanakkor a beolvadást sürgető, tehát asszimilálni akaró államnemzetben gondolkodtak. A kultúrnemzet-konceptió csak Trianon után lett kiindulópont, és akkor se ment könnyen az (egyébként szükségszerű) átállás, hiszen a konzervatív szellemi elit nem csekély része kitarzott a régi felfogás mellett. A mai tisztázatlanság – és nem fanyalgás – okán vetem fel: a határon túli magyarsággal való (javukat szolgáló) törődésből szükségszerűen következik a kultúrnemzetben való gondolkodás. Ám a világosabb különbségtétel vélhetőleg a doktrinárség vétke nélkül megoldható lenne.

És ha már az Alaptörvény felszólítja az Úristent, hogy áldjon meg bennünket: nem csupán nemzetünknek, de népünknek is haszna volt abból, hogy létezett itt egy zsidóság, volt itt egy németség, és volt itt kuláknak nevezett, valójában sokszor messze nem tehetős, de annál inkább dolgozó parasztság. A zsidóság zömét – mindenfajta szokásos maszatolással szemben mondjuk ki világosan – a korabeli magyar állam, s az akkori magyar társadalom jelentős része jelentős

közreműködésével tönkretették, elpusztították. A hazai némettség zömét 1945 után – ugyan számtalanszor messze nem oktanul, s messze nem függetlenül a nemzetközi körülményektől – kitessékeltük. Aztán 1948 után a magyar parasztságra mért az akkori politika majd' végzetes csapást. Mindehhez képest a sok szomorkodással szemben inkább azt kell megkérdezni, azt kell megkérdeznünk: miképpen is sikerült ilyen – a Föld országai között a legfelső negyedben – társadalmi-gazdasági szinten megmaradnunk?

Mindent egybefogva: a 2011-ben a Politikatörténeti Intézetben megrendezett tanácskozás alapkérdésére, nevezetesen, hogy mit ígér a 2012. január elsején hatályba lépett Alaptörvény, akkor is azt mondtam, most is ugyanazt válaszolom: olyan erős kormányt ígér, amellyel a nem csekély előttünk tornyosuló nehézségeket le tudjuk győzni. Ahhoz pedig a nép mennél nagyobb részét be kell emelni a nemzetbe. Bár 2014-ben, 2018-ban és 2022-ben nem sikerült, ám egyszer bizonyosan sikerülni fog a politikai fordulat, amely bizony bizonyos értelemben, ám másként, más előjellel, mint 2010 után, szintén rendszerváltást eredményezhet. Ekkor a győztes élhet a 2011-ben megalkotott alaptörvény adta lehetőséggel. Ám úgy, hogy a leendő ellenzékével – a mai csúfságokat nem ismételve – Bethlen Gábor és Pázmány Péter hajdan volt együttműködése szellemében dolgozik majd.

Epilógus

A terjedelmes, számos fejezetbe foglalt szöveg lényegét a fenti, utolsó bekezdés nyújtja. Más szavakkal: szerény erejével a szerző az egész könyvvel azért küzd, hogy nemzetünk egyszer valóban emelkedő nemzet legyen. Ez csak akkor sikerülhet, ha a múltat a hozzá forduló nem bunkósbotként forgatja. Tehát másként gondolkodó nemzettársában nem ellenséget, hanem eszmei ellenfelet, versenytársat lát. Következőleg ha lesz egyszer politikai fordulat, akkor az nem leradírozza, hanem hasznosítja az Alaptörvényt. Az ellenfelek pedig az említett két nagy magyar férfiú együttműködését megújítva küzdenek mindnyájunk javára.

62. Korábban Mari/Gyöngyössy Katalin megkérdi Komorát/ Pecsénke Józseft: – Tudta-e, hogy a doki/Mensáros itt rab volt, Veszeli/Tomanek pedig a börtönparancsnok? Társa erre ingerülten azt mondja, ez őt nem érdekli, ezek itt összevissza bezárták egymást.

Való igaz, hogy kommunista belügy volt Szabó és Veszeli vitája. Ám az ország élén kommunisták, idővel egyre többen álkommunisták álltak, s pozíciójukból következően nem tehatték meg az ország ügyeiben eligazodni, majd érdemben beleszólni akarók, hogy ne foglalkozzanak ezekkel a belügyekkel.

A helyzet lényegében ma is ugyanaz. Lehet az állampolgárnak csömöre a belpolitika pocsolyáitól. De belülről jobb világ, jobb közállapotok csak társadalmi nyomástól várhatók. Ahhoz pedig elemi feltétel tudni, hogy hányadán állnak a dolgok.

A FEJEZETEK KORÁBBI KÖZLÉSI HELYE

ELSŐ KÖNYV: A BELÉPÉSI PONT

Honnan nézzük? In: Szabad nemzet szabad hazában. Tanulmányok a polgári átalakulás és a nemzeti modernizációs kérdéseiről Erdődy Gábor 70. születésnapjára. (szerk. Varga Zsuzsa és Melkovics Tamás) L'Harmattan, Bp., 2021, 341–349.

A Kazinczy–Berzeviczy-vita – mint a nemzetközpontú gondolkodás egyik látlete. In: Nemzet, politika, nyilvánosság. Tanulmányok a 19–20. századi Magyarországról Pajkossy Gábor 70. születésnapjára. (szerk. Manhercz Orszolya, Sipos Balázs, Tóth-Barbalics Veronika) Savaria University Press, Szombathely, 2021, 195–203.

II. Rákóczi Ferenc, Szekfű Gyula és Dr. Veesenmayer Ödön igazságai. In: „Fejtágító” Ünnepi tanulmánykötet Pásztor Péter 80. születésnapjára. (szerk. Seres Attila) PTE BTK Történettudományi Intézet Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport, Pécs, 2022, 95–107.

Erőszak és szocializmus. *BBC History* 2022/4. sz., 66–67.

Trianon – a közel messziről. In: Történészek Trianonról. Salamon Konrád, Pritz Pál, Jeszenszky Géza, Illik Péter, Köő Artúr. *Történelemtanítás* 2020/3–4. sz. https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2020/11/torteneszek-trianonrol-11-03-02/#_ednpritz

MÁSODIK KÖNYV: TÖRTÉNETPOLITIKAI ÍRÁSOK

Magyarságkép európai tükörben. *Limes* 2008/2. sz., 5–16.

Mohácstól Öszödig. In: A társadalmi változások indítékai és fékjei. A 80 éves Hunyady György tiszteletére. (szerk. Faragó Klára, Dúll Andrea, Nguyen Luu Lan Anh) Akadémiai, Bp., 2023, 212–229.

Száznál több esztendeje elhervadt őszirozás. *Népszabadság* 2015. október 31. 10.

A Horthy-korszak vitatott kérdései. In: A Horthy-korszak vitatott kérdései. (szerk. Romsics Ignác) Kossuth, Bp., 2020, 311–316.

Az önálló magyar külügyi szolgálat megteremtése. In: Magyarország 1918. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország utolsó éve. ifj. gróf Andrássy Gyula Alapítvány, Bp., 2020. 178–187.

A Barbarossa terv – a mából. *Korunk* 2023/1. sz., 3–14.

A Szovjetunió elleni hadba lépés döntési mechanizmusa. In: Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót. (szerk. Bartha Eszter és Krausz Tamás) Russica Pannonica, Bp., 2012, 135–140.

Zsidópolitika a Kállay-kormány idején. In: A Holokauszt története Magyarországon. HDKK Bp. (Megjelenés alatt)

Tudomány- és oktatáspolitikai a szovjet korszakban. In: A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései. (szerk. Rainer M. János) Kronosz, Pécs, 2022, 263–271.

HARMADIK KÖNYV: MINT VIHAR A LEVELET – SZEMÉLYISÉG ÉS TÖRTÉNELEM

A palatina. *BBC History* 2021/10. sz. 66.

Áchim András, Bajcsy-Zsilinszky Endre és Féja Géza. *Múltunk* 2020/1. sz., 92–114.

Gömbös Gyula és Benito Mussolini. *Világtörténet* 2019/4. sz., 639–646.

- Gratz Gusztáv. In: PAÁL 2018, 5–14.
- Teleki Pál. *Korunk* 2021/8. sz., 62–71.
- Bárdossy László és Bajcsy-Zsilinszky Endre. *Történelmi Szemle* 2021/3. sz., 557–572.
- gróf Károlyi Mihály és Jászi Oszkár emigrációja. *Korunk* 2021/3. sz., 47–55.
- Valóban helytartó volt-e hazánkban Dr. Veessenmayer Ödön? In: A háború sodrásában. Európa, 1944–1945. (szerk. Virányi Péter) Gondolat, Bp., 2021, 215–239.
- Nekem semmi sem sikerül ebben az országban. Szekfű Gyula. *Mandiner* 2020. január 2. https://mandiner.hu/cikk/20200102_nekem_semmi_se_sikerul_ebben_az_oroszagban
- Ortutay Gyula – és az ő naplója. In: Pritz Pál: Napló és történelem. (szerk. Mann Jolán, Marchut Réka és Sipos Balázs közreműködésével) Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Bp., 2018, 156–173.
- Ritók Emma világi. In: RITÓK 2022, 577–587.
- Hitler és Magyarország. *BBC History* 2021/6. sz., 13–18.
- Hitler és Napóleon. *BBC History* 2021/6. sz., 80–81.
- Pamlényi Ervin és a Századok. *Századok* 2017/3. sz., 17–24.
- Köpeczi Béla. In: Gyűjteményes kötet az MTA elnökeiről és főtítkáiról a bicentenárium alkalmából. (Megjelenés alatt.)

NEGYEDIK KÖNYV: JÁSZIÁDA

- Négyen férfiak – egy nővel szemben. *Múltunk* 2018/2. sz., 124–149.
- Válásának anatómiája. In: Az emberi sors és a történelem kereszteződésében. Tanulmánykötet Frank Tibor 70. születésnapjára. (szerk. Kenyeres János, Lojkó Miklós, Magyarics Tamás, Szabó Éva Eszter) ELTE BTK Angol-Amerikai Intézet, Bp., 2018, 442–457.
- Boldogságos pokoljárása. In: Csapody Miklós–Fenyő Ervin–Hahner Péter–Hermann Róbert–Kovács Kiss Gyöngy–Kozári Monika–Markaly Aranka–Oborni Teréz–Papp Gábor–Pritz Pál–Romsics Ignác: Szerelmek a magyar történelemben. (szerk. Kovács Kiss Gyöngy) Komp-Press–Korunk, Kolozsvár, 207–228.

ÖTÖDIK KÖNYV: ITT JÁRTAK – ELMENTEK

- Babics András. *Századok* 1985/5–6. sz., 1401–1402.
- Gergely Jenő. Elhangzott a Kerepesi temetőben. Egy részlete megtalálható az ELTE BTK honlapján: <https://www.elte.hu/content/elhunyt-gergely-jeno.t.9225>
- Vida István. *Történelmi Szemle* 2021/1. sz., 151–153.
- Papp Gábor. Itt jelenik meg először.

HATODIK KÖNYV: FRONTOK – LÖVÉSZÁRKKOK NÉLKÜL

- Új Szellemi Front és Ignotus. In: Könyv, kontextus, medialitás. Tanulmányok a 60 éves Széchenyi Ágnes tiszteletére. (szerk. Buzinkay Géza, Martin József) Líceum, Eger, 2017, 199–208.
- Új Szellemi Frontok a magyar történelemben. *Magyar Szemle* 2020/8. sz. és 2020/9–10. sz. (második rész: erősen csonkítva) 50–61.

HETEDIK KÖNYV: TÖRTÉNET-, DE NEM EMLÉKEZETPOLITIKA

- Nem a házat, a hazát kell építeni. *Egyenlítő* 2012/5. sz., 2–7.
- A 2011-ben elfogadott Alaptörvény a történész szemével. *Egyenlítő* 2011/6. sz., 2–7.

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁBTL Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
- ADY 1909 Ady Endre: Lesznai Anna versei. *Huszedik Század* 10. sz., 339–340.
- ADY 1912 Ady Endre: Jászi Oszkár könyve. (A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés). *Nyugat* 10. sz., 835–837.
- ARENDT 2000 Hannah Arendt: Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról. Osiris, Bp.
- BAJCSY-ZSILINSZKY 1941 Bajcsy-Zsilinszky Endre: Helyünk és sorsunk Európában. Gergely R. kiadása, Bp.
- BAJCSY-ZSILINSZKY 1986 Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla. (szerk., vál., jegyz., összeáll., s. a. r. Tilkovszky Loránt) Kossuth, Bp.
- BAJCSY-ZSILINSZKY 2001 Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma Bárdossy miniszterelnökhöz. *Századok* 3. sz., 649–696.
- BALÁZS 1982 Balázs Béla: Napló I–II. (s. a. r. Fábri Anna) Magvető, Bp.
- BARTHA 2017 Bartha Ákos: Egy lovagiatlan ügy. Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szabó Dezső afférja(i). *Új Nézőpont* 3. sz., 51–78.
- BARTHA 2019 Bartha Ákos: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp.
- BÁRDOSSY 1991 Bárdossy László a népbíróság előtt. (s. a. r., jegyz., bev. Pritz Pál) Maecenas, Bp.
- BÁRDOSSY 1996 Bűnös volt-e Bárdossy László? (szerk. Jaszovszky László) Püski, Bp.
- BENEDEK 1959 Benedek István: Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. *Új Látóhatár* 4. sz., 241–263.
- BFL Budapest Főváros Levéltára
- BOKOR 1982 Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén. RTV–Minerva–Kossuth, Bp.
- BORBÁNDI 1989 Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék. Püski, Bp.
- BRAHAM 1997 Randolph L. Braham: A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. I–II. Belvárosi, Bp.
- CIANO 1999 Ciano gróf naplója 1939–1943. (ford. Bányász György, szerk. Eszes Máté) Ármádia, Bp.
- CONZE–FREI–HAYES–ZIMMERMANN 2010 Eckart Conze–Norbert Frei–Peter Hayes–Moshe Zimmermann: Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik. Blessing, München
- Csősz 2005 Csősz László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában. (szerk. Molnár Judit) Balassi, Bp.
- DÉNES 1925 dr. Dénes István: Miért pusztul Magyarország? A szerző kiadása, Bp.
- DÉNES IVÁN ZOLTÁN 1976 Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Akadémiai, Bp.
- DÉNES IVÁN ZOLTÁN 2015 Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula – A történetíró és ideológus. Kalligram, Pozsony
- DOMOKOS 1971 Domokos József: Áchim L. András. Kossuth, Bp.
- ESTERHÁZY 2013 Esterházy Péter: Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozös változat. Magvető, Bp.
- FARAGÓ 2000 Faragó Vilmos: Hosszú utca, darabvég. Zenit Könyvek, Bp.

- FEHÉRI 2007 Fehéri György: Az egy és a kettő. *Enigma* 52. sz., 57–65.
- FÉJA 1937 Féja Géza: Áchim L. András, a „parasztkirály”. *Válasz* 2. sz., 61–69.
- FÉJA 1965 Féja Géza: Szabadcsapat. Szépirodalmi, Bp.
- FÉJA 1982 Féja Géza: Lapszélre. Szépirodalmi, Bp.
- FÖLDES 2020 Földes György: Nemzet és hegemonia – 1920–1990. *Múltunk* 3. sz., 4–60.
- FSZK Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
- FUKÁSZ 1960 Fukász György: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata. Gondolat, Bp.
- GAMM 1980 Hans-Jochen Gamm: Der Flüsterwitz im Dritten Reich. Deutscher Taschenbuch, München
- GEBEI 2007 Gebei Sándor: II. Rákóczi Ferenc titulusai: princeps, dux. In: Évfordulós tanácskozások 2007. (szerk. Muzsnay Árpád) Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Partiumi Alelnöksége–Szatmárnémeti Kölcsey Kör, Szatmárnémeti, 88–96.
- GEBEI 2017 Gebei Sándor: II. Rákóczi Ferenc és lengyel „Asszonya”. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* 2. sz., 138–154.
- GLATZ 1985 Glatz Ferenc: Pamlényi Ervin halálára. *Századok* 3. sz., 599–607.
- GLATZ 1990 Glatz Ferenc: Történetírás korszakváltásban. Gondolat, Bp.
- GYURGYÁK 2007 Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris, Bp.
- HDKK Holokaust Dokumentációs és Kutató Központ
- HAFFNER 1978 Sebastian Haffner: Anmerkungen zu Hitler. Fischer Taschenbuch, München
- HAJDU 1968 Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Kossuth, Bp.
- HAJDU 1978 Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Kossuth, Bp.
- HARRER 1968 Harrer Ferenc: Egy magyar polgár élete. Gondolat, Bp.
- HERBERT 1996 Ulrich Herbert: Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989. J. H. W. Dietz Nachfolger, Bonn
- HORTHY 1990 Horthy Miklós: Emlékirataim. Európa–História, Bp.
- HUSZÁR 1993 Huszár Tibor: A Magyar Szemle körül. Szerkesztői, szerkesztőségi levelek. 1927–1937. *Valóság* 12. sz., 67–90.
- IGNOTUS 1959 Ignotus Pál: Népiség. Új Látóhatár 1. sz., 45–56. és 2. sz., 123–136.
- ILLYÉS 1980 Illyés Gyula: Zsilinszky emléke. *Tiszatáj* 5. sz., 4.
- ILLYÉS 1985 Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban. Szépirodalmi, Bp.
- ILLYÉS 1986 Illyés Gyula: Naplójegyzetek. 1929–1945. Szépirodalmi, Bp.
- ILLYÉS 1991 A világ minden országának íróihoz és irodalmi szerveihez. *Hitel* 1991/23. sz., 5.
- JÁSZI 1991 Jászi Oszkár válogatott levelei. (összeáll., jegyz., bev. Litván György és Varga F. János) Magvető, Bp.
- JÁSZI 2001 Jászi Oszkár naplója 1919–1923. (szerk. Litván György) MTA Történettudományi Intézete, Bp.
- JESZENSZKY 2014 Jeszenszky Géza: Magyarország a brit gondolkodásban és külpolitikában 1848-tól 1945-ig. *Külgügyi Szemle* 2. sz., 150–175.
- JÓZSEF 1958 József Attila összes művei. III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. (s. a. r. Szabolcsi Miklós) Akadémiai, Bp.
- JUHÁSZ 1969 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Kossuth, Bp.
- JUHÁSZ 1978 Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. (összeáll., s. a. r., bev. Juhász Gyula) Kossuth, Bp.
- KALMÁR 2012 Kalmár János: Károlyi Sándor „árulása”. A bűnbakkeresés összefüggései. In: Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. (szerk. Czigány István, Kincses Katalin Mária) HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp., 101–115.

- KÁLLAY 1991 Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam. 1942–1944. I–II. Európa-História, Bp.
- KÁRMÁN 2016 Kármán Gábor: Pax és pacificatio. Kísérlet egy fogalom tisztázására a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség viszonyának megértése érdekében. *Történelmi Szemle* 2. sz., 341–352.
- KÁROLYI 1982 Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül. Európa, Bp.
- KEMPNER 1950 Das Urteil im Wilhelmstraßen-Prozess. Der amtliche Wortlaut der Entscheidung im Fall Nr. 11 des Nürnberger Militärtribunals gegen von Weizsäcker und andere, mit abweichender Urteilsbegründung, Berichtigungsbeschlüssen, den grundlegenden Gesetzbestimmungen, einem Verzeichnis Gerichtspersonen und Zeugen. (bev. dr. Robert M. W. Kempner és dr. Carl Haensel, szerk. C. H. Tuerck) Alfons Bürger, München
- KERSHAW 2004 Ian Kershaw: Hitler. 1936–1945. Nemezis. Szukits, Szeged
- KORNFELD 2006 Kornfeld Móric: Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok. (közreadja Széchenyi Ágnes) Corvina, Bp.
- KOSÁRY 1977 Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. Magvető, Bp.
- KOSÁRY 1985 Kosáry Domokos: Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. Akadémiai, Bp.
- KOSÁRY 2001 Kosáry Domokos: Millennium és történetkutatók. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. (szerk. Kristó Gyula) MTA Történettudományi Intézet, Bp., 9–12.
- KÖPECZI 1991 Köpeczi Béla: A bujdosó Rákóczi. Akadémiai, Bp.
- KÖPECZI 2000 Köpeczi Béla: A tények igazsága. MTA Kézirattára
- LACKÓ 1975 Lackó Miklós: Válságok–választások. Gondolat, Bp.
- LACKÓ 1996 Lackó Miklós: Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok. MTA Történettudományi Intézete, Bp.
- LENGYEL 1992 Lengyel András: A Vasárnapi Kör „renegátja”. A gondolkodó Ritoók Emmáról. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1. sz., 243–289.
- LENGYEL 2017 Lengyel András: A „tizedelő” Lukács György. Egy politikai folklór-szüzsé történeti hátteréhez. *Forrás* 1. sz., 75–92.
- LESZNAI 1908 Lesznai Anna: Dédanyám. *Nyugat*, 5. sz., 237–238.
- LESZNAI 2010 Lesznai Anna: Sorsával tetoválva önmaga. Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből. (vál., jegyz., összeáll. Török Petra) Petőfi Irodalmi Múzeum–Hatvany Lajos Múzeum (Heves Megyei Múzeumi Szervezet), Bp.
- LESZNAI 2015 Lesznai Anna: Kezdetben volt a kert. Múlt és Jövő, Bp.
- LITVÁN 1996 Litván György: Októberek üzenete. Válogatott történeti írások. Osiris, Bp.
- LITVÁN 2003 Litván György: Jászi Oszkár. Politikai életrajz. Osiris, Bp.
- LUKÁCS 1981 Lukács György levelezése (szerk. Fekete Éva–Karádi Éva) Magvető, Bp.
- MAJSZKIJ 1996 I. M. Majszkij feljegyzése a „jövendő világ kívánatos alapelveiről” (ford. és közreadja Baráth Magdolna) *Külpolitika* 3–4. sz., 157–184.
- MARCZALI 1907 Marczali Henrik: Berzeviczy Gergely államiratai. *Budapesti Szemle* 370. sz., 41–54.
- MÁRAI 1990 Márai Sándor: Egy polgár vallomásai. Vörösváry–Ferenczy-Verlag, Toronto–Zürich
- MATIC 2002 Igor-Philip Matic: Edmund Veesenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik. Oldenburg, München
- MÁLYUSZ 1931 Mályusz Elemér: Sturm auf Ungarn. Volkskommissäre und Genossen im Auslande. Südost-Verl. A. Dresler, München
- MÁLYUSZ 1931a Mályusz Elemér: The fugitive Bolsheviks. G. Richards, London
- MÁLYUSZ 2006 Mályusz Elemér: A vörös emigráció. Attraktor, Gödöllő
- MARCHUT–PRITZ 2017 Kisebbségpolitikák nemzetközi erőterben – Bleyer Jakab/Jakob Bleyer példáján. *Regio* 1. sz., 5–40.
- MENYHÉRT 2013 Menyhért Anna: Múzeum, kultusz, emlékezet: kánonba zárva. *Alföld* 5. sz., 55–76.

- MISKOLCZY 2021 Miskolczi Ambrus: Aki az osztálykorlátaiba kapaszkodott. *Országút* október 17. <https://orszagut.com/tudomany/osztalykorlataiba-kapaszkodott-es-felhuzta-a-nepet-1893>
- MOLNÁR 1964 Magyarország története. I–II. (főszerk. Molnár Erik, szerk. Pamlényi Ervin és Székely György) Gondolat, Bp.
- MOLNÁR 1969 Molnár Erik: Válogatott tanulmányok. (s. a. r., bev. Ránki György) Akadémiai, Bp.
- MNM Magyar Nemzeti Múzeum
- MÓRICZ 2016 Móricz Zsigmond: Naplók 1930–1934. (szerk. Cséve Anna, s. a. r.: Cséve Anna, Inzsöl Kata, Lengyel Imre Zsolt, Tardy Anna) Noran, Bp.
- NÉMETH 1993 Németh László élete levelekben 1914–1948. (szerk. Németh Ágnes) Magvető és Szépirodalmi, Bp.
- NÉMETH 2011 Németh László: A magyar forradalomról. Nap, Bp.
- ORMOS 2000 Ormos Mária: Mussolini. I–II. PolgART, Bp.
- ORTUTAY 1973 Ortutay Gyula: Fényes, tiszta árnyak. Szépirodalmi, Bp.
- ORTUTAY 2009 Ortutay Gyula: Napló I. 1938–1954. Alexandra, Bp.
- ORTUTAY 2009a Ortutay Gyula: Napló II. 1955–1966. Alexandra, Bp.
- OSZK Országos Széchényi Könyvtár
- OSZKK Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
- PAÁL 2018 Paál Vince: A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása. Wolters Kluwer, Bp.
- PACH 1965 Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. (bev. és utósz. Pach Zsigmond Pál) Kossuth, Bp.
- PAMLÉNYI 1955 Pamlényi Ervin: Horváth Mihály. Művelt Nép, Bp.
- PAMLÉNYI 1989 Pamlényi Ervin: Pályák és irányok. Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok. (összegejt., szerk. Pritz Pál, bev. Diószegi István) Akadémiai, Bp.
- PELLE 2003 Pelle János: Jászi Oszkár. XX. Század Intézet, Bp.
- PINTÉR–SZABÓ 1961 Unbestrafte Kriegsverbrecher. Dokumente. (szerk. Pintér István és Szabó László) Pannonia, Bp. Budapest.
- PÓTH 1999 Póth Piroska: Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában. *Múltunk* 4. sz., 199–223.
- PRITZ 1982 Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Akadémiai, Bp.
- PRITZ 1983 Pritz Pál: Az önálló magyar külügyminisztérium kialakulása 1918–19. In: Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon. (szerk. Kovács Kálmán) ELTE, Bp., 147–163.
- PRITZ 1994 Horthy Miklós és Edmund Veessenmayer. A magyar–német viszony 1944. március után. *Magyar Tudomány* 5. sz., 552–562.
- PRITZ 1995 Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- PRITZ 2005 Pritz Pál: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- PRITZ 2016 Pritz Pál: A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág. Újabb tanulmányok. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Bp.
- PRITZ 2017 Pritz Pál: Edmund Veessenmayer 1943. december 10-én kelt jelentése Magyarország politikai helyzetéről és javaslatai új kormány kinevezésére. Forráskritikai tanulmány. *Korunk* 12. sz., 75–86.
- PRITZ 2018 Veessenmayer útja a budai Várba. *BBC History* 3. sz., 25–31.
- RÁKOSI 1997 Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1940–1956. I–II. (szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente) Napvilág, Bp.
- REPISZKY 2007 Repiszky Tamás: Emlékkép-foszlányok – Adalékok Lesznai Anna családtörténetéhez. *Enigma* 52. sz., 9–37.
- RITOÓK 2022 Ritoók Emma: Évek és emberek. (szerk. Pritz Pál) BTK Történettudományi Intézete–Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság–Magyar Történelmi Társulat, Bp.

- ROMSICS 2007 Magyarország története. (főszerk. Romsics Ignác) Akadémiai, Bp.
- ROMSICS 2010 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp.
- RÓZSA T. 2010 Rózsa T. Endre: Honszeretet, politika, erkölcs. *Holmi* 6. sz., 760–764.
- SIPOS 2016 Sipos József: Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselővé választása 1922-ben. *Századok* 1. sz., 117–132.
- STANDEISKY 2005 Ständeisky Éva: Csábtánc és kiszorításkor. Az Új Szellemi Front. *Múltunk* 1. sz., 4–40.
- SZABÓ 1938 Szabó Dezső: Achim András. A végzet ellen (Hungarizmus és halál). A magyar paraszt. Rokámból romantika. Mai jegyzetek. Ludas Máttyás kiadás, Bp.
- SZEBERÉNYI 1937 Szeberényi Lajos Zsigmond: A parasztság története a legrégebb idők óta napjainkig. Történelmi áttekintés. Gergely R. kiadása, Bp.
- SZEGEDY-MASZÁK 1996 Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanéz. I–II. Európa–Historia, Bp.
- SZEGEDY-MASZÁK 2014 Szegedy-Maszák Mihály: Legyőzhetjük-e valaha a múltunkat? In: Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülés beszámolója. (összeáll. Hunyady György és Török László) Kossuth, Bp.
- SZEKFŰ 1927 Szekfű Gyula: A magyar folyóirat problémája. *Magyar Szemle* 1. sz., 1–4.
- SZEKFŰ 1993 Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi. Holnap, Bp.
- SZEKFŰ 2002 Szekfű Gyula: Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok. (szerk. Erős Vilmos) Osiris, Bp.
- TARNAI 1972 Tarnai Andor: Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók. *Irodalomtörténet* 2. sz., 383–396.
- TIBORI 1958 Tibori János: Az Áchim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom. Magánkiadás, Békéscsaba
- TOMKA 2011 Tomka Béla: Gazdasági változások és a fogyasztás alakulása a huszadik századi Magyarországon. In: Gyáni Gábor–Pritz Pál–Romsics Ignác–Szarka László–Tomka Béla: A mi 20. századunk. (szerk. Kovács Kiss Gyöngy, Romsics Ignác) Komp-Press–Korunk, Kolozsvár, 101–179.
- ÚJ SZELLEMI FRONT 1945 Új Szellemi Front. Szikra, Bp.
- VARGA 1992 Jegyzőkönyv a szovjet és magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 15–16.) (Közli T. Varga György) *Múltunk* 2–3. sz., 234–269.
- VASS 1974 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1967–1970. (szerk. Vass Henrik) Kossuth, Bp.
- VASS 1979 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962. (szerk. Vass Henrik) Kossuth, Bp.
- VERES 1946 Veres Péter: Vogelfrei. *Válasz* 2. sz., 177–178.
- VEZÉR 1979 Vezér Erzsébet: Lesznai Anna élete. Kossuth, Bp.
- VEZÉR 1983 Jászi Oszkár levelezéséből. Lesznai Anna levele Jászi Oszkárnak. (közvetíti, bev., jegyz. Vezér Erzsébet) *Kritika* 9. sz., 27–28.
- VIGH 1969 Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. (szerk. Vigh Károly) Magvető, Bp.
- WILHELMSTRASSE 1968 A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. (összeáll., s. a. r., bev. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula) Kossuth, Bp.
- ZSIDÓKÉRDÉS 1917 A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. *Huszadik Század* 7–8. sz., 1–159.

BETŰRENDES SZEMÉLYNÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

A kurzivált oldalszámok jegyzetekre vagy képaláírásokra mutatnak

(Év)számozott fogalmak

1241 – 42, 44
1526 – 42–44, 62–63, 65, 69, 71, 73, 89
1711 – 30, 30, 31, 33, 35–36, 71–72, 120
1848/49 – 35, 37, 43, 54, 60, 61, 63, 67, 69–70,
71, 75, 89, 139, 212
1867 – 43, 55, 59, 63, 65, 69, 84, 89, 145, 151,
173, 212, 320, 321
1918 – 12, 37–38, 43, 54–55, 72–76, 78,
81–85, 100, 104–105, 127, 130, 145, 147,
157–158, 166, 168–169, 172, 174–176, 180,
192, 196, 208, 212, 212, 213–215, 215, 217,
230, 245, 247, 272, 307, 312–313, 322–323,
330
1919 – 39, 43, 67, 78, 83–85, 130, 140, 157–
158, 166–169, 194, 195, 207–208, 212,
212, 213, 213, 215, 217, 230, 256, 256, 267,
269, 269, 270, 274, 276, 304, 307, 311–313,
322–323
1944 – 37, 58, 77, 100, 104–105, 108–109, 151,
164, 177–190, 193, 224, 232, 310, 327–329
1945 – 12, 28, 37–39, 64, 68, 72–73, 86, 87, 90,
92, 96, 110–112, 135–136, 145, 163–165,
172–173, 178–179, 181–182, 186, 193–194,
196–197, 197, 198–199, 201, 201, 202,
228–229, 232, 288, 298–299, 301, 303–315,
323–324, 331
1956 – 13, 19–22, 27, 28, 35, 40, 53, 57, 59, 61,
64, 73, 112, 152, 169, 199, 204, 234, 236,
290, 297, 299, 324
1968 – 41, 112, 236, 238
1989/90 – 12–13, 40–41, 53, 61, 64, 68–70, 72,
76, 111–112, 137, 151, 153, 165, 170, 170,
171–172, 203, 212, 214, 215, 231, 249, 275,
290, 298, 315, 320–322, 324, 326, 328, 329
2010 – 72, 111, 320, 328–329, 331

A, Á

Ablonczy Balázs – 152
Áchim L. András – 121–132
ifj. Áchim András – 127
Áchim L. Andrásné – 122, 127, 127, 132
Áchim Mária(?) – 127
Acsády Ignác – 231, 231
Aczél György – 61, 114–115, 199, 234, 236,
237–238, 288
Adenauer, Konrad – 177
Ady Endre – 20–21, 42, 65, 70, 75, 130, 171–
173, 209, 243, 243, 268, 301
III. Alexandrosz (Nagy Sándor) – 226
államnemzet-kultúrnmemzet – 12, 19, 44, 140,
297, 330
Almási János – 230
Amtmann Antónia – 191
Andics Erzsébet – 324
I. András – 46
Andrássy Gyula – 43, 65, 89
ifj. Andrássy Gyula – 43, 146, 157, 173, 212
Andrássy Katinka – 170
id. Antall József – 68
Antall József – 290, 320
antikorszakos gondolkodás – 13, 40, 62, 169,
172, 199, 199, 268, 320
antiszemizmus – 69, 83, 101, 104, 104, 146,
148, 150–151, 158, 174, 184, 187, 198, 216,
276
Apor Gábor – 54, 136
Apponyi Albert – 146, 157
Apponyi György – 109
Apponyi Sándor – 51
Ara-Kovács Attila – 295
Arany János – 70
Arendt, Hannah – 183
Avramova, Dora – 23

B

Babics András – 282–283
Babics Andrásné Ponesz Aranka – 283
Babits Mihály – 75, 209
Babus Antal – 234
Johann Sebastian Bach – 37
Bajcsy Mária – 121, 128–129, 130
Bajcsy-Zsilinszky Endre – 89, 121–132, 143, 152, 153–165, 189, 224, 299, 327
Bakos József – 208, 210
Baky László – 180, 181
Balassa Erik – 180, 187
Balázs Béla – 65, 209, 213–214, 218, 244, 258, 264, 269, 273, 276, 277
H. Balázs Éva – 25, 25, 145
Bálint István – 210
Balogh József – 51, 52
Balogh Margit – 286
Balogh Sándor – 288
Bán D. András – 162
Bánffy Miklós – 43, 83
Bangha Béla – 286
Bánkúti Imre – 33
Barankovics István – 68
Barcs Sándor – 205
Bárdossy László – 56, 77, 90, 93, 95, 95, 96–98, 98, 99, 101–102, 102, 103, 153–156, 159–165, 180, 192, 223
Bartha Ákos – 129, 154–155, 163
Bartók Béla – 65, 202, 202, 203
Báthori Erzsébet – 172
Batsányi János – 26, 52, 65
Batthyány Lajos – 70
Batthyány-Strattmann László – 168
Becker, Arno – 227
Bede István – 103
Bédy-Schwimmer Rózsa/Róza – 83
Békássy Gyöngyi (Flóra) – 216
IV. Béla – 42
Bende Mária – 129, 160
Benedek István – 298–299, 302
Beneš, Edvard – 43, 167, 175, 224, 259, 261, 271
Bercsényi Miklós – 35–36
Berend T. Iván – 114, 288
Berija, Lavrentyij Pavlovics – 203, 204, 204, 205, 206
Berinkegy Dénes – 83
Berzeviczy Albert – 149
Berzeviczy Gergely – 25–26, 72
Beöthy Ildikó – 210

Best, Werner – 178, 185
Bethlen Gábor – 26, 42, 330–331
Bethlen István – 43, 72, 75, 77–78, 78, 102, 105, 127, 133–134, 136, 140, 142, 145–147, 147, 148–149, 157, 167, 208, 224, 306–307, 312–313, 315, 321
Bethlen Miklós – 234
Bibó Anna – 199
Bibó István – 68, 89, 199, 289, 290
Bihari Mihály – 137
Biró Lajos – 82
von Bismarck, Otto – 65, 89, 301
Bleyer Jakab – 138, 139–140, 141, 142–144
Bloch, Ernst – 209
Bóka László – 298, 298
Bokor Péter – 178, 183, 186
Bolgár Elek – 83
Borkanyuk Alex/Olexa Borkaňuk – 305
Bormann, Martin – 227
Bölcskei Edit – 235
Braham, Randolph Lewis – 101, 108
Bródy Sándor – 246
Brunszvik Teréz – 207
Brüll Adél – 42
Buday György – 202
Buday-Goldberger Leó – 189
Bulganyin, Nyikolaj Alekszandrovics – 204
Budaváry László – 146
Bush, George H. W. – 324

C

Caesar, Caius Iulius – 226
Calvin, Jean/Kálvin János – 75, 199
Carey, Henry Charles – 168
Casanova, Giacomo – 231
Chamberlain, Arthur Neville – 220
Chamberlain, Houston Stewart – 88
Churchill, Winston – 107, 161–162, 184, 288, 290
Ciano, Galeazzo – 79, 136, 137
Cieger András – 238

Cs

Csáky István – 156, 163
Csáky Miklós – 63
Csécsy Imre – 172, 194, 212, 303
Csepregi György – 124
Csósz László – 109
Csurka István – 155

D

Dálnoki Miklós Béla – 310
Darvas József – 199, 309, 311–313
Deák Ferenc – 37, 65, 89, 101, 145, 305, 312
Deak, George – 257, 258
Deák István – 179
Deér József – 303
Demény Pál – 39
Dénes Tibor – 217
Dérer Miklós – 292, 293
Dernői Kocsis László – 155
Déry Tibor – 20
Dési Huber István – 202
Dessewffy Gyula – 201
Deutsch Hermina – 243, 253, 255, 262, 266, 270, 270
Dilthey, Wilhelm – 213
Dimitrov, Georgi – 306
Diner-Dénes József – 82–83, 83
Dobi István – 129, 204, 205, 206
Dollfuss, Engelbert – 135–136
Domanovszky Sándor – 308
Domokos József – 123–124, 125
Donáth György – 39
doni katasztrófa – 87, 192
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics – 168, 278
Dózsa György – 100, 231, 231
Drasche-Lázár Alfréd – 84
dualizmus, Osztrák–Magyar Monarchia – 34, 37, 43, 52, 54, 59–60, 66, 69, 75, 84, 89, 105, 134, 140, 145, 148, 151, 214, 231, 320
Dučić, Jovan – 58
d’Usson, Jean-Louis – 120
Dühning, Eugen – 168

E, É

Eckart, Dietrich – 94, 228
Eckhardt Sándor – 51, 53, 298
Eden, Anthony – 56
Eichmann, Adolf – 177–178, 185
Elekes Lajos – 22, 22
emlékezetpolitika – 13, 62, 80, 172, 317, 327–328, 330
Endre László – 180
Engelhardt, Josef – 23
Eötvös József – 63, 89, 111, 198
Eöry Áron – 15, 62, 210, 212, 213, 274
Erdei Ferenc – 22, 66, 115, 131, 171, 189, 199, 229, 234, 238, 308, 311, 314–315, 319, 324
Erdély – 30–37, 42–43, 45, 57, 63, 72, 107, 146, 148, 222, 238, 298

von Erdmannsdorff, Otto – 221
Erdős Renée – 245, 246, 249, 249, 275
erőszak a történelemben – 11, 39–41, 57, 70, 92, 94, 96, 107, 108, 121, 124, 134, 153, 156, 159, 161, 179, 182, 187, 195, 200, 201, 214, 220, 223, 243, 297, 298
Ertsey Péter – 132
Esterházy Péter – 9, 37
esszé – 14, 34, 154, 155
Európai Unió – 25, 31, 44, 69, 71, 151, 171, 179, 322, 328

F

Faludy György – 177
Faragó Vilmos – 22–23, 23, 28
Farkas Mihály – 22, 25, 28
Fehér István – 210
Fehéri György – 254
Féja Géza – 121, 121, 122, 126–132, 298–299, 299, 302, 306, 313–314
Fekete József – 124
Fellini, Federico – 86
Fenyő Andor – 83
I. Ferenc – 39
I. (Valois) Ferenc – 64–65
Ferenc Ferdinánd – 42
I. Ferenc József – 65, 89
I. Ferdinánd – 64–65
Feszty Árpád – 302
Fichte, Johann Gottlieb – 87, 256
Foch, Ferdinand – 82
Fodor Ferenc – 149
Fogarasi Béla – 209
Földes György – 23, 152, 326
France, Anatole – 177
Franchet d’Espèrey, Louis – 81
Franco, Francisco – 59, 91, 227
Frank, Hans – 93
Frankfurter, David – 86
Fráter György – 71
Freud, Sigmund – 260, 275–276
Frey András – 191
Friedrich István – 140, 208
II. (Nagy) Frigyes – 226
függetlenség, függetlenségi gondolat – 31, 33, 35–37, 43–44, 54–56, 64, 88, 165, 172, 194, 299, 305, 307, 312, 319, 329
Fülep Lajos – 269
Füst Milán – 310

G

Gábor Andor – 311, 315
Gábor Áron – 28
Garami Ernő – 81
Garay Károly – 244, 265, 265, 270
Gáspár Antal – 146
Gáspár Ferenc – 181
de Gaulle, Charles – 91
Gebei Sándor – 62, 120
Geccsényi Lajos – 62, 181
George, Henry – 168
Gergely Jenő – 284–287
Gergely Jenőné Héri Vera – 284, 286
Gergely Tibor – 249, 259, 261, 264, 271
Ghyczy Jenő – 332
Giesler, Hermann – 227
Giesswein Sándor – 286
Glatz Ferenc – 179
Goebbels, Joseph – 187
von Goethe, Johann Wolfgang – 70
Gogolák Lajos – 201
Gorbacsov, Mihail Szergejevics – 324
id. Gömbös Gyula – 133, 134
Gömbös Gyula – 54, 84, 111, 127, 129, 131,
132, 133–136, 148, 157–158, 159, 208, 219,
220, 222, 230, 298–299, 299, 300, 300, 301,
301, 302, 306, 309, 309, 311–313
Göncz Árpád – 150
Görgei Artúr – 28, 30, 67, 71, 72
Göring, Hermann – 186
Grass, Günter – 86
Gratz Gusztáv – 138–140, 142–144
Gratz, Matthias – 140
Gratz, Moritz – 139
Grillparzer, Franz – 166
Grósz András – 141, 142
Gulácsy Irén – 210
Gunst Péter – 231, 231
Gustloff, Wilhelm – 86

Gy

Gyáni Gábor – 77
Gyergyai Albert – 298
Gyöngyössy Katalin – 41, 197, 332
Györfly István – 147
Gyurcsány Ferenc – 325
Gyurgyák János – 169

H

Habsburg Birodalom, Habsburg-ház – 25, 30,
33–36, 46, 54–55, 64–65, 65, 67, 69–71, 89,
106, 148, 151, 157–158, 173, 226
Habsburg József – 75
Hack József – 23
Haffner, Sebastian – 151, 152
Hajdu Tibor – 170
Hanák Péter – 169, 229
Harrer Ferenc – 83, 83, 84
Hatvany Irén – 264
Hatvany Lajos – 246
Hegedüs Gyula – 25
Herczeg Ferenc – 103
von Herder, Johann Gottfried – 26, 44, 87,
294
Hessen–Wanfriedi Sarolta Amália – 33
Heydrich, Reinhard – 94, 99, 108, 185
hidegháború – 41, 53, 67, 104, 178, 235, 292,
327
Himer, Kurt – 96
Himmler, Heinrich – 108, 182, 186, 189
von Hindenburg, Paul – 226
Hirsch Albert – 264
Hitler, Adolf – 27, 37–38, 53, 55–56, 68, 73,
79, 86, 86, 87–94, 96, 98, 99, 100, 103, 103,
104, 106–107, 110, 129, 135, 137, 143, 151,
151, 156, 158, 158, 177–180, 184, 185–187,
191–193, 201, 201, 219–225, 226–228,
298, 301, 305, 321, 323, 326
hitleri Németország – 27, 32, 32, 37, 38, 56, 73,
79, 88, 94, 96, 106–108, 130, 134, 136–137,
143, 149, 158, 160, 171, 177–178, 182, 185–
187, 191, 201, 221, 226, 228, 312–313, 323
holokauszt – 38, 68, 73, 94, 99, 100–101, 104,
104, 105, 107–108, 151, 178, 180–181,
184–185, 201, 232, 302, 327
Hóman Bálint – 89, 158, 303, 330
Honti János – 235
Horn Gyula – 321–322, 324
Hory András – 46, 84, 136
Horthy István – 163
Horthy Miklós – 23, 56, 58, 67, 72, 72, 77–79,
79, 80, 87, 90, 93, 97, 104, 104, 106–107,
133, 136–137, 146, 148, 151, 155, 157, 172,
182, 188, 188, 189, 190, 192, 197, 197, 200,
200, 214, 220, 222, 223, 224, 230, 232, 299,
303, 306, 307, 315
Horthy-korszak, ellenforradalom – 12, 22, 38,
43, 60, 72, 72, 77–80, 83–85, 87, 97, 125,
130, 133, 144–146, 148–149, 155, 157, 167,

169, 172, 180–181, 189, 192, 194–195, 197,
197, 200, 208, 214, 215, 216, 220, 230, 232,
261, 269, 286, 297, 305–306, 308, 312–313,
315, 321–323, 323
Horváth J. András – 181
Horváth Jenő – 287
Horváth Márton – 304, 311
Horváth Mihály – 229
Horváth Zoltán – 180, 194, 303
Höttl, Georg Wilhelm – 181–182, 188–189
Hunyadi János – 22
Huszár Tibor – 290
hüvely – 205

I, Í

Ignotus Pál – 297–302
Illyés Gyula – 12, 20–21, 28, 51–52, 67, 100,
100, 111, 125, 130, 131, 151–152, 168, 193,
202, 231, 298–300, 302, 306, 308, 310–311,
313–315
Imre Sándor – 140
Imrédy Béla – 56, 163, 180, 188, 190, 220
Incze Péter – 152
Izsák Lajos – 286

J

von Jagow, Dietrich – 108
Jakubovits/Jászi Ferenc – 269, 278
I. (Szapolyai) János – 71, 196
Jánosi (később: Jánossy) Imre – 212
Jánossy Anna – 212
Jánossy (eredetileg: Jánosi) Imréné Bortstie-
ber Gertrúd – 212
Jaross Andor – 180
Jászi Alice (Madzsar Józsefné) – 265
Jászi András Oszkár/Andrew Oscar Jaszi –
256, 262, 268, 270, 277
Jászi Ferenc – 258, 268, 274
Jászi György – 256, 262, 268, 270, 277
Jászi Oszkár – 46, 69, 75–76, 81, 105, 133,
150–151, 166–176, 212, 212, 213, 214, 214,
215, 215, 243–251, 254–257, 258, 259, 260,
261, 262, 263, 264, 265–279, 312, 323
Jászi Viktor – 278
Jodl, Alfred – 223
I. József – 30, 35, 42, 72, 120
II. József – 70
József Attila – 197, 324
Juhász Ferenc – 233

K

Kádár János – 11, 13, 19–20, 40–41, 67, 72,
75, 113–114, 145, 148, 199, 204, 204, 231,
234, 235, 236, 238, 290, 299, 309, 320
Kádár Krisztina – 210
Kádár-korszak – 11, 41, 64, 169, 204, 231, 234,
235, 297, 319, 320–321, 324, 326
Kafka Margit – 75, 217, 269
Kaján Tibor – 211
Kállai Gyula – 310–311
Kállay Miklós – 38, 56, 57, 73, 78, 92–93,
97, 99–109, 135, 188–189, 191–192, 201,
223–224, 306
Kalmár János – 31, 62
Kaltenbrunner, Ernst – 181, 182, 185, 189,
189, 190
Kant, Immanuel – 87, 213
Kánya Kálmán – 46, 84, 220
Karsai Elek – 230
kapitalizmus – 12–13, 19, 47, 66, 104–105,
112, 140, 150, 169–170, 195, 201, 216, 226,
230, 233, 256, 270, 276, 299, 301, 308, 315,
320, 325
III. Károly – 30, 35
IV. Károly – 43, 71
V. Károly – 30, 64, 65, 71
XII. Károly – 120
Károlyi Mihály – 43, 72, 74, 75, 81–83, 145,
166–170, 173, 175–176, 212, 212, 214–215,
245, 276, 278–279, 323
Károlyi Sándor (1669–1743) – 26, 30, 30, 31,
33, 36–37, 42, 71, 72
Károlyi Sándor (1831–1906) – 31
Kassák Lajos – 304
Kazinczy Ferenc – 25–26, 66, 72
Keitel, Wilhelm – 87, 94, 228
Kemény Zsuzsanna – 198
Kendeffy Margit – 259, 271
Keppler, Wilhelm – 186, 188
Kerék Mihály – 299, 306
Keresztes-Fischer Ferenc – 108, 163–164
Keresztury Dezső – 51, 52
Keszi Kovács László – 205
Keszthelyi Nándor – 201
kiel-i találkozó – 220–222, 313
Király István – 22, 115, 234
Klaniczay Tibor – 298, 298
Klebensberg Kuno – 64, 141, 148, 193, 208,
330
Kociszky Mátyás – 129
Kocsis András Sándor – 292

Kodály Zoltán – 29, 111, 202, 202, 308
 Kodolányi János – 298, 302
 Kollonich Lipót – 70
 Komócsy István – 141
 Koren Pál – 124, 124, 127, 128
 Kornai János – 326
 Kornfeld Móric – 192, 195
 Korom Mihály (1927–1993) – 204
 Kós Károly – 45
 Kosáry Domokos – 11, 25, 26–27, 27, 28, 65,
 111, 290, 308, 308
 Kossuth Lajos – 28, 31, 35, 54, 63, 66–67, 70,
 173, 212
 Kovács Imre – 147, 152, 201, 310, 311
 Kovács Kálmán – 199
 Kozma Miklós – 157–158, 200, 202, 203,
 301–302, 309
 Kőbányai János – 243
 Kölcsey Ferenc – 27
 Köpeczi Béla – 115, 115, 234–239
 Köpeczi Árpádné Tomai Anna – 234
 Kövér György – 234
 Kun Béla – 67, 83, 83, 84, 304, 311
 Kunder Antal – 184
 Kunffy Lajosné Tiller Ella – 259, 271, 278
külhoni magyar kisebbségek – 11–12, 19, 43–
 44, 69–71, 78, 89, 141, 143–144, 151, 159,
 171, 223, 297–298, 330

L

L.(?) Zoltán – 244
 Lackó Miklós – 298, 309
 de Lagarde, Paul Anton – 88
 XIV. Lajos – 33, 36, 119, 120
 Lajos Iván – 78
 Láng István – 237
 Lederer, Emil – 276
 Lee Tibor – 156
 von Leibniz, Gottfried Wilhelm – 87
 Lengyel András – 214
 Lenin, Vlagyimir Iljics – 32, 82, 94, 167–168,
 194–195, 206
 Lesznai Anna – 169, 213, 243–279
 Liebermann Pál – 175
 Liebermann Róza – 260, 262, 269, 270, 278
 Linder Béla – 82
 I. Lipót – 35, 36
 Liszt, Franz/Liszt Ferenc – 66
 Litván György – 169, 172, 257, 257, 264, 266,
 274, 276
 Lovász György – 283

Lovász Györgyné – 283
 Ludwig, Emil – 134
 Lukács György – 209, 212–213, 214, 218, 245,
 256, 267, 269, 274
 Lukacs, John – 226
 Lukács József – 213
 Luther, Martin/Luther Márton – 139, 199
 Luther, Martin – 107–108

M

Macartney, Carlile Aylmer – 191
 Macaulay, Thomas Babington – 14, 154
 von Mackensen, August – 81
 Madách Imre – 70
magyar külpolitika – 35, 42, 46, 54, 56, 60, 78,
 81–85, 93, 96, 96, 97, 106–107, 135, 137,
 139, 145, 148–150, 156, 158–159, 162, 169,
 171, 201, 202, 215, 220–221, 324
magyar külpolitikai gondolkodás – 51–53,
 55–56, 97, 139, 145, 148, 157–158, 163,
 221, 319
magyar nemzetiségpolitika – 54–55, 66–67, 89,
 93, 122, 138–144, 172, 174–175, 268, 271,
 313, 323
magyar revíziós célok és eredmények – 55–56,
 78, 87, 89, 96–97, 106–107, 135–136, 149,
 152, 159–160, 162, 216, 219–222, 326
*magyar társadalom kettős (/hármás) szerke-
 zete* – 66, 68, 171–172, 189, 189, 319–320,
 328, 329
magyar tudománypolitika 1945 után – 19,
 110–115, 230, 234–239, 288
Magyarország-kép külföldön – 12, 51–61, 82,
 150–151, 177, 207, 231, 256, 298
 Magyary Zoltán – 147
 Majos Ákos – 165
 Majoros István – 43
 Majszkij, Ivan Mihajlovics – 159
 Mályusz Elemér – 167–168, 257
 Márai Sándor – 171, 183
 Marczali Henrik – 25
 Mária Ludovika – 64–65
 Mária Terézia – 63
 Márki Sándor – 33, 34
 Márkus László – 231
 Marosán György – 305
 Márta Ferenc – 115, 234, 238
 Martelli, Claudio – 57
 Martinovics Ignác – 36, 70, 72
 Marx, Karl – 167–168, 206

marxizmus – 11, 20, 112, 168, 168, 169–170, 266, 274, 302
Masaryk, Tomáš Garrigue – 43, 261
Masirevich Szilárd – 83
Matić, Igor Philip – 190
Mátrai László – 229
Matuska Szilveszter – 130
Medgyessy Péter – 324
Mensáros László – 40, 41, 197, 332
Menyhért Anna – 254
Merkel, Angela – 179
Mikes János – 139
Mindszenty József – 39, 41, 68, 111, 198, 286
Miskolczy Ambrus – 26, 94
Mód Aladár – 326
Molnár Erik – 11, 20–22, 28, 114–115, 169, 231, 297
Molnár René – 22
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics – 57, 107, 206
Montanelli, Indro – 57
Moór Gyula – 311
Morell, Theodor – 228
Móricz Zsigmond – 299, 300, 306
Moscovitz Geyza – 245–246, 251
Moscovitz Mór – 245
Moskovitz Iván – 247, 250, 266
Mozart, Wolfgang Amadeus – 231
MSZMP – 11, 19, 20, 21, 22, 41, 112–114, 177, 236, 238, 299
Mussolini, Alessandro – 133, 134
Mussolini, Benito – 79, 90, 92, 103, 133–136, 221, 224, 226, 227, 323

N

nacionalista, nacionalizmus – 11, 20, 25, 27, 28, 44, 75, 81, 84, 115, 136, 139, 140, 143, 173, 177, 215, 297, 325, 326
(Nagyatádi) Szabó István – 109, 132, 146–147
Nagy András – 131
Nagy Endre – 290
Nagy Imre – 19, 20, 40, 57, 67, 203, 203, 205, 205, 206, 297, 299
Nagy Lajos – 302
Nagy László – 28
Nagy Péter – 298, 298
Nagy Vince – 180
L. Nagy Zsuzsa – 169
Napóleon, Bonaparte – 25, 25, 26, 88, 222, 226–228, 268
II. Napóleon – 227

Navratil Ákos – 311
Nemes Dezső – 230, 233
Németh Imre – 126, 126, 131, 299, 306
Németh László – 8, 20–21, 23, 89, 169, 193–194, 200, 203, 298, 299, 302, 306, 309–310, 312–314, 328, 330
nép („néptömegek”, „a társadalmi zöm”, *munkásság és parasztság*) – 12–13, 15, 19, 21, 21, 22, 29, 31, 35, 39, 63, 66, 68, 75, 82, 83, 100, 105, 109, 111, 122–125, 127, 129–130, 147, 158, 172, 174, 176, 180, 189, 194–195, 198, 199, 202, 205–207, 216, 246, 247–248, 250, 252, 254, 265, 272, 276, 286, 288, 297, 299–301, 303, 305–308, 310–311, 313–315, 319–321, 323–326, 329–331
népfrontpolitika – 21, 22, 28, 41, 93, 191, 305
népi írók, népiek – 19–20, 22, 111, 114–115, 126, 131, 170–171, 194, 201, 238, 297–298, 301–302, 309, 309, 311, 313–314
Nora, Pierre – 89

Ny

Nyers Rezső – 114, 238

O, Ó

Oltványi Imre – 201–202
Oppenheimer, Franz – 168
Ormos Mária – 11, 134
Ortutay Gyula – 22, 111, 111, 129, 165, 180, 197–206, 229, 229, 230–232, 298, 298

Ö, Ő

Örley István – 103

P

Paál Ferenc – 205
Paál Vince – 139, 144
Pach Zsigmond Pál – 232
VI. Pál – 41
Palacký, František – 58
Pálffy Fidél – 180, 181
Pálffy János – 26, 30, 31, 33, 42, 71, 72
Pálffy Jenő – 210
Pamlényi Ervin – 229–233
Pap Dávidné – 259, 271
Papp Gábor – 294, 295
Pap Károly – 304
párizsi békekötés – 12, 68, 165, 196, 198
Pastor, Peter/Pásztor Péter – 151, 257
Pázmány Péter – 26, 42, 330–331
Pecsenke József – 332

Pelle János – 199
Pétain, Henri Philippe – 227
I. (Nagy) Péter – 36
Péter Gábor – 39, 180
Petőfi Sándor – 20, 75
Pilatus, Quintus Pontius – 177
Pintér István – 177
XII. Piusz – 41
Pogány Ágnes – 184
Pogány Ö. Gábor – 303
Pollacsek Károly – 274
Pozsgay Imre – 170
Pölöskei Ferenc – 286
Prohászka Ottokár – 286
Prónay Pál – 157

R

Radnóti Miklós – 200
Rajk László – 39, 170, 309
Rajtár Ilona – 122
II. Rákóczi Ferenc – 12, 30–37, 42, 70, 72,
119, 120, 148, 173, 193, 238–239, 312, 327
I. Rákóczi György – 34
Rákosi Mátyás – 21, 28–29, 39, 41, 66–68,
111, 193, 194, 198, 198, 199, 203, 203, 204,
204, 205, 205, 206, 302, 304, 305–306, 306,
308–309, 309, 310–311, 314–315
„Rákosi-rendszer” – 21, 28–29, 39–40, 64, 67,
73, 170, 199, 204, 297, 308, 314, 319, 320,
326
Ránki György – 20, 169, 290
Rátz Jenő – 184
reformkor – 63, 69, 70, 212
Reinhardt, Max – 274
Rékási Endréné – 232
relativizmus – 24, 46, 101, 125
Repiszky Tamás – 243, 245, 268, 269, 278
Révai József – 21, 25, 27, 27, 28, 111, 193, 194,
204, 298, 302–304, 304, 305–308, 308, 309,
311, 324
Reviczky Mária – 192
Rexer, Mary – 187, 189
Ribbentrop, Joachim von – 87, 92–93, 108,
181, 182, 184–186, 189
Ritoók Emma – 43, 68, 69, 78, 83, 207–218,
244, 256, 269, 323
Ritoók Margit – 207
Ritoók Zsigmond – 211
ifj. Ritoók Zsigmond – 216
Ritoók Zsigmondné Unghváry Berta – 211
Robespierre, Maximilien de – 135

romantikus nemzetszemlélet – 13, 34, 103, 103,
104–105, 177, 212
Rónai Mihály András – 177, 179–182
Roosevelt, Franklin Delano – 161, 184, 301
Rothschild, Charles – 213, 216
Rotta, Angelo – 111
Rózsa T. Endre – 238
Rundt, Arthur – 274, 276
Rusznay István – 308

S

Sárközi György – 131, 302
Schönherz Zoltán – 305
Seiler Elek – 123
Serédi Jusztinián – 141–142, 185
Seton-Watson, Robert William – 54
Seyss-Inquart, Arthur – 163
Shakespeare, William – 37
Shaw, Georg Bernard – 231
Sieniawska, Elżbieta – 33, 36, 119, 120
Simándy Pál – 129
Simmel, Georg – 213
Sipos András – 181
Sipos Péter – 179
Smith, Adam – 168
„Sobri Jóska” (Pap József) – 53, 59
Solymosi László – 234
Somló Bódog – 249, 265, 272, 275
Speer, Albert – 89, 178, 227
Steed, Henry Wickham – 54
Standeisky Éva – 305, 308, 309
Stemler Gyula – 285
Stipić, Lazar – 58
Straub F. Brunó – 310
Sulyok Dezső – 68, 180
Supka Géza – 303

Sz

Szabad György – 170
Szabó Dezső – 89, 126, 128, 130, 131, 194,
298, 315
Szabó Ervin – 46, 174, 246, 265, 272, 274, 307
Szabó László – 177
Cs. Szabó László – 200–201
Szabó Lőrinc – 70, 75, 131, 194, 211, 301, 304,
308, 313–314
Szabó Pál – 130
Szabó Pál Zoltán – 283
Szabó Pál Zoltánné Kovacsics Paula – 283
Szabó Zoltán – 103, 201
Szabolcsi Lajos – 174

- Szakasits Árpád – 310
 Szalai Béla – 204, 204
 Szalai Sándor – 180
 Szálasi Ferenc – 180, 222, 224–225, 306, 315
 Szalay László – 34, 229
 Szeberényi Lajos Zsigmond – 124, 124
 Széchenyi Alexandra – 129
 Széchenyi István – 66, 114, 193, 238, 305, 312
 Szegedy-Maszák Aladár – 56, 103, 106, 191, 201, 201
 Székely György – 231
 Szekeres József – 181
 Szekfű Gyula – 27, 30, 32, 34–37, 42, 51, 100, 104, 111, 120, 158, 167, 173, 174, 191–196, 201, 229, 230, 238, 303–309, 311–315, 319, 327
személyiség szerepe – 71, 77, 87, 117–239
 Szénási Sándor – 155
Szent István-i ország – 37–38, 43, 52, 54–55, 66, 69, 73–75, 89, 106, 139–140, 145, 151, 162, 172, 215, 322, 330
 Szentmiklóssy Andor – 201
 Szilassy Gyula – 83
 Szinetár Judit – 283
 Szladits Károly – 308
szocialista hazafiság, szocialista nemzet – 13, 20, 21, 326
 Szombathelyi Ferenc – 107
szomszédos államok – 11, 23, 43–44, 46, 54–55, 58, 66–67, 79, 93, 102, 114, 137, 143, 145, 157, 160–161, 167, 171, 175, 192, 214, 215, 220, 223, 238, 268, 325–326
 Sztálin, Joszif Visszarionovics – 39–40, 53, 67, 98, 107, 111, 179, 200–201, 201, 203, 203, 204, 205, 206–227, 288, 290, 305, 323, 325
sztálinizmus – 19, 21, 27, 40, 53, 72, 73, 107, 199, 216, 235, 236, 297, 323, 325–326
 Sztójay Döme – 32, 96, 103, 188
 I. Szulejmán – 71
 Szűcs Jenő – 11, 11, 12, 19, 89
- T**
 Tacitus, Publius Cornelius – 211
 Tálás Péter – 295
 Tálasi István – 199
 Talpassy Tibor – 129
 Tamási Áron – 131, 299, 306
 Tarnai Andor – 25
 Tátrai Zsuzsa – 198
- Teleki Pál – 55–56, 59–60, 75, 78, 89, 97, 145–152, 153, 156–157, 161, 162–164, 208, 216, 221–222, 303
 Tétényi Pál – 237
 Tevan Andor – 125
 Thaly Kálmán – 34–35, 231, 231
 Thuküdidész – 15
 Tibori János – 124
 Tigai József – 23
 Tilkowszky Loránt – 145, 152, 156, 162
 Timár István – 185
 Tisza István – 37, 43, 60, 66, 72, 74, 75, 145, 148, 172, 172, 174, 247, 301, 321
 Tisza Kálmán – 145
 Tito, Joszip Broz – 151
 Tóbiás Áron – 103
 Tolnai Gábor – 298, 298
 Tomanek Nándor – 40, 332
 Tomka Béla – 323
 Tormay Cécile – 168, 207, 214, 217
 Török Petra – 258, 273
történelemszemléletek – 20, 34, 42, 63, 105, 154, 157, 172–173, 243, 288, 297, 305–306, 312, 324, 328–329
történetpolitika(i gondolkodás) – 13, 27, 33, 35, 62, 72, 110, 201, 323, 327, 330
Trianon – 11–12, 14, 23, 31, 42–47, 54–55, 59, 65–68, 73, 74, 75, 81, 83, 89, 96, 100, 102, 106, 139, 141–142, 149, 151, 162, 164, 169, 171, 189, 191–192, 208, 212, 215, 268, 310, 313, 321–322, 326, 330
 Triska, Helmut – 190
 Trócsányi Zoltán – 311
- U, Ú**
 II. Ulászló – 65
 Ullein-Reviczky Antal – 192
 Ungváry Krisztián – 189
 Usz Gábor – 33
- V**
 Varga Béla – 201
 Varga F. János – 169
 Varga Imre – 170
 R. Várkonyi Ágnes – 231, 231
 Váry Albert – 214
 Vas István – 151–152
 Vass József – 78
 Vázsonyi Vilmos – 69, 105, 148, 151, 173, 176, 247
 Vedres Márk – 266

- Veesenmayer, Edmund – 30, 37, 32, 58, 58,
177–190, 224, 225, 225
- Vendel János – 191
- Veres Péter – 39, 130
- Verne, Jules – 37, 177
- Versailles – 11, 43, 54, 59, 94, 145, 162, 171,
212
- Vezér Erzsébet – 255, 257, 257, 258, 259, 273
- Vida István – 290–292
- Vigh Károly – 125
- I. világháború – 23, 43, 54, 60, 66–67, 69, 74–
75, 77, 88, 99, 102, 104, 105, 125, 134, 146,
157, 157, 161, 184–185, 188, 203, 208, 211,
214, 215, 231, 246, 322, 323, 326
- II. világháború – 14–15, 23, 38, 39, 56, 58,
68, 73, 75, 77, 87, 92, 94, 99, 103, 106, 107,
134, 142, 153, 170, 195, 199, 202, 221, 231,
305, 311–312, 321, 326
- II. világháborús magyar hadba lépés – 77–78,
90, 95–98, 100, 161, 161, 163, 201, 220,
223, 227, 231, 326
- Világos – 28, 30, 67, 71, 72
- II. Vilmos – 89, 222
- Vix, Fernand – 81–82
- Vorosilov, Kliment Jefremovics – 165, 198,
232
- Vörösmarty Mihály – 63
- W**
- Walewska, Marie – 226
- Warlimont, Walter – 92
- Washington, George – 226
- Weber, Adolf – 184, 187
- Weininger, Otto – 275, 276
- Wekerle Sándor – 78
- Werbőczy István – 63, 131
- Werth Henrik – 90, 96, 97, 98
- Wertheimstein Rózsika
(Rothschild Charlesné/Károlyné) – 213,
216
- Wertheimstein Sarolta – 216
- Wesselényi Ferenc – 70
- Wettstein János – 83
- Wilson, Thomas Woodrow – 82
- Winkelmann, Otto – 181, 182, 189
- Wolff Károly – 286
- Wollmann, Recha – 263, 268, 274, 275, 276–
278
- Z**
- Zala György – 74
- Zalán László – 283
- Zalán Lászlóné – 283
- Zichy Rafael – 214
- Zilahy Lajos – 111, 131, 158, 298–302, 309,
309, 311, 314
- Zrínyi Péter – 33
- Zweig, Stefan – 231
- Zs**
- zsidótörvények (*numerus clausus-szal együtt*) –
100–105, 108–109, 146, 148, 150–151, 191,
198, 198, 223, 249
- Zsilinszky Endre – 121, 124
- Zsilinszky Erzsébet – 121, 128, 130
- Zsilinszky Gábor – 121–126, 128, 159
- Zsilinszky Margit – 121, 129
- Zsilinszky Mihály – 122

A KÉPEK JEGYZÉKE

- 1 Fortepan / Németh László Társaság
- 2 SLUB / Deutsche Fotothek / Morgenstern, Klaus
- 3 OSZK / metsző Lenhardt Sámuel
- 4 Österreichische Nationalbibliothek
- 5 Fortepan / Bauer Sándor
- 6 Gyémánt László: Kosáry Domokos, 2002
Olaj, vászon, 80 x 60 cm, jelezve
jobbra lent: „Gyémánt” MTA
Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 788 Fotó ©
Szelényi Károly
- 7 MNM / Fülöp László, Mányoki Ádám /
TK Festménygyűjtemény
- 8 Bundesarchiv
- 9 FSZEK / ismeretlen
- 10 Nemzeti Filmintézet – Domonkos
Sándor / HUNGART © 2023 (Jelenet
a *Nyár a hegyen* című filmből.)
- 11 Nemzeti Filmintézet – Domonkos
Sándor / HUNGART © 2023 (Jelenet
a *Nyár a hegyen* című filmből.)
- 12a MTI Fotó: Haár Ferenc
- 12b Cultiris Kulturális Képügynökség /
Gedeon Péter
- 12c Andrea Polereczky / Wikimedia
Commons
- 13 MNM / ismeretlen fényképező – TF /
portré-csoportkép
- 14a és b Fortepan / Szalay Zoltán
- 15 Wikipedia
- 16 MNM / Jakobey Károly – TK
Festménygyűjtemény
- 17 Wikipedia
- 18 OSZK / András Zsolt
- 19 OSZK
- 20 Balatoni Múzeum
- 21 Balatoni Múzeum
- 22 Manfred Werner / Wikimedia
Commons
- 23 MNM (Bánffy Miklós)
- 24a Internet
- 24b Wikipedia
- 25 Fortepan / Mészáros Judit
- 26 A. Savin, WikiCommons
- 27a és b A Magyar Tudományos Akadémia
székházának előcsarnoka – Hámori Péter
(Bölcsészettudományi Kutató központ
Művészettörténeti Intézet) felvételei
- 28 GLIX
- 29a Wikipedia
- 29b MNM / ismeretlen fényképező – TF /
portré-csoportkép
- 29c Déri Múzeum / Bérci László
fényképész / Irodalmi Gyűjtemény
- 30a OSZK
- 30b GLIX
- 31 MNM / ismeretlen fényképező / TF /
- 32 Gáspár Antal karikatúrája. Forrás:
Szokoly Endre: ... és gömbös gyula
a kapitány. Gondolat Kiadó 1960 –
OSZK
- 33 OSZK
- 34a MTI Fotó
- 34b MTI Fotó
- 35a FSZEK / Budapest-képtár
- 35b MNM / ismeretlen fényképező / TF /
magyar eseménytörténet II/a
- 35c Wikipedia
- 36 United States Holocaust Memorial
Museum / Robert Kempner
- 37 OSZK
- 38 Nemzeti Filmintézet – Domonkos
Sándor / HUNGART © 2023 (Jelenet
a *Nyár a hegyen* című filmből.)
- 39a Fortepan / Angyalföldi Helytörténeti
Gyűjtemény
- 39b Déri Múzeum, Irodalmi Gyűjtemény
- 40a OSZK

- 40b OSZK Kézirattára Ritoók Emma Gyűjtemény
- 41 GLIX
- 42 Fortepan / Fortepan
- 43 Getty Images / Heinrich Hoffmann / ullstein bild
- 44a Boros András fotója
- 44b Pritz Pál felvétele
- 46 MTI Fotó: Soós Lajos
- 47 MTI Fotó: Horling Róbert
- 48a OSZK
- 48b OSZK
- 49 Székely Aladár felvétele / Wikimedia Commons
- 50 Pritz Pál felvétele
- 51 Petőfi Irodalmi Múzeum
- 52 Pritz Pál felvétele
- 53a ELKH RKK Könyvtára
- 53b ELKH RKK Könyvtára
- 54a Pritz Pál felvétele az ELTE BTK főépülete második emeleti folyosóján található Gergely Jenő portréről
- 54b Horváth Jenő felvétele
- 54c Dalos Rimma felvétele
- 55 Szigeti Tamás, Magyar Hírlap
- 56a és b Ara-Kovács Attila gyűjteményéből
- 57a és b Nemzeti Filmintézet – B. Müller Magda / HUNGART © 2023 (Jelenet a *Mephisto* című filmből.)
- 58a Déri Múzeum, Irodalmi Gyűjtemény
- 58b MNM
- 59a OSZK
- 59b MNM / Kéri Dániel / Történeti Fényképtár
- 59c FSZEK / ismeretlen
- 59d Fortepan / Bojár Sándor
- 59e MTI Fotó/Magyar Fotó: Járai Rudolf
- 59f MTI Fotó: Vigovszki Ferenc
- 59g MTI Fotó/Magyar Képszolgálat
- 60 Fortepan / Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs Központ
- 61 Internet
- 62 Nemzeti Filmintézet – Domonkos Sándor / HUNGART © 2023 (Jelenet a *Nyár a hegyen* című filmből.)